

Barcode : 99999990292897
Title - Amarakosa Of Amarasimha
Author - Acarya,,Krsnamitra
Language - sanskrit
Pages - 754
Publication Year - 1960
Barcode EAN.UCC-13

*With the financial assistance from the Ministry of
Education and Social Welfare, Govt. of India*

AMARAKOŚA

of

AMARASIMHA

With the Commentary

of

ĀCĀRYA KṚṢṆAMITRA

Edited By

Dr. Satyadeva Mishra,

M. A., Ph. D.

Lecturer in Sanskrit,

Department of Indian Studies

University of Malaya, Kuala Lumpur

MALAYSIA

1972

DEDICATED
TO THE
MEMORY OF MY FATHER

Late VAIKUNTHANATH SHASTRI

FOREWORD

The Sanskrit lexicon by Amarasimha, called *Namalingānuśā-sana*, popularly known as *Amarakosa*, occupies an honoured position in the history of Sanskrit lexicography. Its popularity is evinced by a host of commentaries written upon it by eminent scholars of various regions and religions. The earliest available commentary of *Kṣīraswāmī* is undoubtedly a unique production of its kind due to the wealth of information about the different shades of meanings as well as the derivation of words. Four earlier commentaries mentioned by him are those of *Upādhyāya* (*Acyutopādhyāya*), *Gaṇḍa* (?), *Narāyaṇa* and *Śrī Bhoja* (probably *Bhojarāja*, the famous king of Dhara) but they are available neither in print nor known to exist in MS form. *Kṣīraswāmī*, a reputed grammarian hailing from Kashmir, belonged to the last quarter of 11th cent and the first quarter of 12th cent. He is in fact a source of inspiration to the latter commentators who by their erudite commentaries have attempted to make *Amarakosa* better known to the scholars of Sanskrit language. *Tikasārvaswa* of *Sarvananda* (1159 A. D.), *Kāmadhenu* of the Buddhist *Subhūticandra* (which possesses the rare merit of being translated into Tibetan), *Paṇḍacandrikā* of *Rāmukuta* composed in 1431 A. D. based upon a comparative study of 16 earlier commentaries, *Ramaśramī* or *Vyakhyāsudha* of *Bhanuḥ* *Dīkṣita* alias *Ramaśrama*, written in the first half of 17th cent., *Amaratīka* by *Bharata Mallika* of Bengal written before 17th cent.—these are some of the most important commentaries of *Amarakośa* available in print each of which possesses a unique distinction of its own on account of wealth of rich materials as regards the distinctive shades of meanings preserved by Sanskrit words.

The present commentary on *Amarakosa* by *Kṛṣṇamūrti* which is being present here for the first time is a welcome addition to the commentarial literature on this popular Sanskrit lexicon. The commentary gives the derivation of the words as has been already

done by Bhanuji Dīkṣita in his Vyākhyāsudhā and is indeed indebted to it.

Kṛṣṇamitra proposes to present here a popular commentary on a popular Sanskrit lexicon unburdened as it is by an erudition of super type. And in this attempt he is eminently successful.

The learned editor Shri Satyadeva Mishra is to be heartily congratulated on the production of this excellent edition. He has taken ample labours to make the edition as useful as possible. He has given in English the meaning of each Sanskrit word of the text and has added a very useful and reliable index of words appearing in the book, besides several valuable appendices for cross references. In his introduction he discusses the value of the commentary and settles its date by arguments at once convincing and authentic. Though based upon a single MS the edition is quite reliable and free from mistakes and lacunae. I have great pleasure in bringing this book to the notice of Sanskrit scholars and hope the learned editor will bring to light other valuable works of Sanskrit and earn the gratitude of students and scholars alike.

Varanasi
24-4-72

{ Baldeva Upadhyaya
Director (Retired), Research Institute,
Sanskrit University, Varanasi

INTRODUCTION

The *Amarakośa* or Namalinganusasana of Amarasimha is the earliest lexicon available to us. Amarasimha was a Bauddha, who knew Mahayana and was well acquainted with the works of Kalidasa. He as a legend goes, was one of the nine jewels of Vikramaditya's court¹. This legend however, is not of much significance, as it contemporises the literatures flourished in different centuries². According to Professor K. G. Oka's convincing view, Amarasimha was a predecessor of Isvarakṛṣṇa, the author of the *Sanḥya Kārikā* fame, and *Amarakośa* is a work of the 4th century A. D.³

The *Amarakośa* occupies a unique place among all lexicons. While other lexicons contain either synonymous or homonymous words, the *Amarakośa* contains both. It treasures over twenty thousands of words in a compass of just fifteen hundred verses. No other lexicon has been so authoritative and popular as the *Amarakośa*. All lexicons of later origin and glosses of classical Sanskrit literature are replete with quotations from the *Amarakośa*. Thousands of Sanskrit scholars

1 The other eight are 1. Dhanvantari 2. Kṣapanala 3. Śanku 4. Vetālabhāṭṭa 5. Ghatakarpara 6. Kalidasa 7. Varāhamihira and 8. Vararuci.

2 History of Sanskrit Literature by S. N. Das Gupta and S. K. De Vol. I pp. 229-30 (University of Calcutta 1962).

3 Introduction on *Amarakośa* with the commentary of Kṛṣṇaśrīmiṇi p. 9 (Poona 1913).

learn it by heart even today. Its popularity is evidenced also by the mass of commentaries written on it by the scholars belonging to different religions. The *Śabda-kalpadruma* and the *Amara-bhāratī* preserve the list of as many as forty-one commentaries. These are (1) *Vyākhyā-pradīpa* by Acyutopādhyāya (2) *Kriyā-kalāpa* by Āśadhara (3) *Kāśika* by Kāśinātha (4) *Amarkośa-dgbātana* by Ksīrasvāmin (5) *Bālābodbhinī* by Gosvāmin (6) *Amarakaumudī* by Nayanānanda Rāmacandra (7) *Amarakośa-pañjikā* by Nārāyana Śarman (8) *Śabdārtha-dīpikā* by Nārāyanavidyāvinoda (9) *Subodhinī* by Nīlakantha (10) *Amarakośamālā* by Paramānanda (11) *Amarakośapañjikā* (second) by Brhaspati (12) *Mṃgdha-bodha* by Bharatamallika (13) *Vyākhyāśudhā* or *Rāmāśramī* by Bhānujīdīksita or Rāmāśrama (14) *Gurubālabodhinī* by Māñjubhatta (15) *Sārasundarī* by Mathureśa-vidyālankāra (16) *Amarapadapāñiyāta* by Mallinatha (17) *Budbamanoharā* by Mahādevatīrtha (18) *Amaravveka* by Maheśvara (19) *Amarabodhinī* by Mukundaśarman (20) *Trikandacintāmaṇi* by Raghunātha Cakravartin (21) *Amarakośa-vyākhyā* by Rāghavendra (22) *Trikāṇḍavveka* by Rāmanātha (23) *Vaisaṃjya kaumudī* by Rāmaprasāda (24) *Amarakośa vyākhyā* by Ramaśarman (25) *Amaravṛtti* by Rāmasvāmin (26) *Pradīpamañjarī* by Rāmeśvara Śarman (27) *Padacandrikā* by Rāyamukuta (28) *Amara-vyākhyā* by Lakṣmana Śāstrī (28) *Amarabodhinī* by Lingabhatta (30) *Padamañjarī* by Lokanātha (31) *Vyākhyā-mṛttam* by Śankarācārya (32) *Amaratīlā* by Śrīdhara (33) *Tikāśaraśram* by Sarvānanda (34) *Amarapadyamukuta* by Rangācārya (35) *Brhadavṛtti* ————— (36) ————— by Appayadīksita (37) *Gurubālabodhinī* by Bhanudīksita (38) ————— by Māñyabhaṭṭa (39) ————— by Liṅgamāsūri

(40) *Amarakoṣapada-vivṛti*——— and (41) *Kāmadhenu*———. A good number of commentaries preserved in the Government and private libraries of India and abroad are still coming to light. Eighteen commentaries other than the listed above are available in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras.⁴ Some of these commentaries are in languages other than Sanskrit. Another commentary on the text by Viṣṇu is referred to by Professor E. D. Kulakarni in his Introduction on the *Dharaṇi-kośa*.⁵ I come across two more rare commentaries on the text namely *Amarasūcikā* by Bhikṣu Fategiri and *Amarakośatikā* by Ācārya Kṛṣṇa-

-
4. (i) *Nāmalīṅgārūpāsara-ryākhyā* by Tiruvenkatācārya (R 1241), (ii) *Nāmalīṅgārūpāsara-ryākhyā* by Ravivarṇamarāja (R 4930), (iii) *Nāmalīṅgārūpāsara-ryākhyā* by Jātavedadīksita (R 3552), (iv) *Nāmalīṅgārūpāsara* with Kanarese commentary (D 19538), (v) *Nāmalīṅgārūpāsara* with Kanarese Meaning (R 4552), (vi) *Nāmalīṅgārūpāsara* with Telugu meaning (D 1657), (vii) *Nāmalīṅgārūpāsara* with Telugu commentary (D 1665), (viii) *Nāmalīṅgārūpāsara* with Telugu commentary by Nāgadevabhāṭṭa (D 1674), (ix) *Nāmalīṅgārūpāsara* with Telugu meaning by Nāmadī Venkatārāja (R 947 (a)), (x) *Nāmalīṅgārūpāsara* with Telugu commentary by Rāmacandradhīvarṇa (R 949), (xi) *Nāmalīṅgārūpāsara* with Telugu commentary by Kaṣṭurīmalla-kavi (R 958), (xii) *Nāmalīṅgārūpāsara* with Tamil commentary by Venkateśvara, (xiii) *Nāmalīṅgārūpāsara* with Tamil commentary by Vaidyanāthādhipati (R 11098 (a)), (xiv) *Nāmalīṅgārūpāsara-pada-vivṛti* (R 1253), (xv) *Amarakoṣapada-vivṛti* by Vengalalingayasūri (D 1677), (xvi) *Nāmalīṅgārūpāsara-ryākhyā* by Ravivarṇamarāja (R 4427), and (xvii) *Nāmalīṅgārūpāsara-ryākhyā* by Subhū-
nendra (R 2933).

5. See, Introduction on *Dharaṇi-kośa* of Dharaṇīśāstra, p. 10 (Poona, 1949)

mitra in 1961, while I was preparing a list of 500 Sanskrit Manuscripts in my family possession. The first is an indexical work which enumerates the words and verses used in the *Amarakośa* for each word. It frequently quotes critical and aphoristic excerpts from the *Vyākhyāśudhā* of Bhānuji Dīksita.⁶ It is incomplete. The available fragment of 16 folios contains the commentary for the first 9 sections (*vargas*) of the first *Kāṇḍa*. The second by Acārya Kṛṣṇamitra which is offered here to Sanskrit scholars is a brilliant exposition of the text on the lines of Kṣīrasvāmin's *Amarakośodghāṭana* and Bhānujīdīksita's *Vyākhyāśudhā*.

The present edition of Kṛṣṇamitra's commentary is based on the single manuscript mentioned above, as no other copy of the work has come to my notice as yet. The MS. bears the library No. 32 and dates back to 1868 V. S. (=1811 A. D.) It is written on country paper. It consists of 244 folios of $12\frac{1}{2} \times 4\frac{1}{2}$ inches. The folios belonging to each *Kāṇḍa* are separately numbered. Each folio contains 8-10 lines on average except the folios Nos. 51 and 52 of the third *kāṇḍa* which contain fifteen lines. The MS. is fairly correct. It is written with black ink in a big, bold and readable hand writing. Most of the vocables are indicated by straight strokes upon them. Yellow pigment is used to cancel the wrong letters. The corrections are made in the left or right margin of the respective folios. The name of the scribe is Vastīlāla.

6. शिवो मे स्ता शिवा येन शिवायामरमचिनाम् । विदधे बालयोधाय पते-
गिर्याख्यमिश्रुव ॥१॥ नामसम्योदिपधानामधिकारमिह स्मरेत् । उक्त
व्याख्यामुधाया यत्तद्व्याख्यानं क्वचिन्क्वचित् ॥२॥

(Invocatory verses of the *Amarasūtra*) (No 511)

The author of the commentary is Acārya Kṛṣṇamitra, as is evident from the colophons at the chapters' end. That he was a devotee of Lord Viṣṇu, is obvious from the introductory verse and the commentary's commencement with invocation to Śrī Rāma. His mention of over 500 colloquial words (See Appendix) in the commentary which are still used in the Avadhī and Bhojapuri regions suggests that he was a native of Northern India. His use of Nepala,⁷ *Uttarāpatha*⁸ and *Uttaradesa*⁹ also strengthens the same conclusion.

The name, Kṛṣṇamitra is not unknown to Sanskritists. We know of the grammarian Kṛṣṇamitra who wrote *Bhāva-pradīpa* on the *Śabdakaustubha*, and *Siddhāntakaumudī* on the *Siddhāntakaumudī*. This Kṛṣṇamitra was the son of Rāmasevaka who belonged to the 18th century A. D. Among my hereditary manuscripts, I have one on the Āyurveda, namely *Yogataraṅgī* the authorship of which is ascribed to Kṛṣṇamitra. The reference to a Kṛṣṇamitra Ācārya (18th 19th centuries) who wrote about a score of philosophical works is found in the Bibliography of Indian philosophy, Vol I edited by Karl F. Potter¹⁰. There

7 cf. *Amarakośatikā*, 2.4.128

8 Ibid. 2.4.129

9 Ibid. 2.4.153

10 (i) *Anumiti paramarśa* (NV), (ii) *Bādhya buddhi-pratyaśaṅka-katāntara* (NV), (iii) *Bhāṣya-lata-rāṅgī* (NV), (iv) *Pradīpa* on Bhāṣya-nanda's *Bhāṣya*, (v) *Tikā* on Gadadhara's *Gadadhara*, (vi) *Laghu-nyāya-sūtra* (NV), (vii) *Laghu-sāmagrī-vyapti* (NV), (viii) *Laghu-tarka-sūtra* (NV), (ix) *Tika* on Raghunathaśrīman's *Naiṣāda*, (x) *Vyākhyā* on *Padārthabodha-nirūpana*, (xi) *Padārthabodha-nirūpana* (V), (xii) *Ratnāvalī-nādasūdhāśika* (NV).

is also a gloss by Kṛṣṇamitrācārya on the Kumārasambhava of Kalidāsa ¹¹ Since these works are not accessible to me, I am unable to say if their author is only one or different. It is also not possible to maintain the identity of the lexicon's commentator with his name sales. If the frequent references to Panini's *Astadhyāyī*, Patañjali's *Mahabhāṣya* and Kātyāyana's *Vartika* by Kṛṣṇamitra in his commentary are of any significance, he may be said to be identical with the Kṛṣṇamitra who composed commentaries on Bhattoji Dīksita's *Śabda-kaustubha* and *Siddhāntakaumudī*. But the materials in my possession are too scanty to support this surmise.

The other works and authors mentioned by Kṛṣṇamitra in his commentary are

Amaramala (1 6 6), *Kāvya* (1 6 18), *Kavyadarśa* (3 3 22), *Kumarasambhata* (3 4 13), *Gīta* (3 3 37, 3 3 45, 3 3 103, 3 3 146, 3 3 212 and 3 4 6), *Carakasambhuta* (3 3 42), *Chandogya Upaniṣad* (3 3 110), *Dvairupakosa* (1 1 33), *Nagānanda* (3 4 17), *Natyaśāstra* (1 7 10), *Pañcatantra* (3 3 37, 3 3 48), *Pracya* (1 7 4), *Prañca* (1 4 7), *Bhāṭṭalollata* (1 7 21), *Bhartrhari* (3 3 131), *Bhagurī* (1 3 13), *Bhaṭṭaprasaśa* (2 4 48), *Manu* (2 1 7, 2 1 8 and 2 7 14), *Mala* (2 2 13), *Mudraraksasa* (3 3 79), *Meghaduta* (3 5 9), *Medini* (1 6 6, 3 3 7, 3 3 10, 3 3 13 14, 3 3 16, 3 3 60, 3 3 169, 3 3 198,

(xiii) *Samagrī ādartha* (NV) (xiv) Commentary on Īśvara kṛṣṇa's *Saṅkṣya kārīka* (s) (xv) *Tika* on Gadadhara's *Śakti-rāda* (xvi) *Siddhanta rahasya* (NV) (xvii) *Tarka pratibandha rahasya*, (xviii) *Prakāśa* on Raghunathaśrīromāṇi's *Tattva-tintamani* Dīdhiti and (xix) *Tattvamimamsa* (pp. 355-356) (Delhi, 1970)

11 Cf. *A History of Sanskrit Literature* by S. N. Dasgupta and S. K. De, Vol. I fn. 1, p. 74 (University of Calcutta, 1966)

3.3.225, 3.3.231 and 3.6.18), *Raksita* (2.9.18), *Raghuvaṁśa* (3.3.22, 3.3.43, 3.3.95 and 3.3.144), *Rabhasa* (3.6.18), *Rāmāśrama* (1.7.7 and 2.4.156), *Viśva* (1.1.44, 3.3.58, 3.3.115, 3.3.121, 3.3.140, 3.3.141 and 3.6.18), *Viṣṇu Purāṇa* (3.3.22), *Venīsaṁbhāra* (3.3.136), *Vaidya* (2.6.66), *Śakaṭāyana* (1.1.6), *Śiśupālavadha* (3.5.9), *Sabbha* (1.8.4), *Saṅgīta-ratnākara* (1.7.9), *Saṅgītaśāstra* (1.7.6), *Sudbā* (2.8.16), *Smṛti* (1.1.55) and *Svāmī* (1.6.6, 1.1.35, 1.3.4, 1.3.16, 1.3.19, 1.3.27, 1.3.36, 1.8.3, 1.8.4, 2.4.121, 2.4.124, 2.6.71, 2.9.18, 2.9.26, 2.9.27-28, 3.3.12, 3.3.133, 3.3.168, 3.6.8 and 3.6.18).

Most of the works and authors listed above are of earlier origin and they do not provide clues in ascertaining the date of Kṛṣṇamitra. What is relevant here is the references to earlier commentators of the *Amarakośa*, namely Kṣīrasvāmin and Rāmāśrama. They are also frequently quoted by Kṛṣṇamitra as *anye*, *apare*, *eke*, *kecit* and *yattu*. Rāyamukuta is twice quoted. There are also references to some commentators preceding and succeeding Kṣīrasvāmin. But it is not possible to identify them in view of the absence of their commentaries. Kṣīrasvāmin, Rāyamukuta and Rāmāśrama are not only quoted as authorities but are sometimes adversely criticised by Kṛṣṇamitra. Kṣīrasvāmin and Rāyamukuta are certainly older to Rāmāśrama who is also called Bhānujīdikṣita. Since Kṛṣṇamitra explicitly quotes Rāmāśrama and his *Vṛjākhyāśudhī* on the *Amarakośa*, we can accept the *Vṛjākhyāśudhī*'s date as the earlier limit to the date of Kṛṣṇamitra's commentary, the later limit being of course A. D. 1811, the date of the MS. in my possession Bhānujī is generally assigned to the earlier half of the 17th century A. D. Prof. P. K. Gode

identifies Kirtisimha, the Baghel patron of Bhanuji with Fateh Singh, the founder of Sohawal state in Baghelkhand in central India, and ascribes Bhānuji to the period A D 1620 to 1660¹² Since Bhanuji's commentary exerts much influence on Kṛṣṇamitra, and enjoys a celebrated position in his commentary, we may assume that Kṛṣṇamitra composed his commentary nearly a century after the composition of Bhanuji's *Vyākhyasudha* i.e. sometime in the fifties of the 18th century A D This can also be confirmed by the date of the manuscript which is the later limit of the commentary's date As the MS is dated A D 1811, Kṛṣṇamitra must have composed his commentary many years earlier than this date In short, the commentary might have been written in the later half of the 18th century

Now a word about the edited text All attempts have been made to make the book useful and free from mistakes English meanings of the words are given in footnotes and the number of the synonyms is given in rectangular brackets Best efforts have been made to verify quotations and mention their original sources In cases of alterations and corrections, the readings of the manuscript have been given in the footnotes B K and M are the main abbreviations used for Bhanuji Dikṣita, Kṛṣṇamitra and the manuscript respectively In spite of all possible care, some misprints have occurred especially in the footnotes because of oversight in proof reading for which I crave pardon from scholars

12 Cf A contemporary Manuscript of Bhanuji Dikṣita's *Vyākhyasudha* in studies in Indian Literary History by P K Gode, Vol III, pp 26-30 (Poona 1936)

I feel called upon to express my gratitude to the Ministry of Education and Social Welfare, Government of India for assisting me financially in the publication of this rare text. I am highly thankful to Dr. R. Raghavan, Prof. and Head of the Deptt. of Sanskrit (Rtd.) from whom I received inspiration and advice in bringing out the edition. Grateful thanks are due to Dr. T. M. P. Mahadevan, Director, Centre of Advanced Study in Philosophy, University of Madras, and Dr. K. Kunjunni Raja, Prof. and Head of the Deptt. of Sanskrit, Madras University and Dr. V.P. Upadhyaya, Prof. and Head of the Deptt. of Sanskrit, Gorakhpur University (Rtd.) for their valuable suggestions. Sincerest thanks are due to Shri A.P. Tripathi, Shastri, Reporter, Bihar Vidhan Sabha, Patna for taking very great pains in making all arrangements for timely publication of the book, and for easing all problems arising from my overseas stay. I am also thankful to many of my colleagues and friends, especially Shri R. N. Choudhary who extended their wholehearted co-operation by supplying some materials useful in preparing the introduction.

Finally, I wish to thank my wife Indira Mishra for her active co-operation in preparation of the work.

Kuala Lumpur
21-1-1972.

Satyadeva Mishra

CONTENTS

			<i>Page</i>
Foreword	v
Introduction	.	..	vii
Text	1 to 554
Index	1 to 176
Appendix	177 to 185
Bibliography	187

अमरकोशः

कृष्णमित्रटीकोपेतः

प्रथमः कारुडः

१. स्वर्गवर्गः

यस्य ज्ञानदयामिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।
सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥

टीका

श्रीरामायनम् । कोशव्युत्पादनं रेखागवयन्यायमाश्रितम् ।

पद्यापतिपदं प्रेष्ठं प्रेप्सतामद्वयार्थकम् ॥

यस्येति—हे धीराः स भगवान् सेव्यताम् ।^१ धैर्यशालिनामेव सेवाक्षमत्वादुक्तं धीरा इति । स कः ? यस्य गुणाः क्षात्र्यादयोऽणिमादयो^२ वा अनघा निष्पापाः । कथं भूतस्य ? ज्ञानदययो. सिन्धोः, समुद्रस्येव विपुलाधारस्य ज्ञानवत्त्वेन परोपकार-योग्यतामेव्यत्वं सूचितम्^३ ज्ञानिनोऽपि प्रयोजनाभावे^४ विमुपकारेणेत्याराद्धानिवृत्तये दयोपादानम् । अगाधस्य अपरिच्छिन्नमहत्त्वस्य^५ नास्ति क्षयो यस्य सोऽक्षयः ।^६ कस्मै प्रयोजनाय ? श्रिये चामृताय च । चद्वयोपादानमुभयो प्राधान्यसूचनाय । नास्ति मृतं मरणं यत्रेत्यमृतत्वाय मोक्षार्थम् ॥ १ ॥

समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतेः ।

सम्पूर्णमुच्यते वर्गेर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥

स्वप्रवृत्तिप्रयोजनं दर्शयति—समाहृत्येति । अन्यतन्त्राणि^७ कोशल्लिङ्गानु-
शासनानि समाहृत्य एकीकृत्य सम्पूर्णं न्यूनतारहितं नामलिङ्गबोधकं शास्त्रमुच्यते
अनुशिष्यते^८ विविच्य बोध्यतेऽस्मिन्ननेन^९ वा सद्विषयः लघुवृत्तः प्रतिसंस्कृतः. प्रत्येकं

1. M. reads मेव्यता 2. M. छन्द्यादयोनिमादयो । 3. M. सूचितं
4. M. ज्ञानिनोऽपि प्रयोजनोभावे 5. M. अपरिच्छिन्नमहत्त्वस्य 6. M. मोक्षयः
7. M. अन्यतन्त्राणि 8. M. अनुशिष्यते 9. M. बोध्यते. मिश्रनेन ।

क्रमवयनेन कृतोत्कर्षरसाराशरहितैरिति वा वर्गे सजातीयसमूहे सम्पूर्ण^१ लक्ष्य-
लक्षणमुक्तम् ॥ २ ॥

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचिन् ।

स्त्रीपुत्रपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥

लिङ्गज्ञानोपायमाह—प्रायश इति । प्रायशो बाहुल्येन^२ रूपस्यावन्तादेर्भेदेन^३
स्त्रीपुत्रपुंसकं ज्ञेयम् । यथा—‘लक्ष्मी पद्मालया पद्मा’ [अ० १. १. २७]
‘पिताकोऽजगव^४ धनु’ [अ० १. १. ३५] । कुत्रचित्साहचर्यात्, यथा—
‘अश्वयुगश्चिनी’ [अ० १. ३. २१] । क्वचित्तेषां स्यादीनां विशेषतो विधाना-
त्कथनान्, यथा—‘भेरी स्त्री दुन्दुभि पुमान्’ [अ० १. ७. ६], ‘कलीवे त्रिविष्टम्’,
[अ० १. १. ६] इति ॥ ३ ॥

भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न सङ्करः ।

कृतोऽत्र^५ भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥

भेदेति । अत्रामरकोशे भिन्नलिङ्गानामन्यत्रानुक्तानां भेद बोधयितुं द्वन्द्वो न
कृतः, तथाहि सति परवल्लिङ्गं स्यात्, यथा—‘कुलिश मिदुर षवि’ [अ० १.
१. ४७] इति, न तु कुलिशमिदुरपवय इति । तथैकशेषोऽपि^६ न कृतः, तथाहि
सति शिष्यमाणस्यैव लिङ्गं प्रतीयेत, यथा—‘नमः स्वश्रावणो नमा’ [अ० ३.
३. २३२] इति, न तु स्वश्रावणो नमसो इति । तथा सङ्करो लिङ्गान्तरसन्निधौ
लिङ्गान्तरस्य प्रयोगो न कृतः । साहचर्याच्च तल्लिङ्गता प्रतीयेत, यथा—‘स्तव
स्तोत्रं नुति स्तुतिरिति’ [अ० १. ६. ११], न तु स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिरिति ।
एतच्च क्रमादृते यत्र सप्रहस्योक्तादौ क्रममात्रं विवक्षितं तत्र भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्वादयः
कृता एव, यथा—‘वर्गा पृथ्वी पुरदमाभृदनीपधिमृगादिभि’ [अ० २. १. १]
इति, न तु क्रमाभावेऽपि^७ ‘रक्षोगन्धर्वकिनरा’ [अ० १. १. ११] इत्यत्र कथं
द्वन्द्व इति चेत्सत्यं क्रमग्रहणमुपलक्षणं तथापि हि क्रमवद्विशेषलिङ्गबोधनेच्छा
नास्ति ॥ ४ ॥^७

त्रिलिङ्ग्यां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ।

निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्तायादि न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

त्रिलिङ्ग्यामिति । यत्र त्रयाणां लिङ्गानां समाहारस्तत्र त्रिष्विति पदं
प्रयुक्तमिति परिभाष्यते । यथा—‘त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निरण’ [अ० १. १. ५७] ।

1. M मपूर् 2 M बाहुल्येन । 3 M. आवन्तादेर्भेदेन 4 M पिनावाजगव
5 M. कृतोत्र । 6 M क्रमाभावेऽपि 7. cf Kṛṣṇāśwami's Commen-
tary, Amarakos'dghatana, P 2.

तथा मियुने म्त्री पुलिलङ्गे द्वयोरिति पदं ज्ञेयम् । यथा—‘वह्नेर्द्वयोज्ज्वालबोली’
[अ० १. १. ५७] । तथा यत्र किञ्चिल्लिङ्ग निषिद्धन्तत्र तद्भिन्न बोद्धव्य,^१
यथा—‘व्योमयानं विमानोऽस्त्री’ [अ० १. १. ४८] ति । अत्र स्त्रीत्वे निषिद्धे
पुन्नपुंसकयोर्लाभः । तथा तु शब्दोऽन्ते^२ यस्याथशब्द आदिर्यस्य तत्पूर्वं न भजते,
किन्तूत्तरान्वयि । ‘नगरी त्वमरावती’ [अ० १. १. ४५], ‘जवोऽय^३ शीघ्रं
त्वरितम्’ [अ० १. १. ६४] इति ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं-स्वर्ग-नाक त्रिदिव-त्रिदशलयाः ।

सुरलोको-द्यौ-दिवौ द्वे स्त्रियां छीये त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥

स्वरिति । यद्यपि भाष्यमते सज्ज्ञाशब्दा अव्युत्पन्नास्तथापि स्वरवर्णादि
शुद्धयर्थं शाकटायनमतेन व्युत्पत्तिः प्रदश्यते । स्वरानि अप्राप्या^४ उपनापयति म्व ।
‘स्व’ शब्दोपतापयो’ (म्वा० प० अ०) विच् । मुष्टुं अज्येने स्वर्गं । न्यङ्क्वादि-
त्वान्कु , चजोरिति तु निष्ठायां मनिट् (७. ३. ५९) इति निषिद्धम् ।^५ नाम्त्यक्
दु खमत्र ‘नभ्राप्नपात्’ (६. ३. ७५) इति^६ नन् प्रकृत्या । तृतीया द्यौस्त्रिदिव ।
दिवराजोऽदन्तोऽपि । ‘द्यौ’^७ म्त्री स्वर्गे च गगने दिवं वद्रीवं तयो स्मृतम् ।
इति मेदिनी—(१५८ ११) वचनान् । स्वामी तु दिवीकस इत्यादि वृत्तिविषये-
दन्तमाह । त्रिभिर्ब्रह्मादिभिर्दोव्यनि प्रकाशत इति वा ‘इगुपधन्वात्’—(३. १.
१३५) क । त्रिदशाना देवानामालयः स्थानम् । द्यौन्तेऽस्या द्यौः । ‘वातुल-
कात्’ (३. ३. १) द्युतेर्दौ । दोव्यन्त्यस्या द्यौः दिवेदिवि विवपि ‘च्छत्रो’
(६. ४. १९) इत्युट् स्यात्^८ । तृतीयं विश्वं विशन्त्यत्र मुक्तानि इति विशे क
[प्रत्यय] म्तस्य तुट् । केचित्तु—उणादौ पिष्टपेनि पठित्वा वस्य पकारादेशमाह ।
तथा चामरमाला—‘विष्टपो विष्टपोऽप्यस्त्री’ इति ॥ ६ ॥^९

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ।

सुपर्वाण सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवीकसः ॥ ७ ॥

आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः ।

आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥

1. M. बोद्धव्य 2. M. शब्दः चन्ते 3. M. जवोय 4. M. मरप्पा 5. The View Criticised, here, is of Rāya Mukuṣa. See Bhānuji Dikṣita's Commentary Rāmās'rami, p. 4. Chow. Edn., 1970. 6. M. नभ्राप्नपात् 7. M. द्यौ 8. M. दिवेदिवि विवपि तुल्यदीप्त-
स्यात् 9. Heaven. [9]

वहिर्मुखाः क्रतुभुजा गीर्वाणा दानवारयः ।

चृन्दारका देवतानि पुंसि वा देवताः^१ स्त्रियाम् ॥ ६ ॥

न म्रियन्ते अमरा । 'पचाद्यच्' (३ १ १३४) । निष्क्रान्ता जराया निर्जरा । दीव्यन्तीति देवा । 'पचाद्यच्' (३ १ १३४) । त्रिदश त्रिदशा । 'सह्यय्याऽव्यया—' (२ २ २५) इति बहुव्रीहि । तिस्रो दशा अवस्था येषां ते त्रिदशा इति वा । विबुध्यन्ते विबुधा 'इगुपध—' (३ १ १३५) इति क । सूरन्ति सुरा । सुर ऐश्वर्ये (तु० ष० से०) क । सुरा इत्येषामिति वा । सुष्ठु पर्व चरित येषां न [सुपर्वाण] । सुष्ठु मनो येषां ते सुमनस । दिवि ओका निवासोऽस्य । दिवमोक इति वा, पृषोदरादित्वात् (६ ३ १०९) इत्यन्य ॥ ७ ॥ आदित्या अपत्यान्यादितया । 'कृदिकारात्' (ग० सू० ४ १ ४५) इति डीपन्तात् 'स्त्रीभ्या टक्' (४ १ १२०) । दिवि सीदन्ति वर्तन्त दिवि, पद षड्लृ 'सत्सृद्विष—' (३ २ ६१) इति क्विप् । 'हृदद्युभ्या च' (वा० ६ ३ ९) इति डेरलुक् । 'सुषामादिषु च' (८ ३ ९८) इति ष । पक्षे द्युसद । लिख्यन्त चित्रादौ लेखा । 'अकर्तरि—' (३ ३ १९) इति कर्मणि घञ् । 'दित्यदित्या—' (४ १ ८५) इति ण्य, आदित्या । ऋशब्दोऽदितिवाची, ततो भवन्ति ऋभव । 'मितद्रवादिभ्य उपसह्वयानात्' (वा० ३ २ १८०) डु । नास्ति स्वप्नमेषाम् [अस्वप्ना] । म्रियन्तेऽप्रेति मर्तो^३ भूलोक । 'हसिमृप्रिणवामिदमिलूपधुर्विभ्यस्तन्' (उ० ३ ८६) । तत्र भवा अण्युपचारान्मर्ता ।^४ 'नखमूरमर्तयविष्टेभ्य—' (वा० ५ ४ ३६) इति स्वार्थे यन् । तद्धिन्ना अमर्त्या । अमृतमन्वोऽत्रमेषाममृतान्धम ॥ ८ ॥ वहिरग्निर्मुख येषां ते । ऋतून् ऋतुषु वा भुञ्जत । गौरव निग्रहानुग्रहसमर्था वाणोऽस्त्र^५ येषां त गीर्वाणा । प्रशस्त वृन्द येषां वृन्दाङ्का । 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्' (वा० ५ २ १२०) । देव एव देवता सैव देवत तलन्तात् स्वार्थे प्रज्ञाद्यण् (५ ४ ३८) । रूपभेदान् क्लीबता । पुमोत्युक्ते पुस्त्वम् । देवपर्यायाणां पुस्त्वात्तच्छृङ्गानिवृत्तये स्त्रियामिति ॥ ९ ॥^६

आदित्यमिश्रसप्तस्तुपितामास्वरानिलाः ।

महाराजिकमाध्याश्र रुद्राश्च गणदेवता ॥१०॥

आदित्यादयो द्वादशत्वादिमह्युक्ता मङ्गुचारिण्यो देवता । एवम् तु समुदाय, वृत्ता शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति^७ न्यायान् । विश्वेदेवास्त्रयोदश, आद्याये

१ M देवता २ M सत्सृद्विष-३ M मर्तो ४ M-मर्त्या ५ M वाणोस्त
6 Gods [26] 7 M वर्तन्ते इति

विगन्तीति । 'अशूप्रुपि' (उ० १.१४०) इति क्वन् । वसन्तीति वसवोऽशी । 'शृस्वृस्मिहि—' (उ० १.१०) इत्य् । तुप्यन्तीति तुपिना पङ्क्तिवित् । ['मचि-
वचि—' (उ० ४.१८५)^१ इति] कितच् । आभासन्ते, इत्याभासवरा चतुष्पष्टि ।
'म्येशमास—' (३.२.१७५) इति वग्च् । अनन्त्यनेनानिला, एकोनपञ्चाशत् ।
'सलिकल्यनि—' (उ० १.५४) इति इलच् । महाराजसन्दाज्म्यया महाराजिका,
पङ्क्तिगद्गने । 'महाराजप्रोष्टादाट्टन्' (४.०.३५) । साध्यन्ते, आराध्यन्त साय्या
द्वादश । एकादश म्दा ॥१०॥^२

विद्याधरोऽप्सरा-यक्ष-रक्षो-गन्धर्व किनराः ।

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥११॥

विद्याया घरा जीमूतवाहनादय गुटिकाञ्जनादिधारिणश्च । अप्सु सरन्ति ।
'सरतेरमुन्' (उ० ४.२३०)^३ । यक्ष्यन्ते पूज्यन्ते । 'यक्ष पूजायाम्' (चु० ब्रा०
मे०) । 'अकर्तरि च कारके—' (३.३.१९) इति घन् । रक्षन्त्येभ्यो रक्षासि ।
'रक्ष पालने' (म्वा० ५० मे०) । 'सर्वधातुन्योऽमुन्' (उ० ४.१८९) । गन्ध-
र्वन्ति गन्धर्वा तुम्बुरुप्रभृतयो गायना । 'अर्वं गती' (म्वा० ५० से०) ।
'गकन्ध्वादि' (वा० ६.१.९४) । अश्वमुखान् कुन्मिता नरा किनरा । पिशाचा
पिशिताशना । गूहन्तीति गुह्यकाः । ष्वन्ति 'पृषोदरादित्वान्' (६.३.१०९)
यगागम । निधिगृह्यका य यक्षास्त गुह्यका । सिद्धयन्तीति सिद्धा विश्वावमुप्र-
भृतय । भूतिरस्यास्मि भूत । 'अदं आदि^४—' (५.२.१००)^४ देवा योनिर्म्यत्ति-
रेषा देवयोनय, देवाद्या देववददृष्टसहितेभ्य परमाणुभ्यो जायन्त वा ॥११॥^५

असुरा दैत्य-दैतेय-दनुजेन्द्राणि-दानवाः ।

शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवा सुरद्विपः ॥१२॥

अस्यन्ति देवानमुगः । 'असेमन्' (उ० १.४०) । सुरविस्मृत्वाडा । द्वितिर्दं-
नुद्वामुरमातरी^६ । डीपन्तान् । 'म्नीन्यो डक्' (४.१.१००), दैतेयः । इन्द्रन्या-

1. M अषिकृति 2 Nine groups of deities (Ganadevata)

[1 each] 3 According to the context, the reference

should have been made to the Upādisūtra 'असेमन्वदं-

दति' (४.२.३६) which means that the affix ऋमि' comes

after the root 'सृ' (to move) preceded by the word अस्

4 M अदं आदि 5 Ten kinds of demi gods (devayonys)

6 M. द्वितिर्दंनुद्वामुरमातरी ।

रय ।^१ शुक्रस्य शिष्या । अनीतिवशाद्देवत्वादभ्रथा । सुरान् द्विषन्ति सुरद्विष ।
'सत्सुद्विष—' (३ २ ६१) इति क्विप् ॥१२॥

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।
समन्तभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिज्जिन ॥१३॥
पडभिज्ञो दशचलोऽद्वयवादी विनायकः ।
मुनीन्द्रः श्रीधन शास्ता मुनिः —

सर्वं जानाति सर्वज्ञ । सुष्ठु गत ज्ञान यस्य स ^२ । बुद्धयते बुद्ध । 'मतिबुद्धि' (३ २ १८८) इति क्त । धर्मण राजते धर्मस्य राजेति वा । तथेति सत्पार्थे, तथा सत्य गत ज्ञान यस्य । समन्त पूण भद्रमस्य । भग माहात्म्यमस्यास्ति । मार काम जयति । क्विप् । जयति तपसा लाक् लाकजित् । जयति भव जिन । इणपिर्—' (उ० ३ २) इति न ॥१३॥ दिव्यचक्षुर्दिव्यश्रोत्र पूर्वनिवासानु-स्मृतिरात्मज्ञान वियद्गमन कायव्यूहादिसिद्धिश्चेति पडभिज्ञा^३ ज्ञायमानानि यस्य । दशवृत्तानि यस्य स । 'दान शील क्षमा वीर्यं ध्यानप्रज्ञाबलानि च^४ । उपाय प्रणिधिर्ज्ञान दशबुद्धवलानि वै ॥' अद्वय विज्ञानातिरिक्तवस्तुनिषेधात् । अद्वैत वदति । 'आवश्यक—' (३ ३ १७०) णिनि । विनयत्यनुशास्ति^५ । 'ण्वुल्' (३ १ १३३) । मुनिषु इन्द्र । श्रिया यागभूत्या घना निविड । शास्तीति शास्ता । औणादिकस्तृच्, तन इट् न ।^६

शाक्यमुनिस्तु यः ॥१४॥

स शाक्यसिद्धः सर्वार्थसिद्ध शौद्धोदनिश्च सः ।

गौतमश्चार्कवन्धुश्च मायादेवोमुतश्च सः ॥१५॥

यस्तु शक्येषु जात शाक्यमुनिर्बुद्धावतार ^७ ॥१४॥ शकोऽभिजनोऽस्य^८ शाक्य । 'शण्डिकादिभ्याञ्य' (४ ३ ९२) शाक्योऽसिद्ध इत्युपमितसमास, भीमो भीमसेन इति वत् । शाक्योऽपि^९ सर्वार्थेषु सिद्धा निष्पन्न । शुद्ध आदतो यस्य स शुद्धोदना राजा । 'शक्-च्चादि' (वा० ६ १ ९४) । तदप्य शौद्धादनि । गौतमस्तद्गो-त्रावनारात् तच्छिष्यत्वाद्वा । 'तस्यदम्' (४ ३ १२०) इत्यण् । अकम्प्य बन्धु, सूर्यवस्यत्वात् ॥१५॥^{१०}

1 M इन्द्रस्य भरय 2 M स 3 M यद् अभिज्ञा । 4 M व
5 M विनयति अनुशास्ति 6 Buddha [18] 7 M शाक्यमुनि
बुद्धावतार 8 M शका अभिजनो स्य 9 M शाक्योऽपि 10 Gautama
Buddha [7]

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।

हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयम्भूश्चतुराननः ॥१६॥

धाताव्रजयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ।

स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृष्टविधिः ॥१७॥

बृंहति वर्धते ब्रह्मा । 'बृहेनोऽञ्च'¹ (उ० ४.१४५) इति मनिन् । धातोर्न-
स्यादादेशः । आत्मना भवति । 'भुव सञ्ज्ञान्तरयो' (३.२.१७९) इति क्विप् ।
अनेनैव स्वयम्भूशब्देऽपि² सिद्धे पुनर्वचनं स्वभूनिवृत्त्यर्थम् । सुरेषु ज्येष्ठः । परमे-
व्योमनि चिदाकाशे तिष्ठति । 'परमे स्थ कित्' (उ० ४.१०) इतीनि ३ ।
'तत्पुरुषे कृति—' (६.३.१४) इति सप्तम्यलुक् । पितृणा मरीच्यादीना पिता ।
हिरण्यं हिरण्यमण्डं, तस्य गर्भ इव । हिरण्यस्य गर्भो वा, ब्रह्माण्डप्रभवत्वात् ।
लोकानामीशः । चत्वार्यानिनान्यस्य⁴ ॥१६॥ दधातीति धाता । धातो 'तृच्'
३.१.१३३) । अञ्जं योनिरम्य । द्रुह्यत्यसुरेभ्यो द्रुहिणः । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ०
२. ४९) इतीनच् । गुणभावश्च । विरिङ्क्ते सृते विरिञ्चिः । 'अच इ' (उ० ४.
१३९) । पृषोदरादित्वात् (६.३.१०९) नुम् । कमलमासनमस्य । सृजति
स्रष्टा । प्रजाना पतिः । विदधाति, विमृजति । 'विधात्रो वेध च⁵' (उ० ४.२२४)
इत्यसुन् । वेधादेशः । विधेयेण दधाति । विश्वं सृजति । विधत्ते विधिः । 'उपसर्गे
घो कि'⁶ (३.३.९२) । बाहुल्यात् (३.१.११३) कर्तरि ॥१७॥⁷

विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ।

दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥१८॥

दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।

पीताम्बरोऽच्युतः शङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥१९॥

उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ।

पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥२०॥

द्रवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।

वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरघोभ्रजः ॥२१॥

विश्वंभरः वैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ।

वेवेष्टि ध्यान्नोति विश्वं विष्णुः । 'विदे विञ्च' (३. ३९.) इति नु ।
नाराणां समूहो नारः तदयनमस्य ।⁸ 'पूर्वपदान्'—(८. ४. ३) इति न ।

1. M. बृहेनोञ्च 2. M. स्वयम्भूशब्देऽपि 3. M. इति इति 4. M. चत्वारि
अननन्दस्य 5. M. विधात्रोर्वेध च 6. M. उपसर्गे घो कि 7. M.
Brahmā [20] 8. M. तदयनमस्यः ।

वृष्णो वर्णेन । 'कृथेर्वर्णे' (उ० ३४) इति नक् । विपुण्याना जीवानामयं
नियन्ता । 'तम्येदम्' (४. ३ १२०) इत्यण् । विष्टरो दर्शमुष्टिरिव श्वसो
कर्णवस्य । दाम—उदरे यस्य, बाल्ये चापत्येन मात्रा वद्धत्वान् । हृषीकाणा-
मिन्द्रियाणामीश । प्रशस्ता केशा सन्त्यस्य ।^१ 'केशाद्बोज्यतग्न्याम्' (५२
१०९) माया लक्ष्म्या धव , मधोरपत्यमिति वा, तद्धस्यत्वान् ॥ १८ ॥
दैत्यानामरि । पुण्डरीकमित्राक्षिणो यस्य । 'बहुव्रीहौ सव्यक्षणे —' (५४७३)
इति पच् । सा भुव विन्दति गोविन्द । वाराहस्तेणोद्धारान् । 'अनुपसर्गाल्लिम्प-
विन्द—' (३११३८) इति श । गरुडो ध्वज चिह्नमस्य ।^२ नाम्ति च्युतं
स्वलन स्वस्थानाद्यस्य । 'गन्थर्या—' (३४७२) इति क्त । शृङ्गस्य विकार
शाङ्ग धनु । तदस्यास्ति शाङ्गो^३ । विष्णु नामास्थानेष्वञ्चति^४ विष्वक् । सर्वतो
व्यापिनी सेनास्य । जवन जन , तमर्दयति हन्ति जनान्समुद्रस्य दैत्यभेदानिति
वा ॥ १९ ॥ इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वान् ।^५ उपन्द्र । इन्द्रस्यावर जात । चक्र पाणौ
यस्य । चत्वारो भुजा अस्य । पद्म नामौ यस्य । 'अच् प्रत्यन्वव—' (५४७५)
इति योगविभागादच् । मधो दैत्यविशेषस्य रिपु । वसुदेवस्यापत्यम् । 'कृष्यन्धव—'
(४.१ ११४) इत्यण् । सर्वत्र वसतीति वासु , वासुश्चासौ^६ दवर्चति वा ।
त्रिषु लोकेषु चित्रम पादन्यासोऽस्य^७ ॥ २० ॥ देवक्या नन्दन । देवकी गौरवादित्वा-
त्त्वान् देवकानाचष्टे, इति वा णिजन्तान् 'अच इ' (उ० ४१३८) । 'तनो डीप्'
(वा० ४ १ ४५) । शूरस्यापत्यम्, तद्वशजत्वान् । बाह्यादित्वान् (४१९६)
इन् । श्रिय पति । पुष्पेषु पुष्पाणा वीक्षितम् ।^८ निर्धारणमावाप्त निषेध ।
आपादलम्बिनी माला वनमाला साऽग्यास्ति । ब्रीह्यादित्वान् (५२११६) इति ।
बलि ध्वसने । वसत्यारानि ।^९ अध कृतमक्षजमिन्द्रियजन्य ज्ञान येन ॥ २१ ॥

विश्व विमर्ति । 'सञ्ज्ञाया भृतृवृजि^{१०}—' (३२४६) इति खच् । वैटर्म
जितवान् । विधायमुरान् विधु । 'पृथिव्यधि—' (उ० १०३) इति वु ।
श्रीवत्सो नाम श्वेतरोमावर्णविशेषा वक्षसि लाञ्छनमस्य ॥ ११ ॥

वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २२ ॥

1 M सन्त्यस्य. 2 M चिह्नमस्य 3 M. शाङ्गी 4 M नामास्थानेषु भवति
5 M. इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वान् 6 M वसुध सौ 7. M. पादन्यासोऽस्य
8. M वा उत्तम 9 M वसन्ध असति. 10 M. भृतृजि
11 Vispu [39]

अस्य श्रीकृष्णस्य जनक, वसुपु दीव्यति वसुदेव. । पचाद्यच् (३.१.१३४) ।
आनकैर्दुन्दुभिश्चोपलक्षित. । वसुदेवजन्मनि देवैरानकदुन्दुभिर्वादिनात्^१ ॥२२॥

वलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रज ।
रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २३ ॥
नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ।
सङ्कषण. सीरपाणि कालिन्दीभेदनो बलः ॥ २४ ॥

बलेनभद्र श्रेष्ठ । बलस्तु भीमवन् । प्रलम्बं नामामुरं हतवान् । मूलविभुजादिः
(वा० ३ २.५) । बलेन दीव्यति । अच्युतस्याग्रजः । रेवत्या रमण. । नन्द्यादिः
(३.१.१३४) । रमन्तेऽस्मिन् योगिनो रामः^२ । 'हलश्च' (३.३.१२१) इति
घञ् । कामं पालयति । हलमायुधमस्य ॥ २३ ॥ नीलमम्बरं यस्य । रौहिण्या
अपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४.१.१२३) ढक् । तालवृक्षोऽङ्को घ्वजोऽस्य^३ ।
मुसलमस्त्यस्य । सङ्कषति सहारमूर्तित्वात्सङ्कषण । नन्द्यादित्वात् (३.१.१३४)
ल्युः । सीरो हलं पाणावस्य । कालिन्ध्या यमुनाया भेदनः । हलेनाकषणान् ॥२४॥^४

मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।
कंदर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥२५॥
संवहारिर्मनसिजः कुसुमेपुरनन्यजः ।
पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २६ ॥

मदयति मदन. । मदी हर्षे (भ्वा० प० मे०) । ल्युः (३.१.१३४) ।
मननं मत्=चेतना । सम्पदादि क्विप् (वा० ३ ३.१०८) 'गमादीना क्वी'
(वा० ६.४४०) इति नलोपः । यत्तु^५—'अनुदात्तोपदेश—' (६.८३३)
इति नलोप. इति । तप्त । क्विपो हलादित्वाभावात् । 'ह्रस्वस्य—' (६.१.३१)
इति तुक् । मनो मय. =मन्मथ । म्रियन्तेऽनेन^६ मारः । वरणे घञ् (३.३.१९) ।
प्रवृष्टं शुम्भं बलमस्य । मीनो मकरः केतनं घ्वजोऽस्य^७ । कुम्भित. दर्पोऽस्य^८

1. Vasudeva, the father of Sri Kṛṣṇa [2] 2. M. रमन्तेऽस्मिन् योगिनो
3. M. नन्द्यादौ घ्वजोऽस्य 4. Balabhadra [17] 5. The
commentators, like Kṛṣṇaswamin and Rāyamukūṭa. See
Amarakoś'odhātana, p. 7, Poona, 1913. and Rāmāśramī,
p. 14, Chowkhamba, 1970. 6. M. म्रियन्तेऽनेन 7. M. घ्वजोऽस्य.
8. M. दर्पोऽस्य ।

कदप । 'कम्' इत्यव्यय कुत्सायाम् । दर्पयति दर्पक । 'ण्वुल—' (३ १ १३३) ।
 नास्त्यङ्गमस्य^१ । काम्यतेजनेन^२ काम । 'पुसि सज्जायाम्—' (३ ३ ११८)
 घ । पञ्च शरा अस्य । उन्मादनतापनशोषणस्तम्भनसमोहना शरा । स्मयतेजनेन^३
 स्मर । 'पुसि सज्जायाम्—' (३ ३ ११८) घ ॥ २५ ॥ सवरस्य दैत्यस्यारि ।
 शवरस्तालव्यादिरपि । शृङ्गाररूपेण मनसि जायत '—जनङ्' (३ २ १७) ।
 'तत्पुरुष कृति—' (६ ३ १४) इत्यलुक् । कुमुमानोपवो यस्य । न मनसोज्ज्व-
 लमाज्जायत^४ । पुण्य धनुरम्य । 'वा सज्जायाम्' (५ ४ १३३) इत्यनङ् ॥ २६ ॥

ब्रह्मसूक्तं प्यकेतु स्यादनिष्ट उपापतिः ।

ब्रह्मज्ञान सूने ब्रह्मम् । ऋष्यतामा मृग केनुरम्य । उपा वाणस्य पुत्री, तस्या
 पति । ब्रह्मसूक्तं प्यकेतु कामस्यैव नामनी इत्यन्य ॥^५

लक्ष्मी पद्मालया पद्मा कमला श्रीहरिप्रिया ॥ २७ ॥

लक्ष्म्यन लक्ष्मी । 'लक्षेमुट् च (उ० ३ १६०) इती प्रत्यय । पद्मालया
 यस्या । पद्ममस्त्यस्या । अशं आद्यच्' (५ २ १२७) । एव कमला । श्रयति
 हरिं श्री । 'क्विप्वचि—' (वा० ३ २ १७८) इति क्विदीर्घा ॥ २७ ॥^६

शङ्खः लक्ष्मीपते पाञ्चजन्य

लक्ष्मीपते शङ्खः पाञ्चजन्य । पञ्चजन पातालं भव । 'पञ्चजनात् (वा०
 ४ ३ ५८) इति यन् । 'बहिर्देवपञ्चजनेभ्य ज्य इत्युपमह्वयान नास्ति इत्याहु ॥^७

चक्रमुदर्शन ।

हरेश्चक्रमुदर्शन । शम्भुन दर्शनमस्य । 'भाषाया शाशियुधि—' (वा० ३ ३
 १३०) इति युच् ॥^८

कौमोदकी गदा

को पृथिव्या मादक कुमादको विष्णु^९ । तम्यय कौमादकी । गदति गदा ॥^{१०}

१ नास्ति मङ्गमस्य २ M काम्यतेजनेन ३ M स्मयतेजनेन ४ M मनम-
 न्यस्माज्जायन्ते ५ M Kama (cupid) [19] ६ Brahmasū,
 Rṣaketu Amraddha and Usapati, all the four
 according to Kṛṣṇamitra, are the names of Aniru-
 ddha But Bhaṇuḥ, Dīkṣita and some other Commentators
 include the first two among the names of Kāmadeva
 ७ Lakṣmī (the goddess of prosperity) [6] ८ Viṣṇu's
 conch [1] ९ Viṣṇu's discus [1] १० Viṣṇu's mace [1]

सङ्क्षो नन्दक

नन्दयति ददाम् । 'ण्वुल्' (३ ३ १३३) ॥^१

कास्तुभो मणि ॥ २८ ॥

कु भुव स्तुम्नाति व्याप्नोति कुस्तुभोऽद्वि.^२, तत्र भव ॥ २८ ॥^३

गरुत्मान् गरुडस्ताक्ष्यो वैनतेय सगेश्वर ।

नागान्तको विष्णुरथ सुपर्ण पन्नगाशन ॥ २९ ॥

गरुत् पश्चा सन्त्यस्य, गरुत्मान् । यवादित्वात् (८ ३ ९) जय (८ २ १०)
इति वत्वे न । गरुडिड्यत गरुड । 'डीड्' (म्वा० आ स०) 'अयम्याऽदि--'^४
(वा० ३ २ १०१) इति ड । पृषोदरादित्वात् (५ ३ १०९) इति तल्पा ।
तृक्षस्यापत्य ताक्ष्यं, गर्गादित्वात् (४ १ १०५) यन् । विनताया अपत्यम् । त्रगा-
नामीश्वर । नागानामन्तक । विष्णो रथ इव । शामन पर्णे पश्चावस्य, हेम-
पक्षत्वात् । पन्नगानश्नाति । ल्यु (३ १ १३४) ॥ २९ ॥^५

शम्भुरीश पशुपति शिव शूली महेश्वरः ।

ईश्वरः शर्व ईशान शङ्करश्चन्द्रशेखर ॥ ३० ॥

भूतेश खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः ।

भृत्युञ्जय कृत्तिवासा पिनाकी प्रमथाधिप ॥ ३१ ॥

उग्र कपर्दी श्रीकण्ठ शितिकण्ठ ऋपालभृत् ।

वामदेवो महादेवो विह्वाक्षस्त्रिलोचन ॥ ३२ ॥

कृशानुरेता सर्वज्ञो धूर्जटर्नीललोहित ।

हर स्मरहरो भर्गश्च्यम्बकस्त्रिपुरान्तक ॥ ३३ ॥

गङ्गाधरोऽन्धकरिषु क्रतुध्वसी वृषध्वज ।

व्योमकेशो भवो भीम स्थाणू रुद्र उमापति ॥ ३४ ॥

शम्भवत्यस्मान् शम्भु । बाहुल्कात् वर्तरि भिनदवादि (वा ३ ३ १८१)
हु । लृटे ईश । इगुपध--' (३ १ १३५) इति क । पशूना उवाचा दति ।
शिवमस्यास्ति शिव । 'अर्गं आदि' (५ २ १०३) । च्यम्बकस्त्रि । स्त्रे स्त्रे ।

1 Vishnu's sword [1] 2 M इस्तुम्नाति । 3 Vishnu's gem
(said to be obtained with) 13 other jewels at the
churning of the ocean [1] 4 M च्यम्बकस्त्रि 5 Garuda 9

‘स्येशमास-’ (३० १७५) इति वरच् । शृणाति शर्व । ‘शृ हिंसायाम्’ (व्रचा० प० मे०) । ‘कृगृशृ-’ (३० १ १५६) । ईष्टे ईशान । ‘ताच्छौन्य-’ (३२ १२९) इति चानश् । श करोति । ‘शमि धानो. सञ्ज्ञायाम्’ (३२ १४) इत्यच् ‘कृजो हेतु-’ (३२ २०) इति ट,^१ तु अनेनैव वाच्यते । चन्द्र शेख रोऽस्य^२ ॥ ३० ॥ भृतानामोश । गण्डयतीति खण्ड परशुरस्य । गिरेरोश । गिरिरस्याश्रयत्वेनेति गिरिश । लोमादित्वान् (५२ १००) शः । मृडयति मुग्वयति । मृत्यु जयति । ‘मञ्ज्ञाया भृतृवृजि-’ (३२ ४६) इति खच् । कृत्तिश्चर्मवा सोऽस्य^३ । पिनाकोऽस्यास्ति^४ । प्रमथानामधिप ॥ ३१ ॥ उच्यति क्रुधा समवैति उग्रो रौद्रत्वान् । ‘उच समवाये’ (दि० प० से) । ‘ऋज-’ (३० २ २८) इत्यादिना रज्, गश्चान्तादेश । कपर्दोऽस्यास्ति^५ । श्रो शोमा कण्ठेऽस्य^६ । शिति काल कण्ठोऽस्य^७ । कपाल विभर्ति । वाम श्रेष्ठा लोकविपरीतो वामदेव । विष्णाप्यक्षीप्यस्य, त्रिनेत्रत्वात् । त्रीणि लोचनान्यस्य ॥ ३२ ॥ कृशानो रेतोऽस्य^८ । देव्या सोढुमशक्य रेतो बह्वो क्षिप्तम् । सर्वं जानाति । धूर्गङ्गा जटास्त्यस्य ‘जटिजंटा’ [इति द्विरूप कोश] । ‘जट सघाते’ (म्वा० प० मे०) । ‘सर्वधातुभ्य-’ (३० ४ ११७) इतीन् । नील कण्ठो लोहितश्च केशोऽस्ती नील लोहित । हरत्यय हर । ‘हरतेरनुद्यमनेऽच्’^९ (३२ ९) । स्मर हरति । भृज्यन्ते कामादयोऽनेन^{१०} भर्ग । ‘हलश्च’ (३३ १२१) इति घञ् । त्रीण्यम्बकानि^{११} त्रेत्राण्यस्य । त्रिपुरस्यान्तक । ‘त्रिपुरी’ इति भाष्य दर्शनेऽपि^{१२} लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य त्रिपुरमपि ॥ ३३ ॥ गङ्गाया धर । अन्धकनाम्नोऽमुरस्य^{१३} रिपु । व्रतु दक्षयज्ञ ध्वसते । ‘मुपि-’ (३२ ७८) इति णिनि । गङ्गा धारयितु व्यामव्यापिन्य केशा अम्य । भवत्यम्माद्विभ्र भव । अप् । त्रिभेन्यम्मान् । मीम । ‘मिय एग्वा’ (३० १ १४८) इति मक् । निष्ठनि । म्याणु । रोदयतीति म्द्र । ‘रोदोर्णिङ् लुक् च’ (३० २ २२) इति रक् । उमाया पति ॥ ३४ ॥^{१४}

कपर्दोऽस्य जटाजूट-

क शिर. पिपति कपर्द । आणादिको द । अस्य शिवस्य जटाना जूटा बन्ध ॥^{१५}

1 Ct Amarakos'odghātana, p 8 2 M शेखराभ्य 3 M -चर्ममासोस्य
4 M पिनाकास्यास्ति 5 M कपर्दोस्यास्ति 6 M कण्ठेऽस्य 7. M कण्ठोऽस्य
8 M रेतोऽस्य 9 M हरतेरनुद्यमने च, 10 M कामादयानेन 11 M त्रीणि
अम्बकानि 12 M -दर्शनेऽपि 13 M अन्धकनाम्नो मुरस्य 14 S'iva [48]
15 S'iva's hair [1]

पिनाकोऽजगवं धनु ।

अस्य धनु । पिनह्यत इति पिनाक । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४ १५) इति निपातित । अज ब्रह्माण गच्छति, अजग । साऽस्यास्ति^१ स्वामित्वेनाजगवम् । 'गाण्डद्यजगात्सज्ञायाम्' (५ २ ११०) इति व । 'प्रज्ञा—' (५ ४ ३८) अणि, आजगवम् । 'आजवक्म्' इति श्यामी ॥^२

प्रमथा स्यु पारिषदाः

प्रमथ्यन्ति दुष्टान् । अच् । परिषदि भवा । 'परिषदोप्य' (४ ४ १०१) इत्यत्र योगविभागात् प्येऽपि पापंद^३ इति पाठान्तरम् ॥^४

ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातर ॥ ३५ ॥

ब्राह्मद्यादय परिवारत्वेन वर्तते । मातरा लोकपूज्यत्वात् । "ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कीमारी वैष्णवी तथा । वाराही च तथन्द्राणी चामुण्डा सप्त मातर ॥" एता ब्रह्मादिशक्तिदेवता । क्वचिन्कालसङ्घर्षिणीत्यष्टौ मातर । ब्रह्माणीति पाठान्तरम् ॥ ३५ ॥^५

भूतिर्विभूतिरैश्वर्यमणिमादिक्रमष्टधा ॥^६

भवत भूति । ईश्वरस्य भाव ऐश्वर्यम् । 'अणिमा लघिमा चैव महिमा गरिमा तथा । प्राप्ति प्राक्काम्यमोशित्व वशित्व चाष्टभूतय ।' अणामाव , अणिमा । लघामाव लघिमा । महतो भाव । यत ब्रह्माण्मपि न माति । गरिमा, गुस्त्वम् । प्राप्तिरङ्गल्यग्रेण चन्द्रादे । प्रकामस्य भाव इच्छानभिधात । ईशिनो भाव ईशित्वम् । प्रभुत्वम् । येन स्थावरा अप्याज्ञाकाग्नि । वशिनो भावो वशित्वम् । यत भूमावप्युन्मज्जननिमज्जने ॥^७

उमा कात्यायनी गौरी काली हँसवतीश्वरी ॥ ३६ ॥

शिवा भवानी रक्षाणी सर्वाणी सर्वमङ्गला ।

अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाश्विका ॥ ३७ ॥

1. M सास्याति 2 S'iva's low [2] 3 M स्यपि षपंद 4 S'iva's attendants—[2] 5 S'even worldly mothers [1 each] 6 Kṛṣṇaswami and Bhānuji Dikṣita read विभूतिभूतिरैश्वर्यमणिमादिक्रमष्टधा 7 Eight superhuman powers called bhūti SC [1 each]

ओमेशस्य मा लक्ष्मी । उ मा इति मात्रा तपसा निषिद्धेति ।¹ अजादि-
त्वाट्टाप । (४१४) । कतस्यापत्यम् । 'सर्वत्र लोहितादि—' (४११८)
इति ण्फ । गौरो वर्णोऽस्त्यस्या ² एव काली । वर्णाविवक्षाया गौराकाला ।
हिमवतोऽपत्यम्³ । इष्टे ईश्वरी । स्थेशमास— (३२१७५) इति वरचि
टाप् (४१४) । पुयोगे तु इश्वरी ॥ ३६ ॥ शिवा स्वत श्रेयस्करो ।
पुयोगे तु शिवी । भवस्य स्त्री । सखाणि मङ्गलायस्या । अपर्णा तपसि पर्णात्ताम
प्यभोजनान् । पर्वतोऽभिजनोऽस्या ।⁴ पर्वतस्येयमितीदमर्थेऽण् (४३१२०)
इत्यय । अपत्ये तु इज् स्यात् । दु खेन⁵ गन्तु शक्या दुर्गा । सुदुरोरधिकरण च'
(वा० ३२४८) इति ड । चण्डति कुप्यति चण्डिका । ण्वुल्⁶ (३११३३)
पचाद्यचि (वा० ३११३४) बह्वादि— [४१४५] डीपि चण्डी । अम्बे
वाम्बिका जगन्मातृत्वान् ॥ ३७ ॥⁷

विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपा ।

अप्येकदन्त-हेरम्ब-लम्बोदर-गजानना ॥ ३८ ॥

विगतो नायको नियन्ताऽस्य⁸ । विघ्नस्य राजा । द्वयामत्रोरपत्यम् । गङ्गाया
अप्यपत्यत्वादुर्गाचामुण्डाभ्या पालितत्वाद्वा । गणाना प्रथमानामधिप । एको
दन्तोऽस्य⁹ । स्वन्दोत्पाटितकदन्तत्वान् ।¹⁰ ह उपसि रम्बते शब्दायते रवि शब्दे
[भ्वा० आ० से०] । डेरलुक्¹¹ । लम्बमुदरमस्य । गजस्येवाननमस्य ॥ ३८ ॥¹²

कार्तिकेयो महासेन शरजन्मा पञ्चानन ।

पार्वतीनन्दन स्कन्द सेनानीरग्निभूर्गुह ॥ ३९ ॥

बाहुलेयस्तारकजिद्विशास शिखियाहन ।

पाण्मातुर शक्तिधर कुमार कौञ्चदारण ॥ ४० ॥

वृत्तिकानामपत्य कार्तिकेय । महती सेनाऽस्य¹³ । शरेषु जमास्य । पङ् बान
नायस्य । अग्निपत्नीना पण्णा वृत्तिकाना स्तनपानान् । पार्वत्या नन्दन । स्कन्द
त्यरीन् । सेना नयति । अग्नेर्भवति । गूहति मेनाम् । इगुपघ—' (३११३५)
इति क ॥ ३९ ॥ बहुगना वृत्तिकानामपत्यम् । तारक जयति । विशाखाया जात

1 Ct Kumārasambhava, 126 2 M वर्णोऽस्त्यस्या 3 M हिम
वनोऽस्त्यम् 4 M पर्वतोऽभिजनोऽस्या 5 M दुःखेन 6 M एवम् 7 Uma
[17] 8 M नियन्तास्य 9 M दन्तोऽस्य 10 'परशुरामेणोत्पाटितकदन्त-
न्येता' (Vacaspathyam, p 1469) 11 By applying the sūtra
'तत्पुरो इति ण्वुल्' (63 14) 12 Gages a [8] 13 M सेनाऽस्य ।

विशाख । 'सधिवेलादि—' (४३ १६) अण 'श्रविष्ठाफल्गुनी—' (४३ ३४)
इत्यादिना लुक् । शिखी मयूरा वाहनमस्य । यण्णा मातृणामपत्यम् । शत्तेर्वर ।
कुत्सितो मारोऽस्य^१ । कुमारयति क्रीडतीति वा । क्रीञ्च गिरि दारयति । प्यन्तात्
(३१ २६) न्यु (३१ १३४) । कैलासमस्त्रनिक्षार्थं गच्छन् स्वन्दम्य क्रीञ्चेन
मार्गो रुद्धोऽभूत् ॥ ४० ॥^२

इन्द्रो मरुत्वान्मघवा विडौजा पाकशासन ।

वृद्धश्रवा सुनासीर पुरुहूत पुरन्दर ॥ ४१ ॥

जिष्णुर्लेखपम शत्रु शतमन्युर्दिवस्पति ।

सुत्रामा गोत्रभिद्वज्जी वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४२ ॥

वास्तोष्पति सुरपतिर्वलाराति शचीपति ।

जम्भभेदी हरिहयः स्वाराण्णमुचिसूदनः ॥ ४३ ॥

सक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुरापाण्मेघवाहन ।

आखण्डल सहस्राक्ष ऋभुक्षाः

इन्दति इन्द्र । 'इदि परमैश्वर्ये' (भ्वा० प० से०), 'ऋजेन्द्र—' (उ०
२ २८) इत्यादिना रन् । मरुतो दवा सन्त्यस्य । 'तसौ मत्वर्थे' (१४ १९)
इति मत्वाज्जस्त्वामाव । मह्यते पूज्यते मघवा । 'श्वन्नुक्षन्—' (उ० १ १६०)
इति निपातित । विड भेदकमोजोऽस्य^३ विडौजा । 'विड भेदने' (तु० प० से०)
'इगुपध—' (३१ १३५) इति क । विट्सु प्रजासु ओजोऽभ्येति^४ वा । पृषोदरादि
(६३ १०९) । पाकाना दितिगर्माणा शासन । वृद्धे श्रवसी अस्य । शोभना
नासीरा अग्रेसरा अस्य । शु पूजायाम् ।^५ पुरु प्रभूत हूत यज्ञेष्वाह्वान यस्य ।
पुराण्यरोणा दारयति । 'वाचयमपुरन्दरौ च' (६३ ६९) इति साधु ॥ ४१ ॥
जयनशीलो जिष्णु । 'ग्लानिस्थश्च—' (३१ १३९) इति गन्तु । लक्षेपु देवेषु
ऋषम श्रेष्ठ । शक्तोति शत्रु । 'स्फायितश्चि—' (उ० २ १३) इत्यादिना रक् ।
शत मन्यवो यागा अस्य । 'पृष्ठचा पतिपुत्र—' (८३ ५३) इत्यलुकि वस्कादि-
त्वात् (८४ ४८) सत्त्वे दिवस्पति । सुष्टु ग्राम बल यस्य । गोशान् गिरीन्
पक्षच्छेदाद् भिन्नवान्^६ । वज्रमस्यास्ति । वसोरपत्य वासव । वृत्र हतवान् ।

१ M मारोभ्य २ Kārtikeya [17] ३ M भेदकमाजोभ्य ४ M आजाभ्यति

५ Therefore, the word derived with the help of indecli-
nable 'शु' will be 'शुनासीर' ६ M पक्षच्छेदा भिन्नवान् ।

वर्षतीति वृषा । कनिन् (उ० १.१५७) ॥४२॥ वास्तोऽग्रहक्षेत्रस्य^१ पतिरधिष्ठाता ।
 '—वास्तोष्पनिगृहमेधाच्छ च' (४.२.३२) इति निपातनादलुकि पत्वम् । मुराणा
 पति । वलस्याराति^२ । शच्या पति । जम्भमसुर्गं भिनत्ति । णिनि । हरयः
 पिङ्गा हया अस्य । स्व स्वर्गे राजते, म्वाराट् । क्विपि 'दूलोपे—' (६.३.१११)
 पूर्वस्य दीर्घ । नमुचेदत्यस्य मृदन ॥ ४३ ॥ सक्रन्दयति रिपुस्त्री । 'ब्रदि आह्वाने
 रोदनं च' (म्वा० प० से०) ल्यु (३.१.१३४) । दुष्टं रेतश्च्यवने^३ परदारेषु
 दुश्च्यवन । 'चलनशब्दार्थान्—' (३.२.१४८) इति युच् । दु खेन^४ च्यवते रणाद्वा ।
 तुरं त्वरित साहयत्यभिभवत्यरीन् तुरं वेगं सहते वा । 'छन्दमि सह' (३.२.६३)
 इति योगविभागात् ण्वि । मेघान् वाहयति वर्षयति । आखण्डयति भिनत्त्यरीन् ।
 'खडि भेदने' (चु० प० से०) । 'वृषादिभ्य कलच्' (उ० १.१०६) । सहस्रस-
 क्षीण्यस्य । 'बहुव्रीही सकथ्यक्ष्णो^५ '—' (५.४.११३) इति पच् । 'ऋभुक्ष स्वर्ग-
 वज्रयो' इति विश्वः । सोऽय्यास्ति^६ ऋभुक्षा । इनि (५.२.११५) ॥^७

तस्य तु प्रिया ॥ ४४ ॥

पुलोमजा शचीन्द्राणी

तस्य इन्द्रस्य पत्नी ॥ ४४ ॥ पुलोमो मुनेर्जाता । 'पञ्चम्यामजातौ'
 (३.२.६८) इति ङ । शचने शची^८ । शच (श्वच) गनी (म्वा० आ०
 से०) । इन् (उ० ४.११८) । 'वृदिकारान्—' (ग० सू० ४.१.४५) इति
 डीप् । इन्द्रस्य स्त्री ॥^९

नगरी त्वमरावती ।

इन्द्रस्य नगरी तु अमरावती । अमरा सन्धस्याम् । 'मती बह्वच—'
 [६.३.११९] इति दीर्घ ॥^{१०}

हय उच्चैः श्रवा

इन्द्रस्य हय , अश्व उच्चैः श्रवा । उच्चैः श्रवसी अस्य ॥^{११}

सूतो मातलि

तस्य मृत सारथिर्मातलि । मत ल्याति मनल । तस्यापत्यम् । इज्
 (४.१.९५)^{१२} ।

1. M. वाम्नोः ग्रहक्षेत्रस्य 2. M. वलस्य चराति 3. M. रेतः च्यवते 4 M. दुष्टेण
 5. M. सकथ्यक्ष्णोः 6 M. सोस्यास्ति 7. Indra [35] 8. M. शचनि शची
 9. Indrani (Indra's wife). [3] 10. Amaravat, (abode of
 gods or Indra's residence) [1] 11. Indra's horse. [1]
 12. Matali, the Charioteer of Indra [1].

नन्दन वनम् ॥४५॥

तस्य वन नन्दनम् । नन्दयतीति । ल्यु (३ १ १३४) ॥ ४५ ॥^१

स्यात्प्रासादो वैजयन्त

तस्य प्रासादो वैजयन्त । वैजयन्तो पताकाऽस्त्यस्मिन् ।^२ अशं आदि
(५ २ १२७) ।^३

जयन्त पाकशासनि ।

पाकशासनस्य इन्द्रस्यापत्यमिञ् (४ १ ६५) । जयतीति जयन्त ।
'तृभूवहि—' (उ० ३ १२८) इत्यादिना क्त्वा ।^४

ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुद्यल्लभा ॥ ४६ ॥

इरा उदक तदस्त्यस्मिन्निरावानब्धिस्तत्र भव ऐरावत इन्द्रहस्ती । अभ्र
मेघस्तद्रूपो मातङ्ग । अभ्रे आकाशे इति वा । इरया उदकेन वणति, इरावण ।
'वण शब्द' (म्वा० प० से०) । तत प्रज्ञाद्यण् (५ ४ ३८) । अभ्रे से माति न
भ्राम्यति । बाहुलकाद् । अभ्रमोर्बल्लभ ॥ ४६ ॥^५

ह्लादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पवि ।

शतकोटि स्वरु शवो दम्भोलिरशनिद्वयो ॥ ४७ ॥

ह्लाद स्फूर्जथुरस्त्यस्या^६ ह्लादिनी । वजति यात्मेव न प्रतिहन्यते वज्रम् ।
'ऋज्येन्द्र—' (उ० २ २८) इत्यादिना रन् । कुलिन पर्वतान् द्यति पक्षच्छेदेन
तनूकरोति । 'आतोऽनुपसर्गे—' (३ २ ३) क । मिनत्ति तच्छीलम् । 'विदिमि
दिच्छिदे कुरच्' (३ २ १६२) । पुनाति पवि । 'अच इ' (उ० ४ १३८) ।
शत कोटयो धारा अस्य । स्वरति स्वरु । 'स्वृ शब्दोपतापयो' (म्वा० प० अ०) ।
'शृस्वृस्निहि—' (उ० १ १०) इत्यादिना उ । श विद्यतेऽस्य^७ शव ।
कशम्याम्—' (५ २ १३८) इति व । दम्नोति खेदयति । 'दम्भु दम्भने'
(स्वा० प० से०) । औणादिक ओलि । अस्नाति अशनि । 'अतिसृधृधम्—'
(उ० २ १०२) इत्यनि ॥ ४७ ॥^८

1 Nandana, the garden of Indra [1] 2 M पताका अस्ति अस्मिन्

3 Vaijayanta, the palace of Indra [1] 4 Jayanta, the son

of Indra [2] 5 Airavata, the elephant of Indra [4] 6 M

स्फूर्जथु रत्यस्या 7 M विद्यतेस्य 8 Thunderbolt or Indra's

weapon [10]

वयोमथान विमानाऽम्नी

व्योम्नि यान्त्यतेन । वरणेत्युट् (३३ ११७) । विमान्ति वतन्तेऽस्मिन्^१
देवा विमानम् । अधिकरणे त्युट् (६३ ११७) ।^२

नारदाया सुरर्षय ।

नार नरसमूह द्यति भिनत्ति कलहै । सुराश्च त ब्रह्मादिपुनत्वाह्वयश्च ।
[आद्येन तुम्बुरुभरतपर्वतदेवलादय] ॥^३

स्यात्सुधर्मा देवसभा

सुष्ठु धर्मोऽस्या^४ । 'धर्मादनिच्—' (५४ १२४) । डाबुभ्याभ्याम्'
(४१ १३) इति डाप् । सहमान्त्यस्या सभा । 'सभाराजा—'^५ (२४ २३) इति
निपातनादङ् । देवाना सभा आस्थानगृहम् ॥^६

पीयूषममृत सुधा ॥ ४८ ॥

पीयते पीयूषम् । पीयस्वन् (३० ४ ७६) । सीत्रं धातु । नास्ति मृतमत्र ।
सुष्ठु धीयते पीयते सुधा । 'आतश्चापसर्गे' (३३ १०६) इत्यङ् ॥ ४८ ॥^७

मन्दाकिनी वियद्गङ्गास्वर्णदी सुरदीर्घिका ।

मन्दमकितु शीलमस्या । 'अक् अग कुटिलाया गतो' (म्वा० प० से०) णिनि ।
व्रियति आकाशे गङ्गा । स्व स्वर्गस्य नदी । पूर्वपदादि (८४ ३) ण । सुराणा
दीर्घिका ॥^८

मेरु सुमेरुहोमाद्री रत्नसानु सुरालय ॥ ४९ ॥

मिनोति क्षिपत्युच्चत्वाज्ज्योतीषि^९ । 'डुमिन् [प्रक्षेपणे] (म्वा० उ० अ०)
'मिषोभ्या ह' (३० ४ १०१) । हेम्नोऽद्रि ।^{१०} रत्नानि सानवाऽभ्य^{११} । सुराणा-
मालय ॥ ४९ ॥^{१२}

1 M वतं तेस्मिन् 2 Heavenly car (such as puspaka SC) [2]

3 Divine sages, namely Narada, Tumburu, Bharata SC

4 सुष्ठु धर्मोऽस्या 5 सभाराजा—6 Council of gods [2] 7 M

आनश्चोरनगरवि ह 8 Nector [3] 9 Celestial river, Ākas'agangā

[4] 10, M क्षिपति उच्चत्वाज्ज्योतीषि 11 M हेम्नाद्रि । 12 M. मानवोऽभ्य

13 The mountain, Sumeru

पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।

सन्तान कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५० ॥

एते पञ्च देवाना तरवो वृक्षा । मन्दा आरा धाराऽस्य^१ सरलत्वात् । पारिण पारवता नामावधेर्जात पारिजात । सन्तन्यते । उपसर्ख्यानात् (३११४०)
ण । कल्प सङ्कल्पस्तस्य पूरको वृक्ष । हरेरिन्द्रस्य चन्दनम् ॥ ५० ॥^२

सनत्कुमारो विधात्रः

मनत् नित्य कुमार । विधातुर्गपत्यम् ॥^३

स्वर्वेद्यावश्विनीसुतौ ।

नासत्यावश्विनौ दत्ता वाश्विनेयौ च तावुभौ ॥ ५१ ॥^४

स्वर्गस्यर्वेद्यावश्विनी सुतौ, न असत्यौ । 'नभ्राण्णपाद—' (६३७४) इति नञ् प्रवृत्त्या । अश्व प्रशस्त अस्ति अनयो । दस्यत क्षिपतो रोगान् । 'दमु उप पक्षये' (दि० प० से०) । 'स्फायितश्चि—' (उ० २१३) इति रक् । अश्विन्या अपत्यम् । ढक् (४११२०) [तावुभाविति द्वित्वविशिष्टत्वादेकवचनाभाव] ॥ ५१ ॥^५

स्त्रिया बहुष्वपसरस स्वर्वेश्या चर्वशीमुखा ।

अदम्य सरन्ति अपसरस । सरतेरमुन् (उ० ४२३७) । बहुष्विति प्रायिकम् । 'अप्सरा' इति भाष्यप्रयोगात् । स्व स्वर्गस्यवेश्या । उरुन् महतोऽऽनुते^६ व्याप्नोति वशीकरोति, उर्वशी । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३२५) क । 'घृताची मेनका रम्भा उर्वशी च तिलात्तमा । सुकेशी मञ्जुघोषाद्या कथ्यन्तेऽप्सरसो वुधै ॥'^७

हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम् ॥ ५२ ॥

हाहा हूहू इत्येती आलापानुकारेण वाचकौ त्रिदिवौकसा देवाना गायना ।
[आद्येन तुम्बुरुविश्वावसुचित्ररथादीना ग्रह] ॥ ५२ ॥^८

अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः ।

कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ ५३ ॥

1 M धारास्य 2 Five paradisaic trees [1 each] 3 'Sanat kumāra, the son of Brahma [2] 4 उभौ द्वित्वविशिष्टौ
5 Aśvinīkumaras [6] 6 M महत अऽनुते 7 Celestial damsels [1 each] 8 Celestial musicians, Gandharvas

वर्हि शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उपवृध ।

आश्रयाशो बृहद्भानु कृशानु पावकोऽनल ॥ ५४ ॥

रोहिताश्वो वायुसप्त शिखावानाशुशुक्षणि ।

हिरण्यरेता हुतभुग् दहनो हव्यवाहन ॥ ५५ ॥

सप्तार्चिर्दमुना शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसु ।

शुचिरपिप्तम्

अङ्गत्पूर्व्वं यात्यग्निः^१ । औणादिको नि । विवानरस्थापत्यम् । ऋष्यण्
(४११३४) । वहति हव्य वह्नि [वहि] श्रिथुयु—(उ० ४५१) इति
नि । वीतिर्भक्ष्यमश्वो वा हूयतेऽस्मिन्^२ । 'हूयामा—' (उ० ४१६७) इति वृत् ।
घन जयति । सञ्ज्ञायाम्—' (३२४६) इति खच् । कृपीटस्य जलस्य योनि ।
धूमजत्वान्मेघानाम् । ज्वलति^३ ज्वलन् । 'जुचडक्रम्य—' (३२१५०) इति
मुच् । जाता वेदा अस्मात् । अमुन् (४१८८) । तनू न पातयति, दाहधर्मत्वात् ।
'नभ्राप्नपात्—' (६३७५) इति निपात ॥ ५३ ॥ बृहति वर्धते वर्हि ।
'बृहेर्नलोपरच् (उ० २१०९) इति इस् । पुल्लिङ्गोऽप्ययम्^४ । शुष्यन्त्यनन्
शुष्मा । 'अत्येभ्योऽपि—' (३२७५) इति मनिन् । सञ्ज्ञापूर्व्वत्त्वान् गुण ।
वर्हि कुश शुष्म बलमस्येति वा एक नाम वा । कृष्णो धूमो वर्त्मास्य । शाचीपि
ज्वाला केशा इवास्य । 'नित्य समान—' (८३४५) इति प । उपसि रात्रौ
वुध्यते प्रकाशने उपवृध । इगुपवति (३११३५) क । अहरादीनाम्—'
(वा० ८२७०) इति र । आश्रयमाधारमदनाति । 'कर्मण्यण् (३२१) ।
बृहन्तो मानव किरणा अस्य । 'वृग् तनू करण (दि० प० से०) । वृश्यति
'ऋतन्यञ्जि—' (उ० ४२) इत्यानुक् । पुनाति पावक । अनित्यनेन लोकोऽ-
नल^५ । वृषादित्वात् (उ० ११०६) कञ्च् ॥ ५४ ॥ लोहिता अश्वो अस्य ।
वायो सखा । शिखा सत्यस्य । आगोऽष्टुमिच्छति । आङ्पूर्वात् शुप (दि० प०
अ०) सप्तन्तात् 'आङि शुप—' (उ० २१०३) इत्यनि । छान्दसोऽपि मापाया
क्वचित् । हिरण्य रेतोऽग्न्य^६ । 'अग्नरपत्य प्रथम हिरण्यम् इति स्मृत । हुत
भुङ्क्ते । दहति । ल्यु (३११३४) । हव्य वाहयति दवाग्नयति । प्यन्तात्
'हव्यपुरीषपुरीष्येपुज्युट् (३२६५) इत्ययम् ॥ ५५ ॥ सप्तार्चिषः^७ काली करा-

१ M अग्नि उर्ध्वं याति अग्नि २ M हूयतस्मिन् ३ M ज्वलति ४ M
पुल्लिङ्गोऽप्ययम् ५ M ऋत्येभ्योऽपि ६ M लोकोऽनल ७ M रेतस्य ८ M
सप्त अर्चिषः ।

लीत्याद्या जिह्वा अस्य ^१ दाभ्यति दमना । दमेरुतस (उ० ४ २३४) शुक्र
तेजोऽस्त्यस्य ^२ शुक्र । विभैव वमु धनमस्य । शुचि गोघकत्वात् । अपा पित्त
दाहवत्वात् ॥^३

और्वस्तु वाड्यो वटवानल ॥ ५६ ॥

यस्तु उवस्य मुनेरपत्यमग्नि । ऋष्यण ^४ (४ १ ११४) । वरुणभोताया अम्य
मातुरर्वेण गोपितत्वात् । वडवाय । भवो श्वमुखत्वात् ^५ ॥ ५६ ॥^६

वहेर्द्वयोर्जालकीलावर्चिर्हेति शिखा म्रियाम् ।

वह्नेरिति प्रायोवाद । द्वयो स्त्रीपुंसयो । ज्वलति ज्वाल । ज्वलितिक
सत्तेम्यो ण (३ १ १४०) । म्रिया टाप (४ १ ४) कील वध (स्वा०
प० से०) । द्वे । अर्चि । अर्च पूजयाम् (स्वा० प० से०, चु० उ० अ०)
^१ अर्चि शुचि— (उ० ३ १०८) इति इति । हिनोति हति । हि गतो (स्वा०
प० अ०) अतिगति— (३ ३ ९७) इति निपात । शते शिखा । शीर
^४ किदग्रस्वश्च (उ० ५ २४) इति ख । त्रीणि ॥^७

त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः

स्फुलति चलति तत्र इङ्गति स्फुलिङ्ग । अने कण । द्वे ॥^८

सताप सज्वर समौ ^९ ॥ ५७ ॥

सतापयति सज्वरयति । प्यन्तादच् (३ १ १३४) ॥ ५७ ॥^{१०}

धर्मराज पितृपति समवर्ती परेतराट् ।

कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराड्यम ॥ ५८ ॥

कालो वण्डधर श्राद्धदेवो ववस्वतोऽन्तक ।

धर्मस्य राजा । पितृणा पति । सम वर्तते रिपी मित्र च । परेतेषु मृतकेपुराजते ।
कृतोऽन्तो ^{११} विनाशो येन । शमयति शमन । त्वु (३ १ १२४) । यमेन सयमन
राजते । यमयति यम ॥ ५८ ॥ कलयत्थायु कालो वर्णेन वा । मित्त्वामावान्

१ काली वराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूपवणा ।

स्फुलिङ्गिनी विश्वरुचा च देवी लेल यमना इति सप्त जिह्वा ।

(Mundaka upanishad 1 2 4) Cp Rgveda 3 6 2

२ M लनोस्त्यस्य ३ Agni (fire) [34] ४ M ऋषण ५ M भव
अश्वमुखत्वात् ६ The submarine fire [3] ७ The flame of
fire [5] ८ A spark of fire [2] ९ समानार्थो समानलिङ्गो १० Fire's
heat [2] ११ M कृत अतो

कालयतीति विग्रह' इत्यन्ये ।^१ दण्डस्य धर. । थाद्वम्य देव । विवस्वतोऽपत्यम्^२ ।
अन्त करोति अन्तक । 'तत्करोति—' (वा० ३ १.२६) इति ण्यन्ताद् ण्वुल्
(३.१ १३३) ॥

राक्षस कौणप क्रव्यात् क्रव्यादोऽस्त्रप आशर ॥५९॥

रात्रिचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषामज ।

यातुधान पुण्यजनो नैऋतो यातुरक्षसी ॥ ६० ॥

रक्ष एव राक्षस । स्वार्थिका क्वचित्लिङ्गमतिवर्तन्ते । कुणपं शव भोक्तु^३
शीलमस्य । 'शीलम्' (४ ४ ६१) इत्यण् । क्रव्यमाममासमस्ति । 'क्रव्ये च'
(३.२ ६९) इति विट् । पक्वमासमस्तीति विग्रहे पृषोदरादित्वात् (६ ३ १०९)
क्रव्याद् । अस्त्र रक्त पिबति । आश्रुणोति हिनम्याशर^४ । रात्री चरति । 'रात्रे-
कृति विभाषायाम्' (६ ३ ७२) मुम् । कर्बुरो वर्णेन । निकषा रक्षसा माता ।
यातूनि यातना धीयन्तेऽस्मिन्^५ । पुण्यजनो विपरोत लक्षणया । नैऋतेरपत्यम् ।
यातयतीति यातुः । 'वामिमनि—' (३० १ ७२) इति तु । रक्षत्पस्मात् ।
अमुन् (३० ४.१८८) ॥ ६० ॥^६

प्रचेता वरुण पाशो यादसां पतिरप्यति ।

प्रष्टष्ट चेतोऽस्य^७ । वृणोति वरुण । 'वृवृशरिम्य उनन्'^८ (३० ३.५३) ।
पाशोऽप्यास्ति^९ । यादसा जलजन्तूना । 'तत्पुरुषं कृति—' (६.३ १४) इति
वाल्गुः ॥^{१०}

श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागांतः ॥ ६१ ॥

पृषदश्वो गन्धयहो गन्धवाहानिलाशुगा ।

समीर-मारुत-मराज्-जगत्प्राण-समीरणा ॥ ६२ ॥

नभस्प्रद्धात-पवन पवमान प्रभञ्जना ।

श्वगन्धनेन । मृगतो गगनं । 'वट्टलमन्ययापि' (३० २.७८) इति
युच् । वातोति वायुः । 'कृदाशरि—' (३० १.१) इत्यण्^{११} । मानरि आवासे
श्वयति वधने । 'श्वप्रुशन्—' (३० १ १६०) इति निघातः ॥६१॥ पृषन्मृगभेदोऽ-

1. See Rāmāṣṭāmi, p 30 2 M. विवस्वतोऽपत्यम् 3. Yamaraja, the god of death [14] 4 M. हिनमिन् आशरः 5. M. धीयन्तेऽस्मिन् 6. Demon. [14] 7. M. वरुण 8. M. वृवृशरिम्य उनन् 9 M. पतिरप्यति 10. Varuṇa [5] 11. M. इति वा ।

श्वो^१ वाहनमस्य । गन्धस्य वह गन्ध वहति । अनन्त्यनेनानिल ।^२ 'सलिकन्धनि—' (उ० १ ५४) इति डञ्च् । आद्यु गच्छत्याद्युग । 'अन्यत्रापि—' (वा० ३ २ ४८) इति ड । मम्यगीरयति प्रेग्यति । 'ईर गनौ' (अ० आ० से०) । अच् (३ १ १३४) । युचि (३ २ १४८) तु समोरण । म्रियन्तेज्जेन^३ मल्त् । 'मृग्रोस्ति' (उ० १ ९४) । स एव मास्त ॥६२॥ नमोऽस्यास्ति^४ श्रयत्वेन । वातीति वात । 'हृमिमृग्रिण्—' (उ० ३ ८६) इति तन् । पुनाति पवन । 'बहुलमन्यत्रापि'^५ (उ० २ ७८) इति युच् । 'पूडयजो शानन्' (३ २ १२८) । पवमान । प्रमनक्ति प्रमञ्जन ॥^६

प्राणोऽपान समानश्चोदानव्यानौ च वायव्यः ॥६३॥

शरीरम्या उमे

प्रसरणेन । अनिति (८ ४ १९) । अनेन प्राण । 'पुसि—' (३.३ ११८) इति घ । एवमपसरणेन, समन्तान्, ऊर्ध्वं, व्याप्त्या चेत्यर्थः ॥६३॥ एते वायव्य शरीरम्या । 'हृदि प्राणो गुदेऽपान^७ समानो नाभिसस्थित । उदान कण्ठदेशस्थो व्यान सर्वशरीरग ॥ अन्नप्रवेशन मूत्राद्युत्सर्गोऽन्नविपाचनम् । भाषणादिनि-
मेषादि तद्व्यापारा क्रमादमी ॥'^८

रंहस्तरसी तु रय स्यद ।

जयः

रहन्त्यनेन । 'रहि गनौ' (म्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४ १८८) । तरत्यनेन । अमुन् (उ० ४ १८८) । रयनेज्जेन^९ 'रय गनौ' (म्वा० आ० से०) । 'पुसि—' (३ ३ ११८) इति घ । स्यन्दतेज्जेन^{१०} । 'स्यदोजवे' (६ ४ २८) इति घञन्तो निशान । जवन जव । 'जु' इति सौशो (३ २ १५०) घातु ॥^{११}

अथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥६४॥

सत्यं चपलं तूर्णमग्निलम्बितमाशु च ।

शिङ्घ्रति^{१२} व्याप्नोति शीघ्रम् । 'शिधि आघ्राणे' (म्वा० प० से०) । 'शोघ्रादयश्च' इति निशान । त्वरनेम्म त्वरितम् । जित्वरा (म्वा० प० से०) ।

1 M इय-वृणभेदादयः 2 M अनन्त्यनेन अनिल 3 M म्रियन्तेज्जेन 4 M. नमोऽस्यास्ति 5 M बहुलमन्यत्रापि 6 Air or wind [20] 7 M. गुदेऽपान 8 Five vital airs - *prāṇa, apāna, samāna, udāna* and *vyāna* [1 each] 9 M रयनेज्जेन 10 M स्यन्दतेज्जेन 11. Speed [5] 12 M शिङ्घ्रे ।

‘विभाषा भावादिकर्मणो’ (७ २ ७२) इतीड् भावे तूर्णम् । लङ्ङते । ‘लधि गतो’ (म्वा० आ० से०) । ‘लद्धिवह्योर्नलोपश्च’ (उ० १ २९) इति कु । क्षिपति क्षिप्रम् । ‘स्फायितश्चि—’ (उ० २ १३) इति रक् । ऋच्छतीति अरम् । ‘ऋ गतो’ (म्वा०, जु० प० अ०) । अच् (३ १ १३४) । अरमव्ययम् । द्रवति स्म^१ । ‘द्रु गतो’ (म्वा० प० अ०) । ‘गत्यर्था—’ (३ ४ ७२) इति क्त । त्वरया सह वर्तते सत्वर चोषति । ‘क्षुप मन्दाया गतो’ (म्वा० प० से०) । ‘क्षुपेरञ्चा पधाया’ (उ० १ १११) इति कलप्रत्यय । न विलम्बते स्म । अश्नुते आशु । ‘अशू व्याप्तो’ (स्वा० आ० से०) । ‘कृवापा—’ (उ० १ १) इत्युष् । शीघ्रनाम ॥^२

सतते^३ऽनारताश्रान्तसन्तताविरतानिश. ॥६५॥

नित्यानवरताजस्त्रमपि

सतन्यन्ते स्म सततम् । तनोते क्त (३ ४ ७२) । ‘समो वा हिततयो’ (वा० ६ १ १४४) इति मलोपाभावे सन्ततम् । आङ्अव विपूर्वो रमिविरामे ततो नञ्समास । नास्ति श्रान्त श्रमोऽत्र^४ । नास्ति निशात्र, सा हि विरतिस्थान मिति व्यापारराहित्यं लक्ष्यते ॥६५॥ नियतं भव नित्यम् । ‘त्यक् नेर्ध्रुवे’ (वा० ४ २ १०४) । न जस्यति । ‘जमु मोक्षणे’ (दि० प० स०) । नमिक्त्रम्पि—’ (३ २ १६७) इति र ॥^५

अथातिशयो भर ।

अतिवेल भृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढ निर्भरम् ॥६६॥

तोत्रैकान्त नितान्तानि गाढ-वाढद्ढानि च ॥

अतिशयनमतिशय । ‘एरच्’ (३ ३ ५६) । भरण भर । ‘पुमि—’ (३ ३ ११८) इति घ, अच् (३ १ १३४) वा । अतिक्रान्तो वेल मर्यादाम् । भृशते । क (३ १ १३५) । अतिक्रान्ताऽर्थ^६ मात्रा च । उद्गाहने स्म उद्गाढम् । निदर्शयेण भरोऽत्र^७ ॥६६॥ तीव्रति । ‘तीव्र स्यौत्ये’ (म्वा० प० से०) । बाहुः काद्रक् (उ० २ २८) एकोऽन्तो निश्चयोऽत्र^८ । निताम्यन्ति स्म । ‘तमु वाट्क्षा-याम्’ (दि० प० से०) क्त । ‘वाह प्रयत्ने’ (म्वा० आ० से०), ‘दृह वृद्धौ’ (म्वा० प० से०) । ‘क्षुब्धस्वान्त—’ (७ २ १८) इति, ‘दृढ म्बूढ—’ (७ २ २७) इति च निपातितौ ॥^९

कलीये शीघ्राद्यमत्वे स्यान् त्रिष्वेपा सत्त्वगामि यन् ॥६७॥

1 M द्रवते स्म 2 quick [11] 3 B सततम् 4 M श्रमात्र 5 Continual [9] 6 M अनिक्तार्थ 7 M भरोऽत्र 8 M एव चान्त निश्चयोऽत्र 9 Excess [12]

असत्त्वे अद्रव्यार्थकत्वं सति शीघ्रादिदृश्यं तं कलाव स्यात् । यथा—शाघ्र
भुङ्क्ते, भृश याति । एषा मध्यं यत्सत्त्वगामि द्रव्यवृत्ति तत्त्रिलिङ्गम् । यथा—
शीघ्रा जरा, शीघ्रो मृत्यु, शीघ्र वय ॥६७॥^१

कुबेरस्यम्बकसखो यक्षराट् गुह्यकेश्वरः ।
मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥६८॥
विनरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ।
यक्षैकपिङ्गलविल श्रीद पुण्यजनेश्वरा ॥६९॥

वृत्तित वेर देहोऽस्य । वृष्टित्वात् । त्र्यम्बकस्य सखा । यम्पु राजने ।
मनुष्यम्यव धर्मोऽस्य^२ । इमथूलत्वादि । धन दयते । देङ् पाठन' (म्वा० जा०
अ०) । एव श्रीद्र । राज्ञा यक्षाणा राजा ॥६८॥ विश्रवसोऽपत्य^४ वैश्रवण ।
निवादा (४१११२) विश्रवणादेशा निशक्ति । पुलस्तगोत्रापत्यम् । गतादि
(४११०५) । नरो वाहनमस्य । क्षुम्नादि (८४३९) न णच् । यम्पने
यक्ष । यक्ष पूजायाम्' (चु० आ० मे०) । एव पिङ्गमस्य । पिङ्गं कनकवान् ।
इडविष्माताऽस्य^५ । डम्पोरेकत्वात् ॥६९॥^६

अम्योद्यान चैत्ररथम्

अस्य कुबेरम्योद्यानमुपवन^७ चित्ररथेन निवृत्तम् ॥^८

पुत्रस्तु नलकूबर ।

नड कूबर रथावयवो यस्य स पुत्रः ।^९

कैलासः स्थानम्

अस्य स्थानं वै रसनमस्य कैलासः स्फटिकः । तस्यायम् ॥^{१०}

अलका पूः

अलका । अल भूपणे (म्वा० प० म०) । क्वुर् इति सञ्ज्ञया —'
(उ० २३२) । निपवादित्वान् (वा० ७३४५) नत्वम् ॥^{११}

1 M adds in the left hand margin शाघ्रादिदृश्यं तं त्रियाविशे-
ष्यत्वाद्द्रव्ये वर्तमानं बलीदे ग्यात् निम्नमहयागरकाञ्चितं द्रव्यं सत्त्वं नेच
विशयम् । 2 M देहोऽस्य 3 M धर्मोऽस्य 4 M विश्रवसोऽपत्यं 5 M इन्विष्ट
माताय 6 Kubera [17] 7 M कुबेरस्य उपवनमुपवन 8 Cauraratha,
the garden of Kubera [1] 9 Nalakubara, the son of
Kubera [1] 10 Kailasa, the abode of Kubera [1] 11 Alakā, the capital of Kubera [1]

विमानं तु पुष्पकम् ॥७०॥

अस्य विमानं पुष्पकम् । पुष्पमिव । 'इवे प्रतिवृत्तौ' (५३९६) क ॥७०॥^१

स्याद्विन्नर किंपुरुषस्तुरङ्गवदनो मयु ।

विचिन्नरोऽश्वमुखत्वात्^२ कुत्सितो नरो वा । मिनाति मयु । 'हुमिञ् प्रक्षेप' (स्वा० उ० अ०), 'भृमृशो—'^३ (उ० १७) इत्यु । कितरनाम ॥^४

निधिर्ना शेषधि

निधीयते निधि । ना इति पूर्वोत्तराभ्यां सम्बध्यत । शेतजनेन^५ शेष सुखम् । 'इणशीभ्यां वन्' (उ० ११५३) । शेष धीयतऽस्मिन्^६ । कर्मण्यधिकरण च (३३९३) इति कि । निधिनाम ॥^७

भेदाः शङ्खपद्मादयो निधे ॥७१॥^८

इति स्वर्गवर्ग ॥१॥

शाम्यति समनेन । 'शमे ख' (उ० ११०२) । पद्मा लक्ष्मीरस्यास्ति । 'महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरवच्छपो । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव' ॥७१॥^९

इति स्वर्गवर्ग ॥१॥

द्याद्विषौ द्वे स्त्रियामभ्र व्योम पुष्करमम्बरम् ।

नभाऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म तम् ॥१॥

वियद्विष्णुपदं वा तु पुस्त्याशविहायसी ।

इति व्यामर्ग ॥२॥

अभ्रति स्थय गच्छति । अभ्र गती (म्वा० ५० मे०) । अच् (३११३४) । व्ययति व्योम । व्येच् (म्वा० ५० स०) । 'नामसीमन्—' (उ० ४१५०) इति मन्तन्तो निपातिता । पुष्क वारि रति । अम्य रुचि रति । 'अवि रुचि'

1 Puṣpaka, the car of Kubera [1] 2 M विचिन्नराश्वमुखत्वात् न

3 M नरिणी 4 Kinnara, the mystical being, having the body of a man and the head of a horse [4] M

शेतनेन 5 M धीयतस्मिन् 6 Treasure [2] 7 Kṣuraswami and

Bhanuji Dikṣita read this quarter as भेदाः शङ्खपद्मादयो निधे

8 Various treasures of Kubera 9 M चान्न सञ्ज्ञायन् ।

(भ्वा० आ० से०) । न वमस्ति नम । मस दीप्ती (जु० प० से०) । क्विप्
(३ २ १७८) । अन्तर्कृक्षाप्यत्र^१ । पृषोदरादित्वात् (६ ३ १०९) इत्वम् ।
गच्छत्यनेन गगनम् । 'गमेर्गश्च' (उ० २ ७७) इति युच् । रक्न्यते खम् । ड
(वा० ३ २ १०१) ॥१॥ वियच्छति विरमति वियन् । क्विपि (३ २ ७५)
मलापं (वा० ६ ४ ४०) तुक् (६ १ ७१) । विष्णो पद विक्रमाञ्ज^२ ।
आकाशान्ते देवा अत्र । विजहाति सर्वं विहाय । आजहातरसुन् ॥^३

इति व्योमवर्ग ॥२॥

दिशस्तु ककुभ काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ।

दिशत्यववाश दिक् । 'ऋत्विग्—' (३ २ ५९) इत्यादिना क्विन् । क
वान् स्कुम्नाति विस्तारयति । 'स्कुम' इति सौत्रा (३ १ ८२) धातु । पृषोद-
रादित्वात् (६ ३ १०९) सलोप । काशते काष्ठा । 'हनिक्विप्—' (उ० २ २)
इति क्यन् । आसमन्तादश्नुते व्याप्नोति । हरन्ति नयन्त्यनया 'हमृरहि—'
(उ० १ ९७) इति । दिशानाम् ॥१॥^४

प्राच्यवाचाप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमा ।

उत्तरा दिगुदीचो स्यात्

प्राञ्चति प्राप्नोति सूर्यं प्राची । 'ऋत्विग्—' (३ २ ५९) आदिना क्विन् ।
अवाञ्चति । 'अव' इत्यव्यय मध्यार्थे, अपदिशमिति चत् । 'अवो मध्यार्थे' इति
स्वामो । प्रति पश्चाद्दिनान्तेऽञ्चति^५ सूर्यम् । पूर्वदक्षिणेति 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे
पुम्बन्' (वा० ५ ३ २८) । उत्तरत्यतिगयेनोत्तरा । उत्तरमञ्चयर्कोऽप्याम्^६ ॥

दिश्यं तु त्रिषु दिग्भवे ॥२॥

दिशि भवं दिग्यम् । 'दितादिभ्यो यत्' (४ ३ ५४) ॥२॥^७

इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैऋतो वरुणो मरुन् ।

कुपेर ईशः पलयः पूर्वादिना दिशा क्रमान् ॥३॥

रवि शुक्रो महीमूनुः स्वर्मानुर्मानुजो विष्णु ।

बुधो बृहस्पतिश्चेति दिशां चैव तथा ग्रहाः । [१]

इन्द्रादयः पूर्वादिस्वामिन ॥३॥^८

1 M विक्रमाञ्ज 2 Sk. [16] 3 M हनिक्विप्—4 Direction 'उ' उ ए
पश्चाद्दिनां ते ऋचि 6 M उत्तरमञ्चयर्कोऽप्याम् : 7 East, west, south
and north [2 each] 8 The thing belonging to a direction
[1] 9 The lords of eight directions [1 each]

ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥ ४ ॥

पुण्डरीकादयः । तत्तुल्यवर्णत्वात् । वामनः सर्वत्वात् । पुष्पमिव दन्ता
अस्य । सर्वस्या भूमी विदित । शोभनानि प्रतीकान्यङ्गान्यस्य । एते दिग्गजाः
गजाः ॥ ४ ॥^१

करिण्योऽभ्रमुः कपिला-पिङ्गल्यानुपमा क्रमात् ।

ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाञ्जना चाञ्जनावती ॥ ५ ॥

करिण्य हस्तिन्य । अभ्र आकाशे^२ भाति । मिश्रत्वादित्वात् (३० १.३७)
कु । कपिला वर्णेन । ताम्रौ कर्णी यस्याः । अञ्जना वर्णेन । 'अङ्गना'
इति पाठान्तरम् अञ्जनमस्यस्याः । 'मतौ बह्वच —' (६ ३.११९) इति
शेषः । ऐरावतादिपत्नीनाम् ॥ ५ ॥^३

क्लीबान्वयं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ।

दिशोर्मध्यमपदिशम् । 'अप' इति मध्यर्थः । इदं क्लीबमव्ययं च । मरदा-
दित्वात् (५.४.१०७) टच् । दिग्भ्यां विनिर्गता विदिक् । क्षोणनाम् ॥^४

अभ्यन्तरं त्वन्तरालम्

अन्तरमभिगतम् । अन्तरमासमन्ताल्लानि अन्तरालम् । मध्यनाम् ॥^५

चक्रवालं तु मण्डलम् ॥ ६ ॥

चक्राकारेण चालने । 'वाङ् आप्लाव्ये' (म्वा० वा० मे०) । मण्ड भूषणं
नानि । मण्डलनाम् ॥ ६ ॥^६

अभ्र मेघां वारिवाहः स्तनयितुर्वलाहकः ।

धाराधरो जनधरस्तद्वित्वान्वारिदोऽम्बुसृत् ॥ ७ ॥

घन-जीमूत मुदिर-जलमुग्धूमयोनयः ।

अभ्र इति अभ्रम् । अभ्र मध्यमः (स्वा० घ० मे०) । मेघ इति सिद्धिः ।
व्यङ्क्वादित्वात् (७.३.५३) घ । वारि वहति । अम् (३.२.१) । स्तनयति ।

-
1. Elephants guarding eight directions [1 each] 2. M.
अभ्र आकाशे 3 Female elephants of eight directions
[1 each] 4. An intermediate region (of the compass [2]
5 Intermediate [2] 6 Circle [2]

‘स्तनगदी देवशब्दे’ (चु० उ० से०) चौरादिकात् ‘स्तनि—’ (उ० ३. २९) इति इत्नु । णे रय् (६ ४. ५५) । वारिवाहको बलाहक । पृषोदरादि- (६ ३ १०९) । घाराया घर । तडित सन्त्यस्य^१ । वारि ददाति । अम्बु विमर्ति ॥ ७ ॥ हन्यते वायुना घन । ‘मूतौ घन’ (३.३ ७७) इति साधु । जीवन जल मूत वद्धमस्मिन् । ‘मूड् वन्धने’ (म्वा० आ० से०) । पृषोदरादि- (६ ३ १०९) । मोदन्तेऽनेन^२ मुदिरम् । ‘इयिमदिमुदि’ (उ० १.५१) इति किरच् । जल मुञ्चति । धूमो योनिरस्य । मेघनाम ॥^३

कादम्बिनी मेघमाला

कादम्बा कलहंसा सन्त्यस्याम् । ते हि मेघमनुषावन्ति मेघपङ्क्तिनाम ॥^४

त्रिषु मेघभवेऽभ्रियम् ॥ ८ ॥

अभ्रे भवम् । ‘समुद्राभ्रादघ’ (४.४.११८) । छान्दसत्वं प्रायिकम् । मेघभवनाम ॥ ८ ॥^५

स्तनितं गर्जित मेघनिर्घोषे रसितादि च ।

स्तनगर्जरसशब्दार्था । मेघशब्दनाम ॥^६

शंपाशतहृदाह्लादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ॥ ९ ॥

तडितसौदामनी विद्युच्चञ्चला चपला अपि ।

शं मुख पिवति । शत हृदा जलधारा अस्या । ह्लादोऽस्त्यम्याः ।^७ इरा जलमस्त्यस्य इरावान्मेघ । तस्येयम् । क्षणं प्रभाऽम्याऽ^८ ॥ ९ ॥ ताडयति । ‘ताडोणिलुक्च’ (उ० १ ९८) इतीन् । मुद्राघ्राऽद्रिणैकदिक्^९ सौदामनी । ‘तेनैकदिक्’ (४.३.११२) इत्यण् । ‘सौदामिनी’ इति पाठश्चित्त्यः । विद्योतते । ‘चञ्चु गतौ’ (म्वा० ५० से०) । घन् (३.३.१८) । चञ्चं लाति । ‘चुष मन्दाया गतौ’ (म्वा० ५० से०) । कलच् (उ० १ १११) । विद्युन्नाम ॥^{१०}

स्फूर्जथुर्वअनिर्घोषे

दुओ स्फूर्जा [वज्रनिर्घोषे] । ‘ट्विजोऽप्युच् ॥’ (३.३ ८९) । स्फूर्जनं स्फूर्जेषु^{११} । वज्रस्य निर्घोषे शब्द । वज्रचन्दनाम ॥^{१२}

1. M. तडितः सन्त्यम्या 2. M. मोदन्तेनेन 3 Cloud [15] 4 A line of clouds [2] 5. A thing produced from clouds [1] 6. The thunder of clouds [4] 7. M. ह्लादोऽस्त्यम्याः 8. M. प्रभाम्याः 9. M. मुद्राघ्राऽद्रिणा ष दिक् 10 Lightning [10] 11. M. ट्विजोऽप्युच् 12. M. स्फूर्जेषुः 13 A peal of thunder [2]

मेघज्योतिरिरमद् ॥ १० ॥

अयोन्यसघट्टनन मघाति मृत्य वृक्षादी ज्योति पतति स इरमद् । इरया जलेन माद्यति दीप्यते । अविन्धनत्वात् । 'उग्रपश्येरमद्—' (३ २ ३७) इति निपातित । वज्राग्निनाम ॥ १० ॥^१

इन्द्रायुध शक्रधनुः

इन्द्रस्यायुधम् । शक्रस्यधनु । मेघप्रतिकलिता हि सूर्यरश्मयो धनुराकारेण दृश्यन्ते^२ । इन्द्रधनुर्नाम ॥^३

तदेव ऋजुरोहितम् ।

तदेव इन्द्रस्य धनुरत्पातवशाद्^४ ऋजु अवक्र रोहितम् । रोहण रोह सञ्जातोऽस्य^५ । तारवादित्वात् (४ २ ३६) इतच् । सरलधनुर्नाम ॥^६

वृष्टिर्वर्षम्

वर्षण वृष्टि । 'वृषु सेचने' (म्वा० ५० से०) । अश्विधौ भयादीनामुप-सङ्ख्यानात् (वा० ३ ३ ५६) वर्षम् । वृष्टिनाम ॥^७

तद्विधातेऽवग्राहावग्रहौ समौ ॥ ११ ॥

तस्या वृष्टेर्विधाते निरोधे 'अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे' (३ ३ ५१) इति वा घञ् । वृष्टिविधातनाम ॥ ११ ॥^८

धारासंपात आसार

धाराणा संपात सतत पतनम् । आसरणमासार । 'सृ स्थिरे' (३ ३ १७) 'सावे' (३ ३ १८) इति घञ् । महावृष्टिनाम ॥^९

शीकरोऽभ्युकुणा स्मृता ।

शीकते । 'शीकृ सेचने' (म्वा० आ० से०) । ऋच्छेरन् (उ० ३ १३१) इति बाहुलकादरन् । जलवणताम ॥^{१०}

वर्षोपलक्षु करका

1 A flash of lightning [2] 2 M दृश्य ते 3 The rain bow [2] 4 M धनु उत्तरवशात् 5 M मनातोऽस्य 6 The straight red bow of Indra [1] 7 Rain [2] 8 Drought [2] 9 A heavy down fall of rain [2] 10 A drop of water or rain [2]

कृणोति । 'कृञ् हिंसायाम्' (स्वा० उ० अ०) । 'कृजादिभ्य -' (उ० ५.३५) इति कृन् । क्षिपकादि. । वेनीरी [-नाम] ॥^१

मेघच्छन्नेऽहि दुर्दिनम् ॥ १२ ॥

मेघेनच्छन्नमाच्छादितम् । वदरी [नाम] । १२ ॥^२

अन्तर्धान्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् ।

अपिधान-तिरोधान-पिधानाच्छादनानि च ॥ १३ ॥

घात्र (जु० उ० अ०) अङ् । अन्तर्धा कि अन्तर्धि. । 'कृञ् आच्छादने' (चु० उ० से०) चौरादिकाल्युट् (३.३.११५) । गनिसमास (२.२ १८) । 'वष्टि भागुरि —' इति वाल्लोपः पिधानम् । व्यवधाननाम ॥ १३ ॥^३

हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदवान्धवः ।

विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोपधीशो निशापतिः ॥ १४ ॥

अच्छो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः ।

द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ॥ १५ ॥

हिमा अंशवो यस्य । चन्द्र आह्लादको मस्यति परिणमते । 'चदि आह्लादने' (न्वा० ५० ने०), म्फायिनच्चि—' (उ० २.१३) इति रक् । उनत्ति । 'उन्देरिच्चादे.' (उ० १.१२) इत्यु. । विशेषेण धयन्ति पिवन्त्यनेन मुरा । बाहुलकान्बु. (उ० १.२२) । सुधायुक्ता अशवोऽस्य ।^४ ओपधीनामीशः, अप्यायकत्वान् ॥ १४ ॥ अदभ्यो जातोऽज्ज. ^५ जीवयति । जीवेः 'आतृकन्वृ-द्विरच' (उ० १.८०) । सृतेऽमृतं^६ सोमः । अतिस्तुमु—' (उ० १.४०) इत्यादिना मद् । ग्लायति^७ क्षीयते ग्लौः । 'ग्लानुदिभ्या ङी.' (उ० २.६४) । मृगोऽङ्गेऽस्य^८ । कला निधीयन्नेऽयं^९ । द्विजाना राजा । शशस्य धरः । नक्षत्राणामीशः । क्षपा करोति, उद्योनयति । चन्द्रनाम ॥ १५ ॥^{१०}

कला तु षोडशो भागो

कलयति सङ्ख्याति कला । अच् (३.१.१३४) । चन्द्रस्य षोडशो भागः । कलानाम ॥^{११}

-
1. Hail [2] 2. A cloudy day [2] 3. Concealment or covering [8] 4. M. अशवोऽस्य 5. M. जातः अज्जः 6. M. सृते अमृतं 7. M. म्फायने 8. M. मृगोऽङ्गेऽस्य 9. M. निधीयन्नेऽयं 10. Moon [20] 11. A digit of the Moon [1].

विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ।

विम्बति भाति । सौत्रो धातुः । मण्डलनाम ॥^१

भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धः

मिद्यते स्म भित्तम् । शक्यते भेतुं शकलम् । कलच् (उ० १.११२) ।
खण्डयते खण्डः । 'खडि भेदने' (चु० ५० से०) घञ् । ऋध्नोति अर्थः ।
'ऋधु बृद्धौ' (स्वा० ५० से०) घञ् । शकल शकलम् । खण्डः खण्डम् ॥^२

अर्धं समेऽशंके ॥१६॥

'समप्रविभागेऽर्धं नपुंसक खण्डमात्रे पुमान्' इति स्यामी । 'वाच्यलिङ्गः'
इत्यन्ये । 'वा पुसीति पूर्वोत्तरान्वयि' इत्यपरे । खण्डनाम ॥१६^३॥

चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना

चन्द्रोऽस्त्यस्या । ठन् (५.२.११५) । कुमुदानामियम्, विकासहेतुत्वात् ।
ज्योतिरस्त्यस्याम् 'ज्योत्स्नातमित्वा—' (५.२.११४) इति साधु ।
ज्योतिर्नाम ॥^४

प्रसादस्तु प्रसन्नता ।

पदन् (म्वा० तु० ५० अ०) । घञ् । प्रसाद । नैर्मल्यनाम ॥^५

कलङ्काङ्गौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ॥१७॥

क ब्रह्माण लङ्घयति हीनता गमयति कलङ्क । 'लकि गतो' । 'कर्मण्यण्'
(३.२.१) । अङ्घ्रयतेऽनेन ^६ । 'अकि लक्षणे' (म्वा० ५० से०) । घञ् ।
लञ्छ लाञ्छि लक्षणे ^७ । (म्वा० ५० से०) । लाञ्छयतेऽनेन ^८ चहयति चिह्नम् ।
'चह परिकल्पने' (म्वा० ५० से०) । बाहुलकाग्रक् । इत्वं च । लक्षयति
लक्ष्म । मनिन् (३.२.७५) । चिह्ननाम ॥ १७ ॥^९

सुपमा परमा शोभा

शोभनं सम सर्वमनया । 'भुविनिर्दुम्य ^{१०} सुपिमूनिसमा.' (८.३.८८) । इति
प । उत्कृष्टशोभानाम ^{११} ॥

1. Arb or disc. [2] 2 Part [1] 3. A' halt portion [1]
4. Moonlight [3] 5 Clearness [2] 6 M. अङ्घ्रयतेनेन 7. In
the Dhatupatha, the root-forms are given as 'लङ्घ्नादि'
i e without 'न्' 8 M. लङ्घयतेनेन 9. Mark [6] 10. M. भुविनिर्दुम्यः
11. Exquisite beauty [1].

शोभाकान्तिद्युतिश्छविः ।

शोभयति । 'शुभ शोभायाम्' (तु० प० से०) । अच् । काम्यत्वं । त्तिन् ।
द्योत्यतेऽनया^१ । 'इगुपधात्कि' (उ० ४.११९) । छयति^२ छिनत्यसारं छविः ।
शोभानाम् ॥^३

अवश्यायस्तु नोहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम् ॥ १८ ॥

प्रालेयं मिहिका च

अवश्यायते । 'श्येङ् गतो' (म्वा० आ० अ०) । 'श्याद्वच—' (३.१.१३१)
इति ण । निह्रियते नोहार । घञ् (३.३.१९) । तोषयति । 'तुषारादयश्च'
(उ० ३.१३९) इति आरन् किन् । तोहति । 'तुहिर^४ अर्दने' (म्वा० प० से०) ।
'वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च' (उ० २.५२) इतीनन् । हन्ति हिमम् । 'हन्तेहि च'
(उ० १.१४७) इति मक् ॥ १८ ॥ प्रलयादागतं प्रालेयम् । 'केकयमित्रयु—'
(७.३.२०) इत्यादिना साधु ॥ हिमनाम ॥^५

अथ हिमानी हिमसंहतिः ॥

महद्भिर् हिमानी । हिमसमूह [नाम] ॥^६

शीतं गुणे

गुणे शीतलत्वेऽर्थे^७ शीतत्वान् क्लीबम् ॥^८

तद्वदर्थं सुपोमः शिशिरो जडः ॥ १९ ॥

तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः ।

तद्वदन गुणवत् । वाचका ये तु अन्यलिङ्गा वाच्यलिङ्गा । 'श्येङ् गतो'
(म्वा० प० अ०) । भावेकत्वं । (३.१.१३४) । द्वमूर्तिस्पर्शयो 'श्य'
(६.१.२४) इति सम्प्रसारणम् । सुष्ठु सीमा मर्यादा अस्य । सुषामादित्वान्
(८.३.९८) प. । 'सुष्ठु श्यायते सुशीम' इति स्वामी । 'शश प्लुतगतौ' (म्वा०
प० से०) । 'अजिरशिशिर—' (उ० १.५३) इत्यादिना किरच्, इत्वं च ।
जलति घनीभवति जडः । जलधान्ये ॥ १९ ॥ शीतं लानि । शीतलद्रव्यनाम ॥^९

ध्रुव उत्तानपादिः स्याद्

ध्रुवति ध्रुवः । क (३.१.१३५) । उत्तानपादस्यापत्यम् । ऋष्यणि
(४.१.११४) प्राप्ते बाह्यादित्वान् (४.१.९६) इन् ध्रुवनाम ॥^{१०}

1. M द्योत्यतेनया 2. M. छयति 3. Beauty [4] 4. M. तुहिर 5. M.
reads wrongly as : केकयमित्रयु—6 Snow. [7] 7. A mass of
snow [2] शीतलत्वेऽर्थे 8 Coldness [1] 9. Cold or a cold thing
[7] 10. Dhruva, the son of uttānapāda. [2].

अगस्त्य. कुम्भसम्भव ॥२०॥

मैत्रावरुणिः

अग स्थायति स्तम्भितवान् । मित्रावरुणयोरपत्यम् । ऋषिसमुदायस्या-
नृपित्वादिन् । अगस्त्यनाम ॥^१

अस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ।

पतिशुश्रूषा लोपेऽमुद्रा । मुद्र न राति ददाति । समानो धर्मोऽस्त्यस्या ^२
सधर्मिणी, पत्नी । एकम् ॥^३

नक्षत्रमृक्षं भ तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् ॥२१॥

न क्षरति नक्षत्रम् । 'नभ्राण्णपात्—' (६ ३ ७५) इति निपातित । ऋषति
ऋक्षम्^४ । 'ऋषी गतो' तु० प० से०) । 'स्तुव्रश्चि—' (उ० ३ ६६) इति
स कित्^५ । भातीति भम् । 'अन्येष्वपि—' (३ २ १०१) इति ड । तरन्त्यनया ।
निपातनाद्दोषं ^६ तारा । स्वायें क तारका । अवतच्छु । 'डोद् गतो' (श्वा० दि०,
आ० अ०) । डीडो मितद्रवादित्वात् (वा० ३ २ १८०) डु । ॥२१॥^७

दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादिताराः

दक्षस्यापत्यानि । 'वा नामधेयस्य' (वा० १ १ ७३) इति वृद्धत्वे 'उदीचा
वृद्धात् —' (४ १ १५७) इति कित् ।
गौरादि (४ १ ४१) डीप् । नक्षत्रनाम ।^८

अश्वयुगश्विनी ।

अश्व युनक्ति रूपेण । अश्वोऽस्ति^९ रूपणाश्विना । द्वे ॥^{१०}

राधा विशाखा

राध्नाति साधयति कार्यं राधा । विशाखनि । 'शाग्वृ व्यातो' (श्वा० प०
से०) । द्वे ॥^{११}

पुष्ये तु सिध्यतिप्यौ

पुष्पाययान् पुष्य । सिध्यन्त्यननाथा । त्र्येयनि । 'त्रिप दीप्ता' (श्वा० प०
अ०) । त्रीणि ॥^{१२}

1 The same, Agastya [3] 2 M धर्मोऽस्त्यस्या 3 Lopāmudra,
the wife of Agastya [1] 4 M ऋच्छन् 5 M इति स कित्
6 M निपातनाद्दोषं 7 Star [6] 8 Twenty seven lunar
mansions known as asvini S C 9 M अश्वास्ति 10 Asvini
[2] 11 Visakha [2] 12 Pusya [2]

श्रविष्ठया ॥२२॥

समा धनिष्ठा

श्रव सोऽस्त्यस्या^१ 'श्रविष्ठा ॥२२॥ धनमस्या धनिष्ठा । इय श्रविष्ठया समेत्यवय ॥ द्वे ॥^२

स्युः प्रोष्ठपदा भद्रपदा स्त्रियाम् ।

प्रोष्ठो गास्तस्येव पादा । मुप्रातसुश्च—' (५ ४ १२०) इति निपातिन । भद्र पद यासा ता । द्वे ॥^३

मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ॥२३॥

मृगस्यव शीर्षं शिरोऽस्य^४ । अग्रेहायनमस्या । 'पूर्वपदात्—' (८ ४ ३) इति ण । त्रीणि ॥२३॥^५

इत्यलास्तच्छिरोदेशे तागका निवसन्ति या ।

'इल स्वप्ने क्षेपणे च (तु० प० से०) । 'सानसिवर्णसि—' (उ० ४ १०७) इति वलच् गुणामावश्च । 'इन्यद्वा' इति पाठे, इन्वति प्रीणयति । 'इति प्रीणने' (म्वा० प० से०) । इदितो नुम् (७ १ ५८) । सञ्ज्ञाया क्वुन् (उ० २ ३२) । क्षिपकादि (वा० ७ ३ ४५) । मृगशीर्षशिरोदेशस्थाना पञ्चाना स्वल्पतागकाणा नाभ ॥^६

बृहस्पति सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरुः ॥२४॥

जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्र शिरःपण्डित ।

बृहता पति । 'तद्वहतो — (वा० ६ १ १५७) इति निपातित । गिरा पति । 'अहरादीनाम्—' (वा० ८ २ ७०) इति रेफामावे कस्वादि (८ ३ ४८) प । धिषणास्यास्ति । गृणाति, उपदिशति गुरु । 'गृ शब्दे' (क्र्या० प० से) । 'वृग्राहच्च' (उ० १ २४) इति कु ॥२४॥ जीवयति । मृतसञ्जीवनीविद्या-वत्त्वान् । अङ्गिरसोऽपत्यम् ।^७ ऋष्यण (४ १ ११४) । 'पण्डया पतिपुत्र—' (८ ३ ५३) इति सत्वविधानादलुगपिवाचस्पति । चित्रशिखण्डिन् सप्तयय नदन्तर्गतोऽङ्गिरा ।^८ नव ॥^९

1 M सोस्त्यस्या 2 धनिष्ठा [2] 3 Bhadrapada [2] 4 M शिरोस्य 5 मृगशीर्ष [3] 6 Five stars in the head of मृगशिरा or orion 7 M अङ्गिरसोऽपत्यम् 8 M तदन्तर्गतोऽङ्गिरा 9 Brhaspati (Jupiter) [9]

शुक्रो वैत्यशुक्र काव्य उशना भागव कवि ॥२५॥

शुक्र रदशुक्रद्वारानिर्गतित्वान् । कवरपत्यम् ।

‘कुर्वादिभ्योण’ (४११५१) । कविस्त्वभेदात् । वष्टयुशना ।^१ ‘वशे कर्त्तसि’ (उ० ४ २३८) । भृगोरपत्यम् । कृष्यण् (४.१.११४) । कृषत स्यावने कवि ‘अच इ (उ० ४ १३८) ॥२५॥^२

अङ्गारक कुजो भौमा लोहिताङ्गा महीसुत ।

अङ्गार इव रक्तवर्णत्वात् अङ्गारक । ‘अग्नि गतौ’ (म्वा० प० से०) । आरत् (उ० ३ १३४) । सञ्ज्ञापाम् । वा भूमौ जायत । भूमेरपत्यम् । लाहितान्यङ्गान्यस्य । पञ्च ॥^३

रोहिणेया बुध सौम्यः

रोहिण्या अपत्यम् । बुध्यत बुध । सोमो देवता पितास्य । ‘सोमाद्व्यण्’ (४ २ ३२) । ग्रीणि ॥^४

ममौ शौरिशनैश्चरो ॥२६॥

मूरम्यावस्यापत्यम् । शनैश्चर पदत्वात् ॥२६॥^५

तमस्तु गहः स्वर्भानुः मैहिकेयो विबुधुद ।

ताम्यति तम । तमु गन्तौ’ (दि० प० से०) । अमुन् (उ० ४ १८८) । रहति भुक्त्वा च द्रावी राहु । ‘गृह त्याग (म्वा० प० से०) । बाहुल्यवाद्गुण । स्व स्वर्गे माति । ‘दामाभ्या नु (उ० ३ ३२) क्षुम्नादि’ इत्यके ।^६ ‘पूर्वपदात्—’ (८ ४ ३) इति [न] ण्वमिति स्यामी । सिंहिकाया अपत्यम् । विधु नुदति । विध्वम्पास्तुद (३ ० ३५) इति खत् । पञ्च ॥^७

सप्तर्षयो मरान्यत्रिमुग्यात्रिशिर्यण्डिनः ॥२७॥

सप्त च न कपयश्च । एषा मरपिरियक्त्रमपि । त्रिय त्रिखण्ड चूडास्थायाम्^८ ॥२७॥^९

1 M वष्टि उशना 2 Sukracarva (venus) [6] 3 Mangala (Mars) ३] 4 Budha (Mercury) [3] 5 Sam (Saturn) [2] 6 See Ramas'ram, p ३० 7 Rahu [3] 8 M चूडास्थायाम् 9 Seven sages Marici, Angiras, Atri, Pulastya Kratu and Vasistha

राशीनामुदयो लग्नं

अस्तुवते व्याप्नुवन्ति राशयः । 'अग्नू व्याप्तौ' (स्वा० आ० मे०) ।
 'अशिपणाय्यो रुडायलुकी—' (उ० ४ १३२), इण्प्रत्ययश्च । लगति
 लग्नम् । 'लगे सङ्गे' (म्वा० प० मे०) । 'शुब्धस्वान्त—' (७ २ १८) इति
 निपातित । एकम् ॥^१

ते तु मेघवृषादयः ।^२

सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ॥ २८ ॥

भास्कराहस्करब्रध्नप्रभाकरविभाकराः ।

भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः ॥ २९ ॥

विवर्तनोर्कमार्तण्डमिहिरारणपूषणः ।

द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ॥ ३० ॥

विभावसुर्ग्रहपतिस्त्वपांपतिरहर्षनिः ।

भानुर्हंसः सहस्राशुस्तपन सविता रवि ॥ ३१ ॥

सुवति प्रेरयति कर्मणि लोक भूर । 'प् प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'मुमुषा-
 गृधिम्य ब्रन्' (उ० २ २४) । 'राजसूय—' (३ १.११४) इति मूर्यो
 निपातित । इर्यति अर्यमा । 'श्वन्नुक्षन्—' (उ० १ १६०) इति निपातित ।
 अदितेरपत्यम् । द्वादश आत्मानो मूर्त्योऽस्य^३ । दिवादिन करोति । 'दिवोविमा—'
 (३ २ २१) इति ट ॥ २८ ॥ भास्वराहस्वरो, कस्कादित्वात् (८ ३ ४८) ।
 बध्नाति तिमिर ब्रध्न । 'बन्नेर्ग्रन्धिबुधी च' (उ० ३ ५) इति नक् । भास
 सन्त्यम्य भास्वान् । विव तजः तदम्यास्ति विवस्वान् । 'वस आच्छादने'
 (अ० आ० अ०) । विवप् (३ ० ६६) । सप्त अश्वा यस्य । हरितो^४ नीला
 अश्वा यस्य ॥ २९ ॥ विवृन्तत्यात्मान भ्रमणेन तेज गाननान् । अच्यते^५ अर्क ।
 'अर्चं पूजायाम्' (म्वा० प० से०) । घञि (३ ३ १९) कुत्वम् (७ ३ ५२) ।

1 A figure of the twelve Zodiacal signs [1] 2 Zodiacal signs Mesa (Aries), Vṛṣa (Taurus), Mithuna (Gemini), Karka (cancer), Simha (Leo), Kanya (Virgo), Tula (Libra), Vṛścika (Scorpio), Dhanu (Sagittarius), Makara (Capricorn), Kumbha (Aquarius) and Mīna (Pisces), [1 each]
 3 M मूर्त्योऽस्य 4 M हरिः 5 M अच्यते अर्क ।

प्रत्यूषति रुजति कामुकान् । उप रुजायाम् (म्वा० प० से०) । अह्ना^१
मुखम् । कलयति चेश कल्य । 'अध्यादयश्च (उ० ४ १११) इति यक् ।
काले साधु 'कास्यम्' इति वा । 'कल्य प्रभात सज्जे च कल्या नीरोगदक्षया'
इति शाश्वत । ओषति तम । 'उष दाह (म्वा० प० से०) । 'उष किन्'
(उ० ४ २३३) इत्यसि ॥ २ ॥ भातु प्रवृत्तम् । प्रभातम् । आदिकर्मणि
(३ ४ ७१) क्त । षट् ॥^२

दिनान्ते तु सायं

दिनस्यान्त सायम् । अव्ययम् । स्यति दिन साय व्याह्वयधा—'
(३ १ १४१) इति ण । दिनान्तस्पर्कम् ॥^३

सन्ध्या पितृप्रसू ।

सध्यायन्त्यस्याम् । 'घ्यं चिन्तायाम्' (म्वा० प० अ०) । आतश्चापसर्गे'
(३ ३ १०६) इत्यङ् । पितृन् प्रसूत । क्विप् (३ २ ७६) । सध्याया द्वे ॥^४

प्राह्णपराह्णमध्याह्नास्त्रिसन्ध्यम् ।

प्रारम्भोपरं मध्य बाह्ण । राजाह —' (५ ४ ९१) इति टचि अह्नाङ्ग्ल '
(५ ४ ८८) इत्यह्लादेश । नित्त सन्ध्या समाहृतास्त्रिसन्ध्यम् । सध्याना
मेकैकम् ॥^५

अथ शर्वरी ॥३॥

निशा निशोधिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।

विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥४॥

शृणाति चेश^६ शर्वरी । शृहिसायाम्' (ब्रघ्मा० प० से०) । कृन्—'
(उ० २ १२२) इति ष्वरच् ॥३॥ नितरा द्यनि तनूकरोति चेश निशा ।
आतश्चोपसर्गे (३ १ १३६) क । निशोथोऽस्त्यस्या^७ । राति मुवम् ।
'राशदिभ्या त्रिप् (उ० ४ ६७) । नित्तो यामा यस्या सा त्रियामा । आद्यान्त
यामार्थयार्दिनव्यवहारात् । क्षणमुत्सव ददाति । क्षपयति चेश क्षपा । जच् ।
विभाति । [क] वनिप् । 'वना र च' (४ १ ७) । तमोऽस्त्यस्याम्^{१०} रज्यन्ते

1 M अह् 2 Dawh [6] 3 Evening [1] 4 Twilight [2]

5 M प्रारम्भोपर 6 M अ हा ह 7 Three twilights morning,

day and evening [1 each] 8 M चेश 9 M निशोधोऽस्त्यस्या

10 M तमोऽस्त्यस्या ।

मृगतृष्णा मरीचिका ॥

इति दिग्बर्ग ॥३॥

मृगाणां तृष्णाम्यभ्याम् । मरीचिरियं भवति ॥^१

[इति] दिग्बर्ग ॥३॥

कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽपि

कालयति सर्वं कालः । कल सरयाने (भ्वा० आ० से०) । प्यन्तादच्
(३११३४) । दिश्यतेऽस्म^२ । तिचक्तौ च सज्ञायाम् (३३१७४) इति क ।
न ईहतेऽत्र^३ अनेहा । अमृन् (उ० ४२२३) । सम्यगेति । इण गतौ (अ० प०
अ०) । पचाद्यच् (३११३४) । कालनाम ॥^४

अथ पक्षतिः ।

प्रतिपद् द्वे इमे स्त्रीत्वे

पक्षस्य मूलम् । पक्षति ० (५२२५) । प्रतिपद्यते उपक्रम्यत मासाऽ
नमा^५ । द्व ॥^६

तदाद्यास्तिथयो द्वयोः ॥१॥

सा प्रतिपद् आद्या यासा ता । नन्यते तिथिः । अत यज्जि— (उ० ४
२) इति इथिन् । पृषादरादि (६३१००) । एकम् ॥ १ ॥^७

घटो दिनाहनी चा तु क्लीने दिवसवानरौ ।

अस्ति तय घम । स्वायि— (उ० २१३) इति रक् । छति तमो
दिनम् । छने^८ किन् (उ० २४९) । न जहाति कालमह । नजि जहाते^९
(उ० १११०) इति क्तिन् । दीव्यन्त्यत्र । दिवादिभ्यः क्तिन् (उ० ३१२१)
इत्यस्य । वासयति । अतिमिश्रमि—^{१०} (उ० ३१३२) इत्यरप्रत्यय ॥^{११}

प्रत्यूषोऽहर्मुख कन्यमुप प्रत्युपसी अपि ॥ २ ॥

प्रभातं च

1 Mrage [2] 2 M दिश्यत सस्म 3 M इहते 4 time [4]

5 M पक्षानि 6 M मासेनया 7 The first day of a pakaa
or fortnight [2] 8 A lanor day (titu) [1] 9 M छन

10 M अनिकमिश्रमि—11 Day [5]

प्रत्यूषति रजति कामुकान् । 'अप रुजायाम्' (म्वा० प० से०) । अह्ना^१ मुखम् । कलयति चेष्टा कन्य । 'अध्यादयश्च' (उ० ४१११) इति यक् । काले साधु 'काल्यम्' इति वा । 'कल्य प्रभात सज्जे च कल्यो नीरोगदक्षया' इति शाश्वत । ओषति तम । 'उप दाहे' (म्वा० प० से०) । 'उप कित्' (उ० ४२३३) इत्यसि ॥ २ ॥ भातु प्रवृत्तम् । प्रभातम् । आदिकर्मणि (३४७१) क्त । षट् ॥^२

दिनान्ते तु सायः

दिनस्यान्त सायम् । अव्ययम् । स्यति दिन साय 'श्याद्वयधा—' (३११४१) इति ण । दिनान्तस्यैकम् ॥^३

मध्या पितृप्रसू ।

सध्यायन्त्यस्याम् । 'ध्यं चिन्तायाम्' (म्वा० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३३१०६) इत्यङ् । पितृन् प्रसूते । क्विप् (३२७६) । सध्याया द्वे ॥^४

प्राहापराह्णमध्याह्नास्त्रिसध्यम् ।

प्रारम्भोऽपरं मध्य बाह्ण । 'राजाह —' (५४९१) इति टचि 'अह्नाह्ण' (५४८८) इत्यह्नादेश । तिस्र सन्ध्या समाहृतास्त्रिसध्यम् । सन्ध्यानामेकैकम् ॥^५

अथ शर्वरी ॥३॥

निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।

विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥४॥

शृणाति चेष्टा^६ शर्वरी । 'शृङ्गसायाम्' (कृष्ण० प० से०) । 'शृङ्—' (उ० २१२२) इति ष्वरच् ॥३॥ नितरा स्यति तनूकरोति चेष्टा निशा । 'आतश्चोपसर्गे' (३११३६) क । निशीथोऽस्त्यस्या^७ । राति युक्त्वं । 'राशदिभ्या त्रिप्' (उ० ४६७) । तिस्रो यामा यस्या सा त्रियामा । आद्यान्त यामार्ध्यादिनव्यवहारान् । क्षणमुत्सव ददाति । क्षपयति चेष्टा क्षपा । अच् । विमाति । [व] वनिप् । 'वन्तो र च' (४१७) । तमोऽस्त्यस्याम्^{१०} रज्यन्ते

1 M अह्ना 2 Dawh [6] 3 Evening [1] 4 Twilight [2]

5 M प्रारम्भोपर 6 M अ होह 7 Three twilights morning, day and evening [1 each] 8 M चेष्टा 9 M निशीथोऽस्त्यस्या

10 M तमोऽस्त्यस्या ।

कामुका अनया । यामा निक्षिप्ता सन्त्यम्या । ताम्यन्त्यस्याम् । तमादिनि ^१
(५ २ ११५) ॥४॥ रात्रेर्द्विदिश ॥^२

तमिस्रा तामसी रात्रिर्

तमोऽस्त्यस्याम्^३ । 'ज्योत्स्नातमिस्रा-' (५ २ ११४) इति साधु । ज्योत्स्ना-
दिभ्य उपसस्यान्तात् (वा० ५ २ १०३) अण् । तामसी अत्यन्धकारयुक्तारानि ।
द्वे ॥^४

ज्योत्स्नी चन्द्रिकयान्विता ।

ज्योत्स्नास्त्यस्याम् ज्योत्स्नी । पूर्ववदण् (वा० ५ २ १०३) । चन्द्रिकया युक्ता
प्रकाशवती रात्रिः । द्वे ॥^५

आगामिवर्तमानाहयुक्ताया निशिपक्षिणी ॥६॥

आगामिवर्तमाने ये अह्नौ ताभ्या युक्ता रात्रिः । स-मासान्तविधरनित्यत्वात्
टच् । आगामि वर्तमाने अह्नौ यन्ते यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा । पूर्वापररात्रियुक्ते
दिनमपि पक्षिणी । पूर्वापरदिवसौ पक्षाविव स्तः ॥५॥^६

गणरात्र निशा बह्वय

गणाना बह्वीना रात्रीणा समाहारः । अह सर्वैकदेग- (५ ४ ८७) इत्यच् ।
सत्यापूर्व रात्र कलीवम् । द्वे ॥^७

प्रदोषो रजनीमुखम् ।

वृष्यति दोषा शरब्धा दाया यस्मिन् । रजन्या मुखमिव । द्वे ॥^८

अर्धरात्रनिशीथो द्वौ

अर्धरात्रे । अह सर्वैक- (१ ४ ८७) इत्यच् । नियत दोरतर्धस्मिन्नि-
शीथः । 'निशीथगोषीथ-' (३० ७ ९) इति थक् । द्वे ॥^९

द्वौ यामप्रहरौ समौ ॥६॥

याति याम । 'अर्निसुसु-' (३० १ १४०) इति मन् । प्रह्रियत ठक्कादि
रस्मिन् प्रहरः । 'पुसि सजायाम्-' (३ २ ११८) घ ॥६॥ द्वे ॥^{१०}

1 M तमदिनि 2 Night [12] 3 M तमोऽस्त्यस्या 4 A dark
night [2] 5 A moonlit night [2] 6 A night enclosed
with two days [1] 7 A series of nights [2] 8 Nightfall
[2] 9 Midnight, [2] 10 One-eighth part of a day [2]

मपर्वसंधिः प्रतिपत्पञ्चदशयोर्धदन्तगम् ।

प्रतिपत्पञ्चदशयोर्धदन्तरं स संधिः । स एव पर्वेत्यन्वयः । 'पर्वसंधिः' इत्येकं नाम, इति प्राञ्च । द्वे ॥^१

पश्चान्तौ पञ्चदशयो द्वे

द्वे पञ्चदशयो पूर्णिमामावस्ये पक्षस्यान्तौ । एकम् ॥^२

पूर्णिमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥

पूर्णे मासो वसतिऽस्याम्^३ । पूर्णमासादण् । पूर्णं चन्द्रस्य पूरणम् । तेन निर्वृतं पूर्णिमा । 'तेन निर्वृतम्' इत्यर्थे इमप् (वा० ४.४ २०) टाप् (४ १-४) । द्वे ॥७॥^४

कलाहीने सानुमति

सा पूर्णिमा उदयकाले प्रतिपत्पञ्चावात्कलाहीने चन्द्रे, अनुमतिः । अनुमन्यते । क्तिच् (३.३.१७४) एकम् ॥^५

पूर्णे राका निशाकरे ।

पूर्णे चन्द्रे तु । राति शुभम् । 'बृदाधारा—' (उ० ३ ४०) इति क. । एकम् ॥^६

अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ॥ ८ ॥

अमा सह वसतश्चन्द्राविवस्याम् ॥^७ । 'अमानम्यदन्यतरस्याम्' (३.१.१२२) इति व्यति पक्षे वृद्धयभावः । दृश्येने शयने चन्द्राविव । 'पुति—' (३.३.१ ८) इति घ.^८ । चत्वारि ॥ ८ ॥^९

सा दृष्टेन्दु सिनीवाली

चतुर्दशीयोद्यादृष्टचन्द्रा या अमा सा सिनीवाली । सिनी सिनः रेखा चलति धारयति । 'कर्मण्यण्' (३ २ १) । एकम् ॥^{१०}

सा नष्टेन्दुकला कुटूः ।

1 The junction of the first and fifteenth of a fortnight [1]

2. The last day of a fortnight. [2] 3 M वसतिऽस्याम् 4. Pūrṇimā [2]

5. A pūrṇimā in which moon is one digit less than full 6 A pūrṇimā with full moon 7. M. वसतश्चन्द्राविवस्याम्

8 M. घ 9. Anavasya the day of the Conjunction of the sun and moon [4] 10 An amavasya in which moon is visible. [1]

तद्यच्चन्द्रवला जमा कुहू । कुहयति । कुह विस्मापने' (चु० उ० मे०) ।
'नृतिशृङ्घ्यो — (उ० १ ९१) इति कू बाहुलकात् । एकम् ॥^१

उपारगा ग्रह

उपरज्यतेऽनेन^२ । हलश्च (३ ३ १२१) इति घञ् । ग्रहण ग्रह । 'ग्रह-
वृद्ध—' (३ ३ ५८) इत्यप् । ग्रहणस्य द्वे ॥^३

राहुग्रस्ते त्विन्दो च पूणि च ॥ ६ ॥

सोपप्लवोपरक्तौ द्वौ

राहुणा ग्रस्त इन्दु सूर्यश्च ॥ ९ ॥ सोपप्लव उपरक्तश्च । द्वे ॥^४

अग्न्युत्पात उपाहितः ।

अग्निवृत्त उत्पात उपद्रव । उपासघ्नमाहित फल यस्य ॥^५

एकयोक्तया पुष्पवन्तो दिवाकरनिशाकरी ॥१०॥

पुष्प विनासोऽस्त्यनयो^६ । युगएच्चन्द्रार्कयोर्बोधने । पुष्पवन्तो न तु पुष्पवानव^७
इन्दुर्वा ॥ १० ॥^७

अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठास्

निमषोऽक्षिप्पदकाल^८ ॥^८

त्रिंशत्तु ता कला ।

ता काष्ठास्त्रिंशत् ॥^{१०}

तास्तु त्रिंशत्क्षणा

ता कलाम्त्रिंशत् । क्षणानि क्षण । 'क्षण' हिसावाम्' (त० उ०
मे०) ॥^{१२}

ते तु सुदूर्त्तोऽष्टादशस्त्रिंशाम् ॥११॥

१ An amavasya in which moon is not visible [1] 2 M
उपरज्यतेनेन 3 Eclipse [2] 4 Sun or moon in eclipse [2]
5 Destruction or danger from fire [1] 6 M विनासोऽस्त्यनया
7 Sun and moon [1] 8 M निमषोऽक्षिप्पदकाल 9 Kasta, a
measure of time [1] 10 Kala, a division of time having
thirty Kastas [1] 11 M अ- 12 M Asapa, a measure
of time Comprising thirty Kalas [1]

त क्षणा द्वादश, मुहुरियानि मुहूर्त । 'लिङ्चार्यमोहिनिके' (३ = १६४)
इति निपातित ॥११॥^२

ते तु त्रिंशदहोरात्र

अहश्च रात्रिश्च तयो समाहार । 'अह सर्व—' (५४८७) इत्यच् ।
'रात्राह्लाहा —' (२४२९) इति पुस्त्वम् ॥^३

पक्षस्ते दशपञ्च च ।

त अहोरात्रा पञ्चदश, पक्ष्यत पक्ष । 'पक्ष परिग्रह (न्वा० चु० प० से०) ॥^४

पक्षौ पूर्वोपरौ शुक्लकृष्णौ

शुक्ला मासस्य पूर्वं पक्ष । कृष्णमन्वपर ॥^५

मामस्तु तावुमौ ॥ १२ ॥

तावुमौ^६ पक्षा मास । मस्यत परिमोयतज्जेन ।

'मसो परिमाणे' (दि० प० स०) ॥ १२ ॥^७

द्वौ द्वौ माघादिमासौ^८ स्याद् ऋतु

इयनिकृतु । 'अर्द्धश्च—' (उ० २७१) इति तु ॥^{१०}

तैरयन त्रिभिः ।

ते ऋतुभिन्निभिरयनम् । अयनकोज्जन^{११} ॥^{१२}

अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य

अयन तु द्वे । अर्कस्यात्तरागतिर्दक्षिणा^{१३} च । माघाद्या पण्मासा उत्तरायण
मिति यावत् ॥^{१४}

1 Muhurta, a time of twelve Ksanās [1] 2 A day and night or ahoratra, a period of time equal to thirty Muh
urtas 3 Fortnight, a period of time with fifteen days and
nights [1] 4 Bright and dark fortnights [1 each] 5 M
लौ उमौ 6 M परिमोयतन 7 Month, a period of time
having two fortnights [1] 8 Rama'sram, reads मार्गादिमासौ
9 Season (rtu), a period of two months [10] 11 M
अयनकोज्जन 12 Ayana, a period of half year Constituted by
three seasons [1] 13 M अर्कस्य उत्तरागतिर्दक्षिणा 14 Uttaray-
ana and dakṣiṇāyana. [1 each]

वत्सरः ॥ ३ ॥

ते द्वे अयने वत्सरः । 'वसेश्च' (उ० ३ ७१) इति सरप्रत्ययः । स.
सोत्तितः ॥ १३ ॥^१

समरात्रिन्दिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् ।

समौ रात्रिन्दिवौ यत्र मेपतुलासंक्रान्तिः । विषु साम्येऽव्ययम् ।^२ तद्विद्यते-
ऽस्य^३ विषुवत् । 'वप्रकरणेऽन्यत्रापि' (भा० वा० ५ २.१०९) इत्युक्तेर्वः ।
विषुवः ॥^४

मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥१४॥

मृगशीर्षेण युक्ता पौर्णमासी मार्गशीर्षी, सास्त्यस्मिन्^५ । सहते सद्यः । असुन्
(उ० ४.१८८) । एकदेशप्रयोगान्मार्गः । आग्रहायणी पौर्णमासी अस्त्यस्मिन्^६ ।
'अग्रहायण्यश्वत्याहुक्' (४.२.२२) ॥१४॥^७

पौषे तैपसहस्यौ द्वौ

पौष इति । 'पुण्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी नाम्ने तु यत्र सा । नाम्ना स पौषो
माघाद्याश्चैवमेकादशापरे ॥' इति क्वचित्पठ्यते । तिष्यः पुण्यवाची । सहोऽस्या-
स्ति^८ सहस्यः । '—मासतन्वोः' (४.४.१२८) यत् । त्रीणि ॥^९

तपा माघे

तपो स्यास्ति^{१०} तपाः । तपेरमुन् (उ० ४.१८८) । मघया युक्ता पौर्णमासी
अस्त्यत्र । द्वे ॥^{११}

अथ फाल्गुने ।

1. Year or duration of time having two ayanas or twelve months 2. M. साम्येव्ययम् 3 M. तद्विद्यतेऽस्य 4. The period of time when a day and night are of equal hours [2] 5 M. सा अस्ति अस्मिन् 6 M. अस्ति अस्मिन् 7. The month, margas'irsa (corresponding to November and December) [4] 8 M. सहोस्याम्नि 9. Pausa, the month corresponding to December and January [3] 10. M. तपोम्याम्नि 11. Magha, the month corresponding of january and February [2]

स्यात्तपस्य फाल्गुनिक

फलति निष्पादयति । 'फल्गुक्त' (उ० ३ ५६) इत्युनन् । तपसि साधु ।
'तत्र साधु' (४.४ ९८) । 'विभाषाफाल्गुनीश्रवणा—' (४ २ २३) इत्यण्ठकौ ।
त्रीणि ॥^१

स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधु ॥१५॥

चित्रया युक्ता पौर्णमासी अस्त्यन । 'विभाषा फाल्गुनी—' (४.२.२३)
इत्यण्ठकौ । मन्यते मधु । फलिपाटि—' (उ० १.१८) इत्युर्धश्च ॥१५॥^२

वैशाखे माधवो राधः

राधा विशाखा । त्रीणि ॥^३

ज्येष्ठे^४ शुक्र

सज्ञापूर्वकत्वाद्विष्यमावे ज्येष्ठाऽपि^५ ॥ द्वे^६ ॥

शुचिस्त्वयम् ।

आषाढे

शाचन्ति विरहिणाऽस्मिन्^७ । इगुपधात्किन्^८ (उ० ४ ११९) इतीन् । द्वे^९ ॥

श्रावणे तु स्यान्नभा श्रावणिकश्च स ॥१६॥

नमत नमा । 'नम हिंसायाम्' (क्रया० आ० से०) । अमुन् (उ० ४ १८९) ।
'विभाषा—' (४ २ २३) इति ठकि श्रावणिक । त्रीणि ॥१६॥^{१०}

स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदा समा ।

नमसि, अश्रे साधुनंस्य । प्रौष्ठपदामियुक्ता प्रौष्ठपदी । भद्रपदामियुक्ता
भाद्रपदी । सा पौर्णमास्यन । चत्वारि ॥^{११}

1 Falguna, the month corresponding to February and march [3] 2 Caitra, the month corresponding to march and April [3] 3 Vaisakha, the month corresponding to April and May [2] 4 B and K ज्येष्ठे 5 M ज्येष्ठे 6 Jyestha, the month Corresponding to May and June [2] 7 M शाचन्ति विरहिणास्मिन् 8 Āśadha, the month Corresponding to June & July [2] 9 Śravana, the month Corresponding to July and August [2] 10 Bhādrapada, the month Corresponding to August and September [4]

स्यादाश्विन इषोऽप्याश्वयुजोऽपि

अश्विन्या युक्ता, आश्विनी । इष्यते पात्रार्थिभिरपि । अश्वयुजा युक्ता
षोणमासी आश्वयुजी । त्रीणि ॥^१

स्यात् कार्तिके ॥१७॥

बाहुलोर्जो कार्तिकिक

[कार्तिके] ॥१७॥ बहुला कृत्तिका । ऊर्जयति उत्साहयति । चत्वारि ॥^२

हेमन्त

हिमेऽन्तोऽस्य^३ हेमन्त । पृषोदरादि (६३१०९) ॥^४

शिशिरोऽस्त्रियाम् ।

[स्पष्टार्थम्] ॥^५

वमन्ते पुष्पसमयः सुरभि

वसन्ति सुखमस्मिन् । 'तृभूवह्वसि—' (उ० ३ १२८) इति झच् । सुष्ठु
रमन्तेऽत्र^६ । 'रमरामस्ये' (म्वा० आ० अ०) । इन् (उ० ४ ११७) त्रीणि ॥^७

ग्रीष्म उष्मक ॥१८॥

निदाघ उष्णोऽगम उष्ण उष्मागमस्तप ।

ग्रसत रसान् । 'ग्रीष्म (उ० १ १५०) इत्युणादिमूत्रेण निपातित ।
उपति^८ । ऊप रुजायाम्^९ (म्वा० प० स०) । अयभ्योऽपि— (३ २ ७५)
इति मनिन् । यावादित्वान् (५ ४ २९) क ॥१८॥ नितरा दह्यतेऽत्र^{१०} । घञ्
(३ २ १२१) । न्यङ्क्वादित्वान् (७ ३ ५२) कु । आपति उष्ण । 'इण
सिञ्जि—' (उ० ३ २) इति नक् । तपरच् । सप्त ॥^{११}

1 Asvina, the month corresponding to September and October [3] 2 Kartika, the month corresponding to October and November [4] 3 M हिम अन्तास्य 4 Hemanta, the winter season comprising margasirṣa and pausa months [1] 5 Śiśira, the cold season comprising magha and falguna months [1] 6 M सुष्ठु रमन्तत्र 7 Vasanta, the spring season comprising the two months, caitra and Vaisakha [3] 8 M उपति 9 M 'उप रुजायाम् 10 M दह्यतत्र 11 Grīṣama, the summer season Comprising jyeṣṭha and āśāḍha months [7]

स्त्रिया प्रावृट् स्त्रिया भूमि वर्षा

प्रवर्पन्ति प्रावृट् । भूमि बहुत्वे वर्पन्ति वर्षा । टाप् (४ १ ४) ॥^१

अथ शरत् स्त्रियाम् ॥१६॥

शौर्यन्तेऽस्या^२ पाकेनीपघय । 'शृ हिसायाम्' (ब्रया० प० स०) । 'शृट्-
मसाज्दि' (उ० १ १३०) ॥१९॥^३

पडमी ऋतव पुसि मार्गादीना युगैः क्रमात् ।

[स्पष्टम्] ॥^४

सवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समा ॥२०॥

सवसन्ति ऋतवोऽत्र^५ । वसेश्च' (उ० ३ ७१) । सपूर्वाच्च—' (उ०
३ ७२) इति सरप्रत्यय । आप्यते व्याप्यत । 'अदादयश्च' (उ० ४ ९८)
इति दन्ह्रम्बौ । जहाति भावान् । 'हश्च ब्रीहिका—कालयो' (३ १ १४८)
इति ण्युट् । सह मान्ति वर्तन्ते ऋतवो यामु । बहुत्व प्रायिकम् । समाया समाया
विजायते' इति भाष्यप्रयोगान् ॥२०॥^६

मासेन स्यादहोरात्र पत्रः

नृणा मासन पितृणामय पत्रोऽहोरात्र^७ । तत्र कृष्ण पक्षोऽह^८ । शुक्ला
रात्रि ॥^९

वर्षेण देवत ।

नृणा वर्षेण देवोऽहोरात्र^{१०} । तत्रोत्तरायण दिनम् । दक्षिणायन रात्रि^{११} ॥

दैवे युगसहस्रे द्व ज्ञाह्य

देवाना युगसहस्रद्वयेन ब्राह्मणोऽय^{१२} ब्रह्मोऽहोरात्र^{१३} । दिव्यद्वादशनिर्वपं
सहस्रदैवानामक युगम् । तत्सहस्र ब्रह्मणो दिन भूताना स्थितिकाल । तावत्यव
रात्रिभूताना प्रलयकाल ॥^{१४}

1 Varsa, the rainy season Comprising S'ravana and Bhadrapada months [2] 2 M शौर्यन्तेस्या 3 Sarat, the autumn season Comprising As'vina and kartika months [1]

4 Ct आदाय मार्गशापाच्च द्वौ द्वौ मासावृतु स्मृत । 5 M ऋतवोऽत्र ।

6 Year [6] 7 M पत्राहोरात्र 8 M पक्षोह 9 Measure of a day and night of manes (pitrs) 10 M देवोहोरात्र

11 Measure of a day and night of gods 12 M ब्रह्मणोय

13. M ब्राह्मोहोरात्र 14 Measure of a day and night of Brahma

कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥२१॥

ये दैवे युगसहस्रे तौ नृणा कल्पौ । कल्पयतः स्थितिं प्रलयं चेति कल्पौ ॥२१॥^१

मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ।

मनूना स्वायम्बुवादीनामन्तरमवकाशोऽवधिर्वा^२ ।^३ तर्हि चतुर्दशभिर्ब्रह्मणो दिनम् ॥^३

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥२०॥

संवर्त्यते प्रलीयते कल्प्यते वा अत्र । कल्पस्यान्तोऽवधि^४ ॥ २२ ॥^५

अस्त्री पङ्क्तं पुमान्पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम् ।

क्लृप्तं वृजिनैर्नोघमहो दुरितदुष्कृतम् ॥२३॥

पच्यते दुःखमनेन^६ । 'पचिष्यत्तीकरणे' (म्वा० आ० से०) । घञ् (३३. १९) । पान्त्यात्मानमस्मात् । 'नामन्सीमन्—' (उ० ४. १५०) इति निपातित । 'पानीविषिम्य प' (उ० ३. २३), पापम् । केलयति ब्रीडयति । 'किल श्वैत्यब्रीडनयो' (तु० ५० से०) । 'किलेर्बुक् च' (उ० १. ५०) इति टिप्च^७ । कर्मस्यति समापयति कल्मषम् । पृषोदरादित्वात्^८ (६३. १०९) लत्वादि । वृज्यते वृजिनम् । 'वृजे किच्च' (उ० २. ४७) इतीनच्^{१०} एत एन । 'इण^{११} आगसि' (उ० ४. १९७) इत्यसुन् नुट् च । अङ्घते गच्छति, अधम । आगमानित्यत्वाध्रनुम् । अहति । 'अहि गतौ' (म्वा० ५० से०) । असुन् (उ० ४. १८८) । दुरेति दुरितम् । दुष्ट^{१२} क्रियते दुष्कृतम् ॥२३॥^{१३}

स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी मुहूर्तं वृष ।

ध्रियते धर्मः । 'अतिस्तुमु—' (उ० १. १४०) इत्यादिना मन् । यागाङ्गे नपुसकम्—'तानि धर्माप्यासन्' (ऋ० १०. ९०. १६) । 'लोकधर्मी' इत्यादौ

1. Measure of the duration of the world 2 M स्वायम्बुवादीना-
मन्तरमवकाशोवधिर्वा 3 Measure of the period or age of
a Manu 4 M. कल्पस्यान्तोवधि 5 Dissolution [5] 6. M.
दुष्खमनेन 7. M. प० 8 M. क्लिप्च 9 M पृषोदरादित्वात्
10. M. इति इनच् 11. M इण् 12. M दुष्ट 13 Sin [12]

धर्मोशब्दोऽप्यस्ति^१ । पुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०) । तत्र साधु
अतिशयेन प्रशस्य^२ श्रेय । सुष्ठु क्रियते स्म । वर्पति^३ वृष^४ । क । पञ्च ॥^५

मुत्प्रीति प्रमदो हर्ष प्रमोदामोदसमदा ॥२४॥

स्यादानन्दधुरानन्दशर्मशातसुखानि च ।

मोदत मुन् । क्विप्^६ (वा० ३ ३ ९४) । प्रीज क्तिन् (३ ३ ९४) ।
'प्रमदसमदौ हर्षे' (३ ३ ६८) इत्यप् । प्रमोदामोदौ घञन्तौ ॥२४॥ आनन्दन-
मानन्दयु । 'ट्वितोऽयुच्'^७ (३ ३ ८९) । शृणाति क्लेश शर्म । 'सर्वधातुभ्यो
मन्तिन्' (उ० ४ १४४) । श्यति दुःख^८ शानम् 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) ।
बाहुलकात्तन् (उ० ३ ८६) । शोभनानि खान्यत्र । द्वादश ॥^९

इव श्रेयस शिवं भद्र कल्याण मङ्गलं शुभम् ॥२५॥

भावुक भविकं भव्य कुशलं क्षेममाख्याम् ।

शस्तं च

अ आगामि श्रेयोऽत्र^{१०} । 'श्वशोवसीय श्रेयस' (५ ४ ८०) इत्यसुन् ।
शैतेऽजेन^{११} शिवम् ।

'सर्वनीधृष्व-' (उ० १ १५४) इति वन्ह्रस्वौ । मन्दते मद्रम् । 'मदि कल्याणे'
(भ्वा० आ० से०) । 'ऋज्वेद्र-' (उ० २ २८) इति रक्^{१२} । कल्य नीरजत्वमा
णयति । मङ्गचते^{१३} । 'मगि सर्पणे' (भ्वा० प० से०) । 'मङ्गेरलच्' (उ० ५ ६०) ।
शोभते । 'शुभ शोभायाम्' (भ्वा० आ० से०) । क (३ १ १३५) ॥२५॥
भवनशील भावुकम् । 'लपपत-' (३ २ १५४) इत्युक्त् । भवोऽत्रास्ति^{१४} । 'अत
इनिठनी' (५ २ ११५) । भवनाहं भव्यम् । भव्यगेय-' (३ ४ ६८) इति यत् ।
कुशान् लाति । क्षपत्यशुभम् । 'क्षि क्षय' (भ्वा० प० अ०) । मन् (उ० १ १४०) ।
शस्यते शस्तम् । क्त^{१५} ॥ द्वादश ॥^{१६}

अथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥२६॥

1 M धर्मोशब्दोप्यस्ति 2 प्रशस्य is the reading of the manuscri
pt But as the adjective of श्रेयस् it should be प्रशस्यम् 3 M
विपति 4 M वृष 5 Puṇya (merit) [5] 6 M क्विप् 7 M ट्वितायुच्
8 M दुःख 9 Pleasure [12] 10 M श्रेयोत्र 11 M शैतेनेन
12 M रक् 13 M मग्यते 14 M भवोत्रास्ति 15 M क्त
16 Auspiciousness [12]

पापपुण्यशब्दौ सुखादयः शस्तपथान्तरश्च द्रव्यं वर्तमानास्त्रिषु लिङ्गेषु-
वाच्या ॥२६॥

मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्वतल्लजौ ।
प्रशस्तवाचकान्यमूनि

मतल्लिकादयोऽव्युत्पन्ना *प्रशसावाचिनः । प्रशस्तोगौर्गोमतल्लिका ।
पञ्च^१ ॥

अयं शुभावहो विधिः ॥२७॥

एति सुखमनेन अयः । 'पुसि- (३३११८) इति घ ॥२७॥^२

देव दिष्ट भागधेय भाग्य स्त्री नियतिर्विधिः ।

देवादागतं देवम् । दिश्यते उपदिश्यत स्म दिष्टम् । क्त (३२१०२) ।
भगस्यैश्वर्यादिरिदं भागम् । तदेव भागधेयम् । 'नामरूपभागेभ्यो धय' (वा० ५४.५) ।
'भागाद्यच्च' (५१४९) । भाग्यम् । नियम्यतेऽनया^३ । क्तिन् (३३.९४) ।
विधीयतेऽनेन^४ । उपसर्गे घो कि (२३००) ॥

हेतुर्ना कारणं बीजम्

हिनोति व्याप्नोति कार्यम् । हि गता (स्वा० ५० अ०) । 'कमिमनि^५—'
(३०.७२) इति तुन् । कार्यनञ्जन^६ कारणम् । ल्युट् (३३११७) ।
विशेषणं जायतेऽनन^७ बीजम् । उपसर्गे च सज्ञायाम् (३.२९९) इति डः ।
'अन्येषामपि—' (६३१३७) इति दीर्घः । त्रीणि ॥^८

निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥

निदीयतेऽनेन^{१०} । आदिर्मग्न्य कारणमुपादानमिति यावत् ॥ २८ ॥^{११}

*'प्रशसावचनैश्च' (२१६६) । एतैस्सह जातिः प्राग्वत् । कोऽर्थः ?
जातिशब्दसमस्यते तस्य च पूर्वनिपातः । [Added as note in
page nineteen] 1 Five words which used at the
end of nouns denote excellence or best of its kind
2 Good luck [1] 3 M नियम्यतनया 4 M विधीयतेनेन
5 Destiny or fate [6] 6 M कमिमनि 7 M जायतेनेन 8 M
जायतेनेन 9 Cause [3] 10 M निदीयतेनेन 11 Primary-
Cause [1]

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः

क्षेत्रं शरीरं जानाति । अतनीत्यात्मा । अति, 'सातिभ्या—' (उ० ४.१५२) मनिण् । पुरति पुरुष । 'पुर अग्रगमने' (तु० ५० से०) पुरः । पुरि क्षेत्रे इति वा । श्रीणि ॥^१

प्रधानं प्रकृतिस्त्रियाम् ॥

प्रधानेऽत्र सर्वम् । प्रकृष्टाः कृतिः कार्यं यस्याः । सत्त्वरजस्तमसा साम्या-
वस्था—अव्यक्ताख्या । द्वे ॥^३

विशेषः कालिकोऽवस्थाः ✓

कालवृत्तो देहादिमैशो यौवनादिरवस्था । कालेन निवृत्तः । 'निवृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः' (४.४.१९) इति ठक् । 'अवपूर्वात्तिष्ठोरेट्' (३.३.१०६) ॥^४

गुणा सत्त्वरजस्तमः ॥ २६ ॥

गुणाः प्रकृतेर्धर्माः । सत्त्वम्, साधुत्वम्, तच्च प्रकाशक ज्ञानसुखहेतुः । रञ्जयति । रागात्मा दुःखहेतुः^५ । 'भूरज्जिह्वा किञ्' (उ० ४.२१६) इत्यमुन् । ताम्यत्यनेन तमः । अमुन् ॥ २९ ॥^६

जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरूद्भवः ।

जनने जनुः । जनेरसि (उ० २.११५), ल्युटि (३.३.११५) जननम् । मनिनि (उ० ४.१४४) जन्म । जनिः । इक् । पट् ॥^७

प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्तुशरीरिण ॥ ३० ॥

प्राणाः सन्त्यस्य । अत इनि (५.२.११५) । चेतयते । तन्त्यादिः (३.१.१३४) । जन्मी । व्रीह्यादित्वात् (५.२.११६) । जायते । 'कमिगमिजनि—' (उ० १.७२) इति तुन् । 'यजिमनि—' (उ० ३.२०) इति युच् । जन्तु ॥ ३० ॥^८

जातिर्जातं च सामान्यम्

जायते जातिः । त्तिन् । क्ते (३.३.१७४) जातम् । समानाना नावः । श्रीणि ॥^९

व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ।

1. Purusa [3] 2 M. प्रवृत्तत्र 3. Prakṛti, the Material Cause of the universe [2] 4 The stage such as youth etc [1] 5. M. दुःखहेतु 6. Sattva, rajas and tamas qualities [1 each] 7. Origin or birth [8] 8. Living Creature [6] 9 Universal [3].

व्यज्यतेऽनया^१ । अञ्जु त्तिन् (३ ३ ९४) पृथगात्मा यस्य तस्य भाव । द्वे ॥^२

चित्तं तु चेता हृदयं स्वान्तं हृन्मानस मन ॥ ३१ ॥

इति कालवर्ग ॥ ४ ॥

चेतति चित्तम् । क्त (३ ३ ११४) । असुन् (उ० ४ १८८) । चेतः । ह्रियते विषय । ह्रन् कयन् दुर्गा । स्वनति । 'क्षुब्धस्वान्त—' (७ २ १८) इति साधु । ह्रियते हृत् । क्विपि (३ २ १७८) तुक् (६ १ ७१) । दान्तमपीदम् । मन्यतेऽनेन^३ । असुन् (उ० ४ १८८) । प्रज्ञाद्यणि (५ ४ ३८) मानसम् ॥ ३१ ॥^४

इति कालवर्ग ॥ ४ ॥

बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुपी मतिः ।

प्रेक्षोपलब्धिश्चित्सविप्रतिपञ्चमिचेतना ॥ १ ॥

बुद्धयतेऽनया^५ । त्तिन् (३ ३ ९४) । मनस ईषा । देधटि धिषणा । 'धिष शब्दे' (म्वा० प० से०) । युच् । ध्यायत्यनया धी । ध्यायते सप्रसारण च' (वा० ३ २ १७८) इति क्विप् । 'आतश्चोपसर्गे' (३ ३ १०६) इत्यङि प्रज्ञा । शेते । शे विच् (३ २ ७५) । मोह । त मुष्णाति । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३ २ ५) के गीरादित्वात् (४ १ ४१) डीप् । मन्यतेऽनया^६ । त्तिन् (३ ३ ९४) । 'गुरोश्च हल' (३ ३ १०३) इत्यङ् । पित्वात् (३ ३ १०४) षङि प्राप्ते बाहुलकात् त्तिन् । उपलब्धिः । क्विपि (वा० ३ ३ ९) चित्, सवित् । पचत । प्रतिपत् । शप्श्चुरादि^७ (चु० प० से०) । निजभावे त्तिन् । शसि । 'चित सचेतने' (चु० आ० स०) चुरादि^८ । निचोऽनित्यत्वादभावे ण्यासश्चान्थ —' (३ ३ १०७) इति युच् ॥ १ ॥^{१०}

धीर्धारणावती मेधा

धारणाशक्तियुक्ता धी । मधत^{११} सर्वमस्थाम् । 'मधृ सगमे' म्वा० उ० से०) एकम् ॥^{१२}

सकृत् कर्म मानसम् ॥

इदमहं कुर्यामिति मनसाव्यापार सकृत् । घन् (३ ३ १८) । एकम् ॥^{१३}

1 M व्यज्यतेनया 2 Individual [2] 3 M मन्यतेनन 4 Mind [7]

5 M बुद्धयतेनया 6 M मन्यतनया 7 M इति अङ् 8 M

शप्श्चुरादि 9 M चुरादि 10 Intellect [14] 11 M मधन्ते

12 Retentive faculty, mental vigour [1] 13 Volition [1]

चित्ताभोगो मनस्कारः

चित्तम्य मनस आभोग सुखादौ तत्परतया स्थिरीकरणम्, पुन पुनमनसि
करणम् । 'अन कृकमि—' (८३ ४६) इति स । द्वे ॥^१

चर्चा सख्या विचारणा ॥२॥

'चर्च' अव्ययन' (चु० उ० से०) । 'चिन्तिपूजि—' (३३ ०५)
इत्यङ् । सख्यानम् । 'चक्षिड ख्यात्' (०४ ५४) । 'प्यास—' (३३ १०७)
इति युच् । विचारणा ॥२॥ त्रीणि ॥

अध्याहारस्तर्क ऊहः

अध्याहरणमपूर्वोपेक्षणम् ह्यजो घञ् (३३ १८) । तर्कणम् । 'तर्कं मापार्थ' [चु० प० स०] । त्रीणि ॥^३

विचिकित्सा तु सशय ।

सन्देहद्वापरौ च

'किन सशय' (म्वा प० से०) । सन् (३१ ५) । 'अ प्रत्ययात्' (३३ १०२) । शीड (अ० आ० से०) 'एरच् (३३ ५६) । घञ् । सन्देह ।
द्वौ पशौ यत्र द्वापर । शृपोदरादित्वात् (६३ १०९) आचम् । चत्वारि ॥^४

अथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥३॥

निर्णय । निश्चयनम् । 'पहवृद्धनिश्चि—' (३३ ५८) इत्यप् ॥३॥ द्वे ॥^५

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता

मिथ्या परलोका नाम्नीयेवविधादृष्टिर्वृद्धिरस्य । नाम्ति परलोका इति
मनियम्य तद्भाव । 'अस्मि नास्मि दिष्टमनि' (४४ ६०) । इति
ठञ् । द्वे ॥^६

व्यापादेऽद्रोहचिन्तनम् ।

व्यापादन व्यापाद । 'पद गतो' (दि० आ० अ०) । व्याप्पूर्वात् प्यन्तात्
(३१ २६) घञ् । (३१ २६) । द्वे ॥

1 Mental attention to pleasure Sc 2.2 Discussion [3]

3 Reasoning [3] 4 Doubt [4] 5 Decision [2] 6 Atheism

[2] 7 Malice [2]

समो सिद्धान्तराद्धान्तौ

राद्ध , सिद्धः अन्तो निश्चयोऽस्य^१ । द्वे ॥”

भ्रान्तिर्मिथ्यामतिभ्रम ॥२॥

‘भ्रमु चलने’ । भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३३ ९४) । ‘अनुनासिकम्य—’
(६४ १५) इति दीर्घः । भ्रान्ति । मिथ्यामतिरतस्मिस्तदिति ज्ञानम् । भ्रम ।
घञ् (३३ १८) । ‘नोदातोपदेश—’ (७३ ३४) इति न वृद्धिः ॥४॥^३

संविदागू प्रतिज्ञानं नियमाश्रय-संश्रया ।

अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥ ५ ॥

सवेदनम् । सविन् । क्विप् (वा० ३३ ९४) । आगमनमागू । ‘गमे’
इति प्रकृते ‘भ्रमेश्च ह्र (३० २६८) । ‘यम समुपनिविषु च’ (३३ ६८)
इत्यप् । नियमः । ‘श्रु श्रवणे’ (भ्वा० प० अ०) । ‘ऋदोरप्’ (३३ ५७) ।
आश्रयः । अङ्गीकारः । घञ् । ग्रहवृद्ध—’ (३३ ५८) इत्यप् । अभ्युपगमः
॥ ५ ॥ दश ॥^४

माक्षे धीर्ज्ञानम्

मोक्षफलिका धी ज्ञानम् ॥^५

अन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।

अन्यत्र शास्त्रे शिल्पादौ च या धी सा विज्ञानम् ॥^६

मुक्तिं कैवल्यनिर्माणश्रेयो नि श्रेयसामृतम् ॥६॥

मोक्षोऽपवर्गः

मोचनं मुक्तिः । कैवल्यस्य भावः कैवल्यम् । ‘गुणवचन—’ (५१ १२४)
इति प्यञ् । निर्वान्त्यस्मिन्निर्वाणम् । ‘निर्वाणोऽवाते?’ (८२ ५०) इति माधु ।
अतिशयतः प्रशस्य श्रेयः । निश्चितं श्रेया निश्चयसम्^७ । ‘अचतुर्गविचतुर्—’
(५४ ७७) इत्यच् । नास्मि मृतमत्र ॥ ६ ॥ ‘मोक्ष अवमान’ (चु० उ० म०)
चुरादि । ‘एरच्’ (३३ ५६) । अपवर्गं भावस्यापवर्गं^८ । घञ् ॥ अष्टौ ॥^{१०}

1 M निश्चयोऽस्य 2 Doctrine [2] 3 Error [3] 4 Acceptance
[10] 5 Knowledge relating to the mokṣa or liberation [1]
6 Knowledge of an art . 11 7 M निर्वाणायान 8 M
निश्चयसम् 9 M भावन्यापवर्गं 10 Mokṣa [8]

अथाज्ञानमविद्याहमतिः स्त्रियाम् ।

विरुद्धवेदनमविद्या । 'सज्ञाया समज—' (३३९९) इति क्यप् । अहमित्यस्य मननमहमति । अनात्मन्यात्मबुद्धि । त्रीणि ॥^१

रूप शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥७॥ *

गोचरा इन्द्रियार्थाश्च

रूपयति । '[रूप] रूपत्रियायाम्' (चु० उ० म०) चुरादि । शप्यते आक्रुष्यते शब्द । 'शाश्वपिभ्या—' (उ० ४९७) दन् । गन्धयति । 'गन्ध अर्दने' (चु० आ० से०) । रस्यते, आस्वाद्यते रस । स्पृशे स्पर्श । घञ् । विपरोण सित्वन्ति निबध्नन्तीन्द्रियाणि^२, विषया । पचाद्यच् (३३१३४) 'परिनिपि—' (८३७०) इति प ॥७॥ गाव इन्द्रियाणि चरन्त्येषु । 'गोचर—' (३३११९) इति साधु । इन्द्रियैरर्थ्यन्ते इन्द्रियार्था । 'अर्थ याच्नायाम्' (चु० आ० से०) । त्रीणि ॥^३

हृषीकं विषयीन्द्रियम् ।

हृष्यन्त्यनन । 'अलिहृषिभ्या कित्' (उ० ४९७) इति ईकन् । विषयोऽस्यास्ति^४ । इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम्, इन्द्रियम् । इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्—' (५२९३) इत्यादिना निपातित ॥^५

कर्मेन्द्रिय तु पाय्वादि

पिबति शोषयति तैलम् । पायु । 'कृवापाजि—' (उ० ११) इत्युण् । वाक्पाणिपादपायूपस्थास्थ कर्मसाधनमिन्द्रियम् ॥^६

मनो नेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥

चक्षु श्रोत्रत्वग्घ्राणरसनामनासीति बुद्धिसाधनानोन्द्रियाणि ॥ ८ ॥^७

तुवरस्तु कषायोऽरुचौ

तौति हिनस्ति रोगान् । 'तु' इति सौत्रादीणादिको एवरच् (उ० ३१) । कपति कण्ठम्^८ । 'कप हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादाय ॥^९

1 Nescience or ignorance [3] 2 M निबध्नन्ति इन्द्रियाणि 3 Sense-objects, namely form, taste, smell, sound and touch [1 each] 4 M विषयोऽस्यास्ति 5 Sense-organ [3] 6 Karmendriya (organ of action) as the anus Sc 7 Jñanendriya (organ of perception) as the mind Sc 8 M कण्ठम् 9 Astringent flavour [2]

मधुरो

मधु माधुर्यमस्यास्ति । 'ऊपशुपि—' (५२ १०७) इति र. ॥^१

लवणः

लुनाति जाड्य लवण । नन्दादिः (३१ १३४) ॥^२

कटुः ।

कटत्यावृणोति । 'कटे वर्षाविरणयो' (भ्वा० ण० से०) । 'कटि वटिभ्या च' (उ० १८) इत्यु ॥^३

तिक्तः

तेजयति स्म तिक्त ॥^४

अम्लश्च^५

अमति रजत्यरुचिमम्ल । दाहुलकाल्ल ॥^६

रसाः पुंसि तद्वत्सु पडमी त्रिषु ॥९॥

अमी षट् रसवति वाच्ये त्रिषु लिङ्गेषु बोध्या ॥ ९ ॥

विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।

सुरतादिविमर्दोत्थे माल्यादिगन्धे घर्षणसमुद्भवे चन्दनादिगन्धे च, जनाना मनोहरे, परिमल । परिमत्यत । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) ॥^७

आमोद सोऽतिनिर्हारी

सः गन्ध । अतिनिर्हारी, अत्यन्तमनोहरश्चेदामोदः । आसमन्तान्मोदयति । अच् (३१ १३४) ॥^८

वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥१०॥

आगुणात् 'गुणे शुक्लादय पुंसि' [अ० १५ १७] इत्यत प्राक् । इत ऊर्ध्वं 'वाच्यलिङ्गता' इत्यधित्रियने ॥१०॥

समाकर्षी तु निर्हारी

समाकर्षति मन । णिनि । दूरगामिगन्धस्य द्वे ॥^९

1 Sweet taste [1] 2 Saline taste [1] 3 Acrid flavour [1]
4 Bitter taste [1] 5 K and B read it as अम्लश्च 6 Sour
taste [1] 7 Fragrance arising from rubbing [1] 8 Perfume
[1] 9 Diffused odour [2]

सुरभिर्घ्राणितर्पण ।

इष्टगन्धः सुगन्धि स्यात्

सुष्ठु रमन्तेऽत्र^१ । इन् (उ० ४ ११७) घ्राण तर्पयति । ल्यु (३ १ १३४) ।
इष्टो गन्धोऽस्य^२ । चत्वारि ॥^३

आमोदी मुखवासन ॥११॥

आमोदयति । मुख वासयति । मुखवासनवटिकादेर्हे ॥११॥^४

पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्ध

पूयते पूति । पूयी विशरणे' (म्वा० आ० से०) । तिन् (३ ३ ९४) ।
पूतिर्दुष्टो गन्धोऽस्य^५ द्वे ॥^६

विस्त्र स्यादामगन्धि यत् ।

विस्पति । 'विस्र प्रेरणे' (दि० प० से०) । बाहुलकाद्रक् (उ० २ १३) ।
आमोऽपक्वमल । तस्येव च गन्धोऽस्य^७ । अपक्वमासादिगन्धस्य द्वे ॥^८

शुक्ल शुभ्र शुचि-श्वेत-विशद श्वेत-पाण्डुरा ॥१२॥

अवदात सितो गौरो वलश्चो धवलोऽर्जुन ।

शोकति मनोऽस्मिन्^९ शुक्ल । 'शुक गतौ' (म्वा० प० से०) । 'ऋजोद्व—'
(उ० २ २८) इति निपातित । शोमते शुभ्र । 'स्फाधि—' (उ० २ १३)
इति रक् । 'शुच् दीक्षी' (?) । इक् (वा० ३ ३ १०८) । श्वेतते श्वेत ।
'[थि] श्विता वर्णे' (म्वा० आ० से०) । विशीयते विशद । शद्लु (म्वा०,
तु० प० अ०) । अच् (३ १ १३४) । श्यायते श्वेत^{१०} । 'श्वैड् गतौ' (म्वा०
आ० अ०) । 'हस्याभ्यामितन्' (उ० ३ ९३) । पण्यत मनोऽस्मिन्^{११} पाण्डुर ।
'पडि गतौ' (म्वा० आ० से०) बाहुलकादरदीर्घा ॥ १० ॥ अवदायते स्म ।
दप क्त । सिज क्त (उ० ३ ८९) । गुस्ते उद्युङ्क्ते मनोऽस्मिन्^{१२} । 'गुरी
उद्यमने' (तु० आ० से०) । गार एव गौर । अवलक्ष्यते वलक्ष । धवन धव ।

1 M रमन्तेत्र 2 M गन्धोस्य 3 Sweet smell [4] 4 A.
perfume for the mouth made up in the form of Campnor
pill Sc [2] 5 M गन्धोस्य 6 Fetid odour [2] 7 M गन्धोस्य
8 Smell like that of raw meat [2] 9 M मनोस्मिन् 10 M
श्वेत 11 M मनास्मिन् 12 M मनोस्मिन् ।

अव्यक्तो रागो लौहित्यमस्य । ऋच्छति । 'अर्त्तस्नन्' (उ० ३ ६०) ॥ द्वे ॥^१

श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥१५॥

पाटयति । 'पट गतो' (भ्वा० प० सं०) । प्यन्तात्क्लृच् (उ० १ १०६)
॥ १५ ॥ द्वे ॥^२

श्याव स्यात्कपिश ।

श्यायते श्याव बाहुलकात्, व (उ० १ १५६) कपिर्मकंदो वर्णोऽस्त्य^३ ।
लोमादित्वात् (५ २ १००) श । कृष्णपीनस्य द्व ॥^४

धूमधूमलौ कृष्णलोहिते ।

धूम राति । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । कृष्णमिश्रो लोहित । त्रीणि ॥^५

कडार कपिल पिङ्गपिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ ॥ १६ ॥

कडति कड । तमाराति कडार । कपिवर्णं लाति । पिञ्जति पिङ्ग ।
'पिजि वर्णे' (अ० आ० से०) । पशति पिशङ्ग । 'पिश अवयवे' (तु० उ० से०) ।
'विडादिभ्य कित्' (उ० १ १२१) इत्यङ्गच् । कदते कद्रु । 'कदि आह्वाने
रोदन च' (भ्वा० आ० से०) । मृगय्वादित्वात् (उ० १ ३७) साधु । पिङ्ग
लाति ॥ १६ ॥ षट् ॥^६

चित्र किर्मीरकल्माषशवलैताश्च कर्चुरे ।

चीयते चित्रम् । 'अमिचिमि— (उ० ४ १६३) इति चित्र क्व । कीयते
किर्मीरम् । 'गम्भीरादयश्च' इति निपात । कलयति कल् । मापयति माप ।
'मप हिंसायाम् (भ्वा० प० से०) । कल् चासौ मापश्च । शवति याति वर्णान्,
शवल एति वर्णान् एत । कर्वति कर्चुर । 'कर्वं हिंसायाम्' । 'भद्गुरादयश्च'
(उ० १ ४१) इति निपात ॥^७

गुणे शुक्लादय पुंसि

गुणमात्रे वर्तमाना शुक्लादय शब्दा पुंसि वाच्या । षट्स्य शुक्ल इति ॥

1 The colour of the dawn [1] 2 Pale red [2] 3 अ वर्णोऽस्त्यस्य

4 Brown [2] 5 Brownish red [3] 6 Tawny [6]

7 Variegated Colour [6]

गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७ ॥

शुक्ल रूपमित्यादौ तु विशेष्यनिधनता इष्यत एव । तद्वति गुणवति गुणि
लिङ्गा । शुक्ल पट, शुक्ला शाटी, शुल वस्त्रम् ॥ १७ ॥

इति धीवर्ग ॥ ५ ॥

ब्राह्मी तु भारवो भाषा गीर्वाग्याणी सरस्वती ।

ब्रह्मण इय ब्राह्मी । 'ब्राह्मोऽजातो' (६४७१) इति निपात । भरत-
स्येयम् । भाष्यते भाषा । 'गुरोश्च हल' (३३१०३) । गृणाति गी । विवप्
(वा० ३३९४) । उच्यते वाक् । 'विवव्वचि—' (वा० ३२१७८) इति
दीर्घ । वाप्यते शब्द्यते । 'वण शब्दे' (म्वा० प० ३००) । सर प्रसरणमस्त्यस्या ।
अधिष्ठातृदेवताया सह ॥^१

व्याहार उक्तिर्लपित भाषितं वचनं वच ॥ १ ॥

व्याहरणम् । घञ् (३३१८) । उच्यते । क्तिन् (३३९४) । वच ।
असुन् ॥ १ ॥^२

अपभ्रशोऽपशब्द स्थात्

अपभ्रश्यते ससृतात् । अपभ्रश । अपभ्रष्ट शब्दोऽपशब्द ^३ । द्वे ॥^४

शास्त्रे शब्दस्तु वाचकः ।

शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचक साधु स शब्द इति व्यवह्रियते ॥^५

तिङ् सुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥ २ ॥

तिङ्न्तचय — पचति भवति पाकोभवतीत्यर्थ । सुबन्तचय — त्वया कर्तव्यम् ।
कारकान्विता क्रिया — घटमानय । वक्तव्य वाक्यम् । 'वचोऽशब्द सज्ञायाम्'
(७३६७) इत्यर्थान्तरे निषेधाच्च कु ॥ २ ॥^६

श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी

श्रूयते श्रुति । विदन्त्यनेन धर्मं वेद । घञ् । आम्नायते । 'म्ना अम्नासे'
(म्वा० प० अ०) । घञ् । त्रीणित्रयोऽवयवा यस्या सा त्रयी । त्रय्या धर्म-
स्त्रयोधर्म ॥^७

1 M ब्राह्मोजातो 2 Sarasvati, the goddess of knowledge [6]

3 Speech or Words [6] 4 M शब्दोपशब्द 5 Corrupt

word [2] 6 Word [1] 7 M वचशब्दसज्ञायाम् 8 Sentence [1]

9 Veda [4]

धर्मस्तु तद्विधिः ।

तथा त्रय्या विधिविधीयमानो यज्ञादिस्तद्विधिस्तद्विधानम् ॥¹

सित्रयामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥

ऋच्यते स्तूयतेऽनया² ऋक् । स्यति षप्प साम । मतिन् (उ० ४ १५२) ।
इज्यतेऽनन³ । 'अतिपृवपि-' (उ० ७ ११७) इत्युस् ॥३॥⁴

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गम्

अङ्गयत शायतऽननाङ्गम्⁵, उपकारकम् । शिक्षा कल्पो व्याकरण ज्योतिष्
छन्दा निरुक्तश्च ॥⁶

ओङ्कारप्रणवौ समौ ।

अवति ओम् । 'अवतष्टिलोपश्च' (उ० १ १४२) इति मनिनष्टिलोपे
'ज्वरत्वर-' (६ ४ २०) इत्यूङ् । गुण (७ ३ ८४) । प्रणूयते स्तूयतेऽनन⁷
प्रणव ॥⁸

इतिहासः पुरावृत्तम्

'इति ह आसीत् यवेति इतिहासः । पारम्पर्योपदेश 'इति ह' इत्यव्ययम् ।
पुरावृत्त पूर्वचरितम् । तत्प्रतिपादका ग्रन्थ इति यावत् । द्वे ॥⁹

उदात्ताद्यास्त्रयः स्वरा ॥ ४ ॥

स्वर्यन्तेऽर्था¹⁰ एभि स्वरा ॥४॥¹¹

आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ।

प्रत्यक्षागमान्यामीहितस्य पश्चात्परीक्षणमन्वीक्षा । सा प्रयोजनमस्या सा
तर्कविद्या । दम्यतेऽनन¹² दण्ड । 'अमण्ठाड्डु' (उ० १ ११४) । दण्डो नीयते
बोध्यतेऽनया¹³ सा दण्डनीतिः । अर्थस्य भूम्यादेः शास्त्रम् ॥¹⁴

1 Dharma [1] 2 M स्तूयतेनया 3 M इज्यतेनन 4 Trayi
(Rgveda, yajurveda and Samaveda) [1] 5 M शायतननाङ्गम्
6 Six Vedangas called Śikṣa etc 7 M स्तूयतेनन 8 The
sacred syllable, Om [2] 9 Itihasa (History) [2] 10 M
स्वर्यन्ते अर्था 11 Three Vedic accents udatta, anudatta and
suanta 12 M दम्यतेनेन 13 M बोध्यतेनया 14 Tarkasāstras
(Logic) and Arthasāstra (Economics) [leach]

आख्यायिकोपलब्धार्था

आचष्टे आख्यायिका : 'चक्षिड् ख्याज्' (२४५४) । ण्वुल् (३११३३) । उपलब्धो ज्ञातोऽर्थोऽस्या ^१ । ज्ञातसत्यभूतार्थाक्या ॥^२

पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥

पुराणि नवम् । 'पुराणप्रोक्तेषु—' (४३१०५) इति निपातित । 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वशो मन्वन्तराणि च । वक्ष्यानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्' ॥ ५ ॥^३

प्रबन्धकल्पना कथा

प्रबन्धस्य कल्पना रचना कथ्यते । कथा कादम्बर्यादि । 'चित्तिपूजि—' (३३१०५) इत्यङ् ॥ द्वे ॥^४

प्रवल्हिका प्रहेलिका

प्रवल्ह्यते आच्छादयति । वल्ह आच्छादने (भ्वा० आ० से०) । प्रहेलयति अमिप्राय सूचयति । 'हिल भावकरणे (तु० प० से०) । "व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात् । यत्र बाह्यार्थसम्बन्धः कथ्यते सा प्रहेलिका ॥" यथा— 'पानीयं पातुमिच्छामि' त्वत्त कमललोचन । यदि दास्यसि नेच्छामि नो चेद्दास्यसि देहि मे ॥' दुर्विज्ञातार्थप्रश्नस्य द्वे ।

स्मृतिस्तु धर्मसहिता

वेदार्थस्मरणपूर्वकं मन्वाद्यं रचितत्वात्स्मृतिः । धर्मं सधीयतेऽस्याम् ^५ ॥ द्वे ॥^६

समाहृतिस्तु सग्रहः ॥ ६ ॥

समाहरणम् । सग्रहणम् । द्वे ॥ ६ ॥^{१०}

समस्या तु समासार्था

समसन समस्या । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । प्यत् (३११२४) । सज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धयभावः । समसन समासः । पूरणसाकाङ्क्ष सोऽर्थो ^{११} ॥ यस्याः ।

1 M ज्ञातोऽर्थोऽस्या 2 Ākhyayika (Narrative) [2]

3 Purana [1] 4 Katha, a variety of prose composition distinguished from the Ākhyayika 5 B reads सवन्ध 6 M

पातुमिच्छामि 7 Riddle [2] 8 M सधीयतेऽस्या 9 Smṛtiśāstra [2]

10 Compilation [2] 11 M सोऽर्थो ।

कविशक्तिपरीक्षार्थमपूर्णतयैव पठ्यमाना । यथा 'शतचन्द्र नमस्तलम्' इत्युक्ते
'दामोदरकराघातविकलीकृतचेनसा । दृष्ट चाणूरमल्लेन —' इत्यनेन सा पूर्यते ।^१

किंवदन्ती जनश्रुति ।

किंवदन्तीति । किंवदन्ती लोकप्रवाद । जनेभ्य श्रूयते । द्वे ।^२

वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्

वृत्तिर्लोकवृत्तमस्त्यस्याम् । 'वृत्तेश्च' (वा० ५ २ १०१) इति ण । प्रवर्तते
व्याप्नोति । वृते (भ्वा० आ० से०) क्तिच् (३ ३ १७४) । वृत्तस्य चरित-
स्यान्त । उदगतोऽन्तो^३ यस्य । चत्वारि ॥^४

अथाह्वय ॥७॥

आख्याह्वभिधान च नामधेयं च नाम च ।

आत्यतऽनेनाह्वय^५ । बाहुलकाद् घ ॥७॥ आख्यानमाख्या । 'आतश्च—'
(३ १ १३६) इत्यङ् । एवमाह्वा । नम्यतेऽभिधीयतेऽनेन^६ । 'णम प्रह्वत्वे शब्दे
च (भ्वा० ण० अ०) । 'नामन्सीमन्—' (उ० ४ १५०) इति निपातित ।
'नागरूपनामभ्योधेय' (वा० ५ ४ ३६) स्वार्थे । षट् ॥^७

हूतिराकारणाह्वानम्

ह्वेअ (भ्वा० उ० अ०) क्तिच् (३ ३ ९४) । कृजो प्यन्तात् (३ १ २६)
युच् (३ ३ १०७) । आकारणा । ल्युटि (३ ३ ११५) आह्वानम् । त्रीणि ॥^८

संहूतिर्वहुभि कृता ॥ ८ ॥

सभूय हूति या बहुभिर्मिलितै कृता ॥ ८ ॥^९

विवादो व्यग्रहार स्यात्

विविधो वाद । ऋणदानादिव्यवहारे न्याय । द्वे ॥^{१०}

उपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ।

वाचो^{११} मुखमारम्भ । द्वे ॥^{१२}

1. Samasyā, proposing part of a stanza to another to be completed [2] 2 Rumour [2] 3 M उदगत अन्तो 4 Talk [4] 5 M आह्वयतेनेनाह्वय 6 M नम्यतेभिधीयतेनेन 7 Name [6] 8 Calling [3] 9 Collective calling [1] 10 Dispute [2] 11 M वाचो 12 Preface [2]

उपोद्धात उदाहार

उप समीपे उद्धनन ज्ञापनमुपोद्धात । यदाहु—‘चि ता प्रवृत्तसिद्धयर्थामुपोद्धात विदुर्बुधा ” इति । उदाहरणमुदाहार । वक्ष्यमाणोपयोग्यर्थवर्णनम् । द्वे ॥^१

ज्ञपन शपथः पुमान् ॥ ६ ॥

‘शप आत्रोशे’ (दि० उ० अ०) । त्सुट् (३ ३ ११५) । शपनम् । ‘शीङ्-
शप—’ (उ० ३ ११३) इत्यथ ॥ ९ ॥ द्वे ॥^२

प्रश्नोऽनुयोग पृच्छा च

प्रच्छन प्रश्न । ‘यजयाच—’ (३ ३ ९०) इति नङि ‘च्छ्वो —’ (६ ४ १९)
इति श । अनुयोजनमनुयोग । घञ् (३ ३ १८) । ‘गुराश्च हल (३ ३ १०३)
इत्यङ् । पृच्छा । त्रीणि ॥^३

प्रतिधाकयोत्तरे समे ।

उत्तरत्यनेनोत्तरम् । ‘ऋदोरप् (३ ३ ५७) । द्वे ॥^४

मिथ्याभियोगोऽभ्यारयानम्

मिथ्याभियोग । ‘त्व मे शत धारयसि इति मिथ्याक्षप ॥ द्वे ॥^५

अथ मिथ्याभिशसनम् ॥ १० ॥

अभिशाप

मिथ्याभिशसन सुरापानादविषयो मिथ्यारोप ॥ १० ॥^६

प्रणादस्तु शब्द स्यादनुरागाज ।

अनुरागात्प्रोतिविशेषाज्जातो यो मुखकण्ठादिशब्द ॥^७

यश कीर्ति समाज्ञा च

अश्नुते व्याप्नोति दिश यश । ‘अशोर्देवने युट् च’ (उ० ४ १९०) इत्यसुन् ।
कीर्त्यते कीर्ति । ‘वृत्त सशब्दने (चु० प० से०) । ‘ऊतियूति—’ (३ ३ ९७)
इति निपातित । समाज्ञायतेऽनया^८ । आतदच—’ (३ ३ १०६) इत्यङ् । त्रीणि ॥^९

1 Introduction [2] 2 Oath [2] 3 Question [3] 4 Reply [2] 5 False charge [2] 6 False accusation [2] 7 A burst of applause, huzza [1] 8 M समाज्ञायतेनया 9 Fame [3]

स्तत्र स्तोत्र नुति स्तुति ॥ ११ ॥

स्तूयतेऽनेन^१ । ऋदारप (३ ३ ५७) । दाम्नी-^२ (३ २ १८२ । इति
ष्टुति स्तोत्रम् ॥ ११ ॥^३

आग्नेहित द्विस्त्रिरक्तम्

आग्नेइयत आधिक्यनोच्यत म्म । मड् उमादे (म्वा० प० से०) । द्वौ
वारी द्वि । त्रान् वारान् त्रि ॥^४

उच्चैर्घुष्ट तु घोषणा ।

उच्चैर्घुष्यते । घुषिरविगल्न (७ २ २३) इति नेट् । 'प्यास- (३ ३
१०७) इति युच् । घोषणा । उच्चगजस्य । द्वे ॥^५

काकु स्त्रिया त्रिकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वने ॥ १२ ॥

वकते काकु । वक लौट्योपतापयो ' (म्वा० आ० से०) । बाहुलवादुण्
(३ ३ १) । शोकक्रोधादिजनितविकृताज्जम् ॥ १२ ॥^६

अवर्णाक्षेपनिर्वादिपरीवादापवादवत् ।

उपक्रोशोजुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥ १३ ॥

अवर्णो विपरीतवर्णनम् । अवर्णे घञ् (३ ३ १८) । शिप् प्रेरण'
(तु० उ० से०) । घञ् (३ ३ १८) निष्क्रान्तो वादान् । यथा अवणादया
निन्दार्था, तयोपक्रोशादयोऽपीत्यय^७ । ऋगघञ् (३ ३ १८) गुपेनिन्दाया सन्
(३ १ ५) । कुत्स अवन्धण (चु० आ० से०) ॥ दत् ॥ १३ ॥^८

पारुष्यमतिवादः स्यात्

परपो निष्ठुरम् । तस्य भावः^९ अतिव्रम्योक्तिरतिवादः । अप्रियवचनस्य द्वे ॥^{१०}

मर्त्सनं त्वपकारगी ।

मर्त्सं सतजन (चु० आ० म०) । अपकाराया गी । 'चौरोजसि^{११} घात
यिष्यामि त्वाम् इत्याद्या । द्वे ॥^{१२}

1 M स्तूयतेनेन 2 Praise [4] 3 Repeated saying [1]

4 Proclamation or speaking aloud [2] 5 The changed
voice due to anger and fear [1] 6 M तया उपक्राशान्या पीययं

7 Blame [10] 8 M अतिव्रम्य उक्तिरतिवाद 9 Unkind words

[2] 10 M चौराणि 11 Reproach [2]

य सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात् परिभाषणम् ॥ १४ ॥

उपालम्भो द्विधा—स्तुतिपूर्वो निन्दापूर्वश्च । ‘महापुरुषस्य तवेद किमुचितम्’ इत्याद्यम् । ‘हालिकम्य तवेदमुचितमव इति द्वितीयम् । तत्र द्वितीयो य स परिभाषणम् ॥ १४ ॥^१

तत्र स्वाभारणा य स्यादाक्रोशो मैथुन प्रति ।

‘क्षर सचलने’ (भ्वा० प० सं०) । अन्ताद्युच् (३ ३ १०७) । परस्त्री-निमित्त पुंस , परपुरुषनिमित्त म्रिययाश्चाक्रोशो मैथुन प्रति । मैथुनमुद्दिश्य ‘गाली’ इत्यर्थः ॥^२

स्यादाभाषणमालाप

आलाप समापणम् । ‘लप व्यक्ताया वाचि’ (भ्वा० प० सं०) । घञ् (३ = १८) ॥^३

प्रलापोऽनर्थक वच ॥ १५ ॥

अनर्थक प्रयाजनशून्यम् ॥ १५ ॥^४

अनुलापोमुहुर्भाषा

मुहुः पुन पुन ॥^५

विलाप परिदेवनम् ।

परिदेवनं शोक ॥^६

विप्रलापो विरोधाक्ति

विरुद्ध प्रलाप । विरुद्धस्याक्ति ॥^७

सलापो भाषण मिथ ॥ १६ ॥

मिथोऽन्योन्य^८ प्रति युक्तिप्रत्युक्ती^९ सलाप ॥ १६ ॥^{१०}

सुप्रलाप सुवचनम्

सुष्टु प्रलपनम् ॥^{११}

-
- 1 Reproof with abuse [1] 2 Calumny or adultery [1]
 3 Conversation [2] 4 Absurd words [1] 5 Repetition [1]
 6 Lamentation [2] 7 A contradictory statement [2]
 8 M मिथोन्योन्य 9 M प्रति उक्तिप्रत्युक्ती 10 A mutual talk [1]
 11 Eloquence, good speech [2]

अपलापस्तु निहव ।

निहवो गपनम् । धार्यमाणेऽपि^१ न धारयामि' इत्याद्यम् । ह्रुड जपनयने'
(अ० आ० अ०) । 'ऋदोग्' (३३५७) ॥

सदेशवाग्वाचिक स्याद्

सदिश्यन सदेश । तस्य वचनम् । सदिष्टस्यार्थस्याक्ति^३ । 'वाचो व्याहनार्था-
याम्' (५४३५) इति ठक्^४ । वाचिकम् ॥

वाग्भेदास्तु त्रिपृत्तरे ॥ १७ ॥

उत्तरे वक्ष्यमाणा वाग्भेदास्त्रिषु ॥ १७ ॥

रूपती वागकल्याणी

'रूप हिंसायाम्' (म्वा० ५० अ०) । गत्रन्तान् टीप् । रूपती । रूपन् शब्द ।
रूपद्वय ॥^६

स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ।

कलामु साधु कल्या । 'तत्र साधु' (४४९८) इति यत् । 'काल्या' अपि
इति काल्य । द्वे ।^७

अत्यर्थमधुरं सान्त्वम्

सान्त्वयति । सान्त्व^८ सामप्रयोग' (चु० ५० मे०) ॥ द्वे ॥^९

सगत हृदयंगमम् ॥ १८ ॥

हृदय गच्छति हृदयंगमम् । यत्तिमिलित वच । 'गमश्च'^{१०} (३२४७)
इति खच् ॥ १८ ॥^{११}

निष्ठुरं परपम्

नितिष्ठति निष्ठुरम् । 'मदगुरादयश्च' (उ० १४१) इति निषाज ।
पूरयति परपम् । 'पृ पालने' (जु० ५० म०) । 'पृनहि—'^{१२} (उ० ४७५)
इत्युपच् । द्वे ॥^{१३}

1 M धार्यमाणेपि 2 Denial [8] 3 M सदिष्टाद्यम्यान्ति 4 M
ठक् 5 Message [2] 6 An inauspicious word [1] 7 An
auspicious word [1] 8 M सान्त्व 9 Very sweet Words [1]
10 M गमश्च 11 A Consistent Word [2] 12 M वृद्धि 13 A
harsh Word [2]

य. सनिन्द उपात्तम्भस्तत्र स्यात् परिभाषणम् ॥ १७ ॥

उपात्तम्भो द्विधा—स्तुतिपूर्वो निन्दापूर्वश्च । 'महापुरुषस्य तवेदं किमुचितम्' इत्याद्यम् । 'हालिकम्य तवेदमुचितमेव' इति द्वितीयम् । तत्र द्वितीयो यः स परिभाषणम् ॥ १४ ॥^१

तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ।

'क्षर संचलने' (म्वा० प० स०) । ण्यन्ताद्युच् (३ ३ १०७) । परस्त्री-निमित्तं पुंस , परपुरुषनिमित्तं स्त्रियाश्चाक्रोशो मैथुनं प्रति । मैथुनमुद्दिश्य 'गाली' इत्यर्थः ॥^२

स्यादाभाषणमालापः

आल्लापः समापणम् । 'लप व्यक्ताया वाचि' (म्वा० प० से०) । घञ् (३.३.१८) ॥^३

प्रलापोऽनर्थकं वचः ॥ १९ ॥

अनर्थकं प्रयोजनशून्यम् ॥ १५ ॥^४

अनुलापोऽमुहुर्भाषा

मुहुः पुन पुन ॥^५

विलाप परिदेवनम् ।

परिदेवनं शोक ॥^६

विप्रलापो विरोधोक्तिः

विरुद्धं प्रलाप । विरुद्धस्योक्ति ॥^७

संलापो भाषणं मिथः ॥ १६ ॥

मिथोऽन्योन्य^८ प्रति युक्तिप्रत्युक्ती^९ संलाप ॥ १६ ॥^{१०}

सुप्रलाप सुवचनम्

सुष्ठु प्रलपनम् ॥^{११}

-
1. Reproof with abuse [1] 2. Calumny or adultery [1]
 3. Conversation [2] 4. Absurd words [1] 5. Repetition [1]
 6. Lamentation [2] 7. A contradictory statement. [2]
 8. M. मिथोन्योन्यं 9. M. प्रति उक्तिप्रत्युक्ती 10. A mutual talk [1]
 11. Eloquence, good speech [2]

अपलापस्तु निहव ।

निहवो गोपनम् । धार्यमाणेऽपि^१ न धारयामि' इत्याद्यम् । ह्रुड अपनयने'
(अ० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३ ३ ५७) ॥^४

सदेशवागवाचिक स्याद्

सदिश्यते सदेश । तस्य वचनम् । सदिष्टस्यार्थस्योक्ति^२ । 'वाचा व्याहृतार्था-
याम्' (५ ४ ३५) इति ठक्^३ । वाचिकम् ॥^५

वाग्भेदास्तु त्रिपूतरे ॥ १७ ॥

उत्तरे वक्ष्यमाणा वाग्भेदास्त्रिपु ॥ १७ ॥

रूपती वागकल्याणी

'रूप हिंसायाम् (भ्वा० प० अ०) । शत्रन्तान् डीप् । रूपती । रूपन् शब्द ।
रूपद्वच ॥^६

स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ।

कलामु साधु कल्या । 'तत्र साधु' (४ ४ ९८) इति यत् । 'काल्या' अपि
इति कात्य । द्वे ।^७

अत्यर्थमधुरं सान्त्वम्

सान्त्वयति । सान्त्व^८ सामप्रयागे (चु० प० से०) ॥ द्वे ॥^९

संगत हृदयंगमम् ॥ १८ ॥

हृदय गच्छति हृदयंगमम् । यक्तिमिलित वच । 'गमश्च'^{१०} (३ २ ४७)
इति खच् ॥ १८ ॥^{११}

निष्ठुर परुषम्

नितिष्ठति निष्ठुरम् । 'मद्गुरादयश्च' (उ० १ ४१) इति निपात ।
पूरयति परुषम् । पृ पालने' (जु० प० मे०) । 'पृनहि—'^{१२} (उ० ४ ७५)
इत्युषच् । द्वे ॥^{१३}

1 M धार्यमाणेपि 2 Denial [8] 3 M सदिष्टायस्योक्ति 4 M
ठक् 5 Message [2] 6 An inauspicious word [1] 7 An
auspicious word [1] 8 M सत्त्वा 9 Very sweet Words [1]
10 M गमेश्च 11 A Consistent Word [2] 12 M पृनहि 13 A
harsh Word [2]

ग्राम्यमश्लीलम्

ग्राम भवम् । 'ग्रामाद्यलज्जा (४० ९४) । श्रिय लज्जा श्लीलम् । तद्विलम्बम्
भग्न्यादिवचनम् । रस्य ल' । द्वे ॥^१

सूतृत्त प्रिये

सत्ये

प्रिय सत्य वचन सूतृत्तम् । सुष्टूयत सून् सूश्च तद्वत् च । सुष्टु नृत्यत्यनेन
वा ॥^२

अथ सकुलमकिलष्ट परस्परपराहृतं ॥१९॥

परस्परविरुद्ध^१ यथा— अघो^२ मणिमपाविध्यतमनङ्गुलिरावयत् ॥१९॥^३

लुप्तवर्णपद प्रस्तम्

लुप्ता वर्णा पद वा यत्र । अगम्यान्तिता अमम्पूर्णमञ्चारितमिति यावत् ।
प्रस्त्यत स्म । 'अमु अदन (स्वा० आ० म०) ॥ द्वे ॥

निरस्त स्वरित्वादितम् ।

स्वरित धीघमुक्तम् । निरम्यत स्म । अमु क्षयण (द्वि० प० म०) । द्व ॥^४

अभ्यूक्त सनिष्ठेयम्

अनभ्युक्ताभ्युक्त^५ वरणमभ्यूक्तम् । चो—' (७६ २६) इति दीर्घं ।^६
निष्ठेयं स्युतकार । षिन् निगमन (स्वा० प० म०) । 'निष्ठेयम्' इति पाठ
पृषादगादिवात् (६३ १००) [स्कार] । 'अभ्युक्तमसहितवचनमर्थकम् ॥^७

अवद्ध स्यादनर्थकम् ॥२०॥

न बद्धयत स्म । 'बध वधन (रघा० प० अ०) । न (३२ १०२) ।
अमभ्यद्ध दगादिमात्रिवाक्यम् ॥२०॥^८

अनक्षरमयाच्य स्याद्

अनक्षरम् । विज्ञानक्षरम् । न वक्तुयाक्यम् । निन्तावचनम् द्वे ॥^९

1 A Vulgar Word, 21 2 M इष्ट ३ 3 A Pleasant and true Word 2 4 M परस्परविरुद्ध 5 M ७ 76 A Complicated statement, 3] 7 A half uttered Word, 2 8 A rapidly uttered Word 2 9 M अ-मु- स्युत 10 M नो, 11 A word accompanied with emission of saliva 1 12 A meaningless statement 2 13 An unutterable Word 2

आहतं तु मृपार्थकम् ।

आहन्यते स्म^१ । मृपार्थो यस्य । 'एष वन्व्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखर ।
मृगतृष्णाम्भसि स्नान शशभृङ्गधनुर्धर ॥' द्वे ॥^३

सोल्लुण्ठनं तु सोत्प्रास मणित रतिकूजितम् ॥२१॥

'सोल्लुण्ठनं तु सोत्प्रासं मणीत रतिकूजितम्' इति

क्वचित् पठ्यते । 'लुठि आलस्ये प्रतिघाते च' (भ्वा० प० से०) । ल्युट्
(३ १ ११५) उल्लुण्ठनेन सहितम् । उत्प्रासनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ।
उत्प्रास उपहास । तत्सहितम् । द्वे ॥^४

'मण कूजने' (भ्वा० प० से०) । क्त (३ ३ ११४) । रतौ कूजितम् । द्वे ॥^५

अथ म्लिष्टमविस्पष्टम्

म्लेच्छैर्म्लिष्टम् । 'क्षुब्धस्वान्त—' (७ २ १८) इति साधु । अविस्पष्टमप्रकट
(म) । द्वे ॥^६

वितथ त्वनृत वच ।

विगत तथा सत्य यत्र तद्वितथम् । न ऋतमनृतम् । मिथ्योक्ते ॥^७

सत्य तथ्यमृत सम्यग्

सति साधु सत्यम् । तथा साधु तथ्यम् । समञ्जति सम्यक् ॥^८

अमूनि त्रिषु तद्वति ॥२२॥

तद्वति त्रिषु । सत्या आशी , सत्य शब्द , सत्य वच ॥२२॥

शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वना ।

स्नाननिर्घोषनिहादनादनिस्वाननिर्यना ॥२३॥

आरवारावसंरावविराग

॥

शब्द शब्दन । घञ् (३ ३ १८) । 'णद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) ।
'नौ^९ गद—' (३ ३ ६४) इत्यप् । घञि नाद^{१०} । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०)

1 M स्म 2 M मृपार्थ 3 An impossible statement [2]

4 A sarcastic statement [2] 5 The sound at the time of coition [2] 6 An indistinct word [२] 7 A false word [2]

8 A true word [2] 9 M रौ 10 M नाद ।

‘ह शब्दे’ (अ० प० मे०) । ‘करोरप्’ (३ ३ ५७) । ‘स्वनहसोर्वा’ (३ ३ ६२)
इति ध्रुवौ ॥ २३ ॥^१

अथ मर्मर ।

स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्

। मर्मराति मर्मर ॥

भूषणानां तु शिञ्जितम् ॥२४॥

निकाणो निकण काण कण कणनमित्यपि ।

भूषणानां ध्वनौ । शिञ्जि अध्यत्ते शब्दे’ (अ० आ० स०) । भूषणध्वने
षट् ॥२४॥^३

वीणायां कणिते प्रादे प्रकाणप्रवचणादयः ॥२५॥

उत्तरे उपसर्गात्पर क्वणधातुश्चेदित्यर्थं क्वणो वीणायामिति सोपसर्गात्
घञोर्विधानात् ॥२५॥^४

कोलाहल कनकल

वालनम् । काल एकोमात्र । ‘कुल सस्त्याने’ (भ्वा० प० मे०) ।
कोलमाहलति । ‘हल विलेखने’ (भ्वा० प० मे०) । ‘कल गद्ग’ (भ्वा०
आ० से०) । कलादपि कल । द्वे ॥^५

तिरश्चा वासित स्तम् ।

तिरोऽश्वन्ति^६ तिर्यश्च । तथा यद्गुण तद्वासितम् ॥^७

स्त्री प्रतिश्रुतिप्रतिध्वाने

प्रतीय श्रूयते प्रतिश्रुत् । प्रतिध्वनि ॥^८

गीतं गानमिमे ममे ॥ २६ ॥

इति शब्दादिवर्गः ॥ ६ ॥

[सप्तमः] ॥ २६ ॥^९

इति शब्दादिवर्गः ॥ ६ ॥

1 Sound (in general) [17] 2 The rustling sound of leaves and garments [17] 3 Tinkling of ornaments [6] 4 The sound of a lute [2] 5 uproar [2] 6 M [17] 7 Cry of birds [1] 8 Echo [2] 9 Song [2]

निपाद्वर्षभगान्धारपङ्कजमध्यमधैवताः ।

पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिता स्वरा ॥१॥

निपीदति मनोऽस्मिन्निति^१ निपाद । पदतृ (म्वा० तु० प० अ०) । घञ् (३३२१) । ऋषमो गाशब्दानुकारित्वात् । तदाहु — 'पङ्कज मयूरा वृषन गावस्त्वृषभमापिण । अजाविव तु गान्धार ब्रौञ्चो नदति मध्यमम् । पुण्यसाधारणे काले पिक कूजति पञ्चमम् । अश्वस्तु धैवत शैति निपाद शैति कुञ्जर ॥' गान्धारदेशो भव गान्धार । 'नासाकण्ठशिरस्तालुजिह्वादन्ताश्च सस्पृशन् । पङ्कज सजायत यन्मालस्मान् पङ्कज इति स्मृत ॥' मध्य भव मध्यम । 'तद्वदवात्यनौ वायुरर कण्ठसमाहत । नाभिप्रायो महानादो मध्यस्थस्तन मध्यम ॥ धीमता मय धैवत । पृषादरादि (६३१०९) । 'वायु समुदगता नाभेरुहोत्कण्ठ-मूर्धसु । विचरन्त्यश्वमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्यते ॥ अमी सप्तस्वरास्तन्त्रीन कण्ठाच्च उच्चरन्ति । 'दारवी गात्रवीणे च द्वे वीणे स्वरधारिव' इति वचनान् ॥ १ ॥^२

काकरी तु कले सूक्ष्मे ध्वनी

कले मधुरे । सूक्ष्मे अल च । ध्वनी शब्दे । काकली । ईषत्कलाज्याम् ।^३ एवम् ॥^४

तु मधुरास्फुटे ।

कल

मधुर श्रुतिमुप । अस्फुटोज्यत्ताशर । दृश ध्वनी कल । कल सस्याने' (म्वा० आ० म०) । घ (३३१२५) । एवम् ॥^५

मन्द्रस्तु गम्भीरे

गम्भीर मयादिध्वनी । मन्दत । 'मदि स्तुत्यादी' (म्वा० अ० म०) । 'स्कादि—' (उ० २१३) इति स्क्' । एवम् ॥^६

1 M मनास्मिन्निति 2 The seven notes being, gaṇḍa ṛṣabha, gandhara, sadja, dhairvata, Madhyam & pañcama, [each] 3 M इषत्कलाज्याम् 4 A low and sweet tone [1] 5 A sweet and indistinct tone [1] 6 M स्क् 7 Deep or rumbling sound [1]

कास्यतालादिक घनम् ॥ ४ ॥

कास्यमयस्ताल । घनं निविडत्वात् । 'मूर्ता घन' (३ ३ ७७) इति हस्तेरप्
घनादेशद्वयः ॥ ४ ॥^१

चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्राताद्यनामकम् ।

इदं ततादि चतुर्विधं वाद्यते ध्वन्यते । वदंष्यन्तान् (३ १ २६) 'अचो यत्'
(३ १ ९७) । 'भूवादिगृभ्या णिप्रन्' (उ० ४ १७०) आसमन्नात्तुद्यते ताड्यते ।
तुदेर्ष्यत् (३ १ १२४) । त्रीणि ॥^२

मृदङ्गा मुरजा

मृतं अङ्गमेवाम् । मुरात्सवेष्टनाज्जाता मुरजा । 'मुर सवेष्टन' (तु० ५० से०)
तुदादि । द्वे ॥^३

भेदास्त्वङ्ग्यालिङ्ग्युर्वकास्त्रयः ॥ ५ ॥

तथा भेदा विशेषास्त्रयः । अङ्गोऽस्यास्त्यङ्गी^४, उत्सङ्गस्थत्वात् । आलिङ्गोऽ-
स्यास्त्यालिङ्ग्यवादिनात्^५ । ऊर्ध्वं कायति, ऊर्ध्वकं । ऊर्ध्वीकृत्यैवेन मुखेन वादिनात् ।
केचित्तु अङ्ग्यलिङ्ग्य इति पठन्ति । 'हरीतक्यावृत्तिस्त्वङ्ग्यो यवमध्यस्त-
योर्ध्वकं । आलिङ्ग्यश्चैव गो पुच्छो मध्यदक्षिणवामग ॥' नाट्ये चैतत् ॥ ५ ॥^६

स्याद्यश पटहो ढक्का

यशोऽर्थ^७ पटहो यश पटह । यत्रादौ यशोऽर्थ^८ पटहो हन्यत स । अयं
साधहस्तद्वयदीर्घं पष्ठयङ्गुलपरिधिविस्तारः । संगीतशास्त्रे 'देशीपटह' इत्युच्यते ।
ढगित्यव्यक्तं कायति ढक्का । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुपसर्गे^{१०} क'
(३ २ ३) । 'टोल' इति लोके । 'ढिठोरा' इत्यस्येत्येके । द्वे ॥^{११}

भेरी स्त्री दुन्दुभि पुमान् ।^{१२}

विभेत्यस्या भेरी । 'ऋज्वेन्द्र—' (उ० २ २८) इति रत्नम् । 'दुन्दु' शब्देन
भाति दुन्दुभि । बाहुलकालि । 'नगारा' इति लोके । 'भेरीनफीरी' इत्यप्ये ।

1 M घनादेशद्वय 2 Bell and a like musical instruments [1]

3 Four kinds of musical instruments [3] 4 Tabors [2]

5 M अङ्गोस्यास्त्यङ्गी 6 M आलिङ्गोम्यास्त्यालिङ्ग्यवादिनात्

7 Three kinds of tabors [1 each] 8 M यशोर्थं 9 M यशोर्थं

10 M अनुपसर्गे 11 Double-drum [2] 12 Breads this
quarter as भेर्यामानकदुन्दुभी ।

भेरी ढक्काभेद.^१ । 'दुन्दुभिस्तुभिन्न एव' इत्यन्ये । संगीतशास्त्रे दुन्दुभिः
पृथगेव 'भेरी, नफीरी' इति दृश्यते । तत्र हि निवितस्तिदीर्घा ताम्रनिर्मिता ।
चतुर्विंशत्यङ्गुले वलयसयने भुव त्रियते । कोणाख्येन काष्ठेन वामहस्तेन च तस्या
वादनम्^३ । द्वे ॥^४

आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्

आनयति प्रोत्साहयति, आनक । ण्वल् (३.१.१३३) । पटेन हन्यते
पटहः । हन्तेर्ङ (वा० ३ २.१०१) । अयं मार्गपटहो लोके 'पखाउज'
इत्युच्यते । द्वे ॥^५

कोणो वीणादिवादनम् ॥ ६ ॥

कुणत्यनेन । कुण शब्दे (तु० प० से०) । वीणादिकं येन काष्ठेन वाद्यते ।
तच्च वक्त्रविद्धनुराष्ट्रि, ढक्कादौ सरल एव काष्ठमय, वीणादौ लोहादिमयः
॥ ६ ॥ द्वे ॥^६

वीणादण्ड प्रवाल स्यात्

वीणाया दण्डः । प्रकर्षेण वन्यते प्रवाल । 'वल संवरणे' स्वा० प० से०) ।
घञ् (३ ३ १९) । अयं हस्तद्वयादिदीर्घः ॥^७

ककुमस्तु प्रसेवकः ॥

कं वातं स्कुम्नानि । स्कुमि सौत्र । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । वीणा-
दण्डाय स्थितः^८ शब्दगाम्भीर्याय मलात्प्राशार्वादिमयं भाण्डम् । 'वीणाप्रान्तस्थवक्त्रकाष्ठ-
विशेषमय' इति गमाश्रमी^९ । प्रसेव्यते । ककुम् (उ० २.३२) ॥ द्वे ॥^{१०}

कोलम्वकस्तु कायोऽस्याः

अस्या वीणायाः कायः । अलावूदण्डादिममुद्रायन्तन्त्रोहीनः । 'कुल समन्याने'
(स्वा० प० से०) । बाहुलवादम्यच् । एकम् ॥^{११}

1. M. ढक्काभेद 2 M. त्रिवेने 3. M. वादन 4. Kettle-drum
[2] 5 War-drum [2] 6 The quill of a lute [1] 7. The
neck of a lute [2] 8. M. वीणादण्डाद्यस्थितं 9. M. गमाश्रमी 10. A
small instrument of wood placed under the neck of a
lute to make the sound deeper [2] 11. The body of a
lute [1].

उपनाहो निबन्धनम् ॥७॥

उपनह्यतेऽननास्मिन्^१ वा । 'णह बन्धन' (दि० ३० अ०) । यत्र तन्व्यो निबन्धन तस्यार्धभागस्य द्वे ॥७॥^२

वाद्यप्रभेदा ढमरुमड्डुडिण्डिमझझरा ।

मर्दल पणवोऽन्ये च

'डम्' इत्यव्यक्त शब्दमिर्येति ढमर । अर्ते (जु० ५० स०) मृगय्वादित्वात् (उ० १ ३७) कु । मज्जतीति^३ मज्जकम् । 'भृमृशी—'^४ (उ० १ ७) इत्यादिना च । पृषोदरादित्वात् (६ ३ १०९) जस्य ड । जलवाद्यमेतत् । डिण्डिमझझरौ शब्दानुकारात् । मर्दते मर्दल^५ । मृदङ्गभेद । पणायत्यन्तर्गतस्तन्त्रीक । अन्ये हुडुक्वागोमुखादयः ॥^६

नर्तकीलासिके समे ॥८॥

नृत्यति नर्तकी । 'शिल्पिनि ष्वन्' (३ १ १४५) । लसति लासकी । 'लस श्लेषणश्रीङनयो' (म्वा० ५० स०) ष्वल् (३ १ १३३) ॥८॥^७

विलम्बित द्रुत मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमान् ।

विलम्बन्ते करणादयोऽत्र^८ । 'लत्रि अवस्रसन' (म्वा० आ० स०) द्रवति शीघ्र गच्छत्यत्र । विलम्बितद्रुतमध्याना नृत्य-गीत-वाद्याना तत्त्वादीनि क्रमेण नामानि । तदुक्तं संगीतरत्नाकरे—“त्रियानन्तरवियान्तिलयं स विविधा मत । द्रुता मध्या विलम्बश्च द्रुत शीघ्रतमो मत ॥ इति । 'तत्त्वमोघो घनम्' इत्यन्य पठन्ति 'उच्च समवाये' (दि० ५० से०) । पृषोदरादित्वात् (६ ३-१०९) घ ॥^९

तालः कालक्रियामानम्

ताल । तत्र प्रतिष्ठायाम् (चु० ५० से०) । करणे घञ् । 'मयाया गान क्रियाया कालनियमहेतु' इत्यये^{१०} ॥^{११}

1 M उपनह्यतेऽननास्मिन् वा 2 The tie of a lute (the lower part of the tail piece where the wires are filed [2] 3 M मज्जतीति 4 M भमिरी 5 M मदन 6 Different kinds of drums [1 each] 7 A Female dancer [2] 8 M करणादयोऽत्र 9 Slow fast and mean times (in music) [1 each] 10 See also, अमरकाशोदयान p 19 11 Musical time or measure [1]

लयः साम्यम्

गीतवाद्यपादादिन्यासाना त्रियाकालयो साम्य लय । अत्र लघ्वादिना क्रिया परिमीयत तथा बाल । तद्यथा—‘लघुद्वय गुरु’ इति प्रतिमण्डताल । ‘आवाप-
स्तत्र हस्तस्योत्तानस्याङ्गुलिकुञ्चनम् । निष्क्रामोऽधस्तलस्य^१ स्यादङ्गुलीना प्रसारणम्
इति ॥^२

अथास्त्रियाम् ॥ ६ ॥

ताण्डव नटन नाट्यं लास्य नृत्य च नर्तने ।

तण्डुना प्रोक्त ताण्डवम् । ‘नट अवस्यन्दने’ (भ्वा० प० से०) । ल्युट्
(३ ३ ११५) । ण्यति (३ १ १२४) नाट्यम् । ‘ऋदुषधाञ्च—’ (३ १
११०) इति नृत्ते क्यप् । नाट्यशास्त्रे त्वेषा भेदोऽस्ति^३ । तथा हि—साक्षादि-
वार्याकारादिप्रदर्शिका हस्तादिचेष्टा अभिनय । स चतुर्धा । अङ्गैः प्रदर्शित
आङ्गिक । वाचा विरचितो वाचिक । हारवेयूराद्यैः प्रदर्शित आहार्य ।
सात्त्विकं भविर्विरचित सात्त्विक । वाक्याद्यर्थविभावादिव्यञ्जको नटे स्थितोऽभिनय^४
चतुर्भिरभिनयैरेत वाक्यार्थोभिनयो नटकर्म नाट्य नर्तन च । नाटकादावेव
आङ्गिकभिनयैः पदार्थोऽभिनयो^५ नृत्यम् । गायविक्षेपमात्र विवाहाम्युदयादौ
सर्वाभिनयवर्जित नृत्तम् । ‘वयंमानासारिताद्यैर्गीतैस्तत्र ध्रुवायुतकरणैरङ्गहारैश्च
प्राधान्येन प्रवर्तित । तत्तूतमुद्धृतप्राय प्रयोग ताण्डव मतम् ॥’ ललिताङ्गहारा-
भिनय वासकसज्जादि नायकाचरितरिल्लृप्त्वाल्लास्यम् । तदुक्तम्—‘लास्य तु
सुकुमुदाङ्ग मकरध्वजवर्धनम् ।’ इति । वरण हस्तादिव्रिया । तदुक्तम्—‘स्यास्त्रिया
वरपादादेविशसेनाभुटद्रसाकरण नृत्यकरणमीमवद्भ्रीमसेनवत् । अङ्गानामुचिते
देशे प्रापण सविलासकम् । मातृकोतसम्प्रदायमङ्गहारोऽभिधीयते^६ ॥’ रौद्रादिरस-
प्रधानाङ्गा मटीवृत्तिस्ताण्डवे शृङ्गारे वरणवृत्तिर्वृत्तिर्लास्य ॥^७

तौर्यत्रिक नृत्यगीतं वाद्य नाट्यमिदं त्रयम् ॥१०॥

नृत्यगीतवाद्य तौर्यत्रिकम् । तूरी त्वरायाम् (दि० प० से०) । ण्यत्
(३ १ १२४) । तूर्यं^८ मुरजादि । तत्र भवतिप्रमाण तौर्यत्रिकम् । रसप्रसन्नमिच्छन्ति

1 M निष्क्रामाधस्तलस्य 2 The union of song, dance and musical instrument [1] 3 M भेदास्ति 4 M स्थितोभिनय 5 M पदार्थोभिनयो 6 M मातृकोतसम्प्रदायमङ्गहारोभिधीयते 7 Dance [6] 8 M तूर्यं ।

तूर्यत्रयमिदं विदुः । नृत्तादित्रयमेव नाट्यम् । 'चतुर्धाभिनयोपेतो नटो भाषादि-
भेदवित्' ॥१०॥^१

भ्रुकुसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुसश्चेति नर्तकः ।

स्त्रीवेषधारी पुरुष

यः पुरुषः स्त्रीवेषधारी नृत्यति तस्मिन् भ्रुकुसादित्रयम् । 'षट्पुट—' इति
दण्डोक्तं 'कुसि' धातोश्चुरादिष्यन्तात् (३ १ २५) 'एरच्' (३ ३ ५६) ।
भ्रुवा कुसो भाषणं शोभा वा अस्य । 'इको ह्रस्वोऽड्य^२—' (६ ३ ६१) इति
ह्रस्वम् । 'अभ्रुकुसादीनाम्' इति पक्षे अत्वम् । 'नर्तकं सूरिमि प्रोक्तो नाट्यनृत्ते
कृतश्रमः' ॥^३

नाट्योक्तौ

'नाट्योक्तौ' इत्यधिकारः प्रागङ्गहारात् [अ० १ ७ १६] ।

गणिकाञ्जुका ॥ ११ ॥

गणिका अञ्जुका ज्ञेया । 'अर्जं अर्जने' (भा० प० से०) । 'समि कसे —'
(उ० २ २९) इति बाहुलकादुक्तं रस्य ज ॥११॥^४

भगिनीपतिरावुत्त

आ समन्तात्, अपनम् । विवप् (वा० ३ ३ ९४) । तमुत्तनोति, आवुत्त ।
ननोतेडं । एकम् ॥^५

भावोविद्वान्

भावयति भावः । नाट्यादन्वयाप्येते दृश्यन्ते । तदुक्तम्—'मान्यो भावेऽपि'
वक्तव्यं किञ्चिद्भूनेऽपि^६ मारिषः ।' इति ॥^७

अथावुकः ।

जनकः

अवति । बाहुलकादुक्तम् । जनकः पिता । एकम् ॥^८

1 The union of song, dance and musical instrument
[2] 2 M ह्रस्वोड्य 3 A male dance in female attire [3]
4 Courtesan [1] 5 A sister's husband [1] 6 M भावेऽपि
7 M किञ्चिद्भूनेऽपि 8 A learned man [1] 9 Father [1]

युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

युवा चासौ राजा च । कुमारयति । 'कुमार व्रीडायाम्' (चु० उ० से०) ।
अच् (३.१.१३४) । भर्तुः राज्ञो दारकः सुतः । 'दृङ् आदरे' (तु० आ० अ०) ।
ण्वुल् (३.१.१३३) । द्वे ॥ १२ ॥^१

राज्ञा भट्टारको देवः

भट्टं स्वामित्वमृच्छति । 'हृ गती' (म्वा० प० अ०) । दीव्यति देवः । द्वे ॥^२

तत्सुता भर्तृदारिका ।

भर्तुः राज्ञः ॥^३

देवी कृताभिषेकायाम्

राज्ञः पट्टवन्धनीया राज्ञी सा देवी ॥^४

इतरासु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥

अन्या राजपत्नी भटे (म्वा० प० से०) तनि भट्टः सोऽप्यस्याः भट्टिनी ॥ १३ ॥^५

अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ

अवध्योक्तौ वधः नाहंतीत्युक्तौ । ब्रह्मणि साधु ब्रह्मण्यम् । तद्विन्मम् ॥^६

राजश्यालस्तु राष्ट्रियः ।

राष्ट्रेऽधिष्ठितः^७ । 'राष्ट्राचारपार—' (४.२.९३) इति ध. । एकम् ॥^८

अम्बा माता

अम्ब्यतं अम्बा । 'अवि दाद्रे' (म्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३.३.१०३) । 'ताट्योक्तौ' [अ० १७११] इत्यस्य प्राप्तिरुक्त्वादम्बादीना-
मन्यत्रापि प्रयोगः ॥^{१०}

अथ बाला स्याद्वासू

बाला कुमारी । वास्यते स्वगृहे वामू. । बाहुल्यवाद् । एकम् ॥^{११}

1. Crown-prince [2] 2. King [2] 3. Princess [1] 4. A Crowned queen [1] 5. M. सोऽप्यस्या 6. An uncrowned queen [1] 7. Not favourable to Brahmans; an unbrahmanical or sacrilegious act [1] 8. M. राष्ट्रे अधिष्ठित. 9. Brother in-law of a king (queen's brother) [1] 10. Mother [1] 11. Virgin [1].

आर्यस्तु मारिषः ॥ १४ ॥

अतुं योग्य । आर्यं । 'त्र' यती' (म्वा० प० अ०) । प्यन् (३११२४) ।
मयणान्मारिष । मान्य । पृषादरादि (६३१०९) ॥ १४ ॥^१

अस्तिका भगिनी ज्येष्ठा

अत्ता^२ मानवानिका । एवम् ॥^३

निष्ठा निर्ग्रहण समे ।

निष्ठा स्थान निष्ठा । निदर्शनेन वृत्त समाप्तिनिर्ग्रहणम् । मुख्यप्रति-
मुख्यभावमस्तानिर्ग्रहणास्या नाटके पञ्चसधय । 'प्रस्तुतकथासमापनस्य'
इत्यन्य ॥^४

हण्टे हञ्जे हटाहान नोचा चेटी सखी प्रति ॥ ५ ॥

नोचा प्रति आह्वान हण्ट, चटी प्रति हञ्ज, सखा प्रति हला ।
त्रोप्यव्ययानि ॥ १५ ॥^५

अङ्गहाराऽङ्गप्रिक्षेप

अङ्गस्य हार । स्थानात्स्थानान्तरे नयनम् । द्वे ॥^६

व्यञ्जकाभिनयौ समौ ।

व्यक्ति व्यञ्जक । आभिमुख्य नीयनऽर्थोऽननाभिनय ।^७ मनोगत
भावमूचक । वाचिकाङ्गिकाहार्यसार्विकमञ्चतुधा ॥^८

निवृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्या द्वे त्रिष्वङ्गसार्विके ॥ १६ ॥

[स्पष्टम्] ॥ १६ ॥^९

शृङ्गारवीरकरणाद्भुतहार्यभयानका ।

वीभत्सरौद्रौ च रसा

1 A venerable man addressed by the मन्थार in dramas [1]

2 M अत्ता 3 Elder sister [1] 4 Catastrophe or end of a drama [2] 5 The vocative particles used in addressing a female of inferior caste, female attendant, and female friend [1 each] 6 Gesticulation [2] 7 M नीयनऽर्थोऽननाभिनय

8 A theatrical action expressive of some sentiments [2]

9 Bodily actions and others derived from the *saltra* quality [1 each]

शृङ्गारादयोऽष्टौ^१ रसाः । चशब्दाच्छान्तोऽपि^२ नवमो रसः । रस्यन्ते रसाः । 'रस आस्वादने' । तदाहु — 'विमावंरनुभावश्च युक्तोऽथ^३ व्यभिचारिभिः । आस्वाद्यत्वात्प्रधानत्वात्स्याय्येव तु रसो भवेत् ॥' इति ॥^४

शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ॥१७॥

शृङ्गमुन्नतमिर्यति शृङ्गारः । उत्तमयुवप्रकृतित्वेन जुगुप्सारहितत्वाच्छुचिः । उच्चैर्ज्वलति प्रकाशते । अच् (३ १ १३४) । श्रीणि ॥१७॥^५

उत्साहवर्धनो वीरः ।

उत्साह वर्धयति । ल्यु. (३ १ १३३) । वीरयति वीर । 'वीर विव्रानो' पचाद्यच् (३.१ १३४) । द्वे ॥^६

कारुण्यं करुणा घृणा ।

कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि

करुण करुणावान् । तस्य भावः । द्राक्षणादित्वात् (५ १ १२४) ष्यञ् । घृण्यतेऽनया^७ घृणा । 'व्रप कृपायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'व्रपेः सम्प्रसारण च' (ग० ३ ३ १०४) इत्यङ् । दयते रक्षत्यनया । भिदादिः । कपि चलने (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्चहल' (३ ३ १०३) । अनुकम्पा । अनुक्रोशन्त्यनेन । क्रुशेर्धञ् । करुणरसस्य सप्त ॥^८

अथो हस ॥१८॥

हासो हास्यं

'हसे हसने' (भ्वा० ण० से०) । 'स्वनहसोर्वा'^९ (३ ३ ६२) अप् ॥१८॥ हास ॥ षञ् (३ ३.१८) । ष्यति (३ १.१२४) हास्यम् । श्रीणि ॥^{१०}

घोभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ।

वधेर्निन्दाया सत् (३ १.१६) । भावे घञ् (३ ३ १८) । जुगुप्साप्रभवत्वाद्विकृतं, विष्टारुधिरादिदर्शनजनितं । रमे पुमान् तद्वति त्रिलिङ्गः । द्वयोरित्यनेन पर्यायता सूचिता ॥^{११}

1. M. शृङ्गारादयोऽष्टौ 2. M. च शब्दाच्छान्तोऽपि 3. M. युक्तोऽथ 4. Nine rasas (sentiments) 5. शृङ्गार-रस (erotic sentiment) [3] 6. वीर-रस (the sentiment of heroism) [2] 7. M. घृण्यतेऽनया 8. करुणा-रस (the pathetic sentiment) [7] 9. M. स्वनहसोर्वा 10. हस्य-रस or the sentiment of mirth or humour [3] 11. वधित्स रस (disgusting sentiment) [2].

विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमपि

विपूर्वात् स्मिड् (म्वा० आ० अ०) 'एरच्' (३.३ ५६) । 'अत्^१'
आश्चर्यार्थेऽव्ययम्^२ । तस्यमवनमद्भुतम् । 'अदि^३ भुवो द्रुतच्' (उ० ५ १) ।
आचरणीयम् । 'आश्चर्यमनित्ये' (६ १ १४७) इति साधु । 'चित्र चित्रकरणे'
(च् उ० मे०) ण्यन्तात् पचाद्यच् (३ १ १३४) चत्वारि ॥^४

अथ भैरवम् ॥ १६ ॥

दारुणं भीषण भीष्मं घोर भीम भयानकम् ।
भयंकर प्रतिभयम्

भीरोरिदं त्रासकत्वाद्भैरवम् ॥ १९ ॥ दारयति । 'कृवृदारिम्य उनत्' (उ० ३ ५३) ।
भीषयते । ल्यु (३ १ १३४) । विभेत्यस्मात् । 'मिष पुक्च' (उ० १ १४८)
इति मक् । 'भीमादयोऽपादाने' (३ ४ ७४) घुर भीमार्थे (तु० ५० से०) ।
विभेत्यस्मात् । 'आनक शीङ् भिय' (उ० ३ ८२) भय करोति । 'मघति-
मयेषु कृज' (३ २ ४३) । खच् । प्रतिगत मयेन । नव ॥^६

रोद्रं तूष्णम्

रुद्रस्यायम् । रोद्र क्रोधात्मा । 'उच्च समवाये' (दि० ५० से०) । 'ऋज्येन्द्र—'
(उ० २ २८) इति रन् ॥^७

अमी त्रिषु ॥ २० ॥

चतुर्दश

अमी अद्भुताद्याश्चतुर्दश तद्वति त्रिषु ॥ २० ॥

दरत्रासौ भीतिर्भोः साध्वसमयम् ।

दीर्यत्यस्मात् । दर । 'दृ मये' । अप् (३ ३ ५७) । 'त्रसौ उद्वेगे' (दि०
५० से०) । घञ् (३ ३ १८) । 'जिमो मये' (जु० ५० से०) । त्तिन्
(३.३ ९४) । भीति । क्त्रिपि (वा० ३ ३ ९४) भी । सात्रन् स्यति ।
मृश्विभुजादित्वात् । षट् ॥^८

1 M अति 2 M आश्चर्यार्थेऽव्ययम् 3 M अति 4 Adbhuta rasa
, marvellous sentiment [4] 5 M भीमादयोपादाने 6 Bhayā-
naka rasa, the sentiment of terror [9] 7 Raudra rasa, the
sentiment of wrath or furiousness [2] 8 Fear [6]

विकारो मानसो भाव

मानसो विकारो रत्यादिभावः । भावयति करोति रसान् । 'व्यक्तं स तैवि-
भावाद्यै स्थायीभावो रसः स्मृतः ।' इति वचनाद्भावरससमिति विभावा । ते
चालम्बनविभावा उद्दीपनविभावाश्च । यमालम्ब्य रस उत्पद्यते स आलम्बन
विभावः । यथा—शृङ्गारार्दो नायिकादि । यो रसमुद्दीपयति स उद्दीपनविभावः ।
यथा—गान्धर्वोपवनगमनादि ॥^१

अनुभावो भावबोधकः ॥२१॥

अनुभावयन्ति अनुभवगोचरतां नयन्ति रसानित्यनुभावा कटाक्षादयः ।
अनेकरसनिष्ठत्वं व्यभिचारित्वम् । यथा रतिः शृङ्गारदान्तकरणाहास्येषु ।
निर्वेदादयस्तु व्यभिचारिणस्तथास्ति नशा । विभावैर्ललनोद्यानादिभिर्जनितः स्थायी-
रत्यादिको भावः । अनुभावः कटाक्षादिभिः कार्यैरनुमितः । व्यभिचारिभिर्निर्वे-
दादिभिः सहकारिभिरपचितो रस इति भट्टलोहः प्रभृतयः ॥२१॥^२

गर्वोऽभिमानोऽहंकारो

'गर्वं माने' (चु० आ० सं०) । घञ् (३३१८) । अभिसर्वतो मननम-
भिमानः । 'अहम्' इति वरणमहंकारः ॥^३

मानश्चित्तसमुन्नतिः ।

'मनु अवबोधने' (त० आ० सं०) घञ् । मानः । चित्तस्य समुन्नतिः ॥^४

अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्त्रिया ॥२२॥

रीडावमाननाप्रज्ञावहेलनमसूक्ष्मणम् ।

न आदरः । 'परी भ्रुयोऽवज्ञान' (३३५५) इति घञ् । भावः । पक्षे
'क्रदोरप्' (३३५७) । निरस्वरणम् । कृत्र ग (३३१००) । 'तिरसो-
ज्यतरस्याम्' (८३४२) इति स ॥२२॥ रेहण रीडा । 'रिह कल्पनादौ'
(तु० प० सं०) । क्त । हाङ् (८२३१) लोपः मनेर्ष्यन्ताद्युच् (३३१०७)
'आतश्च—' (३३१०६) इत्यप् । अवज्ञा । 'हेङ् अन्यादरे' (भ्वा० आ० सं०) ।
घञ् (३३१८) । अवहेलनम् । 'सूक्ष्मं आदरे' (भ्वा० प० सं०) । नव ॥^५

1. Bhava as rati etc [1] 2 Anubhava (an eternal manifes-
tation or indication of a feeling) [1] 3 Pride or egoism
[3] 4 Self respect [2] 5 M मुदावज्ञान 6 M तिरस्यतरस्याम् च
7 M हाङ् 8 M हाङ् 9 Disregard [9]

मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा

मन्दमक्षि यत्र तन्मन्दाक्षम् । 'ह्री लज्जायाम्' (जु० प० अ०) । सपदादि [वा० ३३ १४] क्विप् । 'नपूय् लज्जायाम्' (म्वा० पा० स०) । पित्वात् (३३ १०४) अङ् । 'व्रीड लज्जायाम्' (दि० प० से०) । 'ओलस्जो व्रीडे' (तु० प० से०) । अ प्रत्यय (३३ १०३) ॥ पञ्च ॥^१

सापत्रपान्यत ॥२३॥

सा लज्जा अन्यतश्चेत् परस्माल्लज्जावहे जाते अपत्रपा । एकम् ॥२३॥^२

क्षान्तिस्तितिक्षा

'क्षम् सहने' (दि० आ० अ०) क्तिन् । तिजे (म्वा० आ० से०) क्षमाया सन् (३१ १५) । द्वे ॥^३

अभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ।

अभिध्यानमभिध्या । 'आतश्च—' (३३ १०६) इत्यङ् । परस्य विषयि-
णोच्छा ॥^४

अक्षान्तिरीर्ष्या

न क्षान्ति । ईर्ष्यणमीर्ष्या । 'ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्' (म्वा० प० से०) । 'गुरोश्च—' (३३ १०३) इत्यङ् । 'परो कर्पासहिष्णुत्वस्य' द्वे ॥^५

असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥२४॥

'असूय् असूयायाम्' । कण्ड्वादित्वाद्यकि (३१ २७) 'अ प्रत्ययात्' (३३ २०२) । गुणेषु दानादिषु दम्मादिरूपदोषारोप ॥२४॥^६

वैर विरोधो विद्वेष

वीरस्य कर्म । '—वैरमैथुनिक्या' (४३ १२५) इति निर्देशादण् । 'रधिर आवरण' (रु० उ० अ०) । 'द्विष अप्रीतो' (अ० उ० से०) । त्रीणि ॥^७

मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम्

'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । मनिजनि^८दसिम्यो यु (उ० ३ २०) । 'शुच शोके' (म्वा० प० से०) । षज् (३३ १८) । क्विपि (वा० ३३ १४) शुक् । त्रीणि ॥^९

1 Shame [5] 2 Shame from others [1] 3 Patience [8]

4 Coveting another's property [1] 5 Jealousy [2]

6 Detraction [1] 7 Enmity [3] 8 M मनवन्—9 Griet [3]

पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥२५॥

पश्चात्तपनम् । घञ् (३ ३ १८) । विप्रतिसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३ ३ १८) । उपसर्गस्य घञि—' (६ ३ १२२) इति दीर्घः । औणि ॥२५॥^१

कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रियौ ।

कोपक्रुधौ घञि । 'मृष तितिक्षायाम्' (दि० उ० से०) । घञि (३.३ १८) नञ्समास (२ २ ६) । 'रुष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३.० १८) प्रतिहन्यतेऽनेन^२ प्रतिघ । 'करणे हन' (३ ४ ३७) । 'परौ घ.' (३.३ ८४) इति बाहुलकाद्धत्वञ्च । सप्त ॥^३

शुचौ तु चरिते शीलम्

शुचौ शुद्धे । 'शील समाधौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३ ३ १८) । एकम् ॥^४

उन्मादश्चित्तविभ्रम ॥२६॥

'मदो हर्षे' (दि० प० से०) । घञ् (३ ३ १८) । उन्माद । चित्तस्य विभ्रमोऽनवस्थान^५ भूताद्यावेशात् ॥२६॥^६

प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः

प्रीणाति प्रिय । 'इगुपध—' (३ १ १३५) इति क । तस्य भाव । 'पृथ्वादिभ्य' इमनिच्—' (२ १ १२२) । 'प्रियस्थिर—' (६ ४ १५६) इति प्रादश । हृदयस्य कर्म हार्दम् । सुवादित्वान् (५ १ १३०) अण् । 'हृदयस्य हर्त्स्व—' (६ २ ५०) इति हृत् । 'प्रीत् तर्पणे' (ब्रधा० उ० से०) । मनिन् (३ २ ७५) । प्रेम । 'स्निह^७ प्रीतौ' (दि० प० से०) । घञ् (३ ३ १८) स्नेह । पञ्च ॥^८

अथ दोहदम् ।

इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा वृद् वाञ्छा लिप्सा मनोरथ ॥२७॥

कामोऽभिलाषस्तर्पश्च

1. Repentance [3] 2 M अनिद्वन्नेनत 3 Anger [7] 4 good conduct [1] 5 M विभ्रम नवस्थान 6 Madness [2] 7 M (पृथ्वादिभ्य 8 in the Dhat pāṭha, it is read as णि 9 Love [5]

दोहमाकर्म ददाति । यद्यप्यय सामान्येनेच्छावाची तथापि गर्भिणीच्छाया प्रायण प्रयुज्यते^१ । 'इच्छा^२' (३ ३ १०१) इति मूत्रेण इपे शप्रत्ययो निपातित । 'काक्षि इच्छायाम्' (भ्वा० ष० से०) । 'गुराश्च—' (३ ३ १०३) इत्य^३ । 'स्पृह ईप्सायाम्' (चु० उ० से०) । मिदादि । 'ईह चेष्टायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'मितृप् पिपासायाम्' (दि० ष० से०) । विवपि (वा० ३ ३ ९४) तृट् । लब्धुमिच्छा लिप्सा । मन एव रथा हूरागामि यत्र स मनोग्य ॥२७॥ 'क्षमु कान्तां' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३ ३ १८) । काम । 'लप कान्तां' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३ ३ १८) । द्वादश ॥^४

स महान् लालसा द्वयो ।^५

स तपो महात्वेल्लालसा । भृश लसनम् । यडन्ताद (३ ३ १०२) । एकम् ॥^६

उपाधिर्ना धर्मचिन्ता

उप समोप^७ आधे । धर्मस्य चिन्ता विचार । द्वे ॥^८

पुस्याधिर्मानसी व्यथा ॥२८॥

आधीयते दुःखमनेन^९ । घात्र 'उपसर्गो धो कि' (३ ३ ९२) । मानसी व्यथा पीडा ॥२८॥^{१०}

स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानम्

'चिन्ति स्मृत्याम्' (चु० ष० से०) । 'चिन्तिपूजि—' (३ ३ १०५) इत्यङ् । चिन्ता । श्रीणि ॥^{११}

उत्कण्ठोत्कलिके समे ।

'कठि शाक्ने' (भ्वा० आ० से०) । उत्कण्ठा । उत्पूर्वात्कञ्चेर्बुन् (उ० ५ ३५) । कामादिजस्मृतेर्बु ॥^{१२}

उत्साहोऽध्यवसाय स्यात्

'एह मयंजे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३ ३ १८) । उत्साह । स्यनर्थञि (३ ३ १८) आना युक् (७ ३ ३३) । अध्यवसाय । द्वे ॥^{१३}

1 M प्रयुज्यते 2 M इच्छा 3 M इत्य 4 Desire [12] 5 K and B read it as follows मोऽत्यर्थं लालसा द्वय 6 Longing [1] 7 M मयंजे 8 Religious discussion [2] 9 M दुःखमनेन 10 Mental pain or anguish [1] 11 Recollection [3] 12 Anxiety [2] 13 Enthusiasm or determination [2]

स वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥२९॥

स उत्साह । सातिशयो^१ वीर्यं । वीरस्य कर्म । वीरे साधु ॥२९॥^२

कपटोऽस्त्रो व्याजदम्भोपधय छद्मकैतवे ।

कुसृतिर्निकृति शठ्यम्

के मूढा पट इवाच्छादक कपट । व्यजन्त्यनेन व्याज । धत्र् ।
दम्प्यतः^३ जनेन । धत्र् (३ ३ १८) । उपधीयत आरोप्यते^४ जनेन । 'उपसर्गे घो
क्वि (३ ३ ९२) । छाद्यतः जनेन । छद्म अपवारण (बु० उ० से०) ।
मनिन् (३ २ ७५) । कितवस्य कर्म । युवादित्वात् (५ १ १३०) अण् ।
कुस्मिता मृति । 'सृ गती (भ्वा० प० अ०) । निकृष्टा कृति । क्वापि^५ शठ
कैतवे (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच (३ १ १३४) । नव ॥^६

प्रमादोऽनवधानता ॥३०॥

मदी हर्षे (दि० प० से०) । धनि (३ ३ १८) प्रमाद । अनवधानमवि
चारितकरणम् ॥३०॥^७

कौतूहल कौतुक च कुतुक च कुतूहलम् ।

कुतू कृत स्मृष्टान्न हलति । हठ धिग्लप्ते (भ्वा० प० से०) प्रजाद्यणि
(५ ४ ३८) कौतूहलम् । कुतू कायति । 'को ह्रस्वोऽङ्ग्य — (६ ३ ६१)
इति ह्रस्व । प्रजाद्यणि (५ ४ ३८) कातुकम् ॥^८

खोणा विलासविब्योऋविभ्रमा ललित तथा ॥३१॥

हेला लीलेत्यमी हाया क्रिया शृङ्गारभाजजा ।

शृङ्गारो रत्यादि । भावा मगविकारास्त्वय्यो जाता क्रियाचष्टा
विलासमादयो हावगन्दवाच्या । जुहानर्धनि हाव । अस स्लेषण (भ्वा०
प० से०) । धनि (३ ३ १८) विलास । विमानम् । विवृणतिविगप । वा गनी
(अ प० अ०) । मृगयादयश्च' (उ० १ ३७) इति कु । उच समवाय
(दि० प० से०) । धनि (३ ३ २१) ओक् । 'प्रम् अनवस्थान (दि० प०
से०) । धनि (३ ३ १८) विप्रम । नागत्त— (३ ३ ३४) इति न वृद्धि ।

1 M सानिहायो 2 Firm determination [2] 3 M दम्भेन 4 M
आरोप्यतनेन 5 M राद्यतनेन 6 M क । 7 Fraud [9] 8 Carele-
ssness [2] 9 M ह्रस्वोऽङ्ग्य 10 Curiosity [4]

‘लङ् ईप्तायाम्’ (चु० आ० स०) । ललितम् ॥ १॥ ‘हिल भावकरणे’ (तु० प० से०) घञि (३ ३ १८) हेला । ‘ली [ङ्] श्लेषणे’ (दि० आ० अ०) । क्विप् (वा० ३ ३ ९४) । लिय लाति लीला^१ । ‘विलासाङ्ग्रे^२ विशेषो य प्रियासावासनादिषु ।’ ‘विष्वोकोऽभिमत^३—प्रासावपि गवादनादर । चित्तवृत्त्यन-
वम्यान शृङ्गाराद्विभ्रयो मत ॥ अनाचार्योपदिष्ट स्यान्नलित रतिचेष्टितम् ।
प्रौढेच्छा मुरते हला हाव स्याद्भावमूचक ॥ हाव शृङ्गारभावासौ रम्यात्तस्मित-
वोक्षितम् । शृङ्गारप्रौढिमा हला’ इति । [किं] च प्रियस्यानुकृतिलीला
श्लिष्टावाग्बेषचेष्टिनै ॥^४

द्रवकेलिपरीहासा क्रीडा लीला च नर्म च ॥ ३० ॥

द्रवति हृदयमनेन द्रव । ‘द्रु गर्नी’ (म्वा० प० अ०) । अप् (३ ३ ५७) ।
किलन्त्यनेन केलि । ‘किल क्रीडायाम्’ (तु० प० से०) । इन् (उ० ४ ११७) ।
हसेर्घञि (३ ३ १८) हास । ‘क्रीड् बिहारे’ (म्वा० प० से०), ‘खे [क्ते] लृ
चलने’ (म्वा० प० से०) । अ (३ ३ १०३) । ‘नृ नये’ (म्वा० प० से०) ।
मनिन् (३ २ ७५) । नर्म । क्रीडाया पट् ॥ ३२ ॥^५

व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च

व्यज्यत इति व्याज , स्वप्नच्छादनम् । अनद्रूपम्य ताद्रूप्यमपदेश , क्रीडार्थं
वधनम् । ‘लृण आलोचने’ (चु० आ० मे०) । प्यन् (३ ३ १२४) । लक्ष्यम् ।
श्रीणि ॥^६

क्रीडा गेला च कूटनम् ।

क्रीडया सेव्यम् । ‘कूटं क्रीडायाम्’ (म्वा० प० मे०) । ल्युट् (३ ३ ११५) ।
‘वौ —’ (८ २ ७६) इति दीर्घः । ‘वन्दुकादिक्रीडनम्य श्रीणि’ इत्यन्य ॥^७

घर्मो निडाघ स्वेदः स्यान्

निघयंननाङ्गम् । घर्म । ‘घृ क्षरणशील्यो’ (चु० प० अ०) । ‘घर्म—’
(उ० १ १४८) इति निघान् । निदह्यतन्नेन^८ । न्यङ्क्वादि । न्विद्यवद्वमनेन ।
प्रम्वेदहेतोऽन्नापम्य श्रीणि ॥^९

1 M लीन 2 M विनाङ्ग्रे 3 M विनाङ्ग्रे 4 Hava i e any
feminine coquettish gesture exciting amorous sensations
[1] 5 Breads 6 Play 6] 7 Excuse, pretence, evasion [3]
8 Boys' sport [3] 9 M निदह्यतेनेन 10 Heat and sweat [3]

प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥

प्रलीयते क्रियाऽत्र^१ । 'एरच्' (३.३.५३) । नष्टा चेष्टा यस्य । तस्य भावः ।
अपसात्त्विकभावो मूर्च्छापरपर्याय^२ । हर्षशोकादिभिः सकलचेष्टा नाश इति
यावत् ॥ ३३ ॥^३

अवहित्थाकारगुप्तिः

अवहि. स्थानमवहित्था । पृषोदरादि (६.३.१०९) । शोकहर्षादिजनितस्य
मुखग्नानिरोमाश्वादेर्गोपनम् । द्वे ॥^४

समौ संवेगसंभ्रमौ ॥

ओवजी (तु० आ० से०) घञि (३.३.१८) संवेगः । हर्षादिना कर्मसु
त्वराया द्वे ॥^५

स्यादाच्छुरितर्क हासः सोत्प्रासः

आच्छुरण परच्छेदनम् । भावेक्त (३.३.११४) । स्वार्थे क (५.३.७७) ।
उत्प्रास्यते सामर्पयुक्त क्रियतेऽनेन^६ । अस्यनेर्घञ् (३.३.१८) । सोपहास इत्यर्थे ।
एकम् ॥^७

स मनाक् स्मितम् ॥ ३४ ॥

स^८ हास मनाक्, ईपत् स्मितम् । अदृष्टदन्तमित्यर्थः ॥ ३४ ॥^९

मध्यम स्याद्विहमित्तम्

स हासो मध्यम, महत्त्वाल्पत्वसहित । एकम् ॥^{१०}

रोमाञ्छो रोमहर्षणम् ।

रोम्णामञ्चन रोमाश्च. रोमाणि हृष्यन्त्यनेन ॥ द्वे ॥^{११}

ऋन्दितं रुदितं क्रुष्टम्

'रुदि रोदने' (म्वा० प० से०) । क्त (३.३.११४) । 'क्रुश रोदने'
(म्वा० प० से०) । क्त (३.३.११४) । ऋणि ॥^{१२}

जृम्भस्तं त्रिषु जृम्भणम् ॥ ३५ ॥

'जृम्भि गात्रविनामे' (म्वा० आ० से०) जृम्भो मुष्मादेर्विकार ॥ द्वे ॥^{१३}

1. M. क्रियाय 2. M. मूर्च्छापरपर्याय 3. Swoon [2] 4. Dissimulation
or concealment of an internal feeling [2] 5. Haste [2]
6. M. क्रियतेने 7. A horse laugh [1] 8. M. ५: 9. Smile [1]
10. A gentle laugh [1] 11. Thrill [2] 12. Weeping [3]
13. Yawning [2].

विप्रलम्भो विसंवादः

विशेषेण प्रलम्भनं विप्रलम्भ । विरुद्धं सम्यग्बदनमङ्गीकृतासम्यक्संपादन-
मित्यर्थः ॥^१

रिङ्गणं स्थलन समे ।

‘रिगि गतौ’ (म्वा० प० से०) । ‘स्थल सचलने’ (म्वा० प० से०) ।
‘धमदिदचलनस्य’ द्वे इति स्वामी । ‘वालाना हस्तपादगमनस्य’ इत्यन्ये ।
‘पिच्छिलादीपतनस्य’ इत्यपरे ॥^२

स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ॥ ३६ ॥

निद्राण निद्रा । ‘द्रा कुत्सायाम्’ (आ० प० से०) । ‘आतश्च—’ (३.६.१०६)
इत्यङ् । ‘त्रिप्वप् शये’ (अ० प० अ०) । घञि (३.३.१८) स्वाप । ‘स्वपो
नम्’ (३.३.९१) । स्वप्न । ‘विश प्रवेशने’ (तु० प० अ०) घञि (३.३.१८)
सवेश । पञ्च ॥ ३६ ॥^३

तन्द्री प्रमीला

तत्पूर्वाद्राते. ‘सृहि गृहि—’ (३.२.१५८) इति सूत्रे ‘तन्द्रा’ इति निपातित ।
गौरादेराकृतिगणत्वान्ङीपपि । प्रमीलयन्तीन्द्रियाण्यस्या प्रमीला । ‘मील निमेषणे’
(म्वा० प० से०) । अत्यन्तश्रमादिना सर्वेन्द्रियासामर्थ्यस्य द्वे ॥^४

भ्रुकुटिभ्रुकुटिभ्रुकुटिः स्त्रियः ।

‘कुट कौटिल्ये’ (तु० प० से०) । ‘इगुपधात्किन्’ (उ० ४.११९) इतीन् ।
‘भ्रुव. कुटि’ भ्रुकुंसवत्त्रैरूप्यम् । क्रोधादिना ललाटसकोचस्य त्रीणि ॥^५

अदृष्टिः स्यादसौम्येऽक्षिण

असौम्ये असुन्दरे, क्रूरदृष्टावित्यर्थः । विरुद्धा दृष्टिरदृष्टिः । एकम् ॥^६

संसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥ ३७ ॥

स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्च

‘पिथ सराद्धौ’ (दि० प० अ०) । क्तिन् (३.३.९४) । संसिद्धि ।
इज क्तिन् (३.३.९४) । प्रकृति । ‘इमे’ इति द्वयोः स्तोत्रबोधनाय ॥ ३७ ॥
‘सृज विसर्गे’ (तु० प० अ०) । घञि (३.३.१८) निसर्गः । पञ्च ॥^७

1 Decirving by false statements [2] 2. Falling down or
deviating from the right path [2] 3 Sleeping [5]
4 Drowsiness [2] 5 Bending of the eye-brows [3] 6 An
evil or unkind look [1] 7. Nature [6]

अथ वेपथुः ।

कम्पः

‘दुवेष्टु कम्पने’ (म्वा० आ० मे०) । ‘द्वितोऽथुच्’¹ (३ ३ ८६) । वेपथुः ।
‘कपि चलने’ (म्वा० आ० मे०) । घञ् (३ ३ १८) । कम्प ॥^२

अथ क्षण उद्धर्षो मह उत्सव उद्धवः ॥३८॥^३

इति नाट्यवर्गः ॥७॥

क्षणोति दुःखम् ।^४ ‘क्षणं हिंसायाम्’ (त० उ० से०) । पचाद्यच्
(३ १ १३४) । क्षण । उद्धर्षयति । ‘हृषु अलीके’ (म्वा० प० से०) ।
‘मह पूजायाम्’ (म्वा० प० से०) । अच् (३ १ १३४) । मह । सान्निस्तु
तेजोवाची । उद्धुनाति दुःखमुद्धवः ।^५ ‘धून् कम्पने’ (स्वा० उ० अ०) ।
अच् (३ १ १३४) । उत्सृते सुखमुत्सवः ॥३८॥^६

इति नाट्यवर्गः ॥७॥

अधोभुवनपातालबलिसद्मरसातलम् ।

नागलोकः

अधश्च तद्भुवनं च । पतन्त्यत्र पातालम् । ‘पति चण्डिम्यामालन्’ (उ०
१.११७) । बले सद्यः । रसायान्नलमघ ॥^७

अथ कुहरं शुपिरं विवरं विलम् ॥१॥

छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा शुपिः ।

कु हरति । ‘हरतेरनुद्यमनेञ्च्’^८ (३ २ ९) । शुप शोषणे’ (दि० प० अ०) ।
‘इगुपधान्—’ (उ० ४.११९) कि । शुपिर-स्यास्ति । ‘ऊय शुपि—’
(५ २ १०७) इति र. । विप्रियते विवरम् । ‘वृन् वरणे’ (स्वा० उ० मे०) ।
पचाद्यच् (३.१.१३४) । ‘विल भेदने’ (तु० प० से०) । ‘इगुपध—’ (३.१.१३५)
इति क. ॥१॥ छिद्यते छिद्रम् । ‘स्फायितश्च—’ (उ० २.१३) इति ग्क् ।
निर्व्यथनेनेन^९ । रोचनेञ्च्^{१०} रोकम्^{११} । ‘रच दीप्ता’ (म्वा० आ० मे०)
‘हलश्च’ (३.३ १२१) इति घञ् । न्यट्क्वादित्वात् (७.३.५३) वुः ।

1. M. द्विताथुच् 2. Tremor [2] 3 ‘अथ क्षण उद्धर्षो मह उत्सव उद्धवः ।’
is the reading adopted by K and B 4 M. दुष्व 5. M.
दुःखमुद्धवः 6 Festival [5] 7. पाताल लोक the world under earth
said to be inhabited by Nagas. [5] 8. M. हरतेरनुद्यमने च 9. M.
निर्व्यथनेनेन 10. M. रोचने 11. M. रोकः ।

‘रघ हिंसासराद्वयो’ (दि० प० से०) । बाहुलकाद्रच् । ‘श्वभ्र गती’ (चु० प० से०) । प्यन्तादच् । ‘डुवप्’ (म्वा० उ० अ०) । मिदादिन्वार् (३ ३ १०४) वषा । एकादश ॥¹

गर्तावटी मुवि श्वभ्रे

गिरति गर्त । ‘गृ निगरणे’ (तु० प० से०) । ‘हसिमृगु—’ (उ० ३ ८६) इति तन् । अवत्यस्मादवट् । ‘शकादिभ्योऽट्’ (उ० ४ ८१) । भूरन्त्रस्य द्वे ॥²

सरन्ध्रे शुपिरंत्रिषु ॥७॥

सरन्ध्रे शुपिरम् । एकम् ॥२॥⁴

अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिर तम ।

‘अन्ध दृष्टिचुपघाते’ (चु० उ० से०) चुरादि । घञ् (३ ३ १८) । अन्ध करोत्यन्धकार । ‘क्षुब्धस्वान्त—’ (७ २ १८) इति ध्वान्तो निपातित । तमोऽस्यास्ति⁵ तमिस्रम् । ‘ज्योत्स्नानमित्रा—’ (५ २ ११४) इति साधु । ‘तिम आर्द्रमावे’ (दि० प० से०) । किरच् । निमिरम् । ताम्यत्यनेन तम । असुन् (उ० ४ १८८) ॥⁶

ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्

ध्वान्ते गाढे दृढान्धकारे । अन्धयतीत्यन्धम् । तच्च तमश्च ॥⁷

क्षीणेऽन्धतमसम्

क्षीणे ध्वान्तेऽवहीन⁸ तम ॥⁹

तम ॥३॥

विष्वक्सतमसम्

विष्वक् सर्वतस्तम ॥३॥¹⁰

नागा-काद्रवेयाः

नगे मवा नागा । कद्रोरपत्यानि ॥६॥¹¹

1. Hole (in general) [11] 2 M शकादिभ्योऽट् 3. Hole (in ground) [2] 4 A hollow thing [1] 5 M. तमस्यास्ति 6 Darkness [5] 7. Deep darkness [1] 8. M. ध्वान्ते अवहीन 9 Slight or dim darkness [1] 10 All-pervading darkness [1] 11 नाग, a semi-divine being having the face of a man and tail of the serpent [2].

तदीश्वर ।

शेषोऽनन्त

तेषामोश्वर । 'शिष्लृ' विशेषणे (६० प० अ०) । घञ् (३ ३ १८) ।
शेष । नास्त्यतोऽस्यानन्त ^१ ॥ द्वे ॥ ^२

वासुकिस्तु सर्पराज

वसु^३ कायति वसुक । तदपत्य वासुकि ॥ ^४

अथ गोनसे ॥ ४ ॥

तिलित्स स्यात्

गोरिव नासिकास्य गोनस ॥ ४ ॥ 'तिल' गतौ (भ्वा० प० से०)
इगुपधात्कि (३ १ १३५) । तिलित्सरति । 'अयेभ्योऽपि'— (वा० ३ २ १०२)
इति ड । द्वे ॥ ^५

अजगमे शयुर्बाहस इत्युभौ ।

अजो नित्यो गरोऽस्य^७ । शतेऽत्ययं^८ शयु । 'भृमृशी— (उ० १ ७)
इत्यु । बाह् स्यति बाहस । व्रीणि ॥ ^९

अलगर्दो जलव्याल

अल गतौ (भ्वा० प० से०) । 'गर्द' शब्दे (भ्वा० प० से०) । अलच्चासौ
गदश्च । जलस्य व्याल सर्प ॥ ^{१०}

समौ रजिलङ्गुण्डुभौ ॥ ५ ॥

वेराजि रेखाऽस्यास्ति^{११} राजिल । सिध्मादित्वात् (५ २ ९७) लृच् ।
'ङ्गुण्डु' इत्यनुकरणे गब्द । तेन मणति भाति वा ङ्गुण्डुम । द्विमुखोऽय^{१२}
निर्विष । द्वे ॥ ५ ॥ ^{१३}

मालुधानो मातुलाहिः

-
- 1 M the नास्ति च श्लेषान्त 2 शेष, the king of nagas [2]
3 M वसु 4 Vasuki, the king of snakes [2] 5 M
अयेभ्योऽपि 6 A kind of snake [2] 7 M गरोऽस्य 8 M शतेत्यय
9 Boa-constrictor, the largest species of serpents [3] 10
Water serpent [2] 11 M रेखास्यास्ति 12 M द्विमुखोऽय 13 A kind
of non poisonous serpent said to be having two faces [2]

मालुर्धतूरस्तत्र धानमस्य मालुधान । मा तुलयति मातुल । क । स
चासावहिश्च मातुलाहि । चिनसर्पस्य द्वे ॥^१

निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ।

निर्मुक्तमृत्यक्त कञ्चुकस्त्वग्येन । द्वे ॥^२

सर्पं पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गम । ६॥

आशीविषो विषधरश्चक्री व्याल सरीसृप ।

कुण्डलीगूढपाच्चक्षुः श्रवा काकोदरः फणी ॥७॥

दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको विलेशयः ।

उरग पन्नगो भोगी जिह्वाग पवनाशनः ॥८॥

‘मृप्लृगती’ (म्वा० प० से०) । अच् (३ १ १३४) । सर्पं । प्रियते
व्यायच्छति पृदाकु । प्रियतेदाकुह्रस्वश्च । भुजेन कौटिल्येन गच्छति भुजग ।
‘गमेश्च’^३ (३ २ ४७) इति ड । गमे^४ सुपि खश्च ङिद्वा (वा० ३ २ ३८) ।
भुजङ्ग । भुजङ्गम । अहत्यहि । औणादिक कि ॥६॥ आस्या विषमस्य ।
‘आशीस्ता [लुगता] दष्टा तयाविद्धो न जीवति ।’ चक्र मण्डलाकारताऽस्यास्ति^५
चक्री । व्याडन^६ हन्तुमुद्यमोऽस्यास्ति^७ व्याल । अड उद्यमे’ (म्वा० प० से०) ।
कुटिल सर्पति सरीसृप । ‘नित्य कौटिल्य—’ (३ १ २३) इति यच् । कुण्डल
तदाकारताऽस्यास्ति^८ कुण्डली । गूढा पादा अस्य । चक्षुषी श्रवसी अस्य ।
काकस्येवोदरमस्य । फणीऽस्यास्ति^९ ॥७॥ दर्वीकारफण एव प्रहारसाधनत्वात्करोऽ-
स्य^{१०} । दीर्घं पृष्ठमस्य । कुत्सित दशति दन्दशूक । यङन्तात् ‘यजजपदशा यङ’
(३ २ १६६) इत्युक्^{११} विले शेते । उरसा गच्छति, उरग । ‘उरमा लोपश्च’
(वा० ३ २ ४८) इति ड । पन्न पतित यथा तथा गच्छति । सर्वत्रपन्नयो’
(वा० ३ २ ४८) इति ड । भोग फणीऽस्यास्ति^{१२} । जिह्वा वक्त्र गच्छति पवनोऽ-
शन^{१३} यस्य । पञ्चविंशति ॥८॥^{१४}

त्रिप्वाहेय विपास्थ्यादि

1 A snake with the spotted skin [2] 2 A snake that
has cast off its slough [2] 3 M गमेश्च 4 M गमे
5 M मण्डलाकारतास्यास्ति 6 M व्याडन 7 M हन्तुमुद्यमोस्यास्ति 8 M
तदाकारतास्यास्ति 9 M फणीस्यास्ति 10 M प्रहारसाधनत्वात्करोस्य
11 M इत्युक् 12 M फणीस्यास्ति 13 M पवनोशन 14 Snake in
general [25]

अही भवमाहेयम् । 'हतिबुद्धिः' (४ ३.५६) इति ढञ् ॥^१

स्फुटायां^२ तु फणा द्वयोः ।

स्फटति विशीर्यतेऽनया^३ स्फटा^४ । 'स्फट विकसने' (चु० प० से०) । 'फटा'
इत्यपि क्वचित्पाठः । 'फण गतो' (म्वा० प० से०) । अच् (३ १ १३४) । द्वे ॥^५

ममौ कञ्चुननिर्मोमौ

कञ्चने कञ्चुन । 'कचि दीप्तिप्रत्यययो' (म्वा० आ० से०) । बाहुल्यबुद्धिः ।
निमुञ्चनेनिर्मोमः संपत्यक् ॥^६

क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ॥९॥

क्ष्वेडते मोहयति क्ष्वेडः । 'त्रिद्विधा स्तहमाचनयो' (म्वा० प० से०,
दि० प० से०) । पृषादरादि (६ ३ १००) । गिरति जीव गर 'गृ निगरणे'
(तु० प० से०) । अच् (३ १ १३४) । गर लाति गरल । वेवेष्टि^७ वाय विषम् ।
'विष्णु व्याप्तौ' (जु० उ० अ०) । दगुध- (३ १ १३५) इति व ॥९॥^८

पुंसि कलीये च वायालालकृटहलाहला ।

सौराष्ट्रिकः शौकिटकेया ब्रह्मपुत्र प्रदीपन ॥१०॥

दारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नयः ।

ईगन्तारति वायोलः । 'कृट सस्त्वाने' (म्वा० प० से०) । 'ईपरधे'
(६ ३ १०५) चेति वा का । वायल्य कृतो कृतो गतिरिव । हर्ता जटम् ।
'हर्त्रिण्ये' (म्वा० प० से०) । न हर्ति आहलति वा । सत वसंधारय ।
गुगले देगे नव सौराष्ट्रिकः । अप्पानादि । श्विक्ते देगे नव । 'हतिबुद्धिः'
(४ ३ १६) इति योगविभागाद्वृत् । वत्सना पुत्र । प्रदीपयति । नद्यादिभ्यु
(३ १ १३४) ॥ १० ॥ दारदि देगे नव दारदः । वत्सना नामित्ययम् ।
'अच् प्रत्ययव-' (४.४ ३९) इति योगविभागाद्वृत् । एव प्रत्यय म्वाय-
दिवमेव ॥

1 Poison or any other thing pertaining to a serpent. [1]

2 Others read it as स्फुटा 3 M 'स्फुटा' 4 M स्फटा

5 The hood of a serpent [2] 6 M 'उह' [2] 7 M निर्दष्ट

8 Poison [3] 1 Cl 'व दित् कृतं पुत्रः सत वसंधारयः ।'
(४.४ ३९) 2 110) 9 Nine kinds of poison [1 each]

विषवैद्यो जाङ्गलिक

विद्यामघोने वेद वा वैद्य । विषस्य वैद्य । जाङ्गली विषविद्या तामघोने
जाङ्गलिक । वसन्तादित्वान् (४ २ ६३) ठक् । द्वे ॥^१

व्यालप्राह्महितुण्डिक ॥११॥

इति पाताल भोगिवर्गः ॥८॥

व्याल गृह्णानि व्याल्ग्राही । 'तन्दिग्रहि-' (३ १ १३४) इति णिनि ।
अहस्तुण्ड मुखम् । तेन दीव्यति, आहितुण्डिक । ठक् (४ ४.२) । सज्ञापूर्वकत्वा-
द्बुद्धयभावे 'अहितुण्डिक' अपि ॥११॥^२

इति पातालभोगिवर्गः ॥८॥

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ।

नरा कायन्त्यत्र नरक । बाहुलकादधिकरणे क । प्रज्ञाद्यणि (५ ४ ३८)
नारक । निर्गतोऽयान्निरय । अय शुभावहो विधि । चत्वारि ॥^३

तद्भेदास्तपनोऽत्रीचिमहारीरघरौरवा ॥१॥

सहार कालसूत्रं चेत्याद्या

तस्य नरकस्य भेदा । तपन्त्यनेन वा तपन । विद्धा वीचयोऽत्रावीचि ^४ ।
ररहिष्ठ क्रन्दश्च तत्र भवो रौरव ॥१॥ सहारस्यान केचिन् 'मंघात' पठन्ति ।
कालान्ययोमयानि सूत्राण्यत्र । आद्यशब्देन तामिस्रादय ॥^५

सत्त्वास्तु नारका ।

प्रेता

सत्त्वा जन्तवः । नरके भवा । प्रवर्षेण हता गता प्रेता ॥ द्वे ॥^६

वैतरणी सिन्धु

विगत तरणि सूर्योऽत्र तत्र दान्ताले भवा वैतरणी नदी । एकम् ॥^७

म्यादलह्मीस्तु निश्च्युति ॥२॥

निष्क्रान्ता श्रूये समार्गान्निश्च्युति ॥ द्वे ॥२॥^८

1. A dealer in antidotes [2] 2 A charmer of snakes [2]
3 hell [4] 4 M केशयोऽत्रावीचि - 5 Three kinds of hell
[1 each] 6 Creatures inhabiting hell [2] 7 M सूर्योऽत्र
8 वेगान् the river of hell [1] 9 calamity, evil [2]

विष्टिराजू

विशति क्लेश विष्टि । आजवते आजू । 'क्विव्वचि—' (वा० ३ २ १७८) इति क्विव्वदीर्घा । 'नरके हठात्क्षेपस्य' द्वे इति स्वामी । निमूल्यकर्मकरणस्य इत्यन्ये^१ ॥^२

कारणा तु यातना तीव्रवेदना ।

'कृत्र् हिंसायाम्' (क्रधा० उ० से०) । 'यत् निकारोपस्कारयो' (चु० उ० से०) । प्यान्ताम्यामाम्या युच् (३ ३ १०७) । त्रीणि ॥^३

पीडा बाधा व्यथा दुःखममानस्य प्रसूतिजम् ॥३॥

स्यात्कष्टं कृच्छ्रमामालम्

'पोड अवगाहने' (चु० प० से०) । 'वाधृ लोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'व्यथ भये' (भ्वा० आ० से०) दुष्टानि खान्यत्र । अमनसो भाव आमनस्यम् ॥३॥ 'चत्वारि पीडाया वैमनस्यस्य द्वे' इति स्वामी । 'पडपि मन पीडार्था —' इति सम्भ्या ।

कपति स्म कष्टम् । 'कृच्छ्रागहनयो —' (७ २ २२) इति नेट् । कृन्तति कृच्छ्रम् । कृतेच्छ ब्रूच' (उ० २ २१) इति रक्छी । आ समन्तादभिय लातीत्यामालम् । शरीरपीडाया त्रीणि । नवापि दुःखस्य^४ इत्यन्ये ॥^५

त्रिष्वेषा भेद्यगामि यत् ।

इति नरकवर्गः ॥६॥

एषा^६ दुःखादीना^७ मध्ये यद्भेद्यगामि द्रव्यविशेषण तत्त्रिषु । यथा—मेघ दुःखा^८ च दुःखपादा च दुःख^९ सुतो निर्गुण' इत्यादि ॥

इति नरकवर्गः ॥ ९ ॥

समुद्रोऽब्धिः कूपारः पारावरः सरित्पतिः ।

उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः ॥१॥

रत्नाकरो जलनिधिर्यादः पतिरपापति

समुत्ति समुद्रः । 'उन्दी कलदन' (रु० प० से०) । 'स्फावि—' (उ० २ १३) इति रक् । आप —उदकानि धीयन्तेऽस्मिन्नब्धि^{१०} । कु पृथ्वी पिपति

1 B ascribes this explanation to the Commentator, Rāyamukuṭa (see रामाश्रमी, p 118) 2 Residence in hell to which one is condemned [2] 3 Torment [3] 4 M दुःखस्य 5 Pain [9] 6 M एषा 7 M दुःखादीना 8 M दुःखा 9 M दुःख 10 M धीयन्स्मिन्नब्धि ।

मर्यादापालनादकूपार । पृ पालनादौ (जु० प० से०) । अण् (३ २ १) ।
 'अन्येषामपि—' (६ ३ १३७) इति दीर्घ । पारावारौ स्तोऽस्य^१ । अर्श
 आद्यच् (५ २ १२७) । सरिता पति । उदकानि सन्त्यत्र । 'उदन्वानुदधौ च'
 (८ २ १३) इति निपातित । उदकानि धीयतेऽत्रोदधि^२ । 'कर्मण्यधिकरणे च'
 (३ २ ९३) इति कि । स्यन्दते सिन्धु । स्यन्दे सप्रसारण घश्च' (उ०
 १ ११) इत्यु । सरासि सन्त्यस्य सरस्वान् । समरै खात सागर । अर्णोऽस्या-
 स्त्यर्णव^३ । 'अर्णसं सलोपश्च' (वा० ५ २ १०९) इति व ॥१॥ रत्नाना-
 माकर । जलाना निधि । यादसा जलजन्तूना पति । अपा पति । पञ्चदश ॥^४

तस्य प्रभेदा क्षीरोदो लग्नोदस्तथापरे ॥२॥

क्षीरमुदक यस्य । उदकस्योद (वा० ६ ३ ५७) । अपरे सुरोदधृतो-
 दादय ॥२॥^५

आप स्त्री भूमिनि वार्वारि सलिल कमल जलम् ।

पय कीलालममृतं जीवनं भुवन वनम् ॥३॥

कवन्धमुदक पाथ पुष्कर सर्वतोमुखम् ।

अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशवरम् ॥४॥

मेघपुष्प घनरस

आप्नुवन्ति, आप । 'आप्नोतेर्ह्रस्वश्च' (उ० २ ५८) इति क्विब्लस्वी ।
 भूमि बहुत्वे । वारयति वा वृजोप्यन्तात् (३ १ २६) क्विप् (३ २ १७८) ।
 'वसिवपि—' (उ० ४ १२४) इतीञि वारि । सलति सलिलम् । 'सल गतौ'
 (भ्वा० प० से०) । 'सलिकलि —' (उ० १ ५४) इतीलच् । 'कमु कान्ती'
 (भ्वा० आ० से०) वृपादित्वात् (उ० १ १०६) कलच् । कमलम् । 'जल
 अपवारणे' (चु० प० से०) अच् । (३ १ १३४) । जलम् । 'पीड् पाने' ।
 असुन् (उ० ४ १८८) । पय कीला ज्वालामलति धारयति कीलालम् ।
 जीव्यतेऽनेन^६ । भवन्त्युत्पद्यन्तेऽनेन^७ भुवनम् । सज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धयभाव । वनु
 याचने (तु० आ० से०) । घञ् (३ ३ १९) । वनम् ॥२॥ क मुख बध्नाति
 कवन्धम् । 'उन्दी कलेदने' (रु० प० से०) । 'उदकम्—' (उ० २ ३९)
 इत्युणादिसूत्रेण माधु । पाति पाथ । 'उदके घुट् च' (उ० ४ २०३) इत्यसुन् ।

1 M स्तोस्य 2 M धीयन्तेऽत्रोदधि 3 M अर्णोस्यास्ति अर्णव 4 Ocean

[1] 5 Different kinds of oceans [1 each] 6 M जीव्यतेनेन

7 M भवन्त्युत्पद्यन्तेनेन ।

‘पुप कित्’ (उ० ४४) इति करन् । पुष्करम् । सर्वतो मुखान्यस्या ‘अभि शब्दे’ (भ्वा० आ० से०) । अमुन् (उ० ४१८८) । अम्म । ‘ऋ गतो’ (भ्वा० ण० अ०) । ‘उदके नुट् च’ (उ० ४१९६) इत्यसुन् । अर्ण । तु सौत्र आवरणार्थं । ततो थ । तोयम् । पिवतेरनीयर (३१९६) । पानीयम् । ‘स्फायि—’ (उ० २१३) इति रक् । नीरम् । क्षिय (तु० ण० अ०) ईरन् । क्षीरम् । ‘अवि शब्दे’ (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादु । अम्बु । शवृणोति शवरम् । वृजोऽच्^१ (३३१३४) ॥४॥ मेघस्य पुष्पमिव । घनस्य रस । सप्तविंशति ॥^२

त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् ।

अप्सु भवमाप्यम् । बाहुलकात्प्यञ् । ‘एकाच—’ (वा० ४३१४४) इति मयट् । अम्मयम् । इदं द्वयं त्रिषु । जलविकारस्य द्वे ॥^३

भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचि

भज्यते भङ्ग । ‘भञ्जो आमर्दने’ (रु० ण० अ०) । घञ् (३३१९) । तरति तरङ्ग । तरतेरङ्ग च् । (उ० ११२०) । ‘ऋ गतो’ (भ्वा० ण० अ०) । ‘अर्तेरुच्च’ (उ० ४४४) इति मि । ऊर्मि । ‘वा स्त्रियाम्’ इति पूर्वोत्तराभ्यां सम्बध्यते । ‘वेजो डिच्च’ (उ० ४७२) इतीचि । वीचि । चत्वारि ॥५॥^४

अथोर्मिषु ॥५॥

महत्सूल्लोकलोलौ

उल्लोडयति ‘लोड् उन्मादे’ (भ्वा० ण० से०) । प्यन्तात् (३१२६) अच् (३११३४) । क जल तस्य लोल उन्माद । ‘वा पदान्तस्य’ (८४.५९) इत्यनुस्वारस्य ल । महातरङ्गस्य द्वे ॥^५

स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रम ।

वृतेर्घञ् (३३१८) । आवर्त । जलभ्रमणस्यैकम् ॥६॥

प्रपन्ति विन्दुपृपता पुमांसो विप्रुप स्त्रियाम् ॥६॥

पर्यंते पृपत् । ‘पृपु सेचने’ (भ्वा० ण० से०) । ‘पृपदवृहत्—’ (उ० २८४) इति साधु । बहुत्वमतन्त्रम् । विन्दति विन्दु । विदि अवयवे’ (भ्वा० ण० से०) ।

1. M वृजोच 2 Water [27] 3 Products of water [2] 4 A Wave of water [1] 5 A large wave [2] 6 Whirlpool, gulf [6]

वाहुलकाद् । 'पृषिरञ्जिम्या कित् (उ० ३ १११) इत्यनच् । पृषन् । प्रोषा दाहो विप्रुट् । जलकणस्य चत्वारि ॥ ६ ॥^१

चक्राणि पुटभेदा स्यु

चक्राकारेण यान्त्यथ चक्राणि । 'चक्राणि' इत्यथ पठन्ति । 'वक्र शनैश्चरे पुंसि पुटभेदे नपुसकम्' इति हैम । पुट णदिश्ट भिन्दन्ति । कर्मण्यण्' (३ २ १) । चक्राकारेण जनानामयोगमनस्य द्वे ॥^२

भ्रमाश्च जलनिर्गमा ।

भ्रमन्ति जनान्यनेन भ्रम । घञ् (३ ३ २१) । 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च' (३ ३ ५८) इत्यप् । जलाना निगम । जलनिस्तरणपय । प्रणाल्याद्या द्वे ॥^३

कूल रोधश्च तीरश्च प्रतीर च तट त्रिषु ॥७॥

कूलयति कूलम् । अच् (३ ३ १३४) । रुणद्धि रोध । अमुन् (उ० ४ १८८) । 'पार तीर कर्मसमाप्तौ' (चु० उ० स०) । अच् (३ १ १३४) । प्रवृष्ट तीर प्रतीरम् । 'तट उच्छ्राये' (म्वा० प० मे०) । अच् (३ १ १३४) ॥ ७ ॥^४

पारावारे परावाची तीरे

परतीरे पारम् । अवर्कतीरेऽवारम्^५ । 'ऋ गतौ' (म्वा० प० अ०) । अवपूर्वाद्धन् (३ ३ ११९) ॥^६

पात्र तदन्तरम् ।

कूनयोर्मध्य पात्रम् । पिवने ['पा पान' (म्वा० प० अ०)] ष्ट्व् (४ १५८) ॥^७

द्वीपाऽस्त्रिभामन्तरीप यदन्तर्वारिणस्तटम् ॥८॥

द्विगता आपोऽस्मिन्^८ द्वीपम् । जलरगता आपाऽस्मिन् ।^९ जलमध्यस्य-स्थानस्य द्वे ॥^{१०}

तोयात्थितं तत्पुलिनम्

तत्तत् तोयात्प्रमणात्थित पुलिनम् । 'पुल महत्त्वे' (म्वा० प० ने०) । 'तल्पुलिभ्या च' (उ० २ ५३) इतीनन् । एवम् ॥^{११}

-
- 1 A drop of water [4] 2 Flowing down of water in form of a whirl [2] 3 Watercourse [2] 4 Bank (of a river) [७] 5 M अवाता? अवारम् 6 Two banks of a river [1 each] 7 The channel or bed of a river [1] 8 M अस्मिन् 9 M अस्मिन् 10 Island [2] 11 A sandy bank of a river [1]

सैकतं सिकतामयम् ।

सिकता. सन्त्यस्मिन्सैकतम् । सिकताना विकार. सिकतामयम् । बालुकामय-
तटस्य द्वे ॥^१

निपद्वरस्तु जम्वाल पङ्कोऽस्त्री शादकदर्दमौ ॥९॥

निपोदन्त्यत्र निपद्वर । 'नौ सदे' (उ० २.१२३) इति ण्वरच् । 'जमु
अदने' (म्वा० प० से०) । बाहुलकाद्वल् । 'पचि विस्तारे' (चु० प० से०) ।
घञि णङ् । 'पदलु शातने' (म्वा०, तु० प० अ०) घञ् (३.३.१२१) ।
शाद । 'कदं कुत्सिते शब्दे' (म्वा० प० से०) । 'कलिकर्धोरम.' (उ० ४.८४)
॥ ९ ॥^२

जलोच्छ्वासा. परीवाहाः

जलान्युच्छ्वसन्ति परिवहन्त्येभि । प्रवृद्धजलाना निर्गममार्गस्य द्वे ॥^३

कूपकास्तु विदारकाः ।

कुत्सिता कूपा कूपका । विदार्यन्ते विदारका । शुष्कनद्यादी वृतस्य
गर्तस्य द्वे ॥^४

नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये

नावा तार्यम्, नाव्यम् । एकम् ॥^५

त्रियां नौस्तरणिस्तरिः ॥१०॥

'णुद प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'ग्लानुदिम्या डौ' (उ० २.६४) । नौः ।
तीर्थतेज्जया^६ तरणि^७ । 'अतिवृष्टि—' (उ० २.१०२) इतीति. । 'अच इः'
(उ० ४.१३८) । तरि । त्रीणि ॥ १० ॥^८

उडुपं तु प्लवः कोलः

उडुनो जलात्पाति, उडुपम् । प्लवने प्लव । 'प्लुङ् गतो' (म्वा० आ० अ०) ।
अच् (३.१.१३४) । 'बुल संस्त्याने' (म्वा० प० से०) । 'उवलिति—'
(३.१.१४०) इति ण । कोल । नृणादिनिर्मितप्लवस्य त्रीणि ॥^९

1. A sandy bank. [1] 2. Mud [5] 3. Channel (to carry
of excess of water) [2] 4 Hole (sunk for water in a dry
river), [2] 5. Accessible by boat as a river. [2] 6 M. तीर्थ-
तेज्या 7. M. तरणि 8 Boat. [3] 9 Raft [3]

स्रोतोऽम्बुमरण स्रतः ।

स्वनो जलप्रस्रवण स्रोतः । 'स्रु गती' (म्वा० प० अ०) । 'सुरीम्या' तुट्
च' (उ० ४ २०१) इत्यसुन् ॥^२

आतरस्तरपण्यं स्यात्

आतरन्त्यनेनातरः । 'पुसि संज्ञायाम्' (३ ३ ११८) । घ । तरण तर ।
'ऋदोरप्' (३.३ ५७) तरस्य पण्यं मूल्यम् । द्वे ॥^३

द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ॥११॥

द्रवनि द्रोणी । 'द्रु गती' (म्वा० प० अ०) । 'वहिथि—' (उ० ४ ५१)
इति नि । 'वृदिकारात्—' (ग० ४ १ ४५) इति डीप् । पुन पुनरम्बु वहति ।
'बहुलमामोक्ष्ये' (३.२ ८१) इति णिनि । 'काष्ठ' इत्युपलक्षणम् । काष्ठ-
पाषाणादिजननीकाकारजलधारण्या द्वे ॥ ११ ॥^४

मांयात्रिकः पोतत्रणिकः

समुदिनानां गमनं द्वीपान्तरागमनं वा सयात्रा । सा प्रयोजनमस्य । पवते
वातेन पोतो वहिथम् । तेनोपयुक्तो वणिकः । वहिथगामिनो वणिजो द्वे ॥^५

कर्गधारस्तु नाविकः ।

कर्णोऽरित्रं^६ तं धरति । 'धृज् धारणे' (म्वा० उ० अ०) । नावा तरति ।
'नौद्वयचष्टन्' (४.४ ७) ॥ द्वे ॥^७

नियामका पोतवाहा

नियच्छति पोतं नियामका । ध्रुल् (३ १.१३३) । पोतं वहन्ति । अण्
(३ २.१) । वहिथवाहस्य द्वे ॥^८

वृषको गुणवृक्षकः ॥१२॥

वृषे कायति । 'आत —' (३ १ १३६) । वृ । गुणानां रज्जूना वृक्षः ।
नौद्वयं काष्ठे रज्ज्वा बध्यते । द्वे ॥ १२ ॥^९

1. M. दृशेभ्यां 2 A natural course of water [1] 3 Fare for being ferried over a river [2] 4 A vessel of wood or stone for holding water [2] 5. A seafaring merchant [2] 6 M. कर्ण रिय 7. Sailor [2] 8 Rower [2] 9 The stake to which a boat is moored [2]

नौकादण्डः क्षेपणी स्यात्

येन काष्ठेन नौर्वाह्यते स नौकादण्डः । नौकापाश्वर्यद्वयवद्ध चालनकाष्ठम् ।
क्षिप्यतेऽनया^१ क्षेपणी ॥ द्वे ॥^२

अरित्रं केनिपातरुः ।

नृच्छत्यनेनारित्रम् । 'नृ गतो' (म्वा० प० अ०) । 'अरिलूधू—'
(३.१.१८४) इतीत्र । के जले निपातोऽस्य^३ । नौपुच्छस्यदीर्घविस्तृतचालन-
काष्ठस्य द्वे ॥^४

अभि स्त्री काष्ठकुदालः

अभ्रत्यभि^५ । 'अभ्रगतौ' (म्वा० प० से०) इन् (उ० ४.११७) ।
कुमुदालयति^६ कुदाल । 'दल विशरणे' (म्वा० प० से०) । अण् (३.२.१) ।
शकन्ध्वादि (वा० ६.१.१४) । पोतादिमंलापनयनार्थं काष्ठादिरचितकुदालस्य
द्वे ॥^७

सेकपात्रं तु सेचनम् ॥१३॥

सिच्यतेऽनेन^८ । नौस्थजलनिस्सारण पात्रस्य द्वे ॥ १३ ॥^९

क्लीवेऽर्धनावं नावोऽर्धे

अर्धं नावोऽर्धनावम्^{१०} । 'नावो द्विगो' (५.४.९९), 'अर्धाच्च' (५.४.१००)
इति टच् ॥^{११}

अतीतनौकेऽतिनु त्रिषु ।

नावमतिक्रान्तमतिनु । पुंसि, अतिनौ ॥^{१२}

त्रिष्वगाधात्

अगाधम् [अ० १.१०.१४] अभिव्याप्य त्रिषु ।

प्रसन्नोऽच्छः

'पद्लु विशरणादौ' (म्वा०, तु० प० अ०) । क्त. । प्रसन्न । न च्छयति
दृष्टिमच्छ । द्वे ॥^{१३}

1. M. क्षिप्यतेन । 2. Oar [2] 3. M. निपातास्य 4. Rudder [2] 5. M. अभ्रति अभि 6. M. कुमुदालयति 7. A woden scraper [2] 8. M. सिच्यतेन 9. The pot used for pouring out water from a boat [2] 10. M. न. अर्धनाव 11. The half a boat [1] 12. Disembarked [1] 13. Clear [2]

कलुपोऽनच्छ आविल ॥१४॥

कस्य जलस्य लुपो घातक । 'लुप हिंसायाम्' । आविलति, आविल ।
'विल भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपघ—' (३ १ १३५) इति क ।
श्रीणि ॥१४॥^१

निम्न गभीर गम्भीरम्

निमनति । 'म्ना अम्पासे' (म्वा० प० अ०) । 'आत —' (३ १ १३६) ।
क । गम्भीरादयश्च' इति गच्छतेनिपातिनौ ['गभीरगम्भीरी' (उ० ४ ३५)] ।
श्रीणि ॥^२

उत्तान तद्विपर्यये ।

तस्य गम्भीरस्य विपर्यये । उत्तानमुदगतस्तानो विस्ताराज्मान्^३ ॥^४

अगाधमतलस्पर्शे

नास्ति गाध प्रतिष्ठाऽप्य^५ नास्ति तलेऽध^६ स्पर्शोऽप्य^७ तत् ।
अतिनिम्नम् । द्वे ॥^८

कैत्रते दाशधीरौ ॥१५॥

के जले वर्तन्ते । केवता मत्स्यास्तेषामय घातक । दाश्यत मूच्यनस्मै ।
'दान् दाने' (म्वा० उ० से०) । दधाति मत्स्यान् धीवर । 'छिद्वर—'
(उ० ३ १) इति निपातिन । श्रीणि ॥१५॥^९

आनाय धुमि जाल स्यात्

आनयन्ति मत्स्याननेनेत्यानाय । 'जालमानाय' (३ ३ १२४) इति
साधु । जले शिष्यत जालम् । द्वे ॥^{१०}

शणसूत्र पवित्रकम् ।

'शण गतौ' (म्वा० प० से०) । शणस्य सूत्रम् । पवित्रमुपवीतमिव
पवित्रकम् । शणसूत्रजालम् द्वे ॥^{११}

1 Dirty [3] 2 Deep [3] 3 M. विनातोश्च 4 Shallow [1]

5 M. प्रतिगम्य 6 M. मध्व 7 M. मयतोश्च 8 Unfathomable [2]

9 Fisherman [3] 10 Net (for fish) [2] 11 A hempen
net [2]

मत्स्याधानी कुवेणी स्यात्

मत्स्या आधीयन्तेऽत्र^१ । धात्र (जु० उ० अ०) ल्युट् (३.३.११७) ।
कुत्पित वेणन्तेऽस्या^२ मत्स्या । 'वेणु गती' (श्वा० उ० से०) । मत्स्य-
स्थापनपात्रस्य द्वे ॥^३

बडिशं मत्स्यवेधनम् ॥१६॥

बलिनो मत्स्यान् श्यति । मत्स्या विध्यन्तऽनेन^४ । द्वे ॥१६॥^५

पृथुरामा झपो मत्स्यो मीनो वेंसारिणोऽण्डज ।

विमार. शकली च

पृथूनि रोमाण्यस्य । 'झप हिंसार्थ' (श्वा० प० से०) । माद्वति मत्स्य ।
'मदी हर्ष' (दि० प० से०) । 'कृतन्यज्जि— (उ० ४२) इति स्य ।
मीयते मीन । 'पेनमीनौ' (उ० ३३) इति निपातित । 'मृ गती' (श्वा०
प० अ०) । ग्रह्यादित्वाणिनि । विमारी । तत स्वार्थेऽण् । वेंसारिण ।
अण्डाज्जातोऽण्डज^६ । 'व्याधिमत्स्यवलेपु' (वा० ३३७) इति घञ् । विसार
शकलमस्यास्ति । अष्टौ ॥^७

अथ गडक शकुलार्भक ॥१७॥

'गड मेचने' (श्वा० प० से०) । सज्ञाया कुन् (उ० २३२) । शकुलो
मत्स्यस्तस्यार्भके । द्वे ॥१७॥^८

सहस्रदंष्ट्र पाठीन.

सहस्र दंष्ट्रा यस्य । पाठी द्विजस्तस्येन इवापेक्षित ॥^९

उल्पी शिशुक समौ ।

उ विस्मयजनक रूपमस्य उल्पी । शिशु शिशुमार इव । 'शूइशु' इति
ख्यातमत्स्यस्य द्वे ॥^{१०}

नलमोनश्चिलिचिम

नडाख्यतृणान्तश्चारी नडामो वा मीनो नलमोन । 'चिल विलसने' (तु०
प० से०) । 'इगुपधान्—' (उ० ४११९) कि चिलि विलास चिनोति
मिमोने च चिलिचिम । द्वे ॥^{११}

1 M अधयत्र 2 M वेणन्त्या 3 A fish basket [2] 4 M
वि० मेनेन 5 A fish-hook [2] 6 M अण्डज्जातोऽण्डज 7. Fish [8]
8 kinds of fish [2] 9 A kind of fish [2] 10 A kind of
fish [2] 11 Prawn [2]

श्रोष्टी तु शफरी द्वयो ॥१८॥

प्रकृष्ट ओष्ठोऽस्या ^१ । शफा राति शीघ्रगत्वान् । शफरी । द्वे ॥१८॥^२

क्षुद्राण्डमत्स्यसंघात पोताधानम्

क्षुद्रा ये अण्डानि मृना मत्स्यास्तेषा ^३ सघान । पोता धर्मका आधोयन्तेऽत्र ^४ ।
द्वे ॥^५

अथो क्षपाः ।

रोहितो मदगुर शाओ राजीव शकलस्तिमि. ॥१९॥

तिमिङ्गिलादयश्च

अथो क्षपा मत्स्यविशेषा उच्यन्ते । रोहितो रक्तत्वात् । मज्जति मदगुर ।
'मदगुरादयश्च' (उ० १४१) इति निपातित । शाङ्यते शाल । 'शाङ्
शलाघायाम्' (म्वा० आ० से०) । राजी रेखाऽस्ति ^६ राजीव । शक्नोति
गन्तु शकुल । बाहुलकादुलच । तिम्यति निमि ॥ १९ ॥ तिमि गोलति
तिमिङ्गिल ॥^७

अथ यादांसि जलजन्तवः ।

याति याद । असुन् (उ० ४८८) । बाहुल्वाद्भुक् । जलाना जन्तव द्वे ॥^८

तदुभेदा शिशुमारोदशङ्खवो मकरादय ॥२०॥

तेषा जलजन्तूना भेदा । शिशून मारयति । उनत्ति उद्र । 'उन्दी क्लेदने'
(उ० ५० से०) । 'स्फामि—' (उ० २१३) इति रक् । शङ्खतेऽस्मात् ^९ ।
'स्तरशङ्खुपीयु—' (उ० १३६) इति निपातित । सा कुर्यात्किञ्चिदिति
अस्यत्यस्मान्मवर ॥२०॥^{१०}

स्यात्कुलीर ककटक

कुलिनमीरयति कुलीर । 'क्व' इति सौयो धातु । 'शकादिभ्योऽष्टन्' ^{११}
(उ० ४८१) । द्वे ॥^{१२}

१ M ओष्ठस्या २ A kind of small glittering fish [2]
३ M मत्स्या तेषा ४ M आधोयनेत्र ५ The shoal of small fish
[1] ६ M रेखास्ति ७ Seven kinds of fish [1 each] ८ An
aquatic animal [2] ९ M गगनमन् १० Four kinds of aquatic
animals [1 each] ११ M शकादिभ्योऽष्टन् १२ Crab [2]

कूर्मे कमठकच्छपौ ।

कुत्सित ऊर्मिर्वेगोऽस्य^१ कूर्मं । 'अच्छप्रत्यन्वव~' (५४७५) इति योगविभा-
गादव । वे जले मठन्ति । 'मठमदनिवासयो' (म्वा० ५० से०) । कच्छेन पिबति ।
त्रीणि ॥^२

ग्राहोऽवहार

गृह्णाति ग्राह । 'विमाषा ग्रह' (३११४३) इति ण । अवपूर्वात् 'हज.'
(म्वा० ५० अ०) 'श्याद्वघधा~' (३११४१) इति ण । अवहार^३ द्वे ॥^४

नक्रस्तु कुम्भीर.

न व्रामति दूरस्थञ्च नक्र । 'अन्यत्रापि~' (वा० ३२४८) इति ङ ।
कुम्भिन हस्तिनमीरयति । द्वे ॥^५

अथ महीलता ॥२१॥

गण्डूपदः किंचुलुक

मह्य लतेव वृक्षत्वाददीर्घत्वाच्च ॥२१॥ गण्डवो ग्रथय पदान्यस्य ।
विञ्चिचत्तु चुलुम्पति । 'चुलुम्प' घाना । 'अन्यन्याऽपि' (वा० ३२११) इति ङ
'वेचुआ' इति लोके ॥ त्रीणि ॥^६

निहाका गोधिका समे ।

नियत जहानि भुव निहारा । नोहश्च' (उ० ३४४) इति हाक्^७
['ओहाक् त्याग' जु० ५० अ०] वन् । 'गुध परिवेष्टने' (दि० ५० मे०) ण्वुट्
(३११३३) । गोधिका । 'गोह' इति श्लोके द्वे ॥^८

रक्तपा तु जलौकाया मित्रयां भूमिर्जलौकस ॥२२॥

रक्त पिबति । 'आन -' (३२३) क^९ । जन्मोकाऽप्या^{११} । अदनाऽप्याक-
शब्द^{१२} । त्रीणि ॥२२॥^{१३}

मुक्तास्फोट म्रिया शुक्ति

मुक्ता स्फुटल्लम्भा^{१४} । गोचनि शुक्ति । द्वे ॥^{१५}

-
- 1 M ऊर्मिर्वेग 2 Tortoise [3] 3 M कृत्वा 4 Crocodile [2]
5 A kind of crocodile [2] 6 M कृत्वा 7 A kind of worm,
earth worm [2] 8 M कृत्वा 9 A kind of herd [2] 10 M
कृत्वा 11 M जन्मोकाऽप्या 12 M अदनाऽप्याकशब्द 13 Leech [3]
14 Oyster shell [2]

शङ्ख^१ स्यात्कम्बुरस्त्रिशाम ।

शाम्यति शङ्ख^१ । शमे ख । काम्यन् कम्बु । 'जम्बादयश्च' (उ० ४१०२) इति निपातित । द्वे ॥^२

क्षुद्रशङ्खा शङ्खनया

क्षुद्राश्च ते शङ्खाश्च । शङ्खस्य नाव इव । द्वे ॥^३

शम्बूका जलशुक्तयः ॥२३॥

शाम्यन्ति शम्बूका । 'उलूकादयश्च' (उ० ४४१) इति निपातित । जलजा शुक्लय । द्वे ॥२३॥^४

भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवददुंरा ।

विभेति भेक । 'इणमोका—' (उ० ३४३) इति कन् । मण्डते मण्डूक । 'शल्मण्डिम्याभूकण्' (उ० ४४२) । वषामु भवति । शाङ् गतो (म्वा० आ० से०) । 'खजिपिञ्जादिभ्य' (उ० ४६०) ऋर । 'प्लुङ् गतो (म्वा आ०अ०) । अच् (३११३४) । प्लव दृणाति शब्दं कर्णौ । मुकुरददुंरौ^५ (उ० १४०) इति निपातित । षट् ॥^६

शिलीगण्डुपदी

'शिल उञ्छे (तु० प० से०) । इगुपध—' (३११३५) इति क । 'जान —' (४१६३) इति डाप् । क्षुद्रविचुलुकम्य द्वे ॥^७

भेकी वर्षाभ्नी

गौरादित्वात्वात् (४१४१) वषाम्बो । मण्डूक्या द्वे ॥^८

कमठी दुलि ॥२४॥

'दुल उत्प (चु० प० से०) । 'इगुपधात्—' (उ० ४११९) कि । कञ्छप्या द्वे ॥ २४ ॥^९

मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी

मद्गुरस्य प्रिया सादस्यात् । शृङ्गिमायाम्' (त्रया० प० से०) 'शृणाने हंम्ब —' (उ० ११२६) इति गन्तुर्गो । एवम् ॥^{१०}

1 M M शङ्ख 2 Conch shell [2] 3 small conch-shell [2]
4 A bivalve shell [2] 5 M मकुरददुंरौ 6 Frog [6] 7 A kind
of small worm [2] 8 A female frog [2] 9 A female
tortoise 2 10 A female sheat fish 1

दुर्नामा दीर्घकोशिका ।

दुष्ट निन्दितं नामास्या । दीर्घं कोशोऽस्या ^१ । 'झिनायो' इति लोके ॥^२

जलाशयो जलाधारः^३

जलमाशयो हृदयमस्य ॥ द्वे ॥^४

तत्रागाधजलो हृदः ॥२५॥

तत्र जलाशयाना मध्ये । आगाध जल यस्य । ह्रादते ह्राद । पृषोदरादित्वात्
(६ ३ १०९) ह्रस्व । एकम् ॥ २५ ॥^५

आहावस्तु निषान स्यादुपकूपजलाशये ।

आह्वयन्तेऽत्राहाव ^६ । 'ह्वेल् स्पर्धायाम्' (म्वा० उ० अ०) । नियतं
पिबन्त्यस्मिन् । कूपसमीपरचितजलाधारस्य द्वे ॥^७

पुंस्येवान्धु प्रहि कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥२६॥

अन्धयत्यन्धु । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु० उ० से०) । मृग्यादित्वात्
(उ० १ ३७) कु । प्रह्रियते^८ प्रहि । 'प्रे हरते^९ कूपे' (उ० ४ १३४) इति
इ ङिच्च । कीति कूप । कुयुम्या च' (उ० ३ २७) इति य, दीर्घश्च । उदक
पिबन्त्यस्मिन् । चत्वारि ॥ २६ ॥^{१०}

नेमिल्लिकास्य

अस्य कूपस्य । नीयतेऽनया^{११} नेमि । नीत्रो मि (उ० ४ ३४) । तिल्लोऽ-
स्योऽस्या ^{१२} । त्रिका । सख्याया [सज्ञा] सङ्घ—' (५ १ ५८) इति कन् ।
कूपस्थान्ते रज्ज्वादिधारणार्थमन्त्रस्य द्वे ॥^{१३}

वीनादोमुखवन्धनमस्य यत् ।

विनह्यतेऽनेन ^{१४} कूपमुखे दृष्ट्वादिमिवद्वन्द्वस्यैकम् ॥^{१५}

1 M कोशोऽस्या 2 Cockle [2] 3 K and B read it as जलाशया
जलाधारा 4 A pond, lake or reservoir [2] 5 A deep
lake [1] 6 M आह्वयन्तेऽत्राहाव 7 Trough (near
a wall for watering cattle) [2] 8 M प्रह्रियते 9 M हरत
10 Well [4] 11 M नीयतेनया 12 M त्रियोस्योऽस्या 13 contri-
vance for raising water over which passes the rope of the
bucket [1] 14 M विनह्यतेनेन 15 The top or Cover of a
well [1]

पुष्करिण्यां तु खातं स्यात्

पुष्कराणि सन्त्यस्याम् । 'पुष्करादिभ्यो देशे' (५ २ १३५) इतीति ।
'खनु अवदारणे' (म्वा० उ० से०) । क्त (३ २ १०२) । 'जनसन-' (६ ४ ४२)
इत्यात्व खातम् । समचतुरस्रखातस्य द्वे ॥^१

अखातं देवखातकम् ॥२७॥

खाताद्भिन्नं देवेनखातम् । अकृत्रिमजलाशयस्य द्वे ॥२७॥^२

पद्माकरस्तडागोऽस्त्री

पद्मानामाकर । तड्यते तडाग । 'तड आघाते' (चु० प० से०) ।
'तडागादयश्च' इति निपात 'तडाक' इत्यन्ये । 'तटाक' इत्यपरे । पद्मसहिता-
गाघजलाशयस्य द्वे ॥^३

कासार. सरसी सरः ।

'कामृ शब्दे' (म्वा० आ० से०) । 'तुपारादयश्च' (उ० ३ १३९) इत्यारम् ।
सरति सर । सृ गतो' (म्वा० प० अ०) । अमुन् (उ० ४ १८८) । तत एव
महत्वे गौरादित्वात् (४ १ ४१) डीप् । कृत्रिमपद्माकरस्य त्रीणि ॥^४

वेशन्त पल्वल चाल्पसरः

विशल्यत्र भेवादय । 'जूविशिभ्या झच्' (उ० ३ १२६) । पलति पल्वल्म् ।
'पल गतो' (म्वा० प० से०) । 'सानसिवर्णसि-' उ० ४ १०७) इति वलच् ।
अल्प च तत्सरश्च । त्रीणि ॥^५

वापी तु दीर्घिका ॥२८॥

उप्यन्ते पद्मान्यस्याम् । 'वसिवपि-' (उ० ४ १२४) इति इज् । दीर्घव
दीर्घिका । 'सज्ञाया वन्' (५ ३ ७५) द्वे ॥२८॥^६

सेयं तु परिखा

सन्त्यते सेयम् । 'ई च खन' (३.१.१११) इति यत् । परित् सन्त्यते
परिखा । दुगदि परित् पाठस्य द्वे ॥^७

1. A lotus-pool [2] 2 A natural lake [2] 3 A large tank,
abounding in lotous [2] 4 A natural tank [3] 5 A small
tank [3] 6 M वगित्रमि 7. M दीर्घव 8 A long lake [2] 9 A
trench round a fort [2]

आधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम् ।

आध्रियते जलमस्मिन्नाधार 'बाध' इति लोके ॥^१

स्यादालवालमावालमावा

आसमन्ताज्जलस्य लवमालाति । आलवाल । आवलते आवाल । 'वल सवरणे' (भ्वा० प० स०) । घञ् (३३१२१) । आवयन्ति जलमत्र । वृक्षमूलवृत्तजलाधारस्य त्रीणि ॥^२

अथ नदी सरित् ॥२९॥

तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्लादिनी धुनी ।

स्रोतस्वती द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगाऽऽपगा ॥३०॥

नदति नदी । पचादिषु (३११३४) 'नदट्' इति टिप् । सरति [स] रित् । सरतरिति^३ (उ० १९७) ॥ २९ ॥ तरङ्गा सन्त्यस्याम् । शैवल-मस्त्यस्याम् । तटमस्त्यस्या । ह्लादा सन्त्यस्याम् । धुनोति वेतसादीन् । स्रोतासि सन्त्यस्याम् । द्वीपमस्त्यस्याम् । स्रवति स्रवन्ती स्रवन्त । निम्न गच्छति निम्नगा । अपा समूह आप तेन गच्छति ॥ ३० ॥^४

गङ्गा विष्णुपदी जहत्तनया सुरनिम्नगा ।

भागीरथी त्रिपथगा त्रिम्रोता भीष्मसूरपि ॥३१॥

गच्छति गङ्गा । 'गन् गम्यद्यो' (उ० ११२३) । विष्णुपदोद्धूता । जहत्तना पीता श्रोत्रेण त्यक्ता जाह्नवी^५ । भागीरथेनावतारिता^६ । त्रय पन्थान त्रिपथम् । तेन गच्छति । त्रीणि स्रोतास्यस्या । भीष्म सूते । अष्टौ ॥ ३१ ॥^७

कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ।

कलिन्ददेशजा । यच्छति यमुना । 'अजिमि^८ —' (उ० ३६१) इत्युनन् । चत्वारि ॥^९

रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥३२॥

'रेवृ प्लव गतो (भ्वा० आ० से०) । अच् (३११३४) नर्म ददाति । सोमान् सोमवशजात्पुरुषस उद्धूता तनावतारितवान् । मेकलकपिरद्विर्वा । चत्वारि ॥३२॥^{१०}

1 Dam [1] 2 A basin for water (round the root of a tree)
[3] 3 M सरतरिति 4 River [12] 5 M जाह्नवी 6 M भागीरथे-
नावतारिता 7 The river, gongri [8] 8 M अजिमि 9 The river
यमुना [4] 10 The river, नर्मदा [4]

कृतोया सदानोरा

करस्य तोयमत्रास्ति । गौरीविवाहे हस्तोदकाज्जाता । सदा नीरमस्याम् ।
स्मृतिषु तस्या रजोदोषाभावोक्ते । 'अटक' नदी लोके ॥^१

बाहुदा सैतवाहिनी ।

बाहु छिन्न दत्तवती लिखितस्य । सितानि बाहनानि यस्याजुनस्य तस्येयम् ।
द्वे ॥^२

शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्यात्

शतधा द्रवति । शतद्रु । शु पूजित तुदति । 'इगुपधात्—' (उ० ४ ' १९)
इतोन् । बाहुलकाद्रुक । 'शतरुज' लोके । द्वे ॥^३

विपाशातु विपाट् स्त्रियाम् ॥३३॥

पाश विमोचयति । प्यन्ताद च् (३ १ १३४) ॥३३॥^४

शोणो हिरण्यवाहः^५ स्यात्

शोणति शोण । 'शोणं वर्णगन्धो' (म्वा० ५० से०) । अच् (३ १ १३४) ।
हिरण्य वहति । अण् (३ २ १) । द्वे ॥^६

कुल्यात्पा कृत्रिमा सरित् ।

कुले साधु कुल्या । कृत्रिमा स्वल्पा नदी ॥^७

शरावती वेप्रवती चन्द्रभागा^८ सरस्वती ॥३४॥

कावेरी

शरा सन्त्यम्याम् । वेप्रमम्याम् । चन्द्रभागो पर्वतयोरिय तत प्रभव-
त्वात् ॥ ३४ ॥ कस्य जलग्न्य वेर शरीरं तस्येयम् ॥^९

1 The river, Aṭaka [2] 2 The river, Bahudī [2] 3 The river, Śatadru (Satalaja) [2] 4 The river, Vipāsā [2] 5 B reads हिरण्यवाह 6 शोण, the male river rising in Gondavan and falling into the गंगा, near शटनिपुत्र, [2] 7 Canal [1] 8 reads चन्द्रमणी 9 Five rivers being Saravati, Vetravati, Candrabhāgā, Sarasvatī and Kaveri [1 each]

सरितोऽन्याश्च

अन्या गण्डकीगोदावर्यादयः ॥^१

संभेदः सिन्धुमंगम ।

समिधन्ने मिलन्त्यत्र । सिन्ध्वो^२ सगम ॥ द्वे ॥^३

द्वयो प्रणाली पयस पदव्याम्

नल्यते प्रणाली । 'णल बन्धने' (म्वा० प० से०) । कृत्रिमजलनिस्सरण-
मार्गम् ॥^४

त्रिषु तूत्तरौ ॥३५॥

देविकायां सरय्या च भवेदाविकसारवौ ।

देविकाया नद्या भव दाविकम् । देविकाशिशपा—' (७ ३ १) इत्यात्वम् ।
'सर्तेरयू^५' (उ० ३ २२) । सरय्या भव सारवम् । 'डाण्डिनायन—' (६ ४ १७४)
इति टिलोप ॥^६

सौगन्धिक तु कल्लारम्

सुगन्धेव सौगन्धिकम् । विनयादिभ्यष्ठक् (५ ४ ३४) । वे ह्लादते
कल्लारम् । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । शुक्लकल्लारस्य द्वे ॥^७

हल्लकं रक्तसन्ध्यकम् ॥३६॥

'हल्ल विवसन' । ण्वुल् (३ १ १३३) । रक्तसन्धेव रक्तसन्ध्यकम् ।
रक्तकल्लारस्य द्वे ॥^८

स्यादुत्पलं कुवलयम्

उत्पलनि । 'पल गतो' (म्वा० प० से०) । कोवलयमिव, शोभावरत्वात् ।
कमलकुमुदादीना सामान्येन द्वे ॥^९

अथ नीलाम्बुजन्म च ।

इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्

'इदि परमैश्वर्ये' (म्वा० प० से०) । इनो (उ० ४ ११७) डीप् । इन्दी
लक्ष्मी । तस्या वरमिष्टम् । नीलोत्पलस्य द्वे ॥^{१०}

1 Gaptaki and Godavari [1 each] 2. M सिन्ध्वो 3 Con-
fluence (of two or more rivers) [2] 4 Drain [1] 5 M.
सर्तेरयू 6 The products of the Devika and मयू rivers
[1 each] 7. The white lotus blossoming in the evening [2]
8 The red lotus or a kind of red flower [2] 9 A lotus or
white water-lily in general [2] 10. The blue lotus [2]

सिते कुमुदभैरवे ॥३७॥

को मोदते । के जले रीति । केरवो हस तस्येदप्रियम् । शुक्लोत्पलस्य
द्वे ॥३७॥^१

शालूकमेपां कन्द स्याद्

एपां सौगन्धिकादीना कन्दमूल । 'शल चलने' (म्वा० आ० से०) ।
'शलिमण्डिन्यामूकण्' (उ० ४४२) । 'मसोड' लोने ॥^२

वारिपर्णी तु कुम्भिका ।

वारिणि पर्णान्यस्या । कुम्भोज्ज्यस्या ^३ । यागानामशाकम् । द्वे ॥^४

जलनीली तु शेवालं शेवल

जल नीलयति । शेते जले शेवल । शोडो वालन् ^५ बलज् वा (उ० ४३८) ।
श्रीणि । 'शेवार' लोने ॥^६

अथ कुमुद्वती ॥३८॥

कुमुदिन्याम्

कुमुदानि सन्त्यस्याम् ॥३८॥ कुमुदयुतस्य देशस्य द्वे ॥^७

नलिन्यां तु विसिनीपद्मिनीमुखा ।

नडा सन्त्यत्र । डड्योरेकता । विसमस्त्यस्या ॥^८

वा पुंमि पद्म नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥३९॥

सहस्रपत्र कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ।

पङ्कजेऽहं तामरसं सारसं सरसीरहम् ॥४०॥

विसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोजहाणि च ।

पद्यते पद्मम् । 'अतिस्तुमु—' (उ० ११४०) इति भन् । 'णल गन्धे'
(म्वा० प० मे०) । इनद् (उ० २४९) । नलिनम् । अरं शीघ्रं विन्दति ।
'गत्रादिषु विन्दे —' (वा० ३१३८) इति च ॥३९॥ सहस्र पत्राप्यम्य ।
य जलमलति । कुसे जले शेते । 'अधिसरणे शेते —' (३२१५) इत्यच् ।
पङ्कजे राहति । 'तमु थाड्दायाम् (दि० प० मे०) । घत्र् (३३१९) ।

1 The white lotus and water lily [2] 2 The root of a lotus [1] 3 M कुम्भोज्ज्यस्या 4 PistiaStratiotes [2] 5 M. बलज् 6 Moss
7 A place abounding in lotus [2] 8 A lotus-palnt, or the bunch of lotus [3]

‘रस आस्वादने’ । ताम प्रवर्षो रसोऽस्य ।^१ सरसि भवम् ॥४०॥ विसस्य प्रसूनम् । राज्य सन्त्यस्य राजीवम् । पुष्पाति पुष्करम् । ‘पुष किर’ (उ० ४४) इति करन् । अम्मसि रोहन्ति । षोडश ।^२

पुण्डरीक सिताम्भाजम्

पुण्डयति पुण्डरीकम् । ‘मडि भूषायाम्’, ‘पुडि च’ (म्वा० ५० से०) । ‘ककं (ककं (फफं) रीकादयश्च’ (उ० ४२०) इत्यरीकन् । श्वेत [कमलस्य] द्वे ॥^३

अथ रक्तसरोरुहे ॥४१॥

रक्तोत्पल कोकनदम्

कोकाश्चक्रान्नदति । त्रीणि ॥^४

नाला नालम्

‘णल गन्धे (म्वा० ५० से०) ज्वलति—’ (३११४०) इति ण । नालाद्विलिङ्ग । उत्पलादिदण्डस्य द्वे ॥^५

अथाल्त्रियाम् ।

मृणाल विसम्

मृण्यते मृणालम् । मृण हिंसायाम्’ (तु० ५० से०) । ‘तमिविशि—’ (उ० १११८) इति कालन् । विस प्रेरणे (दि० ५० से०) । क (३११३६) । विस । अञ्जादीना मूलस्य द्वे ॥^६

अञ्जादिकदम्बे पण्डमस्त्रियाम् ॥४२॥

सनोति । ‘पणु अवदारणे । ‘जमन्ताडु’ (उ० १११४) । अञ्जादीना समूहस्यैकम् ॥४२॥^७

करहाटः शिफाकन्द

कर हाटयति । ‘हट दीप्तौ (म्वा० ५० से०) । शिफा मलप्ररोहस्तत्साहित कन्द । पञ्चकन्दस्य द्वे ॥^८

1 M रसोऽस्य 2 A lotus in general [16] 3 The white lotus [2] 4 The red lotus [3] 5 The stalk of the lotus [2] 6 The fiber of the lotus [2] 7 The assemblage of all parts of a lotus [1] 8 The stem of a lotus [2]

किञ्जल्क केमरोऽस्त्रियाम ।

किञ्चिज्जलति । 'जल अपवारणे' (चु० प० से०) बाहुलकात्क । के
जले मरति । द्वे ॥^१

संवर्तिका नवदलम्

सवनंते सवर्ती । हृपिपिहहि—' (उ० ४ ११८) इतोन् । स्वार्थे क्न्
(५ ३ ७५) । नव च तदल च । पद्मादीना नवपत्रस्य द्वे ॥^२

बीजकोशो वराटक ॥४३॥

इति चारिवर्ग ॥१०॥

बीजस्य कोश , आधार । वरमटति । तत् स्वार्थेकन् (५ ३ ७५) ॥^३

उक्त स्वर्गन्योमदिकालधीशब्दादिसनाभ्यकम् ।

पातालभोगिनरकं चारि चैषा च सगतम् ॥४४॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

स्वरादि काण्ड प्रथम साङ्ग एव समर्थित ॥४५॥

एषा स्वर्गादीना संगत देवासुरमनुष्यादिक चोक्तम् ॥४४५॥

इति चारिवर्ग ॥१०॥

इति श्रीमदाचार्यवृष्णमित्रकृतायाममरकोश—

टीकाया प्रथम काण्ड

समाप्त ॥१॥

1 The filament of a lotus [2] 2 The new leaf of a lotus
[2] 3 The seed vessel of a lotus [2]

अमरकोशः

कृष्णमित्रटीकोपेत

द्वितीयः काण्डः

वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौपधिमृगादिभि ।

नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्र साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥

इह अस्मिन्काण्डे पृथ्व्यादिभिर्वर्गा उदिता वक्तुमारब्धा । 'आदिकर्मणि क्त' (३४७१) । कथंभूतै ? साङ्गोपाङ्गै । अङ्गानि मृदादीनि । उपाङ्गानि खिलादीनि । 'आरण्या पशवो मृगा' ॥१॥

भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वभरा स्थिरा ।

धरा धरित्री धरणी क्षोणी ज्या काश्यपी क्षिति ॥२॥

सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुधरा ।

गोत्रा कुं पृथिवी पृथ्वी क्ष्मावनिर्मेदिनी मही ॥३॥

भवतीति भू । क्विप् । 'भुव कित्' (उ० ४४५) इति मि । 'वृदिकारात्—' (ग० ४१४५) इति डीप् भूमीत्यपि । न चलति । नास्त्यन्तोऽस्या ।^१ रसोऽस्त्यस्याम् ।^२ अच् (५२१२७) । विश्व विगति । 'सञ्ज्ञाया भृतृ—' (३२४६) इति खच् । तिष्ठति । अजिरादित्वात् (उ० १५३) किरच् । ध्रियत । पवाद्यच् (३११३४) । 'अशिवादिभ्य —' (उ० ४१७२) इतीत्र । 'अतिसृष्टृ—' (उ० २१०२) इत्यनि । डीप् । क्षीति । 'दुक्षु गच्छे' (अ० ५० अ०) । बाहुलकान्नि । जिनाति । 'ज्या वयाहानौ' (क्र० ५० अ०) । अघ्यादि (उ० ४१११) । ज्या । 'मौर्वी ज्या वसुधरा । काश्यपस्येय तस्मै रामेण दत्तत्वात् । क्षियन्ति ताम् । 'क्षि निवासे' (तु० ५० अ०) ॥२॥ सर्वं सहते । वसु धनमस्त्यस्याम् । वसु दधाति । 'आत —' (३२३) इति क । उर्वी विस्तीर्णत्वात् । वीत् —' (४१४४) इति डीप् । वसु धारयति । गा जल प्रायते । कायति । मितद्रवादि

(वा० ३ २ १८०) । प्रयते । 'प्रये^१ पिवन् सप्रसारण च' (उ० १ १५१) । पृथ्वीति । 'वोत —' (४ १ ४४) इति ङीप् । 'क्षमेरुपधाया लोपश्च^२ (उ० ५ ६५) इत्यच् । क्षमा । अवति । 'अतिसृ—' (उ० २ १०२) इत्यनि । मेदमस्त्यस्याम् । 'मह पूजायाम्' । ण्यन्नात् 'अच इ' (उ० ४ १३८) । क्षमा इला च ॥३॥^३

मृन्मृत्तिका

मृद्यते मृत् । 'मृदस्तिकन्' (५ ४ ३९) ॥^४

प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिका ।

'सस्नी प्रशसायाम्' (५ ४ ४०) । प्रशस्ता मृत् । मृत्सा ॥^५

उर्वरा सर्वसस्याढ्या

'उर्वी हिंसायाम्' (म्वा० ५० से०) । बाहुलकाद्दीर्घो न । उर्वं राति । सर्वसस्ययुक्तस्यैवम् ।^६

स्यादूषः क्षारमृत्तिका ॥४॥

ऊपति । 'ऊप रजायाम्' (म्वा० ५० से०) । क (३ १ १३१) । क्षारयति । 'क्षर-सचलने' । क्षारा चासौ मृत्तिका च ॥ द्वे ॥४॥^७

ऊपवानूपरी द्वावप्यन्यलिङ्गौ

ऊपाऽमृत्यस्य^८ । 'ऊपमुपि—' (५ २ १०७) इति र । अन्यलिङ्गौ वाच्यलिङ्गौ ॥ द्वे ॥^९

स्थलं स्थली ।

स्थलति । 'स्थल स्थाने' (म्वा० ५० से०) । अट्टप्रिमभूमेद्वे ॥^{१०}

समानौ मरुधन्वानौ

अप्रियते तृषाम्मिन् । 'भृमृषी—' (उ० १ ७) इत्यु । धननि धन्वा । निर्जलदेशस्य द्वे ॥^{११}

1 M. प्रय. 2 The णगिन् व form of the सूत्र is : क्षमेरुपधाया लोपश्च
3 Earth [27] 4 Soil [2] 5 Good earth or soil [2] 6 The
fertile soil [2] 7 The saline ground [2] 8 M ऊपोमृत्यस्य
9 A barren spot with saline soil [2] 10 Ground [2]
11 Dry soil [2]

द्वे खिलाप्रहते समे ॥५॥

त्रिषु

खिलति । 'खिल उञ्छे' (तु० प० से०) । न प्रहन्यते स्म ॥५॥ हलादि-
भिरकृष्टे एतौ त्रिषु ॥६॥^१

अथो जगती लोको विष्टप भुवन जगत् ।

गच्छति ।^२ 'वर्तमाने पृषद्—' (उ० २ ८४) इति साधु । शतृवद्भावा-
न्डीप् । लोच्यते । घञ् (३ ३ १४) । विष्टपति । 'ष्टप प्रतिधाते' । भवन्त्य-
स्मिन् । 'भूसू—' (उ० २ ८०) इति क्युन् । पञ्च ॥^३

लोकोऽयं भारत वर्षम्

'उत्तर मत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणे । वर्षं तद्भारतं नाम—' । अयं
जम्बूद्वीपनवमाश ॥^४

शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥६॥

देश प्राग्दक्षिण प्राच्य

शरावत्या नद्या सकाशात्प्राक् सहितो दक्षिणो देश प्राच्य ॥^५

उदीच्य पश्चिमोत्तरः ।

पश्चिमसहित उत्तरस्तु उदीच्य ॥^६

प्रत्यन्तो म्लेच्छदेश स्यात्

प्रतिगतोऽन्तम् । म्लेच्छानां देश । द्वे ॥^७

मध्यदेशस्त मध्यम ॥७॥

मध्यश्चासी देशश्च । मध्य भव । मनु — हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्राग
विनशनादपि । प्रत्यगव प्रयागाच्च मध्यदेश प्रकीर्तित ॥' (२ २१) विनान
कुरुक्षेत्रम् ॥७॥^८

1 Waste soil or land 2 M गच्छति 3 World [5] 4 भारतवर्ष
(India) [1] 5 The Country south east of the शरावती
river [1] 6 The Country north west of the शरावती river
[1] 7 M प्रतिगत अन्त 8 The Country occupied by
mlecchas [1] 9 The midland Country lying between the
Himalaya and Vindhya mountains [1]

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयो ।

आर्या वर्तन्तेऽस्मिन्^१ । 'आ समुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरायावर्तविदुर्बुधा ॥' (म० २२२) । हिमप्रधानोऽयं^२ । 'हिमालयो' इति पाठे हिमेनात्यते । 'अल भूषणादौ' (म्वा० प० से०) ॥^३

नीवृज्जनपदः

नियत वर्तन्तेऽस्मिन् । 'नहिवृति—' (६३११६) इति दीर्घः । जना पटन्तेऽत्र^४ । जननिवासस्थानम् ॥^५

देशविपयी तूपवर्तनम् ॥८॥

दिशति । विमिनाति । उपवर्तनेऽस्मिन्^६ । स्थानमाश्रयि ॥८॥^७

त्रिप्यागोष्ठान्

पाष्टाज्जात्राक् 'त्रिष्' इत्यधिकारः ॥

नटप्राये नटयान्नद्वल इत्यपि ।

नट प्रायो यत्र । 'कुमुदान्वेतमभ्या द्मनुप् (४२८७) । 'नटप्रादद् इवन्' (४२८८) ॥^८

सुगुहानसुमुदप्रायः घतम्यान् घटुपेतमे^९ ॥९॥

शाद्वल शाद्वरितं

शाद्वल शाद्वरितं नीचः ॥१०॥

म जम्बाले तु पक्षिणः ।

जम्बालेन पक्षिणः मरितः । पक्ष्वाण्डस्मिन्^{११} । निष्ठान्तिनाम् (५३१००) इत्यम् ॥^{१२}

1 M वर्तन्तेऽस्मिन् 2 M हिमप्रधानः 3 वर्तन्ते—the tract extending from the eastern to the western ocean and bounded on the north and south by the Himalaya and Vindhya respectively [2~ 4 M वर्तन्ते 5 An inhabited country [2~ 6 M पटन्ते 7 Place [3] 8 A place abounding in reeds [2~ 9 A place abounding in tus 1 10 A place Covered with Cane [1 11 A place green with water grass 1 12 M पक्ष्वाण्डस्मिन् 13 A muddy place [1~

जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि वच्छस्तथाविध ॥१०॥

अनुगता वापोऽत्र^१ । 'ऊदनोद्देशे' (६३९८) । तथाविधो जलप्राय ।
क जल छयति । 'छोच्छेदने' (दि० १० अ०) । 'आत —' (३२३) इति
क^२ ॥१०॥^३

स्त्री शर्करा शर्करिल शर्कर शर्करावति ।

शर्करावति । 'देशे लुविलघौ च' (५२.१०५) । 'सिकताशर्कराभ्या च'
(५२१०४) इत्यण् ॥^४

देश एवादिमौ

आदिमौ शर्कराशर्करिलौ देशे एव प्रयोक्तव्यौ । शर्कर शर्करावानिति तु
देशादेशयो । पाषाणप्राया मृत् शर्करा । 'काकर लोके ।

एवमुन्नेयाः सिकतावति ॥११॥

एव सिकतासिकतिलौ देशे । सैकत सिकतावानिति तु देशादेशयो ॥११॥^५

देशो नद्यम्बुवृष्टवम्बुसम्पन्नत्रीहिपालितः ।

स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥१२॥

नद्यम्बुजातसस्यवर्धितो देशो नदीमातृक । वर्षजत्रीहिर्वर्धिता देशो देवमातृक ।
देवोऽन्न^६ माताऽस्य^७ ॥१२॥^८

सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात्

'सुराज्ञि' इत्यत्र 'न पूजनात्' (५४६९) इति समासान्ताभाव ।
'राजवान्सौराज्ये' (८२१४) इति साधु । धार्मिकराजयुक्तदेशस्यैकम् ॥^९

ततोऽन्यत्रराजवान् ।

राजमात्रयुक्तदेशस्यैकम् ॥^{१०}

गोष्ठं गोस्थानम्

गावस्तिष्ठन्ति यत्र । 'घनर्थे—' (वा० ३३५८) इति क । 'अम्बाम्ब—'
(८३६७) इति घ । गवा स्यात्तम् । स्वार्थे क (५३७५) ॥^{११}

1 M आपोत्र 2 M व 3 A place abounding in water [3]
4 A place abounding in stony fragments [4] 5 A sandy
place [4] 6 M देवोन्न 7 M मातास्य 8 Countries [depending
on irrigation and rain water respectively [1 each]
9 A country governed by the just or good king [1] 10 A
country having the ruler [1] 11 Cow house or cow pen [2]

तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥१३॥

गावो यत्र पूर्वमासन् । 'गाष्ठान् खञ् भूतपूर्वे' (५ २ १८) ॥१३॥^१ [स्यान्ता-
चेतमयोध्याया विदेहा मिथिलापुरी । महोदया कान्यकुब्जा कान्यकुब्ज महोदयम् ॥
काशी वाराणसी चैव विशाला चोज्जयिन्यपि । प्राग्ज्योतिष कामरूप द्वारका
द्वारवत्यपि ॥]

पर्यन्तभूः परिसर

पर्यन्ते भू । परित सरन्त्यत्र । घ (३ ३ १८) । नद्यादिसमीपभूमेर्द्वे ॥^२

सेतुरालौ स्त्रिया पुमान् ।

स्त्रिया वर्तमानायामालौ सेतु । पुमानित्यन्वय । सिनोति । 'सिननि—'
(उ० १ ६९) इति तुन् । अत्यन्तेऽनया^३ । 'इणजादिभ्य' (इम्बा० ३ ३ १०८) ।
इ । 'पुल' लोके ॥^४

वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुनपुसकम् ॥ १४ ॥

वाम लूयते । बाहुलकाद्रक् । न अकति । बाहुल्कादु । बलन्ते प्राणिनोऽग्र^५ ।
'अलोकादयश्च' (उ० ४ २५) इति निपात । पिपीलिकादिनिष्कासितमृत्पुञ्जस्य
त्रीणि । 'वेमउट' लोके ॥१४॥^६

अयन वर्त्म मार्गाध्यपन्थान पदवी सृति ।

सरणिः पद्धति पद्मा वर्तन्येकपदीति च ॥१५॥

अयतेऽनेन^७ । त्युट् (३ ३ ११३) । वर्तन्तेऽनेन^८ । मनिन् (उ० ४ १४४) ।
माग्यते । 'मार्गं अन्वेपग' (चु० उ० मे०) । अति । 'अदेर्ध्व' (उ० ४ ११५)
इति ववनिप् । पथन्तेऽनेन^९ । 'पथेगती' (म्बा० ५० से०) । पथिमथिम्यामिनि ।
'पद्याट्म्यामवि' । डीप् (ग० ४ १ ४५) । सरन्त्यनया^{१०} । तिच् (३ ३ १७४) ।
'अति—' (उ० २ १०२) इत्यनि । तालव्यादिरपि । पादाम्या हन्यते । तिन्
(३ ३ ९४) । पादाय हिता । 'पद्यति—' (६ ३ ५३) इति पद्माव । वर्तन्तेऽनया^{११} ।

1 The place which was formerly a cow-pen [1] 2 Environs
of a river mountain sc [2] 3 M अत्यन्तेनया 4 Bridge [2]

5 M प्राणिनाम् 6 An hill [3] 7 M अयनेन 8 M वर्तन्तेन

9 M पथन्तेन 10 M सरन्त्यनेन 11 M वर्तन्तेनया ।

‘वृतेश्च’ (उ० २ १०६) इत्यनि । एक पादोऽस्याम्^१ । ‘कुम्भप दीपु च’ (५ ४ १३९) । इति साधु ॥१५॥^२

अतिपन्था सुपन्थाश्च सत्यथश्चार्चितेऽध्वनि ।

स्वतिम्या ‘न पूजनात्’ (५ ४ ६९) इति समासान्तनिषध । सश्चासौ पन्थाश्च । अर्चिते श्रेष्ठे त्रीणि ॥^३

व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्या कापथ समा ॥१६॥

विरुद्धाऽध्वा^४ । दुष्टोऽध्वा^५ । ‘उपसर्गादिव्वन’ (५ ४ ८५) इत्यच् । विरुद्ध पथ । पथिन्शब्दे क्लीबता स्यात् । ‘का कन्—’ (६ ३ १०१) । ‘इपदर्थे च (६ ३ १०५) इति का ॥१६॥^६

अरन्थास्त्वपथ तुल्ये

पथोऽमात्र । ‘पथो विमाया’ (५ ४ ७२) इत्यच् । अपथ नपुसके (२ ४ ३०) ॥^७

शृङ्गाटकचतुष्पथे ।

शृङ्ग प्राधान्यमटति । चतुर्णां पथा समाहार । ‘पथ सख्याव्ययादे’ (वा० २ ४ ३०) इति क्लीबता ॥ द्वे ॥^८

प्रान्तर दूरशून्योऽध्वा

प्रवृष्टमन्तरमत्र । दूर शून्यो मार्ग ॥ द्वे ॥^९

कान्तार वर्त्म दुर्गमम् ॥१७॥

कस्याम्मसोऽन्तमृच्छति^{१०} । एकम् ॥१७॥^{११}

गव्यूति स्त्री कोशयुगम

‘गोयूती’ (६ १ ७९) इत्यव् ॥^{१२}

1 M पादोस्या 2 Way, road or path [12] 3 A good way [3] 4 M विरुद्धोध्वा 5 M दुष्टोध्वा 6 A bad way [5] 7 A wrong way [2] 8 A place where four ways meet [2] 9 A dreary way [2] 10 M कस्याम्मसोन्तमृच्छति 11 A difficult way [2] 12 A measure of distance equal to two krosas (four miles) [2]

तत्तु गौष्ठीन भूतपूर्वकम् ॥१३॥

गावो यत्र पूर्वमासन् । 'गाष्ठाद् खञ् भूतपूर्वे' (५ २ १८) ॥१३॥^१ [स्यात्सा वेतमयेष्याया विदेहा मियिलापुरो । महोदया कायकुब्जा कायकुब्ज महोदयम् ॥ काशी वाराणसी चैव विशाला चोज्जयिन्यपि । प्राग्ज्योतिष कामरूप द्वारा द्वारवत्सपि ॥]

पर्यन्तभू. परिसर

पर्यन्ते भू । परित् सरन्त्यग्र । घ (३ ३ १८) । नद्यादिसमीपभूमेर्द्वे ॥^२

सेतुरालौ स्त्रिया पुमान् ।

स्त्रिया वर्तमानायामालौ सेतु । पुमानित्यवय । सितोति । सितनि—' (उ० १ ६९) इति तुन् । अत्यन्तेऽनया^३ । इणजादिभ्य ' (इम्वा० ३ ३ १०८) । ड । 'पुल' लोके ॥^४

वामलूरश्च नाकुश्च बल्मीक पुनपुसक्रम ॥ १४ ॥

वाम हूयते । बाहुलकाद्रक् । न अकलि । बाहुलकादु । बलन्ते प्राणितोऽग्र^५ । अलोकादयश्च' (उ० ४ २५) इति निपात । पिपीलिकादिनिष्कासितमृत्पुञ्जस्य ग्रीणि । वेमउट लोके ॥१४॥^६

अयन वर्त्म मार्गाध्वपन्थान पद्मी सृति ।

सरणिः पद्धति पद्मा वर्तन्त्येकपदीति च ॥१५॥

अयनेऽनेन^७ । ल्युट (३ ३ ११३) । वर्तन्तेऽनेन^८ । मनिन् (उ० ४ १४४) । मायते । मार्ग अवपग (बु० उ० मे०) । अति । 'अदेघञ्' (उ० ४ ११५) इति क्वनिप् । पथन्तेऽनेन^९ । पथेगतौ (म्वा० ५० स०) । पथिमथिभ्यामिति । 'पद्याटभ्यामवि' । लीप् (ग० ४ १ ४५) । सरन्त्यनया^{१०} । तिच् (३ ३ १७४) । अति— (उ० २ १०२) इत्यनि । तालव्यादिरपि । पादाम्या हयने । निन् (३ ३ ९४) । पादायहिता । पद्धति— (६ ३ ५३) इति पदमाव । वर्ततेऽनया^{११} ।

1 The place which was formerly a cow pen [1] 2 Environs of a river mountain sc [2] 3 M अत्यन्तेनया 4 Bridge [2] 5 M प्राणिनाग्र 6 An hill [3] 7 M अयननेन 8 M वर्तन्तेन 9 M पथन्तेन 10 M सरन्त्यनन 11 M वर्ततेनया ।

‘वृत्तेरच’ (उ० २ १०६) इत्यनि । एक पादोऽस्याम्^१ । ‘कुम्भप- दीपु च’ (५ ४ १३९) । इति साधु ॥१५॥^२

अतिपन्था सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि ।

स्वतिम्या ‘न पूजनात्’ (५ ४ ६९) इति समासान्तनिषध । सश्चासौ पन्थाश्च । अर्चिते श्रेष्ठे त्रीणि ॥^३

व्यध्वो दुग्ध्वो विपथः कदध्वा कापथ समा ॥१६॥

विरुद्धाऽध्वा^४ । दुशोऽध्वा^५ । ‘उपसर्गादिध्वन’ (५ ४ ८५) इत्यच् । विरुद्ध पथ । पथिन्शब्दे क्लीबता स्यात् । ‘का कन्—’ (६ ३ १०१) । ‘ईपदर्थे च’ (६ ३ १०५) इति का ॥१६॥^६

अन्यथास्त्रपथं तुल्ये

पथोऽमाव । ‘पथो विमापा’ (५ ४ ७२) इत्यच् । अपथ नपुसके (२ ४ ३०) ॥^७

शृङ्गाटकचतुष्पथे ।

शृङ्ग प्राधान्यमटनि । चतुर्णां पथा समाहार । ‘पथ सख्याव्ययादे’ (वा० २ ४ ३०) इति क्लीबता ॥ द्वे ॥^८

प्रान्तर दूरशून्योऽध्वा

प्रकृष्टमन्नरम्य । दूर शून्यो मार्ग ॥ द्वे ॥^९

कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् ॥१७॥

कस्याम्मसोऽन्तमृच्छति^{१०} । एरम् ॥१७॥^{११}

गव्यूति स्त्री क्रोशयुगम्

‘गार्यूतो’ (६ १ ७९) इत्यब् ॥^{१२}

1 M पादाभ्या 2 Way, road or path [12] 3 A good way [3] 4 M विरुद्धाध्वा 5 M दुशोध्वा 6 A bad way [5] 7 A wrong way [2] 8 A place where four ways meet [2] 9 A dreary way [2] 10 M कस्याम्मसोऽन्तमृच्छति 11 A difficult way [2] 12 A measure of distance equal to two krosas (four miles) [2]

नलत्र किष्कुचतु शतम् ।

‘नल गन्धे’ । उल्वादित्वात् (उ० ४ ९५) व । किष्कुर्हस्त, तेषा
चतु शती^१ ॥^२

घण्टापथ संसरणम्

घण्टोपलक्षिताना पन्था । ‘दशधन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथ स्मृत’ ।
ससरत्यनेन । ॥ द्वे ॥^३

तत्पुरस्योपनिष्करम् ॥ १८ ॥

इतिभूमियर्ग ॥ १ ॥

तत्ससरणम् । पुरस्य चेदभवति तदा । उपनिष्कीयतेऽत्र^४ सैन्यमिति ॥ १८ ॥^५

इति भूमियर्ग ॥ १ ॥

पू म्त्री पुरीतगर्भो वा पत्तन घुटभेदनम् ।

स्थानीय निगम

विपति । ‘पृ पालने’ (जु० प० से०) । ‘भ्राजभास-’ (३ ३ १७७) इति
क्विप् । ‘उदोऽयपूर्वस्य’ (७ १ १०२) । पुरति कान्ताम्डीप् । नगा सन्त्यत्र ।
‘नगपासु^६’ (वा० ५ २ १०७) इति र । वाशब्दात्क्लीबत्वं पत्तनसाहचर्यात् ।
पतन्त्यत्र । ‘वीपतिभ्या’^७ तनम् (उ० ३ १५०) । पुटानि पात्राणि मिद्यन्ते
ऽत्र^८ । स्थानाय हितम् । ‘तस्मै हितम्’ (५ १ ५) इति छ । नितरा गच्छन्त्यत्र ।
‘गोचर-’ (३ ३ ११९) इति निपात । सह ॥^९

अन्यत्तु यन्मूलनगरात् पुरम् ॥ १ ॥

तच्छाखानगरम्

मूलनगरं राजधानी ततो मिन यत्पुरम् ॥ १ ॥ शाखेव नगरम् । ‘सराय’
लोके । एवम् ॥^{१०}

वेशो घेइयाजनसमाश्रयः ।

विशन्त्यत्र कामुका । घन् (३ ३ १२१) ॥^{११}

1 M चतुशती 2 A measure of distance equal to 400 hastas or cubits [1] 3 A highway [2] 4 M उपनिष्कीयतेत्र 5 The mainway of a town 6 M नगपासु 7 M विपतिभ्या 8 M मिद्यन्तेत्र 9 City [7] 10 Suburb [1] 11 A residence of prostitutes [2]

आपणस्तु निपद्यायाम्

आपणन्तेऽस्मिन्^१ । 'गोचरसंचर-' (३. ३. ११९) इति साधु । निपी-
दन्त्यम्याम् । 'संज्ञायां समजनिपद-' (३. ३. ९९) इति क्यप् । द्वे ह्रस्वम् ॥^२

विपणिः पण्यवीथिका ॥ २ ॥

विपण्यतेऽस्याम्^३ । 'इक् कृप्यादिभ्यः' (वा० ३. ३. १०८) । पण्यस्य वीथी ।
वित्रयम्यानस्य द्वे ॥ २ ॥^४

रथ्या प्रतोली विशिखा

रथं वहति । 'तद्वहति-' (४. ४. ७६) इति यत् । प्रतोलयति । [तुल]
चुरादेरच् (३. १. १३४) । गौरादिः (४. १. ४१) । विगतशिरवा मुण्डितेव
समत्वात् । ग्राममध्यमार्गस्य श्रीणि । 'गली' लोके ॥^५

स्याच्चवयो वप्रमस्त्रियाम् ।

चोयने । उप्यते । 'वषिवृधिभ्यां^६ रत्' (उ० २. २७) । प्राकाराधारस्य
द्वे ॥^७

प्राकारो वरणाः सालः

प्रत्रिधने । उपसर्गस्य दोषः (६. ३. १२३) । वृणोति । कर्तरि त्युः ।
सत्यने । 'वल गतो' (भ्वा०प०से०) । ग्रामादेरन्तः कण्टकादिवेष्टनस्य श्रीणि ।
'रक्वा' लोके ॥^८

प्राचीरं प्रान्ततो वृत्तिः ॥ ३ ॥

प्रागेव प्राचीनम् । 'अश्वेरदिक् स्त्रियाम्' (५. ४. ८) इति ख ।
'प्राचीरम्' इति इतिपाठे प्राङ्पूर्वान्विनोनेः क्तः । प्रान्तत प्रान्ते
वरणम् ॥ ३ ॥^९

भित्तिः स्त्री कुड्यम्

निघने । तित् (३. ३. ९४) कुड्या साधु कुड्यम् । पृषोदरादित्वात्
(६. ३. १०९) डः द्वे ॥^{१०}

1. M. आपणन्तेस्मिन् 2. Market [2] 3. M. विरम्यतेम्याम् 4. A
market-place [2] 5. Street [3] 6. M. वषिवृधिभ्या 7. A
mound of earth raised from the ditch of a fort [2]
8. Rampart [3] 9. Fence [2] 10. Wall [2].

एडूकं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ।

अन्तर्न्यस्तास्थि यन् कुड्यं तद् ईडयति । 'उलूकादयश्च' (उ० ४.४१)
इति साधु । अस्थिमयकुड्यस्यैकम् ॥^१

गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्म निकेतनम् ॥ ४ ॥

निशान्तवस्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् ।

गृहाः पुंसि च भूमन्येव निकाय्यनिलयालयाः ॥ ५ ॥

वासः कुटी द्वयोः शाला सभा

गृह्णाति धान्यादिकम् । 'गेहे कः' (३ १.१४४) । गं 'गणेशमोहते । उदव-
सीयते स्म । स्यते पित्रो वा क्त' (३ २.१०२) । विशन्त्यत्र । मनिन् (उ०
४.१४४) । सीदन्त्यत्र । सदेर्मनिन् (उ० ४.१४४) निकेतन्त्यत्र । 'कित
निवासे' (म्वा० प० से०) ॥४॥ निशाया अन्तोऽत्र^२ । अपस्त्यायति सधीभवति
यस्याम् । स्त्यै (म्वा० प० अ०) 'आत —' (३ १.१३६) क । सीद-
न्त्यत्र । भवन्त्यत्र । अग्यतेऽस्मिन्^३ । मन्द्यते सुप्यतेऽत्र^४ । 'इषिमदि—'
उ० १ ५१) इति किरच् । भूग्नि बहुत्वे एव गृहा पुंसि । निचीयते
धान्यादिकमत्र । 'पाय्यसानाय्य—' (३ १ १२९) इति साधु । निलीयतेऽत्र^५ ।
'पुंसि' (३ ३ ११९) इति घ । आलीयतेऽत्र^६ ॥५॥ वसन्त्यत्र । घञ् (३ ३.
१२१) । कुट्यतेऽस्मिन्^७ । शालते शाला । सह मान्त्यस्याम् । विशति ॥^८

संजवनं त्विदम् ।

दतुः शालम्

संजवन्त्यत्र । 'जु गतो' सौत्र । चतस्रः शालाः समाहृता । अन्योन्याभि-
मुख चतुस्शालागृहमित्यर्थः ॥^९

मुनीनां तु पर्णशालोटजौऽस्त्रियाम् ॥६॥

पर्णनिर्मिताया मुनीनां शाला । उटैः तृणपर्णादिभिर्जायते ।^{१०} एकम् ॥६॥^{११}

चैत्यमायतनं तुल्ये

चित्याया इदम् । चैत्यम् । पिशाचादिस्थानम् आयतन्तेऽत्र^{१२} । 'यती
प्रयन्ते' (म्वा० आ० से०) । द्वे ॥^{१३}

1 A wall containing bones within [1] 2. M. अन्तोत्र 3. M. अग्यतेस्मिन् 4. M. सुप्यतेत्र 5. M. निलीयतेत्र 6. M. आलीयतेत्र 7. M. कुट्यतेस्मिन् 8 House [20] 9. A quadrangle of four buildings facing each other [2] 10 M. तृणपर्णादिभिर् जायते 11. Hermitage [2] 12. M आयतन्तेत्र 13. A sacrificial shed [2]

वाजिशाला तु मन्दुरा ।

वाजिना शाला । मन्दतेऽत्र^१ । 'मन्दिवाशि—' (उ० १३८) ।
एत्यरच् । द्वे ॥^३

आवेशन शिल्पिशाला

आवेशन्त्यत्र । शिल्पिना शिल्पस्य वा शाखा ॥^४

प्रपा पानीयशालिका ॥७॥

प्रपिबन्त्यत्र । 'आतश्च—' (३३ १०६) इत्यङ् । पानीयस्य शाला
॥ द्वे ॥७॥^५

मठशलाघादिनिलय

मठपतेऽत्र ।^६ 'मठ निवास' (म्वा० प० स०) । छात्रादीना परिव्राजकादीना
स्थानस्यैवम् ॥^७

गञ्जा तु मदिरागृहम् ।

गञ्जन्त्यस्याम् । 'गजि मदने' (म्वा० प० स०) । 'गुरोश्च—' (३३
१०३) इत्य । द्वे ॥^८

गर्भगार् वासगृहम्

'कुट्टिमोऽम्नी निवृद्धा भूश्चन्द्रशालाशिरागृहम् ।' गर्भं इवागारम् ।
वासस्य गृहम् । मध्यगृहस्य द्वे ॥^९

अरिष्टं सूतिकागृहम् ॥८॥

न रिष्टमत्र । सूतिकाया गृहम् । द्वे ॥८॥^{१०}

वातायन गवाक्ष

वातस्यायनम् । गवामभीव । द्वे । 'ताप' लोके ॥^{११}

अथ मण्डपोऽम्नी जनाश्रय ।

मण्डपते मण्ड । त पाति । जनानामाश्रय ॥ द्वे ॥^{१२}

1 M मन्दत्र 2 M मन्दिवाशि 3 A stable for horses [2]

4 Manufactory [2] 5 A place where water is distributed
to travellers [2] 6 M मठपतेत्र 7 Monastery or seminary [1]

8 A dram house [2] 9 The inner apartments of a house
[2] 10 The Kingin Chamber [2] 11 Window [2]

12 Pavilion [2]

हर्म्यादि धनिनां वासः

हरति मन । अघ्न्यादित्वात् (उ० ४.११२) यत् मुट् च । आदिना स्वस्तिकादि । एकम् ॥^१

प्रासादो देवभूभुजाम् ॥९॥

देवानां भूभुजा च गृहम् । प्रसीदन्त्यत्र । घञि (३.३.१२१) उपसर्गस्य दीर्घः (६.३.१२२) ॥९॥^२

सौधोऽस्त्री राजसदनम्

सुधा शुक्तिका चूर्णलेपोऽस्त्यस्य^३ । राज्ञः सदनं योग्यत्वात् । द्वे ॥^४

उपकार्योपकारिका ।

उपक्रियते । ण्यत् (३.१.१२४) । उपकरोति । ण्वुल् (३.३.१३३) । राजगृहस्य द्वे ॥^५

स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ॥१०॥

विच्छन्दकप्रभेदा हि भवन्तीश्वरसदूमनाम् ।

स्वस्ति क्षेमं वायति । सर्वतो भद्रमस्य । नन्दयति नन्दी । आवर्तोऽस्य^६ ॥१०॥
विशिष्टान् छन्दयति सामिलापान् करोति । राज्ञा गृहस्यैकैकम् ॥^७

रथ्यगारं भुभूजामन्तः पुरं स्यादवरोधनम् ॥११॥

शुद्धान्तश्चावरोधश्च

मध्योगामगारम् । अन्तरम्यन्तरे पुरं गृहम् । अवरोधयन्तेऽत्र^८ ॥११॥ शुद्धा रक्षका अन्तेऽस्य^९ । तात्स्थ्यान्महिष्याप्येते । चत्वारि ॥^{१०}

स्यादहः क्षौममस्त्रियाम् ।

वट्पते । 'अट् अतिप्रमणे' (ग्वा० आ० से०) । घट् (३.३.१४)

-
1. The building belonging to a rich [1] 2. A temple or royal mansion [1] 3 M. चूर्णलेपः अस्त्यस्य 4. A white washed mansion or a palace [2] 5. A royal tent [2] 6 M. आवर्तम्य 7. Different kinds of royal palaces [1 each] 8. M. अवरोधयन्ते 9 M. अन्तेस्य 10. The Female apartment of a royal palace [4].

सुबल्यन । 'दुष्पु गन्दे' (अ० ५० से०) । 'अनिम्नु—' (उ० १ १४०) इति म । हर्म्याद्युपरिगृहस्य द्वे ॥^१

प्रघाणप्रघणालिन्दा वहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥१०॥

प्रहृष्यते । 'अगारैकदेशे प्रघण प्रघाणश्च' (३ ३ ७९) इति साधु । अत्यने मूष्यते । बाहुलकात्किन्दच् । द्वारप्रकोष्ठाद्वहिर्द्वाराग्रवर्तिचतुष्कस्य त्रीणि ॥^२ २॥^३

गृहावग्रहणी देहली

गृहमवग्रहतेऽनया^४ । ल्युट् (३ ३ १७) । देह गोमयाद्युपलेपनानि । द्वाराग्रे उदुम्बराख्यस्य द्वे । 'देहरवट' लोके ॥^५

अङ्गन च चराजिरे ।

'अगि गतो' (म्वा० ५० से०) । करणे ल्युट् (३ ३ ११७) । मूर्धन्यान्तत्वम् । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । चते याचने' (म्वा० उ० से०) । कृट्—' (उ० २ १२२) इति प्वरच् । अजन्त्यत्र । 'अजिरशिर—' (उ० १ ५३) इति साधु । त्रीणि ॥^६

अधस्तादारुणि शिला

गिलति । 'शिल उज्ज्हे' (तु० ५० से०) । स्तम्भादीनामाधारमूत दारु शिला ॥^७

नासा दारुपरि स्थितम् ॥१३॥

स्तम्भादेरपरि दारु नासा । 'द्वारशाखाया ऊर्ध्वधारिणी शिला नासा' इति माला । नास्यने । 'नानृशब्द' (म्वा० आ० से०) ॥१३॥^८

प्रचुष्टमन्तद्वारं स्यात्

अन्त^९ स्थित द्वारम् । 'गिरको' लोके ॥^{१०}

पक्षद्वारं तु पक्षकः ।

पक्षे पक्षे द्वारम् । पक्षे द्वारम् । पक्षे द्वारस्य द्वे ॥^{११}

1 An upper story [2] 2 A porch before the door of a house [4] 3 M गृहमवग्रहतेनया 4 The threshold (of a door [2] 5 Courtyard [3] 6 The lower timber of a door [1] 7 The upper timber of a door [1] 8 M चन 9 The private or secret door within a house [2] 10 The side-door of a house [2]

वलीकनीध्रे पटलप्रान्ते

वलति । 'अलीकादयश्च' (उ० ४.२५) इति साधु । नितरां ध्रियते । पटलस्य छदिप. प्रान्ते । कुड्यादवहिर्वीथी येनाच्छाद्यते ॥^१

अथ पटलं छदि. ॥ ४ ॥

पटं लाति । छाद्यनेऽनेन^२ । 'अर्चि शुचि'—' (उ० २ १०८) इतीति ॥१४॥^४

गोपानसी तु वलभी छाद्यने वक्रदारुणि ।

गोमि किरणं पान शोषणम् । तत्स्यति बलेनामाति । गौरादिः (४.१.४१) । वक्राणि दारुणि यस्मिन् । पटलाधारवंशपञ्जरस्य द्वे । 'वंगला' (?) लोके ॥^५

कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुनपुसकम् ॥ १५ ॥

कपोताना पालिका । विशेषेण टङ्कतेऽत्र^६ । 'टकि बन्धने' (चु० ५० से०) । गृहप्रान्ते रचित पक्षिस्थानस्य द्वे ॥ १५ ॥^७

स्त्री द्वाद्द्वारं प्रतीहार

द्वायते । 'द्वृ क्षरणे' । क्विप् (वा० ३ ३ ९४) । पचाद्यचि (३.१.१३४) द्वारम् प्रतिह्रियते । घञ् (३.३ १४) । त्रीणि ॥^८

स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका ।

विगता तर्दिहिताऽत्र^९ । विदन्त्यस्याम् । इमन्तान्डीप् । अङ्गणादौ वृत्तस्य चतुरस्रस्थानस्य द्वे । 'वेदी' [लोके] ॥^{१०}

तोरणोऽस्त्रो बहिर्द्वारम्

तुरन्त्यत्र । द्वाराग्रे स्तम्भोपरिरचितं मिहद्वाराख्यम् ॥^{११}

पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥

पुरस्य द्वारम् । गा पुरति । 'पुर अप्रगमने' (तु० ५० से०) ॥१६॥^{१२}

1. The edge of the roof [3] 2 M. छाद्यनेनेन 3. M. अर्चिशुचि
4 Roof [2] 5. The curved beam which supports a
thatch [2] 6 M. टङ्कतेत्र 7 Aviary [2] 8 Door [3] 9 M
तर्दिहितात्र 10 A quadrangular spot in the courtyard of a
temple or palace [2] 11. An outer door [2] 12. The gate of
a town [2]

कूट पूर्व्वारि यद्वस्तिनखस्नस्मिन्

पुरद्वारे कृत क्रमनिम्नमवतरणार्थं मृत्कूटम् । हस्तिनो नख इव ॥^१

अथ त्रिपु ।

कपाटमरं तुल्ये

क क्षिर पाटयति प्रविशताम् । 'कवाटम्' इत्यन्ये । इर्यति । 'अतिकमि—'
(उ० ३ १३२) इत्यरन् । द्वे ॥

तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना ॥ १७ ॥

विष्कम्भाति । 'स्कम्भु सौत्रो रोधनाथं । अज्यतेऽर्ग ।^३ न्यङ्क्वादि
(७ ३ ५३) । त लाति । कपाटरोधनकाष्ठस्य द्वे । 'वेवडा' [लोके] ॥१७॥^४

आरोहणं स्यात्सोपानम्

सह विद्यमानमुपरि आनो गमनमनेन । पाषाणादिकृतस्य सौधारोहणमार्गस्य
द्वे । 'सीढो' [लोके] ॥^५

नि श्रेणिस्त्वधिरोहणी ।

नियता श्रेणी पङ्क्तिरत्र । सोपसर्गपाठे निश्चिता श्रेणि । काष्ठादिकृता-
रोहणमार्गस्य द्वे ॥^६

संमार्जनी शोधनी स्यात्

समृज्यते शोध्यतेऽनया^७ । द्वे । 'वदनी' [लोके] ॥^८

सकरोऽवकरस्तथा ॥ १८ ॥

क्षिप्ते

सकीर्यते, 'ऋदोरप्' (३ ३ ५७) ॥ १८ ॥ क्षिप्ते 'बून्यादी' इति शेष ।
द्वे । 'वत्तवार', 'करकट' लोके ॥१८॥^९

मुख नि सरणम्

गृहादेर्नि स्त्रियते प्रविश्यते येन त मुखम् । निर्गमनप्रवेगमार्गस्य द्वे ॥^{१०}

1 A sort of turret projecting the approach to the gate of a city [2] 2 The leaf of a door [2] 3 M अज्यन्त अगं
4 The bolt of a door [2] 5 Steps or stairs [2] 6 Staircase [2] 7 M शोध्यतेनया 8 Broom [2] 9 Sweepings [2] 10 The main door of a house for entry and exit [2]

संनिवेशो निकर्षणः ।

मनिविशन्तेऽन^१ । कपर्णाद्विर्गतम् । पुगादेर्वहिविहारभूमेद्वे^२ ॥

ममौ संवसथग्रामौ

संवसन्त्यत्र । 'उपसर्गे वस' (उ० ३ ११६) इत्ययच् । वसते । 'ग्रंतेरा-
च' (उ० १ १४३) इति सञ् । द्वे ॥^३

वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥

वेश्मनो भू । वसन्त्यत्र । 'वसेस्तुनगारे णिच्च' (उ० १ ७५) । गृहरचना-
वच्छिन्नभूमेद्वे^४ ॥ १९ ॥^५

ग्रामान्तमुपशल्यं स्यात्

ग्रामस्यान्त समीपम् । शल्यमुपगतम् ।^६

सीमसीमे स्त्रियामुभे ।

सीयते । पित्र् (स्वा० उ० अ०) । नामन्सीमन्— (उ० ४ १५०) इति
साधु । 'डाबुमाभ्याभ्याम्— (४ १ १३) ॥^७

घोष आभीरपल्ली स्यात्

घोषन्ति गावोऽन^८ । आभीराणा पल्ली कुटी ॥^९

पक्कणः शयगालयः ॥२०॥

इति पुरवर्गः ॥२॥

पचति च स कणति च । शवराणामालयः । भिल्लग्रामस्य द्वे ॥२०॥^{१०}

इति पुरवर्गः ॥२॥

महीध्रे शिखरिस्माभृदहार्यधरपर्वता ।

अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चया ॥१॥

महीं धरति । मूलविभुजादि (वा० ३ २१) । शिखरमस्यास्ति । धमा
धिमति । हतुं न शक्योऽहार्यः ।^{११} 'ऋहलोर्ण्यत्' (३ १ १२४) । धरति धर ।
अच् (३ १ १३५) । पर्वणि सन्त्यत्र । '—पर्वमरुद्म्याम्' (वा० ५ २ १२२)

1 M सनिविशन्तेऽन 2 An open space for recreation [2]

3 M वम 4 Village [2] 5 A building-ground [2] 6 An open space near the vicinity of a village [2] 7 Boundary [2] 8 M गवात्र 9 An abode of herdsmen [2] 10 An abode of barbarians [2] 11 M शक्योऽहार्यः ।

त । अद्यते अद्रि । 'अदिशदिशमिम्य. त्रिन् (उ० ४ ६५) । गा नायते ।
'जात — (३ २ ३) क । गिरति गिरि । बाहुलकाद्रिक् । 'ग्रमु अदन
(म्वा० आ० स०) । पृषादरादि (६ ३ १०९) । वनिप् (३ ० ७५) । न
चलत्यचठ । शिला सन्त्यत्र । ज्योत्स्नादित्वादण (वा० १ २१ ३) ।
शिलामिरुन्वायते । एरच् (३ ३ ५६) । त्रयोदश ॥ १ ॥^१

लोकालोकश्चक्रवालः

अन्तल कयने सूर्यकिरणानां स्पर्शान् । वह्निर्न लोभ्यते । लाकालक । चक्रा
कारेण वाडते चक्रवाल । 'वाड् आप्लाव्य' (म्वा० आ० स०) । द्वे ॥^२

त्रिकूटस्त्रिककुत्सर्मा ।

त्रीणि कूटा यस्य । त्रीणि क्व दमदृशानि शृङ्गाण्यस्य ।^३

अस्तरु चरमदमाभृत्

अस्त्यर्कादीनस्त । चरन्त्यत्र चरम । 'चरम (उ० ५ ६९) ॥ द्वे ॥^४

उदय पूर्वपर्वत ॥ २ ॥

उद्यन्ति ग्रहा यस्मान् । इण (अ० प० अ०) एरच् (३ ३ ५६) । द्वे ॥^५

हिमवान्निपधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रक ।

गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगा ॥ ३ ॥

हिममस्त्यस्मिन् । निषीदति निपध । पृषादरादि (६ ३ १०९) । विशेषण
इध्यने विध्यम् । 'शि इधी—' (६० आ० स०) ण्यन् (३ १ १२४) ।
शक् च्वादि (६ १ ९४) । माल्य मान्याकारताऽस्यास्ति^६ । पारिता यात्रया
दृश्यते पारियात्रक । 'शप् (४ २ ९२) अण् । स्वार्थे क्त् (५ ३ ७५) ।
गन्धन मादयति । हम्न कूटा राशि ॥ ३ ॥

पाषाणप्रस्तरग्रावापलाश्मान शिला दृषत् ।

पिनष्टि पाषाण । बाहुलकादान च् । प्रस्तृणाति प्रस्तर । 'स्तृञ् आच्छादन'
(त्रया० उ० अ०) । गिरति ग्राव । वनिप् (३ २ ७५) । पृषादरादि

1 Mountain [13] 2 A mythical mountain [2] 3 The mountain, त्रिकूट [2] 4 The setting or western mountain [2] 5 The eastern mountain (behind which the sun is supposed to rise) [2] 6 M माल्याकारतास्यास्ति 7 Seven mountains being Himvān, Nisadha, Vindhya, Malyavān, Parivatraka, Gandhamādan, Hemkūta

(६३१०९) । उप लाति । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । व (३११३६) । अश्नुते अश्म । अशू व्याप्तौ (स्वा० आ० से०) । मनिन् (३२७५) । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से०) । शिला । दृणाति दृपन् । 'दृणाते पुग्नस्वश्च' (उ० ११३१) इत्यादि । सप्त ॥^१

कूटोऽस्त्री शिखर शृङ्गम्

कूटयति । 'कूट दाहे' (चु० उ० से०) । कृच् (३११३४) । शिखाऽस्यास्ति । 'शिखाया ह्रस्वश्च' (वा० ५२) इति र । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च' (उ० ११२६) इति गन्नुङ् ह्रस्वा । त्रीणि ॥^२

प्रपातस्त्वतटो भृगुः ॥४॥

प्रपतन्त्यस्मात् । न तटमत्र । भर्जति भृगु । 'भ्रस्ज पाके' (तु० उ० अ०) पृषोदरादि (६३१०९) । त्रीणि ॥४॥^३

कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रे

कटत्यावृणोति कटक । कटे वर्षादौ (म्वा० प० से०) । सज्ञाय क्वुन् (उ० २३२) । पर्वतमध्यभागो मेखलाख्योऽयम् ॥^४

स्तु प्रस्थः सानुरस्त्रियौ ।

स्तौति जल स्तु । स्तु प्रस्त्रवणे (अ० प० अ०) । मितद्रवादिवात् (वा० ३२१८०) डु । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन्समभूभागत्वान्^५ । घञर्थे क (वा० ३३१०८) । सनोति ददाति मुख सानु । 'पणु दाने' (त० उ० मे०) । 'दसनिज न—' (उ० १३) इति ङुण् । पर्वतसमभूभागस्य त्रीणि ॥^६

उत्सः प्रस्त्रवणम्

उत्तयम्भसा उ स । 'उन्दी—' (र० प० से०) । 'उन्दिगुधिवृषिम्पश्च' (उ० ३६८) इति स । कित् । प्रस्त्रवन्त्यापोऽस्मान्^७ । जलप्रवणावध स्थानस्य द्वे ॥^८

वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ॥५॥

वारिण प्रवाह । निर्घरण निर्घर । 'नृष वयोहानौ' (दि० प० म०) ।

1 Stone [7] 2 M शिखाम्याम्नि 3 Summit [3] 4 Steep [3]

5 The slope of a mountain [2] 6 M प्रतिष्ठन्तेस्मिन्नन

भूभागत्वान् 7 Mountain ridge, table-land [3] 8 M

प्रस्त्रवन्त्यापोऽस्मान् 9 A watery place [2]

उत्साग्निगंतस्य जलप्रवाहस्य द्वे । पञ्चापि पर्याया^१ इत्येन्ये~~न्ये~~स्तरना^१
लोके ॥५२

दरी तु कन्दरो वा स्त्री

दृणान्ति दरी । 'दृ विदारणे' (कृष्णा० प० से०) । पचादौ (३ १ १३४)
'दित्—' (४ १.१५) । क जल तेन दीयते । 'अदोरप्' (३ ३ ५७) ।
कृत्रिमस्य गृहाकारस्य गिरिविवरस्य द्वे ॥^३

देवखातविले गुहा

गह्वरम्

विल भेदने' (तु० प० से०) । क (३ १ १३५) । गाह्यते गह्वरम् ।
'छित्वरछित्वर—' (उ० ३ १) इति गाह्यतेर्वरच् । अकृत्रिम गिरिविवरस्य
षोणि ॥^४

गण्डशैलास्तु च्युता स्थूलोपला गिरे ॥६॥

शैलानां गण्डा इव गण्डशैला भूकम्पादिना गलिता ॥६॥^५

खनि स्त्रियामाकरः स्यात्

खन्यते खनि । 'खनिकपि—' (उ० ४ १३९) इति इन् । आकीर्यन्ते
घातवोऽस्मिन्माकरः^६ । 'कृविशेषे' (तु० प० से०) । द्वे ॥^७

पादा प्रत्यन्तपर्यता ।

पद्यने एमि पादा । 'पद गतो' (दि० आ० अ०) पद् (३ ३ १२१) ।
प्रत्यन्ते महाद्रीनां समीप य क्षुद्रा पर्वता । द्वे ॥^८

उपत्यकाद्ररासन्ना भूमिरुर्ध्वमधित्यका ॥७॥

उप आसन्ना । अध्यासद्वा । 'उपाधिभ्या त्यक्त्—' (५ २ ३४) ॥७॥^९

धातुर्मन शिलाघट्टेः

दधानि शोभा धातु । 'सितनि^{१०}—' (उ० १ ६९) इति तुन् ॥^{११}

1 M अल 2 Fountain [3] 3 Cave [2] 4 A natural Cave [2]
5 A huge rock thrown down by an earthquake or storm, [1]
6 M धातवोऽस्मिन्माकर 7 Mine [2] 8 The hill near a moun-
tain [2] 9 The low land and high land near a mountain
[1 each] 10 M निन 11 Mineral, like arsenic etc. [1]

गैरिकं ह विशेषतः ।

गिरौ भव गैरिकम् । गिरिकशब्दादण् (४ २ ५३) । गैरिक विशेषेण घातु ॥^१

निकुञ्जकुञ्जौ वा कलीवे लतादिपिहितोदरे ॥८॥

इति शैलवर्गः ॥३॥

कुं जनयति कुञ्ज । '—जनेड' (३ २ ९७) । लतादिना पिहितस्य स्थानस्य द्वे ॥८॥^२

इति शैलवर्गः ॥३॥

अटव्यरण्य विपिनं गहनं काननं वनम् ।

अटन्त्यत्राटवी । 'पद्यटिभ्यामवि' (?) 'वृद्धिकारात्—' (ग० ४ १ ४५) डीप् । अयतेऽरण्यम् । 'ऋ गतो' (भ्वा० प० से०) । 'अत्तेति' (उ० ३ १ २) वेपन्तेऽत्र^३ । 'वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च' (उ० २ ५२) इति इनन् । ग्राह्यते गन्तुम् । 'वृच्छगहनयो—' (७ २ २२) इति निर्देशाद्ध्रस्वयुचौ । कानयति दीपयति । कनी दीप्यादी (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३ १ १३४) । वनति । 'वन समक्तौ' (भ्वा० प० से०) । पट् ॥^४

महारण्यमरण्यानी

महच्च तदरण्यं च ॥^५

गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥१॥

गृहस्थारामा । निष्क्रान्ता कुटाद् गृहान् ॥१॥^६

आरामं स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।

आरमन्त्यत्राराम 'हलश्च' (३ ३ १२१) । उप समीपं वनस्य तुल्यत्वादुपवनम् । कृत्रिमवृक्षसमूहस्य द्वे ॥^७

अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ॥२॥

अमात्यस्य मन्त्रिणो वेद्यायाश्च गृहस्य यदुपवनं तद् वृक्षस्य वाटिका । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । 'सज्ञायाम्—' (३ ३ १०९) । अमात्येत्सु-लक्षणम् ॥२॥^८

1 The red chalk [1] 2 A place overgrown with creepers [2] 3 वेपन्ते 4 Forest [6] 5 A large forest [2] 6 A garden attached to a house [2] 7 Garden [2] 8 A garden in the house of a minister or prostitute [1]

पुमानाक्रीड उद्यान राज साधारणं वनम् ।

आक्रीडन्त्यत्र । उद्यान्त्यत्र । राज सर्वोपभोग्य वनस्य द्वे ॥^१

स्यादेतदेव प्रमदवनमन्त पुरोचितम् ॥३॥

प्रमदाना वनम् । 'ट्यापो —' (६ ३ ६३) इति ह्रस्व । सस्त्रीकाणा राज्ञा क्रीडायोग्यम् ॥३॥^२

वीथ्यालिरात्रि पङ्क्ति श्रेणी

विध्यते वीथि । 'विद्यु याचने' (न्वा० आ० से०) । 'इगुपधात्किञ्—' (उ० ४ ११९) इतीन् । बाहुलमादीर्घं । आलति । 'अल भूषणादौ' (न्वा० प० मे०) । आलीन् (उ ४ ११७) । आवलति । 'दल सवरणे' (न्वा० प० म०) । पञ्चने पङ्क्ति । 'पचिविस्तारे' (न्वा० प० मे०) । 'थिन् मेवायाम्' (न्वा० उ० से०) । 'वहियि—' (उ० ४ ५१) इतीणि । सान्तरपङ्क्ते पञ्च ॥^३

लेखास्तु राज्ञः ।

लिम्यते लेखा । 'राज् दीप्तौ' (न्वा० उ० से०) । इन् (उ० ४ ११७) । निरन्तरपङ्क्तपङ्क्तिमाधारणाया द्वे ॥^४

वन्या वनसमूहे स्याद्

वनाना समूहः । 'पागादिभ्यो य' (४ २ ४९) । द्वे ॥^५

अङ्कुरोऽभिनयाद्भिदि ॥७॥

अङ्कुरोऽङ्कुरः । 'मन्दिवाशि—' (उ० १ ३८) इत्पुर्च् । उद्भिन्नति भुवमुरमिर् द्वे ॥४॥^६

वृक्षो महोरह शाखी चिटपी पादपस्तरः ।

अनोरह कुट् माल पलाशी द्रुमागमा ॥५॥

दृश्यते वृक्षति या वृक्ष । 'वृक्ष वरणे' (?) । महा रोहनि । शाखाभ्याम्वि । रोह्यादित्वात् (५ २ ११६) इति । चिटपः शाखाविम्बारोभ्यास्ति ।^७

1 A royal pleasure garden [2] 2 A pleasure-garden attached to the royal harem [1] 3 Row [5] 4 Streak [2]

5 A multitude of groves, a large forest [1] 6 M अङ्कुरोऽङ्कुरः

अङ्कुर 7 M मन्दिवाशि 8 Sprout [2] 9 M शाखाभ्याम्वि

10 शाखाविम्बाराभ्यास्ति ।

पादमूलं पिवति । तरन्त्यनेन तरु । 'भृमृशी—' (उ १ ७) इत्यु । अनस
शकटस्याक गतिं हन्ति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । सत्यते साल ।
'पल गतौ' (म्वा० प० से०) । पलाशानि सन्त्यस्य । द्रवत्पूर्वम् । 'द्रु गतौ'
(म्वा० प० अ०) । मितद्रवादि (वा० ३ २ १८०) । डु । द्रु शागाऽ-
स्यास्ति^१ । 'द्युद्रुम्या म' (५ २ १८०) । न गच्छत्यगम । त्रयोदश ॥५॥^२

वानस्पत्य फलैः पुष्पात्

वनस्य पति । तत्र भव । पारस्करादित्वात् (६ १ १५७) मुट् । 'दित्य—'
(४ १ ८५) इति ण्य^३ । पुष्पाज्जातं फलं हेतुभिः ॥^४

तैरपुष्पाद्वनस्पति ।

तं पुष्पैर्विना फलं ॥^५

ओषध्य फलपाकान्ता^६

ओष रुज दधानि । धाज (जु० उ० आ०) कि (३ ३ ९३) । फलपाक
एवान्तो यासाम् ॥^७

रथादवन्ध्य फले ग्रहि ॥६॥

फलानि गृह्णानि समये । फलेग्रहिरात्मभरिश्च (३ २ २६) इति मायु ।
द्वे ॥^८

अन्ध्योऽफलोऽवकेशी च

वधे साधु । अवक्त्रे तूये—दृष्टेऽवकेशी^९ । त्रीणि ॥^{१०}

फलवान्फलिनः फला ।

फलवर्हाम्यामिनच्^{११} (वा० ५ २ १२१) । फलिन । त्रीणि ॥^१

1 M गामास्याग्नि 2 Tree (in general) [13] 3 M ग्य 4 A tree the fruit of which is produced from blossom e 6 mango [1] 5 A tree that bears fruit without blossom [1] 6 B and K read as आशधि फलपावान्ता 7 A plant or herb which dies after becoming ripe [2] 8 A tree that bears fruit in time [2] 9 M दृष्टेवक्त्रे 10 A barren tree [3] 11 M फलवर्हाम्यामिनच् 12 A tree bearing fruit [2]

प्रफुल्लोत्फुल्लसंपुल्लव्याकोशविकचस्फुटा ॥ ७ ॥

फुल्लश्चैते विकसिते

‘फुल्ल विकसने’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३.१.१३४) । व्यावृत्तः ।
कोशः संकोचोऽस्मात् ।^१ ‘कच वन्धने’ (भ्वा० प० से०) । विगतः कचो-
ऽस्मात् ।^२ ‘स्फुट विकसने’ (तु० प० से०) । कः (३.१.१३५) ॥ ७ ॥
‘कस गतो’ (भ्वा० प० से०) । कः (३.४.७२) विकसितः । अष्टौ ॥^३

सुरवन्ध्यादयस्त्रिषु ।

एते अवन्ध्यादयः ।

स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुः

तिष्ठति स्थाणुः । ‘स्थो णुः’ (उ० ३. ३७) । ध्रुवति । ध्रुव स्थैर्ये (तु०
प० से०) । शङ्कुनेऽस्मात्^४ । ‘खरशङ्कु—’ (उ० १.३६) इति साधुः ।
शाखापत्ररहिततरोः त्रीणि ॥^५

ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः ॥ ८ ॥

ह्रस्वाः शाखा शिफा मूलानि वा यस्य स शाखोटकादिः । क्षुप्यते
क्षुपः ॥ ८ ॥^६

अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मी

प्रकाण्डो गण्डस्तद्रहितः । स्तम्भते स्तम्बः । ‘स्तम्ब कर्णयोः—’ (३.२.१३)
इति निपातः । गुडति गुल्मः । ‘गुट रक्षायाम्’ (तु० प० से०) । स्वन्धरहि-
तस्य द्वे ॥^७

वल्ली तु व्रततिर्लता ।

‘वल वल्ल गंवरणे’ (भ्वा० आ० से०) । ‘सर्वधातुन्य इन्’ (उ० ४.
११७) । प्रवृष्टा सतिग्म्या व्रततिः । वृषोदरादिः (६.३.१०९) । लनति ।
‘लनिः’ शीघ्रः । त्रीणि ॥^८

1 M. संकोचोऽस्मात् 2 M. कचोऽस्मात् 3 A blossomed or full-blown tree [B] 4 M. शङ्कुनेऽस्मात् 5. Having no branches, leaves and flowers (a tree) [3] 6. A tree with small branches [1] 7. A trunkless tree [2] 8. Creeper [2].

लता प्रतानिनी श्रीरुद्रगुल्मिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥

शाखापत्रप्रचय प्रतान । सोऽस्त्यस्या ^१ । विरणद्वि वीरुत् । गुल्म* प्रतानो-
ऽस्त्यस्या* । 'उलः' सौत्र । तस्मात्कप (उ० ३.१४४) । त्रीणि ॥ ९ ॥^३

नगाद्यारोह उच्छ्रय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च मः ।

नगस्य तरो । आरोह , औन्नत्यम् । 'थिर् सेवायाम्' (म्वा० उ० से०) ।
'उदि थयति' (३३ ४९) इति घञ् । 'धिप गत्याम्' (म्वा० प० से०) ।
घञ् (३३ १८) । उत्सेध । एरच्' (३३ ५६) । उच्छ्रय । वृक्षादि-
दैर्घ्यस्य त्रीणि ॥^४

अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्ध स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरो ॥ १० ॥

प्रकाम्यते प्रकाण्ड । 'वरणडादयश्च' (?) इति ड । स्कन्धते, आरुह्यते
स्कन्ध । स्कन्दिर् (म्वा० प० अ०) दस्य ध । द्वे ॥ १० ॥^५

समे शाखालते

शाखति । 'शाख् व्याप्ती' (म्वा० प० से०) । द्वे ॥^६

स्कन्धशाखाशाले

स्कन्धस्य शाखा । स्कन्धात्प्रथमोत्पत्ता । शलति शाला । 'शल चलने'
(म्वा० प० से०) । 'ज्वलति—' (३१ १४०) इति ण । 'समे' इत्यनुपङ्ग
॥ द्वे ॥^७

शिफाजटे ।

शेत शिफा । बाहुलकाद्स्वफक् । जटति । 'जट मघात' (म्वा० प० से०) ।
जटाद्वपमूलस्य द्वे ॥^८

शाखा शिफारोहः स्यात्

शाखावलम्बिनी शिफा अदरोहः ।^९

1. M सोस्त्यस्या 2 M प्रतानोम्यस्या 3 A branching Creeper[5]
4 The height of a tree [3] 5 The trunk of a tree from
the root to the branches [2] 6 The branch of a tree [2]
7 The first branch of a tree [2] 8 The roof of a tree
spreading in the ground [2] 9 The root of a branch [1]

मूलाच्छाग्र गता लता ॥ १८ ॥

मूलादूर्ध्वं गता या शिफा सा लता ॥ १९ ॥^१

शिरोऽग्रं शिखरं वा ना

श्रीयते गिर । 'श्रयते स्वाङ्गे गिर किञ्च' (उ० ४ १९३) इत्यमुन् । अगति । 'अग कुटिलाया गतो' (म्वा० प० से०) 'ऋज्वेन्द्र—' (उ० २ २८) इति साधु ॥ शिखा राति शिखर । वा ना वा पुल्लिङ्गः । वृक्षोर्ध्वभागस्य श्रीणि ॥^२

मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामक ।

मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (म्वा० प० से०) । बध्यत बुध्न । 'बन्धे-
बन्धि बुधी च' (उ० ३ ५) इति नक् । अङ्घ्रेर्नाम यस्य । मूलभागस्य श्रीणि ॥^३

सारो मज्जा समौ

सरति सार । 'मृ स्थिरे' (३.३ १७) घञ् । मज्जति मज्जा । 'स्वनुक्षन्—' (उ० १ १६०) इति जान्तो निपातित । टावन्तोऽपि^४ । द्वे ॥^५

त्वक्, स्त्री बल्क बल्कलमस्त्रियाम् ॥ १० ॥

त्वचति त्वक् । 'त्वच सवरणे' (तु० प० से०) । बल्ययति । 'बन्क् परिभाषणे' (चु० प० से०) । श्रीणि ॥ १२ ॥^६

काष्ठं दारु

काशते काष्ठम् । दीयते दारु । 'दसनिजनि—' (उ० १ ३) इति वृण् । पुस्त्यप्ययम् । काष्ठस्य द्वे ॥^७

इन्धनं त्वेध इध्ममेध समित् स्त्रियाम् ।

इन्धेनेनान्धिरिन्धनम्^८ । एधतेऽनेन^९ । अमुन् (उ० ४ १८८) । 'इधि युधि—' (उ० १ १४५) इति इन्धेमन्क् । इध्मम् । इन्धे एध । 'अवोर्दधोघ—' (६ ४ २९) इति अदन्तो निपातिनः । समिध्मनेऽनया^{१०} । पञ्च ॥^{११}

1 A creeping plant winding itself round a tree from the bottom to the top [1] 2 The top of a tree [3] 3 Root

(in general) [3] 4 M टावन्तोपि 5 The muth of a tree [2]

6 The bark of a tree [3] 7 Wood [2] 8 M इन्धेनेनान्धिरिन्धनम्

9 M एधतेनेन 10 M समिध्मनेनया 11 Fuel [5]

निष्कुहः कोटरं वा ना

निश्चयेन कुहयते । 'कुह विस्मापने' (चु० आ० से०) । कुटति कोटर । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । वृक्षादिरन्ध्रस्य द्वे ॥^१

वल्लरिर्मञ्जरिः^२ स्त्रियौ ॥१३॥

'वल्ल सवरणे' (म्वा० आ० से०) । वल्लमृच्छति वल्लरि । 'अव इ' (उ० ४ १३८) । मञ्जुलमृच्छति मञ्जरि । 'अव इ' (उ० ४ १३८) । शकन्ध्वादि । द्वे ॥१३॥^३

पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ।

पतति पत्रम् । पते घृन् (उ० ४ १५८) । पल मासमश्नाति । छद्यतः^४ नेन । 'छद अपवारणे' (चु० उ० से०) । 'आधृपाद्वा' (ग० ३ १ २५) इति णिजभावः । दलति । 'दल विदारणे' (चु० उ० से०) । पर्णयति पर्णम् । 'पर्णं हरितमावे' (चु० उ० से०) । छद्यतःनेन । णिजभावे 'पुसि—' (३ ३ ११९) घ । पट् ॥^५

पल्लवोऽस्त्री किसलयम्

पद्म्या लूयते पल्लवः । किञ्चित्सलति किसलयम् । 'पल गती' (म्वा० प० से०) । बाहुलकात् कण्ठ् । नवपत्रस्य द्वे ॥^६

विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ॥१४॥

स्तृञ् आच्छादन' (स्वा० उ० अ०) । भावे घञ् । विस्तार । विटान् पाति । शाखादिविस्तारस्य द्वे ॥१४॥^७

वृक्षादीनां फलं सस्यम्

सस्ति सस्यम् । 'सस सस्ति स्वप्ने' (अ० प० स०) । माद्याससि—' (उ० ४ १०९) इति य । शमे (म्वा० प० मे०) यनि (वा० ३ १ ९७) सस्योऽपि^९ ॥ द्वे ॥^{१०}

1 The hollow of a tree [2] 2 Some commentators read as follows वल्लरी मञ्जरी 3 Shoot [2] 4 M छद्यतेनेन 5 M छद्यतेनेन 6 Leaf [6] 7 A new or tender leaf [2] 8 The extension of a branch or a tree [2] 9 M सस्योपि 10 The fruit of a tree or creeper [2]

वृन्त प्रसवबन्धनम् ।

वृणाति वृन्तम् । 'वृन् वरणे (स्वा० उ० स०) । बाहुलकाद्
वज्जि धृषि—' (उ० ३ ८९) इति क्त, नुम् च । प्रसवा बध्यतेऽनन^१ ।
लोके । द्वे ॥^२

आमे फले शलाटु स्यात्

आमे अपक्व फले । 'शल् चलनादौ' (म्वा० प० स०) । शल्मटति ।
मृगयादित्वात् (उ० १ ३७) कु^३ ॥^४

शुष्के वानमुभे त्रिषु ॥१५॥

शुष्के फले वानम् । 'वनु याचन (त० आ० म०) घञ् (३ ३ १८) ॥१५॥^५

क्षारको जालक क्लीत्रे

क्षरति क्षारक । 'क्षर सचलन (म्वा० प० स०) । ण्वल् (३ १ १३३) ।
जालमिव जालकम् । नवकलिकावृद्धस्य द्वे ॥^६

कलिका कोरक पुमान् ।

कल्यनि कलिका । 'अच इ' (उ० ४ १३८) । स्वायें कन् (५ ३ ७५) ।
कुर शब्द (तु० प० म०) । '—सनाया कुर' (उ० ५ ३५) । अविकसित
कलिकाया द्वे ॥^७

स्याद् गुच्छकस्तु^८ स्तवक

गुयते गुच्छ । 'गुच् शब्दे' (म्वा० आ० म०) । गम्यादिभ्य ए ।
स्तुयते स्तवक । 'विकासो मुखकलिकाया' इत्यत्रे । 'कलिकादिबद्धस्य'
इत्यत्रे ॥^९

कुड्मलो^{१०} मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥१६॥

'कुट ऐन्न (तु० प० स०) । 'कुट्टिकुपिन्या कम्बच्' (उ० १ १०९) ।
मुञ्चेर्वाट्टिकाट्टात् । विकासो मुख कलिकाया द्वे ॥ १६ ॥

१ ५१ बध्यनेन २ The footstalk of a leaf or fruit [2] ३ ५१
कु ४ An unripe fruit [1] ५ A dry fruit [1] ६ A bunch
of buds [2] ७ Bud [2] ८ B reads गुम्फरा ९ A cluster
of blossoms B reads कुम्फरा १० An opening bud [2]

स्त्रियः सुमनस पुष्प प्रसून कुसुम सुमम् ॥^१

सुष्ठु मन्यन्ते । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । 'पूङ् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) । निष्ठान — प्रसूनम् । कुस्यति कुसुम । 'कुस सदलेपणे' (दि० प० से०) । 'कुसे —' (उ० ४ १०६) इत्युम । पञ्च ॥^२

मकरन्द पुष्परस

मकर द्यति कामजनकत्वान्मकरन्द । पुष्पस्य रस । द्वे ॥^३

पराग सुमनोरजः ॥१७॥

परा गच्छति । 'अ येष्वापि—' (वा० ३ २४८) इति ड । सुमनसा रज । द्वे ॥१७॥^४

द्विहीन प्रसवे सर्वम्

वक्ष्यमाणमश्वत्थादिवृक्षततादि प्रसूयमाने पुष्पे फल मूले च वर्तमान द्वाभ्या स्त्रीपुसाभ्या हीन ज्ञेयम् ।

हरीतक्यादय स्त्रियाम् ।

हरीतक्या फल तु हरीतकीत्येव । 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' (१ २५१) इत्यत्र 'हरीतक्यादिषु व्यक्ति' (वा० १ २५१) इति वचनान् लिङ्ग प्रकृतिवत् ।

आश्वत्थ वैणव प्ला क्ष नैयग्रोधैर्जुदफले ॥१८॥

बार्हत च

अश्वत्थस्य फलम् । वैणूनाम् । प्लाक्षस्य । न्यग्रोधस्य । इङ्गुद्या । 'न्यग्रोधस्य च केवलस्य' (७ ३५) इत्यच् ॥१८॥ वृहत्या फलम् ॥^५

फले जम्बवा जम्बू स्त्री जम्बु जाम्बवम् ।

जम्बवा फले जाम्बव जम्बु च । 'जम्बवा वा' (४ ३ १६५) इत्यण् । लुकि (४ ३ १६३) नपुसकह्रस्वे (१ २४८) जम्बु ॥^६

पुष्पे जातिप्रभृतय स्त्रलिङ्गा

जात्या पुष्पम् जाति । 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा० ४ ३ १६६) इत्यणा-
देर्लुक् । स्त्रलिङ्गा ।

1 B reads ममम् 2 Flower [5] 3 Flower juice [2] 4 The pollen of a flower [2] 5 The fruit of the six trees [1 each] 6 The fruit of the jambu tree [3]

ब्रीह्य फले ॥१९॥

यथा—यवाना फलानि यवा । 'फलपाकशुषाम्—' (वा० ४ ३ १६६)
इति लुप् ॥१९॥

विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि
विदार्या मूल पुष्पञ्च विदारो ।

पुष्पे क्लीत्रेऽपि पाटला ।

पाटलाया पुष्पम् । पाटला । लुकि (वा० ४ २ १६६) तु पाटलम् ॥

बोधिद्रुमश्चलदल पिप्पल कुञ्जराशन ॥२०॥

अश्वत्थे

बुध्यते बोधि । इत् (उ० ४ ११७) स चासौ द्रुमश्च । चल दलमस्य ।
पिप्पल फलमस्यास्ति । कुञ्जरेणाश्रयते ॥२०॥ अश्वेषु तिष्ठत्याश्रयत्वादश्वत्थ ।
'पीपर' लोके ॥^१

अथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथा ।

तस्मिन्दधिफल पुष्पफलदन्तशठाद्यपि ॥२१॥

कपयस्तिष्ठन्त्यत्र^२ । दधिवर्णो द्रवस्तिष्ठत्यत्र । गृह्णाति ग्राही । मतोमय
मन्मथ^३ । दधिफलेऽस्य^४ । पुष्पयुक्त फलमस्य । दन्तानां शठ इवापकारित्वान् ।
सप्त । 'कयथ' लोके ॥२१॥^५

उदुम्बरे जन्तुकलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।

उल्लङ्घितमम्बरमनेन । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । जन्तव फलेऽस्य^६ ।
यज्ञमङ्गति गच्छति । हेमवर्णं दुग्धमस्य । चत्वारि । 'गूलरि' लोके ॥^७

कोविदारे चमरिकः कुहालो युगपत्रक ॥२२॥

कु भूमि विदूषानि । चमरोऽस्याति^८ चमरिक । कुमुहालयति । युग युग्मं
पत्रमस्य । चत्वारि । 'कचनार' लोके ॥२२॥^९

1 The pippala or fig tree [5] 2 M. कपय तिष्ठन्त्यत्र 3 M मन्मथ

4 M दधिफलेऽस्य 5 The kapitha or wood apple tree [7]

6 M फलेऽस्य 7 The udumbara or gūlari tree [4] 8 M

चमरास्यास्ति 9 The Kacanāra tree [4]

सप्तपर्णे विशालत्वक् शारदो विपमच्छदः ।

सप्त पर्णमस्य । विशाला त्वगस्य । शरदि पुष्प्यति । विपमाच्छदा यस्य ।
चत्वारि । 'छतिवन' लोके ॥^१

आरग्यधे राजवृक्षशम्पाकचतुरङ्गुला ॥२३॥

अरेवतव्याधिघातकृतमालसुपर्णका ।

'रज्ज रागे' (म्वा०, दि० उ० अ०) आरज रोग हन्त्यारग्वध । सम्यक्पा-
कोऽस्य^२ । श कल्याण पाकोऽस्येति^३ वा । चतस्रोऽङ्गुलयो^४ यस्य । पर्वणा
प्रमाणम् ॥२३॥ रेवती रोगदेवता । अरेवत्या भव । कृता मालाऽस्य । अष्टौ ।
'किरवार' इति 'घननवहेर' इति 'शृगालदण्ड' इति च लोके ॥^५

स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भला ॥२४॥

जम्यते जम्बीरम् । 'जमु अदने' (म्वा० ५० से०) । 'गम्भीरादयश्च'
(उ० ४ ३५) इति साधु । दन्तानां शठ इव । 'जमी मानवित्तमं' (म्वा०
आ० से०) । 'रधिजमो —' (उ० १ ६१) इति तुम् । पञ्च । 'नेबू जम्भीरी'
(लोके) ॥२४॥^६

वरणे वरुण सेतुस्तिकशाक कुमारक ।

त्रियतेऽनेन^७ वरण । वृज (स्वा० उ० से०) ल्यट् (३ १ ११३) ।
'वृक्षदारिम्य उतम्' (उ० ३ ५३) । 'पित्र् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) ।
'सितनि—' (उ० १ ६९) इति तुम् । सेतु । कुमार इव कुमारक । पञ्च ।
'वरण लोके ॥^८

पु नागे पुरुषस्तुङ्ग केशरो देववल्लभ ॥ २५ ॥

पुमान्नाग इव । 'पुर अग्रगमने' (तु० ५० स०) । 'पुर कृपत्' (उ०
४ ७४) । तुङ्ग उच्चत्वात् । प्रस्ता केशरा अस्य । सीढ्ण्डपत्र इव इषच्छ-
वेतपुष्प ॥ २५ ॥^९

1 The chitavana tree [4] 2 M सम्यक्पाकोस्य 3 M पाकोस्येति
4 M चतस्रोऽङ्गुलयो 5 The dragvadha (amalataśa) tree [8]
6 Citron [5] 7 M त्रियनेन 8 The varapa tree [5] 9 The
Kegara tree [4]

पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दार पारिजातकः ।

पारि पार गत भद्रमस्य । 'णिवि मेचने' (म्वा० प० से०) । निम्ब ।
मन्दा आराऽस्य^१ । पारे गत जन्मास्य । 'फरहद' ॥^२

तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथद्रुतिमुक्तकः ॥ २६ ॥

वञ्जुलश्चित्रकृच्च

अतिव्रान्तो निशा । तिनिश । स्यन्दन रथोपयोगित्वात् । नीयते नेमि ।
णीत्रोमि (उ० ४ ३४) । रथस्य द्रु । अनिशयितो मुक्तो विस्तारोऽस्य^३ ॥ २६ ॥
वच्यते वञ्जुल । बाहुलकादुलो जश्च । 'सादन' लोके ॥^४

अथ द्वौ पीतनकपीतनौ ।

आम्रातके

पीत करोति । आम्रमनति । श्रीणि । 'अमन्त (?)' लोके ॥^५

मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २७ ॥

वानप्रस्थमधुष्ठीलौ

मन्यते मधूक । 'उलूकादयश्च' (उ० ४ ४१) इति साधु । गुड इव
पुष्पमस्य । मधुनामा द्रुम ॥ २७ ॥ वनप्रस्थे वनकदेशे भव । मधुष्ठीलौ ।
पृषोदरादि (६ ३ १०९) । 'महुआ' लोके ॥^६

जलजेऽत्र मधूलकः ।

जलजे मधूके मधु लानि । मधूलक । एकम् ॥^७

पीलौ गुडफल न्रंसी

पील प्रतिदम्भे' (म्वा० प० से०) । मृगय्यादि (उ० १ ३७) । असु-
यति मलम् । णिनि (३ ३ १७०) । 'पीलव' लोके ॥^८

तस्मिन्तु गिरिसम्भवे ॥ २८ ॥

अक्षोटकन्दरालौ द्वौ ।

गिरिजे तु तस्मिन्पीलौ ॥ २८ ॥ अक्षस्ववोटा पर्णान्यस्य । अक्षोट । कर्पूर-
मालनि^९ । 'कन्दराल' इति पाठे, कन्दरास्यास्ति । पर्वतवृक्ष । 'अक्षरोट' लोके ॥^{१०}

१ आरान्ध २ The pharahada or coral tree [4] ३ M विस्तारोऽस्य

४ The tinisā tree [7] ५ The amratka or hog plum tree

६ The madhūka (mahuva) tree [5] ७ The madhūlaka

tree [1] ८ The pilu tree ९ M कर्पूरमालानि १० The akṣoṭa
or walnut tree [2]

ओड्वोटस्तु निकोचक ।

अड्वस्य-उट । निकुच्यत । 'कुच शब्दे तारे' (म्वा० प० से०) । 'ढेरा'
[लोके] ॥^१

पलाशे किशुकः पर्णो वातपोथ

पल मासमश्नाति । किञ्चित् शुक इव । प्रशस्तानि पर्णान्यस्य पर्ण । वात
पोथयति । 'पुथ हिंसायाम्' (दि० प० से०) । 'पराश' इति लोके ॥^२

अथ वेतसे ॥ २९ ॥

रथाभ्रपप्पविदुलशीतवानीरवञ्जुला ।

वितस्यति वेतस ॥ २९ ॥ रमन्तेऽस्मिन्^३ रथ । हनिकुपि—' (उ० २२)
इति कथन् । अभ्रमिव पुष्पमस्य । विदोत्यते विदुल । 'दुल उत्क्षेपे' (चु० प०
से०) । शीतो वीर्येण । वाति नीर वानीरम् । वज गतौ' (म्वा० प० से०) ।
वाहुलकादुलचनुमौ । पट् । वेरसा लोके । वैत्र' इत्यस्य तु भ्रम । तस्य हि
'वैत्रम्' इति नाम । वेतसोनदीतटगोदवो गुल्म ।^४

द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥

विध्यतेऽम्मसा^५ परिव्याध । नद्या भवा नादेयी । जलवेतसस्य चत्वारि ।
अयमेव वेरसा' इत्यन्ये ॥ ३० ॥^६

शोभाञ्जने शिग्रुताक्षगन्धकाक्षीवमाचका ।

शोभामनक्ति । अञ्जू व्यक्त्यादौ (रु० प० से०) । ल्युट् (३३ ११३) ।
सुष्ठु मनक्तीति । दत्त्यादिर्वा । शिनोति तदण्ण्यात् । शिग्रु । 'शिञ् निशाने'
(स्वा० उ० अ०) । 'जम्बादयश्च' (उ० ४ १०२) इति साधु । तीक्ष्णो
गन्धोऽस्य^७ । आक्षीवयति । 'क्षीवृ मदे' (म्वा० आ० से०) । ह्रस्वादिरपि ।
मुञ्चति गन्धम् । 'सहिजन [लोके] ॥^८

रक्तोऽसौ मधुशिग्रु स्यात्

रक्तो रक्तपुष्पोऽसौ^९ मधु मधुर । 'सुनुगा लोके ॥^{१०}

1 The ankota tree [2] 2 The palasa tree [4] 3 M
रमन्तेस्मिन् 4 Cane [7] 5 M विध्यतेम्मसा 6 The water
growing cane [4] 7 M गन्धोऽस्य 8 The Sobhapjana (saha-
jana) tree [4] 9 M रक्तपुष्पोऽसौ 10 The madhusigru tree [1]

अरिष्टः फेनिलः समौ ॥ ३१ ॥

न रिष्टमस्मात् । फेनोऽस्यास्ति^१ । 'रोठी' [लोके] ॥ ३१ ॥^२

बिल्वे शाण्डिल्यशैलूपौ मालूरश्रीफलावपि ।

बिलति बिल्व । 'बिल भेदने' (तु० प० से०) । उल्वादि (उ० ४-९५) । शाण्डिल्य इव मान्द्यत्वात् । शैलूप इव नानास्वपरिवर्तनात् । मा लक्ष्मी लाति । बाहुलकादूर । श्रीप्रद फलमस्य । 'बेल' [लोके] ॥^३

प्लक्षो जटी पकंटी स्यात्

प्लक्ष्यते । 'प्लक्ष भक्षणे' (म्वा० प० से०) । जटा सन्त्यस्य । पृच्यते । 'पृचो सपक्वे' (रु० प० से०) । बाहुलकात् कट । 'पाकरि' [लोके] ॥^४

न्यग्रोधो बहुपाद्वर ॥ ३२ ॥

न्यक् तिर्यक् । रुणद्धि मार्गम् । वहव पादा अम्य । वटति । 'वट वेष्टने' (म्वा० प० से०) । 'वरगद' [लोके] ॥ ३२ ॥^५

गालवः शावरो लोध्रस्तिरीटस्तिवमार्जनी ।

गालवस्यापत्यम् । शवराणामयम् । दन्त्यादिरपि । रुणद्धि । बाहुलकाद्रन् । तीर्यते मलमनेन । 'कृतृकृपिम्य' ^६ कीटन्' (उ० ४. १८४) । 'तिलस्नेहने' (तु० प० से०) । उल्वादि (उ० ४ ९५) । मार्ष्टि अनेन । लोध्र [स्थ] ॥^७

आम्रश्चूतो रसालः

अम्यते । आम्र । 'अम गत्यादौ' (म्वा० प० से०) । 'अमितम्योर्दोषश्च' (उ० २ १६) इति रक् । च्योतति रम चूत । रसमलति ॥^८

असौ सहकारोऽतिसौरभ ॥ ३३ ॥

अतिशयित सौरभमस्य आ [अस्य] ॥ ३३ ॥^९

कुम्भोलूखलकं वलीवे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ।

कुम्भोलूखलाकाराद् वृक्षकोशानिर्याति । कुम्भेति पृथगपि नाम । कोशे भव ।

1. M फेनोस्यास्ति 2 The arista (riṣṭha) tree [2] 3 The bilva (bela) tree [5] 4 The plakṣa (pākara) tree [3] 5 The nyagrodha or banyan tree [3] 6 M कृतृकृपिम्य 7 The lodhra tree [6] 8 The mango tree [3] 9 A very fragrant mango [2]

गुडति रक्षति वातरोगात् । गुग्गुलु । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'गूगुर'
[लोके] ॥^१

शेलु श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारः ॥ ३४ ॥

शिलति शेलु । 'शिल उच्छे' (तु० प० से०) । बाहुलकाद् । श्लेष्माण-
मतति । क्वुन् (उ० २ ३२) । बहून् वारयति । 'लहटोरा' [लोके] ॥ ३४ ॥^२

राजादन पियालः स्यात्सन्नक्रुद्धनुष्पट ।

राजभिरद्यते । पियति पियाल । 'रिपि गतौ' (रु० प० से०) । सन्नो लीन
कद्रूवर्णोऽस्य^३ । धनुष इव पटो विस्तारोऽस्य^४ । 'चार', 'चिरीजी' [इति लोके] ॥^५

गभारी सर्वलोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥

श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चापि

क जल विमर्ति कमारी । पृषोदरादित्वात् 'गभारी' इत्यपि । काशते
काश्मरी । मनिन् । 'वनो र च' (४ १ ७) । मधु इव पर्णान्यस्या ॥ ३५ ॥
श्रीयुक्तानि पर्णान्यस्या । काश्मरीशब्दोऽस्त्यस्य^६ । 'अन्येभ्योऽपि'—' (वा०
५ १ १२०) इति मप् । 'खमारि' [लोके]^७

अथ द्वयोः ।

कर्कन्धूर्वदरी फोली कोल कुवलफेनिले ॥ ३६ ॥

कटक दधाति कर्कन्धू । 'अन्धूहम्भू—' (उ० १ ९३) इति साधु । 'वद
स्थैर्ये' (म्वा० प० से०) । दिवित्रमि—' (?) इत्यर । कोलति । 'कुल
सस्त्याने (म्वा० प० से०) । इन् । गौरादित्वात् (४ १ ४१) ङीप् 'कालो'
इत्यपि । कौ वलति । फेनोऽस्यास्ति^८ । 'वैरि' वृक्ष [स्य] ॥ ३६ ॥^{१०}

सौवीर वदर घाण्टा

सुवीरदेशे भवम् । 'धुण भ्रमणे' (म्वा० आ० से०) । बाहुलकाद् । घाण्टा ।
'वैरि' फलम् ॥^{११}

1 Guggulu (a particular fragrant gum resin) [5] 2 The
sleşmataka (lahatara) tree [5] 3 M कद्रूवर्णोऽस्य 4 M
विस्तारोऽस्य 5 The piyala tree [4] 6 M काश्मरीशब्दोऽस्त्यस्य 7 M
अन्येभ्योऽपि 8 The gambhāri tree [7] 9 M फेनोऽस्यास्ति 10 The
jujube tree [6] 11 The fruit of jujube [2]

अथ स्यात्स्वादुकण्टक ।

विकङ्कत सुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपात्पि ॥ २७ ॥

स्वादुश्चासी कण्टकयुक्तश्च । ककि (म्वा० आ० से०) गत्यय । अतच्छ्रान्यय ।
सुवाया वक्ष ग्रन्थि लाति । व्याघ्रस्येव पादावस्य । कठार [लोके] ॥ ३७ ॥^१

ऐरावतो नागरङ्ग

इरावत्या विद्युत इवायम् । नागा रजन्त्यत्र । नारङ्गी [लोके] ॥^२

नादेयी भूमिजम्बुका ।

नद्या भवा । भूमेजम्बू । द्वे ॥^३

तिन्दुक स्फूर्जक काल स्कन्धश्रितिसारके ॥ ३८ ॥

निम्यति तिन्दुक । मृगय्यादि (उ० १ ३७) । स्फूर्जति स्फूर्जक । काल
स्कन्धोऽस्य । निति काल सारो मज्जास्य । तेंदु [लोके] ॥^४

काकेदु कुलक काकपीलुक काकतिन्दुके ।

काकाना तिन्दु । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । कुलस्य गृहस्य प्रतिकृतिरिव ।
'पील प्रतिष्ठम्मे (म्वा० प० स०) । पीलु । कटुतिन्दुक । काचिला लोके ॥^५

गोलीडा शटलो घण्टापाटलिर्मोक्षमुष्ककौ ॥ ३९ ॥

गामिलीड । शट सघात गति । बाहुलकादन्तेष्टो^६ घत्व च । पट गती,
(म्वा० प० से०) पाट लानि । डि । मोक्षयति रोगम् । मुञ्चे (तु० प० अ०)
सन् । मुपस्तेय (ब्रचा० प० से०) । मृवभूगुपि— (उ० ३ ४१) इति कक् ।
'मोष लोके ॥ ३९ ॥^७

तिलक क्षुरक श्रीमान्

तिष्ठ स्तहने (तु० प० म०) । क्षुन् (उ० २ ३२) । क्षुर विलम्बन
(तु० प० मे०) । शानि । तिलकनाम्नव प्रसिद्धस्तिगुणान् ॥^८

समी पिचुलझावुकी ।

पिचु तूल लाति । याम् इति गच्छ वेति गच्छति । मिनद्रवादि (वा०
३ २ १८०) । झाळ' लोके ॥^९

1 The vikankata tree [5] 2 The Orange tree [5] 3 the
nadey, tree [2] 4 M स्वधाम्य 5 The tinduka (tendu) tree [5]
6 The katutinduka (Kocila) tree [4] 7 M बाहुलकादन्ते ट
8 The golidha tree [5] 9 The ulaka tree [2] 10 The
picula (jhau) tree [2]

श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी वैटर्यकट्फलो ॥ ४० ॥

श्री पर्णे यस्या । कुमुद इव कुमुदिका । कुम्भोव कुम्भी । वैटति कंटर्य ।
'किट त्रासे' (म्वा० प० से०) । कटति फलमस्य । 'कट वर्षावरणयो' (म्वा०
प० से०) । 'कायफर' [लोके] ॥ ४० ॥^१

क्रमुक पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ।

क्रामति क्रमुक । बाहुलकादुक । पट्टोऽस्यास्ति^२ पट्टी । पट्टिकास्यो लोघ्र ।
ला ॥ प्रसादयति । रक्तलोघ्र[स्य] पट्टिकालोघ्र [स्य] ॥^३

नूदस्तू यूप क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदार च ॥ ४१ ॥

तूल च

तुदति तूद । वृषोदरादि (६३१०१) । यूपप्रकृतित्वाद्यूप । ब्रह्मणि
वैदिके साधु । ब्रह्मणोदार ॥ ४१ ॥ तूलयति । 'तूल निष्कर्षे' (म्वा० प० से०) ।
'तूत [लोके] ॥^४

नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रिये ।

नयति सुख नीय । 'वानोदिपिम्प प' (उ० ३२३) । प्रीणाति प्रियक ।
'कद' सौत्रोहिसार्थं । 'कृकदि— (उ० ४८२) इत्यम्बच् । हलिन प्रिय ।
'कदम्ब' [इति ख्यातस्य] ॥^५

वीरवृक्षोऽरुक्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु ॥ ४२ ॥

वीर इव वृक्षो दु स्पर्शत्वात् । अरुक्करो करोति । अग्निरिव मुख यस्या ।
भल्ल इवात्ति । 'भेलो' [लोके] ॥ ४२ ॥^६

गर्दभाण्डे कन्दरालकपीतनसुपाश्वर्य ।

प्लक्षश्च

गर्द शब्दयुक्त भाण्डमस्य । कन्दरा लाति । क पीतयति । शोभन पाश्वर्य
मस्य । प्लक्षति । 'अन्येभ्योऽपि'— (वा० ३२१०१) इति ड । 'गजहटा'
[लोके] ॥^७

1 The kayaphara tree [5] 2 M पट्टास्यास्ति 3 The red
lodhra tree[4] 4 The tula (tuta) tree [6] 5 The kadamba
tree [4] 6 The bhallataka (marking nut) tree [3] 7. M
अन्येभ्योऽपि 8 The plaksa tree [5]

तिन्तिडी चिञ्चाम्बिलका

तिम्यति तिन्तिडी । 'अलीकादयश्च' (उ० ४ २५) इति निपातिन । 'चिम्' इत्यग्र्यक्त शब्द चिनोति । चिनो (स्वा० उ० अ०) ड (वा० ३ २ १०१) । अम्ना रसोऽस्यास्ति^१ ॥^२

अथो पीतसालके ॥ ४३ ॥

सर्जकासनवन्धूकपुष्पप्रियकजीवका ।

पीत सारोऽस्य^३ ॥४३॥ सृजति सर्जक । ण्वुल् (३ १ १३३) । अस्यति-असनम् । ल्यु (३ १ १३३) । वन्धूकस्येव पुष्पाप्यस्य । जीवयति जीवक । 'विजयसार' ॥^४

साले^५ तु सर्जकाप्याश्वकर्णका सस्यसवर ॥४४॥

सस्यत साल । 'पल गतौ' (म्वा० प० स०) । कृपति कृप । स एव कार्प्य । 'कार्प्यं' इत्यपि । अश्वकर्णं इव पत्रमस्य । सस्यं सन्नियते । 'शेखुआ' [लोके] ॥४४॥^६

नदीसर्जो वीरतरुर्निद्रु ककुभोऽर्जुन ।

नद्या सर्ज । वीरश्चासौ तरुश्च । ककुभ सन्त्यम्य । अर्जुन शुक्लत्वान् । 'कौह' [लोके] ॥^७

राजादन फलाभ्यक्षः क्षीरिकायाम्

राजा भक्ष्य । क्षीरमस्त्यस्या । 'खारी' [लोके] ॥४४॥^८

अथो द्वयो ॥४५॥

इङ्गुदी तापसतरुः

इङ्गति-इङ्गुदी । अस्यास्तल तापसानामुपयुज्यते । 'केवरी' [लोके] ॥^९

भूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ ।

भुवभूर्जयति । चर्मोऽस्यास्ति । 'मोजपत्रवृक्षस्य' ॥^{१०}

१ M रसोऽस्यास्ति २ The tamarind tree [3] ३ M सारोस्य
४ The vijayasara tree [6] ५ M साले ६ The sala (s'ekhva)
tree [5] ७ The arjuna tree [5] ८ The kṣīrīka tree [3]
९ The ingudi tree [2] १० The birch tree [3]

पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः ॥४६॥

पिच्छास्यास्ति । पूयतेऽनया^१ । मुञ्चति । 'शल चलने' (भ्वा० ञा० से०) । 'मल धारणे' (भ्वा० ञा० से०) । शाल् चासौ मलिश्च । 'शैवर' [सिमल] [लोके] ॥४६॥^२

पिच्छा तु शाल्मलीमेष्टे

'पिच्छ वाधे' (चु० ष० से०) । शाल्मल्या वेष्टो निर्यास । 'भोचरस' [लोके] ॥^३

रोचनः कूटशाल्मलि ।

रोचयति । कूट वृष्ण शाल्मलि । द्वे ॥^४

चिरविल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ॥ ४७ ॥

चिर विलति । नक्त मालो धारणमस्य । वरेण जन्यते । क रञ्जयति । 'करञ्ज' चिल्लिल'] इति स्यात्तस्य] । कञ्जा' लोके ॥ ४७ ॥^५

प्रकीर्यः पूतिकरज पूतीक कलिमारक ।

प्रकीर्यते । अध्यादित्वात् (उ० ४ १११) यक् । पुनाति पूतीक । तिन्ति-
डीवादयश्च^६ (उ० ४ २०) इति साधु । कलि मारयति । 'कण्टकवत्करञ्जस्य ॥'^७

करञ्जभेदा षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारचल्लरी ॥ ४८ ॥

वक्ष्यमाणा करञ्जभेदा षड्ग्रन्थो हस्तिवारणास्य । 'मर्कटीवशीवरञ्ज उदस्याङ्गारचल्लरी' इति केचित् । वस्तुतः षड्ग्रन्थादयः पर्यायाः । तथा च भावप्रकाशे— 'उदकीर्यस्तृतीयोऽन्यः षड्ग्रन्थो हस्तिवारणो । मर्कटी वायसी चापि करञ्जी वरमञ्जिका ॥' इति । करञ्जिका । 'डिठोहरो' लोके ॥ ४८ ॥^८

रोही रोहितक प्लीहशशुर्दाडिमपुष्पक ।

रोहति रोही । रोहितो वर्णेन । प्लीह शशु । दाडिमपुष्पमिव । रोहित [स्य] ॥^९

1 M पूयतेनया 2 The silk-cotton tree [5] 3 Gum or exudation of the silk cotton tree [2] 4 A species of the शाल्मली tree [2] 5 The karanja tree [4] 6 M तिडोवादयश्च 7 The thorny Karanjya tree [5] 8 The different species of the Karanjya tree [1 each] 9 The rohita tree [4]

गायत्री घालतनयः खदिरो दन्तधावन ॥ ४९ ॥

गायन्त त्रायने । बालास्तनया पत्राण्यस्य । 'खद स्यैर्यै' (भ्वा० प० से०)
किर च् (उ० १ ५१) । दन्तान् धावयति । 'खयर' [लोके] ॥४९॥^१

अरिमेदोविट्खदिरे

अरिरिव मेद स्नेहोऽस्य^२ । विङ्गन्धि खदिर^३ । वैद्यके [अरिमेदकारादि]
प्रसिद्ध ॥^४

कदर खदिरे सिते ।

सोमवल्कोऽपि

क जल दृणाति । सोम इव वल्कोऽस्य^५ । श्वेतखदिर [स्य] ॥^६

अथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥५०॥

एरण्ड उरुवृक्षश्च रुचकश्चित्रकश्च स ।

चञ्चु. पञ्चाङ्गुलो मण्डवर्धमानव्यऽम्बकाः ॥५१॥

व्याघ्रस्येव पुच्छमस्य । गन्धर्वस्य हस्त इव ॥५०॥ आ ईरयति वायुम् ।
बाहुलकादण्डच् । उरु महान्त वाति । 'उलूकादयश्च' (उ० ४ ४१) इति
साधु । राचते राचक । चित्रयति । ववुन् (उ० २ ३२) । चञ्चति । 'चञ्चु
गतौ' (भ्वा० प० से०) । पञ्चाङ्गुलयोऽस्य^७ । मण्डयति । वर्धते वर्धमान ।
व्यङ्^८ मलमम्बयति । 'अवि ससने' (भ्वा० आ० स०) । 'रेंड' [लोके] ॥५१॥^९

अन्पा शमी शमीर स्यात् शमी सक्तुफला शिवा ।

शमयति रोगान् । सक्तुवत्फलमस्या । शिवकल्याण करोति । त्रीणि । 'शमी'^{१०} ।

पिण्डीतको मरुबक. श्वसन करहाटक ॥५२॥

शल्यश्च मदने

पिण्डी तनोति । मरु वाति । ववुन् (उ० २ ३२) निर्जलेऽपि श्वसिति ।^{११}
कर हाटयति । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) ॥५२॥ 'शल गतौ' (भ्वा० प०
से०) । शल्य । मदयति । 'मदनफर' [लोके] ॥^{१२}

1 The khadira tree [4] 2 M स्नेहास्य 3 M खदिर 4 The
arimeda tree [2] 5 M वल्कोस्य 6 White khadira tree [2]
7 M पञ्चाङ्गुलयोस्य 8 M व्यङ् 9 The Caster oil plant [11]
10 The śamī tree [4] 11 M निर्जलपि 12 The mayanaphala
tree [6]

शक्रपादपः पारिमद्रकः ।

भद्रदारुद्रुक्लिमं पीतदारु च दारु च ॥५३॥

पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुणि

शक्रस्य पादपः । पारि प्रायः भद्रमस्य । द्रुश्चासी किलिमम् । पीतम् ॥५३॥
पूति च तत्काष्ठं च । 'देवदारु' ॥^१

अथ द्वयोः ।

पाटलि पाटलाऽमोघा काचस्थाली^२ फलेरहा ॥५४॥

कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी

पाट लाति । न मोघा । काचस्य कान्त्यर्थस्य स्थाली । फले रोहति ॥५४॥
कृष्ण वृन्तमस्या । कुबेरस्येवाक्ष्यस्या । 'पाडर' [लोके]^३

श्यामा तु महिलाह्वया ।

लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गु फलिनी फली ॥५५॥

विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सः ।

श्यामोऽस्त्यस्या ^४ । महिलाया आह्वयोऽस्या ^५ । लतति । 'लति' सौत्र ।
गवि भूमौ वन्दते । गुन्द्रयति । 'गुदि क्षोदे' (?) । प्रिय गच्छति । मृग्यादि
(उ० १ ३७) । फलमस्त्यस्या । गौरादित्वा । (४ १ ४१) फली ॥५५॥
विष्वक् सेना । सर्वतोवध्नाति । गन्धवत्फलमस्या । ईषद् रम्भा । प्रीणाति
प्रियकः । दाच्छाफल (?) 'प्रियङ्गु' ॥^६

मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकट्वज्जटुण्डुका ॥५६॥

स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटन्नटाः ।

शोणकश्चारणौ

मण्डूक इव पर्णमस्य । पत्रे उर्णाऽस्य ^७ । नटति । कटूयङ्गान्यस्य । 'टुण्डु'
इति कायति ॥५६॥ सौव्यति स्योनः । बाहुलकात् । स्योनमवति स्योनाकः ।
तालव्यादिरपि । शुकनासेव पुष्पमस्य । श्रुदणोति श्रुदः । दीर्घं वृन्तमस्य ।

1 The devadaru (pine) tree [8] 2 K reads काला स्थाली 3 The
patala (pādara) tree [7] 4 M श्यामोस्त्यस्या 5 M आह्वयोस्या ।
6 The priyangu tree (said to put forth blossoms at the
touch of women) [12] 7 M उर्णास्य ।

कुटुम्बं वक्रोमवन् नटति । 'शोणू वर्णे' (म्वा० प० से०) शोणक । इर्यति
अरलु । 'अर्त्तरु' (उ० ४ ७९) । 'सवन' [सरिवन] [लोके]^१

तिष्यफला त्वामलकी त्रिषु ॥५७॥

अमृता च वयस्था च

तिष्य मङ्गल्य फलमस्या । आमलते । 'मल धारणे' (म्वा० आ० से०) ।
वदुन् (उ० २ ३२) ॥ ५७ ॥ न म्रियनेऽनया^२ । वयो यौवन तिष्ठत्यनया ।
'अवरा' [लोके] ॥^३

त्रिलिङ्गस्तु विभीतक ।

[ना] अक्षस्तुप कर्पफलो भूतावास कलिद्रुमः ॥५८॥

विम्यत्यस्मात् । कान्तात्क । अश्रति । 'अक्षू व्याप्ती' (म्वा० प० से०) ।
तुप्यति तुप । कर्प फलमस्य । भूतानामावास । कलेद्रुम 'बहेरा' [लोके]
॥५८॥^४

अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता ।

हरीतकी हेमवती चेतका श्रेयसी शिवा ॥५९॥

न मयमस्या । न व्यथा यस्या । कायस्तिष्ठत्यनया । हरिरितो यस्या ।
हिमवति जाता । चेतयति । अतिप्रशस्ता श्रेयसी । 'हरड' [लोके] ॥५९॥^५

पीतद्रु सरल पूतिकाण्ठं च

पीतो द्रुवृक्ष । सरति सरल । पूते पावनस्य काण्ठम् । 'चीड'
[लोके] ॥^६

अथ हुमोत्पलः ।

कर्णिकार परिव्याधो^७

द्रुमे उत्पलवत्पुष्पमस्य । कर्णिकामिर्यति । परिविच्यति । 'कठचपा'
[लोके] ॥^८

1 the s'onaka tree [12] 2 M म्रियतेनया 3 the myro-
balan tree [4] 4 the terminalia bellerica (bahera) tree [6]
5 The harada or yellow myrobalan tree [11] 6 The
sarala tree [3] 7 K. and B read परिव्याधे 8 The kaṭha-
campā tree [3]

लकुचो लिकुचो डहुः ॥६०॥

‘लक् आस्वादने’ (?) । बाहुलकादुच । पृषोदरादित्वाद् (६३१०९) पक्षे
इत्वम् । दह्यति डहु । मृगय्यादि (उ० १३७) । ‘वडहर’ [लोके] ॥६०॥^१

पणस कण्टकिफल

पणन पण , सोऽस्यास्ति^२ । ‘पनस’ इति दन्त्योऽपि^३ । द्वे । ‘कटहर’
[लोके]^४

निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः ।

निचोल्यते निचुल । चुल समुच्छ्राये’ (चु० प० से०) । ‘हि गतौ’ (स्वा०
प० अ०) । हिनोति हित्—तत्—जलमस्य । ‘इज्जल’ इत्यपि पाठ । ‘ईजर’
इति ‘समुद्रफल’ इति च लोके ॥^५

काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलयूर्जघनेफला ॥६१॥

काकप्रिया उदुम्बरी । फलति फल्गु । ‘फलिपाटि—’ (उ० ११८)
इति साधु । मलयवते मलयू । ‘यु जुगुप्तायाम्’ (चु० आ० से०) । बाहु-
लकादीर्घे मलात्पुनाति मलयू’ इत्यपि कश्चित् । जघने फलमस्या । ‘कठूमरि’
[लोके] ॥६१॥^६

अरिष्टः सर्वतोभद्रो हिङ्गुर्निर्यासमालका ।

पिचुमन्दश्च निम्बे

न रिष्टमस्मात् । सर्वतोभद्रमस्मात् । हिङ्गुसमो निर्यासोऽस्य ।^७ ‘मल-
धारणो’ (म्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३११३३) । पिचु कुष्ठभेद
मन्दयति । ‘पिचुमर्द’ इत्यन्य । निम्ब्यति । ‘णिवि सेचने’ (म्वा० प० से०) ।
‘नीव’ [लोके] ॥^८

अथ पिच्छिलाऽगुरुशिशपा ॥६२॥

पिच्छाऽस्त्यस्या^९ । न गुरुरस्मात् । क्लोवम् । ‘शिम’ इत्यव्यक्त शब्द
शपति । ‘अगुरुत्वा शिशपा’ इत्यन्ये । शोणि । ‘शोशव’ [लोके] ॥६२॥^{१०}

1 A kind of bread fruit tree [3] 2 M सोस्यास्ति 3 M
दन्त्योपि 4 The jack tree [2] 5 A kind of tree [3]
6 The opposite-leaved fig tree [4] 7 M निर्यासोऽस्य 8 The
nimva tree [6] 9 M पिच्छास्त्यस्या 10 The s'igama tree

कपिला भस्मगर्भा सा

कपिला वर्णेन । भस्म^१ गर्भे यस्या । द्वे ॥^२

शिरीषस्तु कपीतन ।

मण्डिलोऽपि

शृ हिंसायाम्' (क्रथा० प० से०) । 'शृपृम्या किन्' (उ० ४.२७) इतीपन् । कपीना तनो विस्तारः । बाहुलकादीर्घः । 'मण्डि कल्याणे' (चु० प० से०) । 'सलिकल्यनि—' (उ० १ ५४) इति इलच् । 'शिरीम' [लोके] ॥^३

अथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ॥६३॥

चम्पादेशे भवश्चाम्पेयः । 'चपि गत्याम्' (चु० प० से०) । चम्पयति । ण्वुल् । हेमवर्णं पुष्पमस्य । 'चम्पा' [लोके] ॥ ६३ ॥^४

एतस्य कलिका गन्धफली स्यात्

गन्ध फल साध्यमस्या । एकम् ।^५

अथ केशरे^६ ।

वकुलः

केशा सन्त्यस्य । वङ्क्ते गच्छति । बाहुलकालदुच् । 'मौलशिरी' [लोके] ॥^७

वञ्जुलोऽशोके

न शोकोऽस्मान्^८ । अशोक[स्य] द्वे ॥^९

समौ करकदाडिमौ ॥ ६४ ॥

करोति दोषाभावम् । 'कृजादिभ्यो वुन्' (उ० ५.३५) । दलनं दाल । 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४.४ २०) । द्वे । 'अनार' [लोके] ॥६४॥^{१०}

चाम्पेय केशरो नागकेशरः काञ्चनह्वयः ।

नागाख्याः केशराः सन्त्यस्य । काञ्चनस्याह्वयः । 'नागकेशर' [लोके] ॥^{११}

जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥ ६५ ॥

1. M. भस्म 2. Brown s'is'ama tree [2] 3. The s'irisa tree [3].
4. The Campaka tree which bears yellow, fragrant flowers
[3] 5. The bud of a Campaka tree [1] 6 Majority reads
केशरे 7 The vakula tree [2] 8. M. शोकोऽस्मत् 9. The aśoka tree
[2] 10 The pomegrante tree 11. The nagakes'ara tree [4]

जयति जयरा । तर्कमृच्छति । नद्या भवा । विजयन्तस्येयम् ॥ ६५ ॥^१

श्रीपर्णमग्निप्रन्थ स्यात् कणिका गणिकारिका

जय

श्री पर्णेऽस्य^२ । अग्नि मध्नाति । 'कण शब्दे' (म्वा० प० से०) । ववुर् (उ० २ ३२) । गणिका समूहमिर्यति । पञ्च । 'अगयू' (?) [लोके]^३

अथ कुटज शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥ ६६ ॥

कुटे शक्रे जायते । शक्नोति शक्र । वत्स इव । गिरेर्मल्लिका । 'कुरैया' [लोके] ॥ ३६ ॥^४

एतस्यैव कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयव फले ।

कलि गच्छति । इन्द्रयव [स्य] ॥^५

कृष्णपाकफलाग्निगन्धसुषेणा करमर्दके ॥ ६७ ॥

कृष्ण पाकोऽस्य । कृष्णपाक फलमस्य । आ विजतेस्म । ओविजो (तु० प० से०) । क । शोभना सेनाऽस्य^६ । कर भृदनाति । 'करवद' [करोदा] [लोके] ॥ ६७ ॥^७

कालस्कन्धस्तमाल स्यात्तापिच्छोऽपि

ताम्यति तमाल । तमिविशिम्या कालन् (उ० १ ११८) । तापित छादयति । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । तमाल [स्य] ॥^८

अथ सिन्दुक ।

सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ॥ ६८ ॥

स्यन्दते सिन्दु । सिन्दु वृणोति । शोभनो रसोऽस्य^९ । इन्द्रस्य सुरस । निर्गुण्डति । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । इन्द्रस्येयमिन्द्राणी । 'मेउडी' [लोके] ॥ ६८ ॥^{१०}

वेणी खरा गरी देवताडो जीमूत इत्यपि ।

वेणीव वेणी । खरा तीक्ष्णत्वात् । गिरति गरी । 'गरागरी इत्यये पेट् । देवमिन्द्र ताडयति । जीमूत इव । देवदालीक्षेरपसावत्फला व्रतति (?) । 'वदाल' लोके ॥^{११}

1 The jaya tree [5] 2 M पर्णेस्य 3 The s'ripatya tree [5]
4 The kutaja tree [4] 5 The indrayava tree [3] 6 M
सेनास्य 7 A kind of tree bearing small sour fruits [4] 8 The
tamala tree which has a very dark bark [3] 9 M रमोम्य
10 The sinduvra tree [5] 11 The vandala tree [5]

श्रीहस्तिनी तु भूरण्डी

श्रिया हस्तो विद्यतेऽस्या ^१ । भूव तण्डयत्याच्छादयति । 'हथिकन' [लोके] ॥^२

तृणशून्य तु मल्लिका ॥६९॥

भूपदी शीतभीरुश्च

तृणशूले गुल्मे साधु । 'मल्ल धारणे' (म्वा० बा० से०) ॥ ६९ ॥ भुवि
पदमस्या । शीताद्भीरु । 'मालती मल्लिका वेल्लि' ॥^३

सैवास्फोता वनोद्भवा ।

आस्फोटयत्यास्फोता । पृषोदरादि (६३ १०९) । 'वनवेल्लि' ॥^४

शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ॥ ७० ॥

शेरते शेफा , अलयो यस्य । सुष्ठु वहति । नीलिका पर्णेन ॥ ७० ॥^५

सितासी श्वेतसुरसा भूतवेशी

शोभतो रसोऽस्या ^६ । भूतानि विशति । द्वे ॥^७

अथ मागधी ।

गणिकागूथिकाम्बष्टा

मगधेषु भवत । गणिकेव गणिका । यूथमस्त्यस्या । अम्बेव मातेव तिष्ठति ।
'जूही' [लोके] ॥^८

सा पीता हेमपुष्पिका ॥ ७१ ॥

हेमवत्पुष्पमस्या । एकम् ॥^९

अतिमुक्त पुण्ड्रक स्याद्वासन्ती माधवी लता ।

अतिव्रान्तो मुक्ताम् । पुण्ड्र्यने पुण्ड्र । पुडि खण्डने (म्वा० प० से०) ।
वसन्ते पुष्प्यति । मधौ पुष्प्यति । 'माधवी' [इति स्यात्] ॥^{१०}

सुमना मालती जाति

1 M विद्यतेऽस्या 2 Sunflower [2] 3 The jasmine plant [3]
4. A wild variety of the jasmine plant [3] 5 The s'ephā-
lika plant [4] 6 M रसस्या 7 White sephalika [1] 8 A kind
of jasmine [4] 9 A kind of jasmine [2] 10 Madhavi or
spring Creeper with white fragrant flowers[2]

शोभन मनोऽस्याम्^१ । मा लतति । जायते जाति । तिजन्तान्डोप् । 'चव-
इलि' [चमेली] [लोके] ॥^२

सप्तला नममालिका ॥७२॥

सह मनो वृद्धोन्द्रियाणि लाति । नवा स्तुत्या मालाऽस्या^३ । 'नवारी'
[लोके] ॥७२॥^४

माध्य कुन्दम्

माध्ये भद्रम् । माध्यम् । कु भुव दति । 'कुन्द [स्य]' ॥^५

रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवक ।

रक्तपुष्पकत्वाद् रक्तक । बध्नाति चित्त बन्धूक । 'उलूकादयदच' (उ०
४४१) इति साधु । बन्धुजीवानाम् । 'दुपहरिआ' [लोके] ॥^६

सहा कुमारी तरणि

सहते सहा । कुमारीव कुमारी । तरन्त्यतया । 'अतिसृ—' (उ० २१०२)
इत्यनि । 'गुलाब' लोके । 'शतपत्री त्वस्यैवभेद । 'सेवती' लोके ॥^७

अम्भानस्तु महासहा ॥७३॥

म्त्राययति । 'कटसरिआ' [लोके] ॥७३॥^८

तत्र शोणे कुरबक

शोणे रक्ते तस्मिन् । कुत्सितोखोऽत्र^९ ॥ [एकम्]^{१०}

तत्र पीते कुरण्टक^{११} ।

कौ रम्यते कुरण्टक ॥^{१२}

नीला त्रिण्टी द्वयोर्वाणा दामो चार्तगलश्च सा ॥७४॥

नीलपुष्पा सा । त्रिण्टी । 'त्रिम् रटति । वण्यते वाणा । 'वण शब्दे'
(म्वा० प० से०) । दास्यते दासी । 'दमु उपश्रये' (दि० प० से०) । आनं
क्षीणो गलति ॥७४॥^{१३}

1 M मनोस्या 2 Cameli, a kind of jasmine plant [3] 3 M मालास्या 4 Navamalika, a kind of jasmine [2] 5 Kunda, a kind of jasmine bearing white and delicate flowers [2] 6 Bandhuka, a flower plant bearing red flowers [3] 7 The aloc plant [3] 8 the amaranth plant [2] 9 M खोद 10 the red species of amaranth [1] 11 B reads कुरण्टक 12 The yellow species of amaranth [1] 13 The blue species of amaranth [3]

सैरेयकस्तु झिण्टी स्यात्

सीरे भवः । झिण्टीमात्रस्येदम् ॥^१

तस्मिन् कुरवकोऽरुणे ।

तस्मिन् सैरेयके ॥^२

पीता कुरण्टको झिण्टी तस्मिन्सहचरी द्वयोः ॥७४॥

पीता झिण्टी कुरण्टकः । तस्मिन् सैरेयके ॥७५॥^३

ओड्रपुष्पं जपापुष्पम्

आ ईपदुनत्ति, ओड्रम् । उन्दी (रु० प० से०) 'स्फायि—' (उ० २.१३)
इति रक् । दस्य डः । ओड्रं पुष्पमस्य । जपतीति जपा 'अद्वहुल' [लोके] ॥^४

वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ।

वज्रमिव पुष्पं तिलस्य पुष्पम् । एकम् ।^५

प्रतीहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ॥७६॥

करवीरे

प्रतीपो हासो विकासः । शतं प्रास्यति । हयाना मारकः ॥७६॥

करं वीरयति । 'कण्डइल' [लोके] ॥^६

करीरे. तु क्रकरग्रन्थिलावुभौ ।

करिण ईरयति । क्रेति करोति क्रकरः ॥^७

उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः ॥७७॥

मातुलो मदनश्च

उन्मत्तयति । कितवा. सन्त्यस्य । 'धूर्वी हिंसायाम्' (म्वा० प० से०) ।

धूर्तः । धवति धातून् धत्तूरः । कनकमाह्वयोऽस्य^८ ॥७७॥ मा नास्ति तुलाऽस्य^९ ।
मदयति । 'धत्तूर' [लोके] ॥^{१०}

अस्य फले मातुलपुत्रकः ।

मातुलस्य पुत्र इव । धत्तूरफल [स्य] ॥^{११}

1. Amaranth (in general) [2] 2. Red amaranth [1] 3. Yellow amaranth [2] 4. China rose [2] 5. The flower of sesamum [1] 6. The karavira (kandayil) plant [5] 7. Karira, a thorny plant growing in deserts [2] 8. M. कनकमाह्वयोम्य
9. तुलास्य 10. The dhatūra tree [5] 11. the fruit of a dhatūra tree [1].

फलपूरो वीजपूरः रचको मातुलुङ्गके ॥७८॥

फलेन पूर्यते । वीजेन पूर्यत । रोचते रचक । मातुलमुङ्गति । 'उगि वजन'
(१) । शक्ध्वादि । 'विजउरा' [लोके] ॥७८॥^१

समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्प फणिज्जकः ।

जम्बीरोऽपि

समीरयति । मरो वाति । ववुन् (उ० २ ३२) । प्रस्थे सानौ पुष्पयति ।
फणीव उज्जको वज्जकोऽस्य । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । जम्बते जम्बीर ।
'मरुआ' [इति ख्यात] ॥^२

अथ पर्णासे कठिजरकुठेरकौ ॥७९॥

पर्णान्यस्यति । कठिनं जारयति । कुठ प्रतिघाते (म्वा० प० से०) कुठे-
रक । कृष्णपत्रा 'ममरो' ॥७९॥^३

सितेऽर्जकोऽत्र

अर्जयति । श्वेतपत्रा 'ममरो' ॥^४

पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ।

पाठोऽस्यास्ति^५ । चित्तं बुद्धिं शायते । 'चीत' [चीता] [लोके] ॥^६

अर्काह्वयसुकारफोतगणरूपविकीरणाः ॥८०॥

मन्दारश्चार्कपर्णे

अर्कमाह्ला यस्य । वसतीति वसु । 'शृस्वृ—' (उ० १ १०) इत्यु ।
तत क । आस्फोटयति । गणा बहूनि रूपाण्यस्य । विकीरयति ॥८०॥ मन्दा
आराऽस्य^७ । अर्कानि पत्राण्यस्य । मन्दार [स्य] ॥^८

अत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ।

अल भूपणे (म्वा० प० से०) अल् चारावकंश्च । प्रवृष्ट तापस ।
श्वेतमन्दार [स्य] ॥^९

1 Vijapūra (vijaurā) a common Citron tree[4] 2 M वजकोस्य
3 A strong fragrant plant [5] 4 The pāṇṇasa tree bearing
black leaves [1] 5 The Parnasa tree with white leaves [1]
6 The Citraka tree [3] 7 M चारास्य 8 Arka, a medicinal
plant [7] 9 The arka bearing white flowers [2]

शिवमल्ली पाशुपत एकाष्टीला वुको वसु ॥८१॥

शिवप्रिया मल्ली । पशुपतेरयम् । एकोष्टीलो मज्जास्त्यस्थ । वाति वुक ।
'वक' इत्यन्ये । वसति वसु । 'वकहल' 'वहहोलशिरो' इति च ॥^१

वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ।

वन्दते वृन्दा । वृक्षमति । वृक्षे रोहति । जीवति जीवन्तो । 'रुहिनन्दि—'
(उ० ३.१२७) इति शब् । 'वादा' [लोके] ॥^२

वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकाऽमृता ॥८२॥

जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ।

वत्सैरद्यने । छिन्ना रोहति । गुडति रक्षति । बाहुलकादूचट् । तन्त्रयति ।
'तत्रि कुटुम्बधारणे' (चु० उ० से०) ॥८२॥ विगत शल्यमस्या । मधुमयानि
पर्णान्यस्या । 'गुरुचि' [लोके] ॥^३

मूर्धादेवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ॥८३॥

मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ।

मूर्धति । 'मूर्धो वन्दने' (म्वा० प० स०) । मुरति मोरटा । 'मुर सवेष्टने'
(तु० प० से०) । 'शकादिभ्योऽट्' (उ० ४ ८१) । तेजति तेजनी ।
स्रवति ॥ ८३ ॥ मधु लाति । 'अन्येषामपि—' (६ ३ १३७) इति दीर्घ ।
मधुन श्रेणिरत्र । गो कर्णे इव । पीलोरेव पर्णान्यस्या । 'चिह्नारु' [लोके] ॥^४

पाठाऽम्बष्ठा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ॥८४॥

एकाष्टीना पापचेली प्राचीना वनतित्तिका ।

पाठ्यते पाठा । विद्धो कर्णो यया । स्थापयति । अतिप्रशस्त । रसोऽ-
स्त्यस्या ^५ ॥८४॥ पापे चलति । पचादौ 'चेलट्' इति निपातित । प्राचि भवा ।
वने तित्ता । पाठी [पाठा] [इति ख्याता] ॥^६

कटु कटमराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥८५॥

मरस्यपित्ता कृष्णभेदो चक्राङ्गी शकुलादनी ।

कटति कटु । 'कटे कर्पादौ' (म्वा० प० से०) । 'शूस्तृ—' (उ० १ १०)
इत्यु । कट मरति । अशोक रोहयति । कटुरचासौ राहिणी च ॥ ८५ ॥

1 the vuka (bakahala) tree [5] 2 A parasitical plant, a
kind of pot herb [4] 3 The guduci (guruci) plant [9]
4 M गकादिभ्याट् 5 The murva creeper [10] 6 M रसोस्त्यस्या
7 The paṭhā plant [10]

मत्स्याना पित्तमिव । कृष्णो भेदरछेदोऽस्याः^१ । चक्रवदङ्गमस्याः । शकुन्तैरद्यते ।
'कुटुकी' [कुटकी] [इति स्याता] ॥^२

आत्मगुप्ताऽजहाज्या^३ कण्डूरा प्रावृषायणी ॥८६॥

ऋष्यप्रोक्ता शूकविम्बिः कपिकच्छुडच मर्कटी ।

आत्मना गुप्ता । न जहाति शूकानजहा । 'जहाजडा' इति चान्ये । कण्डू-
रति । प्रावृषि मवा ॥ ८६ ॥ ऋष्यमृगं प्रोक्ता । शूकयूक्ता विम्बिः । कपीना
कच्छ । मर्कटीव । केवाछ [केवाच] [लोके] ॥^४

चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शम्बरी घृषा ॥८७॥

प्रत्यक्श्रेणि सुतश्रेणी चण्डा^५ मूर्षिकपर्ण्यपि ।

चित्रं रूपमत्स्यस्या । उगता चित्रम् । न्यग्रो रोहति । द्रवति । श वृणोति ।
वर्पति घृषा ॥ ८७ ॥ प्रतीचो श्रेणो यस्या । सुताना श्रेणिरस्याः । मूर्षिक-
पर्णमस्या । 'मृताकानो' [लोके] ॥^६

अपामार्गः शैलरिक्तो धामागर्वमयूरकौ ॥८८॥

प्रत्यक्पर्णी कीशवर्णी किणिहीखरमञ्जरी ।

अपमार्जन्त्यनेन । शिखरे प्रायेण भवति । अधममार्गं वाति धामागर्वं ।
मयूरप्रतिवृत्ति ॥ ८८ ॥ प्रत्यक्चि पर्णान्यस्या । कीशवत्पर्णान्यस्याः । 'केशपर्णी'
इत्यन्ये । किणिनो जिहीते । खरा मञ्जरिरस्याः । 'चिचिह्ला' [चिचिडा]
[लोके] ॥^७

हज्जिका ब्राह्मगी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥८९॥

अङ्गाग्वल्ली चालेयशाक्यर्वरवर्धकाः ।

हनि रोगं हज्जी । पृषोदरादि (६.३.१०९) । ब्राह्मणी, पवित्रत्वात् ।
पद्मा तत्तुल्यत्वात् । भार्गीजन्यस्या^८ । ब्राह्मणस्य यष्टिरिव ॥ ८९ ॥ अङ्गारवद-
वान्यस्या चालेयशाको गदमयोग्यत्वात् । वर्धन्ति । वृज् (स्वा० उ० से०)
यङ्लुगन्त । 'वृधु^९ छेदने' (स्वा० आ० से०) । वर्धन् । 'वर्धन्ती'
[लोके] ॥^{१०}

1. M. भेदरछेदोऽस्याः 2 The kuṭaki plant [8] 3. B. reads अर-
गुताजडाऽजहाज्या 4. The markati (Kenvāca) tree [9] 5. B. reads
रय्या 6. The Muṣikaparni (musakāni) plant [10] 7. The
apamārga plant [8] 8 M. भार्गीजन्यस्याः 9. M. वृधु 10. The
bharti plant [9].

मञ्जिष्ठा विकपाजिङ्गी समङ्गा कालमेपिका ॥९०॥

मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवत्स्यपि ।

मञ्जौ शोभने वर्णे तिष्ठति । विकपति । 'वर्षाहिसायाम्' (म्वा० प० से०) 'जिगि गती' (?) । सम्यगङ्गान्यस्या । काले मिष्यन् शब्दयते ॥९०॥ मण्डूक-
वत्पर्णमस्या । भण्डयते भण्डी । योजनगामिनी वरली 'मजीठ' [लोके] ॥^१

यामो यवासो दु स्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ॥९१॥

रोदनी कच्छुराऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ।

'यमु प्रयत्ने' (दि० प० से०) । घन् (३३१८) । यास । यवान्
स्यति । दु स्पर्श कण्टकित्वात् । धन्वनो यास मरुभवत्वात् । कु नाशयति ॥९१॥
रोदयति । कच्छु राति । न अन्तोऽस्या ।^२ समुद्रान्ताऽस्त्यस्या ^३ । दु मेना-
लभ्यते^४ । 'यवासा' [इति ख्यात] ॥^५

पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिवर्णिका ॥९२॥

क्रोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कलशिर्धावनिर्गुहा ।

पृश्निरल्प पर्णमस्या । पृथगसक्त पर्णमस्या । अङ्घ्रेरारभ्य पर्णमस्या
॥९२॥ क्रोष्टुमिविन्ना दत्तेव । कल श्यति । धावनि । बाहुल्कादनि । 'वाङ्-
पात' इति 'विधवनि' [पिठिवनि] इति च ॥^६

निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ॥९३॥

प्रणोदनी कुली क्षुद्रा दु स्पर्शा राष्ट्रिरेत्यपि ।

निदिह्यते । 'दिह उपचये' (अ उ० अ०) । कृ (३२१०२) । स्पृशति
स्पृशी । व्याजिघ्रति । 'बृह बृद्धौ' (म्वा० प० अ०) । बृहती । कण्टकानियति ।
'ऋ गती' (जु० प० अ०) ॥ ९३ ॥ प्रणोदयति । 'प्रतोदनी' इति पाठान्तरम् ।
कालति । 'कुल सस्त्यान' (म्वा० प० से०) । 'कुणी' इति पाठान्तरम् ।
क्षुण्ति क्षुद्रा । 'स्पायि—' (उ० २१३) इति रक् । राष्ट्रिमस्त्यस्या ।
'मटकटैआ' [लोके] ॥^७

नीली काला कलीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥ ९४ ॥

रञ्जनी श्रोफन्ती तुत्या द्रोणी दोला च नीलिनी ।

1 The manjistha (madder) creeper [8] 2 M जन्तोस्या 3 M.
समुद्रान्तोऽस्त्यस्य 4 M दुरमेणलभ्यते 5 The yavasa grass or
Creeper [10] 6 The simhapucchi (pithvana) plant [9]
7 K and B read प्रणेदनी 8 The kantakarika (bhaṭakaṭaiya)
plant [10]

नीलो वर्णेन । एव काला । क्लृप्तकम् । क्रयोऽस्त्यस्या.^१ । ग्रामे भवा । मधुराणि
पर्णान्यस्या ॥ ९४ ॥ रञ्जयति रञ्जनी । श्रीवतमलमस्या । 'तुल्य आवरणे' ।
तुल्यत । 'तुच्छा' इति पाठान्तरम् । द्रवति द्रोणी । 'वहिथि—' (उ० ४५१)
इति ति । 'तूणी' इत्यन्ये । मेलयति मेला । 'दोन्तो' इत्यन्ये । नीलो पर्णो-
स्त्यस्या^२ । 'नील' [इति स्यात्] ॥^३

अत्रल्लुज सोमराजी सुर्वाल्ल सोमवल्लिका ॥९५॥

कालमेपी कृष्णफला वाकुची पूतिफल्यपि ।

अवल्लोरशामनाज्जात । सोम इव राज्यस्य । शोमना वल्ल्यस्या ।
सोमस्य वल्लि ॥९५॥ काल मिषति । 'मिष स्वर्धायाम्' (तु० प० से०) ।
वात सङ्कोचयति वाकुची । पृषोदरादि (६३१०९) । पूति गन्ध फलेष्वस्या ।
'वकुचो' [लोके] ॥^४

कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥९६॥

उपणा पिप्पली शौण्डी काला

कृष्णा वर्णेन । उपगता कुल्याम् । विदेहेषु भवा । मगधेषु भवा । चपति ।
'चप सान्त्वने' (म्वा० प० से०) । कणति । 'कण शब्दे' (म्वा० प० से०)
॥९६॥ 'ऊप' रुजायाम् (म्वा० प० से०) ऊपणम् । पिपति पिप्पली । शृण्डाया
मद्यपानगृहे भवा । कोलति । 'पोपरि' [लोके] ॥^५

अथ करिपिप्पली ।

कपिवल्लो कोलवल्ली श्रेयसीरसिर^७ पुमान् ॥९७॥

करिपिप्पली वृहत्त्वान् । कपिरिव वल्लो । कोल इव वल्ली । वस्ते वसिर ।
'गजपीपरि' [लोके] ॥९७॥^६

चव्य तु चमिका

चव्येने चव्यम् । 'चाव' [इति स्यात्] ॥^८

काकचिष्टीगुञ्जे तु कृष्णला ।

काकवर्णा चिञ्चा । गोरादि (४१४१) । गुञ्जति गुञ्जा । कृष्ण वर्ण
लाति । 'धुधुची' [लोके] ॥^{१०}

1 M क्रयोऽस्त्यस्य 2 M नीलो पर्णोस्त्यस्या 3 The nili or indigo
plant [11] 4 The vakuci (vakuci) plant [10] 5 M अत्र
6 Pippali or long pepper [10] 7 B reads रसिर 8 Gajapi-
ppali [5] 9 Cavya (Cabha) [2] 10 The guñja shrub
bearing a red black berry [3]

पलकपा त्विक्षुगन्धा श्वदण्डा स्वादुकण्टक ॥९८॥

गोकण्टको गोकुरको वनशृगार इत्यपि ।

पल मास कयति । इक्षोरिव गन्धोऽस्या ^१ । शना दष्टेव । सज्ञापूर्वकत्वान्न
वृद्धि । स्वादु कण्टकोऽस्य ॥९८॥ गो पृथिव्या कण्ठक । गा क्षुरति ।
'गुम्बुल' [गोकुरु] [लोके] ॥^२

विश्वा विषा प्रतिविषातिविषोपविषारुणा ॥९९॥

शृङ्गी महौषधं च

विशति विश्वा । वेवेष्टि । प्रतीप विषमस्या । अरुणो वर्णेन ॥९९॥
शृ हिमायाम्' (ऋचा० १० से०) । महौषधम् । 'अतीस [लोके] ॥^३

अथ क्षीरावीदुग्धिके^४ समे ।

क्षीरमवति । दुग्धमस्त्यस्या । 'दूधी' [लोके] ॥^५

शतमूली बहुसुताऽभीरुरिन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥

ऋष्यप्रोक्ताऽभीरुपत्नी नारायण्यः शतावरी ।

अहेरु

न मीरु । इन्दीवरमस्त्यस्या । वृणाति वरी ॥१००॥ ऋष्यै प्रोक्ता ।
अभीरुणि पत्राण्यस्या । नारायणाज्जाता । शतेनावृणोति । न हिनोति ।
'शतावरि' [इति ख्याता] ॥^६

अथ पीतद्रुकालीयकहरिद्रवः ॥१०१॥

दार्वी पचपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ।

कलेरयम् । हरि पीतो दुरस्य । दारु । हरिद्रैकदेशो दार्वी । गौरादि
(४१४१) ॥१०१॥ अतिशयेन पचति पचपचा । पिपतिं पालयति । पर्-
चासो जनयति पर्जनी । 'दारुहरदो' [लोके] ॥^७

वचोप्रगन्धा पङ्मन्या गालोमी शतपर्जिका ॥१०२॥

वक्ति वचा । शत पर्वाण्यस्या । 'वच' [लोके] ॥१०२॥^८

1 M गन्धोस्य 2 The gokṣuraka (gokharu) plant [7] 3
Ativisa (atisa), a poisonous yet highly medicinal plant [8]
4 B and K read क्षीरावी and दुग्धिका separately 5 Dugdhika,
a kind of grass [2] 6 Satavari, a medicinal plant [9]
7 The daruharidra plant [7] 8 The vaca plant [5]

शुल्का हंसवती

हिमवति भवा । 'श्वेतवच' [इति] ॥^१

वैद्यमानुसिंहौ तु वाशिरा ।

वृषोऽट् रूपं सिंहास्यो वासका वाजिदन्तक ॥ १०२ ॥

हिमस्ति सिंही । वास्यते । 'वाशू' शब्दे (दि० आ० से०) । 'वासिका' इत्यन्ये ॥ १०३ ॥ वर्षति मधु । 'वृषु' सेचने । अद्यान् गच्छतो रुपति । सिंहास्यस्तत्तुल्यमुख । एव वाजिदन्त । अद्भुत' [लोके] ॥ १०३ ॥^२

आस्फोता^३ गिरिकर्णी स्याद्विष्णुकान्ताऽपराजिता ।

गिरिर्दाल्मूपिका, तत्त्वर्णतुल्यपत्र । अ पराजिता ॥^४

इतुगन्धा तु काण्डेक्षुकाकिलाक्षेक्षुरल्लुरा ॥ १०४ ॥

काण्डेनेक्षु । कोकिलम्याक्षीव । इक्षुमिश्रुगन्धं राति । 'तालमवाता' [लोके] ॥ १०४ ॥^५

शालेय स्याच्छीतशियश्छत्र मधुरिका मिसि ।

मिश्रेयाऽपि

शालाया भव । शीतोऽसौ^६ शिव । छत्रमस्त्यस्ति । मधुरोऽस्त्यस्या ।^७ मिषति मिसि । 'मिशी' । इत्यन्ये । मिश्रमीयते । 'शीक' [लोके] ॥^८

अथ मीहुण्डा वज्रद्रु स्नुक्स्नुही गुह्या ॥ १०५ ॥

समन्तदुग्धा

'सो' इति हुण्डने । 'ण्ह उद्गिरणे' (दि० प० से०) ॥ १०५ ॥ समन्तादुद्गमस्या । 'मेहुण्ड' [लोके] ॥^९

अथो धेल्लममोघा चित्रतण्डुला ।

तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्ग पुनर्पुमकम् ॥ १०६ ॥

'वेल्ग चलने' (भा० प० से०) । 'तट् आघाने' (चु० प० से०) । 'मानमिदणसि—' (उ० ४ १०७) इति तण्डुल । विट् अद्भुतस्य । 'वाउ-मिरण' [वायविडम] [लोके] ॥ १०६ ॥^{१०}

1 White vaca [2] 2 Ajanṭṣa (adusa), a very useful medicinal plant 3 B reads अश्याग 4 The aparajita plant [4] 5 The kokilakṣa (talamakhana) plant [5] 6 M मीशी 7 M मधुगन्ध 8 Sweet cummin [6] 9 The shuṇḍa or milk-hedge plant [6] 10 The vidana plant [6]

बला वाट्यालकः

वाटीमलति । 'वरिआरा' [लोके] ॥^१

घण्टारवा तु शणपुष्पिका ।

घण्टेवारौति । ['सनई' लोके] ॥^२

मृद्धीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च ॥ १०७ ॥

मृद्धी कोमला । गोस्तनी तत्तुल्यत्वात् । द्राक्ष्यते शब्दाने । 'दाप' [दाख]
[लोके] ॥ १०७ ॥^३

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ।

त्रिभण्डी रेचनी^४

सर्वैरनुभूयते । त्रयः पुटा अस्याः । त्रीनवयवान् वृणोति । त्रीन् दोषान्
भण्डते । रेचयति । सप्त । 'तिधार' [लोके] ॥^५

श्यामापालिन्द्यौ तु सुपेणिका ॥ १०८ ॥

कालामसूरविदलार्धचन्द्रा कालमेपिका ।

पालयति पालिन्द्यौ । सुष्ठु सेनया पाति ॥ १०८ ॥ मसूरवद्विदलमस्याः ।
काल मिपति । 'श्यामतिधारा' [इति ख्याता] ॥^६

मधुकं क्लीतकं यष्टीमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥

मध्विव । यष्टी मध्विव । 'जेठीमधु' [लोके] ॥ १०९ ॥^७

विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा क्रोष्टी च यासिता ।

विदारयति । क्रोशति क्रोष्टी । 'बिलाईकंद' [लोके] ॥^८

अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्क्षगन्धिका ॥ ११० ॥

अन्या असिता । क्षीरवती विदारी । ऋक्षवदगन्धोऽस्याः^९ । त्रीणि ॥ ११० ॥^{१०}

लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ।

लाङ्गलाकारोऽस्त्यस्याः^{११} । शरदि भवा^{१२} । 'जलपीपरि' 'पनिसगा'
[लोके] ॥^{१३}

-
1. The bala (variara) plant [2] 2. A kind of flax [2]
3. The drakṣa or grape plant [5] 4. B. and K. read रेचनी
5. The śuklatridhara plant [7] 6. The śyamatrithara
plant [7] 7. The medicinal plant, called jethimadhu [4]
8. The vidari plant 9. M. ऋक्षवदगन्धो स्याः 10. The kṣiravidari
plant [3] 11. M. लाङ्गलाकारोऽस्त्यस्याः 12. M. भावा 13. Jalapi-
pali [4].

खराइवा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः^१ ॥ १११ ॥

खर अश्वोऽस्या^१ । केन जलेनारोति । दीपे साधु । 'मीनातेह्वरन्'
(उ० १. ६७) । मयूर । लोचो दर्शनीयो मस्तकोऽस्य^२ । 'अजमोदा'
[लोके] ॥ १११ ॥^३

गोपी श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवा ।

गोपायति । शारिरत्यस्या । उत्पलसदृशपत्रा । 'साड' [लोके] ॥^४

योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ

युज्यते योग्यम् । ऋघ्नोति । 'ऋधु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) ॥^५

वृद्धेरप्याह्वया इमे ॥ ११२ ॥

इमे चत्वारो वृद्धशाख्यौषधेरपि नामानि ॥ ११२ ॥^६

वदली वारणवुसा मोचा रम्भाशुमरफला ।^७

काष्ठीला^८

केन वायुना दल्यते । मुञ्चति मोचा । रमते रम्भा । 'रभेरशब्दिलो'
(उ० १. ६३) इति नुम् । ईषदष्ठीलमस्या । 'केरा' [लोके] ॥^९

मुद्गपर्णी तु काकमुद्रा सहेत्यपि ॥ ११३ ॥

काकाना मुद्ग राति । 'मुग्गवनि' 'वनमूगी' इति च ॥ ११३ ॥^{१०}

वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षिणी ।

वार्तमयोग्यमकति । हिङ्ग लाति । मण्यते भण्टाकी । 'पिताकादयश्च'
(उ० ४. १५) इति साधु । पञ्च । 'वनमाटा ।' [इति] ॥^{११}

ताकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ॥ ११४ ॥

नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ।

नकुलानामिय प्रिया । 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) । 'रास्नासास्ना—'
(उ० ३. १५) इति साधु ॥ ११४ ॥ छत्रमकति । नक्ष । 'रासना' भेद ।^{१२}

1 M अश्वोस्या 2 M मस्तकारय 3 The ajamoda plant [5]

4 The ganva plant bearing lotus like leaves [5]

5 Rddhi, a medicinal plant [4] 6 The vṛddhi plant [5]

7 B and K read this line as follows वदनी वारणवुसारम्भा

मोचाशुमरफला । 8 B reads काष्ठिला 9 The plantain tree [6]

10 Kakamudga [3] 11 The brinjal plant growing in deserts

[5] 12 The rasna plant [9]

विदारिगन्धांशुमती शालपर्णी^१ स्थिरा ध्रुवा ॥ ११५ ॥

विदार्या इव गन्धोऽस्याः^२ । शालस्येव पर्णान्यस्याः । 'शखिनि' (सखिन)
[लोके] ॥ ११५ ॥^३

तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कर्पासी वदरेति च ।

तुण्डिकान् शरीराणि ईरयति । 'वृजः पास.' (उ० ५. ४५) । कर्पासी ।
वदति वदरा । 'कपास' [लोके] ॥^४

भारद्वाजी तु सा वन्या

भरद्वाजस्येयम् । 'वनकपास' [लोके] ॥^५

शृङ्गी तु ऋषभोवृषः ॥ ११६ ॥

ऋषति । 'ऋषीगतौ' [तु० ५० से०] । 'ऋषिवृषिम्या किन्' (उ० ३.
१२३) इत्यामच् । 'ककराशीगी' [लोके] ॥ ११६ ॥^६

गाङ्गोरुकी नागबला क्षपा ह्रस्वगवेधुक ।

गाङ्गं जलमीरयति । मृगय्वादि. (उ० १. ३७) क्षपति हिंसार्थः । गवि
भूमावेधते गवेधुका । ह्रस्वा चासौ सा च । 'गुडशकरी' [लोके] ॥^७

धामार्गवो घोषकः स्यात्

धामार्जति^८ धामार्गवः । घोषति । कर्को [टकी] घटपत्र—(१) 'खेखसा'
[लोके] ॥^९

महाजाली स पीतकाः ॥ ११७ ॥

जालं वितानः । पीतपुष्प—'खेखसा' ॥ ११७ ॥^{१०}

ज्योत्स्नी^{११} पटोलिका जाली

ज्योत्स्नाऽस्त्यस्या.^{१२} । पटति विस्तीर्यते । 'कपिगडि—' (उ० १. ६६)
इत्योलच् । जालं विस्तारोऽस्या अस्ति । 'चिचिडा' [लोके] ॥^{१३}

1. B. reads शालपर्णी 2. M. गन्धोस्या 3. S'alaparṇī [5] 4. The cotton plant [4] 5. The vanakapāsa plant [1] 6. Ṛsabha (medicinal plant) [3] 7. The nagabalā (gūdaśakari) plant [4] 8. M. धाम अर्जति 9. A kind of vegetable [2] 10. A kind of vegetable. [2] 11. Majority reads ज्योत्स्नी 12. M. ज्योत्स्नास्त्यस्या 13. A kind of vegetable.

नादेयी भूमिजम्बुका ।

भूजम्बुर्भूलग्नपत्रा जम्बू. ॥^१

स्याललाङ्गनिकयग्निशिखा
लाङ्गलवत्प्रनति । अग्निरिव शिखाऽस्ति^२ । द्वे । 'करिआरी' [लोके] ॥^३

काकाङ्गी काकनासिका ॥११८॥

काकस्येवाङ्गमस्या । 'कौआठोरी' [लोके] ॥११८॥^४

गोधापदी तु सुवहा
गोधावत्पादौ मूलमस्या । 'हंसपदी' 'लज्जालू' [इति च लोके] ॥^५

मुसली तालमूलिका ।
भेरी मूलमध्ये व्रतति । मुस्यति खण्डयति मुसली । वृषादिः (उ० १.१०६) ।
तालस्येव मूलमस्या । 'मुसरि' [लोके] ॥^६

अजशृङ्गी विपाणी स्यान्
अजशृङ्गमिव । विपाणमस्त्यस्या । 'मेढारोगी' [लोके] ॥^७

गोजिह्वादार्विके समे ॥११९॥
गोजिह्वेव । 'गोमी' [इति स्याता] ॥११९॥^८

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्ल्यपि
ताम्यति । ताम्बुली च सा । 'बुल् निमज्जने' (चु० प० से०) । पृषोद-
रादिः (६.३.१०९) ॥ 'पान' [लोके] ॥^९

अथ द्विजा ।
हरेणू रेणुना कौन्ती कपिला भस्मगन्धनी ॥१२०॥
द्विर्जाता । हरति । रेणुरस्या अस्ति । वृन्तिषु भवा । 'रेनुक' [इति स्याता]
॥ १२० ॥^{१०}

एत्रावालुकर्मलेयं मुगन्धि हरिषान्द्रुकम् ।
वालुकं च

-
1. Bhūmijambuka [2] (Cf. Amarakośa 2. 4.38) 2. M.
शिखास्ति 3. The safflower plant [2] 4. A kind of flower [2]
5. A sensitive plant [2] 6. Curculigo Orchioïdes [2]
7. The ajasṭṛṣṭi plant [2] 8. Cauliflower; Cabbage [2]
9. The betel plant [3] 10. Repukā a plant [6].

‘एलयति । ‘इल प्रेरणे’ (चु० प० से०) । तच्च तद्दालुकं च । ‘ह्रस्वः’
[एलबालुकम्] इति स्वामी । इलाया भवम् । ‘एलबालुक’ [लोके] ॥^१

अथ पालङ्क्यां मुकुन्दः कुन्दुकुन्दुरु ॥१२१॥

पालयति पालम्, तमङ्कयते । ‘अङ्क पदे—’ (चु० उ० से०) । ‘अचो
यत्’ (३.१.९७) । पालङ्क्या ‘पालिन्दो’ इति वैद्याः । मुखी कुन्द इव । कुं
भूमि द्यति । ‘आतः—’ (३.२.३) क. । ‘कुन्दुः’ इति पाठान्तरम् । ‘कोन्दरु’
‘पालकशाक’ [इति च लोके] । ‘मल्लकीनिर्यास. सुगन्धिद्रव्यं कुन्दकुन्दुरु’
इत्यन्ये ॥१२१॥^२

वालं ह्रीवेरवर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च ।

ह्रीयुक्तं वेरमस्य । वर्हिषि तिष्ठति । उदीचिमवम् । केशाम्बुनोर्नाम यस्य ।
‘सुगन्धवाला’ [लोके] ॥^३

कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिचानि तु ॥१२२॥

शैलेयम्

कालेनानुस्रियते । वृद्धमिव । अश्मनः पुष्पमिव । शीतं च तच्छिवम्^४ ॥१२२॥
शिलाया भवम् । ‘छरीला’ [लोके] ॥^५

तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ।

गन्धिनी

दितेरियम् । गन्धस्य कुटीव । मुरति । ‘मुर वेष्टने’ (तु० प० से०) ।
‘एकाङ्गो’ [इति ख्याता] ॥^६

गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ॥१२३॥

महेरण कुन्दुरुकी सल्लकी हादिनीति च ।

गजभक्ष्ये । सुष्ठु रम्यते सुरभिः ॥१२३॥ महदीरणमस्या. । कुन्दुरुखिव ।
सत्सु लव्यते । ‘शालइ’ [इति] सजभिद ॥^७

अग्निज्वालासुभिक्षे तु घातकी घातृपुष्पिका ॥१२४॥

अग्नेर्ज्वालेव रक्तपुष्पत्वात् । सुष्ठु मिश्रते । घातुं करोति । प्यन्त. । घातृ-

1. Elabaluks a granular substance used for perfume [5]

2. Palaka, a kind of green vegetable [4] 3. Hribra, a
kind of perfume [1] 4. M. तत् शिवं 5. Silajita or benzoin

[5] 6. Mura, a kind of perfume [5] 7. The sallaki
tree [8]

पुष्पमस्या । 'धातुरक्ता धातुकी अतएव धातुपुष्पी' इति स्वामी । 'धवई' [लोके] ॥१२४॥^१

पृथ्वीका चन्द्रबालैला निष्कुटिर्यहुला

पृथुरिव पृथ्वीका । चन्द्रस्य कर्पूरस्य बालैव । एलयति । निश्चिता कुटिरस्य । 'इलायची' [लोके] ॥^२

अथ सा ।

सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्या कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटि ॥१२५॥

उपकुञ्चति । 'तुच्छा' इति स्वामी । कुरति शब्दायते । त्रय पुटा यस्या । त्रुटयति । 'छोटो इला [य] ची' [लोके] ॥१२५॥^३

व्याधि कुष्ठं पारिभव्य वाप्यं^४ पाकलमुत्पलम् ।

विगत आधिरत्नेन । कुप्यति कुष्ठम् । परिमवे साधु । अदन्तात्स्वार्थेऽण्^५ (५४३८) । 'पारिभाव्यम्' इत्यन्ये । वाप्या भवम् । वाप्यम् । पाक लाति । 'पल गती' (भ्वा० ण० से०) । 'कूट' [लोके] ॥^६

शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिनी

शङ्ख इव । केशा सन्त्यस्या । 'कवडोता' (?) [लोके]^७

अथ वितुन्नक ॥१२६॥

क्षटाऽमलाऽज्झटा ताली शिवा तामलकीति च ।

वितुद्यते स्म ॥१२६॥ क्षट सघातोऽस्त्यस्या^८ । अमला निर्मला । अज्झटा-
श्चयंकारिसघाता । 'आन्' आस्त्वर्थे । ताडयति ताली । ताम्यति तामलकी ।
'भूम्यामलकी' [इति स्याता] ॥^९

प्रपौण्डरीक पुण्डर्यम्

प्रकृष्ट पौण्डरीकम् । 'पुडि खण्डने' (भ्वा० ण० से०) । पुण्डस्यायं प्रपा-
नम् । 'पडेरिवा' [लोके] ॥^{१०}

अथ तुन्नकयेरव ॥१२७॥

कुणि कच्छ कान्तलको नन्दिपृश्न

1 The dhava tree [5] 2 Cardamem [5] 3 Small Carda-
mom [5] 4 B reads व्याप्यम् 5 M अदन्तात्स्वार्थेण 6 Kūṭa, a
medicinal substance [5] 7 The corapuspi Creeper [3]
8 M सघातोस्त्यस्या 9 Bhumyamalaki (small myrobalan)
[6] 10 The pundarya tree [2]

तुद्यते स्म । कुत्सित वेर देहमस्य । 'कुण शब्दे' (तु० प० से०) । कुणति
कुणि । 'तुणि' इत्यपि पाठ । कच्यते कच्छ । कान्तो लक्यते नन्दा वृक्ष ।
'तुणी' [इति ख्यात] ॥^१

अथ राक्षसी ।

चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणदासका ॥ १२८ ॥

रक्षस इयम् । चण्डते चण्डा । क्षिणोति क्षेमम् । 'क्षि हिंसायाम्' (स्वा० प०
से०) । दुष्टानि पत्राण्यस्य । 'दुष्पत्र' इति स्वामी । 'भट्टिउर' इति नेपाले ख्यात
सुगन्धिद्रव्यम् ॥ १२८ ॥^२

व्याघ्रायुध व्याघ्रनख करजं चक्रकारकम् ।

व्याघ्रस्यायुधमिव । 'व्याघ्रायुधमपि' [क्वचित्पाठ] । चक्रस्य कारकम् ।
'नखनखी' [इति] सुगन्धिद्रव्य [स्य] ॥ १२८ ॥^३

सुषिरा विद्रमलता कपोताङ्घ्रिर्नटीनली ॥ १२९ ॥

सुषिरस्यास्ति । नटयति नटी । पञ्च । 'नलुका' इति 'यावारी' इति च
उत्तरापथे प्रसिद्ध सुगन्धिद्रव्यम् ॥ १२९ ॥^४

धमन्यञ्जनकेशी च हनुर्हट्टविलासिनी ।

धम्यते धमनि । अञ्जनमिव केशा वस्या । हन्तीति हनु । हट्टे विलसति ॥^५

शुक्ति शङ्ख खुर कोलदल नखम्

शोचति शुक्ति । न खनति नखम् । नखी समुद्रककंटस्य नख । 'चत्वारि
चत्वारि नामानि' इत्यन्ये । 'हनु' इत्यादि नखस्यैव नाम वैद्यके प्रसिद्धम् ।
यद्वृहनखस्तस्य तु नखीहनुरित्यादि नाम । अञ्जनकेत्यन्त चसप्त नालिकाया
नामान्तीति प्रसिद्धमेव । व्याघ्रनख समुद्रककंटस्य वृहनखो दृष्टस्तस्यैव नखी ॥^६

अथाढकी ॥ १३० ॥

काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृतालकसुराष्ट्रजे ।

आढीकते आढकी ॥ १३० ॥ कक्षे भवा । तुवरोऽस्त्यस्या १^७ । मृतमालयति ।
पट् । अरहरि' [अरहर] [लोके] ॥^८

1 The tuni tree [6] 2 A kind of perfume known as bhativura in Nepal [5] 3 Vyasghranakha, a kind of perfume [4] 4 Nali, a kind of perfume called yavari in northern region [5] 5 Hatṭavilasini, a sort of perfume [4] 6 Nakha, a kind of perfume [5] 7 M तुवरोस्त्यस्या 8 A kind of pulse [6]

कुटन्नट दाशपुर वानेय परिपेलवम् ॥ १३१ ॥

प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तो मुस्तकानि च ।

कुटन्नट्यति । दशपुरे भवम् । वने जात वानेयम् । नन्द्यादि (४ ३ ९७) ।
परित पेलव मृदु ॥ १३१ ॥ प्लवते । गा जल पिपति । गा जल नर्दयति । 'केवटो'
'मोया' [इति च लोके] ॥^१

ग्रन्थिपर्णेऽशुक बर्हपप्प स्थौणैयकुक्कुरे ॥ १३२ ॥

ग्रन्थी पर्णान्यस्य । शोचति शुक । बर्ह प्रशस्तम् । पुष्प्यति पुष्पम् । स्थूणाया
अपत्यम् । कुक्कुरोऽस्यास्ति^३ । 'गविवन' इति लोके ग्रन्थिपर्णस्येव भेद शुकादि ।
लोके 'शुनेर' इति ॥ १३२ ॥^४

मस्तमाला तु पिशुना स्पृक्का देवी लता लघु ।

समुद्रान्ता वधू काटिधर्पा लङ्घोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥

मस्ता माला । पिशुना गन्धमूचनात् । स्पृशति स्पृक्का । बाहुलकात्किक् ।
वहते वधू । कोटिभिरग्रैर्वपति । लङ्घायामुप्यते । 'डुक्' [वीजसन्ताने] (म्वा०
उ० अ०) । क्वत् (उ० २ ३२) । 'लकोई' इति 'कपुरी' इति च मुगन्धि-
शाक [स्य] ॥ १३३ ॥^५

तपस्विनी जटा मासी जटिला लामशा मिसी ।

जटास्त्यस्या ।^६ सा च मासी च । 'मनेर्दीर्घश्च' (उ० ३ ६४) इति स ।
मिपति मिसी । 'जटामासी' [इति ख्याता] ॥^७

त्वक्पत्रमुत्कट मृज्ज त्वच चोच वराङ्गकम् ॥ १३४ ॥

त्वग्बृक्षवत्कलत्वात् । पत्रावृत्तिपत्रम् । 'सप्रोदश्च कटच्' (५ २ २९) ।
उत्कटम् । 'भृज्' कित्ठुच् च (उ० १ २५) इति गन् । अर्श आद्यचि (५ २ १२७)
त्वचम् । चोच प्रशस्त वत्कलमस्यास्ति । 'लज' [लोके] ॥ १३४ ॥^८

कर्चूर्गको द्राविडक काल्यको वेधनुरुयक ।

इति त्वग्दोष^९ कर्चूर । कर्चूरादयश्च (उ० ४ ९०) इति साधु ।
द्रविडदेशे जात । कल्य विधो भव । 'कर्चूर' [इति ख्यात] ।^{१०}

1 Motha, a kind of grass [9] 2 B reads ग्रन्थिपर्णम् 3 M
कुक्कुरोस्यास्ति 4 The granthiparna tree [5] 5 The sprkkā
(lakor) plant [10] 6 M जटास्त्यस्या 7 The jatāmsī
plant [6] 8 Tvakpātra or taja [5] 9 M त्वग्दोष 10 Karcu-
raka (kacura), a fragrant plant [4]

ओषध्यो जातिमात्रे स्युः

जातिमात्रविवक्षायामोषधिः ॥

अजातौ सर्वमौषधम् ॥ १३५ ॥

द्रव्यमात्रविवक्षायां चूर्णगुटिकादि औषधम् ॥ १३५ ॥

शाकाख्यं पत्रपुष्पादि

पत्रपुष्पादिः शक्रः ॥^१

तण्डुलीयोऽल्पमारिपः ।

तण्डुलाय हितः । अल्पश्चासौ मारिपः । 'चवराई' लोके ॥^२

विशल्याऽग्निशिखाऽनन्ता फलिनी शक्रपुष्प्यपि ॥१३६॥

विगतं शल्यमस्याः । शक्रः, 'अर्जुनवृक्षः' । तस्य पुष्पमिव । पञ्च ।
'करिआरी' [लोके] । एवं मुक्तापीयं शाकत्वात्पुनरुपात्ता ॥^३

स्यादक्षगन्धा छगलाण्ड्यावेगी^४ वृद्धदारकः ।

जुङ्गः

छगलस्येवाण्डान्यस्योत्पत्त्याः । आवेगोऽस्त्यस्याः^५ जुङ्गति । 'जुगि वनने'^६
(म्वा० प० से०) । 'विधार' [लोके] ॥^७

ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्लरी ॥१३७॥

ब्रह्मण इयम् । वयसि तिष्ठत्यनया । 'ब्राह्मी' [इति स्यात्ता] ॥१३७॥^८

पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ।

पटुनि पर्णान्यस्याः । स्वर्णवत् क्षीरमस्याः । 'चोप' [लोके] ॥^९

हयपुच्छी तु काम्बोजी मापपर्णी महासदा ॥१३८॥

कम्बोजदेशे भवा । 'मपवनि' 'वन उर्दी इति च ॥१३८॥^{१०}

तुण्डिकेरी रक्तफला विम्बिका पीलुपर्ण्यपि ।

1. Any edible leaf, fruit or root used as vegetable [1]

2. Janduliya (caurā), a kind of green vegetable [2]

3. Indrapuṣpī (kariyāṇī), a kind of herb [4] 4. B. reads

छगलान्द्यावेगी 5. M. आवेगोऽस्त्यस्या 6. The vṛddhadāraka (vidhara)

herb [5] 7. Brahmi, a sort of medicinal plant [5]

8. Svarṇakṣīnī (makoya), a medicinal plant 9. Māsaparnī,

a kind of bean's plant [5].

तुण्डिकान् ईरयति । विम्बी कायति । 'कुन्दुरु' [लोके] ॥^१

वर्वरा कवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥१३९॥

वृजो वरच् । वर्वरा । कस्य शिरसो वरी । तुज्जति । 'तुजि हिंसायाम्' (म्वा० प० से०) । न्यङ्क्वादि (७ ३ ५३) । 'ममरी' [लोके] ॥^२

एलापर्णी तु सुवहा रास्ता युक्तरसा च सा ।

एलाया इव पर्णान्यस्या । युक्तो रसो यस्या । 'रासन' [लोके]^३

चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाऽम्बुष्ठाऽम्ललोणिका ॥१४०॥

चाङ्ग दक्षमीरयति । चुक्रय [ति] चुक्र । 'चुक्क व्यथने' (चु० प० से०) । अम्ला च लूनयति च । 'अचिलोना' [इति ख्याता] ॥१४०॥^४

सहस्रवेधी चुकोऽम्लवेतसश्शतवेध्यपि ।

सहस्र विध्यति । अम्लश्चासौ वेतसश्च । 'अमिलवेत' [अमलवेत] [लोके] ॥^५

नमस्कारी गण्डकाली समङ्गा खदिरेत्यपि ॥१४१॥

नमस्करणशीला । गण्डेषु ग्रन्थिषु काली । खदति खदिरा । 'लज्जालू' 'लजारु' [इति च] लोके ॥१४१॥^६

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ।

जीवति । 'जीवइ' शाक । 'डोडी' गुजर्देशे ॥^७

कूर्चशीर्षो मधुरक शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवका ॥१४२॥

कूर्चं स्मर्यु । तद्वच्छीर्षमस्य । जीवकोऽष्टवर्गान्तिर्गन्त ॥१४२॥^८

किराततिक्तो भूनिम्बोऽनार्यतिक्त

किरातदेशे जातस्तिक्त । त्रीणि । 'चिराइता' [लोके] ॥^{१०}

अथ सप्तला ।

विमला सातला भूरिफेना चर्मकपेत्यपि ॥१४३॥

सात सुख लाति । सातला रक्तधोरसीहुण्ड ॥१४३॥^{११}

1 A kind of vegetable [4] 2 Mamari, a kind of vegetable [5] 3 The plant, elaparni or mimosa octondra [4] 4 The ambastha (acilona) plant [5] 5 The amalaveto plant [4] 6 The namaskari (bajaru) plant [4] 7 B reads मधु, वर as two separate names 8 The jiva plant known as dodi in Gujrat 9 The jivaka plant [5] 10 The bhūnumba (cira-yata) plant [3] 11 The saptala or red milk hedge tree [5]

वायसोली स्वादुरसा वयस्था

वायसवल्लीयते वायसोली । 'काकोली' [इति स्याता] ॥^१

अथ मुकूलक ।

निकुम्भो दन्तिका प्रत्यङ्गश्रेण्युदुम्बरपर्यपि ॥१४४॥

मङ्कुते मकूल । 'मकि मण्डने' (म्वा० आ० से०) । नियत कुम्भ ।
दाम्यति दन्ती । 'दला (न्ता)' [लोके] ॥१४४॥^२

अजमोदा तूष्प्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ।

अज मोदयति । द्वे अजमोदायवानी भेद । ब्रह्मणा दृम्यते । 'दुभी ग्रन्थे'
(तु० प० से०) । दुष्टो यव । 'यवा' इति ॥^३

मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥१४५॥

पौष्करे मूले [इत्यन्वय] पुष्पाति । पुष्प करन् (उ० ४४) । कश्मीरेषु
भवम् । 'पुष्करमूल [स्य]' श्रीणि ॥१४५॥^४

अव्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ।

अतिचरति । पद्यते पद्मम् । चारयति । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४८१) ।
'गुलाव' लोके । पञ्च पद्मचारिण्या ॥^५

काम्पिल्य कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि ॥१४६॥

कम्पिलाया भव । पञ्च 'कबीला' लोके ॥१४६॥^६

प्रपुन्नराडस्त्वेडगजोदद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ।

पद्माद उरणाख्यश्च

पुमास नाटयति । एडो मेघ एव गजोऽस्य^७ । चक्र दद्रु मृदनाति ।
पद्ममटति । उरणो मेघ , तस्याख्याऽस्य^८ । 'चक्रवड' [लोके] ॥^९

पलाण्डुस्तु मुकन्दक ॥ १४७ ॥

पलस्याण्डमिव पलाण्डु । 'पिमाजु (ज)' [लोके] ॥ १४७ ॥^{१०}

1 The kakoli plant [3] 2 Danti, a medicinal plant [5]

3 Ajamoda (ajavaina), a very useful medicinal plant [4]

4 Puṣkaramūla [3] 5 The padmacarini or rose plant [5]

6 The kāmṣīlya (kabīla) tree [5] 7 M गजोस्य 8 M

तस्याख्यास्य 9 The Cakramardaka (Cakavada) tree [6]

10 Onion [2]

लतार्कदुर्दमौ तत्र हरिते
लतासु अर्क इव । दुष्टो द्रुम । हरितपलाण्डु ॥^१

अथ महौषधम् ।

लशुन गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरमोनका ॥ १४८ ॥

लशति च्छिनत्ति रोगान् । गृञ्ज्यते गृञ्जना । 'गृञ्जिशब्दे' (म्वा० प० स०) ।
न रिष्टमस्मात् । महत्कन्दमस्य । रसनोन । 'लहसुन' [लोके] ॥ १४८ ॥^२

पुनर्नवा तु शोधहनी

पुनरमोक्ष नवा । द्वे । 'गदहपुर्ना' [लोके] ॥^३

वितुन्न सुनिपण्णकम् ।

विगत तुन्न व्यथनमस्मात् । सुष्ठु निपण्णमस्मात् । द्वे । 'विसखपरिभा'
[लोके] ॥^४

स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपण्यपि ॥ १४९ ॥

आवात करोति । शणपर्णी ॥ १४९ ॥^५

पारावताङ्घ्रि कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ।

कटवद्भाति । गौरादि (४ १ ४१) । पण्यते पण्या । पञ्च । 'ककुर्दनि'
[लोके] ॥^६

वार्षिक त्रायमाणा स्या त्रायन्ती बलभद्रिका ॥ १५० ॥

वर्षासु भवम् । त्रायते । बलेनमद्रा । 'त्रायमान' [लोके] ॥ १५० ॥^७

विष्वक्सेनप्रियागृष्टिर्चाराही वदरेति च ।

गृह्यते गृष्टि । पृषादरादि (६ ३ १०९) । 'गृष्टि (डि)' [लोके] ॥^८

मार्कचो भृङ्गराज स्यात्

मचति मार्कच । भृङ्ग इव राजते । 'मगरैया' [लोके] ॥^९

काकमाची तु वायसी ॥ १५१ ॥

काकान् मचते । 'मचि धारणे' । 'केवैया' [लोके] ॥ १५१ ॥^{१०}

शतपुष्पासितच्छत्रातिछत्रामधुरा मिसि ।

1 Green Onion [2] 2 Garlic [6] 3 The punarnava plant [2] 4 Vitunna, a pot herb [2] 5 Sanaparni, a plant better known as paṭasana [2] 6 Jyotiṣmati (kakūdan) [5] 7 The trāyamaṇa plant [4] 8 The varahi tree [5] 9 Bhṅgaraja, a useful medicinal plant [2] 10 The makoya plant [2]

शतं पुष्पमस्याः । 'शौफ' [लोके] ॥^१

अवाक्पुष्पी कारवी च

कां सेति । 'मंगरैल' [लोके]^२

सरणा तु प्रसारिणो ॥ १५२ ॥

तस्यां कटंभरा राजबला भद्रवलेति च ।

प्रसारयति । राजेव बलदा । 'गन्धप्रसारणि' [इति ख्याता] ॥^३

जनी जंतूका रजनी जतुकृच्चक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥

संस्पर्शा

जनयति जनी । 'उलूकादयश्च' (उ० ४. ४१) । जंतूका । रज्यतेऽनया^४ ।

जतु करोति । चक्रवद्वर्तितुं शीलमस्या ॥ १५३ ॥ स्पृश्यते । 'ययरी' इति उत्तर-
देशे प्रसिद्धं सुगन्धिद्रव्यम् ॥^५

अथ शटी गन्धमूलीपडग्रन्थिकेत्यपि ।

कचूरोऽपि पलाशः

'शट रजादी' (म्वा० प० से०) । पलमश्नाति । 'कचूर' [लोके] ॥^६

अथ कारवेल्लः कटिल्लकः ॥ १५४ ॥

सुपधी च

कारे वेल्लति । 'वेल्ल चलने' (म्वा० प० से०) । 'कठ शोके' (म्वा० प० से०) । बाहुल्लादिल्लः ॥ १५४ ॥ सुपुवति । गौरादिः (४. १. ४१) ।
'करैला' [लोके] ॥^७

अथ कुलकं पटोलस्तिक्तकः पटुः ।

पाठयति पटोलः । 'परवर' [लोके] ॥^८

कूष्माण्डकस्तु कर्कारुः

कु^९ ईपदुम्मा अण्डेषु बीजेषु यस्य । कर्करासावरः वस्ति शोषकः 'कोहड़ा'
[कोहड़ा] [लोके] ॥^{१०}

1. Sweet cummin [5] 2. Karavi (mangraila) [2] 3 The
gandhaprasarini plant [5] 4. M. रज्यतेनया 5. Cakravartini,
a fragrant substance called jayari in northern India [6]
6. The karcūra or zedoary plant. [5] 7. Karavella (Kara-
ilā) [3] 8. Paṭola (paravara), a species of cucumber [4]
9. M. * 10. Pumpkin [2].

एवार्हः कर्कटी स्त्रियो ॥ १५५ ॥

आ समन्तात्, ईरयति वारयति च एवार्हः । 'इवार्ह' इति क्यचित् ।
कर्कमदति । 'काकरि' [लोके] ॥ १५५ ॥^१

इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्

इक्षुमाकरोति । मृगश्वादि (उ० १.३७) । तुम्बति रुचिम् । द्वे । 'तितलौकी'
[लोके] ॥^२

तुम्बयलावूरुमे समे ॥

न लम्बते । 'नन्नि लम्बेर्नलोपश्च' (उ० १.८७) ॥^३

चित्रा गवाक्षी गोजग्धा^४

चीयते चित्रा । गा तुम्बति । 'तुवि वर्द्धने' (भा० ५० से०) । पृषोदरादि-
(६३१०९) । धन्वन्तरिमदनपालादिनिघण्टुषु 'गोडुम्बा' शब्दो न दृश्यते किं तु
'गवादनी' इति । तस्मादत्र 'गोजग्धा' इति सुपाठः^५ । 'गोडुग्धा' इत्यपि
क्वचित्लब्धा ॥^६

विशाला त्विन्द्रवारुणी ॥ १५६ ॥

'इन्द्रा मृगादनी स्यादिन्द्रवारुणी चान्या विशाला गजविमिट' इति वैद्यके
प्रसिद्धत्वात् । 'इन्द्रवारुणी वा तु बृहत्फला सा विशाला' 'काकरिभेद' इति तु
रामाश्रमस्य ध्रमः । रोन्नी त्विन्द्रमुचित्रा गावा मा (?) । इन्द्र वारयति ।
'इदाहणि' [लोके] ॥ १५६ ॥^७

अशोष्ठ शूरणः कन्दः

अशोसि हन्ति । शूरयति । कन्दयति । 'शूरण' इति ह्यात् ॥^८

गण्डीरस्तुसमष्टिः ।

गण्डति गण्डीर । 'गाडर' [लोके] ॥^९

फलम्भी

वे लम्बते । 'करेंबु' [लोके] ॥^{१०}

1 Karkatī (kankari, a kind of cucumber) 2 Bitter gourd (titalauki) [2] 3 Gourd [2] 4 B reads गोडुम्बा, and K reads गोतुम्बा 5 M सुपाठम् 6 Citrā, a kind of cucumber [3] 7 Indravāruṇī, a kind of medicinal plant [2] 8 Śuraṇa, a kind of esculent root [3] 9 A kind of grass of which khaḍga is the root [2] 10 Karembu, a kind of vegetable [1]

उपोदका

उप अधिकमुदकमस्याः । 'पोइ' [लोके] ॥^१

अस्त्री तु मूलकं

मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (म्वा० प० से०) । 'मूरी (ली)' [लोके] ॥^२

हिलमोचिका ॥ १५७ ॥

हिलति मोचयति च । 'हिलिसा' [लोके] ॥ १५७ ॥^३

वास्तूकं शाकभेदाः स्युः

वसति वास्तूकः । 'उलूकादयरच' (उ० ४.४१) इति साधुः । 'वयुआ' [लोके] ॥^४

दूर्वा तु शतपर्विका ।

सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहानन्ता

'दूर्वा हिंसायाम्' (म्वा० प० से०) । दूर्वा । पट् 'दूर्वा' [इति स्यात्तस्य] ॥^५

अथ सा सिता ॥ १५८ ॥

गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षकः ।

सिता दूर्वा ॥ १५८ ॥ गोलोमसु जाता । गण्डमलति । 'शुक्लदूर्वा' ॥^६

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ॥ १५९ ॥

कुरुन् विन्दति । 'मुस्त संघाते' । चत्वारि । 'मोथा' [लोके] ॥ १५९ ॥^७

स्याद्गुन्द्रमस्तको गुन्द्रा

गा जलं द्राति । 'गोंद' [लोके] ॥^८

चूडाला चक्रलोच्चटा ।

उच्चटति । 'मुस्ताविशेषस्य' त्रीणि ॥^९

वंशे त्वक्सारकर्मारत्वधिसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥

शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ।

वमति वंशः । कर्मा राति । तृणेषु ध्वज इव ॥ १६० ॥ वेणन्ति वेणुः ।

1. Upodaka (poi), a kind of herb [1] 2. Radish [1]
3. Hilisa [1] 4. Vastuva, a kind of vegetable [1] 5. Dūrva
(bent grass) [6] 6. White durva [4] 7. The musta
(motha) grass [4] 8. The gundra (gonda) grass [2]
9. Cakrala, a kind of motha grass [3].

‘वेणु निशामनादौ’ (भ्वा० उ० से०) । मस्कते । ‘मस्क गतौ’ (भ्वा० आ० से०) ।
‘वास’ [लोके] ॥^१

वेणव कीचकास्ते द्युर्ये हवनन्त्यनिलोद्धता ॥ १६१ ॥

अनित्तेन ताडिता वेणवो ये शब्दायन्ते ते कीचका ॥ १६१ ॥^२

ग्रन्थिर्ना पर्यपरुषी

ग्रन्थते ग्रन्थि । पिपत्ति पर । ‘गाठि’ [गाँठ] [लोके] ॥^३

गुन्द्रस्तेजनक शर ॥

गा द्राति गुन्द्र । शृणाति शर । शरहरी’ [लोके] ॥^४

नडस्तु धमन. पोटगलः

‘नड गहने’ । ‘धमि’ सौत्र । पोट सखिलघ्नो गलोऽस्य^५ । ‘नल’ [इति ख्यात] ॥^६

अथो काशमस्त्रियाम् ॥ १६२ ॥

इक्षुगन्धा पोटगल

काश दीप्ती’ (भ्वा० आ० से०) ॥ १६२ ॥ ‘काश’ [लोके] ॥^७

पुभूमनि तु बलाजाः ।

बल सवरणे’ (भ्वा० आ० से०) । वज गतौ’ (भ्वा० प० से०) ।
बल् चासौ वजश्च । वगई’ [लोके] ^८

रसाल इक्षु

इष्यते इक्षु । ‘इषे क्मु’ (उ० ३ ५७) । ‘ऊँप’ [ख] [लोके] ॥^९

तद्भेदा पुण्ड्रकान्तारकादय ॥ १६३ ॥

पुण्ड्रयते । ‘पुडि खण्डने’ । ‘पवडा’ [लोके] । कान्तमृच्छति । ‘वतारा’
[लोके] ॥ १६३ ॥^{१०}

स्याद्वीरण वीरतरम्

वीरयति वीरणम् ॥^{११}

1 Bamboo [10] 2 A sounding bomboo [1] 3 The joint or knot of a bamboo, cane sc [3] 4 Sara, a kind of white reed [3] 5 M गलोस्य 6 The nala reed [3] 7 Kaga, a kind of grass used for making mats sc [4] 8 Vagai, a kind of grass [1] 9 Sugar-cane [2] 10 Different kinds of sugar-cane [1 each] 11 Virana, a kind of fragrant grass [2]

॥

मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ।

अभयं नलदं सैव्यममृणालं जलाशयम् ॥ १६४ ॥

लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ।

अस्य वीरणस्य मूले । भयमस्मात् । नलं गन्धं ददाति । मृणालमिव । सादृश्ये नलम् ॥ १६४ ॥ लातिला । सा मज्जाऽस्य^१ । लीयते दाहोऽस्मात्^२ [लघु] लयम् । अवलीयते दाहोऽनेन^३ । इष्टकापथमस्य । उशीर' [इति ख्यातस्य] ॥^४

नलादयस्तृणं गर्मुच्छ्रयामाकप्रमुखा अपि ॥ १६५ ॥

तृण्यते तृणम् । 'तृणु अदने' (त० उ० से०) । गीयते गर्मुन् । 'ग्रो मुट् च' (उ० १.९५) इत्युतिः । श्याममकति । 'गर्मुच्छ्रयामाको तृणधान्यविशेषौ ॥ १६५ ॥

अस्त्रीः कुशः^५ कुथो दर्मः पवित्रम्

कौ शेते कुशः । दम्यते दर्मः । पूयतेऽनेन^६ पवित्रम् । 'कुश' [इति ख्यातः] ॥^७

अथ कर्तृणम् ।

पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरौहिषम् ॥ १६६ ॥

कुत्सितं तृणम् । पुरे भवम् । सुगन्धः प्रयोजनमस्य । ध्यायति ध्यामम् । देवजग्धमिव । रोहति रौहिषम् । 'रौहिष' [लोके] ॥ १६६ ॥^८

छत्रातिच्छत्रपालघ्नौ

पालं क्षेत्रं हन्ति । 'जलजतृणविशेषस्य' ॥^९

मालातृणकभूस्तृणौ ।

मालाकाराणि तृणान्यस्य । भुवस्तृणम् । पारस्करादिः (६.१.१५७) । द्वे ॥^{१०}

शप्यं बालतृणम्

शप्यते शप्यम् । 'शप हिंसायाम्' (म्वा० प० से०) । 'नवतृण [स्य]' ॥^{११}

घासा यवसम्

अद्यतेऽनेन^{१२} घासः । पूयते यवसम् । 'घास' [लोके] ॥^{१३}

1. M. मज्जास्य 2. M. दाहोस्मात् 3. M. दाहोनेन 4. Us'ira, the fragrant root of a viraṇa plant [10] 5. B. and K. read 'कुशम् 6. M पूयतेनेन 7. Kus'a, a kind of holy grass used in several religious ceremonies [4] 8. Kohisa. a kind of fragrant grass [6] 9. Palaghna, a water-growing grass [2] 10. Malātṛṇta, a kind of fragrant grass [2] 11. Young grass [2] 12. M. अद्यतेनेन 13. Meadow-grass [2].

तृणमर्जुनम् ॥ १६७ ॥

अज्यते । 'तृण'-[मात्रस्य] ॥ १६७ ॥^१

तृणानां संहतिस्तृण्या नड्या तु नडसहतिः ।

सहति समूह । 'पाशादिभ्यो य' (४२४९) [तृणनडसमूहयोरेकैकम्] ॥^२

तृणराजाह्वयस्ताल

'ताल प्रतिष्ठायाम्' (चु० प० से०) । 'ताल' [लोके] ॥^३

नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥१६८॥

नालिकामोरयति । 'नरिअर' [नारियल] [लोके] ॥१६८॥^३

घोण्टा तू पूग क्रमुको गुवाक खपुर

घोणते घोण्टा । पुनाति पूग । क्रामति क्रमुक । 'गु पुरोपोत्सर्गे' (तु० प० अ०) । 'पिनाकादयश्च' (उ० ४१५) इति गुवाक । ख पिपति । 'सुपारी' [लोके] ॥^४

अस्य तु ।

फलमुद्वेगम्

अस्य पूगस्य फलम् । उद्वेजयति ॥^५

एते च हितालसहितास्त्रय ॥१६९॥

खर्जूर केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ।

इति वनौषधि वर्ग ॥४॥

एते नालिकेरादयो हितालेन सहिताश्चत्वार तृणजातीया द्रुमाः । हीनोऽल्पस्तालः ॥१६९॥ 'खर्ज व्ययने' (म्वा० प० से०) । वेतयति । 'वनखर्जूरि' [लोके] । अननासो विष्णुवन्द । 'अननास' [लोके] 'खर्वुज हिमककटम् । 'खर्वुज' [लोके] ॥^६

इति वनौषधि वर्ग ॥४॥

1 Grass in general [2] 2 A heap of grass, and a quantity of reeds [1 each] 3 The palm tree [2] 3 Cocoa nut [2] 4 The betel nut tree [5] 5 Betel nut [1] 6 M हीनोऽल्पस्तालः 7 Four kinds of grass-trees (tṛṇadruma) [1 each]

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केशरी^१ हरिः ।

हिनस्ति सिंहः । मृगाणामिन्द्रः । पञ्चं विस्तृतमास्यमस्य । हरिणी पिङ्गले
अक्षिणी यस्य । केशराः स्कन्धवालाः सन्त्यस्य । हरति हरिः । 'अच इः' (उ०
४.१३८) । 'सिंह' [इति स्यातः]^२

शार्दूलद्वीपिनी व्याघ्रे

शृणाति शार्दूलः । 'शृ हिंसायाम्' (क्रधा० प० से०) । दुल च् (उ०-
४.९०) । दुकृ दीपौ । द्वीपं चर्मस्यास्ति । व्याजिघ्रति । 'वाघ'
[लोके] ॥^३

तरल्लुस्तु मृगादनः ॥१॥

तरं मार्गं क्षिणोति तरक्षुः । मृगय्वादिः (उ० १.३७) । 'तेदुवा'
[लोके] ॥१॥^४

वराहः शूकरो^५ घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः^६ किटिः ।

दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥२॥

वरमाहन्ति शूकोऽस्त्यस्या^७ । घर्षति^८ । 'घृषु संघर्षे' (म्वा० प० से०) ।
पोत्रं मुखाग्रमस्त्यस्य । किरति । बाहुलकात् किः । केटति । 'किट गतौ' (म्वा०
प० से०) । 'इगुगधात्कित्' (उ० ४.११९) । दंष्ट्राऽस्त्यस्य^९ । घोणा नासा
ऽस्य^{१०} । ब्रीह्यादी (निः) (५.३.११६) । क्रोडोऽस्यास्ति^{१०} । 'क्रुड निमज्जने'
(तु० प० से०) । 'शूबर' [लोके] ॥२॥^{११}

कपिप्लवङ्गप्लवगशाखामृगवलीमुखाः ।

मर्कटो वानरः कीशो वनौकाः

कम्पते कपिः । 'कुडिकम्प्योर्नलोपश्च' (उ० ४.१४३) इतीन् । प्लवेन
गच्छति । शाखासञ्चारी मृगः । वली मुखेऽस्य^{१२} । मर्कति मर्कटः । 'मर्कः' सौत्रः
ग्रहणार्थः । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४.८१) । वने राति वनरः, तस्यायं
वानरः । 'की' इति शब्दमीष्टे । 'वानर' [इति स्यातस्य] ॥^{१३}

1. B. and K. read केशरी 2. Lion [6] 3. Tiger [3] 4. Hyena
[2] 5. Majority reads शूकरो 6. B. prefers किरः 7. M. शूकोस्त्यस्य
8. M. दंष्ट्रास्त्यस्य 9. M. नासास्य 10. M. क्रोडोस्यास्ति 11. Hog [12]
12. M. मुखेस्य 13. Monkey [9].

अथ भल्लुके ॥३॥

ऋक्षाच्चभल्लभात्काः

भल्लते हितस्ति भल्लुक. । 'भल्ल हिंसायाम्' (म्वा० आ० से०) ।
बाहुलकादु ॥३॥ ऋक्षोति ऋक्षः । 'ऋक्ष हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) ।
अच्छ अमिमुखं भल्लते । भालयति भालूक । 'भल आमण्डने' (चु० आ० से०)
उलूकादि (उ० ४४१) । भल्लतेऽस्तु^१ भल्लूक. । 'भालु' [लोके] ॥^२

गण्डके खड्गखड्गिनौ ।

गच्छति गण्ड । 'गमन्ताड्ड' (उ० १११४) । खडति भिनत्ति खड्ग. ।
गन् किद् (उ० १.१२४) । 'गंडा' [लोके] ॥^३

लुलापो महिपो बाहद्विपत्कासरसैरिभाः ॥४॥

लुलति पङ्के अयते च । 'मह पूजायाम्' (म्वा० प० से०) । अविमह्यो-
ष्टिपच्' (उ० १४५) । बाहाना द्विपन् । ईपत् सरति । सीरिषु भाति ।
ततोऽण्^४ । सैरिभ । 'मैसा' [इति स्यातस्य] पञ्च ॥४॥^५

स्त्रियां शिवा भूरिमायगो गोमायुर्मगधूर्तकाः ।

शृगालवञ्चकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः ॥५॥

गा विकृता वाच भिनोति । 'डुमिज् प्रक्षेपे' (स्वा० उ० से०) । 'कृवापा—'
(उ० १.१) इत्युण् । सृजति शृगाल । सरति गालयति चेति वा । शालव्यादि
[शृगाल] अपि । क्रोशति । 'फे' इत्यव्यक्तं रोति । जमति जम्बुक । 'जमु'
अदने' (म्वा० प० से०) । 'सियार' [लोके] ॥५॥^६

ओतुर्विडालो मार्जारो वृषदंशक आलुभुक् ।

अवतीति ओतु । 'सितनि—' (उ० १.६९) इति तुन् । विडमालाति ।
माष्टि मार्जार । 'कञ्जिमृजिम्भा चित्' (उ० ३.१३७) इत्यारन् । वृषान्
मृषकान् दशति । 'विलारि' [लोके] ।^७

त्रयो गौधारगौधेरगौधेया गौधिका मजे ॥६॥

गोषाया अपयम् । 'चदनगोह' [इति स्यातस्य] ॥६॥^८

1. M. भल्लतेस्तु 2. Bear [4] 3. Rhinoceros [3] 4. M. तगा
5. Buffalo [5] 6. Jackal [10] 7. Cat [5] 8. Iguana [3].

इवाचितु शल्यः

श्वान विध्यति । 'शल चलने' (म्वा० प० से०) । यत् । 'साहो' [लोके] ॥^१

तल्लोमिनि शलली शलल शलम् ।

वृषादित्वात् (उ० १ १०६) कलच् । शललम् । त्रीणि 'साहो'कष्टकस्य' ॥

वातप्रमीवोतमृग

वात प्रमिमीते वाताभिमुख धावनात् । वात इव मृग । निश्चङ्को मृगविशेष
पृषतभेद ॥^२

कोक ईहामृगो वृक ॥७॥

कोकते । 'कुक् वृक् आदाने' (म्वा० आ० से०) । ईहामृगस्येवा [स्य] ।
'वीगु' [लोके] ॥७॥^३

मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनय ॥

मृग्यने व्याघ्रं^४ । को रङ्गोऽस्य^५ हरिणाकृतिर्महानयम् । वातमयत ।
उष् । हरति मन । 'स्यास्त्या—' (उ० २ ४६) इतीनच् । ताम्रवर्णं । 'मृग'
[इति स्यात्] ॥^६

ऐण्येयमेण्याश्चर्माद्यम्

'एण्या ऋ' (४ ३ १५९) ॥^७

एगस्यैणमुभेत्रिषु ॥८॥

एणचर्मादौ तु 'श्रणिरजतादिभ्योऽन्' (४ ३ १५४) ॥८॥^८

कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि ।

समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनय ॥९॥

के दलति । कन्दे लीयते । चिनाति चीन । चम्वामुख्यंस्य । शोमनावुह
यस्य । एते हरिणभेदाश्चर्मण्युपयुक्ता ॥९॥^९

1 Porcupine [2] 2 The quill of a porcupine [3] 3 A
swift antelope [2] 4 Wolf [3] 5 M रङ्गोऽस्य 6 Deer
[5] 7 The skin and horns of a female deer [1] 8 The
skin etc of a deer [1] 9 Six varieties of deers [1 each]

कृष्णसाररुह्यङ्कुरशङ्कुशवररौहिपाः ।

गोकर्णपृषतैर्गश्यरोहिताश्चमरो मृगा ॥१०॥

कृष्णेन सार शबल । रौति रुह । जन्वादि (उ० ४ १०२) शरत्पुच्छ-
शृङ्ग । न्यञ्जतीति न्यङ्कु । 'नावञ्चे' (उ० १ १७) इति कु । बहुविधाण ।
रमते रङ्कु । मृगख्यादि (उ० १ ३७) । श वृणोति शवर । रोहिष तृणभे-
दमति । पृषता सन्त्यस्य । 'चीतर' [लोके] । एति एण, कृष्णहरिण ।
ऋच्छति ऋश्य । गवय एव 'रोह' लोके । रोहितो रक्तत्वात् । चमति चमर ।
एते द्वादशमृगभेदा ॥१०॥^१

गन्धर्व शरभो राम सृमरो गवय शशः ।

इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्या पशुजातयः ॥११॥

शरे माति । रमते । सृ गतौ (भ्वा० प० अ०) । सृषस्यद वमरञ्'
(३ २ १६०) । गामयते गवय । 'शश प्लुतगतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'खरहा' [लोके] । इत्यादयो ये वक्तोक्ता ये च पूर्वोक्ता सिंहाद्या वक्ष्यमाणाश्च
ये गोमेषहस्त्यादयः सर्वे ते पशुजातयः । पश्यति सर्वमविशेषणेति पशु ।
'अजिह्वशि'— (उ० १ २७) इत्यु, पशिरच ॥११॥^२

उन्दुरुम्पिकोऽप्याखुः

उनत्ति, उन्दुरु । मुष्णाति । मुष्णातेर्दीर्घश्च' (उ० २ ४२) इति किकन् ।
आ खनति, आखु । '—खनिसृम्या डिच्' (उ० १ ३३) इत्यु । 'सूत'
[लोके] ॥^३

गिरिका बालमूपिका ।

गिरति गिरिका । बाला चासौ मूपिका च ॥ द्वे ॥^४

सरट्, कृम्लास स्यात्

सरति सरट् । कृक् गल लासयति । 'गिगिटान' । (गिरगिट)
[लोके] ॥^५

मुशली^६ गृहगोधिका ॥१२॥

मुशलमिव । 'विद्यतुइया विस्तुइया' [च लोके] ॥१२॥^७

1 Other twelve kinds of deers [1 each] 2 Six different
kinds of animals [1 each] 3 Rat [3] 4 Small mouse [2]

5 Lizard [2] 6 Majority reads —

लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटका. समाः । ~

लुनाति लूता । तन्तून् वयति । ऊर्णेव तन्तुर्नाभावस्य । 'डचापो —' (६.३.६३) इति ह्रस्व । मर्कति । 'मकरी' [लोके] ॥^१

नीलङ्गुस्तु कृमि

नितरा लङ्गति । 'लङि गती' (म्वा० प० से०) । 'खरु शङ्कु—' (उ० १ ३७) इति साधु । क्रामति कृमि । 'ब्रमिशति—' (उ ४.१२१) इति किरिश्च ॥^२

कर्णजलौका शनपद्युभे ॥१३॥

कर्णस्य जलौकेव । 'गोजर' [लोके] ॥१३॥^३

वृश्चिक. शूककीटः स्यात्

वृश्चति वृश्चिक । 'वृश्चिकृष्यो. किकृ' (उ० २.४०) । शूकयुत्क कीटः । 'ऊर्णादिमक्षकस्य कृमिविशेषस्य' द्वे ॥^४

अलिद्रुणौतु वृश्चिके ।

अलति अलि । दीर्घादि [अलि.] अपि । द्रुणति द्रुण । 'द्रुण हिंसायाम्' (तु० प० से०) । 'द्रोण.' इत्यन्ये । 'वीची' [लोके] ॥^५

पारावत कलस्य कपोत

[गुडप्रियस्तीक्ष्णदृष्टः । 'चिउटा' । मत्स्युणो रक्तबीजक । खट्वाकृमि] परमवति । ततो जात पारावातः । कस्य वायो पोत इव । 'परेवा', 'कबूतर' [इति च लोके] । 'गृहक.' त्वन्य. ॥^६

अथ शशादनः ॥ १४ ॥

पत्त्री श्येनः

प्रशस्तं पत्रमस्य । 'श्येङ् गती' (म्वा० या० अ०) । 'स्यास्त्या—' (उ० २. ४६) इतीनच्^७ । 'वाज' [लोके] ॥^८

उलूके तु वायसारातिपेचकौ ।

उलति दहति । 'उलूकादय —' (उ० ४ ४१) इति साधु । 'पचिम-

1 Spider [4] 2 A small insect [2] 3 Centipede [3] 4. A kind of insect that eats woolen garments [2] 5. Scorpion [2] 6. Pigeon [3] 7. M. इति इनच् 8. Hawk [3].

च्योरिच्योरिच्च—' (उ० ५. ३७) इति वुन् । पेचकः । 'धूक' 'कुचकुचवा'
इति च [लोके] ॥^१

व्याघ्राटः स्याद्भरद्वाजः

व्याघ्रमटति । भरद्वाजस्यापत्यम् । 'मर्दुल' [लोके]^२

खञ्जरीटस्तु खञ्जनः ॥ १५ ॥

खञ्जति । बाहुलकाद् रीट् । 'खडैचा' [लोके] ॥ १५ ॥

लोहपृष्ठस्तु कङ्क स्यात्

लोहमिव पृष्ठमस्य । 'ककि गती' (म्वा० आ० से०) । 'ककहडा'
[लोके] ॥^३

अथ चापः किकीदविः ॥

चपति । 'चप हिंसायाम्' (चु० प० से०) । 'किकी' इति दीव्यति । 'चास'
[लोके]^४

कलिङ्गभृङ्गधूम्याटाः

के मूर्ध्नि लिङ्गमस्य । भृङ्ग इव । धूम्या धूमसमूहमटति । 'भुजैटा' [लोके] ॥^५

अथस्याच्छतपत्रकः ॥ १६ ॥

दावाघाटः

दाह आहन्ति 'कठफोरवा' [लोके]^६

अथ सारङ्गः^७ स्तोकवश्चातकः समाः ।

सारमङ्गमस्य । स्तोकं जलमस्य । चतति । चतति । 'चते याचने' (म्वा०-
प० से०) । 'पिपीहा' (लोके) ॥^८

कुकुवाकुस्ताम्रचूडः कुकुरश्चरणागुधः ॥ १७ ॥

कृवेन गलेन वक्ति । 'कृवेवच वदच' (उ० १.६) इत्युण् । 'कुक् आदाने'
(म्वा० आ० से०) । स चासौ कुटति च । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) ।
'मुरगा' [लोके] ॥ १७ ॥^९

1. Owl [3] 2 Sky-bark [2] 3 Wag-tail [2] 4 Heron [2]

5. Blue jay [2] 6 A kind of bird [3] 7. Wood-pecker [2]

8. B reads सारङ्ग. 9. Catbird supposed to live only
on rain-drops [3]

चटकः कलविद्ध स्यात् तस्य स्त्री चटका

चटति । 'चट भेदने' (म्वा० प० से०) । कल वद्धते गच्छति । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । [द्वे 'चटकस्य' एकम् 'चटकस्त्रिया'] ॥^१

तयो ।

पुममत्ये चाटकैर स्त्र्यपत्ये चटकैव हि ॥ १८ ॥

चटकायाश्चटकस्य^२ व । 'चटकाया ऐरक्' (४ १ १२८) । चटकान्च स्त्र्यपत्ये लुग्वक्तव्य (वा० ४ १ १२८) ॥ १८ ॥^३

कर्करेदु करेदु स्यात्

कर्क रेदति । 'रेदृमापणे' (म्वा० उ० मे०) ॥ द्वे ॥^४

कुकणक्रकरी समौ ।

'कृ' इति कणति । 'क्र' इति शब्द करोति । द्वे ॥^५

वनप्रियः परभृत कोकिल पिक इत्यपि ॥ १९ ॥

'चत्वार पर्याया' इति युक्त वन प्रियमस्य । काकेन भृत । कोकते । 'सलिकलि—' (उ० १ ५४) इतीलच्^६ । अपि कायति पिक । 'कोइल' (लोके) ॥ १९ ॥^७

काके तु कर्दारिष्टवलिपुष्टसष्ट्रजाः ।

ध्वाङ्क्षात्मघोपपरभृद्वलिभुग्वायसा अपि ॥ २० ॥

'का' शब्द कायति । के रटति । न रिष्टमस्य । वलिना पुष्ट । ध्वाङ्क्षति । ध्वाक्षि शब्दे (म्वा० प० से०) । आत्मान घोपयति । 'वय गती' (म्वा०-आ० से०) 'वयश्च' (उ० ३ १२०) इत्यसच् । 'कौआ' (लोके) ॥^८

द्रोणकाकस्तु काकोलः

द्रोणाख्य काक । काकयति । 'क्क लौत्ये' (म्वा० आ० स०) । 'होम काक' [इति स्यात्] ॥^९

1 Male and female sparrows [1 each] 2 M चटकाया चटकस्य वा 3 The male and female issue of a sparrow [1 each] 4 Kareṭu (ṭiṭhīri), a kind of bird [2] 5 Krakara, a bird which cries 'kra' [2] 6 M इति इल्च् । 7 Cuckoo [4] 8 Crow [10] 9 Raven [2]

दात्यूह कालकण्ठक ।

दाति मरणमूहते । द्वे ॥^१

आतायिचिल्लौ

आतायते । 'तापृ—' (म्वा० आ० से०) । 'सुपि—' (३ २ ७८) इति
णिनि । चिल्ल शैथिल्ये' (म्वा० प० से०) । 'चील्ह' [लोके] ॥^२

दाक्षाय्यगृध्रौ

'दक्ष वृद्धौ (म्वा० आ० से०) । 'श्रुदक्षि—' (उ० ३ ९६) इत्याय्य ।
ततोऽण्^३ (४ ३ १२०) । गृध्यते । क्रन् (उ० २ २४) । 'गोघ' [लोके] ॥^४

कीरशुकौ समौ ॥ २१ ॥

'की' शब्दमीरयति । शुक गतौ (?) । 'शुग्गा' [लोके] ॥ २१ ॥^५

क्रुड् क्रौञ्च

क्रुञ्चे (म्वा० प० से०) क्विनि (३ २ ५९) प्रज्ञाद्यणि (५ ४ ३८)
क्रौञ्च । 'कराकुलि [लोके] ॥^६

अथ वक कह

वक्ति वक । न्यङ्क्वादि (७ ३ ५३) । के जले ह्वयति । 'वकु (गु)ल' [लोके] ॥^७

पुष्कराहस्तु सारस ।

सरसि भव । 'सहरस [सारस] [लोके] ॥^८

कोकश्चक्रचक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामक ॥ २२ ॥

कोकते । चकते । रक् (उ० २ १३) । 'चक्र' इति वाक् यस्य । वचेर्घञ्
(३ ३ १९) । रथाङ्गस्य चक्रस्याह्वयो नामास्य । 'चक्रवाक' [इति ख्यात] ॥ २२ ॥^९

कादम्ब कलहस स्यात्

कदम्बे समूहे भवति । कलो मधुरवाक् हंस । 'वतक [लोके] ॥^{१०}

1 Gallinule [2] 2 Kite [2] 3 M ततोण् 4 Vulture [2]
5 Parrot [2] 6 Krauñca or curlew [2] 7 Crane [2] 8 Sar
asa or Indian crane [2] 9 Ruddy goose [2] 10 Kalaha
msa, a kind of goose [2]

उत्क्रोशकुररौ समौ ।

उत्क्रोशति । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'कुवः क्ररन्' (उ० ३.१३३) ।
द्वे । कुररोऽपि कौचभेद एव ॥^१

हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २३ ॥

हन्ति गच्छति । श्वेता गरुतः पक्षा वस्य । चक्राण्यङ्गान्यस्य । 'सामान्य-
हंसस्य' चत्वारि ॥ २३ ॥^२

राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ।

चञ्चुमिः सहितैश्चरणैर्लोहितैरुपलक्षितास्ते हंसानां राजा । 'रक्तहंसस्य'
[एकम्] ॥^३

मलिनैर्मल्लिकाख्यास्ते

किञ्चिद्भूम्नवर्णैश्चञ्चुचरणैरुपलक्षिताः । 'मल्लिकः' इति आख्या येषाम् ।
'धूम्रहंसस्य' [एकम्] ॥^४

धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥ २४ ॥

कृष्णैश्चञ्चुचरणैरुपलक्षिताः । धृतराष्ट्रे मवाः । 'कृष्णहंसस्य' [एकम्] ॥ २४ ॥^५

शरारिरातिराडिश्च^६

शरं नीरमृच्छति । 'अच इः' (उ० ४.१३८) । अतति । 'अज्यतिभ्यां च'
(उ० ४.१३०) इतोण् । आ अटति । इन् (उ० ४.११७) । 'आडी'
जलपक्षी ॥^७

वलाका विसकण्ठिका ।

वलां कायति । विसवत्कण्ठोऽस्याः^८ । वकभेदः ॥^९

हंसस्य योषिद्वरदा

वृणोति वरदा । हंसस्य स्त्री ॥^{१०}

1. Osprey [2] 2. A gander in general [5] 3. Flamingo
(a sort of white goose with redlegs and bild) [1] 4. A
flamingo with smoke-coloured legs and bill [1] 5. A
flamingo with black legs and bill [1] 6. B. reads 'शरारिरादि',
दिथ 7. Ādi, a kind of bird [1] 8. M. विसवत्कण्ठोऽस्याः 9. Valāka-
a kind of crane [2] 10. Female goose [1].

सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २५ ॥

लक्ष्म विद्यतेऽस्याः^१ । 'सरहस—' स्य पत्नी ॥ २५ ॥^२

जतुकाऽजिनपत्रा स्यात्

जत्विक् । इवार्थे कच् (५.३.९६) । अजिनमिव पत्रमस्याः । 'चमगुदरो'
[लोके] ॥^३

परोष्णी तैलपायिका ।

परं शत्रुरुष्णं यस्या । तैल पिवति । 'गादुर' [लोके] ॥^४

वर्चणा मक्षिका नीला

वरं वर्णति । पृषोदरादि (६.३.१०९) । नीलवर्णमक्षिकाया एकम् ॥^५

सरधा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥

सरं गतिमन्तं घातयति । द्वे । 'मधुमाद्यौ' [लोके] ॥ २६ ॥^६

पतङ्गिका पुत्तिका स्यात्

पतद् अङ्गमस्या । पुत् कुत्सितं तनोति । 'अन्येभ्योऽपि'—'(वा० ३.२.१०१)
इति डः । स्वार्थे कच् (५.३.७५) । मधुमक्षिकाविशेषः ॥^७

दशस्तु वनमक्षिका ।

दशति दंशः । द्वे 'डासा' इति ख्यातायाः ॥^८

दंशी तज्जातिरल्पास्याद्

'छोण्डासा' [लोके] ॥^९

गन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २७ ॥

गन्धयत्यर्दयति । ओलच् । 'वरटा' 'वरई' [इति च लोके] ॥ २७ ॥^{१०}

भृङ्गारी चोत्तका चीरी झिल्लिका च समा इमाः ।

भृङ्गमारानि । 'ची' इति शब्दं रोति चीरुक् । 'चि' इति ईरयति । 'चिल्ल
शैथिल्ये' (म्वा० ५० से०) । पृषोदरादित्वात् (६.३.१०९) इति । 'क्षीगुर'
[लोके] ॥^{११}

1. M. विद्यतेस्या. 2 Female crane (sārāsa) [1] 3. Bat [2]
4 A kind of bat [2] 5. Blue fly [1] 6. Honey bee [2] 7. M.
अन्येभ्योऽपि 8 Patāṅgikā, a kind of honey bee [2] 9. Gad-fly
[2] 10. Small gad-fly [1] 11. Wasp [2] 12. Cricket [4].

समौ पतङ्गशलभौ

‘शल चलने’ । ‘कृशशल—’ (उ० ३.१२२) इत्यमच् । ‘टीडी’ [लोके] ॥^१

खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २८ ॥

ज्योतिरिवेङ्गति^२ । ‘दृगि गतो’ (म्वा० ५० से०) । ‘जुगनू’ [लोके] ॥ २८ ॥^३

मधुव्रतो मधुकरो मधुलिप्मधुपालिनः ।

द्विरेफपुष्पलिङ्भृङ्गपटपदभ्रमरालयः ॥ २९ ॥

मधुव्रतं मक्षमस्य । अलो वृश्चिकलाङ्गुलम् । तद्वदिवास्यास्ति । ‘अतः—’ (५.२.११५) इति । द्वौ रेफौ नाम्नि यस्य । विमर्ति भृङ्गः । आम्यति । ‘अतिकमि—’ (उ० ३.१३२) इति करन् । अलति । इन् (उ० ४.११७) । ‘मंवरा’ [लोके] ॥ २९ ॥^४

मयूरो वर्हिणो वर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ।

शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥ ३० ॥

मयते । सर्वादिः । वर्हमस्यास्ति । ‘फलवर्हाम्यामिनन्’ (वा० ५.२.१२२) । मेघनादेनानुलसति । ‘मुरंला’ [लोके] ॥ ३० ॥^५

केका वाणी मयूरस्य

के मूर्ध्नि कायते ॥^६

समौ चन्द्रकमेचकी ।

चन्द्र इव । मेचकी वर्णेन । पिच्छस्य चन्द्राकृतेर्द्वे ॥^७

शिखा चूडा

दीते शिखा । ‘चुड समुच्छ्राये’ (तु० ५० से०) । मिदादित्वान् (३.३.१०४) अङ्दीर्घौ ॥ द्वे ॥^८

शिखण्डस्तु^९ पिच्छवर्हे नर्पुसके ॥ ३१ ॥

शिखामिडंयते । ‘पिच्छ कुट्टने’ (चु० ५० से०) । ‘वृह वृद्धौ’ (म्वा० ५० से०) । अच् (३.१.१३४) । वर्हाः । ‘मयूरपंखस्य’ ग्रीणि ॥ ३१ ॥^{१०}

1. Grass-hopper [2] 2. M. ज्योतिरिव इङ्गति 3. Fire-fly [2]
4. Bhramara or black bee [11] 5. Peacock [9] 6. The peacock's cry [1] 7. The eye in peacock's tail [2] 8. The peacock's crest [2] 9. B. reads शिखण्डश्च 10. The peacock's tail [3].

खगे विहङ्गविहगविहङ्गमविहायसा ।
 शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजा ॥३२॥
 पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजा ।
 नगौकोवाजिविकिरविविष्करपतत्रय ॥३३॥
 नीडोद्भवाः गरुत्मन्त पित्सन्तो नभसङ्गमा ।

खे गच्छति^१ । विहायसि गच्छति । 'विहायसो विहच—' (वा० ३ २ ३८) ।
 खच्च डिद्धा' (वा० ३ २ ३८), डि (वा० ३ २ ४८) विहण । विहाययति ।
 'हय गतौ' (म्वा० ५० से०) । सर्वधातुभ्योऽसुन्^२ (उ० ४ १८८) । शक्नोति ।
 'शकेरुनोन्तोन्त्युनय' (उ० ३ ४९) इतिप्रत्ययचतुष्टयम् । द्विर्जायते ॥ ३२ ॥
 पतत्र पत्र वास्त्यस्य । पतेन पक्षेण गच्छति । पतति । पतत् पत्र रथ इव
 यस्य । वाजा पक्षा सन्त्यस्य । विकिरति । वातीति वि । 'वातेडिच्च'
 (उ० ४ १३३) इतीण् । 'विकिर शकुनौ—' (६ १ १५०) इति निपात ।
 'पतेरत्रिन्' (उ० ४ ६९) ॥३३॥ नीडे उद्भव । गरुत पक्षा येषाम् ।
 पतितुमिच्छन्त पित्सन्त । 'पक्षी' [लोके] ॥^३

तेषा विशेषा हारीतो मदगु कारण्डव प्लव ॥३४॥
 तित्तिरि कुक्कुभो लावो जीवजीवश्चकोरक ।
 कोयष्टिकष्टिद्विभको वर्तको वर्तिकादय ॥३५॥

एते पक्षिणा विशेषा । हारि मनोहारि इत गमन यस्य । रमण रण्ड ।
 का ईषद् रण्ड वाति ॥३४॥ 'तित्ति' शब्द राति । कि । 'तीतिर' [लोके] ।
 'कुक्कु' शब्देन भाति । 'वनकुक्कुट' [लोके] । लावयति लाव । जीव जीव
 जीवयति । चकते चकोरक । 'वठि—' (उ० १ ६४) इत्योरन् । क जल
 यष्टिरिव । 'टिट्टि' शब्देन भाति । 'टिट्टिहिरो' [लोके] । वर्तते । 'वटई'
 [लोके] । वर्तकश्चित्रस्तदन्या वर्तिका ॥३५॥^४

गरुपक्षच्छदा पत्र पतत्र च तनूहृद्म ।

गृणाति । 'मृगोरति' (उ० १ ९४) । 'पक्ष परिग्रहे (चु० ५० से०) ।
 छाद्यतेऽनेन^५ । पतन्त्यनेन । 'दाम्नी—' (३ २ १८२) इति घृन् । पतन्त्र प्रायते ।
 'पट् पक्षस्य ॥^६

स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्

पक्षस्य मूलं पक्षतिः ॥^१

चञ्चुस्त्रोटिरुभेस्त्रियौ ॥ ३६ ॥

'चञ्चु गतो' (म्वा० ५० से०) । त्रोटयते । 'ठोर' [लोके] ॥ ३६ ॥^२

प्रढीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः ।

प्रकृष्टं द्यनम् । डीडः (दि० आ० अ०) निष्ठातस्य नः । एते पक्षिणां गतिविशेषाः ॥^३पेशीकोशो^४ द्विहीनेऽण्डम्पेशीनां मांसखण्डानां कोशो माण्डागारम् । अमति निस्सारयत्स्मादण्डः । द्वाभ्यां हीने क्लीपे ॥^५

कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥ ३७ ॥

कुलमयते । नितरामोदयते । 'खोता' 'खोत्रि' [इति च] लोके ॥ ३७ ॥^६

पोतः पाकोऽर्भको द्विभ्रम पृथुकः शावकः शिशुः ।

पुनाति पोतः । 'हसि—' (उ० ३.८६) इति तन् । पच्यते परिणम्यते-
ज्जेन^७ । 'अट गतो' (म्वा० ५० से०) । 'अर्भकपृथुक—' (उ० ५.५३) इति
साधुः । द्विभ्रमयति । 'द्विमिसंधे' । पर्ययति । 'पृथु प्रक्षेपे' । 'शव गतो' (म्वा०
५० से०) । धनन्तात्कन् (५.३.७५) । शिनोतिशिशुः । 'अः कित् सन्वच्च'
(उ० १.२०) इत्युः ॥^८

स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्

स्त्री च पुमांश्च । 'मिथु मेथु संगमे' (म्वा० उ० से०) । 'क्षुधिपिधि—'
(उ० ३.५५) इत्युनन् । द्वौ द्वौ । 'द्वन्द्वं रहस्य—' (८.१.१५) इति
निपातः । त्रीणि ॥^९

युग्मं तु युगलं युगम् ॥ ३८ ॥

'युजिरुचि—' (उ० १.१४६) इति मक् । युग्मम् । न्यङ्क्वादित्वात्
(७.३.५३) कुत्वम् । युगं लाति ॥ ३८ ॥^{१०}

1. The root of a wing [2] 2. Beak or bill [2] 3. Three kinds of the flying of birds [1 each] 4. B. पेशी कोशो 5. Egg [2] 6. Nest [2] 7. M. परिणम्यते जेन 8. The young of any animal or bird [7] 9. Couple [3] 10. Pair [3].

समूहनिब्रह्मयूहसंदोहविसरव्रजा ।

स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचया ॥३९॥

समुदाय समुदयः समवायश्चयो गण ।

स्त्रिया तु सहतिर्वृन्द निकुरम्व कदम्बकम् ॥४०॥

समूह्यते । 'ऊह वितर्क' (म्वा० आ० से०) । 'वह प्रापणे' (म्वा० उ० अ०) । निब्रह्म । सद्बुह्यते । विसरति । 'व्रज गतौ' (म्वा० प० से०) । 'अतिस्तु—' (उ० ११४०) इति णुञो (अ० उ० अ०) मन् । आ उह्यतेऽनेन^१ । घञ् (३३ १२१) । न्यङ्क्वादि (७३ ५३) । नि करोति । ण्यन्ताद्वतशब्दाद् घञ् (३३ १९) । वायतेऽनेन^२ वार । घ (३३.११८) । सहन्यते । घञ् (३३ १९) । हनस्त (७३ २२) । 'हो हन्ते —' (७३ ५४) । सचीयते । 'एरच्' (३३ ५६) ॥ ३९ ॥ समुदायते । 'अय गतौ' (म्वा० आ० से०) समुदीयते । इण (अ० प० अ०) मच् (३३ ५६) । समवाय्यते । 'अय गतौ' (म्वा० आ० से०) । गण्यते । 'गण संघाते' (चु० उ० से०) । सहन्यते । वृणोति वृन्दम् । 'अब्दादगश्च' (उ० ४९८) इति साधु । निकुरति । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । अम्बच् । कदम्बयते । द्वाविंशति ॥४०॥^३

वृन्दभेदा समैर्वर्गः

समैरूपलक्षितम् । वृज्यते वर्गं ॥^४

सघसार्थौ तु जन्तुभिः ।

सजातीयैर्जन्तुभिरूपलक्षितम् । सरति । 'सर्तेर्णिन्' (उ० २५) इति यन् ॥^५

सजातीयैः कुलम्

सजातीयैरेव समूहे ॥^६

यूथं तिरश्चा पुनपुसकम् ॥४१॥

'यु मिथ्रणे' (अ० प० से०) । '—पृष्ठगूययूय—' (उ० २१२) इति साधु । तिर्यक्समूहे यूथम् ॥४१॥^७

1 M उह्यतेनेन 2 वायतेनेन । 3 Multitude or Collection [22]

4 A class of similar things e g brāhmaṇa-varga, śāila varga etc [1] 5 Group (as pakṣi sangha, manuṣya-sangha Sc) [1] 6 Race or family [1] 7 A flock of birds [1]

पशूना समज*

‘अज गत्पादौ’ (भ्वा० प० से०) । अप् (३ ३ ६९) ॥^१

अन्येषा समाज

अन्येषा सघ समाज । घञ् (३ ३ १९) ॥^२

अथ सधर्मिणाम् ।

स्यान्निकाय

निचीयते । घञि कु ॥^३

पुञ्जराशौ तूत्कर कूटमस्त्रियाम् ॥४०॥

पुञ्ज्यने पुमास जयति वा पुञ्ज । उत्कीर्यते । कूटयति । ‘धान्यादेशच्छ्रित-
वृन्दस्य’ ॥४२॥^४

कापोतशौ क्रमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणे ।

वपोताना समूह कापोतम् । एव शुकाना मयूराणाम् ॥^५

गृहासक्ताः पक्षिमृगाः छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥४३॥

इति सिंहादिवर्ग ॥५॥

छद्यति छेक । ‘छो छेदने’ (दि० प० अ०) । बाहुलकादीकन् । गृह्यते
गृह्य । क्यप् (३ ० ११९) ॥४३॥^६

इति सिंहादिवर्ग ॥ ५ ॥

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नरा ।

मनोरपत्यम् । ‘मनोर्जातावज्यतौ पुक् च’ (४ १.१६१ । प्रियन्ते मृता ।
तत स्वार्थे यत् (वा० ५ ४ ३६) । नरति । ‘नृ नये’ (भ्वा०, व्रथा० प० से०)
अच् (३ १ १३४) ॥^७

स्यु पुमास पञ्चजना पुरुषा पूरुषा नरः ॥१॥

पुनाति । ‘पूजो हुमसुद्’ (उ० ४ ७७) । पञ्चमिभूतं जंयते । घञ् (३ ३
१९) । ‘पुर अग्रगमने’^८ (तु० प० से०) । ‘पुर कुपद्’ (उ० ४ ७४) ।

1 A multitude of animals [1] 2 An assembly of human beings [1] 3 An association of persons who perform like duties [1] 4 M क्ययति 5 A sheaf of grain [3] 6 A flock of pigeons, parrots, peacocks and frankoline partridges [1 each] 7 Tame birds or animals [2] 8 Mankind [6]

पृषोदरादित्वात् (६३ १०९) पक्षे दीर्घं । पुरि शेते वा । 'नयतेडिञ्च' (उ० २ १००) इत्यृन् । 'मनुष्य [जातो] पुरुष [स्य]' ॥ १ ॥^१

स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधू ।

प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥

स्त्यायेते शुक्रशोणिते अस्याम् । 'स्त्यायतेङ्' (उ० ४ १६५) । 'युष' सौत्र सेवार्थ । 'हृसृरुहि—' (उ० १ ९७) इत्यति । अल्प बलमस्या । योषति । 'नृनरयोवृद्धिश्च' इति डीन् । सीमन्तोऽस्त्यस्या ।^२ 'वहो घश्च' (उ० १ ८३) इत्यृ । प्रतीप द्रष्टु शीलमस्या । वमति स्नेहम् । ज्वालादि (३ १ १४०) । वन्यते वनिता । मह्यते । 'सलिकलि—' (उ० १ ५४) इतीलच् ॥ २ ॥^३

विशेषास्तु

स्त्रीणां विशेषा ॥

अङ्गना भीरु कामिनी वामलोचना ।

प्रमदा मानिनी कान्वा ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥

सुन्दरी रमणी रामा

प्रशस्तान्यङ्गान्यस्या । 'मिय ऋक्लुवनौ' (३ २ १७४) । कामो-
स्त्यस्या ^४ । वामे सुन्दरे लोचने यस्या । प्रमदो हर्षोऽस्त्यस्या ^५ । मानोऽस्त्यस्या ^६ ।
कम्यते स्म । 'लल ईप्तायाम्' युच् (उ० २ ७८) । प्रशस्तो नितम्बोऽस्या ।
॥ ३ ॥ सुष्ठु उनत्यरीन् । 'उन्दी' (६० ५० से०) । पृषोदरादि (६. ३
१०९) । रमयति । ल्युट् । ज्वालादित्वात् (३ १ १४०) ण । रामा ।^७

कोपना सैव भामिनी ।

'मामक्रोध' (भ्वा० आ० से०) । आवश्यके णिनि (३. ३ १७०) ॥^८

वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥

वर आरोहो नितम्बोऽस्या ^{१०} । मत्तेव काशते । वरवर्णोऽस्त्यस्या ^{११} । अत्य-
न्तोत्कृष्टस्त्री' ॥ ४ ॥^{१२}

1 Man [5] 2 M सीमन्तोस्त्यस्या 3 Woman [11] 4 M

कामोस्त्यस्या 5 M हर्षोस्त्यस्या 6 M मानोस्त्यस्या 7 M नितम्बोस्त्या

8 Twelve kinds of beautiful women [1 each] 9 A

passionate woman [2] 10 M नितम्बोस्त्या 11 M वरवर्णोस्त्यस्या.

12 An excellent woman [4]

कृताभिषेका महिषी

कृतोऽभिषेकोऽस्याः^१ ॥^२

भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ।

अन्या महिषीभिन्ना ॥^३

पत्नी पाणिग्रहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥

भार्या जायाथ पुंभूम्नि दाराः

‘पत्युर्नो यत्तसंयोगे’ (४. १. ३३) । पाणिगृहीतोऽस्याः^४ । द्वयोः पूरणी । सहधर्मोऽस्त्यस्याः^५ ॥ ५ ॥ भ्रिमने भार्या । प्यत् (३. १. १२४) । जायते-स्याम्^६ । ‘जनेयक्’ (उ० ४. ११०) । दारयन्ति भ्राष्टृन् । घञ् (वा० ३. ३. २०) । सप्त ॥^७

स्यात्तु कुटुम्बिनी ।

पुरन्ध्री

कुटुम्बमस्त्यस्याः । पुरं दारयन्ति । ‘संज्ञाया भृतृवृ-’ (३. २. ४६) इति षच् । पृषोदरादिः (६. ३. १०९) । ‘पुत्रादिमत्याः सधवायाः’ द्वे ॥^८

सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥

शोभनं चरित्रमस्याः । ‘अस भुवि’ (अ० ५० से०) । ‘स्वसोरल्लोपः’ (६. ४. १११) ङीप् (४. १. ६) । साप्नोति परलोकम् । ‘कृवापा-’ (उ० १. १) इत्युण् । चत्वारि ॥^९

कृतसापत्निकाध्यूहाधिविन्ना^{१०}

सपत्न्या मायः सापत्नी । प्यन्तात् (५. १. २४) ङीप् (४. १. ४१) । ततः षच् (५. ३. ७५) । कृता सापत्निका यस्याः । अधि उपरि स्त्र्युद्ध-मस्याः । अधि उपरि विघ्नं लामोऽस्याः^{११} । ‘अनेकभार्यस्य प्रथमभार्या’ ॥^{१२}

1. M. कृतोभिषेकोस्याः 2. A consecrated queen [1] 3. Uncon-
secrated queens [1] 4. M. पाणिगृहीतोस्याः 5. M. सहधर्मोऽस्त्यस्याः
6. M. जायतेस्याम् 7. Wife [7] 8. A woman whose husband
and children are living [3] 9. A virtuous woman or chaste
wife [4] 10. B. reads कृतसापत्निकाध्यूहाधिविन्ना 11. M. लामोस्याः
12. A wife, whose husband has married another wife [3].

पृषोदरादित्वात् (६ ३ १०९) पक्षे दीर्घं । पुरि शेते वा । 'नयतेडिञ्च'
(उ० २ १००) इत्यृन् । 'मनुष्य [जातौ] पुरुष [स्य]' ॥ १ ॥^१

स्त्री योषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधू ।

प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥

स्त्यायेते शक्रशोणिते अस्याम् ।' स्त्यायतेईट्' (उ० ४ १६५) । 'युष'
सौत्र सेवार्थं । 'हृसृरुहि— (उ० १ ९७) इत्यति । अल्प बलमस्या ।
योषति । 'नृनरयोवृद्धिश्च' इति डीन् । सीमन्तोऽस्त्यस्या ।^२ 'वहो धश्च' (उ०
१ ८३) इत्यु । प्रतीप द्रष्टु शीलमस्या । वमति स्नेहम् । ज्वालादि
(३ १ १४०) । वन्यते वनिता । मह्यते । 'सलिकलि—' (उ० १ ५४)
इतीलच् ॥ २ ॥^३

विशेषास्तु

स्त्रीणां विशेषा ॥

अङ्गना भीरु कामिनी वामलोचना ।

प्रमदा मानिनी कान्दा ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥

सुन्दरी रमणी रामा

प्रशस्तान्यङ्गान्यस्या । मिय क्रुक्लुक्नो (३ २ १७४) । कामो
स्त्यस्या ^४ । वामे सुन्दरे लोचने यस्या । प्रमदो हर्षोऽस्त्यस्या ^५ । मानोऽस्त्यस्या ^६ ।
कम्ब्यते स्म । 'लल इप्सायाम्' युच् (उ० २ ७८) । प्रशस्तो नितम्बोऽस्या ^७
॥ ३ ॥ सुष्ठु उन्त्यरीन् । 'उन्दी (रु० प० से०) । पृषोदरादि (६ ३
१०९) । रमयति । ल्युट् । ज्वालादित्वात् (३ १ १४०) ण । रामा ।^८

कोपना सैव भामिनी ।

'भामक्रोध (म्वा० आ० सं०) । आवश्यकं णिनि (३ ३ १७०) ॥^९

वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥

वर आरोहो नितम्बोऽस्या ^{१०} । मत्तव वाशते । वरवर्णोऽस्त्यस्या ^{११} । अत्य
न्तोत्कृष्टस्त्री' ॥ ४ ॥^{१२}

1 Man [5] 2 M सीमन्तोस्त्यस्या 3 Woman [11] 4 M
वामोस्त्यस्या 5 M हर्षोस्त्यस्या 6 M मानोस्त्यस्या 7 M नितम्बोस्या
8 Twelve kinds of beautiful women [1 each] 9 A
passionate woman [2] 10 M नितम्बोस्या 11 M वरवर्णोस्त्यस्या
12 An excellent woman [4]

कृताभिषेका महिषी

कृतोऽभिषेकोऽस्याः^१ ॥^२

भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः ।

अन्या महिषीमिन्ना ॥^३

पत्नी पाणिग्रहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥

भार्या जायाय पुंभूम्नि दाराः

‘पत्न्युर्नो यज्ञसंयोगे’ (४. १. ३३) । पाणिर्गृहीतोऽस्याः^४ । द्वयोः पूरणो । सहधर्मोऽस्त्यस्याः^५ ॥ ५ ॥ भ्रिमने भार्या । ष्यन् (३. १. १२४) । जायते-स्याम्^६ । ‘जनेयंक्’ (उ० ४. ११०) । दारयन्ति धावृन् । धञ् (वा० ३. ३. २०) । सप्र ॥^७

स्यात्तु कुटुम्बिनी ।

पुरन्ध्री

कुटुम्बमस्त्यस्याः । पुरं धारयन्ति । ‘संज्ञाया भृतृवृ-’ (३. २. ४६) इति णच् । पृषोदरादिः (६. ३. १०९) । ‘पुत्रादिमत्याः सधवायाः’ द्वे ॥^८

सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥

शोभनं चरित्रमस्याः । ‘अम भुवि’ (अ० प० से०) । ‘क्षसोरल्लोपः’ (६. ४. १११) डीप् (४. १. ६) । साध्नोति परलोकम् । ‘कृवापा-’ (उ० १. १) इत्युण् । चत्वारि ॥^९

कृतसापत्निकाध्यूढाधिविन्ना^{१०}

सपत्न्या भावः सापत्नी । व्यजन्तात् (५. १. २४) डीप् (४. १. ४१) । सतः कन् (५. ३. ७५) । कृता सापत्निका यस्याः । अधि उपरि स्त्र्युद्ध-नमस्याः । अधि उपरि विघ्नं लाभोऽस्याः^{११} । ‘अनेकभार्यस्य प्रथमभार्या’ ॥^{१२}

1. M. कृतोभिषेकोस्याः 2. A consecrated queen [1] 3. Uncon-
secrated queens [1] 4. M. पाणिर्गृहीतोस्याः 5. M. सहधर्मोस्त्यस्याः
6. M. जायतेस्याम् 7. Wife [7] 8. A woman whose husband
and children are living [7] 9. A virtuous woman or chaste
wife [4] 10. B. reads कृतसपत्निसाध्वूढाधिविन्ना 11. M. लाभोस्याः
12. A wife, whose husband has married another wife [3].

समान ख्याति । 'समाने ह्य —' (उ० ४ १३६) इतीण् । वयसा तुल्या ।
'नौवयोधर्म—' (४ ४ ९१) इति यत् । त्रीणि ॥^१

अथ पतिवत्नी सभर्तृका

पतिरस्त्यस्या । द्वे ॥^२

वृद्धा पलिकनी

वद्धते वृद्धा । क्त । पलितमस्त्यस्या । 'छदसि क्नमेके' (वा० ४ १ ३६) ।
द्वे ॥^३

प्राज्ञी तु प्रज्ञा^४

प्रजानाति । 'आतश्च—' (३ १ १३६) इति क । 'स्वयज्ञाभ्या द्वे ॥^५

प्राज्ञा तु धीमती ॥ १० ॥

प्रज्ञास्त्यस्या । द्वे ॥ १२ ॥^६

शूद्री शूद्रस्य भार्या स्यात्

शूद्रस्य स्त्री । पुयोगे डोप् (४ १ ४८) ॥^७

शूद्रा तज्जातिरेव तु^८ ।

शूद्रोत्पन्नाया त्वजादिपनाट्टाप् ॥^९

आभीरी तु महाशूद्री जातिपुयोगयो समा ॥ १३ ॥

आभीरस्य स्त्री । जाती पुयोगे च (४ १ ४८) डोप् । एव महाशूद्री । या
तु गृह्णी शूद्री तत्र टावेव । 'ब्राह्मणा [त्] शूद्रकन्यायामाभीरौ नाम
जायते ॥ १३ ॥^{१०}

अर्याणी स्वयमर्या स्यात्

वर्यक्षत्रियाम्ना वा (वा० ४ १ ४९) [इति] स्वार्थे डोपानुक् । स्वय
पुयोग विता । 'वैश्याया' द्वे ॥^{११}

1 A female friend [3] 2 A woman whose husband is
alive [2] 3 An old grey haired woman [2] 4 B prefers
the following order प्रज्ञा तु प्राज्ञा 5 A wise woman [2]
6 An intelligent woman [2] 7 The wife of a Sudra [1]
8 B and K read च in place of तु 9 A woman of the
Sudra tribe [1] 10 Either a cowherd's wife or woman
of a very low Sudra tribe [2] 11 A woman of the Vaisya
tribe [2]

क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।

[एवम् । द्वे] ॥^१

उपाध्यायाप्युपाध्यायी

उपेत्याधीयतेऽस्या ^२ । 'विद्योपदेशिन्या' द्वे ॥^३

स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥ १४ ॥

स्वय मन्त्रव्याख्यात्री ॥ १४ ॥^४

आचार्यानी तु पुंयोगे

आचार्यस्य स्त्री ॥^५

स्यादर्यो

एव पुंयोगे अर्यो ॥^६

क्षत्रियी तथा ।

क्षत्रियो ॥^७

उपाध्यायान्युपाध्यायी

उपाध्यायस्य स्त्री । मातुलोपाध्याययोरानुग्रा (वा० ४ १ ४९) ॥^८

पाटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

स्तनश्मश्र्वादियुक्ता स्त्री पोटा ॥ १५ ॥^९

वीरपत्नी वीरभार्या

वीर पतिरस्या । वीरस्य माया । द्वे ॥^{१०}

वीरमाता तु वीरसू ।

वीरस्य माता । वीर सूते । द्वे ॥^{११}

जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥

जातमपत्यमस्या । चत्वारि ॥ १६ ॥^{१२}

1 A women of the Kṣatriya caste [2] 2 M उपेत्याधीयतेस्या

3 A female preceptor [2] 4 A spiritual preceptress [1]

5 The wife of a spiritual preceptor [1] 6 The wife

of a Vaiśya [1] 7 The wife of a Kṣatriya [1] 8 The wife

of a preceptor [2] 9 A woman with beard or such other

masculine features [1] 10 The wife of a hero [2] 11 The

mother of a hero [2] 12 A woman recently delivered [4]

स्त्री नग्निका कोटवी स्यात्

‘कुट कौटिल्ये’ (तु० प० से०) कोट वेति । ‘नग्नाया’ द्वे ॥^१

दूतसंचारिके समे ।

दूयन्तेऽनया^२ । ‘दूट् उप (परि) ताप (दि० आ० से०) । क । सचार-
यति । द्वे ॥^३

कात्यायन्यर्धवृद्धा या कापायवसनाधवा^४ ॥ १७ ॥

कतस्यापरयम् । कापायवस्त्रधारिण्यर्धवृद्धा या विधवा ॥ १७ ॥^५

सैरन्ध्री परवशमस्था स्ववशा शिल्पकारिका ।

सीर धरति सीरन्ध्र । मूर्खविभुजादि (वा० ३ २ ५) । तस्येयम् ।
एवम् ॥^६

असिकनी स्याद्वृद्धाया प्रप्यान्तः पुरचारिणी ॥ १८ ॥

या युवती प्रेप्यान्तश्चारिणी सासिकनी । छन्दसि कनपके (वा० ४ १
३९) इत्यसिताया क्त ॥ १८ ॥

वारम्भी गणिका वेड्या रूपाजीवा

वारस्य वृन्दस्य स्त्री । गण समूहोऽस्त्यस्या^७ । वेशेन नपथ्येन शोभते ।
‘कर्मवेशाद्यन्’ (५ १ १००) । वरदा ॥^८

अथ सा जनै ।

सत्कृता वारमुखा स्यात्

वारे वेद्यावृन्दे मुख्या ॥^{१०}

कुट्टनी शभटी समे ॥ १९ ॥

कुट्टयति । लृट् (३ ३ ११३) । श मुख लभत । ‘मल परिमाणे’
(भा० आ० से०) । द्वे ॥ १९ ॥^{११}

विप्रश्निका त्रीश्रणिका दैवज्ञा

1 A naked woman [2] 2 M दूयन्तेनया 3 A female messenger [2] 4 B reads वषयमनाधवा 5 A middle aged widow attired in red clothes [1] 6 An independent female artizan working in another person's house [1] 7 A young maid servant of the harem [1] 8 M वृद्धास्त्यस्या 9 Prostitute [4] 10 The chief of a number of harlots [1] 11 Bawd [2]

विविध प्रश्नोऽस्त्यस्या ^१ । कन् । शुभाशुमयोरीक्षणमस्त्यस्या । ^२ देव शुभा-
शुम जानाति । त्रीणि 'शुभाशुमलक्षणज्ञाया' ॥^३

अथ रजस्वला ।

स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥

ऋतुमत्यप्युदक्यापि

रजोऽस्त्यस्या ^४ । बलच् (५ २ ११२) । स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्याः^५ ।
अवीरा तत्काले वीरसम्बन्धरहिता । अत्रैरपत्यमात्रेयी तद्वदगम्या । मलमस्त्यस्या-
॥ २० ॥ ऋतुरस्त्यस्या । उदकमस्त्यस्या । सज्ञायाम्' (?) यत् ॥^६

स्याद्रज पुष्पमार्तबम् ।

रज्यतेऽनेन^७ । 'भूरज्जिम्या किन्' (३० ४. २१६) इत्यसुन् । पुष्पने ।
ऋतुरेव । प्रज्ञाद्यप् (५ ४ ३८) ॥^८

श्रद्धालुर्दोहदवती

श्रद्धास्त्यस्या । दोहद गर्भिण्यमिलापोऽस्त्यस्या ^९ । 'इच्छा विशेषवत्या'
हे ॥^{१०}

निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥

निर्गत कल शुक्रमस्या । 'रजोहीनाया' हे ॥ २१ ॥^{१०}

आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी ।

आपन्न सत्त्वो जन्तुरस्याम् । गुह्यगमोऽस्त्यस्या ^{११} । ब्रौह्मादि (५ २ ११६)
अन्तरस्त्यस्या गर्भ । चत्वारि ॥^{१२}

गणिकादेस्तु गाणिक्य गाभिण यौवतं गणे ॥ २२ ॥

गणिकानां^{१३} समूहे यज्ञ (वा० ४ २ ४०) । युवतीना समूह । शत्रन्तात्
'मिक्षादिम्याऽण्' (४ २ ३८) ॥ २२ ॥ 'यूनस्ति' इति त्यन्तस्य तु 'भस्याङ्—'

1 M प्रश्नोस्त्यस्या 2 A female fortune teller [3] 3 M
रजोस्त्यस्या 4 M रजास्त्यस्या 5 A woman during her menst-
ruation [8] 6 M रज्यतेनेन 7 Menstruation [3] 8 M
मिलापोस्त्यस्या 9 A pregnant woman longing for anything [2]
10 A woman in whom the menstrual discharge has ceased
[2] 11 M गुह्यगमोस्त्यस्या 12 A pregnant woman [4] 13 M.
गणिकाणां ।

(वा० ६ ३ ६५) इति पुंस्त्वद्भावे (वा० ६ ३ ३५) 'अन्' (६ ४ १३७)
इति प्रवृत्तिभावान् यौवनम् ॥ २२ ॥^१

पुनर्भूदिधिपूरुढाद्विः

पुनर्मवति संस्कृता । दधाति पाप दिधिपू । 'अन्दूढम्भू-' (उ० १ ९३)
इति साधु । वारद्वयमूढा विवाहिता ॥^२

तस्या दिधिपु^३ पति ।

तस्या. पति दिधिपु । दिधिपुमात्मन इच्छति । क्यजन्तात् (३. १. ८)
क्विप् (३. २ १७८) ॥^४

स तु द्विजोऽग्रे दिधिपु^५ सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥ २३ ॥

अग्रे प्रधान दिधिपुर्यस्य । पुनर्भूमार्यैव यस्य प्रधानम् ॥ २३ ॥^६

कानीन कन्यकाजातः सुत

कन्याया अनूढाया अपत्यम् । 'कन्याया कनीन च' (४ १. ११६) ।
द्वे ॥^७

अथ सुभगासुत ।

सौभागिनेय

सुभगाया अपत्यम् । 'कल्याण्यादीनामिन्ड्' (४ १ १२६) ॥^८

स्यात्पारस्त्रैणेयस्तु परस्त्रिया ॥ २४ ॥

परस्त्रिया अपत्ये । इन्ड् (४ १ १२६) । उभयपदवृद्धि (७ ३ १९)
॥ २४ ॥^९

पैतृष्वसेय स्यात् पैतृष्वस्त्रीयश्च पितृष्वसु ।

सुत

'पितृष्वसुश्छण्' (४ १ १३२) । 'ढकि लोप' (४. १. १३३) च ॥^{१०}

मातृष्वसुश्चैवम्

मातृश्वसुश्चेति । प्राग्वत् ॥^{११}

1 A number of prostitutes, pregnant women, and young women [1 each] 2 A woman married twice [2] 3 B and K read दिधिपू 4 The husband of a woman married [1] 5 B and K read दिधिपू 6 A man of one of the first three castes who marries a married before [1] 7 The son of an unmarried woman [1] 8 The son of a favourite wife [2] 9. Adulterine (born from another's wife) [1] 10 The son of a paternal aunt [2] 11 The son of a mother's sister [2]

वैमात्रेयो विमातृज ॥ २५ ॥

विरुद्धा माना विमाता । तदपत्ये शुभ्रादित्वाद् (४ १ १२३) ढक् ॥^१

अथ बान्धविनेय स्याद्वन्धुलश्चाससीसुत ।

कौलदेय कौलदेर

बन्धक्या अपत्यम् । बन्धन लाति । कुलटाया अपत्यम् । ढक् (४ १ १२०) । 'शुद्राम्यो वा' (४ १ १३१) इति ढक् ॥ २६ ॥^२

मिक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥

तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मज ।

सन्ध्ययुक्ता या मिक्षुकी तदपत्य कौलटिनेय । 'कुलटाया वा' (४ १ १२३) इतीनङ् ॥^३

आत्मजस्तनय सूनु सुत पुत्र

आत्मनो देहाज्जात । तनोति कुलम् । 'वल्मिलि—' (उ० ४ ९९) इति कयन् । सूते । 'सुव क्ति' (उ० ३ ३५) इति नु । 'पु प्रसवे' (म्वा० ५० ब०) । क्त (३ २ १०२) । पुनाम्नो नरकात्त्रायते ॥^४

द्वित्रया त्वमी ॥ २७ ॥

आहुर्दुहितर सर्वे

स्त्रीलिङ्गास्वेत दुहितर वदन्ति । दोग्धि दुहिता । 'नप्तृनेष्टृ—' (उ० २ ९५) इति साधु ॥^५

अपत्य लोक तयो समे ।

न पतत्यनेन य । 'तु' सौत्रो हिसादौ । बाहुलकात्क । तयो तनय दुहितो ॥^६

स्वजाते त्वौरसौरस्यौ

स्वस्माज्जात । उरसा निर्मित । 'उरसोऽण्' च (४ ४ ९४) ॥^७

तातस्तु जनक पिता ॥ २८ ॥

तनोति तात । 'दुतनिभ्या दीर्घश्च' (उ० ३ ९०) इति क्त । जनयति । पातोति पिता । 'नप्तृनेष्टृ—' (उ० २ ९५) इति साधु ॥ २८ ॥^८

1 The son of a step-mother [2] 2 The son of an unchaste woman [5] 3 The son of a chaste female begger [2] 4 Son [०] 5 Daughter [6] 6 Child [2] 7 M उरमेण 8 A legitimate child [2] 9 Father [3]

जनयित्री प्रसूमाता जननी
[धाविका दुग्धदा धात्री धाविको दुग्धदापतिः ।]

जनयति । प्रसूते । माति गर्भोऽस्याम्^१ ॥^२

भगिनी स्वसा ।

भग कल्याणमस्त्यस्या । सुष्ठु अस्त्यति । 'सावसेऋन्' (उ० २ ९६) ।
द्वे ॥^३

ननन्दा तु स्वसा पत्यु

न नन्दति । 'नञि नन्दे' (उ० २ ९८) इति ऋन् ॥^४

नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥

न पतन्ति पितरोऽनया । पुत्रस्यापत्य स्त्री । विदाद्यञ् (४ १ १०४)
॥ २९ ॥^५

भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातर स्यु परस्परम् ।

यतन्ते यातर । 'यतेर्वृद्धिश्च' (उ० २ ९७) इत्यृन् ॥^६

प्रजावती भ्रातृजाया

प्रजाऽस्त्यस्या^७ । भ्रातृजायायाद्वे ॥^८

मातुलानी तु मातुली ॥ ३० ॥

मातुलस्य पत्नी । मातुलोपाध्याययोरानुग्वा (वा० ४ १ ४९) ॥ ३० ॥^९

पतिपत्न्यो प्रसू श्वश्रू

पतिपत्न्योर्माता श्वश्रू ॥^{१०}

श्वशुरस्तु पिता तया ।

तयो पिता श्वशुर । शु पूजित कृत्वा अश्नुते । 'शावसे -' (उ० १ ४४)
इत्युरञ् ॥^{११}

पितुर्भ्राता पितृव्य स्यान् मातुर्भ्राता तु मातुलः ॥ ३१ ॥

1 M गर्भोऽस्याम् 2 Mother [3] 3 Sister [2] 4 Husband's sister [1] 5 Grand-daughter [3] 6 The wife of a husband's brother [1] 7 M प्रजावती 8 Brother's wife [2] 9 The wife of a maternal uncle [2] 10 Mother-in law (a wife's or husband's mother) [1] 11 Father in law (a wife's or husband's father) [1]

‘पितृव्यमातुलमातामह—’ (४ २ ३६) इति निपात्यन्ते ॥ ३१ ॥^१

श्यालाः स्युर्भ्रातर पत्न्या

श्यायते । ‘श्यैङ् गतो’ (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकात्कालन् ॥^२

स्वामिनो देवृदेवरौ ।

स्वामिन पत्युर्भ्राता कनिष्ठ । दीव्यति । ‘अतिकमि—’ (उ० ३ १३२)

इत्यर । ‘भ्रातापत्न्या शालक स्यात्स्वसा श्यालो च शालिका ॥’^३

स्वस्त्रीयो भगिनेयः स्यात्

स्वसुरपत्यम् । ‘खमुश्छ’ (४ १ १४३) । भगिन्या अपत्यम् ॥^४

जामाता दुहितु पतिः ॥ ३२ ॥

जाया मिमीते । ‘नप्तृ नेष्टृ—’ (उ० २ ९५) इति साधु ॥ ३२ ॥^५

पितामह पितृपिता

‘मातृपितृभ्या पितरि डामहच्’ (वा० ४ २ ३६) ॥^६

तत्पिता प्रपितामह ।

तस्य पितामहस्य पिता । प्रकर्षेण पितामह ॥^७

मातुर्मातामहाद्यवम्

मातु पिता मातामह ॥^८

सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥

सह पिण्डेन वर्तते । समानो नाभिर्मूलपुरुषोऽस्य^९ । सप्तपुरुषावधय सपिण्डा ॥ ३३ ॥^{१०}

समानादर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजा. समाः ।

समाने उदरे शयित । ‘विभाषोदरे’ (६ ३ ८८) समाव । समाने गर्भे भव । सह तुल्ये उदरे जात । चत्वारि ॥^{११}

1 A paternal uncle, and maternal uncle [1] 2 Wife's brother [1] 3 Husband's younger brother [2] 4 The son of a sister [2] 5 Son in law (1) 6 Grandfather [2] 7 A great grand father [1] 8 Grand father and great grand father (maternal) [1 each] 9 N नाभिर्मूलपुरुषोऽस्य 10 Sapinda [2] 11 Brother (uterine) [4].

सगोत्रवान्धवज्ञातिवन्धुस्वस्वज्जा समा ॥ ३४ ॥

समान गोत्र कुलमस्य । वध्नाति वन्धु । 'एस्वृस्तिहि—' (उ० १ १०) इत्यु । प्रज्ञाद्यणि (५ ४ ३८) बान्धव । ज्ञायते ज्ञाति । 'स्वन शब्दे' (भ्वा० ष० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३ ३ १०१) इति ड । स्व आत्मोपश्चासौ जनश्च । षट् ॥ ३४ ॥^२

ज्ञातेय वन्धुता तेषा क्रमाद्भाजसमूहयो ।

ज्ञातेर्भाव । 'कपिज्ञात्योर्ढक' (५ १ १२७) । वन्धुता समूह । 'ग्रामजनवन्धुभ्यस्तल्' (४ २ ४३) ॥^३

धवः प्रिय पतिर्भर्ता

धवति धव । प्रीणाति प्रिय । क (३ १ १३५) । 'पातर्डति' (उ० ४ ५७) । विभर्ति । भृञ् (जु० उ० से०) वृच् (३ १ १३३) । चत्वारि ॥^४

जारस्तूपपति समौ ॥ ३५ ॥

जारयति । 'दारजारौ—' (वा० ३ ३ २०) इति घञ् । उपमित पत्या । द्वे ॥ ३५ ॥^५

अमृते जारज कुण्ड

अमृते पत्यौ जाराज्जात । कुण्ड । कुण्डयत कुलमनेन । 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०) ॥^६

मृते भर्तरि गोलक ।

मृत भर्तरि जाराज्जातो गोलक । 'गुड रक्षायाम्' (तु० ष० से०) घञ् (३ ३ १९) । कन् (५ ४ ५) ॥^७

भ्रात्रीयो भ्रातृजः

भ्रातुरपत्यम् । 'भ्रातुर्व्यञ्च' (४ १ १४४) इति छ ॥^८

भ्रातृभगिन्यौ भ्रातराबुभौ ॥ ३६ ॥

1 M अ येभ्योपि 2 Kinsman (sagotra) [6] 3 Relationship and kinsmen [1 each] 4 Husband [4] 5 A masculine paramour [2] 6 The son of a woman by a man other than her husband while the husband is alive [1] 7 A widow's bastard [1] 8 Nephew (brother's son) [2]

स्वसा च भ्राता च 'भ्रातृपुत्री स्वसृदुहितृभ्याम्' (१. २. ६८) इत्येकशेषः॥^१

मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ।

माता च पिता च । 'आनङ्गतो द्वन्द्वे' (६. ३. ३५) । 'पिता मात्रा' (१. २. ७०) इत्येकशेषो वा । 'मातरपितरावुदोचाम्' (६. २. ३२) इति निपातः ॥^२

श्वश्रूश्च श्वशुरौ श्वशुरौ

श्वश्रूश्च श्वशुरश्च । 'श्वशुरः श्वश्वा' (१. २. ७१) इत्येकशेषः ॥^३

पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७ ॥

पुत्रश्च दुहिता च । 'भ्रातृपुत्री--' (१. २. ६८) इत्येकशेषो वा ॥ ३७ ॥^४

दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ ।

जाया ज पतिश्च । राजदन्तादौ (२. २. ३१) पाठाज्जायाशब्दस्य 'दम्'-मात्र 'जम्-' मावौ ॥^५

गर्भाशयो जरायुः स्यात्

गर्भ^६ आशयेऽत्र । जरामेति, । 'किंजरयोः श्रिणः ।' (उ० १.४) इत्युण् । 'गर्भवेष्टनचर्मणः' द्वे । ' ' लोके ॥^७

उल्बं च कललोऽस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥

उल्लूयते । 'उल्वादयश्च' (उ० ४. ९५) इति साधु । कलं लाति । 'शुक्रयोगितसंपातस्य' द्वे ॥ ३८ ॥^८

सूतिमासो वैजननः

सूतेः प्रसवस्य मासः । विजायतेऽस्मिन्^{१०} । ल्युटन्तात् (३.३.११७) अण् ॥^{११}

गर्भो भ्रूण इमौ समौ ।

'गृ निगरणे' (तु० प० से०) 'अतिगृम्यां मन्' (उ० ३. १५२) । 'भ्रूण आराविशङ्कयोः' (चु० आ० से०) । घञ् (३. ३. १९) ॥ द्वे ॥^{१२}

1. A brother and a sister. [2] 2. Parents [4] 3. Father-in-law and mother-in-law [2] 4. Son and daughter [1] 5. Married couple [4] 6. M. गर्भे 7. M. आशनेत्र 8. Womb or uterus [2] 9. A cover, envelope, esp. the membrane surrounding the embryo [2] 10. M. विजायतेस्मिन् 11. The month of delivery [2] 12. The child in the womb [2].

तृतीयाप्रकृति शण्ड क्लीत्रः पण्डो नपुसकम् ॥ ३९ ॥

स्त्रीपुसापेक्षया तृतीया प्रकृति प्रकार । शाम्यति शण्ड । 'शमेढ' (उ० १ ९९) । 'क्लीवृ अघाष्ट्ये (म्वा० आ० से०) 'पण्डिपशि नाराने' (चु० प० से०) । न स्त्री न पुमान् । पञ्च ॥ ३९ ॥^१

शिशुत्वं शैशवं बाल्यम्

शिशोर्भाव । 'इगन्ताच्च लघु-' (५ १ १३१) इत्यण् । बालस्य भाव । ब्राह्मणादि (५ १ १२४) । त्रीणि ॥^२

तारुण्यं यौवनं समे ।

यूनो भाव । 'हायतान्त-' (६ ४ १६७) इत्यण् । द्वे ॥^३

स्यात्स्थाविरं तु वृद्धत्वम्

स्थविरस्य भाव । युवादि (५ १ १३९) ॥^४

वृद्धसघेऽपि वार्धकम् ॥ ४० ॥

वृद्धानां सघ । वृद्धाच्च' (वा० ४ २ ३९) इति वुज् । भावकर्मणोस्तु मनानादित्वात् (५ १ १३३) । तत स्वार्थे ष्यञि (वा० ५. १ १३३) । तत स्वार्थे ष्यञि (वा० ५ १ ११४) वार्धक्यम् । द्वे ॥ ४० ॥^५

पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ

'पल गतो' (म्वा० प० से०) । जराहेतुक केशादौ शुक्लत्वम् । एकम् ॥^६

विम्रसा जरा ।

विम्रस्यतेऽया' । मिदादि (३ ३ १०४) । जीर्यन्त्यनया । पिदादित्वात् (३ ३ १०४) अङ् । द्वे ॥^७

स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनया स्तनधयी ॥ ४१ ॥

उत्ताना शोते । अच् (वा० ३ २ १५) । 'डिभि सघे' (चु० उ० से०) । अच् (३ ३ ५६) । स्तनौ पिवति । आत क (३ २ ३) । स्तन धयति । 'नासिकास्तनयो —' (३ २ १९) इति खश्^८ । अतिबाला ॥ ४१ ॥^{१०}

1 An impotent man [5] 2 Childhood [8] 3 youth [2]
4 Old age [2] 5 A collection of old man [2] 6 Greyness
of hair brought on by old age [1] 7 M विम्रस्यतेनया 8 Old
age [2] 9 M खच 10 A female baby sucking the breast [4]

बालस्तु स्यान्माणवः

बल्यते बाल । मनोरथम् । 'ब्राह्मणमाणव—' (४ २ ४२) इति निपा-
तनाण्ण । 'अल्पे' (५ ३ ८५) इति क । द्वे ॥^१

वयस्यस्तरुणो युवा ।

वयसि तिष्ठति । तरति । त्रीणि ॥^२

प्रवया स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ॥ ४२ ॥

प्रगत वयोऽस्य^३ । तिष्ठति 'अजिरशिशिर—' (उ० १ ५३) इति निपात ।
जिनाति स्म । क्त । 'ग्रहिज्या—' (६ १ १६) इति इत् । हल (६ ४ २) ।
'त्वादिभ्यश्च' (८ २ ४४) । जीयते । क्त । 'जीयतेरतृन्' (३ २ १०४) ।
पट् ॥ ४२ ॥^४

वर्षीयान् दशमी ज्यायान्

अतिशयेन वृद्ध । 'प्रियस्थिर—' (६ ४ १५७) इति वर्षादेश । दशमो
ऽवस्थाविशेषोऽस्यास्ति^५ । 'वृद्धस्य च' (५ ३ ६२) इतिज्य । त्रीणि ॥^६

पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रज ।

'अग्राद्यत्' (४ ४ ११६) । 'घच्छौ' च' (४ ४ ११७ ॥^७

जघन्यजे स्यु कनिष्ठयत्रीयोऽवरजानुजा ॥ ४३ ॥

जघन्यऽवरकाले जात । अतिशयेन युवा । 'युवाल्पयो कन्यतरस्याम्'
(५ ३ ६४) । पक्षे 'स्यूलद्वार—' (६ ४ १५६) इति यणादिलोपगुणौ ।
अवरस्मिन्काले जात । पञ्च ॥ ४३ ॥^८

अमासो दुर्बलश्छात

न मासमस्य । दुष्ट बलमस्य । 'छो छेदने^{१०}' (दि० प० अ०) । क्त
(३ ४ ७२) । छात । त्रीणि ॥^{११}

बलवान्मासलोऽसल ।

असोऽस्यास्ति^{१२} । त्रीणि ॥^{१३}

1 Child [2] 2 Young man [3] 3 M वयोस्य 4 Old man [6]
5 M दशमोवस्थाविशेषोस्यास्ति 6 Very old man [3] 7 M घच्छौ
8 Elder brother [3] 9 Younger brother [5] 10 M च्छेदन
11 A weak man [3] 12 M असास्यास्ति 13 A fat or strong
man [3]

तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी वृहत्कुक्षि पिचिण्डिल ॥४४॥

तुन्दिरस्यास्ति । तुन्दादिभ्य इलच् (५ २ ११७) । 'तुन्दिवलिबटेर्म' (४ २ १३९) । वृहत्कुक्षिरस्य । अतिशयित पिचिण्डमुदरमस्य । पञ्च ॥४४॥^१

अवटीटोऽवनाटश्चावभ्रटो नतनासिके ।

अवनता नासिकाऽस्य^२ । 'नते नासिकाया सज्ञाया टोटब्नाटज्भ्रटच' (५ २ ३१) । त्रीणि ॥^३

केशव केशिकः केशी

प्रशस्ता केशा अस्य । केशाद्वोऽन्यतरस्याम्^४ (५ २ १०९) । पक्ष इनिठनौ (५ २ ११५) । त्रीणि ॥^५

घलिनो घलिभ समौ ॥४५॥

बलिश्चर्मसकोचोऽस्यास्ति ।^६ पामादित्वाच्च । द्वे ॥^७

विकलाङ्गस्तुपोगण्डः

विकलमङ्गमस्य । पुनाति पौ । विच् (३ २ ७५) । स गण्डोऽस्य^८ पोगण्ड । 'स्वभावहीनाधिकाङ्गस्य' द्वे ॥^९

खर्वो ह्रस्वश्च वामन ।

'खर्वं गतौ' (म्वा० प० से०) 'ह्रस्' शब्दे (म्वा० प० से०) उत्वादि (उ० ४ ९५) । वामयति । नन्धादि (३ १ १३४) ॥^{१०}

खरणा स्यात्खरणस

खरा तीक्ष्णा खरस्येव नासिकाऽस्य^{११} । 'खुरखराभ्या नस् वा' (वा० ५ ४ ११८) । पक्षे 'अब् नासिकाया — (५ ४ ११८) इत्यच् नसादेशश्च । द्वे ॥^{१२}

विग्रस्तु गतनासिकः^{१३} ॥४६॥

विगता नासिकाऽस्य^{१४} । वेग्रो वक्तव्य' (वा० ५ १ ११८) ॥४६॥^{१५}

-
- 1 A man having a protuberant belly [5] 2 M नासिकास्य
3 A man having a flat nose [3] 4 M केशाद्वोऽन्यतरस्याम्
5 A man having fine hair [3] 6 M बलिश्चर्मसकोचो
स्यास्ति 7 A fold of the skin, wrinkle [2] 8 M गण्डोऽस्य 9 A
man having redundant or deficient limb [2] 10 A sharp
nosed man [2] 11 M नासिकास्य 12 Flat nosed [2] 13 B
reads गतनासिके 14 M नासिकास्य 15 A noseless man [2]

सुरणाः स्यात्सुरणसः

सुर इव नासिकाऽस्य^१ । द्वे ॥^२

प्रज्ञुः प्रगतजानुकः ।

प्रगते वातादिना विरले जानुनी अस्य । 'प्रसंभ्या जानुनोर्ज्ञुः' (५.४.१२९)

॥ द्वे ॥^३

ऊर्ध्वज्ञुरुर्ध्वजानुः स्यात्

ऊर्ध्वे जानुनी अस्य ॥^४

संज्ञुः संहतजानुकः ॥४७॥

संहते जानुनी अस्य ॥४७॥^५

स्यादेडे बधिरः

आ सर्वतः^६ ईड्यते । बध्यते । 'इपिमदि—' (उ० १.५१) इति किरच् ।
द्वे ॥^७

कुब्जे गडुलः

कु उब्जोऽस्य^८ । 'उब्ज आजवे' (तु० ५० से) । शकन्वादिः (वा० ६. १.९४) । गडुरस्यास्ति । द्वे ॥^९

कुकरे कणिः ।

कुत्सितः, रोगादिना वक्र. करोऽस्य^{१०} । 'कुण शब्दे' (तु० ५० से०) ।
द्वे ॥^{११}

पृश्निरल्पतनी

पृच्छयते पृश्निः । अल्पा तनुरस्य । द्वे ॥^{१२}

श्रोणः पङ्गौ

'श्रोणु संघाते' (भ्वा० ५० से०) । 'पन स्तुती' (भ्वा० आ० से०) ।
बाहुलकाद्गुः । 'जङ्घाहीनस्य' द्वे ॥^{१३}

1. M. नासिकास्य 2. A person having hoof-like nose [2]
3. Bow-legged, bondy-legged [2] 4. A man having long
shanks [2] 5. Knock-kneed [2] 6. M. सर्वतः 7. A deaf man
[2] 8. M. उब्जोस्य 9. A crook back [2] 10. M. करोस्य 11. A
man having crooked hand [2] 12. A small man [2]
13. A lame man [2].

मुण्डस्तु मुण्डिते ॥४८॥

मुण्डयते । 'मुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०) । द्वे ॥ ४८ ॥^१

वलिरु केकरे

'वल सवरणे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात्किरच् । इवे मूर्ध्नि करोति केकर । द्वे ॥^२

खोडे खञ्ज

'खोडू गतिप्रतिघाते' (भ्वा० प० से०) । 'खजि गतिवैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । द्वे ॥^३

त्रिषु जरावरा ।

जराशब्दादवरा उत्तानशयाद्यास्त्रिलिङ्गा ॥

जडुल कालक पिप्लु

जडति । बाहुलकादुलच् । कालयति । 'कल क्षेपे' चुरादि । अपि प्लवते । मितद्र्वादि (वा० ३ २ १८०) । 'लच्छन' लोके ॥^४

तिलकस्तिलकालकः ॥४९॥

तिल इव । कन् (५ ३ ९६) । तिल इव कालक । द्वे ॥४९॥^५

अनामयं स्यादारोग्यम्

आमयस्याभाव । अरोगस्य भाव । द्वे ॥^६

चित्रित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।

'चित्त्रित्साधिप्रतीकारे' [वा० इति] मन् । रज प्रतिक्रिया निरसनम् । द्वे ॥^७

भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥५०॥

भेष रोग जयति । 'अधेभ्योऽवि^८—' (वा० ३ २ १०१) इति ड । औषधेरिदमौषधम् । भेषजमेव । 'अनन्ता—' (३ ४ २३) इति ज्य । न गदोऽस्मान्^९ । जयति रोगान् । 'वृवापाजि—' (उ० १ १) इत्युण् । पञ्च ॥ ५० ॥^{१०}

1 A man with the shaved head [2] 2 A squint eyed man [2] 3 A Crippled man [2] 4 Freckle [3] 5 Mole [2] 6 Good health [2] 7 Treatment [2] 8 M अ-य-भ्योऽवि 9 M गदास्मात् 10 Medicine [5]

स्त्री रुग्नुजा चोपतापरोगव्याधिगदाभयाः ।

रजति देहम् । 'रुजो मङ्गे' (तु० प० अ०) । 'इगुपध—' (३.१.१३४) इति क. । रुजा । उपतापयति । घत्रि रोगः । विविधा आधयोऽस्मात्^१ । गदति गदः । 'अम रोगे' (म्वा० प० से०) । आमं यात्यनेन । सप्त ॥^२

क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च

क्षयति देहम् । अच् (३.१.१३४) । शोपयति । यक्षयते । 'यक्ष पूजायाम्' (चु० आ० से०) । मनिन् (उ० ४.१४४) । 'क्षयो' [लोके] ॥^३

प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

प्रतिक्षणं श्यायते । 'श्याद्वधधा—' (३.१.१४१) इति णः । पीनं स्यति । 'नासारोगविशेषस्य' द्वे ॥ ५१ ॥^४

स्त्री क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि

'दुक्षु शब्दे' (अ० प० से०) । क्विप् (वा० ३.३.९४) । क्ते (३.३.११४) क्षुतम् । 'ऋदोरप्' (३.३.५७) । क्षवः । 'छिक्का' [लोके] ॥^५

कासस्तु क्षवथुः पुमान् ।

'कासृ^६ शब्दकुत्सायाम्' (म्वा० आ० से०) । 'द्वितोऽथुच्' (३.३.८९) अवथुः । 'खोखी' [लोके] ॥^७

शोफस्तु श्वयथुः शोथः

'शव गतौ' (म्वा० प० से०) । बाहुलकात्क । यश्च । 'च्छवोः—' (६.३.१६) इत्यूठ् । 'दुओश्चि—' (म्वा० प० से०) । 'द्वितोऽथुच्'^८ (३.३.८९) । त्रीणि ॥^{१०}

पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥

पादस्य स्फुटनम् । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । विपद्यतेऽनया^{११} 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'रोगास्यायां ण्वल्—' (३.३.१०८) । 'वेवाइ' [लोके] ॥ ५२ ॥^{१२}

किलाससिध्मे

के लसति । सिध्यति सिध्यम् । 'सेढ्या' [लोके] ॥^{१३}

1. M. आधयोम्मत् 2. Disease [7] 3. A pulmonary disease [3]
4. A nasal disease [2] 5. Sneezing [3] 6. M. कास 7. M.
द्वितोऽथुच् 8. Cough [2] 9. M. द्वितोऽथुच् 10. Swelling [3] 11. M.
विपद्यतेनया 12. Cracking of the feet [2] 13. Blotch [2].

कच्छ्वा तु पाम पामा विचर्चिका ।

‘कपेश्छ च’ (उ० १ ८४) इत्यु । पाति देहमस्मात् । मनिन् (उ० ४ १४४) । ‘डाबुम्याम्—’ (४ १ १३) । पामा । विचर्च्यते । ‘चर्चं अध्ययने’ (चु० उ० से) । रोगे ण्वल् (३ ३ १०८) । खर्जुभेद ।^१

खर्जुं कण्डूश्च कण्डूया

‘खर्जं मार्जने (?) । ‘कृपिचमि—’ (उ० १ ८१) इत्यु । ‘कण्डून् गात्र विघर्षण (कण्ड्वादि) ‘कण्ड्वादिभ्यो यक्’ (३ १ २७) । ‘अ प्रत्ययात्’ (३ ३ १०२) । ‘खाज’ [लोके] ॥^३

विस्फोट पिटकस्त्रिषु ॥ ५३ ॥

‘स्फुटिर विशरणे’ (भ्वा० प० से०) । ‘पिट शब्दसघातयो’ (भ्वा० प० से०) । द्वे ॥ ५३ ॥^४

व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरु क्लीत्रे

‘व्रण शब्दे’ (भ्वा० प० से०) । ईर गतौ’ (अ० आ० से०) । बाहुल कामन् । ‘ऋ गतौ’ (जु० प० अ०) । ‘अतिपृवपि—’ (उ० २ ११७) इत्युस् । ‘घाव’ [लोके] ॥^५

नाडीव्रण पुमान् ।

नाड्या व्रण । सदा प्रस्रवतो व्रणस्य । ‘नमूर’ लोके ॥^६

कोठो मण्डलकम्

‘कुठि प्रतिघाते’ (भ्वा० प० से०) । अच् (३ १ १३४) आगमस्या नित्यत्वान्न नुम् । मण्डलमिव । ‘मण्डलाकारकुष्ठस्य’ द्वे ॥^७

कुष्ठश्चित्रे

‘हनिक्वपि—’ (उ० २ २) इति वयन् । श्वेतते । ‘श्विता वर्णे’ (भ्वा० आ० से०) । ‘स्फायि—’ (उ० २ १३) इति रक् । ‘श्वेतकुष्ठस्य’ द्वे ॥^८

दुर्नामकार्शसी ॥ ५४ ॥

दृष्ट नामास्य । इत्यर्थं । ‘अर्तेध्याघो शुट् च’ (उ० ४ १९५) इत्यमुन् । ‘ववासीर’ [लोके] ॥ ५४ ॥^९

1 Scab, a skin disease [4] 2 Majority reads वण्ड मज्ज
3 Itch [3] 4 Pimple [2] 5 Wound [3] 6 Ulcer [1]
7 Leprosy with round spots [2] 8 White leprosy [2]
9 Piles [2]

आनाहस्तु विवन्ध स्यात्

आनहनम् । 'णह वन्धने' (दि० उ० अ०) । 'वन्ध वधने' (कृया० प० अ०) । 'आत्मानस्य' द्वे ॥^१

ग्रहणी रुक् प्रवाहिका ।

गृह्यतेऽग्निरनया^२ । प्रवहति । ण्वुल् (३ १ १३३) । प्रवाहिका । रुक् रोग । 'ग्रहणी' [इति ख्याता] ॥^३

प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमास्तु वमथु समा ॥५५॥

'छर्द वमने' (चु० प० से०) । 'दुवम उद्गिरण' (म्वा० प० से०) । 'इक् कृप्यादिभ्य' (वा० ३ ३ '०८) । 'वमन' [लोके] ॥५५॥^४

व्याधिभेदा विदध्रि स्त्री ज्वरमेहभगदरा ।

अश्मरी मूत्रवृच्छ स्यात्पूर्वे शुक्रावधेस्त्रिषु ॥५६॥^५

रोगहार्यगदकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ।

रोग हरति । णिनि (३ २ ७८) । अगदमरोग करोति । विद्यामधीते । चिकित्सति ॥^६

वातौ निरामय कल्य उल्लाघोनिर्गतौ गदात् ॥५७॥

वृत्तिरस्यास्ति । 'वृत्तेश्च' (वा० ५ २ '०१) इति ण । निर्गत आम यान् । कलासु साधु । 'तत्र साधु' (४४ ९८) इति यत् । 'लाघ सामर्थ्ये' (म्वा० आ० से०) । 'अनुपसर्गात्फुल्ल—' (८ २ ५५) इति साधु । चत्वारि ॥५७॥^७

ग्लानग्लास्तू

ग्लायते स्म ग्लान । 'सयोगादे—' (८ २ ४३) इति निष्ठान । 'ग्लानिस्तू' (३ २ १३९) । 'रोगण क्षीणस्य' द्वे ॥^८

1 Constipation [2] 2 M गृह्यतेऽग्निरनया 3 Diarrhoea [2]
4 Vomitting [4] 5 This verse remains unexplained in the
manuscript The copyist might have missed the com-
mentary of the verse due to oversight Seven kinds of disease
[1 each] 6 Physician [5] 7 A man recovered from sickness
[3] 8 A languid man [2]

आमयावी विकृतोव्याधितोऽपटुः ।

आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्त

आमयोऽस्यास्ति¹ । 'आमयस्य दीर्घश्च' (वा० ५ २ १२२) इति विनि ।
व्याधि सजातोऽस्य² । आतोतोति । 'तुर त्वर त्वरणे' 'छान्दसा ववचिद्भाषायाम्'
'अम रोगे' (चुरा० उ० से०) । चुरादिणिचोर्वेकल्पित्वाद्धेत् । सप्त ॥³

समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥

पामाऽस्यास्ति⁴ । कच्छुरस्यास्ति ॥ ५८ ॥⁵

दद्रुणो दद्रुरोगी स्यात्

दद्रुरस्यास्ति । शाकीपलाशीदद्रूणा ह्रस्वश्च' (५ २ १००) । द्वे ॥⁶

अर्शोरोगयुतोऽर्शस ।

अर्शसि सन्त्यस्य । ['अर्शआदिभ्य —' (५ २ १२७)] अच् ॥⁷

वातकी वातरोगी स्यात्

'वातासीसाराम्या कुक् च' (५ २ १२९) ॥⁸

सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५९ ॥

[स्पष्टम्] ॥⁹

स्यु किलन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्ला किलन्नेऽक्षिण चाप्यमी ।

किलने चक्षुषी अस्य । किलन्तस्य चुल् चिल्, पिल्लो लश्च । पुरपश्चक्षुश्च ।
चोषर' [लोक] ॥¹⁰

उन्मत उन्मादवति

उन्मादोऽस्ति¹¹ । 'वातवृत्तचित्तविभ्रमस्य' द्वे ॥

श्लेष्मल श्लेष्मण कफी ॥ ६० ॥

श्लेष्माऽस्यास्ति¹² । 'सिध्मादिभ्यश्च' (५ २ ९७) इति लच् । पासादित्वात्
(५ २ १०) न । कफोऽस्यास्ति¹⁴ । श्रीणि ॥ ६० ॥¹⁵

1 M आमयोस्यास्ति 2 M सजातोस्य 3 A diseased man [7]
4 M पामास्यास्ति 5 A scabby man [2] 6 A person suffering
from ringworm [2] 7 A person afflicted with piles [1]
8 A gouty man [2] 9 A person suffering for diarrhoea [2]
10 A blear eyed man [4] A blear eye [3] 11 M उन्मादस्ति
12 A lunatic man [2] 13 M श्लेष्मास्यास्ति 14 M कफास्यास्ति
15 A Person affected with excess of phlegm [3]

न्युब्जो भुग्ने रुजा

‘उब्ज आजवे’ (तु० प० से०) । ‘भुजन्युब्जो—’ (७.३.३१) इति साधुः । भुग्नः कुब्जः । वक्रपृष्ठः । द्वे ॥^१

वृद्धनाभौ तुन्दिलतुण्डिभौ^२ ।

रोगेण उन्नता नाभिरस्य । ‘तुन्दिलविवटेभः’ (५.२.१३९) । सिष्मादित्वात् (५.२.९६) लच् । त्रीणि ॥^३

किलासी सिध्मलः

किलासमस्यास्ति । द्वे ॥^४

अन्धोऽदृक्

अन्धयति । ‘अन्ध दृष्ट्युपघाते’ (चु० उ० से०) । नास्ति दृगस्य । द्वे ॥^५

मूर्च्छाले मूर्तमूर्च्छितौ ॥ ६१ ॥

मूर्च्छाऽस्यास्ति^६ । मूर्च्छतेः क्ते (३.४.७२) ‘राल्लोषः’ (३.४.२१) । मूर्च्छा जाताऽस्य^७ ॥ ६१ ॥

शुक्र तेजो रेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ॥

शोचत्यनेन । तेजयति । ‘तिज निशाने’ (भ्वा० आ० से०) । असुम् (उ० ४.१८८) ‘री गत्यादौ’ (कृधा० प० अ०) । ‘सुरीम्या तुट् च’ (उ० ४.२०१) विशेषेण ईजते । ‘ईज गत्यादौ’ (भ्वा० आ० से०) । वीरे साधु । इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गम् । ‘इन्द्रियमिन्द्रलिङ्ग—’ (५.२.९३) इति साधु । षट् ॥^८

मायुः पित्तम्

मिनोति कृष्माणम् । ‘डुमिज् प्रक्षेपे’ (स्वा० उ० अ०) । ‘कृवाषा—’ (उ० १.१) इत्युण् । पतति पित्तम् । द्वे ॥^९

कफः श्लेष्मा

के जले फलति । श्लिष्यति । मनिन् (उ० ४.१४४) । द्वे ॥^{१०}

1. A hump-backed man (because of illness) [2] 2. B. prefers तुण्डिमनुण्डिलौ 3. A person having a protuberant navel [2] 4. A man having blotches [2] 5. Blind [2] 6. M. मूर्च्छास्यास्ति 7. M. जातास्य 8. A person fainted [2] 9. Semen virile [6] 10. Bile [2] 11. Phlegm [2].

स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा ॥ ६२ ॥

त्वचति । 'त्वच सवरणे' (तु० प० से०) । असृजो रक्तस्य धरा ।
द्वे ॥ ६२ ॥^१

पिशितं तरसं मांसं पल्लं क्रव्यमामिषम् ।

'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । क्त (३ २ १०२) । तरो बलमस्यास्ति
मनेर्दीर्घश्च' (उ० ३ ६४) इति स । 'ब्रुङ् गतौ' (म्वा० आ० अ०) ।
'अचा यत्' (३ १ ६७) ॥^२

उत्तप्तं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥

उत्तप्यते स्म । 'वल्ल सवरणे' (म्वा० आ० से०) । खर्जादित्वात् (उ०
४ ९०) ऊर । त्रीणि ॥ ६३ ॥^३

रुधिरेऽसृग्लोहितास्त्ररक्तक्षतजशोणितम् ।

रुणद्धि । 'इषिमदि—' (उ० १ ५१) इति किरच् । अस्यते (दि० प० से०)
वाहुलकादृज । अस्यते । रक् । अस्रम् । रञ्जे (म्वा० उ० अ०) क्ते (३ २ १०२)
रक्तम् । क्षताज्जातम् 'शोणू वर्णे' (म्वा० प० से०) । सप्त ॥^४

बुक्काऽग्रमासम्

'बुक्कमपणे' (म्वा० प० से०) । घञ् (३ ३ १९) । अग्र मुख्य
हृदयान्तर्गत मासम् । द्वे ॥^५

हृदयं हृत्

ह्रियते^६ हृत् । हृच्च तदपर च ॥^७

मेदस्तु वषा वसा ॥ ६४ ॥

'त्रिमिदा—' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४ १८८) । 'हृवप्—'
(म्वा० उ० अ०) । मिदाद्यङ् (३ ३ १०४) । वसति वसा । 'मा सस्नेहस्य'
त्रीणि ॥^८

पश्चाद्ग्रीवा शिराभ्रमन्या

पश्चाद्वागे ग्रीवाया शिरा । मन्या । मने क्यप् (३ ३ ९९) ॥^{१०}

1 Skin [2] 2 Flash [6] 3 Dried flesh or meat [3] 4. Blood
[7] 5 Flesh in the heart [2] 6 M ह्रियते 7 Heart [2] 8 Fat
[2] 9 B and K read शिरा 10 The muscle in the back
of the neck [1]

नाडी तु धमनिः सिरा ।

‘नड भ्रंशे’ चुरादेः ‘अच इः’ (उ० ४.१३८) । ‘धमेः’ सौत्रात् ‘अतिष्ठृधृ—’ (उ० २.१०२) इति अनिः । ‘पिबन् बन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । रक् । ‘शिज् निशाने’ (स्वा० उ० अ०) इत्यस्य वा त्रीणि ॥^१

तिलकं क्लोम

‘तिल स्नेहने’ (तु० प० से०) । ‘प्लुङ् गतो’ (म्वा० आ० अ०) । मनिन् (उ० ४.१४४) । ‘उदर्यजलाधारस्य’ द्वे ॥^२

मस्तिष्कं गोर्दम्

मस्यति तिकति च । ‘गुर्दं परिवेष्टने’ (?) । ‘गुर्दो’ [लोके] ॥^३

किट्टं मलोऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥

केटति किट्टम् । मलते धारयति । ‘कीटो’ [लोके] ॥६५॥^४

अन्त्रं पुरीतत्

‘अम गतो’ (म्वा० प० से०) । ‘सर्वधातुम्यः प्ठन्’ (उ० ४.१५८) । पुरी तनोति । द्वे । ‘आंतो’ [लोके] ॥^५

गुल्मस्तु प्लीहा पुंसि

गुड्यते रक्ष्यतेऽस्मात्^६ । मक् । ‘प्लिह गतो’ (म्वा० आ० से०) । ‘श्वन्-
क्षन्—’ (उ० १.१६०) इति साधु । द्वे ॥^७

अथ वस्नसा ।

स्नायुः स्त्रियाम्

वस्ते, आच्छादयति वस्नम् । ‘घापृ—’ (उ० ३.६) इति नः । वस्नं मूल्यं
स्यति । स्नाति स्नायुः । बाहुलकादुण् ॥^८

कालखण्डयकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥

कालं च तत्खण्डं च । यमं करोति यकृत् । धुक्षिदक्षिणपार्श्वे यकृत्, सप्त-
पार्श्वे प्लीहा इति वैद्याः । ‘वरवटि’ लोके ॥ ६६ ॥^९

1. Any tubular vessel of the body [3] 2. Lungs [2] 3. Brain [2] 4. Secretion [2] 5. Entrail [2] 6. M. रक्ष्यतेऽस्मात्
7. Spleen [2] 8. Nerve or tendon [2] 9. Liver [2].

सृणिका स्यन्दिनी लाला

‘सृवृषिम्या किन्’ (उ० ४ ४९) इति नि । स्यन्दते । णिनि (३ १ १७०) । लालयते । ‘लल ईप्सायाम्’ [चुरादि] । ‘लार’ [लोके] ॥^१

दूषिका नेत्रयोर्मलम् ।

दूषयति । ‘दोषो णौ’ (६ ४ ९०) इत्युत्वम् । ‘कीचर’ [लोके] ॥^२

मूत्रं प्रस्रावः

‘मूत्र प्रस्रावणे’ (चु० उ० से०) । स्रूयते स्राव । ‘स्रु प्रस्रावणे’ (म्वा० प० अ०) । ‘प्रे द्रुस्तु—’ (३ ३ २७) इति घञ् । द्वे ॥^३

उच्चारवस्करी शमल शकृत् ॥ ६७ ॥

पुरीष गूथ^४ वर्चस्कमस्त्री विष्टाविशौ (पौ) स्त्रियौ ॥

उच्चायते त्यज्यते । अवकीर्यते । ‘वर्चस्वेज्वस्वर’^५ (६ १ १४८) इति साधु । ‘शक्विशम्योर्निन्’ (उ० १ ११२) इति कल । ‘शवेऋतिन्’ (उ० ४ ५८) ॥६७॥ पिपति पुरीषम् । सृष्ट्या विच्व’ (उ० ४ २७) इतीपन् । गूयते । ‘गुङ् गतो’ (?) । ‘तिथपृष्ठ—’ (उ० २ १२) इति साधु । कृत्सित वर्च । विनिष्ठतेऽनया^६ । आत क (३ १ १३६) । विगति विट् । विवप् (३ ३ ९४) ॥^७

स्यात्कर्परः कपाजोऽस्त्री

कल्पने कर्पं । त राति । क पालयति । कपार [लोके] ॥^८

कीकसंकुल्यमस्थि च ॥ ६८ ॥

‘कि’ इति कसति । ‘कस गतो’ (म्वा० प० म०) । कुत्रे मयम् । ‘असि सज्जिम्या विद्यन्’ (उ० ३ १५४) । प्रीणि । ‘हाड’ [गवे] ॥ ६८ ॥^९

स्याच्छरीरास्थिन् कङ्काल

क कालयति । ‘कल क्षे’ (चु० प० म०) । ‘त्वमामरहितगरीरास्थिन’^{१०} एकम् ॥^{१०}

प्रष्टाभिन् तु कशेरुका ।

‘कश शब्दे’ (?) बाहुः आदेः । ‘पृष्ठवर्ग्य एवम्’ ॥^{११}

1 Saliva [3] 2 Secretion of eyes [1] 3 Urine [2] 4 B reads गूथ पुरीषम् 5 M वर्चस्वेज्वस्वर 6 M विनिष्ठतेनया 7 Excrement [9] 8 Skull [2] 9 Bone [3] 10 Skeleton [1] 11 Back bone [1]

शिरोस्थनि करोटि स्त्री

क रोटते । 'हट् दीप्तौ' (म्वा० आ० से०) ॥^१

पार्श्वस्थनि तु पशुका ॥ ६९ ॥

पर शृणाति । 'आङ्परयो सनिशृभ्या डिञ्च' (उ० १ ३३) इति
कु ॥ ६९ ॥

अङ्ग प्रतीकोऽवयवोऽपघन

अङ्गति । 'अगि गतौ' (म्वा० प० से०) । प्रत्येति प्रतीक । 'अलीका
दयश्च' (उ० ४ २५) इति साधु । अव यीति । 'यु मिथ्रण' (अ० प० अ०) ।
अच् (३ १ १३४) । अपहन्यते । 'अपघनोऽङ्गम्' (३ ३ ८१) इति साधु ।
चत्वारि ॥^४

अथ कलेवरम् ।

गात्रं वपुः सहनन शरीर वर्ष्म विग्रह ॥ ७० ॥

कायो देह क्लीवपुसो स्त्रिया मूर्तिस्तनुस्तनू ।

कलेवर श्रेष्ठम् । एति गात्रम् । घृनि (उ० ४ १५८) । 'बहुल तनि' (?) इति
गा । 'डुवप्' । 'अतिनृवपि—' (उ० २ ११७) इत्युसि । सहयन्तेऽस्मिन्^५ । शरिण
ईरयति । वर्णति । मनिन् (उ० ४ १४४) । विगृह्यते ॥ ७० ॥ चीयते
काय । चित्रा (स्वा० उ० अ०) घञ् (३ ३ ४१) । चस्य क । दिह्यते ।
घञ् (३ ३ १९) । मुह्यति (म्वा० प० से०) । तिच् (३ ३ १७४) ।
'राल्लोप' (६ ४ २१) । तन्यते । 'भृमृशि—' (उ० १ ७) इत्यु ।
'प्राणिजाते' (?) इत्यूङ् तनू^६ ॥

पादाग्र पदम्

पादस्याग्रम् । प्रगत पदम्^७ ॥^८

पाद पदघ्नश्चरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥

घञ् (३ ३ १६) । पाद । पद्यते क्विप् (३ ३ ९४) । 'पदोऽङ्घ्रि' ^९
इति स्वामी । 'पदघ्निति पदादेः' इत्यन्ये । अहृत्यङ्घ्रि । 'वक्त्रपादयश्च' (उ०
४ ६६) इति साधु । चरन्त्यनेन । चत्वारि ॥ ७१ ॥^९

1 Skull bone [1] 2 Rib [1] 3 M अवयवनाङ्गम् 4 Limb [4]
5 M सहयन्तेस्मिन् 6 Body [12] 7 M पद 8 The fore part
of the foot [1] 9 Foot [4]

तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ

तस्य पादस्य ग्रन्थी । घोटतेऽनया^१ । गल्यते गुल्फ । 'गल अदने' (म्वा०-
प० से०) । 'कलिगलिम्या फगस्योच्च (उ० ५ २६) इति वा । 'घुटा'
[लोके] ॥^२

पुमान्पार्णिस्तयोरध ।

तयोर्गुल्फयोरध । पृष्यते । 'पृषु सेचने (म्वा० प० से०) । 'घृणिपृश्नि
पार्णि— (उ० ४ ५२) इति साधु । पादपश्चाद्भागस्य' एकम् ॥^३

जङ्घा तु प्रसृता

जङ्घन्यते । हतेर्यङ्लुगन्तात् [अयेभ्योऽपि' (वा० ३ २ ४८)] ड ।
प्रसरति स्म । द्वे ॥^४

जानूरुपर्वीष्ठीवदस्त्रियाम् ॥ ७० ॥

'हसनिजनि— (उ० १ ३) इति युष् । ऊर्णूययते । 'ऊर्णोतेर्नुलोपश्च'
(उ० १ ३०) इति कु । उरो^५ पर्व । अति शयितमस्य यस्मिन् ।
'आसन्दीवदष्ठीवत्—' (८ २ १२) इति साधु । जङ्घोर्ध्वभागो जानु ।
त्रोणि ॥ ७२ ॥^६

सक्थि कलीवे पुमानूरु

'पज्ज सङ्गे (म्वा० प० अ०) । 'असिसञ्जिम्या कियन्' (उ० ३
१५४) । जानूपरिभागस्य' द्वे ॥^७

तत्सधिः पुंसि वदक्ष्ण ।

तस्य उरो । 'वक्ष रोषे' (म्वा० प० से०) । ल्युटि (३ ३ ११३)
पृषोदरादित्वानुम् । एकम् ॥^८

गुद त्वपान पायुर्ना

'गुद कीडायाम्' (म्वा० आ० स०) । क (३ १ १३५) । अपा
नित्यनेन । 'अन प्राणने (अ० प० से०) । पानि मग्म् । 'वृवापा—'
(उ० १ १) इत्युष् । त्रीणि ॥^९

1 M घोटते नया 2 Ankle [2] 3 Heel [1] 4 Shark [2]
5 M उरो 6 Knee [3] 7 Thigh [1] 8 The thigh joint
[1] 9 Anus [3]

वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥ ७३ ॥

‘वसेस्ति’ (उ० ४. १७९) । एकम् ॥ ७३ ॥^१

कटो ना श्रोणिफलकम्

कट्यते । ‘कटे वर्षादी’ (म्वा० प० से०) । श्रोणे २ फलकमिव, चर्माकार-
त्वात् । ‘ककुत्पाश्वंनिस्सृत’ द्वे ॥^३

कटि. श्रोणिः ककुद्भती ।

इत् (उ० ४. ११७) । ‘श्रोणु सघाते’ । मासपिण्ड. ककुत् । सोऽ-
तिशयितोऽस्याम्^४ । ‘कटे’ श्रोणि ॥^५

पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः

नितम्बति । ‘तम्ब गत्तौ’ (?) । ‘स्त्रीकट्या पश्चाद्भागस्य’ एकम् ॥^६

क्लीवे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥

हन्यते । ‘हन्ते. शरीरावयवे द्वे च’ (उ० ५. ३२) इत्यच् । ‘स्त्रीकट्या
पुरोभागस्य’ एकम् ॥ ७४ ॥^७

कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे ।

कूपाविव । नितम्बे तिष्ठतः । द्वयहीने । कुं भूमिं दारयति^८ । ‘द मये’
(ऋ० प० से०) । कुत्सितं कुन्दरम् । ‘पृष्टवंशादयोगतयौ’ एकम् ॥^९

स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ

स्फायते स्फिक् । बाहुलकाद्धिच् । कट्या प्रोथौ^{१०} मासपिण्डौ । ‘कटी’
‘प्रोथौ’ इति नामद्वयं वा । द्वे ॥^{११}

उपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥

उपतिष्ठे । वक्ष्यमाणयो मगशिस्तयो ॥ ७५ ॥^{१२}

1. The portion of abdomen below the navel [1] 2 M श्रेणि
3 Broad hips [2] 4 M. सोतिशयितोस्याम् 5 Hip [3] 6 The
buttock of a woman [1] 7. The fore part of a female
hip 8 M. दारयति 9. The Cavities of the loins 10. M
प्रोथौ 11. Hip or loin 12. The organ of generation of
either sex.

भगं योनिर्द्वयो

भज्यते । 'खनो घ च' (३ ३ १२५) इति घित्वाद्ध । योति । 'वहिथि—' (उ० ४ ५१) इति नि । 'द्वयो' इति योतिनान्वेति । द्वे ॥^१

शिश्नो मेढ्रं मेहनशेफसी ।

शिनोति^२ वर्षति शिश्न । 'शित्र निशाने' (स्वा० उ० अ०) । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । मेहन्त्यनेन । 'दाम्नी—' (३ २ १८२) इति ष्टृन् । शेते रेत [पाते] । -शीड फुट् च (उ० ४ २००) इत्यसुन् । 'शेष' इत्यदन्तोऽपि ॥

मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः

मुष्णाति । 'सृवृभू—' (उ० ३ ४१) इति वक् । अण्डयो कोश । 'वृषु सेचने' (म्वा० प० से०) । त्रीणि ॥

पृष्ठवशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥

पृष्ठवशस्याधोभागे त्रयाणां सध । त्रिकम् । एकम् । 'रीढ' [लोके] ॥ ७६ ॥

पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दम्

अपि चमति । पिचण्ड । वमन्ताडु (उ० १ ११४) । कुप्यते । 'प्लुपिकुपि—' (उ० ३ १५५) इति क्तिम् । जायतेऽत्र^३ । 'जनेररष्ठ च' (उ० ५ ३८) इति ठादेश । ऊर्ध्वमिर्यति । उदरम् । तुदति तुन्दम् । 'अब्दा दय —' (उ० ४ ९८) इति साधु । पञ्च ॥^४

स्तनौ कुचौ ।

स्तन्यते शब्द्यते । कुचति । 'कुच सकोचे' (तु० प० से०) । द्वे ॥^५

चूचुकं तु कुचाग्रं स्यात्

'चूचु' इत्यव्यक्तं कायति । कुचस्याग्रम् । द्वे ॥

न ना ब्रौड भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥

ना पुमान् । 'ब्रुङ् निमज्जन' (?) घञ् (३ ३ १९) । ब्रौड । भुजयो रन्तरम् । द्वे ॥ ७७ ॥^{१०}

1 The female organ of generation [2] 2 M गिनाति 3 The male organ of generation [4] 4 Testicle (3) 5 The lower part of the back bone [1] 6 M च वक्षेत्र 7 Belly [4] 8 Breasts [2] 9 Nipple [2] 10 Lap [2]

उरो वत्सं च वक्षश्च

‘अतैरुच्च’ (उ० ४.१९४) इति असुन् । उरः । वक्षे द्याद्यते वत्सम् ।
‘वक्ष संघाते’ (म्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४.१८८) । त्रीणि ॥^१

पृष्ठं तु चरमं तनोः ।

पृष्यते सिच्यते [पृष्ठम्] । ‘-पृष्ठपूय—’ (उ० २.१२) इति साधुः ।
देहस्य पश्चाद्भागः ॥^२

स्कन्धो भुजशिरोऽसोऽस्त्री

१

स्कन्धते । घट् (३.३.१९) । ‘स्कन्देश्च स्वाङ्गे’ (उ० ४.२०६) इति
घः । भुजस्य शिरः । अस्यते । ‘अंस सयाघाते’ । त्रीणि ॥^३

संधी तस्यैव जत्रुणी ॥७८॥

जायते जत्रु । ‘जत्र्वादयश्च’ (उ० ४.१०२) इति साधु । ‘अंस कक्षयोः
संधेः’ एकम् ॥^४

बाहुमूले उभे कक्षौ

कष्यते । ‘कष हिंसायाम्’ (म्वा० प० से०) । ‘वृत्तृवदि—’ (उ० ३.
६२) इति सः । ‘बाह्वोर्मूल’ द्वे ॥^५

पार्श्वमस्त्री तयोरधः ।

पशूनां समूहः पार्श्वम् । ‘पश्वा णत्—’ (वा० ४.२.४३) तयोः । कक्षयोर-
धोभागः ॥^६

मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री

मध्ये भवम् । लग्यते स्म । ‘लो सङ्गे’ (म्वा० प० से०) । ‘क्षुब्धस्वान्त—’
(७.२.९८) इति साधु । ‘देहमध्यस्य’ त्रीणि ॥^७

द्वौ परौ द्वयोः ॥७९॥

भुजबाहु प्रवेष्टो दोः स्यात्

परौ भुजबाहु ॥७९॥ भुज्यतेऽनेन^८ । बाह्वे । ‘बाहु प्रयत्ने’ (म्वा० मा० से०) ।

1. Chest [3] 2. The back of a body [1] 3. Shoulder [3] 4. Collar-bone [1] 5. Arm-pit [2] 6. The lower part of an arm-pit [1] 7. Waist or the middle of the body [3] 8. M. भुज्यतेनेन ।

मृगध्वादि (उ० १ ३७) । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । अच्
(३ १ १३४) । 'दमेडोस्' (उ० २ ६९) । चत्वारि ॥^१

कफोणिस्तु कूर्परः ।

क फणति । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४ ११७) ।
कुरति पिपति च । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०), 'पृ पालनादौ' (जु० प० से०)
'केहुनी [लोके] ॥^२

अर्धगोणरि प्राण्ड स्यात्

अस्य कूर्परस्योर्ध्वं प्रत्यासन्न कपोलो गण्डोऽस्य^३ ॥^४

प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः ॥८०॥

प्रकुप्यते । उपिः—कुपि—' (उ० २ ४) इति थन् । 'कफोणेरधोमणि
बन्धपयन्त' ॥८०॥

मणिवन्धादाकनिष्ठ करस्य करभो वहिः ।

मणिवन्ध्यतेऽत्र^५ । ततः कनिष्ठात्तो हस्तस्य बहिर्भागः करम । करे भाति ॥^६

पञ्चशाखा शय पाणिः

पञ्च शाखा, अङ्गुलयोऽस्य^७ । शतेऽस्मिन्^{१०} सर्वम् । 'पुसि—' (३ ३ १२१)
इति घ । शम' इत्यये । पणन्तेऽनेन^{११} पाणि त्रीणि ॥^{१२}

तर्जनी स्यात्प्रदेशनी ॥८१॥

तर्ज्यतेऽनया^{१३} । प्रदिश्यतेऽनया^{१४} । 'अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुल्या' द्वे ॥८१॥^{१५}

अङ्गुल्य करशाखाः स्युः

अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अत यञ्जि—' (उ० ४ २)
इत्युलि । करस्य शाखा इव । द्वे ॥^{१६}

1 Arm [2] 2 Elbow [2] 3 M गण्डोऽस्य 4 The upper part of the arm from the elbow to the shoulder [1]
5 M उप 6 Fore arm [1] 7 M मणिवन्ध्यतेऽत्र 8 The back of the hand from the wrist to the little finger [1]
9 M अङ्गुलयोऽस्य 10 M शतेऽस्मिन् 11 M पणन्तेऽनेन 12 Hand [3] 13 M तर्ज्यतेऽनया 14 M प्रदिश्यतेऽनया 15 Fore finger [2]
16 Fingers [2]

पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी ।

मध्यमानामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥८२॥

अङ्गुशब्दोऽङ्गवाची^१ । तत्र तिष्ठन्ति एता अङ्गुल्यः ॥८२॥^२

पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ।

पुनर्भवति । करे रोहति । नखमस्य । नखं राति । चत्वारि ॥^३

प्रादेशतालगोकर्णस्तिर्जन्यादियुते सते ॥८३॥

प्रादिश्यते । तलत्यत्र । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु० प० से०) । गोः कर्णं इव ।
'तर्जन्यादिसहिते वितृस्तेऽङ्गुष्ठे'^४ क्रमेणैकैकम् ॥ ८३ ॥^५

अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ।

कनिष्ठया सहिते विस्तृतेऽङ्गुष्ठे^६ । वितस्यते । 'तसु उपप्लवे' (दि० प० से०) ।
द्वादशाङ्गुलयः प्रमाणमस्य । द्वे ॥^७

पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ताविस्तृताङ्गुलौ ॥ ८४ ॥

'चप सान्त्वने' (म्वा० प० से०) । अच् (३.१.१३४) । 'इट् गतो' (म्वा० प० से०) । चपश्चायाविटश्च । प्रतलति । प्रसृती हस्तोऽस्य^८ । त्रीणि ॥८४॥^९

द्वौ सहतौ सिंहतलप्रतलौ वामदक्षिणौ ।

सिंहस्येव तलमत्र । 'मिलितयोर्वामदक्षिणपाण्योर्विस्तृताङ्गुल्यो.' [द्वे] ॥^{१०}

पाणिर्निकुञ्जः प्रसृतिः

नितरां कुञ्जः । प्रकृष्टा सृतिरस्य ॥^{११}

1. M. अङ्गुशब्दोऽङ्गवाची 2. Thumb [2] Middle, third and last fingers [1 each] 3. Nail [4]. 4. M. विस्तृतेऽङ्गुष्ठे
5. The span of the thumb and fore finger, the span of the thumb and middle finger and the span of the thumb and the third finger [1 each] 6. M. विस्तृतेऽङ्गुष्ठे
7. The measure of length equal to twelve angulas (being the distance between the extended thumb and the little finger [2] 8 M. हस्तोऽस्य 9. Slap [3] 10. The palms of the hand opened and joined together [1] 11. The palm of the hand stretched out and hallowed [1].

तौ युतावञ्जलि पुमान् ॥ ८५ ॥

‘अञ्जू व्यक्त्यादी’ (६० प० से०) । ‘ऋतण्यञ्जि—’ (उ० ४ २) इत्यलि ।
तौ प्रसृतौ मिलितौ ॥ ८५ ॥^१

प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तः

बाहौ प्रसारितपाणी हस्त । हसति । ‘हसिमृगृ—’ (उ० ३ ८६) इति
तन् । विस्तृत करो यस्मिन् । एकम् ॥^२

मुष्ट्या तु बद्धया ।

स रत्नि प्यात्

स हस्त बद्धया मुष्ट्या उपलक्षित । रमन्तेऽस्मिन्^३ रत्नि । ऋच्छतीति वा ।
‘ऋ गती’ (म्वा० प० अ०) । ‘ऋतनि—’ (उ० ४ २) इति कलिच ॥^४

अरत्निऽतु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥

नास्ति रत्निर्मुष्टिरस्मिन्नरत्नि । निष्क्रान्ता कनिष्ठास्मिन्तादृशो मुष्टिस्तेनोप
लक्षित स अरत्नि ॥ ८६ ॥^५

व्यामो बाहो सकरयोस्तयोरितर्यगन्तरम् ।

विशपण अम्यतेऽनेन^६ । स्वे स्वे पार्श्वे प्रसारितयोर्बाह्वोर्मध्यम् ॥^७

ऊर्ध्वविस्तृतदो पाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥

बायो च पाणी च । तत् । ऊर्ध्वं विस्तृत दो पाणि येन स । तादृशो ना ।
तस्य यमान परिमाणम् । पुरुष प्रमाणमस्य । ‘पुरुषहस्तिम्यामण्’ (५ २ ३८)
॥ ८७ ॥^८

1 A cavity formed by folding and joining the open hands together [1] 2 The measure of length equal to 24 angulas or about 18 inches [1] 3 M रमन्तेस्मिन् 4 The distance from the elbow to the closed fist [1] 5 The distance from the elbow to the tip of the little finger [1] 6 M अम्यतेनेन 7 The measure of length equal to the space between the tips of the fingers of either hand when the arms are extended [1] 8 The full height of a man, the height to which he reaches with both arms elevated [1]

कण्ठो गलः

कण्ठति । 'कण्ठः' (उ० १.१०३) । गिरति गलः । 'ग्रीवाग्रभागस्य' द्वे ॥^१

अथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि ।

गृणाति ग्रीवा । 'जिह्वाग्रीवा—' (उ० १.१५५) इति साधुः । शिरो धीयते-
स्याम्^२ । कं शिरसो धरा । ग्रीणि ॥^३

कम्बुग्रीवा त्रिरेखा सा

कम्बुः शङ्ख इव ग्रीवा । तिस्रो रेखा यस्याम् । 'शङ्खाकृतिग्रीवायाः एकम् ॥^४

अवदुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥

न वटस्यवटुः । बाहुलकादुः । घाटयति । 'घट संघाते' (चु० ५० से०) । कृकं
कण्ठमटति । ग्रीवायामुन्नतो भागः । 'घाटी' लोके ॥ ८८ ॥^५

वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।

उच्यतेऽनेन ।^६ 'गुधूवीप [चि] वचि—' (उ० ४.१६६) इति त्रः । अस्यते-
ऽन्नमस्मिन् ।^७ प्यत् (३.३.११३) । वदत्यनेन । तुण्डति । 'तुडि तोडने' (म्वा०
५० से०) । आ अनित्यनेन । लप्यतेऽनेन^८ । 'लप व्यक्तायां वाचि' (म्वा० ५०
से०) । खन्यतेऽनेन^९ । 'डित् खनेमुंठ च—' (उ० ५.२०) इत्यच् ॥^{१०}

कलीवे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ॥ ८९ ॥

घ्रायतेऽनेन^{११} । ल्युट् (३.३.११७) गन्धस्य वहा । घोणति, अनया । 'घुण
भ्रमणे' (म्वा० ५० से०) । नासतेऽनया^{१२} । 'णामृ शब्दे' (म्वा० आ० से०)
॥ ८९ ॥^{१३}

ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ।

उप्यते । 'उप दाहे' (म्वा० ५० से०) । 'उपिकुपि—' (उ० २.४)
इति थः । न ध्रियते । 'धृङ् अवस्थाने' (तु० आ० अ०) रदनाः छाद्यन्तेऽनेन^{१४} ।
दशनानां वाससी इवाच्छादकत्वात् । चत्वारि ॥^{१५}

1. Throat [2] 2. M. धीयतेस्याम् 3. Neck [3] 4. A conch-shaped neck [2] 5. The raised and straight part of the neck [3] 6. M. उच्यतेनेन 7. M. अस्यतेन्नमस्मिन् 8. M. लप्यतेनेन 9. M. खन्यतेनेन 10. Mouth or face [6] 11. M. घ्रायतेनेन 12. M. नासतेनया 13. Nose [6] 14. M. छाद्यन्तेनेन 15. Lip [4].

अधस्ताच्चिच्युकम्

चीवति । 'चीवृ आदाने' (भ्वा० उ० से०) । मृगय्वादिः (उ० १. ३७) ।
चिनोति शोभामिति वा । 'ओष्ठादधोभागस्य' एकम् । 'ठोडी' लोके ॥^१

गण्डौ कपोली

गण्डति । क पोलयति ॥^२

तत्परो हनुः ॥९०॥

ताभ्यां कपोलाभ्या पर, अधः । हन्ति हनुः । 'शृस्वृ-' (उ० १. १०)
इत्युः । 'चौमरि' (?) लोके ॥ ९० ॥^३

रदना दशना दन्ता रदाः

रद्यतेऽनेन^४ । 'रद विलेखने' (भ्वा० प० से०) । दस्यतेऽनेन^५ । दाम्यति
दन्तः । रदति चत्वारि ॥^६

तालु तु काकुदम् ।

तालयति । मृगय्वादि. (उ० १. ३७) । काकुजिह्वा दीयतेऽनेन^७ । द्वे ॥^८

रसज्ञा रसना जिह्वा

रस जानाति । रस्यतेऽनया^९ । 'रस आस्वादाने' (चु० उ० से०) ।
लिहन्त्यनया । 'शेवयह्वजिह्वा-' (उ० १. १५५) इति साधु । त्रीणि ॥^{१०}

प्रान्तावोष्ठस्य सूक्लिकणी^{११} ॥९१॥

भृजति । बाहुलकात्कविन् ॥९१॥^{१२}

ललाटमलिकं गोधिः

ललं विलासमदति । अलति । 'अलिह्वपिम्पा किच्च' (उ० ४. १७)
इतीकन् । गुध्यते । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । त्रीणि ॥^{१३}

ऊर्ध्वे दृग्भ्यां भ्रुवी स्त्रियौ ।

भ्रमयति । भ्रमेहूः' (उ० २. ६८) । 'मौह' लोके ॥^{१४}

-
1. The lower part of the lip [1] 2. Cheek [2] 3. Chin [1]
4. M. रद्यतेनेन 5. M. दस्यतेनेन 6. Tooth [4] 7. M. दीयतेनेन
8. Palate [2] 9. M. रस्यतेनया 10. Tongue [3] 11. M. सूक्लिनी
B. prefers सूक्लणी 12. The Corners of the lips [1] 13. Fore
head [1] 14. Eye-brow [3].

कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यम्

कुरति । बाहुलकाच्चट् ॥^१

तारकाक्ष्य कनीनिका ॥९२॥

तारयति । 'कनी दीप्तौ (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादीनन् । द्वे ॥९२॥^२

लोचन नयन नेत्रमीक्षण चक्षुरक्षिणी ।

दृग्दृष्टी च

लोच्यतेऽनेन^३ । नीयतेऽनेन^४ । 'दाम्नी—' (३२१८२) इति पक्षे धृन् । ईक्ष्यतेऽनेन^५ । चक्षतेऽनेन^६ । 'चक्षे शिच्च' (उ० २११९) इत्युसि । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४११७) । दृश्यतेऽनया^७ । क्तिनि (३३६३) दृष्टि । अष्ट ॥^८

अस्तु नेत्राम्बु रोदन चान्त्रमश्रुच ॥९३॥

अस्यति, अस्तुते वा । अस्त्रादि (उ० ५२९) । स्यते अन्यत्रापीति रक् । अस्तम् । पञ्च ॥ ९३ ॥^९

अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ

अपकृष्टावङ्गान् 'बाह्यौ' इति शेष ॥^{१०}

कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने ।

कट गण्डममति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अपाङ्गेन दर्शनम् । द्वे ॥^{११}

कर्णशब्दमहौ श्रोत्र श्रुति स्त्री श्रवण भ्रव ॥९४॥

कर्णयति । 'कर्णं भेदने' (चु० उ० से०) । शब्दो गृह्यतेऽनेन^{१२} । श्रूयतेऽनेन^{१३} धृन् (उ० ४१५८) । असुनि (उ० ४१८८) भ्रव ॥९४॥^{१४}

उत्तमाङ्ग शिर शीर्षं मूर्ध्ना ना मस्तकोऽरित्रयाम् ।

उत्तम च तदङ्ग च । 'प्रयते स्वाङ्गे शिर । किञ्च' (उ० ४१९३) इत्यमुन् । 'कुमारशीर्षयो —' (३२५१) इति निर्देशान् शीर्षदिशाऽपि ।

1 The middle part of the eye-brows [1] 2 The pupil of the eye [3] 3 M लोच्यतेनेन 4 M नीयतेनेन 5 M ईक्ष्यतेनेन 6 M चक्षतेनेन 7 M दृश्यतेनेन 8 Eye [8] 9 Tear [5] 10 The Corners of the eyes [1] 11 Side glance [2] 12 M गृह्यतेनेन 13 M श्रूयतेनेन 14 Ear [6]

मुह्यन्त्यनेन । 'ध्वन्नुक्षन्—' (उ० १.१६०) इति साधुः । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । कान्तात् (३.२ १०२) कन् । पञ्च ॥^१

चिकुरः कुन्तलो घालः कचः केश शिरोरुहः ॥९५॥

'चि' इत्यव्यक्त कुरति । कुन्तं कुन्ताकार लाति । बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । कच्यते । 'कच बन्धने' (भ्वा० प० से०) । के छेते । ड. (घा० ३.२ १०१) । शिरसि रोहति । पठ् ॥९५॥^२

तद्वृन्दे कैशिकं कैश्यम्

केशाना समूह । 'अचित्—' (४.२ ४७) इति ठक् । 'केशास्वाम्या यञ्छौ—' (४ २ ४८) । द्वे ॥^३

अलकाश्चूर्णकुन्तलाः ।

अलति । चूर्णस्य कचूरादिशोदस्य कुन्तला ॥^४

ते ललाटे भ्रमरका

भ्रमर इव । एकम् ॥^५

काकपक्षः शिखण्डक ॥ ९६ ॥

काकस्य पक्ष इव । शिखाया अण्ड इव । क्षत्रियाणा चूडा । 'बुलबुल' लोके ॥ ९६ ॥^६

कचरी केशवेशः

कं वृणोति कचरी । अच् (३ १. १३४) । 'को [र] र्व' (उ० ४. १५४) इति सूत्रेण वा । केशाना वेशो मार्जनायन्धविशेष । द्वे ॥^७

अथ धम्मिलः संयताः कचाः ।

'धम्मि' सौत्र । धम्मेलं । संयता वद्धाः । 'जूरा (डा)' लोके ॥^८

शिरसा चूडा केशपाशौ

रोते शिखा । 'शौडोह्म्वरच' (उ० ५. २४) इति छ । चूड्यते । 'वुड्

1. Head [5] 2. Hair [6] 3. A quantity of hairs [2] 4. Curled hairs [2] 5. The hairs hanging on the forehead [1] 6. A lock of hairs [2] 7. A braid of hairs [2] 8. Tide hairs [2].

समुच्छ्राय' (चु० ५० से०) । निदादौ निपान । प्रशस्ता केशा केशपाशौ ।
'चोटी [लाके] ॥^१

त्रतिनस्तु जटा सटा ॥ ९७ ॥

त्रतिन शिखा । जटति । 'जट सघाते' (म्वा० ५० से०) । 'पट अवयवे'
(म्वा० ५० से०) ॥ ९७ ॥

वेणि प्रवेणि^३

वेणति । 'वेणु निशामनादौ' (म्वा० ३० से०) । 'प्रोपिनमर्तृकादिधायकेश-
रचनाविशेषस्य द्वे' इत्यके । 'स्त्रीचोटी' [लोके] ॥^४

शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ।

शिरसि भव । 'वा केशेषु' इति शीर्षन् । विशदे स्नानादिनिर्मले ॥^५

पाश पक्षश्च हस्तश्च कलापार्था कचात्परे ॥ ९८ ॥

पाश्यते । 'पश बन्धे' [चुरादि] । पश्यत । 'पक्षपरिग्रहे' (म्वा० ५०
से०) । कचात्परे सन्त कलापार्था ॥ ९८ ॥^६

तनूरुह रोम लोम

तन्वा रोहति । 'नामन्-सीमन्-' (उ० ४ १५०) इति साधु । म्यते
लूयते वा । श्रोणि । 'रोवा [लोके] ॥^७

तद्वृद्धौ श्मश्रु पुमुखे ।

तस्य वृद्धिस्तस्या श्मनि मुखे श्रयते । मितद्रवादि (वा० ३ २ १८०) ।
पुसो मुखे । एकम् । 'दादौ' [लाके] ॥^८

आकृत्स्नवेपौ नेपध्य प्रतिकर्मप्रसाधनम् ॥ ९९ ॥

आकृत्यनम् । विद्यते^९ । नयतेणिचि (३ २ ७५) गुण (७ ३ ८८)
नेपध्यम् । प्रचङ्ग वमं । प्रसाध्यनजन^{१०} । अलङ्काररचनादिकृतशोभाया 'पञ्च
॥ ९९ ॥^{११}

दर्शते त्रिषु

एते ददयमाणा ।

1 Crest hair [3] 2 Matted hairs [2] 3 B reads वेदिप्रवेदी
4 Braided hairs [2] 5 Clean hair [2] 6 A mass of hairs
[3] 7 The hair on the body (of men and animals);
[3] 8 Beard [1] 9 सिध्यत 10 M प्रसाध्यनेनेन 11 Decoration [3]

अलकर्ताऽलकरिष्णुश्च

अल करोति । 'अलकृञ्-' (३ २ १३६) इतीष्णुच्^१ । 'अलकरणशील्स्य'
हे ॥^२

मण्डित ।

प्रसाधितोऽलकृतश्च भूषितश्च परिष्कृत ॥ १०० ॥

'मण्डि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'भूष अलकारे' (भ्वा० प० से०) ।
'सपरिभ्याम्-' (६ १ १३७) इति सुट् । पञ्च ॥ १०० ॥^३

विभ्राड् भ्राजिष्णुरोचिष्णू

विभ्राजते । 'भ्रुवश्च' (३ २ १३८) इति चादिष्णच् । रोचते ।
'अलंकृञ्-' (३ २. १३६) इतीष्णुच्^४ । 'अलकारादिना शोभमानस्य'
घ्रीणि ॥^५

भूषा तु स्यादलक्रिया ।

'कृञ् शच' (३ ३ १००) द्वे ॥^६

अलकारस्त्वामरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥

मण्डनं च

अलक्रियतेऽनेन^७ । आभ्रियतेऽनेन^८ । पञ्च ॥ १०१ ॥^९

अथ मुकुट किरीटं पुनर्षुंसकम् ।

मुखे कुट्यते मुकुटम् । किरति । 'कृट्-' (उ० ४ १८४) इति कीटच् ।
द्वे ॥^{१०}

चूडामणिः शिरोरत्नम्

चूडाया मणि । शिरसो रत्नम् । द्वे ॥^{११}

सगलो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥

तर लाति । एकम् ॥^{१२}

1 M इति इष्णुच 2 Decorating [2] 3 Decorated or ornamented [5] 4 M इति इष्णुच 5 Richly decorated [3] 6 Decoration with ornaments [2] 7 M चर्त्रियतेनेन 8 M आभ्रियतेनेन 9 Ornament [5] 10 Crown [2] 11 Crest jewel [2] 12 The central gem of a necklace [1]

वालपश्या पारितथ्या

वालपाशो साधु । पारितस्तथामूता । स्वार्थे व्यञ् (वा० ५ १ १२४) ।
'सोमन्तस्थिताया स्वणादिपट्टिकाया ' द्वे ॥^१

पत्रपाश्या ललाटिका ।

पत्रमिव पाश्या । 'कर्णललाटात्कनलकारे' (४ ३ ६५) । 'ललाटभूष-
णस्य द्वे ॥^२

कर्णिका तालपत्र स्यात्

कर्णस्यालकार । तालस्य पत्रम् ॥ द्वे ॥^३

कुण्डल कर्णत्रेष्टनम् ॥ १०^३ ॥

'कुडि दाह (म्वा० आ० से०) वृषादि (उ० १ १०६) ॥ द्वे ॥
१०३ ॥^४

ग्रीवेयक कण्ठभूषा

ग्रीवाया भवम् । 'कुलकुम्भि—' (४ २ ९६) इति ढकञ् । 'कठा'
[लोक] ॥^५

लम्बन स्याल्ललन्तिका ।

लम्बते । 'लड विलासे' (म्वा० प० से०) । शतुर्वीप् (४ १. ६) ।
'विचिदवलम्बमानकण्ठभूषणस्य द्वे ॥^६

स्वर्णे प्रालम्बिका

सैव ललन्तिका स्वर्णे कृता प्रालम्बते ॥^७

अथोर सूत्रिका मौक्तिकै कृता ॥ १०४ ॥

सैव ललन्तिका मौक्तिकै कृता । उरस सूत्रमिव ॥ १०४ ॥^८

हारो मुक्तावली

ह्रियतेऽनन^९ । घञ् (३ ३ १९) । मुक्तानामावली दीर्घा पङ्क्तिः । द्वे ॥^{१०}

1 A golden ornament worn in the hair [2] 2 An ornament worn on the forehead [2] 3 A kind of ear-ornament [2] 4 Ear ring [2] 5 A kind of neck ornament called कण्ठा 6 A short necklace [2] 7 The short necklace made of gold [1] 8 A necklace of pearls hanging over the breast [1] 9 M ह्रियतेऽनन 10 A necklace of pearls [2]

देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिक ।

असौ हार । शतयष्टिक शतलतिक । देवं छन्दते । 'छदि सवरणे'
(चु० ५० से०) ॥^१

हारभेदा यष्टिभेदाद् गुच्छगुच्छार्ध^२गोस्तना ॥ १०५ ॥

अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका ।

सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकै ॥ १०६ ॥

यष्टीना भेदात्, हारभेदा स्यु । गूयते । गुड (भ्वा० आ० अ०) छक् ।
'द्वात्रिंशल्लतिको गुच्छो गुच्छार्धोऽस्तत्त्व सख्यक ।' चत्वारिंशल्लतो गोस्तन ।
गो^३ स्तन इव ॥ १०५ ॥ चतु पञ्चाशल्लतोऽर्धहार^४ । विंशतिल्लतो माणवक,
अल्पत्वात् । एका चासावावली च । एकावल्येव सप्तविंशतिमुक्ताभि वृता नभत्राणा
मालेव ॥ १०६ ॥^५

आवापक पारिहार्य कटक^६ चलयोऽस्त्रियाम् ।

आ उप्यते । 'डुवप् (भ्वा० उ० अ०) । परिह्रियन् । ण्यन् (३ १
१२४) । कटति । ववुन् (उ० २ ३२) । वलते । 'वलिमडि—' (उ० ४
९९) इति कयन् । प्रकोष्ठाभरणस्य^७ चत्वारि । 'चूरा (डी)' नेवे ॥^८

केगूरमङ्गद तुल्ये

के बाहुशिरसि योति । खर्जादि (उ० ४ ९०) । अङ्ग दयन् । बाजूबन्द'
[लोके] ॥^९

अङ्गुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥

अङ्गुली भवम् । जिह्वामूला—' (४ ३ ६२) इति छ । ऊर्मिरिव ।
'मुदरो' [लोके] ॥ १०७ ॥^{१०}

साश्वराऽङ्गुलिमुद्रा सा

सा ऊर्मिका साश्वरा चेद् । अङ्गुल्या मुद रानि । 'मोहर' [लोके] ॥^{११}

1 A pearl necklace of hundred strings [1] 2 B reads
गुच्छगुच्छार्ध 3 M गुच्छार्ध 4 M गो 5 M चतु पञ्चाशल्लतोऽर्धहार 6 Seven
kinds of pearl necklaces [1 each] 7 B and K read
वट्टा 8 A bracelet worn on the fore arm [4] 9 Armlet [2]
10 A finger ring [2] 11 A seal ring [1]

कङ्कणं करभूषणम् ।

कं शुभं कणनि । द्वे ॥^१

स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रसना तथा ॥ १०८ ॥

क्लीवे सारसनं च

मखं गतिं लाति । काञ्चते । 'काचि दीप्त्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । सपति । 'पप समवाये' (भ्वा० प० से०) । तन् । 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०) । १०८ । सारं उत्तुष्टं सनमस्य । 'स्त्रीकटिभूषणस्य' पञ्च ॥^२

अथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु ।

पुंसां कट्यां चेतकाञ्चो । शृङ्गैः खलति । एकम् ॥^३

पादाङ्गदं तुलाकोटिः

पादस्याङ्गदमिव । तुलाकारं कोटिरग्रमस्य । द्वे । 'विछिन्ना' [लोके] । 'पायजेव' इत्यन्ये ॥^४

मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

मञ्जति । 'मञ्जे.' सौम्यादोरः । नुवति पुरम् । 'नु स्तुतो' (तु० प० से०) । 'धुधरु' [लोके] ॥ १०९ ॥^५

हंसकः पादकटकः

हंस इव । पादस्य कटकः, बलयः । 'गुजरी' इति 'जेहरि' इति च लोके ॥^६

किंकिणी क्षुद्रघण्टिका ।

किंचित्किणोऽत्र^७ । क्षुद्रा चासौ घण्टिका । 'घटि दोहो' (चु० उ० से०) । 'धुधरु' [लोके] । 'पादाटनोऽङ्घ्रिवलयम्' "जेहरि" 'नवदोङ्घ्रमौद्रिकम्'^{१०} । "वनवट" 'ताटङ्कः कर्णवलयम्' "वीर" 'हन्मणिकयं च तुष्णिका ॥' "धुक्धुक्ती" [लोके] ॥^{११}

1. A bracelet worn round the wrist [2] 2. Majority reads रसना 3. The girdle of a woman [5] 4. The girdle of a man [1] 5. A kind of anklet called pāyajēba or vichiyā [2] 6. Anklet [2] 7. A kind of anklet called gujarī or jeharī [2] 8. M. किंचित्किणोऽत्र 9. M. पादाटनोऽङ्घ्रिवलयम् 10. M. नवदोङ्घ्रमौद्रिकम् 11. A small bell (ghughharu) [2].

त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिः

त्वक्फल कृमि रोम चेति । वस्त्रस्ययोनिरुपादानकारणम् ॥^१

दश त्रिषु ॥ ११० ॥

वक्ष्यमाणानि दश त्रिषु ॥ ११० ॥

वाल्कं क्षौमादि

वाल्कस्य त्वचो विकार वाल्कम् । क्षौमादि । क्षुमाया विकार । 'भगरा' लोके ॥^२

फल तु कर्पासं वादर च तत् ।

फलस्य विकार । कर्पास्या वादर्याश्च फल कर्पासं वादर तस्य विकार ॥^३

कौशेय कृमिकोशोत्थम्

कोशो सम्भूतम् । 'कोशाद्भृज्' (४ ३ ४२) ॥^४

राङ्गव मृगरोमजम् ॥ १११ ॥

'रङ्गोरमनुष्येऽण' च' (४ २ १००) । मृगशब्देन पशुमात्रप्रहणावम्ब-
लाद्यपि राङ्गवम् ॥ १११ ॥^५

अनाहत निष्प्रवाणि तन्त्रक च नवाम्बरे ।

न आहतम् । निर्गता प्रवाणी तन्तुवायतलावाऽस्मात् । 'तन्त्रादक्षिरापहत' (५ २ ७०) । नव च तदम्बर च । चत्वारि ॥^६

तत्स्यादुद्गमनीय यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२ ॥

उद्गम्यनऽनिलप्यने^७ । 'धौत' [एकम्] ॥ ११२ ॥^८

पत्रोर्ण धौतकौशेयम्

पत्रेषु कृतोर्णाऽस्त्यत्र^९ ११ । धौत च तत्कौशेयम् । प्रक्षालितकौशेयम् ॥^{१०}

1 The material of cloth such as bark [1] 2 The cloth made of the barks of trees [1] 3 The cloth made of the fruits of Cotton plant [3] 4 Silk [1] 5 M रङ्गोरमनुष्ये 6 A woolen cloth made of deer's or animal's hair [2] 7. M तन्तुवायतलावाऽस्मात् 8 A new cloth [4] 9 M उद्गम्यनऽनिलप्यने 10 A pair of washed clothes [1] 11 M कृता उर्णास्त्यत्र 12 A washed silk-garment [2]

बहुमूल्यं महाधनम् ।

- बहुमूल्यमस्य । महद्वनं मूल्यमस्य ॥^१

क्षौमं दुकूलं स्यात्

कूलति । 'कुल आवरणे' (म्वा० प० से०) । 'पटवस्त्रस्य' द्वे ॥^२

द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥

निवीयते । 'व्येज्-' (म्वा० उ० अ०) । क्त. (३.२.१०२) 'उपभुक्तवस्त्रस्य'
द्वे ॥ ११३ ॥^३;

स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वेस्तयोद्वयोः ।

दत्तति । मिदादिः (३.३.१०६) । 'वसेस्तिः' (उ० ४. १७९) ।
'वस्त्रान्तदशायाः' द्वे ॥^४

दैर्घ्यमायाम आनाहः

'कञ्चुकं गात्रवसनम्' "जामा" 'कञ्चुकी कुचगोपिका' "चाली" । दीर्घस्य
मावः । आयम्यतेऽनेन^५ ॥^६

परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥

विशालस्य मावः । 'पनहा' [लोके] ॥ ११४ ॥^७

पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्

'पटत्' इत्यव्यक्तताच्चं चरति । जीर्णं च तद्वस्त्रं च ॥^८

समी नक्तककर्पटी ।

नजते । 'ओनजी द्रोडे' (तु० आ० से०) । बाहुलकात्तम् । करे पटः कर्पटः ।
शकन्वादिः (वा० ६. १. ९४) । 'प्रस्वेदादिमाजंनार्थं' हस्तस्य वस्त्रखण्डस्य'
द्वे ॥^९

वस्त्रमाच्छादनं वासश्चेलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥

वस्यतेऽनेन^{१०} । श्रुत् (उ० ४. १५८) । 'वसेणित्' (उ० ४. २१७) इत्य-
श्रुत् । चित्यतेऽनेन^{११} । 'चिल प्रसने' (तु० प० से०) । अंगुष्ठाग्रनि ॥ ११५ ॥^{१२}

1. Costly or expensive [2] 2. Silken cloth or woven silk
[2] 3. A cloth worn out [2] 4. The border of a cloth [2]
5. M. आयम्यतेऽनेन 6. The length of a cloth [3] 7. The
breadth of a cloth [2] 8. Old or rugged cloth [2] 9. A
piece of cloth (hand-kerchief) [2] 10. M. वस्यतेऽनेन 11. M.
चित्यतेऽनेन 12. Cloth (in general) [6].

सुचेलकः पटोऽस्त्री

शोभन चेलमेव । प्रत्यति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'शोभनवस्त्रस्य' द्वे ॥

ना वराशि स्थूलशाटक ।

वरमश्नुते, अस्यति वा । वरासि । 'शट रुजादौ' (भ्वा० प० से०) । 'स्थूलपटस्य' द्वे ॥^१

निचोलः प्रच्छदपट

निचोत्यते । चूल समुच्छ्राये' [चुरादि] । प्रच्छद्यते । 'छद सवरणे' (चु० उ० से०) । येन सव्यादि प्रच्छाद्यते । वुरका' इत्यस्येत्यये ॥^२

समौ रत्नलङ्ककम्बलौ ॥ ११६ ॥

रमण रत्न । रत्न लाति रत्नल । क वलयति । 'कम्ब गतौ वा ॥ ११६ ॥^३

अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यघांशुके ।

अन्तरा भवम् । गृहादित्वात् (४ २ १३८) छ । उपसवीयनेऽनेन^४ । परिधीयते । अधोदेहभागस्याशुभम् । 'परिधानवस्त्रस्य' चत्वारि ॥^५

द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहत्तिका तथा ॥ ११७ ॥

संव्यानमुत्तरीय च

प्रात्रियनेऽनेन^६ । घञ् (३ ३ ५४) । उत्तरे व्यासज्यन । 'बृहत्या वाच्छादने' (५ ४ ६) कन् ॥ ११७ ॥ सवीयनेऽनेन^७ । उत्तरस्मिन् देहभागे भवम् । उपरि-
वस्त्रस्य' पञ्च ॥^८

धोलकूपीसको स्त्रियाम्^{१०} ।

कूपरे अस्यने । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । 'आप्रपदीनकञ्चुकस्य' इत्येवे । 'स्त्रीणां कञ्चुङ्गिकास्यस्य' इत्येवे ॥^{११}

नीशार स्या प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥

नितरा शीघ्रते । 'शु वायु—' (वा० ३ ३ २१) इति घञ् ॥ ११८ ॥^{१२}

1 Fine cloth [2] 2 coarse cloth [2] 3 Coverlet or covering [2] 4 Blanket [2] 5 M उपसवीयनेन 6 Under or lower garment [4] 7 M प्रात्रियनेन 8 M सवीयनेन 9 Upper garment [5] 10 B reads स्त्रिया 11 Bodice [2] 12 Warm cloth (as rajān, blanket sc) [1]

अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम् ।

अर्धोरी काशते । डः (३.२.१०१) । चण्डा^१ कोपनामतति । क्युन् (उ० २.३२) । 'लहंगा' [लोके] ॥^२

स्यात्त्रिष्वाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यन् ॥ ११६ ॥

आप्रपदं पादाग्रं प्राप्नोति । 'पादाग्रपयन्तलम्बमानवस्त्रस्य' एकम् ॥११९॥^३

अस्त्री वितानमुल्लोचः

वितन्यते । घञ् (३.३.१९) । ऊर्ध्वं लोचति । 'लोचृ भासने' (चु० उ० से०) । 'चंदवा' [लोके] ॥^४

दूष्याद्यं वस्त्रवेशमनि ।

दूष्यते दूष्यम् । 'वस्त्रगेहस्य' एरम् ॥^५

प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा ॥ १२० ॥

प्रतिगतासीरम् । 'जुः' सौत्रो गतौ (३.२.१५७) । ल्युङन्तात् (३.३.११७) कन् । तिरस्त्रियतेऽनया^६ । 'वनात' [लोके] ॥१२० ॥^७

परिकर्माङ्गसंस्कारः

मलवर्जनायां त्रिया परिकर्मस्नानोद्धर्जनादि । अङ्गं संस्त्रियतेऽनेन^८ । 'शरीर शोभाधायकवर्मणः' द्वे ॥^९

स्यान्माष्टिर्मार्जना मृजा ।

'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०) 'प्यास—' (३.३.१०७) इति युच् । 'प्रोञ्छनादिनाङ्गनिर्मलीकरणस्य' त्रीणि ॥^{१०}

उद्धर्तनोत्मादने द्वे ममे

उद्धत्यतेऽनेन^{११} । उत्माद्यतेऽनेन^{१२} । 'पद्लु—' (तु० प० अ०) । 'उद्धर्तन- द्रव्येणाङ्गनिर्मलीकरणस्य' द्वे ॥^{१३}

1. M. चण्ड 2. Short petticoat [2] 3. A garment reaching to the feet [1] 4. Canopy [2] 5. Tent [1] 6. M. तिरस्त्रियतेनया 7. Curtain [3] 8. M. संस्त्रियतेनेन 9. Painting or perfuming the body [2] 10. Cleansing the body [3] 11. M. उद्धत्यतेनेन 12. M. उत्माद्यतेनेन 13. Cleaning the body with perfumes or fragrant unguents [2].

आप्लाव आप्लव ॥१२१॥

स्नानम्

‘प्लुङ्—’ (म्वा० आ० से०) । ‘विमापाडि रप्लुवो’ (३ ३ ५०) इति वा घञ् ॥१२१॥ ‘स्ना शौचे’ (अ० प० अ०) । मावे ल्युट् (३ ३ ११५) त्रीणि ॥^१

चर्चा तु चार्चिक्य स्थासकः

चर्चते । ‘चर्च अध्ययने’ (चु० उ० से०) । धात्वर्थे ण्वल् (वा० ३ ३ १०८) चर्चिका । स्वार्थे ण्यत् (वा० ५ १ १२४) । बाहुलकात्स, स्थास, सत्त क । ‘चन्दनादिना देहविलेपनस्य’ त्रीणि ॥^२

अथ प्रबोधनम् ।

अनुबोध

‘प्रयत्नेनोद्बोधनस्य’ द्वे ॥^३

पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे समे ॥१२३॥

पत्राकारा रेखा । पत्रार्थेऽङ्गुलिव्यापार^४ । ‘स्तनकपोलादौ केशरादिना विरचितस्य तिलकविशेषस्य’ द्वे ॥१२३॥^५

तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ।

द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियाम्

तमालपत्रमिव । तिलवत् कायति । चित्रयति । विशेषयति । ‘टीका [लाके] । द्वितीयं तिलकं तुरीयं विशेषकं स्त्रिया न भवति । किं तु पुनपुनश्च यो चत्वारि ॥^६

अथ कुङ्कुमम् ॥१२३॥

कश्मीरजन्माग्निशिरः^७ चर वार्हाकपीतनम् ।

रक्तसंकेचपिशुन धोरलोहिते चन्दनम् ॥१२४॥

‘कुङ्कुम’ इति शब्दोऽस्यास्ति^८ । अर्श आद्यच् (५ २ १२७) ॥१२३॥

1 Buthing [3] 2 Smearing the body with sandal or unguents [2] 3 Reviving the scent of a perfume [2]

4 M पत्रार्थेऽङ्गुलिव्यापार 5 Drawing lines of painting on the body with coloured sandal, saffron, or any other fragrant substance [2] 6 The mark made with sandal wood or any other unguents on the forehead [4] 7 Majority reads

काश्मीरजन्माग्निशिरः 8 M शब्दोऽस्यास्ति ।

‘करोमुंद् च’ (उ० ४ ३२) इतीरन् । कश्मीरे जन्मास्थ । अग्निरिव शिलाऽभ्य^१ ।
 वृत्र (स्वा० उ० से०) अप् (३ ३ ५८) वरम् । बह्लोके देशे मवम् । पीन
 करोति । रज्यते स्म रक्तम् । सकोचयति । ‘कुच सपचंनादौ’ (म्वा० ५० से०)
 पिशति । ‘पिश अवयवे’ (तु० ५० से०) । ‘क्षुधिपिशि—’ (उ० ३ ५५)
 इति उन्नन्, कित् । धियमीरयति । लोहित च तच्चन्दन च । एकादश ‘केशरी
 (रि) [लोके] ॥१२४॥^२

लाक्षा राक्षा^३ जतु कलीत्रे यावोऽल्लुत्तो द्रुमामय ।

लक्ष्यते । रक्ष्यते । जायते । ‘फलिपाटि—’ (उ० १ १८) इत्यु ।
 तोऽन्नादेशश्च^४ । योति यव स एव याव । न रक्ताऽम्मात्^५ । द्रुमाणामामय ।
 पट् ॥^६

लवङ्ग देवकुसुम श्रीसंज्ञम्

लव गच्छति, लूयते वा । देवाना कुसुमम् । ध्रिय सज्ञाऽभ्य^७ । श्रीणि ॥^८

अथ जायकम् ॥१२५॥

कालीयकं च कालानुसार्यं च

जयति गन्धान्तरम् । ‘जि अमिमवे’ (म्वा० ५० से०) । ष्वुल् (३ १.
 १३३) ॥१२५॥ कालम्येदम् । ‘बृद्धाच्छ’ (४ २ ११४) । कालेन वस्तुना,
 अनुसर्तुं याग्यम् । ‘कलवक’ [लोके]^९

अथ समार्थकम् ।

वंशकागुरुराजार्हलोहकृमिजजोद्धकम् ॥१२६॥

वशाऽस्त्वत्र^{१०} । छ् (५ २ ११५) । न गुरु यस्मात् । राजानमर्हन्ति ।
 लुहते । ‘लुह गाढये’ (?) । कृमिनिर्जायते । पट् । ‘अगर’ [लोके] ॥१२६॥^{११}

कालागुर्वगुरु

काल च तदगुरु च । ‘कालागुरो’ द्वे ॥^{१२}

स्यात्तन्मद्गल्या मल्लिगन्धि यत् ।

मल्लिकागुणम्येव गन्धा यस्य । एकम् ॥^{१३}

1 M शिलास्य 2 Saffron 3 B reads गंगा लाक्षा 4 M
 तान्नादेशश्च 5 M रक्ताम्मात् 6 Lac (red) used by women to dye
 certain parts of the body [6] 7 M सज्ञास्य 8 Clove (3) 9 A
 kind of sandal wood [3] 10 M वशास्त्वत्र 11 The fragra-
 nt aloe wood and tree [6] 12 Black kind of aloe wood [2]
 13 A kind of aloe wood [1]

यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥

बहुरूपोऽपि

यक्षान् धूपायति । सर्जस्य सालस्य रस । राति अलति च । सर्वे रस्यते ॥ १२७ ॥ बहूनि रूपाण्यस्य ॥ 'राल' [लोके] ॥^१

अथ वृकधूपकृत्रिमधूपकौ ।

वृक इव धूप । द्वे ॥^२

तुरुष्क पिण्डक सिंहो यावनोऽपि

तुर स्वरणे' (जु० प० से०) । उसन्तात्क । 'पिडि सधाते' (म्वा० आ० से०) । अजतात् (३११३४) क । 'सि' इति ह्लादयति । ड । यवनदेशे भव । 'सिल्हार' [लोके] ॥^३

अथ पायस ॥ १२८ ॥

श्रीवासो वृकधूपोऽपि श्रीपिष्ट^४—सरलद्रवौ ।

पायसो विकार ॥ १२८ ॥ श्रियो वासः । श्रिय सरलद्रवस्य पिष्टस्तच्चूर्णेन जनितत्वात् । 'सरलो देवदारुरेव' इति भ्रम ॥^५

मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी च

मृगस्य नाभि । कसति गन्धोऽस्या ^६ । 'कस गती' (म्वा० प० से०) । खजूरादि (उ० ४९०)^७ त्रीणि ॥^८

अथ कोलकम् ॥ १२९ ॥

ककोलकं^९ कोशफलम्

कोलति । 'कुल सस्त्याने' (म्वा० प० से०) ॥ १२९ ॥ क कोल्यति । कोशे फलमस्य । 'मरिच' 'ककोल' [इति च स्यातस्य] ॥^{१०}

अथ कर्पूरमस्त्रियाम् ।

घनसारश्चन्द्रसंज्ञ सिताभ्रो हिमवालुक ॥ १३० ॥

करोतीति कर, स चासी पूरद्वच । घनो दृढ सारोऽस्य । चन्द्रस्य संज्ञा यस्य । सितमभ्रमिव । हिमा वालुकाऽस्य^{११} । 'वालुका' इत्यपि नामेत्यन्ये ॥ १३० ॥^{१२}

1 Resin [5] 2 Compound perfume [2] 3 Benzoin [4]
4 B reads श्रीवेष्ट—5 Tunpenfine [5] 6 M गन्धोऽस्या 7 Musk
[3] 8 Majority reads ककरोलकम् 9 A perfume prepared with
the berries of the kankola plant [3] 10 M मारोत्य 11 M.
वालुकस्य 12 Camphor [5]

गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम् ।

गन्धसारो द्रवोऽस्य^१ । मलये जातः । भद्रा श्रीरस्य । चन्दयति । 'चदि
आह्लादनं' (म्वा० ५० से०) । ल्युट् (३.४.११३) चत्वारि ॥^२

तैलपर्णिक्रमोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥

तिलपर्णी वृक्षभेदस्तत्र जातः (४.३.२५) अण् । गोः शीर्षमिव । हरेरिन्द्रस्य
चन्दनम् । 'चन्दनविशेषाणां' पृथक् पृथक् ॥ १३१ ॥^३

तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ।

कुचन्दनं च

तिलस्येव पर्णान्यस्याः । पत्रमेवाङ्गमस्य । रञ्जयति । कुचन्दनं निर्गन्धत्वात् ।
'रक्तचन्दनस्य' ॥^४

अथ जातोकोशजातीफले समे ॥ १३२ ॥

जात्याः कोशः 'जायफर' [लोके] ॥ १३३ ॥^५

कर्पूरागुरुकस्तूरी कंकोलैर्यक्ष्कदर्दमः ।

कर्पूरादिभिः सममार्गयन्प्रियः कर्दमः ॥^६

गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकोऽस्त्री विलेपनम् ॥ १३३ ॥

गात्रमनुलिप्यतेऽनया^७ । वर्त्यते । 'अच इः' (उ० ४.१३८) । 'गात्रानुलेपन-
योग्यस्य पिष्टमुगन्धस्य' चत्वारि । वर्णं करोति । ण्वुल् (३.१.१३३) ।
'पृष्टचन्दनादिलेपमात्रस्य' द्वे ॥ १३३ ॥^८

घूर्णानि वासयोगाः स्युः

'घूर्णं प्रेरणे' (चु० ५० से०) । घट् (३.३.१९) । वासे सुगन्धीकरणे
योगा उपायाः । 'पट्टवासादिशोदस्य' द्वे ॥^{१०}

-
1. M. द्रवोम्य 2. Sandal wood [5] 3. White sandal wood, *Santalum album*, and yellow sandal wood, *haricandana* [1 each]
4. Red sandal [5] 5. Nutmeg [2] 6. An ointment consisting
of camphor, agallochum, musk and kapkola in equal pro-
portions [1] 7. B. reads वर्तिर्वर्णकं स्यादनुलेपनम् 8. M. गात्रमनुलिप्यते-
नया 9. An ointment prepared with rubbed sandal and
other fragrant perfumes [4] 10. Perfumed powder [2].

भावित वासितं त्रिषु ।

भाव्यते । वास्यते । 'वस स्नेहनादौ' (चु० उ० से०) 'द्रव्यान्तर-
भावितस्य' द्वे ॥^१

संस्कारो गन्धमाख्याद्यैर्य स्यात्तदधिवासनम् ॥१३४॥

घृषादिभिर्वस्त्रादीना य संस्कार । अधिक वास्यते । 'वास उपसेवायाम्'
[चुरादि] ॥१३४॥^२

माल्य मालास्रजौ मूर्ध्नि

मल्यते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० स०) । प्यत् (३११२४) । मा
लाति । सृज्यते स्रक् । मूर्ध्नि शिरसि । अङ्गान्तरस्योपलक्षणमिदम् ।
त्रौणि ॥^३

केशमध्ये तु गर्भकम् ।

गर्भं इव । एकम् ॥^४

प्रभ्रष्टक शिखालम्बि

शिखातो लम्बते । एकम् ॥^५

पुरो न्यस्त ललामकम् ॥१३५॥

पुरोभागे न्यस्तं माल्य ललाटपर्यन्तं ललाममिव ॥१३५॥^६

प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठात्

प्रालम्बते । ऋजु लम्बित शीलमस्य ॥^७

वैकक्षकं तु तत्

यत्तिर्यक् क्षिप्तमुरसि

त्रिशिष्ट कक्षोऽस्माद्विदमुरस्तत्र भवम् । एकम् ॥^८

शिखास्वापीडशेखरी ॥१३६॥

शिखालिप्तमाल । आपीडयति । 'पीड अवगाहने' (चु० ष० से०) । द्वे
॥१३६॥^९

1 Any perfumed or scented thing [2] 2 Scenting with
perfumes or odorous substances [1] 3 Garland [3] 4 A
garland worn in the hair [1] 5 A garland hanging from
the crest [2] 6 A garland worn on the fore head [1] 7 A
garland worn straight [1] 8 A garland worn sideways like
the sacred thread [1] 9 A garland worn on the head [2]

रचना स्यात्परिस्पन्द

रच्यते । 'स्पदि किञ्चिच्चलने' (म्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३ ३ १८) ।
'शिल्पादिरचनाया' द्वे ॥^१

आभोगः परिपूर्णता ।

भुजेघञ् (३ ३ १८) । परिपूर्णस्य भावः । द्वे ॥^२

उपधान तूपग्रहः

उपधीयते शिरोऽग्र^३ । उपवृह्यतेऽग्र^४ । 'वृह वृद्धौ' (म्वा० प० से०) ।
'शिरोनिवेशनस्य' द्वे ॥ 'तकिआ' [लोके] ॥^५

शय्याया शयनीयवत् ॥१३७॥

शयनम्

शय्यतेऽस्मिन्^६ । शयनीयम् । ल्युटि शयनम् । ग्रीणि 'तूलिकादे' । 'तोसक'
[लोके] ॥१३७॥^७

मञ्चपर्यङ्कपत्यङ्का खट्वया समाः ।

मञ्चते । 'मचि धारणे' (म्वा० आ० से०) । परितोऽङ्कुषते^८ ।
'अकि लक्षणे' (म्वा० आ० से०) । 'परेद्व घाङ्क्यो' (८ २ २२) इति
वा ल । खटयते । 'खट काशायाम्' (म्वा० प० से०) । क्वुन् (उ० १ १५२) ।
चत्वारि ॥^९

गेन्दुक कन्दुक

गाते गा, स इन्दुरिव । कच्यते । 'कदि रोदने' (म्वा० प० से०) ।
चाहुल्कादुक । 'गेंदा' [लोके] ॥^{१०}

दीप प्रदीप

दीप्यतज्जेन^{११} । द्वे ॥^{१२}

पीठमासनम् ॥१३८॥

पठन्त्यत्र । 'पिठ हिसादी' (म्वा० प० से०) । चाहुल्कादीर्घ । आस्यतेऽ
त्र^{१३} । द्वे ॥१३८॥^{१४}

समुद्रक समुटक

समुद्रगच्छति । ड (वा० ३ २ ४८) । समुत्पन्न । 'पुट सङ्कषण' (तु० प०
से०) । 'टन्वा' [लोके] ॥^{१५}

1 Making a garland [2] 2 Completion [2] 3 M शिरोत्र

4 M उपवृह्यते 5 Pillow [2] 6 M शय्यतेऽस्मिन् 7 Bed [3]

8 M परितोऽङ्कुष 9 Cot [4] 10 Ball [2] 11 M दीप्यतज्जेन

12 Lamp [2] 13 M आस्यते 14 Seat [2] 15 Casket [2]

प्रतिग्राह पतद्ग्रह ।

प्रति गृह्णाति । ण (३११४३) । पततो ग्रह । 'पीकदानी'
[लोके] ॥^१

प्रसाधनी कङ्कतिका

प्रसाध्यतेऽनया^२ । कङ्कते । बाहुलकादतच् । 'ककही' [लोके] ॥^३

पिष्टात पटवासक ॥१३६॥

पिष्टमतति । पटो वास्यते येन । वुक्का [लोके] ॥१३९॥^४

दर्पणे मुकरादर्शौ

दर्पयति । 'हृष हर्षमोचनयो' (दि० प० अ०) । मङ्कते । 'मकि मण्डने'
(भ्वा० आ० से०) । 'मुकुरददुरी' (उ० १४०) इति साधु । आदर्श्यतेऽप्र^५ ।
श्रीणि ॥^६

व्यजन तालवृन्तकम् ।

इति नृवर्ग ॥६॥

व्यजन्त्यनेन । 'अज गतिभेषणयो' (भ्वा० प० से०) । तालस्यैव
वृन्तमस्य ॥^७

इति नृवर्ग ॥६॥

सततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ।

वशोऽन्ववाय सतान

सतन्यते । तनोते (तु० उ० से०) तित् (३३९४) । गा प्रायते ।
जन्यतेऽनेन^८ । कोलति कुलति वा । अभिजयते । वज् (३३१९) । इष ।
(अ० प० अ०) 'एरच्' (३३५६) । उश्यते । 'वश वान्ती' (अ० प० से०) ।
पृषोदरादित्वान्नुम् । अन्ववायने । 'अय गतो' (भ्वा० आ० से०) । 'तनोतेरच्'
(वा० ३११४०) इति ण । नव ॥^९

वर्णा स्युर्ग्राहणादयः ॥१॥

वर्ष्यते । 'वर्णं प्रेरणे' (चु० प० से०) ॥१॥^{१०}

1 Spitting pot [2] 2 M प्रसाध्यनया 3 Comb [2] 4 Powder
[2] 5 M आदर्श्यनेत्र 6 Mirror [3] 7 Fan [2] 8 M जन्यतनेन
9 Lineage or family [9] 10 Brahmana and other castes

विप्रक्षत्रियविट्शूद्राश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ।

चत्वार एव वर्णाः । 'चतुर्वर्णादीनाम्' (वा० ५.१.१२४) इति प्यत्र् ॥^१

राजवीजी राजवंश्यः

राज्ञो वीजमस्त्यस्य । राज्ञो वंशे साधुः । द्वे ॥^२

वीज्यस्तु कुलसंभवः ॥२॥

वीजे साधुः । कुले संभवोऽस्य^३ । द्वे ॥२॥^४

महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः ।

महच्च तन्कुलं च । तदपत्यम् । कुलादज्जरां (४.१.१४१) । कुलस्या-
पत्यम् । 'कुलात्त्व' (४.१.१३९) । अयते । 'ऋ गतो' (न्वा० प० अ०) ।
प्यत् (३.१.१२४) । समाया साधुः । सश्चासौ जनश्च । 'कृवापा—'
(उ० १.१) इत्युण् । साधुः । पट् 'कुलीनस्य' ॥^५

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥३॥

आश्रमोऽस्त्री

ब्रह्म वेदः । तदध्ययनार्थं व्रतमग्नि ब्रह्म । तच्चरितुं शीलमस्य ।
गृहाः दाराः सन्त्यस्य । वनमेव प्रस्थो देवः । 'तत्र भवः' (४.३.५२) ।
मिशते । तच्छीलः । 'सनाशंस—' (३.२.१६८) इत्युः ॥३॥ आश्रमन्तात्
श्रमोज्ज । एवम् ॥^६

द्विजात्यप्रजन्मभूदेववाङ्मवाः ।

विप्रश्च ब्राह्मणः

द्वे जातो जन्मनो अस्य । जन्मना उपनयनेन च । अग्रे आदौ जन्माम्य । भुवो
देवः । बड्वाया जातः । विप्राति । 'प्रा पूतो' (अ० प० अ०) । ब्रह्मगोऽत्यम् ॥^७

असौ षट्कर्मा यागादिभिर्युतः ॥४॥

असौ विप्रः यागादिभिर्युतः षट्कर्मा, षट्कर्मान्यस्य । एवम् ॥^८

1. The aggregate of the four Hindu castes [1] 2. A royal descent [2] 3. M. संभवोऽस्य 4. Good family [2] 5. A high descent [6] 6. Four āśramas brahmacarya, gṛhasthya, vanaprastha and sannyasa 7. M. ब्रह्मगोऽत्यम् 8. Brahmana [6] 9. A Brahmana performing the six duties enjoined on him [1].

विद्वान् विपश्चिहोपज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुध । ८७

धीरो मनीषी ज्ञ प्राज्ञ संख्यावान्पण्डित कविः ॥५॥७

श्रीमान्सूरि कृती कृष्टिलब्धवर्णो विचक्षण । ४

दूरदर्शी दीर्घदर्शी

वेत्ति । 'विद शतुर्वसु' (७ १ ३६) । विप्रकृष्ट निश्चिनोति । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । दोष जानाति । अस्तीति सन् । शत्रन्त । सुष्ठु ध्यायति । कुड् (भ्वा० आ० अ०) विच् (३ २ ७५) । गुण (७ ३ ८४) । कोर्वेदस्य विद । बुध्यतेबुध । धियमौरयति । मनीषाऽस्यास्ति^१ । ब्रीह्यादि (५ २ ११६) । जानाति ज्ञ । प्राज्ञ एव प्राज्ञ । संख्या विचारणाऽस्त्यस्य^२ । सदसद्विवेचिनी बुद्धि पण्डा, सा जाताऽस्य^३ । 'कुड्' शब्दे (भ्वा० आ० अ०) । 'अच इ' (उ० ४ १३८) ॥५॥ धीरस्यास्ति । सूते सूरि । त्रि (उ० ४ ६४) । कृतमनेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५ २ ८८) इतीति । कर्षति । क्तिच् (३ ३ १७४) । लब्धो वर्ण^४ स्तुतिर्येन । विचष्टे । 'अनुदात्तेतश्च—' (३ २ १४९) इति युच् । दूरात्पश्यति ॥^५

श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ ॥६॥

छन्दोऽधीते^६ । 'श्रोत्रियश्च—' (५ २ ८४) । 'तदधीते—' ४ २ ५९) पण्यं अण् । द्वे ॥६॥^७

उपाध्यायोऽध्यापक

उपेत्याधीयतेऽस्मात्^८ । 'इडश्च' (३ ३ २१) इति षज् । अध्यापयति । ण्वुल् (३ १ १३३) ॥ द्वे ॥^९

अथ स्यान्निपेकादिकृद्गुरु^{१०} ।

निपेको गर्माधानम् । गृणाति धर्मम् । 'गृ' शब्दे' (ब्रघा० ५० स०) । 'कृप्रोश्च' (उ० १ २४) इत्यु । एकम् ॥^{११}

मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य

मन्त्रस्य वेदस्य व्याख्यानं करोति । आचर्यते । ण्यत् (३ १ १२४) ॥^{१२}

- 1 M मनीषास्यास्ति 2 M विचारणास्त्यस्य 3 M जातास्य
4 M वर्ण 5 Scholar or learned man [22] 6 M छन्दोधीते
7 A Brahmana well versed in the veda [2] 8 M उपेत्या
धीयतेस्मात् 9 Preceptor [2] 10 B reads स निपेकादिकृद्गुरु
11 Gurū (spiritual preceptor) [1] 12 An interpreter of
the veda [1]

आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ॥७॥

यष्टा च यज्ञमान

आदिशति प्रेरयति । ऋत्विजो यागादौ व्रत भोजनादिनियमोऽस्यास्ति^१ ॥७॥
यजते । तृच् (३ १ १३३) । 'पुड्यजोऽ शानन्' (३ २ १२८) । त्रोणि ॥^२

अथ स सोमवति दीक्षितः ।

स व्रती सोमपानवति यागे आदेश सन् । दीक्षा जाताऽस्य^३ । एकम् ॥^४

इज्याशीलो यायजूक

इज्या शीलमस्य । पुन पुनर्यजते । 'यजजपदशा यड' (३ २ ११६६)
इत्यूक । द्वे ॥^५

यज्मा तु विधिनेष्टवान् ॥८॥

'सुयजोयंङ्वनिप्' (३ २ १०३) । एकम् ॥८॥^६

स गीष्प (पर्प) तीष्ठत्या स्थपति

स यज्वा । बृहस्पतिसवेनेष्टवान् । स्थीयते स्थ । घञर्थे (वा० ३ ३ ५८)
क । स्थस्य पति । एकम् ॥^७

सोमपीती तु सोमप ।

सोम पीतोऽनेन^८ । पिबते यकि (उ० २ ७) । 'पीथी' इत्यथे । द्वे ॥^९

सर्ववेदा स येनेष्टो याग सर्वस्वदक्षिणः ॥९॥

सर्वं वेदयति । असुन् (उ० ४ १९८) । सर्वस्व दक्षिणा यत्र स
विश्वजिदादियेन कृत ॥९॥^{१०}

अनूचान प्रवचने साङ्गेऽधीती

अनूक्तवान् । 'उपेयिवान्—' (३ २ १०९) इति साधु । प्रोच्यते प्रवचनो
वेदस्तत्राधीतमनेन । एकम् ॥^{११}

1 M नियमोस्यास्ति 2 One who performs a sacrifice (yajña)
[3] 3 M जातास्य 4 A priest engaged in somavat sacrifice
[1] 5 A constant sacrificer [2] 6 A performer of sacrifice
in accordance with vedic precepts [1] 7 A sacrificer of
brhaspatiyaga [1] 8 M पीतोनेन 9 A soma-sacrificer 10 A
person, who performs sacrifice by giving away all his
wealth in dakṣiṇā 11 A person who teaches vedas with
their branches (angas) [1]

गुरोस्तु य ।

लब्धानुज्ञ समावृत्तः

गुरो सकाशाल्लब्धाप्राप्तानुज्ञा येन । वृत्ते 'गत्यर्था—' (३ ४ ७३) इति क्त ॥^१

सुत्रा त्वभिषवे कृते ॥ १० ॥

सुनोति सुत्वा । 'सुयजोर्हन्तिप्' (३ २ १०३) । अभिषवोऽवभृथस्नानम् । एकम् ॥^२

छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये

गुरोर्दोषावरण छत्रम् । तच्छीलमस्य, छात्र । 'छत्रादिभ्यो ण' (४ ४ ६२) । अन्ते समीपे वसति । शिष्यते । 'एतिस्तु—' (३ १ १०९) इति क्यप् । 'शास इत्—' (६ ४ ३४) । त्रीणि ॥^३

शैक्षा प्राथमकल्पिका ।

शिक्षामधीयते । प्रथमकल्प आरभ्य प्रयोजनमेषाम् । 'प्रथमारब्धवेदाना' द्वे ॥

एकब्रह्मव्रताचारा मिथ सन्नह्यचारिण ॥ ११ ॥

एकस्मिन्ब्रह्मणि व्रते वाचरण येषा ते । परस्पर समान ब्रह्म चरन्ति । 'व्रते' (३ २ ८०) इति णिनि । एकम् ॥ ११ ॥^४

सतीर्थ्यास्त्वेकगुरव

समाने तीर्थे गुरो वसति । 'समानतीर्थे वासी' (४ ४. १०७) इति यः । एको गुरुरेषाम् ॥ द्वे ॥

चितवानग्निमग्निचिन् ।

'अग्नी चे' (३ २ ९१) इति क्विप् । एकम् ॥^५

पारम्पर्योपदेशे स्यादितिह्यमितिहाव्ययम् ॥ १२ ॥

परपराया आगत । अणन्तात् (४ ३ ७४) स्वार्ये प्यत्र । पारपर्यंश्च सावुपदेशश्च । 'अनन्तावसथ—' (५ ४ २३) इति व्य । णिनिह्यम् । द्वे ॥ १२ ॥^६

1 A pupil, who has returned home with permission of his Gurū [1] 2 A student who has performed his ablutions (subsequent or preparatory to a sacrifice) [1] 3 Disciple [3] 4 One, who has just entered upon the study of the Vedas and Śikṣā [1] 5 A student going through the same studies and observing the same 6 A fellow student [1] 7 A person, who has kept the sacred fire [1] 8 Traditional instruction (aitihya) [2]

उपज्ञा ज्ञानमाद्य स्यात्

‘आतश्च—’ (३ ३ १०६) इत्यङि उपज्ञा ॥^१

ज्ञात्वारम्भ उपक्रम ।

क्रमे (म्वा० प० से०) घञि (३ ३ १८) उपक्रम ॥^२

यज्ञ सवोऽध्वरो याग सप्ततन्तुर्नृमल क्रतु ॥ १३ ॥

इज्यतेऽनेन^३ । ‘यजयाच—’ (३ ३ ९०) इति नङ् । सूयते सोमोऽत्र^४ ।

पूज (स्वा० उ० अ०) अप् (३ ३ ५७) । न ध्वरति । ‘धृ कौटिल्ये’ (म्वा० प० अ०) । घञि (३ ३ १६) याग । सप्तमिरग्निजिह्वामिस्तन्यते । ‘सितनि—’ (उ० १ ६९) इति तुन् । मलत्त्यत्र । ‘मल गतो’ (म्वा० प० से०) । क्रियते । ‘कृञ क्रतु (उ० १ ७७) । सप्त ॥ १३ ॥^५

पाठो होमश्चातिथीना सपर्या तर्पण बलिः ।

एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामका ॥ १४ ॥

पाठो घञ् (३ ३ १८) । हवन होम । ‘अतिस्तु—’ (उ० १ १४०) इति मन् । अतिथीना गृहागताना सपर्या पूजनम् । ‘बल दाने’ (म्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४ १ १७) । ‘अध्यापन ब्रह्मयज्ञ पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्मातो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥’ (मनु ३ ७०) ॥ १४^६

समज्या परिपद् गोष्ठी सभासमितिससदः ।

आस्थानी कर्त्तव्यमास्थान स्त्रीनिपुसकेयो सद ॥ १५ ॥

समजन्त्यस्याम् । ‘अज गतो (म्वा० प० से०) । ‘सज्ञाया समज—’ (३ ३ ९९) इति क्यप् । परित सीदन्त्यस्याम् । गावोऽनेकावाचस्तिष्ठन्त्यस्याम्^७ । सह भान्त्यस्याम् । समिपन्त्यस्याम् । इण (अ० प० से०) वितन् (३ ३ ९४) । ससीदन्त्यत्र । आतिष्ठन्त्यत्र । मदेरमुन् (उ० ४ १८८) । सद । नव ॥ १५ ॥^८

प्राग्बश प्राग्घविर्गेहोत्

हवि शालाया पूर्वभागे यजमानादीना स्थित्यर्थं गेह प्राग्बश । प्राङ् बश स्यूणाऽत्र^९ ॥^{१०}

1 The knowledge acquired by self [1] 2 Commencement [1] 3 M इज्यतेनेन 4 M सोमोत्र 5 Sacrifice (yajña) [7] 6 Five sacrifices enjoined to be performed daily by a Brahmana 7 M गावोनेकावाचस्तिष्ठन्त्यस्याम् 8 Assembly or meeting [9] 9 M स्यूणात्र 10 A sort of sacrificial room for yajamana and others [1]

सदस्या विधिदर्शिन ।

सदसि साधव । विधिं पश्यन्ति । ऋत्विग्विशेषा एते ॥^१

सभासद सभास्तारा सभ्या सामाजिकाश्च ते ॥ १६ ॥

सभाया सीदन्ति । समा स्तृणन्ति । 'स्तृन् आच्छादने' (क्र्या० प० से०) ।
समाज रक्षन्ति । चत्वारि ॥ १६ ॥^२

अध्वर्यूद्गातृहोतारो यजुस्सामर्ग्विद क्रमात् ।

न ध्वरति । विच् (३ २ ७५) । अध्वर यीति । यजुर्वेत्ति यः । उद्गा-
यति सामवित् । होता स य ऋग्वेद वेद ॥^३

आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्चते ॥ १७ ॥

अग्निमिन्ध, अग्रित् । अग्नीध स्थानमाग्नीध्रम् । 'अग्नीध शरणे रण् भ च'
(वा० ४ ३ १२०) । तात्स्थ्यात् सोऽप्याग्नीध्र^४ ॥ १७ ॥^५

वेदि परिष्कृता भूमि

वेद्यते वेदि । 'अच इ' (उ० ४ १३८) । परित कृता सस्कृता ॥^६

समे स्थण्डिलचत्वरे ।

स्थलत्यत्र । 'ष्ठल स्थाने' (म्वा० प० से०) । 'मिथिलादयश्च' (उ० १ ५७)
इति साधु । चतन्त्यस्मिन् । ध्वरच् (उ० २ १२२) । 'यागार्थं सस्कृत
भूमे' द्वे ॥^७

चपालो यूपकटकः

'चप मक्षणे' (म्वा० उ० से०) । 'सानसि—' (उ० ४ १०७) इति
साधु । यूपस्याग्रे कृत वटाकार । द्वे ॥^८

कुम्भा सुगहना वृत्ति ॥ १८ ॥

'कुवि आच्छादने' (म्वा०, चु० प० से०) । गहना निविडा वृत्तिर्वैष्टनम्
॥ १८ ॥

1 A priest who superintends performances of a sacrifice
[1] 2 A member of or spectator at an assembly
[1] 3 The sacrificial priests well versed in the first three
vedas [1 each] 4 M साग्नीध्र 5 A priest who kindles
the sacred fire [3] 6 Altar [1] 7 An altar prepared for a
sacrifice [2] 8 A wooden ring on the top of a sacrificial
post [2] 9 The enclosure round a sacrificial ground [1]

यूपाग्र तर्म

यूपस्याग्रम् । तरति । मनिम् (३ २ ७५) द्वे ॥^१

निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिद्वयो ।

निर्मन्थ्यत । तच्च तद्दारु च । ऋच्छति । '—सृधृयमि—' (उ० २ १०२)
इत्यनि ॥^२

दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नय ॥ १९ ॥

दक्षिणोऽग्निः^३ । 'गृहपतिना समुक्ते ज्य' (४४ ९०) । आहूयतेऽत्र^४ ॥ १९ ॥^५

अग्नित्रयमिदं त्रेता

त्रायते वा । त्रासु इता त्रेता ॥^६

प्रणीतं सस्कृतोऽनलः ।

प्रकर्षं नीतः । एकम् ॥^७

समूह्य परिचाय्योपचाय्यावग्नौ प्रयोगिणः ॥ २० ॥

समूह्यते । वहे (म्वा० उ० अ०) ऊहे (म्वा० आ० से०) वा । परिचीयते,
उपचीयते च । 'अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्या' (३ १ १३१) । प्रयोगोऽस्ति^८
यथा ते । अग्नौ प्रयोक्तव्या अग्निनामानीत्यर्थः ॥ २० ॥^९

यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निं प्रणीयते ।

तस्मिन्नानाय

दक्षिणाग्नित्वेन सस्त्रियते । आनीयत । 'आनाय्याऽनित्यः^{१०}' (३ १ १२७) ।
यस्तु वैश्यकुलयोनिः स 'आनेयः' ॥^{११}

अथाग्नायी स्वाहा च हुतभुविप्रया ॥ २१ ॥

अग्ने स्त्री । वृषाकपि—' (४ १ ३७) इत्येङ् । सुष्ठु आहूयन्तेऽनया^{१२} ।
इ (वा० ३ २ १०१) । हुतभुज प्रिया । श्रीणि ॥ २१ ॥^{१३}

1 The top of a sacrificial post [2] 2 A piece of wood used for kindling the sacred fire by attrition [1] 3 M दक्षिणोऽग्निः 4 M आहूयन्त्र 5 Three sacred fires 6 Three sacred fires taken collectively [1] 7 The fire consecrated by mantras [1] 8 M प्रयोगोऽस्ति 9 The sacrificial fire arranged in a circle [3] 10 M आनाय्योऽनित्ये 11 The sacred fire taken from gārhapatya [1] 12 M अहू नेनया 13 Svaha, the wife of Agni

ऋक्सामिधेनी धाय्या सा या स्यादग्निसमिन्धने ।

समिध आधीयन्तेऽनया^१ । 'समिधामाधाने वेप्यण्' (वा० ४ ३ १२०) ।
धीयतेऽग्निरनया^२ । 'पाय्यसानाथ्य—' (३ १ १२९) इति साधु । 'अग्नि
प्रज्वालयते यया ऋचा सा' द्वे ॥^३

गायत्रीप्रमुख छन्द

गायन्त त्रायते । गौरादि (४ १ ४१) । षडक्षरपदा गायत्री, सप्ताक्षर-
मुष्णिक्, इत्यादि । छन्द्यते छन्द । असुन् । एकम् ॥^४

हव्यपाके चरुः पुमान् ॥ २२ ॥^५

हव्यस्य पाक । चर्यते चरु । भृमृशी—' (उ० १ ७) इत्यु ॥ २२ ॥^६

आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्यादधियोगत ।

आमिष्यते । मिषु सेचने' (श्वा० ५० से०) । बाहुलकात्सक् । शृते तस्य
दुग्धे दधियोजनात् ॥^७

धवित्रं व्यजन तद्यद्रचित मृगचर्मणा ॥ २३ ॥

धूयतेऽनेन^८ । 'अतिनूधूस—' (३ २ १८४) इत्र । मृगचर्मणा यद्रचितम्
॥ २३ ॥^९

पृषदाज्य सदध्याज्ये

पृषद्भि सहितमाज्यम् । दध्ना सहिते घृते एकम् ॥^{१०}

परमान्न तु पायसम् ।

परम च तदन्न च । पयसि ससृष्टम् । द्वे ॥^{११}

हव्यकव्ये देवपित्र्ये^{१२} अन्ने

हूयते । 'अचो यत्' (३ १ ९७) । कूयते पितृभ्यः । 'कु कव्ये' (अ० ५० अ०) ।
देवास्त हव्यम्, पित्रस्त कव्यम् ॥^{१३}

1 Majority reads = 2 M आधीयन्तेनया 3 M धीयतेग्निरनया .
4 The mantra which is recited while kindling the
sacrificial fire [1] 5 Metre eg Gayatri, usrik sc [1]
6 An oblation of rice, barley and pulse boiled for pre-
entation to the gods and manes [1] 7 A mixture of boiled
and coagulated milk [1] 8 M धूयतेनेन 9 A fan made of
the deer's skin [1] 10 Ghee mixed with coagulated milk
[1] 11 Rice boiled in milk [2] 12 B prerers देवपित्र्ये
13 Oblations to gods and manes [1 each]

पात्रं सुवादिकम् ॥ २४ ॥

स्रवति घृतादिकम् । 'स्रुवः कः' (उ० २.६१) ॥ २४ ॥^१

ध्रुवोपभृज्जुहूर्ना तु सुवो भेदाः सुचः स्त्रियः ।

ध्रुवति । उपविर्माति । 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' जुहः । स्रवति सुवः ।

भेदास्तु स्त्रियः । सुवः चिक् (उ० २.६२) एतद्भेदा स्त्रियः ॥^२

उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्त्र्य क्रतौ हतः ॥ २५ ॥

उपाक्रियते । 'कृज् हिंसायाम्' (स्वा० उ० अ०) ॥^३

परंपराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम् ।

परंपराया अकनम् । 'अक गतौ' (म्वा० प० से०) । शाम्यतेः (दि० प० से०) ल्युट् (३.३.११५) । प्रकर्षेणोक्षणम् । वध हिंसायाम् । 'यज्ञाङ्गपशु-
हिंसनस्य' त्रीणि ॥^४

वाच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥ २६ ॥

'मीज् हिंसायाम्' (कृचा० उ० अ०) । मीतः । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०),
क्तः । 'यज्ञे हतस्य पशोः' त्रीणि ॥ २६ ॥^५

सांनाय्यं हविः

संनीयते । 'पाय्यसानाय्य—' (३.२.१२९) इति साधुः । हूयते । 'अति-
शुचि—' (उ० २.१०८) इतीतिः । सांनाय्यं हविविशेषः । द्वे ॥^६

अग्नौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम् ।

हुतं प्रक्षिप्तम् । वषण्मन्त्रेण कृतम् । 'प्रक्षिप्तहुतस्य' द्वे ॥^७

दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे^८

अवभ्रियतेऽनेन^९ । 'अवे भृजः' (उ० २.३) इति कथन् । दीक्षाया अन्तः ।

प्रधानकर्मसमाप्तौ यज्ञे त्रियमाण इष्टिविशेषः ॥^{१०}

-
1. The laddle and other wooden vessels used in a sacrifice [1] 2. A sacrificial laddle [3] 3. The animal killed in a sacrifice [1] 4. Immolation of an animal at sacrifice [3] 5. Immolated animal at sacrifice [3] 6. A kind of oblation [2] 7. The oblation offered to fire [2] 8. Majority reads यज्ञः 9. M. अवभ्रियतेनेन 10. A supplementary sacrifice at the end of a principal sacrifice [1].

तत्कर्मार्हं तु यज्ञियम् ॥ २७ ॥

त्रिषु

तस्य यज्ञस्य क्रियामर्हति । यज्ञमर्हति । 'यज्ञत्विगम्याम्—' (५१७१)
इत्यथोपसख्यानाद् घ ॥ २७ ॥^१

अथ क्रतुकर्मैष्टम्

क्रतुयज्ञ । कर्म दानादि । इदमिष्टशब्दवाच्यम् ॥^२

पूतं खातादिकर्माणि ।

पुष्करिणी खननदेवाल्यादिनिर्माणादि पूतम् ॥^३

अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयो ॥२८॥

यज्ञे होमावशिष्टमाज्यपुरोडाशाद्यमृतम् । देवातिथिगुर्वादिशिष्ट विघसः ।
'घञपोश्च' (२४३८) इत्यदो घस्तु ॥२८॥^४

त्यागो विहायित दानमुत्सर्जनविसर्जने ।

विश्राणनं वितरण स्पर्शन प्रतिपादनम् ॥२९॥

प्रादेशन निर्वपणमपवर्जनमर्हति ।

'त्यज हानो' (म्वा० प० अ०) । हाको (जु० प० अ०) ण्यन्तात्क
(३३११४) । सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । 'श्रण दाने' [चुरादि]
'स्पृश स्पर्शे' (तु० प० अ०) ॥२९॥ 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) ।
'डुवप्' (म्वा० उ० अ०) । 'वृजी वर्जने' (अ० आ०, ह० प०, चु० उ०
से०) । 'हन्तेरह च' (उ० ४६२) इत्यति ॥^५

मृतार्थं तदहर्दानं^६ त्रिषु स्यादौर्ध्वदेहिकम् ॥३०॥

मृतार्थं तदहर् प्रेतदिने प्रेतमुद्दिश्य मरणदिनमारभ्य सपिण्डीकरणपर्यन्तं
दीयमानं जलपिण्डादिकम् । दहादूर्ध्वम् । ऊर्ध्वदेहः । तत्र भवः । अध्यात्मादि
(वा० ४३६०) । केचिदुभयपदवृद्धिमाहुः ॥३०॥^७

1 A sacrificial thing [1] 2 Ista : e, performing sacrifices and doing charitable works [1] 3 Purta : e, act of pious liberality (such as digging well Sc) [1] 4 The residue or leaving of a sacrifice, and remains of food [1 each]
5 Donation or gift [13] 6 Majority prefers मृतार्थं तदहर्दानं
7 Funeral rites [1]

पितृदानं निवापः स्यात्

पितृभ्यो दानम् । न्युप्यते । 'डुवप्' (म्वा० उ० अ०) घञ् । 'सपिण्डाद्भुव्वं पितृदेशेन दानस्य' द्वे ॥^१

श्राद्ध तत्कर्म शास्त्रतः ।

श्रद्धाऽवास्ति^२ । 'प्रज्ञाश्रद्धा—' (५२१०१) इति ण । तेषां पितृणां कर्म । शास्त्रविधानेन ॥^३

अन्वाहार्यं मासिकैः

अनु आ ह्रियते । ण्यत् (३११२४) । मासे भवम् द्वे ॥^४

अशोऽष्टमोऽहः कुतपोऽस्त्रियाम् ॥३१॥

पञ्चदशमुहूर्त्तात्मिकस्य दिनस्याष्टमो भागः । कुत्सितः तपति ॥३१॥^५

पर्येषणा परीष्टिश्रान्वेषणा च गवेपणा ।

'इपेरनिच्छार्यस्य' (वा० ३३१०७) युच् । 'परेर्वा' (वा० ३११०७) 'गवेप मागणे' [चुरादि] । 'धर्माद्यन्वेषणस्य' चत्वारि ॥^६

सनित्वध्येपणा

सनन सनि । 'पणु दाने' (तु० उ० से०) । इपर्युच् (वा० ३३१०७) । शुर्वाराधनस्य द्वे ॥^७

याच्चाभिशस्तिर्याचनार्थना ॥३२॥

याच (म्वा० उ० से०) नङ् (३३९०) अ मशसनम् । 'यसु स्तुत्यादी' (म्वा० ५० से०) । तिन् (३३९४) । 'अर्थ याच्चायाम्' (चु० उ० से०) । चत्वारि ॥३२॥^८

पट् तु त्रिषु

इत पट् त्रिषु ॥

1 An offering to the manes [2] 2 M श्रद्धावास्ति 3 The funeral rite performed for the departed spirits of dead relatives [1] 4 B मासिक 5 The eighth part, of a day [1] 6 The monthly śrāddha performed on the day of new moon [1] 7 A religious enquiry [4] 8 A respectful solicitation, entreaty [2] 9 Asking, begging [4]

अर्घ्यमर्घाथ पाद्य पादार्थवारिणि^१ ।

जले । पादायेदम् ॥^२

क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि ॥३३॥

अतिथये इदम् । 'अतिथेज्यं' (५४२६) । अतिथौ साधु । पथ्यतिथि—
(४.४ १०४) इति ढञ् । एकैकम् ॥३३॥^३

स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते ।

अवेशे, अगेहे भव । अध्यात्मादि (वा० ४३६०) । आगच्छति ।
सितनि—' (उ० १६९) इति तुन् । अतति । 'ऋतन्यञ्जि—' (उ० ४२)
इति इथिन् । 'गृहागतस्य' त्रीणि ॥ प्राघूर्णकप्राघुणकावभ्युत्थान तु गौरवम्
इति क्वचित् ॥^४

पूजा नमस्याऽपचितिः सपर्यार्चार्हणा समा ॥३४॥

'पूज पूजायाम्' (चु० ५० से०) । नमस्करणम् । क्यजन्तात् (३११९)
अ (३३१०२) । 'सपर पूजायाम्' कण्ड्वादि । यक् (३१२७) ।
'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० ५० से०) । 'अर्ह पूजायाम्' [चुरादि] । 'पूजाया'
षट् ॥^५

वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासनम् ।^६

'वरिवस' शब्द पूजार्थं । तत् क्यच् (३११९) धोतुमिच्छा । श्रुव
(भ्वा० ५० अ०) सन् । परित चरणम् । '—परिचर्यापरिसर्या—' (वा० ३
३१०१) इति साधु । 'सेवाया' चत्वारि ॥^७

व्रज्याटाटया पर्यटनम्

'व्रजयजो —' (३३९८) इति क्यप् । अटनम् । 'परिचर्या—' (वा०
३३१०१) इत्यादिना निपातित । 'अटनस्य' त्रीणि ॥^८

1 Majority reads पादाय वारिणि 2 Arghya i e the respec-
ctful offering or oblation to gods and venerable men,
and arghya the offering of water for washing feet
[1 each] 3 Hospitality, and hospitable person [1 each]
4 Guest [3] 5 Worship [6] 6 B reads परिचर्याप्युपासना
7 Service [4] 8 Wandering or rooming about [3]

चर्या त्रीर्यापथे स्थिति ^१ ॥३५॥

चरणम् । 'गदमदचर—' (३ १ १००) इति यत् । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । ण्यत् (३ १ १२४) । ईर्याया पन्था ईर्यापथ । ईर्यापथे ध्यानाद्युपाये परिव्राजकाना स्थिति ॥ ३५ ॥^२

उपस्पर्शस्त्वान्नमनम्

उपस्पर्शनम् । 'चमु अदने' (म्वा० प० से०) ॥^३

अथ मौनमभाषणम् ॥

मुने कर्म । [मौनम् ।] ॥^४

आनुपूर्वी स्त्रिया वावृत्परिपाटी अनुक्रम ॥ ३६ ॥

पर्यायश्च

पूर्वं पूर्वमनुपूर्वम्, पूर्वानुक्रमेण च । अनुपूर्वं माव । दृढादित्वात् (५ १ १२३) प्यञ् । डीप् । आवर्तनमत्र । वृते (म्वा० आ० से०) क्विप् (वा० ३ ३ ९४) । परिपटनम् । 'पट गतौ' (म्वा० प० से०) । ण्यन्तात् 'अच इ' (उ० ४ १३८) । क्रमे (म्वा० प० से०) घञ् (३ ३ १८) ॥ ३६ ॥ पर्यायणम् । इणो घञ् (३ ३ ३८) । 'क्रमस्य' पञ्च ॥^५

अतिपादस्तु स्यात्पर्यय उपात्यय ।

अतिक्रम्य पतनम् । पर्यायणम् । 'एरच्' (३ ३ ६) । 'क्रमोल्लङ्घनस्य' त्रीणि ॥^६

नियमो व्रतमस्त्री

नियमनम् । अच् । 'व्रतमात्रस्य' द्वे ॥^७

तद्धोपवासादि पुण्यकम् ॥ ३७ ॥

तदुपवासादि व्रत पुण्यमेव । 'सज्ञाया कन्' (५ ३ ७५) ॥ ३७ ॥^८

उपवस्त^९तूपवासः

उपवसनम् । 'वसु स्तम्भे' (दि० प० से०) । क्त (३ ३ १३४) । प्रज्ञाद्यणि (५ ४ ३८) 'ओपवस्तम्' अणि । वसतेर्घञ् (३ ३ १८) । द्वे ॥^{१०}

1 Majority reads (वीर्यापथस्थिति) 2 Performance of spiritual practices [1] 3 Sipping water before religious ceremonies [2] 4 Silence [2] 5 Sequence or order [5] 6 Inversion or violation of order [3] 7 Religious practice or austerity [2] 8 Meritorious acts such as fasting sc. [1] 9 B and K prefer ओपवस्तं and ओपवस्त्र respectively 10 Fasting [2]

विवेकं पृथगात्मता ।

‘विचिरं पृथग्भावे’ (६० उ० अ०) । घञ् (३ ३ १८) । पृथगात्मा यस्य तस्य भावः । ‘प्रकृतिपुरुषादिभेदज्ञानस्य’ द्वे ॥^१

स्याद्ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनद्वि

ब्रह्मणस्तपसो वर्चः । ब्रह्महस्तिभ्याम्—’ (५ ४ ७८) इत्यच् । वृत्तमाचारः, तस्य अध्ययनस्य च ऋद्धिः ॥ ३८ ॥^२

अथाञ्जलिः ॥ ३८ ॥

पाठे ब्रह्माञ्जलिः

ब्रह्मणोऽञ्जलिः ३ । वेदपाठकाले वृत्तोऽञ्जलिरित्यर्थः ४ ॥^५

पाठे विप्रुपा ब्रह्मविन्दवः ।

वेदपाठं मुखात्रिगता विन्दवो ब्रह्मविन्दवः ॥^६

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनम्

ध्यानस्य योग उपायः, तस्यासनं स्वस्तिकादि ब्रह्मणः सम्बन्धि आसनम् । एकम् ॥^७

कल्पे विधिक्रमौ ॥ ३९ ॥

कल्पने । अच् (३ १ १३४) । विधानं विधिः । क्रमणमनन्तः । घञ् । त्रीणि ॥ ३९ ॥^८

मुरयः स्यात्प्रथमः कल्पः

मुखमिव । शाखादि (५ ३ १०३) ॥^९

अनुकल्पस्ततोऽधमः ।

अनुहीनः कल्पः । यथा—ब्रीह्यभावे यवादि ॥^{१०}

- 1 Discriminative knowledge (between Puruṣa and Prakṛti) [2] 2 Pre-eminence of religious practices and sacred knowledge [2] 3 M ब्रह्मण अचलि 4 M वृत्तोऽनिरित्यर्थः 5 The respectful salutation with folded hands while repeating the Vedas [1] 6 Drops of saliva sputtered while reciting the Vedas [1] 7 Brahmaasana, a position for meditation [1] 8 Sacred precept or rule [3] 9 Principal precept [1] 10 Secondary precept [1]

संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरण श्रुतेः ॥ ४० ॥

संस्कार उपनयनम्, तत्पूर्वकं श्रुतेर्ग्रहणं वेदपाठारम्भविधिविशेषः ॥४०॥^१

समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ।

पादयोर्ग्रहणं स्पर्शः । अभिमुखीकरणार्थं वादनम् । 'वैधस्य नामोच्चारणादि-
पूर्वकनमस्कारस्य' द्वे ॥^२

भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पागशर्यपि मस्करी ॥ ४१ ॥

भिक्षते । 'सनाशस—' (३ २ १६८) इत्यु । परित्यज्य सर्वं व्रतति ।
कर्मन्देन प्राक्तमधीने । 'कर्मन्दकृशाद्वादिनि' (४ ३ १११) । पागशर्येण
प्रोक्तमधीते । 'पागशर्य—' (४ ३ ११०) इति णिनि । 'मस्करमस्करिणो—'
(६ १ १५४) इति निपातः । पञ्च 'सन्यासिनः' ॥ ४१ ॥^३

तपस्वी तापस पारिकाङ्क्षी

तपोऽस्यास्ति^४ । 'तपः सहस्राम्याम्—' (५ २ १०२) इति विनि । 'अण्-
च' (५ २ १०३) । पारिकाङ्क्षते । णिनि (३ २ ७८) । पृषोदरादि
(६ ३ १०९) । ऋणि ॥^५

वाचयमो मुनिः ।

वाचं यच्छति । 'वाचयमपुरदरी—' (६ ३ ६९) इति साधु । 'मनेरुच्च'
(३० ४ १२२) इतीति । 'मौनिनः' द्वे ॥^६

तपःक्लेशसहो दान्तः

तपसः क्लेशः, त सहते । दान्ते (दि० प० अ०) क्त (३ ४ ७२) द्वे ॥^७

वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥ ४२ ॥

वर्णं स्तुतिरस्यास्ति । ब्रह्म वेदाध्ययनार्थं व्रतं चरति ॥ ४२ ॥^८

ऋषयः सत्यवचसः

ऋषयः जानन्ति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) ॥^९

1 Commencement of reading the Veda after the performance of the preparatory rite [1] 2 Salutation [2]
3 Ascetic [5] 4 M तपोऽस्यास्ति 5 An ascetic, who practices penance [2] 6 A sage practicing silence [2] 7 One, who bears the pain of religious austerity [1] 8. Brahmacharin [2] 9 Sage [2]

स्नातकस्त्वाप्लुतव्रती ।^१

आप्लुतश्चासौ व्रती च । समाप्तवेदव्रत ॥^२

ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥ ४३ ॥

इन्द्रियाणां समूहो जितो यैः । यतमस्ति । यतन्ते (म्वा० आ० से०) इति (४ ११७) । 'जितेन्द्रियस्य' त्रीणि ॥ ४३ ॥^३

य स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ ।

स्थाण्डिलश्च

स्थण्डिले भूमौ शते । व्रते (३ २ ८०) इति णिनिः । 'स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते' (४ २ १५) इत्यण् । द्वे ॥^४

अथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगा ॥ ४४ ॥

रजस्तमोभ्यां विगता । द्वयमतिगच्छन्ति । द्वे ॥^५

पवित्रं प्रयतं पूतं

पुनाति । 'अशिवादिभ्य इत्रात्रौ' (उ० ४ १७२) । प्रकर्षेण यत । यम क । पूज । त्रीणि ॥^६

पाशण्डा^७ सर्वलिङ्गिनः ।

पातीति पा वैदिकमार्गं त खण्डयति । सर्वाणि लिङ्गानि येषाम् । द्वे ॥^८

पालाशो दण्डः आपाढो व्रते

आपाढीपूर्णमा प्रयोजनस्य । 'विशाखापाढादण्-' (५ १ ११०) । व्रते ब्रह्मचर्ये यः पालाशस्य दण्डः स इत्यर्थः ।^९

राम्भस्तु वैणवः ॥ ४५ ॥

राम्भस्य वैणाविकारः व्रत एव, अन्यत्र वैणव एव ॥ ४५ ॥^{१०}

1 B and K read respectively as, स्नातकस्त्वाप्लुतो व्रती and स्नातकस्त्वाप्लव्रती 2 A Brāhmaṇa, who has completed his study of the Vedas [2] 3 An ascetic who has controlled his sense-organs [3] 4 An ascetic, who sleeps on bare ground while performing religious austerities [2] 5 A person who is free from the influence of rajas and tamas qualities [2] 6 A holy person [3] 7 Majority prefers पाशण्डः 8 Heretic [2] 9 A staff of the palāśa wood carried by an ascetic [1] 10 A bamboo staff carried by an ascetic or religious student [1]

अस्त्री कमण्डलु कुण्डी

कस्य जलस्य मण्ड सार, त लाति । मृग्यादि (उ० १ ३७) । 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०) । कुण्डी अमन्त चेत् । द्वे ॥^१

त्रतिनामासन वृषी ।

त्रतिना ब्रह्मचार्यादीनामासनम् । ब्रुवन्त सीदन्त्यस्याम् । ड (वा० ३ २. १०१) । एकम् ॥^२

अजिनं चर्म कृत्ति स्त्री

'अज गतो' (भ्वा० प० से०) । इनच् (उ० २ ४८) । चर्यते । यनिन् (उ० ४ १४४) । कृत्यते । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । क्तिन् (३ ३ ९४) । त्रीणि ॥^३

भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ॥ ४६ ॥

भिक्षाणा समूह । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४ २ ३८) ॥ ४६ ॥^४

स्वाध्याय स्याज्जप

स्वस्य अध्ययनम् । 'इडश्च' (३ ३ २१) इति घञ् । 'व्यघजपो —' (३ ३ ६१) इत्यप् । 'वेदाध्ययनस्य' द्वे ॥^५

सुत्याभिषव सवनं च सा ।

'सज्ञाया समज—' (३ ३ ९९) इति पुञ (स्वा० उ० से०) क्यप् । अपि (३ ३ ५७) अभिषव । ल्युटि (३ ३ ११५) सवनम् । 'सोमलताकण्डनस्य' त्रीणि ॥^६

मर्वेनसामपध्वसि जप्य त्रिष्वधमर्पणम् ॥ ४७ ॥

सवाणि एनासि अपध्वसते । णिनि (३ ३ ७८) । 'पोरदुपधात्' (३ १ ९८) इति यत्, जप्यम् । अध मर्पति ॥ ४७ ॥^७

दर्शश्च पौर्णमासश्च चागौ पक्षान्तयो पृथक् ।

अमावास्या त्रियमाणो याग उपचाराद्दर्श । पक्षान्तयोरमावस्यापौर्णमास्यो त्रियमाणौ ॥^८

1 A water pot used by ascetics [2] 2 The seat of an asectic or religious student [1] 3 Skin (of animal used as seat) [3] 4 M भिक्षादिभ्योऽण् 5 Things collected as alms [1] 6 The study of the Vedas [2] 7 Extraction of soma juice [3] 8 The mantra that destroys all sins [1] 9 Sacrifices which are performed on the amavasya and pūrṇimā [1 each]

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ॥ ४८ ॥

यच्छत्यनेन यमः । शरीरमात्रेण साध्यं यावज्जीवं कर्म सत्यास्तेयादि यत्कर्म
नित्यं कर्तव्यम् ॥ ४८ ॥^१

नियमस्तु स यत्कर्माऽनियमागन्तुसाधनम् ।

न तु यावज्जीवम्, आगन्तुमि कामनया समयविशेषादिभिर्हेतुभिः साध्यमुप-
वासस्नानादि, तन्नियमः ॥^२

उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धते दक्षिणे करे ॥ ४९ ॥

अजेर्वेतेर्वा उपवीतं यज्ञाय सूत्रम् । प्रोद्धते वहिष्कृते सति वामस्कन्धापितम् ।
हे ॥ ४९ ॥^३

प्राचीनावीतमन्यस्मिन्

प्राचीनं प्रदक्षिणमावीतम् । अन्यस्मिन्वामे करे प्रोद्धते सति ॥^४

निधीतं कण्ठलम्बितम् ।

नि अधोवीतं कण्ठाल्लम्बितं करद्वये वहिष्कृते सति ॥^५

अङ्गुल्यग्रे तीर्थं दैवम्

अङ्गुलीनामग्रे देवानामिदं दैव तीर्थम् ॥^६

स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले वायम् ॥ ५० ॥

स्वल्पाङ्गुल्यो कनिष्ठिकयोरधोभागः । क. प्रजापतिदेवताऽस्य^७ ॥ ५० ॥^८

मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पित्र्यम्

अङ्गुष्ठतर्जनीयोर्मध्ये पितरो देवताऽस्य^९ ॥^{१०}

मूले ह्यङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम् ।

ब्रह्मा देवताऽस्य^{११} ॥^{१२}

1. Yama [1] Ct. yogaśūtra, 2 30 2. Niyama [1]

Ct. yogaśūtra, 2 32 3 The sacred thread over the left shoulder and under the right arm [2] 4. The sa-

cred thread over the right shoulder and under the left arm [1] 5 The sacred thread worn round the neck [1]

6. Devatīrtha [1] 7. M. देवतास्व 8. Kāyatīrtha [1] 9. M. देवतास्व

10 Pitrīrtha [1] 11. M. देवतास्व 12. Brahmatīrtha [1]

स्याद्ब्रह्मभूय ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥५१॥

ब्रह्मणा भाव । 'भुवो भावे' (३ १ १०७) इति क्यप् । सह युनक्तीति
सयुक्, तस्य भाव । ब्रह्मणा सायुज्यम् ॥ ५१ ॥^१

देवभूयादिक तद्वत्

देवस्य भाव देवभूय देवत्वमित्यादि ॥^२

कृच्छ्रं सातपनादिकम् ।

कृन्तत्यनेन । 'कृतेच्छ —' (३० २ २१) । सतपति । ल्युट् (३ ३ ११३) ।
तस्येदं कर्म । सान्तपन देहसाध्यम् ॥^३

संन्यासवत्यनशने पुमान् प्राय

सम्यक् न्यास , आत्यन्तिकस्त्याग , तद्युक्ते अनशने अभोजने मरणोद्देश्यक ।
प्रवृष्टमयनम् । इण् (अ० प० अ०) 'एरच्' (३ ३ ५६) एकम् ॥^४

अथ वीरहा ॥५२॥

नष्टाग्निः

वीराग्निः ६, त हन्ति ॥५२॥ नष्टोऽग्निर्यस्य ७ । 'प्रमादादिना यस्याग्निहोत्रा-
ग्निरनष्ट' एकम् (?) ॥^५

कुहना लोभान्मिथ्येर्यापथकल्पना ।

'कुह विस्मापन' (चुरादि) । 'प्यास—' (३ ३ १०७) इति युच् ।
ईयापथस्याचारभेदस्य मिथ्यास्तत्त्वे ८ कल्पना सम्पादनम् । 'यनादिलिप्सया
मिथ्याधर्माश्रयणदम्भादि' एकम् ॥^६

व्रात्यः संस्वारहीनः स्यात्

वातमहन्ति । संस्वारैः , उपवीतादिमिहीन । द्वे ॥^{१०}

1 Complete identity of soul with Brahman, the supreme Spirit [3] 2 Identity with gods [3] 3 Penance (as śāntapana sc) [1] 4 Giving up food after Complete renunciation of the world and its attachments [1] 5 M वीराग्नि 6 ५१ नष्टाग्निर्यस्य 7 A Brahmana, who has neglected his sacred fire [2] 8 ५१ मिथ्याऽस्तत्त्वे 9 Interested performance of religious austerities [1] 10 A person, who has lost his caste owing to non performance of purificatory rites [2]

अस्वाध्यायो निराकृति ॥५३॥

न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्य । आकृतेरध्ययनचेष्टाया निर्गत । द्वे ॥५३॥^१

धर्मध्वजी लिङ्गवृत्ति

धर्मस्य ध्वजश्चिह्नमस्यास्ति । मिक्षाद्यर्थं जटादिधारण लिङ्गमाश्रमादि
चिह्नधारण वृत्तिर्जीविकास्य । द्वे ॥^२

अवकीर्णी क्षतव्रत ।

किर (तु० प० से०) क्त (३३ ११४) । अवकीर्णं विक्षिप्त व्रतमनेन ।
क्षत खण्डित ब्रह्मचर्यमस्य । द्वे ॥^३

सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्त यस्मिन्नुदेति च ॥५४॥

अशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ तौ^४ यथाक्रमम् ।

अभि सर्वत साय तेन कर्मणा निश्चयेन मुक्त । उद् अतिशयेन इत यतम् ।
एकैकम् ॥^५

परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ॥५५॥

परिविन्दति ज्येष्ठ परित्यज्य भार्यां लभते । 'ज्येष्ठे अविवाहिते सति कृतोद्वाह
कनिष्ठ' ॥५५॥^६

परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान्

परि वजन विन्दति लभते । तस्य परिवेत्तुर्ज्यायान् ज्येष्ठ । 'परिवत्तुर्ज्येष्ठ
भ्रातुरेकम्' ॥^७

विवाहोपयमौ समौ ।

तथा परिणयोद्वाहोपयामा पाणिपीडनम् ॥५६॥

विनिष्ठ वहनम् । घञ् (३३ १८) । उपयमन घञ् । परिणयनम् ।
'एरच् (३३ ५६) । पाण पीडनम् । विवाह । षट् ॥५६॥^८

व्ययायो ग्राम्यधर्मो मैथुन निधुवन रतम् ।

व्यवयानम् । इण (अ० प० अ०) घञ् । ग्राम्याणा जनाना धर्म ।

1 A student, who has not studied the Vedas [2] 2 A religious hypocrite [2] 3 A student who has Violated his religious practices [2] 4 B reads च 5 One asleep at sunrise and sunset [1 each] 6 A younger brother married before the elder [1] 7 The unmarried elder brother, whose younger brother is married [1] 8 Marriage 6]

मिथुनस्य कर्म । नितरा ध्रुवन हस्तपादादिचालनम् । रमे क्त (३३११४) ।
पञ्च ॥^१

त्रिवर्गो धर्मकामार्थै

त्रयाणां वर्गं समूह ॥^२

चतुर्वर्गं समोक्षरै ॥५७॥

मोक्षेण सहितैर्धर्मार्थैश्चतुर्णां वर्गं । एकम् ॥५७॥^३

सघलेभ्यैश्चतुर्भद्रम्

वलेन सहितैर्धर्मार्थैश्चत्वारि भद्राणि ध्येष्ठा यत्र ॥^४

जन्या स्निग्धा वरस्य ये ।

इति ब्रह्मवर्गं ॥७॥

जनी वधू वहन्ति । 'सज्ञाया जन्या (४४८२) इति यत् । वरस्य ये
स्निग्धास्तत्पक्षा ॥^५

इति ब्रह्मवर्गं ॥ ७ ॥

मूर्ध्नाभिपित्ता राजन्यो बाहुज क्षत्रियो विराट् ।

मूर्ध्नाभिपित्त । राज्ञोऽपत्यम् ।^६ 'राजस्वमुराद्यत्' (४११३७) बाहुभ्या
जात । क्षत्रस्यापत्यम् । 'छत्राद्य' (४११३८) । विशेषण राजति । पञ्च
'क्षत्रियस्य' ॥^७

राक्षि राट् पार्थिव क्षमाभृन्नृपभूपमहोक्षित ॥८॥

राजति । 'कनिन्युवृदि—' (३०११५७) इति कनिन् । क्विप्ति (३२
६१) । राट् । पृथिव्या इक्ष्वर । 'सर्वभूमिपृथिवीम्यामणत्रो' (५१४१) ।
महो नियति । 'क्षि निवासगन्या' (तु० प० अ०) । तस्य 'राज्ञ' ॥^८

राजा तु प्रणताशेषमामन्त म्यादधीश्वर ।

प्रणता अनीया सामन्ता स्वदेशानन्तर राजाना यस्य । अधिक इक्ष्वर ।
एकम् ॥^९

1 Sexual intercourse [5] 2 The first three ends of human life taken Collectively [1] 3 The four ends of human life taken Collectively [1] 4 The aggregate of the four ends of human life (caturbhadra) [1] 5 The friend, attendant or relative of a bridegroom [1] 6 M राजापत्यम् 7 Kṣatriya [5] 8 King [6] 9 A supreme king [1]

चक्रवर्ती सार्वभौम

चक्रे राजमण्डले वर्तते । णिनि (३ २ ७८) । सार्वभौमेरीश्वर । 'समुद्रा-
न्तभूमेरीश्वरस्य' द्वे ॥^१

नृपोऽन्यो मण्डलेश्वर ॥ २ ॥

मण्डलस्य भूम्येकदेशस्य ईश्वर । एकम् ॥ २ ॥^२

येनेष्ट राजसूयेत मण्डलस्येश्वरश्च य ।

शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्

सम्यक् राजति । विवप् (३ २ ६१) । सार्वभौमविशेषोऽयम् ॥^३

अथ राजकम् ॥ ३ ॥

राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ।

राजा समूह ॥ ३ ॥ राजन्याना समूह । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४ २ ३२) इति
बुज् ॥^४

मन्त्री धीसचिवोऽमात्यः

मन्त्रोऽस्यास्ति^५ । धिया सचिव सहाय । अमा सह भव । 'अव्ययात्त्यप्'
(४ २ १०४) । श्रीणि ॥^६

अन्ये कर्मसचिवास्तत ॥ ४ ॥

ततो धीसचिवादये कर्मसचिवा ॥ ४ ॥^७

महामात्रा प्रधानानि

महामात्रा येषाम्^८ । प्रकर्षेणाधीयन्ते । 'प्रधानस्य' द्वे ॥^९

पुरोधास्तु पुरोहित ।

पुरोऽग्रे^{१०} धायते पुरोधाः । 'दधावेहि' (७ ४ ७२) । क्त (३ २ १०२) ॥^{११}

1 A universal king or ruler, whose dominions extend as far as ocean [1] 2 A ruler of certain country or province [1] 3 A paramount monarch, who rules over other princes, and has performed the rajasūya sacrifice 4 A number or collection of sovereigns and Ksatriyas [1 each] 5 M मन्त्रास्यमिन् 6 Minister or councillor [3] 7 Minister for action [1] 8 M येषा 9 Chief minister [2] 10 M पुराग्रे 11 Family priest [2]

द्रष्टरि व्यवहाराणा प्राङ्निवाकाभदर्शकौ ॥ ५ ॥

ऋणादीनि विवादस्थानानि व्यवहारा तथा द्रष्टरि निर्णेतारि प्राङ् प्रसूत ,
निवाका विवेक तौ स्ताऽस्य^१ प्रश्नविचारयो कुशल इत्यर्थः । अद्याना व्यवहाराणा
दर्शक द्वे ॥ ५ ॥^२

प्रतीहारे^३ द्वारपालद्वा स्थद्वा स्थितदर्शका ।

‘उपसर्गस्य घञि—’ (६ २ १२२) दीर्घः , प्रतीहार । द्वार पालयति । द्वारि
निष्ठति । ‘द्वारपालस्य’ पञ्च ॥^४

रक्षिवर्गस्त्वनीकरथ

रक्षिणा वर्गः । अनीके तिष्ठति । द्वे ‘रक्षितृकारणस्य’ ॥^५

अथाध्यक्षाधिकर्ता समौ ॥ ६ ॥

अधिगताऽऽ^६ व्यवहारम् । ‘व्यापारितस्य’ द्वे ॥^७

स्थायुकोऽधिकृतो ग्रामे

स्थातु दौलमस्य । ‘लपपत—’ (३ २ १५४) इत्युक्त्वा । ‘ग्रामाधिकारिण’
एवम् ॥^८

गोपो ग्रामेषु भूरिषु ।

गोपायति । आग्रामाव, भव् । ‘बहुग्रामाधिकृतस्य’ एवम् ॥^९

भौरिकः कनकाध्यक्ष

भूरिणि सुवर्णे नियुक्तः । ठक् (४ ४ ६९) ॥ द्वे ॥^{१०}

रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥ ७ ॥

निष्क हेमि नियुक्तः । ‘दृष्ट्वादिनालानियुक्तस्य’ द्वे ॥ ७ ॥^{११}

अन्तपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वेशिको जनः ।

अन्तर्वेशोऽस्यास्ति^{१२} । एवम् ॥^{१३}

सौविदस्त्या कश्चापि स्यापत्याः सौविदाश्च तं ॥ ८ ॥

मुष्टु विदन्त विद्वान् लान्ति । मुविदस्त्या मित्रयः । तागामिम रसता ।

1 M स्तास्य 2 Judge [2] 3 B and K. read प्रतीहार 4 Door
Keeper [5] 5 Sentinel or guard [2] 6 M रक्षितृभ्यः 7 Head
or employer [2] 8 The head of a village [1] 9 The head
of a number of villages [1] 10 The superintendent of gold
in a royal treasury [2] 11 A mint master [2] 12 M अन्तर्वेश-
स्यास्ति 13 A superintendent of women apartments [1]

कञ्चुकश्चोलकोऽस्त्यपाम्^१ । स्थवतय स्वामिन । प्यन् (वा० ५११२४) ।
सुविदामिमे । 'सन्ध्यागारे वही रक्षाधिकृतस्य चत्वरि ॥ ८ ॥'^२

शण्डो वर्षवरस्तुन्यौ

शाम्यति । 'शमेर्द्ध' (उ० १९९) । वर्षस्य रेत पातनस्य वर । असत्तान्त
पुरस्था । 'खोजा' लोके ॥^३

सेवकाध्यनुजीविन ।

सेवन्ते । अर्थं सनिहितोऽस्यास्ति^४ । शोणि ॥^५

विषयानन्तरो राजा शत्रु

विषय स्वदेश, तदपेक्षया अव्यवहितदेशस्य राजा शत्रु । शातयति । शद्ले
(भ्वा० प० अ०) प्यन्तात् रुदातिभ्यां क्नुन् (उ० ४१०३) ।^६

मित्रमत परम् ॥ ९ ॥^७

मेघति । 'अमिचिमिदि—' (उ० ४१६३) इति ऋक् । अत शत्रौ ॥९॥^८

उदासीन परतर.

अतिशयितपरतर । उदास्ते । ईदास (७२८३) इतीत्वम् ।^९

पाणिग्राहस्तु पृष्ठत ।

पाणिर्ग पश्चात् पद पृष्ठाति । 'जिगीषो पृष्ठमागस्यस्य राज्ञ' एकम् ॥^{१०}

रिपौ वैरिसपत्नारिद्विपदद्वेपणदुर्द्धद ॥ १० ॥

द्विडियपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रय ।

अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिन ॥ ११ ॥

'रप व्यक्ताया वाचि' (भ्वा० प० ते०) । 'रपरिच्योपधाया' (उ० १२६) ।
वैरमस्यास्ति । सपत्नीव । 'व्यन् सपत्ने' (३११४५) इति निर्देशादकार ।
'ऋ गतो' (जु० प० अ०) । 'अच इ' (उ० ४१३८) । अरि । 'द्विपोऽ-
मित्रे'^{१०} (३२१३१) यन् । युचि (३२१५१) द्वेपण । दुष्ट हृदयमस्य ॥ १० ॥
द्वेष्टि । विवप् (३२६१) । विवद्ध पक्षोऽस्य^{११} । न हितमत्मान् । 'अमेर्द्विपति

1 M कञ्चुकश्चालकऽस्त्यपाम् 2 Kaucukin (an old attendant on the women's apartments [4]) 3 Eunuch [2] 4 M सनिहितो-
स्यास्ति 5 Servant [2] 6 A rival neighbouring king [1] 7 A friendly neighbouring king [1] 8 A neutral neigh-
bouring king [1] 9 A king who follows his friendly king
fighting for victory [1] 10 M द्विपामित्र 11 M पक्षोऽस्य ।

चित्' (उ० ४ १७३) इतीवन् । दसति । 'दसु उपक्षये' (दि० प० से०) ।
 'यजिमनि—' (उ० ३ २०) इति युच् । शत्रुरिव । प्रज्ञाद्यण (५ ४ ३८) ।
 अमिहन्तु शील । णिति (३ २ ७८) । पिपति रोषम् । पृ० पालने' (जु० प० से०) ।
 अच् (३ १ १३४) । न राति सुखम् । प्रतिकूलमर्थयति । परि दोषाख्यान
 पथयति । 'पथि गतो' (चु० प० से०) ॥ ११ ॥^१

वयस्य स्निग्ध सवया

वयसा तुल्य । यत् (४ ४ ९१) । स्निह्यति । 'मतिबुद्धि—' (३ २ १८८)
 इति क्त । समान वयोऽस्य^२ । 'ज्योतिर्जनपद—' (६ ३ ८५) इति स । 'तुल्य
 वयस' श्रीणि ॥^३

अथ मित्र सखा सुहृत् ।

मेद्यति । वत्रन् । समान ख्यायते लोवं । 'समाने ख्य —' (उ० ४ १३६)
 इतीन्, डित् [च] । शोभन हृदयमस्य । श्रीणि ॥^४

सरयं साप्तपदीन स्यात्

सख्युर्माव । 'सख्युर्माव' (५ १ १२६) । सप्तमि पदैरवाप्यते । 'साप्तपदीन
 सख्यम्' (५ २ २२) इति साधु । द्वे ॥^५

अनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥ १२ ॥

अनुरोधनम् । घञ् (३ ३ १८) । अनुगम्य वर्तनम् । 'आराध्यादेरिष्ट
 सपादनस्य' द्वे ॥ १२ ॥^६

यथार्हवर्णं प्रणिधिरपसर्पश्चर स्पश ।

चारश्च गूढपुरुषश्च

यो योऽहं^७ । यथार्हं वर्णो रूपमस्य । प्रकर्षेण निधीयतेऽत्र^८ । यो कि
 (३ ३ ९२) । अपसर्प । 'मृत्लू गतो' (भ्वा० प० से०) । अच् (३ १ १३४) ।
 चरति । स्पशति । 'स्पश बाधनस्पर्शया' (भ्वा० उ० से०) । प्रज्ञाद्यणि
 (५ ४ ३८) चार । गूढचासो पुरुषश्च । 'हरिकारा' लोके । सप्त ॥^९

आप्त प्रत्ययितस्त्रिषु ॥ १३ ॥

आप्यते स्म । 'आप्तु व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । प्रत्ययो विश्वास
 सजातोऽस्य^{१०} । 'विद्वस्तस्य' द्वे ॥ १३ ॥^{११}

1 Enemy [19] 2 M वयस्य 3 Companion of the same age [3] 4 Friend [3] 5 Friendship [2] 6 Fulfilling one's wishes [2] 7 M यो योऽहं 8 M निधीयते 9 Spy [7] 10 M संगतोऽस्य 11 A trust worthy person [2]

सावत्सरो ज्योतिषिको देवज्ञगणकावपि ।

स्युर्मौहूर्तिकर्मौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥ १४ ॥

सवत्सर वेद । अण् (४ २ ५९) । ज्योतिषमधीते वेद वा । दैव जानाति ।
गणयति । ज्ञानमस्यास्ति । अष्टौ ॥ १४ ॥^१

तान्त्रिका ज्ञातसिद्धान्तः

तन्त्र सिद्धान्तमधीते । ज्ञान सिद्धान्तो येन ॥^२

सत्त्री गृहपति समौ ॥

सत्त्रमस्यास्ति । गृहस्य पति । 'सदान्नदानादिकर्तुर्गृहस्थस्य' द्वे ॥^३

लिपिकरोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चु -तु^४ लेखके ॥ १५ ॥

लिपिं करोति । दिवाविमा —' (३ २ २१) इति ट । अक्षरैर्वित्तं ।
'तेन वित — (५ २ ५६) [इति] चणप् । लिखति । चत्वारि ॥ १५ ॥^५

लिखिताक्षरविन्यासे लिपिलिखिरुभे स्त्रियौ ।

लिखित यदक्षरसस्यान तत्र । लिखित च अक्षरविन्यासश्च तयो समाहारे'
इत्यन्ये । लिप्यतेलिपि । 'इक् कृष्यादिभ्य' (वा० ३ ३ १०८) 'लिबि' सौत्र
इत्याहु । पत्राञ्जन मसिर्मेलामपीकञ्जलवन्यकामसी । वर्णदूत स्वस्तिवक्त्रो
लेखो वाचिकहारक । स मन्त्रहारक शाशोऽपकर्गल^६ शाब्द पत्रमणि वानि ।
सुधा ॥^७

स्यात्सदेशहरो दूत

वागद सदेश हरति । 'हरत —' (३ २ ९) इत्यच् । दूयतेस्म । दूङ्
(दि० आ० से०) क्त^८ (३ ४ ७२) द्वे ॥^९

दूत्य तद्भावकर्मणी ॥ १६ ॥

दूतस्य भाव । 'दूतवणिग्भ्या च' इति य ॥ १६ ॥^{१०}

अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ।

अध्वानमल गच्छति । 'अध्वनो यत्त्री' (५ २ १६) । पन्थान नित्य
गच्छति । 'पथा ण नित्यम् (५ १ ७६) । 'पथ एक्च' (५ १ ७५) ॥^{११}

1 Astrologer [8] 2 A person well versed in any science or doctrine [2] 3 House holder [2] 4 B reads ५ Writer [4] 6 M शाशपकर्गल 7 Written characters [2] 8 M च 9 Messenger [2] 10 The work of a messenger [1] 11 Traveller [5]

स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गवलानि च ॥१७॥

राज्याङ्गानि प्रकृतय पौराणा श्रेणयोऽपि च ।

स्वामी राजा । अमात्यो मन्त्री^१ । कोशो भाण्डार । राष्ट्र देश । पर्वतादि दुर्गाणि । वल सै [न्यम्] ॥१७॥ राज्यस्याङ्गानि साधनानि । प्रकृत्य कुर्वन्ति राज्यम् । क्तिच् (३३१७४) । पौराणा नागराणाम् । श्रीयते श्रेणि । 'बहिश्री—' (३०४५१) इति नि । एक मुख्या सजातीयसमूहा स्वाम्य-मात्यादिपरस्परोपकारक सहाङ्ग राज्य पौरश्रेणिमि सहाष्टाङ्गम् । द्वे ॥^२

सधिर्ना विग्रहो यानमासन द्वैधमाश्रय ॥१८॥

षड्गुणा

घात्र कि (३३९२) सधि । विविध ग्रहणम् । यान यात्रा । द्विप्रकारा द्वैधम् । द्विभ्योश्च घमुज् (५३४५) । आश्रयणम् । 'एरच्' (३३५६) ॥१८॥ एतानि षड् गुणशब्दवाच्यानि ॥^३

शक्तयस्तिस्त्र प्रभावोत्साहमन्त्रजा ।

शक्तयो जेतुमनया । भवत्यनेन भाव । घञ् (३३२४) । उक्त च— 'कोशदण्डवल प्रभुशक्ति इति । उत्सहतेऽनेन^४ । घञ् (३३१२१) उक्त हि— 'विक्रम बलमुत्साहशक्ति' इति । सध्यादीना सामादीना च यथावत्स्थापन मन्त्रशक्ति ॥^५

क्षय स्थान च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥१९॥

अष्टवर्गस्यापचय क्षय । उपचयो वृद्धि । उपचयोपचयभाव स्थानम् । 'कृपिर्वर्णिकपथो दुर्गं सेतु कुञ्जरबन्धनम् । खयाकरवलादान शून्याना च निवेशनम् ॥' इत्यष्टवर्ग । त्रयाणा वर्ग ॥१९॥^६

स प्रताप प्रभावश्च यत्तेज कोशदण्डजम् ।

कोशो धनम्, दण्ड सैन्यादि, ताम्या जात यत्तेज । द्वे ॥^७

1 M म त्रा 2 Seven requisites of regal administration [2] 3 The expedients to be used by a king in foreign policies being (i) peace or alliance (ii) war (iii) march or expedition (iv) halt (v) duplicity and (vi) seeking shelter 4 M उत्सहतेनेन 5 Three regal powers namely utsaha'sakti prabhava'sakti and mantra'sakti 6 Three states of loss stability and increase 7 Glory, majesty, dignity [2]

भेदोदण्ड साम दानमित्युपायचतुष्टयम् ॥२०॥

शत्रारमात्यादीनामुपायन पृथक्करण भेद । दमे (दि० प० से०) 'अम
न्ताड्ड (उ० १ ११४) । 'साम सान्त्वप्रयोग (चु० उ० से०) बाहुल
कात्कनिन् । प्रियवचनादिभि कोधोपशामन साम । दान धनस्य । उपायतेऽन्न^१ ।
घञ् (३ ३ १२१) ॥२०॥^३

साहस तु दमो दण्ड

सहसि बले भवम् । त्रीणि ॥^३

साम सान्त्वम्

सान्त्वनम् । घञ् (३ ३ १८) ॥^४

अथो समौ ।

भेदोपजापौ

'जप मानसे' (म्वा० प० से०) । घञ् (३ ३ १८ । द्वे ॥^५

उपधा धर्मार्थैर्यत्परीक्षणम् ॥२१॥

उपधीयते ज्ञानमत्र । 'आतश्च—' (३ ३ १०६) इत्यङ् । धर्मार्थकामैर-
मात्यादीना राज्ञा परीक्षणमुपधा ॥२१॥^६

पञ्च त्रिषु

निश्शलाका ता पञ्च ॥

अपङ्क्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचर ।

अविद्यमानानि पङ् अक्षीप्यत्र^७ । 'अपङ्क्षासित—' (५ ४ ७) इति ख ।
द्वाम्यामेव कृतो मत्र इत्यर्थ^८ ॥^८

विविक्तविजनच्छन्ननिश्शलाकास्तथा रह ॥२२॥

रहश्रोपाशु चालिङ्गे

विविचन्ति जना अत्र । त्त (३ ४ ७६) । विगतो जनोऽस्मात्^९ । छाद्यते ।

1 M उपायतेनेन 2 Four means of success against an enemy i
e (i) shman (Conciliation) dina (bribery) (ii) danda (punish
ment) and (iv) bheda (sowing difference) 3 Punishment
i e open attack [3] 4 Conciliation or negotiation [2]
5 Sowing dissensions [2] 6 Trial or test of honesty (of
ministers and others by a king 7 M छाद्यत्र 8 Secret talks
between two persons [1] 9 M जनास्मत् ।

‘छद्म अपवारणे’ (चु० उ० से०) क्त (३२१०२) । शलाकाया निर्गत । शलाका शारिका । रह्यते । ‘रहत्यागे’ (म्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४-१८८) ॥२२॥ उपगता अश्व किरणा अत्र । एते द्वे अलिङ्गे अव्यये ॥^१

रहस्यं तद्भवे त्रिषु ।

रहो भवम् । दिगादि (४३५४) । एकम् ॥^२

समौ विम्रम्भविश्वासौ

‘स्रम्भु विश्वासे’ (म्वा० आ० से०) । दन्त्यादिरपि । ‘स्वस प्राणने’ (अ० प० से०) । घञ् (३३१८) । द्वे ॥^३

अपेो अशो यथोचितात् ॥ २३ ॥

उचिताद् अशोऽथ पतनम्^४ । ‘अपे चलने’ (म्वा० उ० से०) । घञ् (३३१८) । एकम् ॥ २३ ॥^५

अभ्रेषन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ।

अपेादन्य । नियमेन ईयते । ‘परिष्यर्नीणा —’ (३३३७) इति घञ् । कल्पनम् । घञ् (३३१८) । ‘दिश अतिसर्जने’ (तु० उ० अ०) । उचितो रूपमस्य । सम्यगञ्जाऽत्र^६ । ‘उचितस्य’ पञ्च ॥^७

युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २४ ॥

न्याय्यं च त्रिषु पट

युजे (ह० उ० अ०) क्त (३२१०२) । उपाय एव । ‘उपायाद्ध्रस्वश्च’ (ग० ५४३४) इति ढक् । ‘पोरदुपधात्’ (३१९८) इति यन् । लभ्यम् । अभिनोयते स्म । णीज् (म्वा० उ० अ०) क्त (३२१०२) ॥ २४ ॥ न्यायदनपेतम् । ‘धर्मपय्यर्थ—’ (४४९२) इति यन् । पट् त्रिषु । ‘न्यायागतस्य’ पट् ॥^८

सप्रधारणा तु समर्थनम् ।

घृत्र (म्वा० उ० अ०) ण्यास—’ (३३१०७) इति युच् । ‘अर्थ याच्नायाम्’ (चु० उ० से०) । ‘इदमुचितमेवेति निश्चयस्य’ द्वे ॥^९

अववादस्तु निर्देशो निदेशः शामनं च स ॥ २५ ॥

शिष्टिश्चाज्ञा च

अवलम्ब्य वदनम् । घञ् (३३१८) । निर्देशः कायादश । शशेत्युट्

1 Lonely place [6] 2 Secret [1] 3 Confidence [2] 4 M
अशोऽथ पतनम् 5 Deviation [2] 6 M सम्यक् अत्र 7 Propriety [5]
8 Proper or just [6] 9 Determining the propriety of
anything [2]

(३ ३ ११५) ॥ २५ ॥ 'क्तिनावादिभ्य' (३ ३ ९४) । शिष्टि । आतश्च—
(३ ३ १०६) इत्यङ् । 'आज्ञाया' पट् ॥^१

सस्था तु मर्यादा धारणा स्थिति ।

सतिष्ठतेऽनया^२ । 'मर्या' इति सीमार्थेऽव्ययम्^३ । तत्रादीयते । अङ् (३ ३ १०६) । धारयति धर्मम् । युच् (उ० २ ७८) । 'स्थागापा—' (३ ३ ९५) इति क्तिप् । 'न्याय्यपथस्थिते चत्वारि ॥'^४

आगोऽपराधो मन्तुश्च

'इण आगोऽपराधश्च (उ० ४ २११) इत्यसुन् आगादेशश्च । अपराधनम् । मन्यते । कमिमनि—' उ० १ ७२) इति तु । श्रीणि ॥^५

समे तूद्धानबन्धने ॥ २६ ॥

उत्पूर्वाद् द्यतेर्ल्यट् (३ ३ ११५) ॥ २६ ॥^७

द्विपाद्यो द्विगुणो दण्ड

द्वौ पादौ परिमाणमस्य । 'पणपाद—' (५ १ ३४) इति यत् । 'शास्त्रबोधित-
दण्डाद्विगुणदण्डनस्य एवम् ॥'^८

भागधेय करो वलि ।

भाग एव । 'नामरूप—' (वा० ५ ४ ३५) इति धय । वीर्यते । अप् (३ ३ ५७) । वल्यते । वल दाने (?) । इन् (उ० ४ ११७) । 'कर्षकादिभ्यो राजप्राह्मभागस्य द्वे ॥'^९

घट्टादिदेय शुल्कोऽस्त्री

घट्टादौ देयम्^{१०} । शुल्कते । 'शुल्क अनिसर्जने' (चु० ५० से०) । एवम् ॥^{११}

प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २७ ॥

भृज (म्वा० उ० अ०) क्त (३ २ १०२) । 'देवताभ्यो मित्रादिभ्यश्च दीयमानस्य' द्वे ॥ २७ ॥^{१२}

उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपद्रा ।

इणो गतेर्वा (म्वा० आ० से०) ल्युट् (२ २ ११३) । उपायनम् ।

1 Order or command [6] 2 M मन्तव्यतनया 3 M सीमार्थेऽव्ययम्
4 Propriety of conduct [4] 5 M आगोऽपराधे 6 Offence [3]
7 Confinement or imprisonment [2] 8 Double penalty [1]
9 Rent or tax [3] 10 M देय 11 Tax (payable from the income) [1]
12 Gift or present (especially to gods and friends) [2]

उपगृह्य [ते । घ] ञ् । उपदीयते । 'आतश्च—' (३३ १०६) इत्यङ् ।
चन्वारि ॥ 'अकोर' लोके । वस्तुतस्तु प्रसक्त प्रम्वादिभ्यो दीयमानमु [पा] यनम्,
रहति दीयमान तूपदेति भेद ॥^१

यौतकादि तु यद् देय सुदायो हरण च तन् ॥ २८ ॥

युतकयानिसम्बन्ध, तत्र भवम् । अण् (४३ ५३) । सुदीयते । द्रुदाज्
(चु० उ० अ०) युगागम (७३ ३३) । ह्रियते । कर्मणि ल्युट् (३३ ११३)
॥ २८ ॥^२

तत्कालस्तु तदात्व स्यात्

स चासौ कालश्च । तदेत्यस्य भावः । 'वर्तमानकालस्य' द्वे ॥^३

स्यायति काल उत्तर ।

आ यम्यन्तेऽत्र^४ । यमे (म्वा० प० अ०) तिन् (३३ ९४) । एकम् ॥^५

सादृष्टिक फल सद्य

सदृष्टौ प्रत्यक्षे भवम् । अय्यात्मादि (वा० ४२ ६०) । 'व्यापारानन्तर
जायमानफलस्य' एकम् ॥^६

सदृक् फलमुत्तरम् ॥ २९ ॥

उदकयते । 'अकं स्तवने' (चु० प० से०) । उत्तर भाविकर्मफलम् ॥ २७ ॥^७

अदृष्ट वह्नितोयादि

अग्नितोयादिवृत्त भयमदृष्टम् ॥^८

दृष्ट स्वपरचक्रजम् ।

स्वपरयोश्चक्र सैन्यम् । ताम्या जातम् । 'स्वपरसैन्यात्परराष्ट्रजाच्चौरादे
परचक्राद्वाहविलोपादेभयम्' ॥^९

महीभुजामहिभय स्वपक्षप्रभव भयम् ॥ ३० ॥^{१०}

स्वस्य पक्षोऽहिरिव^{११} । ततो जात भयम् ॥ ३० ॥^{१२}

1 Gift (in general) [4] 2 Dowery [3] 3 The present time [2] 4 B and K read this quarter as follows उत्तर काल भयनि 5 M आयम्यन्तेत्र 6 The future time [1] 7 Immediate Consequence [1] 8 The future result of an action [1] 9 Unforeseen calamity or danger (such as from fire, water &c) [1] 10 Visible danger as from thief, enemy &c [1] 11 M पक्षहिरिव 12 Danger of a king from his own men [1]

प्रक्रिया त्वधिकारः स्यात्

प्रकर्षोपकरणं । 'कृञ् श च' (३३ १००) । रिट् (७४.२८) । 'राज्ञा छत्रधारणादिव्यापारस्य' द्वे ॥^१

चामरं तु प्रकीर्णकम् ।

चमरस्यदम् । प्रकीर्यतेऽस्मात्^२ । द्वे ॥^३

नृपासनं तु यद्भद्रासनम्

नृपस्यासनम् । भद्रं च तदासनं च । 'मण्वादिभूतराजासनस्य' द्वे ॥^४

सिंहासनं तु तत् ॥ ३१ ॥

हैमम्

हैमविकारो नृपासनं सिंहाकारमासनम् ॥^५

छत्रं त्वात्पत्रम्

छाद्यतेऽनेन । प्यन्तात्पृन् (३० ४ १५८) आत्पात्त्रायते । द्वे ॥^६

राज्ञस्तु नृपलक्ष्मं तत् ।

तत् छत्रम् । नृपस्य लक्ष्मं ॥ एकम् ॥^७

भद्रकुम्भं पूर्णकुम्भं

भद्रं कुम्भं । पूर्णं कुम्भं । द्वे ॥^८

भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३२ ॥

विमर्ति जलम् । 'भृङ्गारभृङ्गारौ च' (३० ३ १३६) इति साधुः । कनक-
स्यालुः । सजाया कन् (५ ३ ७५) । 'सुवर्णवृत्तजलपात्रस्य' द्वे ॥ ३२ ॥^९

निवेशं शिविरं पण्डे

निविशन्तेऽयं^{१०} । घट् (३ ३ २१) । शवन्त्यत्र । 'शव गती' (म्वा० ५०
से०) । बाहुलकात्किरच् अच् इत्व च । पण्डे क्लीबे । द्वे 'सैन्यावासस्य' ।
'देरा' लोके ॥^{११}

सज्जनं तूपरक्षणम् ।

सज्जन्तेऽनेन^{१२} । 'सैन्यरक्षणायनियुक्तप्रहरिकादिन्यासस्य' द्वे ॥^{१३}

1 The bearing of royal insignia [2] 2. M. प्रकीर्यतेऽस्मात्
3 Chowry [2] 4 A royal seat [3] 5 A royal seat made
of gold [1] 6 Umbrella [2] 7 A royal umbrella [1]
8 A jar filled with water [2] 9 A golden pitcher [2]
10 M निविशन्तेऽयं 11 Camp (for army) [2] 12 M सज्जन्तेऽनेन
13 Gaurd, sentry [2]

हस्त्यश्वरथपादान्त सेनाङ्ग स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३३ ॥

पदातीना समूह ॥ ३३ ॥^१

दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विप ।

मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारण करी ॥ ३४ ॥

इभः स्तम्भेरम पद्मी

प्रशस्ता दन्ता अस्य दन्ती । 'दन्तशिखात्'— (५ २ ११३) इति वलच् ।
'वले' (६ ३ ११८) इति दीर्घ । हस्त शुण्डोऽस्यास्ति^३ । द्वौ रदावस्य । अनेकेन
करेण मुखेन च पिवति । द्वाभ्या पिवति । मतङ्गादपजात । 'गज मदन' (म्वा०
प० से०) । अच् (३ १ १३४) । न अग । अतिशयित कुञ्जरो हनुरस्य ।
'खमुख—' (वा० ४ २ १०७) इति र । वारयति शत्रुवलम् ॥ ३४ ॥ एति
इभ । 'इण किन्' (उ० ३ १५३) इति भ । स्तम्भे रमते । पद्म बिन्दुजाल-
मस्यास्ति । पञ्चदश ॥^४

यूथनाथस्तु यूथप ।

यूथस्य हस्तिवृन्दस्य नाथ । यूथ पाति । 'यूथमुख्यहस्तिन' द्वे ॥^५

मदोत्क्रटो मदकल

मदेन दानजलेन उत्क्रटो गज । मदेन कलते । 'अन्तर्मदस्य हस्तिन' द्वे ॥^६

कलभ करिशावकः ॥ ३५ ॥

कल भापते । ड (वा० ३ २ १०२) । करिण शावक । द्वे ॥ ३५ ॥^७

प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः

गर्जयति । त्रीणि ॥^८

समाबुद्धान्तनिर्मदौ ।

उद्गत मदवमनमस्मात् । 'गतमदस्य' द्वे ॥^९

हस्तिक गजता वृन्दे

हस्तिना समूह । 'अचित्त—' (४ २ ४७) इति ठक् । 'गजसहायाम्ना च'
(वा० ४ २ ४३) इति ठल् । द्वे ॥^{१०}

1 The component part of an army [1] 2 M दन्तिशिखात्
3 M शुण्डास्यास्ति 4 Elephant [15] 5 The leader of a flock
of elephants [2] 6 A rutting elephant [2] 7 A young
elephant [2] 8 A furious elephant [2] 9 An elephant out
of rut [2] 10 A herd of elephants [2]

करिणी धेनुका वशा ॥३६॥

करोऽस्त्यस्या । धेनुरिव । इवे वद् (५ ३ ९६) । वष्टि । 'वशिरप्योश्च' (वा० ३ ३ ५८) इत्यप् ॥३६॥^१

गण्डः कट

गण्डति । अच् (३ १ १३४) । कटति । 'कटे वर्षादौ' (म्वा० ५० से०) 'गजगण्डयो' द्वे ॥^२

मदो दानम्

माद्यत्यनेन । द्यत्यनेन । द्वे ॥^३

वमथुः करशीकर ।

वम्यते । 'द्वितोऽथुच्' (३ ३ ८९) । करस्य शीकर । 'शुण्डानिर्गत-जलस्य' द्वे ॥^४

कुम्भौ तु पिण्डौ शिरस

कु भुवमुम्भति । शकन्ध्वादि (वा० ६ १ ९४) । पिण्डते । 'पिडि'सघाते । एकम् ॥^५

तयोर्मध्ये विदु पुमान् ॥३७॥

तयो कुम्भयो । वेत्ति सज्ञामत्र घातेन । विदे (अ० ५० से०) बाहुल-काल्कु ॥३७॥^६

अवग्रहो ललाटं स्यात्

अवगृह्यतेऽङ्गुशेन^७ । एकम् ॥^८

इषीका त्वभिकूटकम् ।

ईप्यते । 'ईप उञ्छे' (म्वा० ५० से०) । 'ईपे विदध्रस्वश्च' (उ० ४ २१) इतीकन् । अक्षिकूटक चक्षुर्गोलकम् । एकम् ॥^९

1 A female elephant [3] 2 The temple of an elephant [2]

3 The juice or ichor that exudes from the temples of an elephant in rut [2] 4 M द्वितोऽथुच् 5 The water emitted from the trunk of an elephant [2] 6 The frontal globes on the forehead of an elephant [2] 7 The middle of the frontal globes on an elephant's forehead [1] 8 M अवगृह्यतेऽङ्गुशन

9 The forehead of an elephant [1] 10 The eyeball of an elephant [1]

अपाङ्गदेशो निर्यागम्

निर्याग्यनन । एकम् ॥^१

कर्णमूल तु चूलिका ॥३८॥

चूल्यतनया । 'चूल समुच्छ्राये' (चु० प० से०) । 'सज्ञायाम्' (३ ३ १०९)
ष्वल् ॥३८॥^२

अथ कुम्भस्य वाहित्यम्

कुम्भस्याध । ललाटादधोभाग । वहत्यवश्य वाहि तत्र तिष्ठति । पृषोदरादि-
त्वात्स्य त । एकम् 'वहित्याधोभागो दन्तमध्य' ॥^३

प्रतिमानमधोऽस्य यत् ।

प्रतिमीयतेऽनेन^४ । 'मीत्र् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० अ०) । 'मीनाति—'
(६ १ ५०) इत्यात्वम् । एकम् ॥^५

आसन स्कन्धदेश स्यात्

आस्यतेऽत्र^६ । द्वे ॥^७

पद्मकं बिन्दुजालकम् ॥३९॥

पद्ममिव । बिन्दूना जालकमिव । 'गजस्य मुखादिस्थविन्दुसमूहस्य' द्वे ।
॥ ३९ ॥^८

पक्षभाग पार्श्वभाग

पक्षयन्यनन । 'पक्ष परिग्रह' (चु० प० से०) । पक्षस्य भाग । 'गज-
पार्श्वस्य' द्वे ॥^९

दन्तभागस्तु योऽप्रतः ।

दन्तम्य भाग । 'अप्रभागस्य' एकम् ॥^{१०}

- 1 The corner of an elephant's eye [1] 2 M चूल्यतनया
3 The root of an elephant's ear [1] 4 The part of an
elephant's forehead below the frontal globes [1] 5 M
प्रतिमिदन्तन 6 The part of an elephant's head between the
tusks [1] 7 M पार्श्व 8 The shoulder of an elephant [1]
9 The coloured spots on the trunk and face of an elepha-
nt [1] 10 The flank of an elephant [2] 11 The fore part of
an elephant [1]

द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरं क्रमात् ॥४०॥

पूर्वजङ्घामागो गात्रम् । पश्चाज्जङ्घामागोऽवरम्^१ । गातेऽनेन^२ । 'गाङ्-
गतौ' (अ० आ० अ०) । अव राति । क (३११३६) ॥४०॥^३

तोत्र वैणुकम्

तुदन्त्यनेन । 'दाम्नी—' (३२१८२) इति दून् । वैणुरिव । 'तादन-
दण्डस्य' द्वे ॥^४

आलान बन्धस्तम्भे

आलीयतेऽन^५ । लीड (दि० आ० अ०) ल्युट् (३३११७) । 'बन्धनस्त-
म्भस्य' द्वे ॥^६

अथ शृङ्खले ।

अन्दुको निगडोऽस्त्री

शृङ्ग प्राधान्यं खलति । 'खल सचलने' (म्वा० प० से०) । अन्द्यतेऽनेन^७ ।
'अदि बन्धने' (म्वा० आ० से०) । 'अन्दूहम्भू—' (उ० १९३) इति साधु ।
स्वार्थे क । निर्गतो गड सेचनमस्मात्कठिनत्वात् । श्रीणि ॥^८

अङ्कुशोऽस्त्री शृणि स्त्रियाम् ॥ ४१ ॥

अङ्क्यतेऽनेन^{१०} । 'सानसिवर्णसि—' (उ० ४१०७) इति साधु । सरति
अनया । 'मृवृषिम्या कित्—' (उ० ४४९) इति नि । 'शू हिंसायाम्' (क्रा०
प० से०) 'शृणिवृणि—' (४५२) इति वा साधु । द्वे ॥ ४१ ॥^{११}

दूप्या कक्ष्या वरत्रा स्यात्^{१२}

दूप्यतेऽनया^{१३} । 'दोषो णौ' (६४९०) इत्युत् । कप्ते भवा । वर प्रायते ।
गजस्य मध्यबन्धनस्य' श्रीणि ॥^{१४}

1 M पश्चाज्जङ्घामागावर 2 M गानन 3 The parts of an
elephant behind and above its thigh [1 each] 4 The
goad for driving an elephant [2] 5 M अलीयते 6 The
post to which an elephant is tied [2] 7 B prefers शृङ्खला
8 M अन्द्यतेनेन 9 The chain for elephant's feet [2] 10 M
अङ्क्यतेनेन 11 The hook for driving an elephant [2]
12 B reads च 13 M दूप्यतेनया 14 The girth of an
elephant [3]

कल्पनासज्जने^१ समे ।

प्यन्ताद्युच् (३.३.१०७) कल्पना । एवं 'पस्ज गतो' । 'पल्याणाद्या-
रोपणेन सज्जीकरणस्य' द्वे ॥^२

प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः ॥ ४२ ॥

प्रकृष्टा वेणिः । 'वृद्धिकारात्—' (ग० ४.१.४५) इति वा डीप् । आस्तीर्य-
तेऽनया^३ । बहवो वर्णाः सन्त्यस्य । परिस्तूयते । 'अर्निस्तुमु—' (उ० १.१४०)
इति मन् । कुप्यति । 'कुप्य पूतीमावे' (दि० प० से०) । 'गजोपर्यास्तरण-
चित्रकम्बलस्य' द्वे ॥ ४२ ॥^४

वीतं त्वसारं हस्त्यश्वन्

न सारो बलं यस्य तादृशं हस्त्यादि ॥^५

वारी तु गजबन्धनी ।

बध्यतेऽस्याम्^६ । 'गजबन्धनशालाया.' द्वे ॥^७

घोटके वोतितुरगतुरङ्गाश्चतुरङ्गमाः ॥ ४३ ॥

वाजिवाहार्वागन्धर्वहयसैन्यवसप्तयः ।

घोटके । 'घुट परिवर्तने' (म्वा० आ० से०) । ष्वल् (३.१.१३३) ।
वेनि । 'वी गत्यादी' (अ० प० अ०) । क्तिच् (३.३.१७४) । तुरेण त्वरया
गच्छति । ङः (वा० ३.२.४८) । 'गमस्व' (३.२.४७) इति खच् । 'खच्च
वा डिच्' (वा० ६.२.३८) । 'अगू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) 'असूप्रुपि—'
(उ० १.१५२) इति कश्च् ॥ ४३ ॥ अवश्यं वज्रति । बहृत्यस्मिन् । घञ् ।
अच्छति । 'शृ गतो' (म्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि^८—' इति वनिप् ।
हयनि । 'हय गतो' (म्वा० प० से०) । सिधुपु मवः । सपति^९ मेनायाम् ।
'पप समवाये' (म्वा० प० से०) । क्तिच् (३.३.१७४) । त्रयोदश ॥^{१०}

आजानेयाः कुलीनाः स्युः

अजनमाजः । आज्ञेन क्षेपेणानेयाः प्रापणीयाः । द्वे ॥^{११}

1. B. and K. read as कल्पना सज्जना 2. The decoration of an elephant [2] 3. M. आस्तीर्यनेनया 4. The coloured woolen cloth spread over an elephant [2] 5. A flock of weak elephants and horses [1] 6. M. बध्यतेऽस्याम् 7. Stable (for elephants) [2] 8. M. अन्येभ्योऽपि 9. M. पति 10. Horse [13] 11. A well-bred horse [2].

विनीता साधुवाहिन ॥ ४४ ॥

साधुवहनशीला । द्वे ॥ ४४ ॥^१

वनायुजाः पारसीका काम्बोजा वाहिका हयाः ।

वनायुषु देशे [पु] जाता । पारसीकदेशे भवा । 'कोपधान्व' (४३ १३७) इत्यण् । काम्बोजेषु भवा । बाह्लिकदेशे भवा । एते हयविशेषा प्रत्येक भिन्ना ॥^२

ययुरश्वोऽश्वमेधीय

याति । 'यो द्वे च' (उ० १ २१) इति कु । ययु । अश्वमेधाय हित । द्वे ॥^३

जवनस्तु जवाधिकः ॥ ४५ ॥

जवनशील । 'जु' इति सौत्र । जवन वेगनाधिक ॥ ४५ ॥^४

पृष्ठय स्थौरी

प्रशस्त पृष्ठमस्य । 'अयेभ्योऽपि'— (वा० ५ २ १२०) इति यप्^५ । स्थूलस्यदम् । 'तस्यदम् (४३ १२०) इत्यण् । मारवाहिनाऽश्वस्य' द्वे ॥^६

सितः चर्कः

करोति । 'वृदाधा—' (उ० ३ ४०) इति क । शुक्लाश्वस्य' एवम् ॥^७

रथ्या योढा रथस्य य ।

रथ वहति । 'तदहति—' (४४ ७६) इति यत् । 'रथवाहकाश्वस्य' एवम् ॥^८

बाल किशोर

वशति । 'वरा रावदे' (अ० ५० म०) 'विगारादय' (उ० १ ६५) इति साधु । एवम् ॥^९

घाम्यश्या चट्या

घामयति घामो । गौरादि (४१ ४१) । यन्मतिशयिनमग्या । 'अय न्या.पि—' (वा० ५ १ १००) इति व ॥^{१०}

1 A well trained horse [2] 2 Five varieties of horses in relation to the places of their birth [1 each] 3 A horse fit for the agsamedha sacrifice [2] 4 A fleet horse [2] 5 M अयम्यादि (M यत् 7 A jack horse [2] 8 White horse [1] 9 A chariot horse [1] 10 A young horse [1] 11 M चट्यादि 12 A female horse [3]

वाडव गणे ॥ ४६ ॥

वडवाना समूह । 'ग्वण्डिकादिम्यश्च' (४ २ ४५) इत्यञ् ॥ ४६ ॥^१

त्रिप्याश्वीन यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ।

'अश्वस्यैकाहगम' (५ २ १९) इति खञ् । एकम् ॥^२

कश्य तु मध्यमश्वानाम्

कशामहन्ति । दण्डादि (५ १ ६६) ॥^३

हेषा हेषा च निःस्वन ॥ ४७ ॥

'हेषु शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च—' (३ ३ १०३) इत्य ।
द्वे ॥ ४७ ॥^४

निगालस्तु गन्तोद्देशे

निगलत्यनेन । 'गल अदने' (भ्वा० ण० से०) घञ् (३ ३ १२१) ।
गलस्याद्देश समीपभाग । घण्टाबन्धसमीपस्य' द्वे ॥^५

वृन्दे त्वश्वीयमाश्वयत्^६ ।

अश्वाना समूह । 'केशाश्वाम्या यञ्छी—' (४ २ ४८) । 'अनुदात्तादेरञ्
(४ २ ४४) । 'अश्ववृन्दस्य' द्वे ॥^७

आस्कन्दित घोरितक रेचित वल्गित प्लुतम् ॥ ४८ ॥

गतयोऽमू पञ्चधाराः

अभूरश्वाना पञ्चगतय । धायन्ते अश्वा अनया । मिदाद्यङ् (३ ३ १०४) ।
'गतिविरोपानाम्' एवम् ॥^८

घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् ।

घाणत । 'घृण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) । प्रोषति । 'प्रोषु पर्यालो'
(भ्वा० उ० से०) । द्वे ॥^९

1 A flock of female horses [1] 2 What can be travelled over in a day by a horse [1] 3 The middle part of horses [1] 4 Neighing [3] 5 The part near the neck of horse [2] 6 B reads कश्चिदश्वयत् 7 A number of horses [1] 8 Paces of horses (i) full gallop (ii) trot or ambling (iii) cantering (iv) vaulting and (v) bounding or capering 9 The nose of a horse [2]

कविका तु खलीनोऽस्त्री

कवते । 'कुङ् शब्दे (म्वा० आ० अ०) । 'अच इ' (उ० ४ १३८) ।
स्वार्थे कन् । खे मुखविले गेन । 'लगाम लोके ॥^१

शफ म्लीचे खुर पुमान् ॥४६॥

श फणति । 'फण गतौ' (म्वा० प० से०) । ड (वा० ३ २ १०१) ।
खुरति । 'खुर छेदने' (तु० प० से०) । द्वे ॥४९॥^२

पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गूले

पुच्छति । 'पुच्छ प्रमादे (?) इति तन्न तस्य अन्त स्थादित्वात् । अत एवाग्रे
'त्व मुजागृहि इति माध्यदिनमन्त्रे रक्षाणोऽप्रपुच्छन्' इति प्रतीकगुफादाय 'पुच्छ
प्रमादे' इत्युदाहरन्ति साध्यत्वन । आरोह्यन्त्रपल्याणम् 'जीन' 'खाददाऽरोह-
कुण्डिका' 'रिवाव' । गूयन । लूडो बाहुलकामक् । लङ्गति । 'लगि गतौ'
(म्वा० प० से०) । यजिषिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४ ९०) । प्रनाद्यण्
(५ ४ ३८) । श्रीणि ॥^३

वालहस्तश्च वालधिः ।

वालो'हस्त इव । वाला धीयन्ऽयः । 'केशवलाङ्गूलमात्रस्य' द्वे ॥^४

त्रिपूषावृत्तलुठिनी पगावृत्ते मुद्गर्भुमि ॥५०॥

'लुठ प्रतिघात (म्वा० प० स०) । श्रमशान्त्यर्थं पुन पुनर्भूमी लुठि-
स्यादवस्य' द्वे ॥५०॥^५

याने चक्रिणि युद्धार्थे शताङ्ग स्यन्दनो रथः ।

यात्यनेन । चक्रमम्यामि । युद्धायदम् । तस्मिन् । शनमङ्गान्यत्र । स्यन्दन ।
'चक्रशब्दार्थः—' (३ ० १४८) इति युच् । रमन्तङ्गेन^६ । हनिवुपि—'
(उ० २ २) इति वयन् । श्रीणि ॥^{१०}

असौ पुष्परथश्चक्रयान न ममराय यन् ॥५१॥

पुष्पमिव रथ । वन्नम्यमध्य [पुष्परथ] अपि । 'युद्ध विना यात्रामवाप्तौ
मुखममगरयस्य' एवम् ॥५१॥^{११}

1 The bit of a bridle [2] 2 Hoof [2] 3 The tail of a horse [3] 4 M वल् 5 M धीयन् 6 Hairy tail '2' 7 Rolling or wallowing on the ground of a horse [2] 8 M मन्तनेन 9 M हनिवुपि 10 A war-chariot [3] 11 A chariot for travelling or for pleasure (but not for war) [1]

कर्णैरथः प्रवहन् हृदनं च समं त्रयम् ।

कर्णं. कर्णसमीपदेश. स्वन्ध, सोऽम्यास्ति^१ । वाहकत्वेन कर्णी । स चासौ
रथश्च स्वन्धवाह्य इत्यर्थः । प्रवहन्त्यनेन । डीयतेऽनेन^२ । 'चौडोल' लोके ॥^३

कलीवेऽनः शकटोऽस्त्रीस्यात्

अनिति अन । अमुन् (उ० ४ १८८) । शक्नोति भारं वोढुम् । 'शकादि-
भ्योऽटन्' (उ० ४ ८१) ॥^४

गन्त्री कम्बलिवाह्यम् ॥५०॥

गम्यतेऽनया । युच् । पित्वान्डीप् (४ १ ४१) । कम्बल, सास्ना,
साऽस्त्येपा^५ कम्बलिनो वृषास्तैरुह्यते । प्यत् (३ १.१२४) । स्वार्थे कन् ।
द्वे ॥ ५२ ॥^६

शिविका याप्ययानं स्यान्

शिवैव । 'सजाया कन्' (५.३.७५) । याप्यैरधर्मैर्वा यानम् । 'पालकी'
लोके ॥^७

दाला प्रेङ्खादिका स्त्रियाम् ।

दोलयति । 'दुल उत्क्षेपे' (चु० उ० से०) । प्रेप्य (ह्रच) ते । 'इपि
गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'डोली' [लोके] ॥^८

उभौ तु द्वैपर्वयाघ्रौ द्वीपिचर्मवृते रथे ॥५३॥

द्वीपिनो व्याघ्रस्य च विकार । 'प्राणिरजत—' (४ ३ १५४) इत्यज् ।
द्वैपेन वैयाघ्रेण च चर्मणा परिवृतो रथ । 'द्वैपर्वयाघ्रादज्' (४ २ १२) ।
'व्याघ्रचर्मवेष्टितरथस्य' द्वे ॥५३॥^९

पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दन पाण्डुकम्बली ।

पाण्डुकम्बलश्चित्रप्रावारः । 'पाण्डुकम्बलादिनि' (४ २ ११) ॥^{१०}

रथे काम्बलवास्त्राद्या कम्बलादिभिरावृते ॥५४॥

कम्बलेन वस्त्रेण च परिवृतो रथ ॥५४॥^{११}

-
1. M सोस्यास्ति 2 M डीयतेनेन 3. Palanquin [3] 4 M शकादि-
भ्योऽटन् 5 Cart [2] 6 M गम्यतेनया 7. M सास्त्येपा 8 A
carriage covered with a blanket and drawn by oxen
[2] 9 Litter [2] 10 Swing or a kind of palanquin itself
[2] 11 A chariot covered with the skin of a tiger [2]
12 A chariot covered with a white blanket [1] 13 The
chariots covered with blanket and cloth [1 each]

त्रिषु द्वैपादय

रथ्या रथकट्या रथव्रजे ।

रथानां समूहः । 'खलगोरथात्' (४२५०) इति यत् । 'इतिप्रकृत्यचश्च' (४२५१) । रथानां व्रजे । त्रीणि ॥^१

धू रथी क्लीवे यानमुखम्

धूर्वति । 'धुर्वी हिंसायाम्' (म्वा० प० से०) । क्विप् (३२१७७) । 'राल्लोप' (६४२१) । यानस्य मुखं पुरोभागः । 'कटुबन्धनस्थानस्य' द्वे ॥^२

स्याद्रथाङ्गमपस्करः ॥ ५५ ॥

रथस्याङ्गम् । अपकीर्यते स्वस्थाने क्षिप्यते । 'ऋदोरप्' (३३५७) । 'चक्रमितरथाङ्गस्य' ॥ ५५ ॥^३

चक्रं रथाङ्गम्

क्रियते गतिरनेन चक्रम् । 'घञर्थे क' (वा० ३३५८) । 'कृजादीनां के द्वे' (वा० ६११२) इति द्वित्वम् । द्वे ॥^४

तस्यान्तोऽनेमि रथी स्यात्प्रधि पुमान् ।

तस्य चत्वारस्यान्तो गूस्पर्शभागः । नयति रथं नेमिः । णीजो मि (उ० ४३४) । प्रधीयतेऽनेन^५ । धाज (जु० उ० अ०) कि (३३९२) । द्वे ॥^६

पिण्डिका नाभि

पिण्ड्यते अरा यस्याम् । नम्यतेऽक्षेण^७ । 'णम हिंसायाम्' (म्वा० आ० से०) । 'इज्जदिभ्य' (वा० ३३१०८) । 'रथचक्रमध्ये मण्डलाकाराया' द्वे ॥^८

अक्षप्रकीलके तु द्वयोरणि ॥ ५६ ॥

अक्षस्य नाभिर्भेद्यस्यान्ते कीलके । अणति । 'अणशब्दे' (म्वा० प० से०) । इत् (उ० ४११७) । द्वे ॥ ५६ ॥^९

1 A number of chariots [3] 2 The forepart of a carriage, the part where the yoke is fixed [2] 3 Any part of a chariot except the wheel [2] 4 Wheel [2] 5 Majority reads तस्यान्ते 6 M प्रधीयतेनेन 7 The circumference of a wheel [2] 8 M नम्यतेऽक्षेण 9 The nave of a wheel [2] 10 The pin or bolt at the end of the pole of a carriage [2]

रथगुप्तिर्वरथो ना

रथस्य गुप्तिरावरणम् । त्रियते रथोऽनेन^१ । 'जू वृज् म्यामूयन्' (उ० २ ६) ।
'परप्रहरणमिधातरक्षार्थं सनाह्वद्रथावरणस्य' द्वे ॥^२

कूवरस्तु युगधर ।

'कुड् शब्दे' (तु० आ० से०) । बाहुलकाद्वरच् । युग धारयति । 'सज्ञाया
भृतृ—' (३ २ ४६) इति खच् । 'युगकाष्ठग्रन्धनस्थानस्य' द्वे ॥^३

अनुकर्पो दार्वध स्यम्

अनुकृष्यते । घञ् (३ ३ १९) । 'रथस्याधस्तलमागदारुण' एकम् ॥^४

प्रासङ्गो ना युगाद्युग^५ ॥ ५७ ॥

प्रसज्यते । 'पज्ज सङ्गे' (म्वा० प० अ०) । 'उपसर्गस्य—' (६ ३ १२२)
इति दीर्घं । रथाद्यङ्गयुगादन्यद्युगम्, वृषमाना दमनकाले यदा सज्यते ॥ ५७ ॥^६

सर्वं स्याद्वाहन यान युग्यं पत्रं च धोरणम् ।

सर्वं हस्त्यश्वरथादिदोलाद्यम् । बाहयति । ष्यन्तात् कर्तरि ल्युट् (३ ३ ११३)
यान्त्यनेन । युज्यतेऽनेन^७ । 'युग्यच पत्रे' (३ १ १२१) इति क्यवन्तो निपात ।
पतन्त्यनेन । 'दाम्नी—' (३ २ १८२) इति ष्ट्रन् । 'धोर्ऋत् गतिचातुर्ये' (म्वा०
प० से०) । ल्युट् (३ ३ ११३) । 'वाहनस्य' पञ्च ।^८

परम्परावाहन यत्तद्विनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५८ ॥

विनीतवानामिदम् । परम्परया यद्वहति तस्यैकम् ॥ ५८ ॥^९

आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिन ।

आधोरयति । ल्यु (३ १ १३४) । हस्तिन पाति । आत क (३ २ ३) ।
स्वाधे कन् । हस्तिनमारोहन्ति । चत्वारि ॥^{१०}

1 M रथनेन 2 A fence of wood or iron with which a chariot is provided as a protection from enemy's attack [2]
3 The pole of a carriage to which the yoke is fixed [2]
4 The wood at the bottom of a chariot [2] 5 B reads युगानम् 6 Yoke (for cattle) [2] 7 M युज्यतनेन 8 Vehicle in general (as a horse, elephant &c.) [5] 9 A kind of vehicle [1] 10 Elephant-driver or rider [4].

निय ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ॥ ५९ ॥

सव्येष्टदक्षिणस्थौ च सज्ञा रथकुटुम्बिनः ।

नियच्छति । प्राजति । अजे (म्वा० प० से०) तृच् (३ १ १३३) ।
सुवति गमयति । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) गत्यर्थत्वात्क (३ २ १०२) ।
क्षदति । 'क्षद सवरणे' सौत्र । 'तृन्तृचौ शसिक्षदादिभ्य —' (उ० २ ९३) ।
सरत्यश्वान् । 'सर्तेणिच्च' (उ० ४ ८९) इत्ययिन् ॥ ५९ ॥ सत्ये वामे तिष्ठति ।
सुषामादि (८.३ ९८) । दक्षिणे तिष्ठति । 'सुषि—' (३ २ ४) इति क । रथ
कुटुम्बयितु शीलमस्य । 'कुटुम्ब धारणे' (चु० आ० से०) । अष्टौ ॥^१

रथिन स्यन्दनारोहा

रथेन यान्ति । इनि । स्यन्दनमारोहति । अण् (३ २ १) । 'रथारूढस्य
योद्धु' द्वे ॥^२

अश्वारोहास्तु सादिन ॥ ६० ॥

अश्वमारोहन्ति । सीदन्त्यवश्यम् । 'पद्लृ—' (तु० प० अ०) । आवश्यके
णिनि (३ ३ १७०) । द्वे ॥ ६० ॥^३

भटा योधाश्च योद्धार

भटति । 'भट भृतौ' (म्वा० प० से०) । अच् (३ १ १३४) । युध्यन्ते ।
अच् (३ १ १३४) । त्रीणि ॥^४

सेनारक्षास्तु सैनिका ।

सेना रक्षन्ति । अण् (३ २ १) । 'रक्षति' (४ ४ ३३) इति ठक् ।
'प्रहरिकादे' द्वे ॥^५

सेनाया समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥ ६१ ॥

सेनाया समवेति । 'सेनाया वा' (४ ४ ४१) इति ण्य । ठक् (४ ४ १)
च । 'सेनाया मिलितस्यैकदेशिभूतस्य' द्वे ॥ ६१ ॥^६

बलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिण ।

सहस्र वज्रानि सनि येषाम् । 'तप सहस्राम्या द्विनीनो' (५ २ १०२)
'अण् च' (५ २ १०३) । 'सहस्रमख्यानेन बलवत्' द्वे ॥^७

1 Charioteer or driver [8] 2 A warrior who fights from a
chariot [2] 3 A person riding on a horse [2] 4 B reads
योद्धाश्च 5 Warrior [3] 6 The guard of an army [2] 7 Soldier
[2] 8 An army consisting of a thousand soldiers [1]

परिधिस्थ परिचरः

परिधौ सेनान्त तिष्ठति । परितश्चरति । 'सनाया राज्ञो दण्डकारिण' द्वे ।
'प्रयाणे सामन्तस्यापकर्षस्य'—इत्यन्ये ॥^१

सेनानीर्वाहिनीपति ॥ ६० ॥

सना नयति । क्विप् (३ २ ६१) । द्वे ॥ ६२ ॥^२

कञ्चुको वारवाणोऽस्त्री

कञ्च्यते । 'कचि दीप्त्यादौ (म्वा० आ० से०) । बाहुलकादुक् । वाण
वारयति । राजदन्तादि (२ २ ३१) । चालकावृत्तिसनाहस्य' द्वे ॥^३

यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः ।

वध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गः

सार सनोति । 'पणु दाने' (तु० प० से०) । 'कञ्चुकदाढ्यार्थं मध्ये काये
निबद्धस्य' द्वे ॥^४

अथ शीर्षकम् ॥ ६३ ॥

शीर्षण्य च शिरस्त्रे

शीर्षस्य प्रतिकृति । इवार्थे कन् (५ ३ ९६) ॥ ६३ ॥ शिरसे हितम् । 'ये
च तद्धिते (६ १ ६१) इति शीर्षन् । शिरस्त्रायते । 'टोप' लाके ॥^५

अथ तनुत्र वर्म दशनम् ।

उरश्छद् कङ्कटको जगर कञ्चोऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

तनु श्रायते । वृणोति देहम् । वृज (स्वा० उ० से०) मनिन् (३ २ ७५) ।
दश्यतेऽनेन^६ । 'दशि दशनस्पर्शनयो' (चु० आ० से०) । उरश्छाद्यतेऽनेन^७ ।
कङ्कते । 'ककि लौल्ये' (म्वा० आ० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४ ८१) ।
जागति जगर । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । क वात वञ्चति । 'वञ्चु गतो'
(म्वा० प० से०) । मूलविभुजादि । 'सनाहस्य' सप्त ॥ ६४ ॥^८

आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्वश्चापिनद्ववत् ।

अपि नद्ध पितद्ध । भागुरिमतेन वा, अल्लोप ॥^९

1 An officer employed by a king for punishing offenders
[2] 2 General [2] 3 A coat of mail [2] 4 A military belt
or girdle [2] 5 Helmet [3] 6 M दश्यतेनेन 7 M उरश्छाद्यतेनेन
8 Armour [7] 9 A person wearing clothes, armour
&c [4]

संनद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः ॥ ६५ ॥

संनहति । वर्मं जातमस्य । तारकादिः (५.२.३६) । सज्जति । 'पस्ज गतौ' (म्वा० प० से०) । दंश संजातोऽस्य^१ । इतच् (५.२.३६) । व्यूढो धृतः कङ्कटो येन । 'धृतसंताहस्य' पञ्च ॥ ६५ ॥^२

त्रिष्वामुक्तादयो

आमुक्तादयो (अ० २.८.६५) व्यूढकङ्कटान्ताः (अ० २.८.६५) ॥

वर्मभृतां कवचिकं गणे ।

कवचिना समूहः । 'ठञ् कवचिनश्च' (४.२.४१) ॥^३

पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥

पदगश्च पदिकश्च

पादाभ्यामतति । 'अज्यतिभ्याम्—' (उ० ४.१३०), 'पादे च' (उ० ४.१३१) इतीण् । पादस्य पदः (६.३.५२) । पद्यते । बाहुलकातिः । पादाभ्या गच्छति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३.२.५८) इति डः । पादस्य पदः (६.३.५२) । पदातिरेव । विनयादित्वात् (५.४.३४) ठक् । पादाभ्याम-जति ॥ ६६ ॥ पदभ्यागच्छति । पादसमानार्थः पच्छब्दोऽप्यस्ति^४ । पादाभ्यां चरति । पर्पादित्वात् (४.४.१०) छन् । 'इके चरतौ' (वा० ६.३.५३) इति पद्भावः सप्त ॥^५

अथ पादातं पत्तिसंहतिः ।

पदातीना समूहः । मिश्रादिः (४.२.३८) । द्वे ॥^६

शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः ॥ ६७ ॥

शस्त्रमाजीवन्ति, उपजीवन्ति । काण्डानि शस्त्राणि पृष्ठे यस्य । आयुधेन जीवन्ति । 'आयुधाच्छ च' (४.४.१४) । चात् ठक् । चत्वारि ॥ ६७ ॥^७

कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुद्गवत् ।

कृतोऽभ्यस्तो^८ हस्तो यस्य । शोभनः प्रयोगोऽस्य^९ । सुप्रयोगो विशिखोऽस्य^{१०} । कृतोऽभ्यस्तः^{११} पुद्गवुक्तः शरो येन । 'अभ्यस्तशरस्य' श्रोणि ॥^{१२}

-
1. M. संजातोस्य 2. A person dressed in armour and ready for battle [5] 3. A multitude of men in armour [1] 4. M. अन्येभ्योपि 5. M. पच्छब्दोप्यस्ति 6. Foot-soldier [7] 7. Infantry [1] 8. Mercenary soldier [4] 9. M. कृतोभ्यस्तो 10. M. प्रयोगोभ्य 11. M. विशिखोस्य 12. M. कृतोभ्यस्तः 13. Skilled archer [3].

अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः ॥ ६८ ॥

अपराद्धः पृषत्को वाणोऽस्य^१ । लक्ष्याद्देध्यान् च्युतोऽश्वः सायकोऽस्य^२ ।
एक [३] ॥ ६८ ॥^३

धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निपङ्गुर्धरः ।

धन्वाऽस्यास्ति^४ । द्रोह्यादित्वात् । (५.२.११६) इतिः । धनुरस्यास्ति ।
मनुषू (५.२.९४) । धनुः प्रहरणमस्य । 'तदस्य प्रहरणम्' (४.४.५७)
इति ठक् । निपङ्गोऽस्यास्ति^५ । इतिः (५.२.११५) । वस्त्रमस्यास्ति । धनुषो
धरः । षट् ॥^६

स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः

काण्डो वाणोऽस्यास्ति^७ । 'वाणधारकस्य' द्वे ॥^८

शाक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥ ६९ ॥

शक्तिः प्रहरणमस्य । 'शक्तियष्टचोरोक्' (४.४.५९) शक्तिहेतिर्यस्य ॥ ६९ ॥^९

याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपश्चधहेतिकौ ।

यष्टिः प्रहरणमस्य । परश्वधः परशुः प्रहरणमस्य । 'परश्वधाटुच्च' (४.४.५८)
एकम् ॥^{१०}

नैस्त्रिशिकोऽसिहेतिः स्यात्

निस्त्रिशः प्रहरणमस्य । 'प्रहरणम्' (४.४.५७) इति ठक् । 'खड्गायु-
धस्य' द्वे ॥^{११}

समौ प्रासिककौन्तिकौ ॥ ७० ॥

प्रासः कुन्तश्च प्रहरणमस्य । एकम् ॥ ७० ॥^{१२}

चर्मी फलकपाणिः स्यात्

चर्माम्यास्ति । फलकं पाणी यस्य । द्वे ॥^{१३}

1. M. वाणोस्य 2. M. सायकोस्य 3. One who has not hit the
mark with his arrow [1] 4. M. धन्वास्यास्ति 5. M. निपङ्गोस्यास्ति
6. Archer [6] 7. M. वाणोस्यास्ति 8. One armed with arrows [2]
9. Laneer [2] 10. Warriors armed with a club, and an
axe. [1 each] 11. Swordsman [2] 12. Warriors armed
with two types of spears [1 each] 13. A soldier armed
with a shield [2].

पताको वजयन्तिक ।

पताकाऽस्यास्ति^१ । वजयन्त्या चरति । ठक् (४.४८) । 'ध्वजधारकस्य'
द्वे ॥^२

अनुपन्व सहायश्चानुचरोऽभिसर समा ॥७१॥

अनुपश्चात् प्लवते । सह अयते । अनु चरति । अभित सरति । 'सहायस्य'
चत्वारि ॥७१॥^३

पुरोगामेसरप्रष्ठाग्रनस्सरपुरस्सरा ।

पुरोगम पुरोगामी

पुरो गच्छति । ड (वा० ३२४८) । पुरस्सरति । 'पुरोऽग्रत'^४
(३२१८) इति टच् । प्रतिष्ठते गच्छति । 'आतश्च—' (३११३६) इति
क । 'प्रष्ठोऽग्रगामिनि'^५ (८३९२) इति प । अग्रत सरति । पुर सरति ।
पुरोगच्छति । अच् (३११३४) । णिनो (३२७८) पुरोगामी । सप्त ॥^६

मन्दगामी तु मन्थरः ॥७२॥

मन्द गच्छति । मन्थ राति । द्वे ॥७२॥^७

जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ

अतिशयिता जङ्घाऽस्य^८ । सिध्मादित्वाच् (५२९७) लच् । अतिशयितो
जवो वेगोऽस्य^९ द्वे ॥^{१०}

जङ्घाकरिकजाङ्घिकौ ।

जङ्घैव करो हस्तो यस्य । जङ्घाम्या जीवति । 'वेतनादिम्यो जीवति'
(४४१२) इति ठक् । 'जङ्घाजीविन' द्वे ॥^{११}

तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥७३॥

तरोवेगोऽस्यास्ति । 'अस्माया—' (५२१२१) इति विनि । 'त्रित्वरा
सध्रमे' (म्वा० आ० से०) । 'व्रीत क्त' (३२१९७) । प्रजवति । 'जु'
सीत्रो [धातु] वेगे । 'प्रजोरिति (३२१५६) । 'जुचङ्क्रम्य—' (३२
१५०) इति यच् । अचि (३११३४) जव । 'वेगवन' षट् ॥७३॥^{१२}

1 M पताकास्यास्ति 2 Standard bearer [2] 3 Follower [3]
4 M पुरोग्रत 5 M प्रष्ठोग्रगामिनि 6 Leader [7] 7 A person
who walks slowly 8 M जङ्घास्य 9 M वेगोस्य 10 A man
running swiftly [2] 11 Courier [2] 12 Express [6]

जय्यो यः शक्यते जेतुम्

जेतुं शक्यः । 'जि जये, अमिभवे वा' (म्वा० १० अ०) । 'अचो यत्' (३.३.९७) ॥^१

जेयो जेतव्यमात्रके ।

शक्यार्थादन्यत्र 'अहं कृत्य [तृ] चश्च' (३.३.१६९) इति योग्यताया यत् । एकम् ॥^२

जैत्रस्तु जेता

जयतेस्तृच् । प्रज्ञाक्षण् (७.४.३८) ॥^३

यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥७४॥

सोऽभ्यमिष्योऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रीण इत्यपि ।

अमित्रस्यामिमुखम् । 'लक्षणेन—' (२.१.६४) इत्यव्ययीभावः । अभ्यमित्र-मन्त्रंगामो । 'अभ्यमित्त्राच्छ च' (५.२.१७) चाद् यत्वी । 'शत्रूणां संमुखं सामप्येत गच्छतः' व्रीणि ॥^४

ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः ॥७५॥

अनिशयितमूर्जोऽस्थास्ति^५ । 'ज्योत्स्नातमिस्रा—' (५.२.११४) इति षट्जिवनो । ऊर्जं स्यातिशयः । 'ऊर्जं बलादी' (चु० प० से०) । घञ् (३.३.१८) ॥७५॥^६

स्यादुरस्थानुरसिलः

प्रचस्तमुरोऽभ्य^७ । मनुप् (५.२.९४) । पिच्छादित्वात् (५.२.१००) इलच् । 'विदुलोरसः' द्वे ॥^८

रथिनो रथिको रथी ।

रथोऽभ्यास्ति^९ । 'मेघारथाम्यामिरघ्निनचो' (वा० ५.२.१०९) । 'अत्र इनिठनो' (५.२.११५) । व्रीणि ॥^{१०}

1. That which can be conquered [1] 2. Conquerable (in general) [1] 3. Conqueror [2] 4. A warrior who valiantly encounters his enemy [3] 5. M. अनिशयितमूर्जोऽस्थास्ति 6. A mighty or powerful man [2] 7. M. प्रचस्तमुरोऽभ्य 8. A broad-chested man [2] 9. M. रथोऽभ्यास्ति 10. The owner of a carriage [3].

कामगाम्यनुकामीनः

कामं यथेष्टं गमनशील । णिनि (३ २ ७८) । 'कामम्' इत्यव्ययम् । कामस्य सदृशम् । यथार्थेऽव्ययीभावः^१ । अनु काम गामी । 'अवार—' (५ २ ११) इति ख । द्वे ॥^२

इत्यन्तीनस्तथा भृशम् ॥७६॥

अन्तस्यात्ययोऽत्यन्त^३ गामी । ख (५ २ ११) । 'भृश गामी' इत्यन्वयः । 'अतिगमनशीलस्य' एकम् ॥७६॥^४

शूरो वीरश्च विक्रान्त

शूरयति । 'शूरवीर विक्रातो' (च० उ० से०) । विक्रामति स्म । क्रमे (म्वा० प० से०) क्तः (३ ४ १२) श्रीणि ॥^५

जेता जिष्णुश्च जित्वर ।

'तृन्' (३ २ १३५), जता । 'ग्लानिस्थश्च स्तु' (३ २ १३९) । जिष्णु । 'इप्तिशजि—' (३ २ १६३) इति क्वरप् । जित्वर ॥^६

सायुगीनो रणे साधु शस्त्राजीवादयस्त्रिषु ॥७७॥

सयुगे रणे साधु । प्रतिजनादिभ्यः खज्, (४ ४ ९९) ॥७७॥^७

ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनी चमू ।

वरुधिनी धल सैन्यं चक्र चानीकमस्त्रियाम् ॥७८॥

ध्वजा सन्त्यस्याम् । बाहा सन्त्यस्याम् । इनेन सहिता सेना । प्रियते । 'पृङ् व्यायामे' (तु० आ० अ०) । बाहुलकात्तनन् । अनीक रणोऽस्त्यस्याम्^८ । चमति [श] शून् । वरुथा^९ सन्त्यस्याम् । वलति । अच् (३ १ १३४) । सेनैव सैन्यम् । चतुर्वर्णादि (वा० ५ १ १२४) । त्रियतेऽनेन^{१०} । 'के वृत्रादीनाम्' (वा० ६ १ १२) द्वित्वम् । अनित्यनेन । 'अनिहृषिम्या किञ्च' (उ० ४ १७) इतीकन् । एकादश ॥७८॥^{११}

व्यूहस्तु धलविन्यास

व्यूहते । वलस्य सेनाया विन्यासो विमज्य स्थापनम् । द्वे 'व्यूहस्य' ॥१२

१ M यथार्थेऽव्ययीभावः २ One who goes at his will or pleasure

[1] ३ M अन्तस्यात्ययोऽत्यन्त ४ A person who walks too much [1] ५ A brave man [3] ६ A victorious person [3]

७ A skilled warrior [1] ८ M रणास्त्यस्याम् ९ M वरुथा १० M त्रियतेनेन

११ Army [11] १२ A military array [1]

भेदा दण्डादयो युधि ।

भेदा विशेषाः । दण्डवदवस्थानं दण्डः ॥^१

प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः .

प्रतीपमासारयति मग्नान् । 'सृ गतो' (म्वा० प० अ०) । व्यूहस्य पार्ष्णिः पृष्ठभागः । 'सैन्यपृष्ठस्थितसैन्यस्य' द्वे ॥^२

सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥७९॥

प्रतिगृह्यतेऽनेन^३ । सैन्यस्य पश्चाद्भिन्नसंघातः ॥७९॥^४

एकैकैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका ।

एक इमः । एको रथः । त्रयोऽश्वाः^५ । पञ्चनराः इति पत्तिः उच्यते ॥^६

पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥८०॥

सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः ।

अनीकिनी दशानीकिन्योऽक्षीहिणी

तिस्रः पत्तयः सेनामुखम् । ततः गुल्मः । ततो गुणः । ततो वाहिनी । ततः पृतना । ततः चमूः । ततः^७ अनीकिनी । ततो दशानीकिनी । ततः । अक्षीहिणीति यथोत्तरत्रिगुणितैः संज्ञा । सेनायामुखमुपक्रमः । गुडति । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । बाहुलकात्मक् । गण्यते गणः ॥^८

अथ संपदि ॥८१॥

संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च

संपद्यतेऽनया^९ । विपप् (वा० ३.३.९४) ॥ ८१ ॥ 'संपत्तिसाकल्य—' (२.१.६) इति निर्देशात् त्तिन् (३.३.९४) श्रीयते सर्वैः ॥^{१०}

विपत्तौ विपदापदौ ॥^{११}

आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रम्

आयुध्यन्तेऽनेन^{१२} शस्यतेऽनेन^{१३} । 'सुतु हिंसायाम्' (म्वा० प० से०) ।

1. Different forms of military arrays [1 each] 2. The army at the rear of a military array [2] 3. M. प्रतिगृह्यतेनेन 4. The rear of an army [2] 5. M. त्रयोऽश्वाः 6. The division of an army consisting of one elephant, one chariot, three horses and five foot-soldiers [1] 7. M. तत्र 8. Other eight divisions of an army [1 each] 9. M. संपद्यतेनया 10. Prosperity [4] 11. Calamity or adversity [3] 12. M. आयुध्यन्तेनेन 13. M. शस्यतेनेन ।

‘क्षाम्नीशस—’ (३ २ १८०) इति धृन् । अस्यते । धृन् (उ० ४ १५८) ।
चत्वारि ॥८२॥^१

अथास्त्रियौ ॥ ८२ ॥

धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ।
इष्वासोऽपि

धनति । ‘धन शब्दे’ (म्वा० ५० से०) । ‘अतिवृषि—’ (उ० २ ११७)
इयुस् । चयस्य वशभेदस्य विकार । धन्वति । ‘धवि गतौ’ (म्वा० ५० से०)
‘कनिन्युवृषि—’ (उ० १ १५७) इति वनिन् । शरा अस्यन्तेऽनेन^२ । कोति ।
कौ विच् (३ २ ७५) । कोदण्डो वशोऽस्य^३ । कर्मणे प्रभवति । ‘कर्मण उकम्’
(५ १ १०३) । इपत्रो वाणा अस्यन्तेऽनेन^४ । सप्त ॥^५

अथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८३ ॥

कालो यम इव पृष्ठमस्य । कर्णस्य शरासनं धनु ॥ ८३ ॥^६

कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुनर्पुंसके ।

कपिर्हनुमान् ध्वजेऽस्य^७ । गाण्डिग्रन्थिरस्यास्ति । वृद्धिकारात्—’ (ग० ४
१ ४५) इति वा डीष । ‘गाण्ड्यजगान्—’ (५ २ ११०) इति व । ‘अर्जुन-
धनुष’ द्वे ॥^८

कोटिरस्याटनी

कोटयनेऽनया^९ । कुट प्रतापने’ [चुरादि] । अटति । बाहुकादनि ।
‘धनुषोऽन्यस्य’ द्वे ॥^{१०}

गोधा^{११} तले ज्याघातवारणे ॥ ८४ ॥

गुध परिवेष्टन’ (दि० ५० से०) । धृन् (३ ३ १२१) । तलति । ‘तल
प्रतिष्ठायाम्’ (म्वा० ५० से०) । व्यक्तिद्वयाद् द्वित्वम् । ‘ज्याया गुणम्याघातस्य
वारणे’ तत्र द्वे ॥ ८४ ॥^{१२}

1 Weapon [4] 2 M अस्यन्तेनेन 3 M वशाम्य 4 M अस्यन्तेनेन
5 Bow [7] 6 Karna's bow [1] 7 M ध्वजेस्य 8 Arjuna's bow
[2] 9 M काटयनेनया 10 The curved end of a bow [2]
11 B and K. read गोधे 12 A leathern fence worn round for
safety from a bow [2]

लसतकस्तु धनुर्मध्यम्

लस्यते स्म । 'लस श्लेषणादौ' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३.२.१०२) ।
स्वार्थे कन् (५.४.३८) द्वे ॥^१

मूर्ध्नी ज्या शिञ्जिनी गुणः ।

मूर्ध्नीया विकारः । 'ज्या वयोहानौ' (क्वा० प० अ०) । शिङ्क्ते ।
'शिञ्जि अव्यक्ते शब्दे' (अ० वा० से०), णिनि । गुण्यते । 'गुण आमन्त्रणे'
(चु० उ० से०) । चत्वारि ॥^२

स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादिस्थानपञ्चकम् ॥ ८५ ॥

प्रत्यालेहनम् । लिहः (अ० उ० अ०) क्तः (३.३.११३) । कर्त्तृत्वस्य
वामपादप्रसारे दक्षिणपादसंकोचे आद्यम् । विपर्यये द्वितीयम् । [इत्यादि^३] ॥ ८५ ॥^४

लक्ष्यं लक्षं शरान्यं च^५

लक्ष्यते । 'लक्ष आलोचने' (चु० वा० से०) । शरान् व्ययति । 'व्येम्
संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । डः (वा० ३.२.३) । शीणि ॥^६

शराभ्यास उपासनम् ।

उरस्य शरमोक्षस्याभ्यासः । द्वे ॥^७

पृषत्कवाणविशिरया अजिह्वगरवमाशुगाः ॥ ८६ ॥

कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्वयोः ।

सायकः प्रकरः काण्डः कङ्कपत्रः शिग्रण्टकः [१] ॥ इति क्षेपकः ।

'इषु मेचने' (भ्वा० प० से०) । शरन्तात्वन् । 'वण शब्दे' (भ्वा० प०
से०) । षन् (३.३.१८) विशिष्टा शिरया अग्रमस्य । अजिह्वं तमानु च गच्छन्ति
॥ ८७ ॥ के लम्बने । मार्गयति । 'मृग अन्वेष्टने' (भ्वा० उ० से०) । 'शू
हिंसायाम्' (क्वा० प० से०) । रोप्यतेऽनेन^८ । 'रपु विमोहने' (दि० प०
से०) । इष्यतेऽनेन^९ । 'इषेः विच्च' (उ० १.१३) इत्युः । द्वादश ॥^{१०}

1. The middle of a bow 2. Bow-string [4] 3. What Amara
Simha means by the word ityadi is explained by K. as
follows : आदितत्तात्त्विकमपार्दं वैतागं मण्डलं ग्रहं च धनुर्वेदप्रणिदम्
(p. 135) 4. Five positions of an archer being pratyahtha
al'ha, sampada, vijakha and mardala [1 each] 5. B.
and K. एषं मध्यं शरस्य च 6 Butt (for an arrow) [2] 7. The
practice of archery [2] 8. M. रोप्यतेनेन 9. M. इष्यतेनेन
10. Arrow [12].

प्रक्षेडनास्तु नाराचा

प्रकर्षेण क्षेदन्ते । विधिवदा (म्वा० आ० से०) ल्यु (३ १ १३४) ।
पृषोदरादि (६ ३ १०९) । नारमाचरति । ड (वा० ३ २.१०२) ।
'सर्वलोहमयस्य शरस्य' द्वे ॥^१

पक्षो वाज

पक्ष्यतेऽनन' । 'पक्ष परिग्रहे' (म्वा० प० से०) । वजत्यनेन । 'वज गती'
(म्वा० प० से०) । 'शरपक्षस्य' द्वे ॥^३

त्रिपृत्तरे ॥ ८७ ॥

उत्तरे वक्ष्यमाणा लिप्तका (अ० २ ८ ८८) न्ता ॥ ८७ ॥

निरस्त प्रहिते चाणे

निरस्यते स्म ॥^४

विपाक्ते दिग्धलिप्तकौ ।

'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) क्त (३ २ १०२) । 'विपसवद्ववाणस्य द्वे ॥^५

तूणोपासङ्गतूणीरनिपङ्गा इषुधिर्द्वयो ॥ ८८ ॥

तूण्याम्

'तूण सकोचे' (चु० आ० से०) । उपासज्यन्तेऽत्र^६ शरा । तूणति शरं
सकोचं राति । इषवो धीयन्तेऽत्र^७ । 'शराधारस्य' षट् ॥ ८८ ॥^८

खड्गे तु निर्विशचन्द्रहासासिरिष्टय ।

कौक्षेयका मण्डलाग्रः करवालः^९ कृपाणवत् ॥ ८९ ॥

खण्डयतेऽनेन^{१०} । 'छापूखडिम्य कित्' (उ० १ १२४) इति गन् । निर्गत-
स्त्रिशतोऽङ्गुलिम्य । चद्र इव हास प्रमाऽस्य^{११} । अस्यने । इन् (उ० ४ ११७) ।
रेपति । 'रिपु हिसायाम्' (तु० प० अ०) । क्तिच् (३ ३ १७४) । कुक्षौ भव ।
'कुलकुक्षि—' (४ २ ९६) इति ढक्ञ् । मण्डलमग्रमस्य । करे वाल इव । कृपा
नुदति । ड (वा० ३ २ १०१) । 'पूर्वपदात्—' (८ ४ ३) इति ण ॥ ८९ ॥^{१२}

1 An iron arrow [2] 2 M पक्ष्यतेनेन 3 The feathered end of an arrow [2] 4 A discharged arrow [1] 5 A poisoned arrow

6 M उपासज्यन्तेत्र 7. M धीयन्तेत्र 8 Quiver [6] 9 B prefers करवाल

10 M खण्डयतेनेन 11 M प्रमास्य 12 Sword [9]

त्सरु खड्गादिमुष्टौ स्यात्

त्सरति । 'त्सर छद्मगतौ' (म्वा० प० से०) । 'भृमीशो—' (उ० १७) इत्यु ॥^१

मखला तन्निबन्धनम् ।

माया इत्यु लाति । 'खड्गाद चमादिरचितकटिवन्धनस्य द्वे ॥^२

फलकोऽस्त्री फल चर्म

फलति । 'त्रिफला विशरणे (म्वा० प० से०) । कृत्रादिभ्यो वुत् (उ० ५ ३५) । चरन्त्यनन । मनिन् (उ० ४ १४४) । 'ढाल' लोके ॥^३

समाहो मुष्टिरस्य यः ॥ ९० ॥

सगृह्यते । 'समि मुष्टौ' (३ ३ ३६) इति घट् । अस्य फलस्य । एकम् ॥

दुघणे मुद्गरघनी

दुर्वृणो हन्यतेऽनन^४ । 'करणेऽप्योविद्गु^५ (३ ३ ८२) इत्यप् घनादेशश्च । मुदो गर । हन्यतेऽनेन^६ । 'मूतो घन' (३ ३ ७७) इत्यप् घनश्च । 'गुर्न' इति लोके ॥^७

स्यादीली करवालिका ।

ईलयति । गौरादि ङीप् । करे वालेव । 'गुह्री' इति लोके ॥^८

मिन्दिपाल स्रगस्तुल्यौ

मिन्दति । 'मिदि अवयवे' (म्वा० प० से०) । इत् (उ० ४ ११७) । मिन्दि पालयति । सरति । बाहुन्काद गक् । 'गाफण' इति स्यात्तस्य द्वे । 'नलि कारुम्व'— इत्यपे ॥^९

परिध परिधानन ॥ ९१ ॥

परितो हन्यतेऽनन^{११} । 'परो घ' (३ ३ ४) इति साधु । 'लाह्वदपटे' द्वे ॥ ९१ ॥^{१२}

1 The hilt of swords and other weapons [2] 2 Sword-belt [1] 3 Shield [3] 4 The handle of a shield [1] 5 M हन्यतेनेन 6 M करणेदोविद्गु 7 M हन्यतेनेन 8 Mallet or wooden mace [3] 9 A short sword [2] 10 Sling [2] 11 M हन्यतेनेन 12 Suck or club studded with iron [2]

द्वयोः कुठारः स्वधितिः

कुटं वृक्षमृच्छति । 'कृ गती' (भ्वा० प० अ०) । स्वं धियनि । 'धि धारणे' (तु० प० अ०) । क्तिच् (३.३ १७४) । द्वे । 'टेगारी' लोके ॥^१

परशुश्च परस्वधः ।

परं शृणाति । 'आङ्परयो. खनिशूभ्या डिच्च' (उ० १.३३) इति कुः । परस्वं दधाति । कः । तालव्यमध्यः [परस्वधः] अपि । द्वे 'फरुहा' लोके ॥^२

स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ॥ ९२ ॥

शस्यतेऽनया^३ । 'शमु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'दाम्नीशस—' (३.२.१८२) इति घृन् । असेः पुत्रीव । 'छुर छेदने' (तु० प० से०) । क्वुन् (उ० २.३५) । असे धेनुकेव । चत्वारि ॥ ९२ ॥^४

वापुसि शल्यं शङ्कुर्ना

शलते । 'शल गती' (भ्वा० प० से०) । अघ्न्यादित्वात् (उ० ४.१११) य । शङ्कुतेऽस्मान्^५ । 'खस्शङ्कु—' (उ० १.३६) इति साधुः । 'शेल्' इति ख्यातस्य द्वे ॥^६

सर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् ।

सर्वं लाति । तालव्यादि [सर्वला] अपि । 'तु' सौत्रो गत्यर्थः । विच् (३.२.७५) । तीर्गते प्रियतेऽनेन^७ । 'गंडासा' [लोके] ॥^८

प्रासरतु कुन्तः

प्रास्यते । कुं तनोति । डः । 'माला' [लोके] ॥^९

कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः ॥ ९३ ॥

कुणन्यनेन । 'कुण गन्दे' (तु० प० से०) । पालयति । 'अच इ' (उ० ४.१३८) । अश्यने । अंघ्र्यादि (उ० ४.६६) । 'भुशुण्डी लोहनलिका' "बंदूक" 'नाडिवातिभुशुण्डिका' "तोप" । 'दाखा वह्निचूर्णास्या' "दारु" । दन्त्यमध्यस्त्वम्भशब्दो दन्तः । कोटयति । 'कुट कोटिल्ये' (तु० प० से०) । 'अच इः' (उ० ४.१३८) । चत्वारि ॥ ९३ ॥^{१०}

1. Axe [2] 2. A battle-axe [2] 3. M. शस्यतेनया 4. Knife [4]
5. M. शङ्कुतेस्मान् 6. Javelin [2] 7. प्रियतेनेन 8. An axe for cutting fodder [2] 9. Lance or spear [2] 10. The sharp edge or point of a sword or any weapon [4].

सर्वाभिसारः सर्वोघः सर्वसंहनार्थकः ।

सर्वेण अभिसरणम् । सर्वस्य ओघः । सर्वेषां संहननमर्थो यस्य । 'सर्वसैन्य-
संहननस्य' श्रीणि ॥^१

लोहाभिहारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः ॥९४॥

लोहस्य शस्त्रस्याभिहरणम् । नितरा राजनं तस्या विधिः । 'महानवम्या
प्रम्यानात्प्राक्च्युत्स्त्रवाहनोदिपूजनविधेः' एकम् ॥९४॥^२

यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम् ।

सेनयामियानम् । 'सत्याप—' (३.१.२१) इति णिचो ल्युट् (३.३.११५) ॥^३

यात्रा व्रज्याभिनिर्माणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥९५॥

'द्वयमाश्रुमसिम्यस्त्रन्' (उ० ४.१६७) । यात्रा । 'व्रजयजो.—' (३.३.
९८) इति क्यप्^४ । व्रज्या । 'ग्रहवृ—' (३.३.५८) इत्यप् । गमः ॥९५॥^५

स्यादासारः प्रसरणम्

आसरणम् । घञ् (३.३.१८) । 'सर्वतोव्याप्यसैन्यप्रसरणस्य द्वे ॥^६

प्रचक्रं चलितार्थकम् ।

प्रस्थितं चक्रं सैन्यम् । 'प्रस्थितसैन्यस्य' द्वे ॥^७

अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥९६॥

अभि क्रमे. (म्वा० ५० से०) घञि (३.३.१८) 'नोदात्त—' (७.३.
३४) इति न वृद्धिः । एकम् ॥९६॥^८

वैतालिका घोघकराः

विविधेन तालेन शब्देन चरति । 'चरति' (४.४.८) इति टक् । घोघं
करोति । टः (३.३.३०) । 'प्रातर्जाम्बलकाग्नि' द्वे ॥^९

1. An attack with a complete army [3] 2. A military ceremony [1] 3. Marching with troops against an enemy [1] 4. M. विरप् 5. Marching (in general) [6] 6. Surrounding an enemy, incursion, attack [2] 7. An army in motion [2] 8. Encountering an enemy without fear [1] 9. A bard who wakes up his master by singing songs in the morning [2]

चाक्रिका घाण्टिकाश्चते ।^१

चक्रेण समूहेन चरन्ति । घण्टया चरन्ति । बहवो मिलिता ये राजा स्तुत्यादि पठन्ति तेषां द्वे ॥^२

स्युर्मागधास्तु भगधः

भगध्यति । कण्ड्वादियमन्त । अत्रि (३ १ १३४) 'यस्य हल' (६ ४ ४९) । 'वशपरम्पराशसकान्ता द्वे ॥^३

वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ॥९७॥

वदन्ते । णिनि । 'माट' लोके । द्वे ॥९७॥^४

सशप्तकास्तु समयात्सग्रामादनिवर्तिन ।

शप्ते (भ्वा० उ० अ०) क्त (३ ३ ११४) । सशप्त शपय कुर्वन्ति । समयात्सपथाद्वेतो ॥^५

रेणुर्द्वयो स्त्रिया धूलिः पाशुर्नान द्वयो रज ॥९८॥

रोयते । 'री गत्यादी' (ब्रजा० प० अ०) । 'अजिवृरी—' (उ० ३ ३८) इति णु । धूयते । बाहुलकात्लि । 'पक्षि नाशने' (चु० प० से०) । 'अजि हाशकमि—' (उ० १ २७) इति साधु । 'भूरञ्जिम्या कित्' (उ० ४ २१६) इत्यसुन् । चत्वारि ॥९८॥^६

चूर्णे क्षोद

चूर्ण्यते । 'चूर्णं पेपणे' [चुरादि] 'क्षुदिर् सपेपणे' (रु० उ० अ०) द्वे ॥^७—पट् पर्याया '—इत्यये ।

समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले ।

समुत्पिञ्जते । 'पिञ्जि हिंसायाम्' [चुरादि] । पिञ्ज लाति । अति-सकुलस्य' द्वे ॥^८

पताका वैजयन्ती स्यात्केतन ध्वजमस्त्रियाम् ॥९९॥

पतति । 'बलाकादयश्च' (उ० ४ १४) इत्याक् । वैजयन्तस्येयम् ।

1 B घाण्टिकार्यका and K घाण्टिका समा 2 Bards singing in chorus praises in honour of a king or gods [2] 3 Minstrel [2] 4 Bhāṭa (paregyrist) [2] 5 A warrior sworn never to return from a battle [1] 6 Dust [4] 7 Powdery dust [2] 8 An army in great disorder [2]

केत्यते । ज्ञायतेऽनेन । 'किन्तु संशयादौ' (म्वा० ५० से०) । ध्वजति । 'ध्वज
गर्ज' (म्वा० ५० से०) । चत्वारि ॥६६॥^४

सा वीराशंसनं युद्धे भूमिर्योतिभयप्रदा ।

वीरा आशंसन्तेऽयम् ॥१००॥

अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ॥१००॥

अहं पूर्वम् । 'सुप् मुपा' (२.१.४) इति समासः ॥१०१॥^५

आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि ।

अहो पुरुषस्य भावः । मनोज्ञादित्वात् (५.१.१२३) वुज् । 'आत्मनि
चकन्याविष्कारस्य' एकम् ॥१०॥

अहमहमिका तु सा स्यात्स्पर्शं यो भवत्यहंकारः ॥१०१॥

'महमहम्' शब्दोऽस्त्यत्र । व्रीह्यादित्वात् (५.२.११६) ठ्ठ् ॥१०१॥^६

द्रविणं तरः सहोवलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च ।

शक्तिः पराक्रमः प्राणे^७

द्रवत्यनेन । 'द्रुदतिन्यामित्वात्' (उ० २.१०) । तरत्यनेन । अनुत् (उ०
४.१८८) । एवं सहः । 'बल प्राणने' (म्वा० ५० से०) । सूरस्य भावः ।
निष्पत्यनेन । मनिन् (उ० ४.१४४) । शुषत्यनेन । 'अवितिवि—' (उ० १.
१४४) इति मन् । शमेः (म्वा० ५० से०) यन् (३.३.१२१) । प्रणित्यनेन^८
दत्त ॥१०॥

विक्रमस्त्वतिशक्तिता ॥१०२॥

अतिशयिता शक्त्यस्य तस्य भावः ॥१०२॥^९

वीरपाणं तु तत्पानं पृच्छे भाविनि वा रणे ।

योगजं पानम् ॥११॥

1. M. ज्ञायतेनेन 2. Flag or banner [4] 3. M. आशंसन्ते 4. A post of danger in battle [1] 5. M. पूर्वः 6. The desire among warriors to be first in the battle [1] 7. A great self-conceit [1] 8. Emulation [1] 9. B. पराक्रमशौ, and K. पराक्रमः प्राणे 10. Strength or might [10] 11. The excess of strength [2] 12. An exciting or refreshing drink taken by soldiers either before or after a battle [3].

युद्धमायोधनं जन्यं प्रधानं प्रविदारणम् ॥१०३॥

मृधमास्कन्दनं संरयं समीकं सांपरायिकम् ।

अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ॥१०४॥

सप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगा ।

अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवा ॥१०५॥

समुदाय स्त्रिय सयत्समित्याजिसमिद्युधः ।

युधे (दि० आ० अ०) क्त—, ३ ३ ११४) ल्युटौ (३ ३.११५)
जननम् । जन्यम् । 'भव्यगेय—' (३ ४ ६८) इति साधु । 'डुधाञ्' (जु०
उ० अ०) 'कृपृवृजि—' (उ० २ ८१) इति वय् ॥१०३॥ 'मृधु हिसापाम्'
(म्वा० उ० से०) । घञर्थे क । ख्याते क, सख्या । सम्यगयनम् । 'ई गत्यादौ'
(अ० प० अ०) । बाहुलकात्क । सपरायनम् । 'अय गतौ' (म्वा० प० से०)
ततो विनयादित्वात् (५ ४ ३४) ठक् । समरणम् । 'ऋ गतौ' (क्रधा० प०
से०) । घ (३ ३ ११८) । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'अनीकादयश्च'
इति साधु । 'वशिरण्योश्च' (वा० ३ २ ५८) इत्यप् । कलस्य हननम् । ड
(वा० ३ २.१०१) । विग्रहणम् । 'ग्रह्वृ—' (३ ३ ५८) इत्यप् ॥ १०४॥
'पल् गतौ' (म्वा० प० से०) । घञि (३ ३ १८) अमिसपात । 'कल
शब्दादौ' (म्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४ ११७) । सस्फोटनम् । घञ्
(३ ३ १८) । सयोजनम् । प्रतिजनादिषु (४ ४ १६) पाठात् गुण । 'मृद
सोदे' (क्रधा० प० से०) । घञ् (३ ३ १८) । 'सग्राम युद्धे' (चु० उ०
से०) । 'आडि युद्धे' (३ २ ७२) इति ह्वेज (म्वा० उ० अ०) अप्,
सप्रसारण च ॥१०५॥ 'दय दानादौ' [म्वादि] । घञ् (३ ३ १८) । 'यती
प्रयत्ने' (म्वा० आ० से०) । क्विप् (वा० ३ ३ १४) । सम्पूर्वादिण क्तिव्
(= ३ १४) । 'अज गतौ' (म्वा० प० से०) । घञ् । क्विपि तुक् (६ १
७१) समित् । एकत्रिशत् ॥^१

नियुद्ध बाहुयुद्धेऽयः

नितरा युद्धम् ॥^२

तुमुल रणसंकुले ॥१०६॥

'तु' सौत्र । मुल्क् । 'रणे व्याकुलताया' द्वे ॥१ ६॥^३

1 War, battle or fight [31] 2 B बाहुयुद्धेऽयाद् 3 A close or
hand to-hand fight [2] 4 The confusion of a battle [2]

क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्

क्ष्वेदनं । 'त्रिध्वदा—' (म्वा० आ० से०) । घञ् (३.३.१८) ।
पृषोदरादिः (६.३.१०९) । सिंहवन्नदनम् । द्वे ॥^१

करिणां घटना घटा ।

घटनम् । 'घट संघाते' (चु० प० से०) । 'प्यास—' (३.३.१०७)
इति युच् । पित्वादङ् (३.३.१०४) । 'हस्तिसंघस्य' द्वे ॥^२

क्रन्दनं योधसंरावः

योधानां संरावोऽन्योन्यस्पर्धयाऽह्वानम्^३ । द्वे ॥^४

चुंहितं करिगर्जितम् ॥ १०७ ॥

करिणां गर्जिते द्वे ॥ १०७ ॥^५

विस्फारो धनुषः स्वानः

'स्फुर स्फुरणे' (तु० प० से०) घञ् (३.३.१८) । एकम् ॥^६

पटहाडम्बरी समी ।

पटं हन्ति । डः (वा० ३.२.१०१) । आडम्बं राति । 'डवि क्षेपे' (?) ।
'पटहम्प' द्वे ॥^७

प्रमभं तु घलात्कारो हठः

प्रगतं सभायाः । 'घलात्' इति निपातो हठार्थः । 'हठश्रुतिशब्दयो.' (म्वा०
प० से०) । त्रीणि ॥^८

अथ स्खलितं छलम् ॥ १०८ ॥

'स्खल संघलने' (म्वा० प० से०) । क्तः (३.३.११४) । 'छो छेक्षे'
(दि० प० व०) । कृषादित्वात् (उ० १. १०६) कलच् । 'युद्धमर्याशया-
स्खलनस्य' द्वे ॥ १०८ ॥^९

अज्ञन्यं कलीधमुत्पात उपसर्गः समंश्रयम् ।

न ज्ञन्ये । 'तर्जिगति—' (वा० ३.१.९७) इति यत् । पठनिगृह्योपेन्द्र ।
'यूनायुमगृधमहामृगविहारस्य' त्रीणि ॥^{१०}

-
1. War cry [2] 2. A troop [of elephants assembled for
martial purposes [2] 3. M. संरावोऽन्योन्यस्पर्धयाऽह्वानम् 4. Mutual
defiance of warriors [2] 5. The roaring of an elephant [2]
6. The twang of a bow [1] 7. Drum [2] 8. Employing force
[3] 9. Deviation from the rules of a war [2] 10. Potent [3].

मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोऽपि

मूर्च्छा (म्वा० प० से०) । 'गुरोश्च हल' (३३ १०२) । 'कशि गतो' (अ० आ० से०) । 'कुटिकशिकीतिम्य प्रत्ययस्य मुट्' (उ० १ १०९) इति कल । 'मुह वैचित्र्ये' (दि० प० से०) । त्रीणि ॥^१

अवमर्दस्तु पीडनम् ॥ १०९ ॥

'मृद क्षोदे' (ऋचा० प० से०) । 'पीड अवगाहन' (च० प० से०) । 'देशादेरपद्रवदानम्य' द्वे ॥ १०९ ॥^२

अभ्यवस्कन्दन त्वभ्यासादनम्

स्कन्दिर् (म्वा० प० अ०) । ल्युट् (३३ ११५) । 'पद्लृ—' (म्वा०, तु० प० अ०) । 'प्रहारादिना नि शक्तीकरणस्य' द्वे ॥^३

विजयो जय ।

'जि अभिमवे' (म्वा० प० अ०) । 'एरच्' (३३ ५६) । द्वे ॥^४

वैरशुद्धि प्रतीकारो वैरनिर्यातन च सा ॥ ११० ॥

वैरस्य शुद्धि । कृजो घञ् (३३ १८) । वैरस्य निर्यातनम् । 'यत् निका-
रादौ [चुरादि] । वैरशोधनस्य' त्रीणि ॥ ११० ॥^५

प्रद्रावोद्द्रावसद्रावा निद्रावो विद्रवो द्रवः ।

अपक्रमोऽपयान च

प्रद्रवणम् । 'द्रु गतो' (म्वा० प० अ०) । घञ् (३३ २७) । सदवनम् । 'दुगतो' (म्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३३ ५७), विद्रव । क्रमेर्घञ् (३३ १८) । यातेल्युट् (३३ ११५) । 'पलायनस्य अष्टौ ॥'^६

रणे भङ्ग पराजय ॥ १११ ॥

भञ्जनम् । 'भञ्जो आमर्दने' (ऋ० प० से०) । द्वे ॥ १११ ॥^७

पराजितपराभूतो

पराजीयते स्म । 'प्राप्ताभिभवस्य' द्वे ॥^८

1 Swooning or fainting [2] 2 Oppression, giving pain [2]

3 Attacking so as to disable an enemy [2] 4 Victory [2]

5 Revenge [2] 6 B and K read as follows प्रद्रावोद्द्रावसद्राव

सदावा 7 Running away [8] 8 Defeat (in war) [2] 9 One

defeated in war [2]

त्रिषु नष्टतिरोहितौ ।

‘त्रिषु’ इत्युभयावयि । तिरो धीयते स्म । ‘दधातेहि’ (७ ४ ४२) । द्वे ॥^१

प्रमापण निग्रहण निवारणं विशारणम् ॥ ११२ ॥

प्रवासन परासन निपूदन निहिसनम् ।

निर्योषन सक्षपन निर्गन्धनमपासनम् ॥ ११३ ॥

निस्तर्हण निहनन क्षणन परिवर्जनम् ।

निर्वापण विशसन मारण प्रतिघातनम् ॥ ११४ ॥

उद्धासनप्रमथनमक्रथनोचनासनानि च ।

आलम्भपिञ्चविशरघातोन्माथवधा अपि ॥ ११५ ॥

‘मोत्र’ हिंसायाम् (ऋचा० प० अ०) । स्वार्थे णिच् । ‘वर्ह’ हिंसायाम् (चु० प० से०) । ‘वृ’ हिंसायाम् [चुरादि] । ‘शू’ हिंसायाम् (ऋचा० प० म०) ॥ ११२ ॥ ‘वस च्छेदे’ (चुरादि) । ‘अमु’ अप (दि० प० से०) । ‘नय मिच्च’ (चु० प० से०) । ‘अधिकीटिन्ये’ (न्वा० आ० से०) ॥ ११३ ॥ ‘स्तूत्र’ हिंसायाम् (?) । ‘अगु’ हिंसायाम् (त० उ० स०) ‘हुवप्—’ (न्वा० उ० अ०) । ‘अमु’ हिंसायाम् (न्वा० प० से०) ॥ ११४ ॥ ‘मये’ हिंसायाम् (न्वा० प० म०) । से०) । ‘अय’ हिंसायाम् (न्वा० प० स०) । ‘अमु’ हिंसायाम् (दि० प० म०) । लभेर्घञ् (३ ३ १८) । ‘उपमगान्त्रलघजो’ (७ १ ६७) इति नुम् । पिजि हिंसायाम् (चुरादि) । अच् (३ ३ ५६) । ‘हनो वधरत्न’ (३ ३ ७६) इत्यप् । त्रिषु ॥ ११५ ॥^२

रथात्पद्भता कालधर्मोऽदिष्टान्त प्रलयोऽज्यय ।

अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरण निधनोऽस्त्रियाम् ॥ ११६ ॥

पश्यानां नाव । ‘लोड’ रूपणे (दि० आ० अ०) । ‘एरच्’ (३ ३ ५६) । ‘अति वधते’ (न्वा० प० से०) । यज् (३ ३ १८) । ‘भुजिमृद्भ्यां युक्-पुण्युक्तो’ (उ० ३ २१) । ‘वृष्टृ—’ (उ० २ ८१) इति घात्र कृ ॥ ११६ ॥^३

पगमुप्राप्तपश्चत्यपरेतद्वैतमस्थिता ।

मृतप्रमीती शिष्येते

पराङ्गा अगुकोऽप्यात्^४ । पर लङ्घित । प्रवर्णेन इत् । म्व ॥^५

1 A person disappeared from a battle [2] 2 M म 3 M हनो ४.५५ 4 Killin~ [37] 5 Death 10] 6 M अय-यात् 7 A dead man [7]

चिता चित्या चिति स्त्रियाम् ॥ ११७ ॥

‘चिम् चयने’ [स्वादि] । क्त (३ २ १०२) ‘चित्याग्निचित्ये च’ (३ १ १३२) इति क्यप् ॥ ११७ ॥^१

कवन्धोऽस्त्री क्रियादुक्तमपमूर्ध्वक्लेवरम् ।

क वध्यतेऽस्मात्^२ । एकम् ॥^३

श्मशान स्यात्पितृवण(न)म

शवा शेरतेऽत्र^४ । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । पितृणा वनम् । द्वे ॥^५

कुणप शवमस्त्रियाम् ॥ ११८ ॥

‘क्वण सप्रसारण च’ (उ० ३ १४३) इति कपन् । शवति । ‘शव गती’ (म्वा० प० से०) द्वे ॥ ११८ ॥^६

प्रग्रहोपग्रहौ वन्द्याम्

प्रगृह्यते । ‘ग्रहवृ—’ (३ ३ ५८) इत्यप् । वन्द्यते वन्दी । इन् (उ० ४ ११७) । डीप् (ग० ४ १ ४५) । त्रीणि ॥^७

कारा स्याद्वन्धनालये ।

कीर्यतेऽत्र^८ । मिदादिपाठान् (३ ३ १०४) अङ्दीघौ । द्वे ॥^९

पुसि भूमन्यसव प्राणाश्चैवम्

अस्यन्ते, असव ‘—स्वस्निहि—’ (उ० १ १०) इत्यु । प्राणन्त्यनेन । ‘अन प्राणने’ (अ० प० से०) । घञ् (३ ३ १११) । द्वे ॥^{१०}

जीवोऽसुधारणम् ॥ ११९ ॥

जीवन जीव । असूना धारणम् । ‘जीवनस्य’ द्वे ॥ ११९ ॥^{११}

आयुर्जीवितकाल

एति । ‘एतेणिञ्च’ (उ० २ ११८) इत्युसि । जीवितस्य काल । द्वे ॥^{१२}

ना जीवातुर्जीवनीपधम् ।

इति क्षत्रियवर्ग ॥ ८ ॥

जीवत्यनेन । ‘जीवे रातु’ (उ० १ ७६) । ‘मृतसजीवनीपधस्य’ द्वे ॥^{१३}

इति क्षत्रियवर्ग ॥ ८ ॥

1 Pyre [3] 2 M वध्यन्म्यात् 3 A headless trunk (especially breathing one) [1] 4 M शरन्त्र 5 Cemetary, burial or burning ground [2] 6 A dead body [2] 7 Prisoner [3] 8 M कीर्यन्त्र 9 Prison [2] 10 Breath [2] 11 Life [2] 12 Age or duration of life [2] 13 Medicine for restoring life [2]

उरव्या उरुजा अर्था वैश्या भूमिस्पृशो विश ।

ब्रह्मण उरोर्जाता । 'शरीरावयवान्—' (४ ३ ५५) यत् । 'ऋ गतो' (म्वा० ५० अ०) । 'अयं स्वामिवैश्या' (३ १ १०३) । 'विश प्रवेशने' (तु० ५० अ०) । भूमि स्पृशन्ति । षट् ॥^१

आजीवो जीनिका वाता वृत्तिर्वर्तनजीवने ॥ १ ॥

आजीव्यतप्तेन ।^२ वर्ततेनया । वाता । 'वृत्तेश्च' (वा० ५ २ १०१) इति ण । 'जीवनवृत्ते' ॥ १ ॥^३

स्त्रिया कृषि पाशुपाल्य वाणिज्य चेतिवृत्तय ।

कर्षणम् । 'इक्षृष्यादिभ्य' (वा० २ ३ १०८) ण्वान् पालयन्ति । तेषां भाव । वाणिजा कर्म । एते प्रत्येक जीवनापाया ॥^४

सेवा श्ववृत्ति

'पवृ—' (स्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च—' (३ ३ १०३) इत्थ । शुन इव वृत्ति । सेवाया' द्वे ॥^५

अनृत कृषिः

हिंसादोषप्रधानत्वादनृत वृषि । द्वे ॥^६

उञ्छुशिल त्वृतम् ॥ ७ ॥

'उञ्छिष्ठ उञ्छे' (तु० ५० से०) घञ् (३ ३ १८) । 'शल उञ्छे' (तु० ५० से०) । ष (वा० ३.३ ५८) । त्रीणि ॥ ७ ॥^७

द्वे याचितायाचितयोर्यथासख्य मृन्नामृते ।

याचिन मृन्मयाचितममृतम् । द्वे ॥^८

सत्यानृत वणिग्भाव स्यात्

संयसहितमनृतम् । द्वे ॥^९

1 Vaisya [6] 2 ५१ आजीव्यतेनेन 3 ५१ वर्ततेनया 4 Profession or livelihood [6] 5 Three means of maintenance (1) agriculture (ii) rearing of animals and (iii) trade 6 Service [2] 7 Agriculture [2] 8. Livelihood by picking or gleaning grains in a field [2] 9 Solicited and unsolicited alms [2 each] 10 Trade [2]

ऋणं पर्युदञ्चनम् ॥ ३ ॥

उद्धारः

‘ऋ गतौ’ (भ्वा० प० अ०) । क्त (३२१०२) ‘ऋणमाधमण्ये’ (८२६०) इति ण । परित उदञ्च्यते । अञ्चे (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३३११३) ॥ ३ ॥ धृञ् (भ्वा० उ० अ०) घञ् (३३१९) । त्रीणि ॥^१

अर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ।

अर्थस्य प्रयोग । ‘कुस सश्लेषण’ (दि० प० से०) । ‘कुसेरुम्भो मेदेता’ (उ० ४१०६) इतीद । वृद्ध्याजीवनस्य त्रीणि ॥^२

याञ्चयाप्त याचितकम्

‘अपमित्ययाचिताभ्या कक्कनौ’ (४४२१) ॥^३

निमयादापमित्यकम् ॥४॥

‘मेङ् प्राणिदाने’ (भ्वा० आ० अ०) । ‘उदीचा माडो व्यतिहारे’ (३४१९) इति क्त्वा । ‘मयतेरिदन्यतरस्याम्’ (६४७०) । तुक् (६१७१) । ‘अपमित्य —’ प्राप्तम् । परिवर्तनेन प्राप्तमित्यर्थः ॥४॥^४

उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोःस्तृमाहकौ क्रमात् ।

उत्तममृणमस्य । एवंकम् ॥^५

कुसीदिको वार्धुपिका वृद्ध्याजीवश्च वार्धुपि ॥५॥

कुसीदार्थः^६ प्रयच्छति । ‘कुसीददन्वैक —’ (४४३१) इति छन् । वृद्धि वृद्धयर्थं प्रयच्छति । ‘प्रयच्छति गह्वरम्’ (४४३०) इति ठक् । ‘वृद्धेर्वार्धुपि नाव —’ (वा० ४४३०) । वृद्धि जीविकाऽस्य^७ । वार्धुपि पृषोदरादि (६३१०९) । चत्वारि ॥५॥^८

क्षेत्राजीवः वर्षकश्च कृषकश्च कृषीवलः ।

क्षेत्रमाजीवोऽस्य^९ । वर्षति । ण्वुन् (३११३३) । कृषिरस्यास्ति । ‘वले’ (६३११८) इति दीर्घः । चत्वारि ॥^{१०}

1 Debt [3] 2 Usury [3] 3 A thing got by begging [2] 4 A thing obtained by barter [1] 5 Creditor and debtor [1 each] 6 M कुसीदार्थः 7 M जीविकास्य 8 Usurer [4] 9 M क्षेत्रमाजीवोऽस्य 10 Farmer [4]

क्षेत्रं त्रैहेयशालेयं ब्रौहिशाल्याद्भवोचितम् ॥६॥

ब्रौहीणां शालीना च भवनं क्षेत्रम् । 'ब्रौहिशाल्योढंक्' (५.२.२) ॥६॥^१

यज्यं यवक्यं पष्टिक्यं यवादिभवनं हि तत् ।

यवाना यवकाना पष्टिका [नाम् । '—कष्टिका] यत्' (५.२.३) ॥^२

तिल्यतै ग्रीनवन्माषोमाणुमङ्गाद् द्विरूपता ॥७॥

तिलाना माषाणामुमाना मङ्गाना भवनं क्षेत्रम् । 'विमाषा तिल—' (५.२.४)
इति यत्त्रयो । माष्यं माषीणमित्यादि ॥७॥^३

मौद्गीनकौद्रवीणादि शेषधान्योद्भवक्षमम् ।

मुद्गाना कोद्रवाणा च क्षेत्रम् । खन् (५.१.१) ॥^४

बीजाकृतं तृप्तकृष्टे^५

बीजेन सहकृतम् 'कृजो द्वितीय—' (५.४.५८) इति डाच् । उत्तं च
तत्कृष्टं च ॥^६

सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥८॥

सीतया संमितम् । 'नी वयोधर्म—' (४.४.९१) इति यत् । हलेन
कृतम् । 'मतजनहलात्—' (४.४.९७) इति यत् । हल्येन तुल्यम् । 'तेन
तुल्यम्' (५.१.११५) इति वति । ग्रीणि ॥८॥^७

त्रिगुणाकृत तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिमीत्यमपि तस्मिन् ।

त्रिगुणं कृतम् । 'संस्थायाश्च—' (५.४.५९) इति डाच् । तृतीयं कृतं
[तृतीया-] कृतम् । 'कृजो द्वितीय—' (५.४.५८) इति डाच् । त्रिवारं
सीतया संमितम् । चत्वारि ॥^८

द्विगुणाकृते तु तत्सर्वं^{१०} पूर्वं शम्वाकृतमपीह ॥९॥

द्वितीयाकृतम् । द्विहल्यम् । द्विसौव्यम् । 'संन्याम्—' (५.२.१३८) इति वः ।

-
1. Two sorts of rice-fields [1 each] 2. Three kinds of
barley growing fields [1 each] 3. Fields fit for growing
sesamum, kidney-beans, flax &c. [1 each] 4. M. क्षेत्र
5. Fields fit for growing other species of grain [1 each]
6 Majority reads तृप्तकृतम् 7. A field ploughed over after
sowing [2] 8. A ploughed field [3] 9. A field ploughed
thrice [4] 10 Majority reads सर्वं ।

‘शम्ब’ शब्दो द्वितीयवर्णने वर्तते । ‘कृञो द्वितीय—’ (५ ४ ५८) इति डाच् ।
पञ्च ॥९॥^१

द्रोणाढकादिवापादौ द्रोणिकाढकिकादय ।

द्रोणस्य वाप । ‘तस्य वाप (५ १ ४२) इति ठञ् । ‘द्रोणादिपरिमित-
त्रीह्यादिवपनयोग्य क्षेत्रम्’ ॥^२

खारीवापस्तु खारीक उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥१०॥

‘खार्या ईकन्’ (५ १ १३३) ॥१०॥^३

पुनपुसकयोर्वप्र केदारः क्षेत्रम्

उप्यतेऽत्र^४ । ‘वृधिवपिभ्या रन्’ (उ० २ २७) । के जले दारोऽस्य^५ ।
शीयते क्षेत्रम् । ‘क्षि निवासगत्यो’ (तु० ५० अ०) । एन् (उ० ४ १५८) ।
पीणि ॥^६

अस्य तु ।

वैदारक स्यात्वेदार्यं क्षेत्रं वैदारिक गणे ॥११॥

वेदाराणा समूह । ‘वेदाराद्यञ्च’ (४ २ ४०), चादुञ् । क्षेत्राणा
समूह । तस्य समूह (४ २ ३७) इत्यण् । चत्वारि ॥११॥^७

लोष्टानि लेष्टवः पुंसि

लोष्टति । ‘लोष्ट सघात’ (म्वा० आ० से०) अच् (३ १ १३४) । लिशति ।
‘लिश गतो’ (तु० ५० से०) । बाहुलकात्तुन् । द्वे ‘ढेला’ लोके ॥^८

काटिशो लोष्टभेदन ।

काटिना अग्रेण श्यति । लोष्टाना भेदन । ‘हेंगा’ लोक ॥^९

प्राजन तोदन तोत्रम्

प्रकर्षेणाजत्यनेन । तुदत्यनेन । ‘दाम्नी—’ (३ २ १८२) इति एट् । तोत्रं
वृषणादिप्रेरणदण्ड । ‘पयना’ लोके ॥^{१०}

1 A field ploughed twice [5] 2 Fields in which one
drona and one adhaka of grains can be sown [1 each]
3 A field in which one khari of grains can be sowed [1]
4 M उप्यते 5 M दारास्य 6 Field [4] 7 A multitude of
fields [4] 8 A lump of earth [2] 9 Harrow or instrument
(for breaking clods) [2] 10 Whip [3]

खनित्रमवदारणम् ॥ १२ ॥

खन्यतेऽनेन^१ । अतिलूघू—' (३.२.१८४) इतीत्रः^२ । द्वे ॥ १२ ॥^३

दात्रं लवित्रम्

दात्यनेन । 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) । 'दाम्नी—' (३.२.१८२) इति धृन् । लूयतेऽनेन^४ । 'अति—' (३.२.१८४) इति, इत्रः । द्वे । 'हसिआ' लोके ॥^५

आवन्धो योत्रं योक्त्रम्

आवध्यतेऽनेन^६ । 'यु मिथ्रणे' (अ० प० से०) । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । 'दाम्नी—' (३.२.१८२) इति धृन् । वृषादेर्गले युगवन्धनम् । 'यु (जु) आ' लोके ॥^७

अथो फलम् ।

निरीषं कूटकं फालः कृषिकः

फलति । 'त्रिफला—' (म्वा० प० से०) । ईषाया निर्गतम् । तालव्यः [निरीषं] अपि । कूटयति । 'कूट छेदने' (चु० उ० से०) । ह्रस्वमन्ये । फालयति । त्रिफला (म्वा० प० से०) प्यन्तः । 'कृषिवृश्च्योः किवन्' (उ० २.४०) । पञ्च । 'फालस्य' एके । आद्यद्वयं 'फालवन्धकाष्ठस्य' इत्यन्ये ॥^८

लाङ्गलं हलम् ॥ १३ ॥

गोदारण च सीरः

लङ्गति । 'लगि गतो' (म्वा० प० से०) बाहुलकात्कलच् दीर्घश्च । हलति । 'हल विलेखने' (म्वा० प० से०) ॥ १३ ॥ गा भूमिं दारयति । सिनोति । 'पिन् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'शुसिमिचीना दीर्घश्च' (उ० २.२५) इति ऋन् । चत्वारि ॥^९

अथ शम्या स्त्री युगकीलकः ।

शम्यतेऽनया^{१०} । 'शम उपशमे' (दि० प० से०) । अघ्न्यादिः (उ० ४. १११) । युगस्य कीलः । द्वे ॥^{११}

1. M. खन्यतेऽनेन 2. M. इति इत्रः 3. Spade [2] 4. M. लूयतेऽनेन
5. Sickle [2] 6. M. आवध्यतेऽनेन 7. The tie of the the yoke of a
plough [2] 8. Ploughshare [5] 9. Plough [4] 10. M. शम्यतेऽनया
11. The pin of a yoke [2].

ईषा^१ लाङ्गलदण्ड स्यात्

ईषते । 'ईष गत्यादौ' (म्वा० आ० से०) । 'इगुपध—' (३.१ १३५)
इति क । लाङ्गलस्य दण्ड । 'हरिसि' लोके ॥^२

सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥ १४ ॥

'पिञ् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । क्त (३२ १०२) पृषोदरादि.
(६३ १०९) । लाङ्गलस्य पद्धति । द्वे ॥ १४ ॥^३

पु सि मेधि खले दारु न्यस्त यत्पशुबन्धने ।

मेध्यन्ते पशवोऽत्र^४ । 'मेधू सगमे' (म्वा० उ० से०) इन् (उ० ४ ११७) ।
एकम् ॥^५

आशुर्व्रीहि पाटल स्यात्

अश्नुते । अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । कृवापा—' (उ० १ १) इत्युण् ।
बर्हंत्युपचय गच्छति । इन् । पृषोदरादि (६३ १०९) । पाट लाति । श्रीणि
'षष्टिकादे' ॥^६

सितशूक्यचौ समौ ॥ १५ ॥

सित शूक यस्य^७ । यौति । अच् (३१ १३४) । द्वे ॥ १५ ॥^८

तोकमस्तु तन्न हरिते

तर्कति । '(त) क हसने' (म्वा० प० से०) । बाहुल्वाम ओत्व च ।
'अपक्वयवस्य' एकम् ॥^९

कलायस्तु सतीनकः ।

हरेणुखण्डिकौ चास्मिन्

करुमयत । 'अय गतो' (म्वा० आ० से०) । सति जीवे इन् प्रभु । तत्
क । हरि । 'वृहभ्यामेणु' (उ० २ १) । खण्डोऽभ्यास्ति^{१०} । ठन् (५२ ११५) ।
चत्वारि । मटर' इति 'वेराव' इति च लावे ॥^{११}

1 B इण् 2 The pole of a plough [2] 3 Furrow [2] 4 M पशवोऽत्र 5 The pillar in the midst of a threshing floor to which oxen are bound [2] 6 Rice (ripening within six) days &c [3] 7 M यम्य 8 Barley [2] 9 Green barley [1] 10 M खण्ड स्यास्ति 11 Pea [4]

कोरदूपस्तु कोद्रव ॥ १६ ॥

कार दूपयति । के जले उद्गति । द्वे 'कोद्रव' लोके ॥ १६ ॥^१

मङ्गल्यको मसूर

मङ्गले साधु । यत कन् (जापि० ५ ४ ५) । मस्यते । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । 'मसेरन्' (उ० ५ ३) द्वे ॥^२

अथ मकुष्ठकमयुष्ठकौ ।

मङ्गुति । 'मकि मण्डने' (म्वा० आ० स०) । बाहुलकादु । तत्र तिष्ठति । क्वुन् (उ० २ ३२) । मिनोति मयु । 'डुमिज्--' (स्वा० उ० अ०) । 'भृमशी--' (उ० १ ७) इत्यु । मयुश्चासौ स्थकश्च । वनस्य मुद्ग । 'मोथी' लोके ॥^३

सर्पपे तु द्वौ तन्तुभरुदम्बकौ ॥ १७ ॥

'सर्पेण पुक् च' (उ० ३ १४१) इत्यप् । [तन्तु] नामाति । कुत्सित-मम्बयति । त्रीणि ॥ १७ ॥^४

सिद्धार्थस्त्वेष धवल

मिद्ध अय्योऽस्मात्^५ । एष सर्पप । धवल श्वत । एकम् ।^६

गोधूम सुमनस्समौ ।

गुध्यति । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० स०) । 'गुधरुम' (उ० ५ २) । सुष्ठु मनोऽस्मात्^७ । द्वे ॥^८

स्याद्यावकस्तु कुल्माष

[यौति^{१०}] यावक । वुन्तात्प्रज्ञाद्यण् (५ ४ ३८) । कुत्सितो माप । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । 'अर्घस्विता यवादि कुल्माष —इति स्वामी । 'शूकशूया यवादि' —इति रक्षितः । 'बाडा लोके ॥^{११}

चणको हरिमन्थक ॥ १८ ॥

चप्यत । 'चण दाने' (म्वा० प० से०) । क्वुन् (उ० २ ३२) । हरिमिर्मप्यत । द्वे ॥ १८ ॥^{१२}

1 Kodrava (Kodava), a kind of grain [2] 2 Masūra, a kind of pulse [2] 3 A kind of kidney bean [3] 4 M सर्वे प पुक् च 5 Mustard [3] 6 M अय्योऽस्मात् 7 White mustard [1] 8 M मनोऽस्मात् 9 Wheat [2] 10 M दवाव (?) 11 A kind of barley [2] 12 Gram [2]

द्वो तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले ।

‘तिलानिष्फलात्पिञ्जपर्जा’ (वा० ४ २ ३६) । ‘वन्यतिलस्य’ द्वे ।^१

क्षय क्षुताभिजननो^२ राजिका कृष्णिकासुरी ॥ १९ ॥

क्षीति । अच् (३ १ १३४) । क्षुतमभिजनयति । राजयति । क्वुन् (उ० २ ३२) । कृष्णैव । असुरस्येयम् । ‘रायी (ई)’ लोके ॥ १९ ॥^३

स्त्रियौ कङ्कुप्रियङ् द्वे

क सुख गच्छति । मितद्रवादि (वा० ३ २ १८०) । प्रिय गच्छति । द्वे । ‘काकुति’ [लोके] ॥^४

अतसी स्यादुमा क्षुमा ।

न तस्यति । ‘तमु उपक्षये’ (दि० प० से०) । उमाति । क्षीति । बाहुलकान्मक् । त्रीणि । ‘अरसी [लोके] ॥^५

मातुलानी तु भङ्गायाम्

मातुलस्य धतूरस्य स्त्रीष । भज्यतेऽनया । ‘अकर्तरि—’ (३ ३.१९) इति घञ् । द्वे ॥^६

त्रोहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥ २० ॥

अप्यते अणु । ‘धान्ये निन्’ (उ० १ ९) इत्यु । ‘चीना’ लोके ॥ २० ॥^७

किंशारु शस्यशूक स्यात्

किञ्चिन् शृणाति । ‘किञ्जरयो द्विण^८’ (उ० १ ४) इत्युण् । ‘यवाद्यप्रस्य’ द्वे ॥^९

कणिशं शस्यमञ्जरी ।

कणिन स्वावयव स्यति । द्वे । ‘वालि’ लोके ॥^{१०}

धान्य घ्रीहि स्तम्बकरि

धाने पोषणे साधु । स्तम्ब कराति । ‘स्तम्बशट्ठनोरिन्’ (३ २ २४) । ‘घायस्य’ त्रीणि ॥^{११}

1 Barren sesamum indicum [2] 2 B क्षुताभिजननो 3 Black mustard [5] 4 A kind of inferior grain [2] 5 Flax [3] 6 Hemp [2] 7 A kind of grain [1] 8 M द्विण 9 The beard of corn [2] 10 The ear of corn [2] 11 Corn [3]

स्तम्भो गुच्छस्तृणादिन ॥ २१ ॥

तिष्ठति । 'स्थ स्तोऽध्व-' (उ० ४ ९६) । आदिना ब्रीहियवादे । 'गुड्
शब्दे' (म्वा० आ० अ०) । क्विपि (वा० ३ ३ ९४) तुक् (६ १ ७१) ।
गुत छयति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) ॥ २१ ॥^१

नाडी नाल च काण्डोऽस्य

नालयति । नल गघे (म्वा० प० स०) । गौरादि (४ १ ४१) । काप्यत ।
'अमन्ताहु' (उ० १ ११४) । अस्य गुच्छम्य । त्रीणि ॥^२

पलाशोऽस्त्री स निष्फल ।

पलमलति । स काण्ड 'पयरा' [लोके] ॥^३

कडङ्गरो वुस क्लीने

कडति । 'कड मदे' (म्वा० प० से०) । करड करोति । 'मुर' इति पाठा-
न्तरम् । वुसति । 'वुस उत्सर्गे' (तु० प० स०) ॥^४

धान्यत्वचि तुप पुमान् ॥ २२ ॥

तुप्यति । तुप वैकृत्य' (?) ॥ २२ ॥^५

शूकोऽस्त्री इलक्ष्णतीक्ष्णाग्रे

इयति । 'उतूकादयश्च' (उ० ४ ४१) इति साधु । इलक्ष्ण कृग तीक्ष्ण च
तदग्र च । 'तूड' [लोके] ॥^६

शमी शिम्धा

शाम्यति । अच् (३ ३ १३४) । गौरादि (४ १ ४१) । शिनोति ।
'शिञ् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । द्वे ॥ 'छीमी [लाक] ॥^७

त्रिपूतरे ।

उत्तरे, बहुलीकृता (अ० १ ९ २३) न्ता ॥

ऋद्धमावसित धान्यम्

'ऋषु वृद्धौ' (दि० प० स०) क्त (३ २ १०२) । आ अवपूवाम्यत
क्त (३ २ १०२) । 'मदंनान्तरमपनोतवृण्म्य — द्यवे । 'बहुलीकरण
योग्यम्य धान्यरागे' — द्यवे ॥^८

1 A clump of grass & c [1] 2 The stalk of a plant [3]

3 Straw [1] 4 Chaff [2] 5 Majority reads पुमास्तुप 6 The
chaff of grain [2] 7 Awn [1] 8 Pod [2] 9 Ripe corn
(when thrashed) [2]

पूतं तु बहुलीकृतम् ॥२३॥

‘पूज् पवने’ (ब्र० उ० से०) । क्त (३ २ १०२) । बहु मान लाति ।
अवहुलप्रकरणे ‘राशीकृतस्य’ ॥२३॥^१

मापादय शमीधान्ये शूकधान्ये यवादय ।

शालय कलमाद्या पष्टिकाद्याश्च

शाल्यते । शलने ण्यन्तात् ‘अच इ’ (उ० ४ १३८) । पष्टिरात्रेण
पच्यते ॥^२

पु स्यमी ॥२४॥

अमी मापाद्या ॥२४॥

तृणधान्यानि नीवारा

तृणानीव धान्यानि । निव्रियन्ते । ‘नी वृ धान्ये’ (३ ३ ४८) इति घञ् ।
‘पसारी’ तिन्नी’ [इति च] लोके ॥^३

स्त्री गवेधुर्गवेधुका ।

गवा जलेन एधते । मृगय्वादि (उ० १ ३७) । ‘डवर’ लोके ॥^४

अयोऽग्रे मुसलोऽस्त्री स्यात्

अयोऽग्रेऽस्य^५ । ‘मुस खण्टने’ (दि० प० से०) मुस लाति । ‘मुसलस्य’ द्वे ॥^६

उदूखलमुलूखलम् ॥२५॥

ऊर्ध्वं च तन् ख च लाति । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । द्वे ॥२५॥^७

प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री

प्रस्फोटयनजेन^८ । ‘स्फुट विवमने’ (म्वा० आ० म०) । शूर्पयतेऽनेन^९ । ‘गूर्प
माने’ (चु० प० मे०) । द्वे ॥^{१०}

1 Ripe corn stored after thrashing [2] 2 Leguminous and awned grains, and varieties of rice [1 each] 3 Rice growing wild or without cultivation [2] 4 A kind of grass eaten by cattles [2] 5 अयाग्रेस्य 6 Pestle (used for cleaning rice) [2] 7 Ulukhala, a woden matter used for cleaning rice [2] 8 M प्रस्फोटयननन 9 M शूर्पयतेनन 10 Winnowing basket [2]

चालनी तितड पुमान् ।

चाल्यतेऽनया^१ । तनोति । 'तनोतेडं उ सन्वच्च' (उ० ५५२) । द्वे ॥^२

स्यूतप्रसेवी

'पिबु तन्तुसन्ताने' (दि० प० से०) क (३३१०२) । 'चल्वो —' (६४.१९) इत्यूठ् । घञि प्रसेव । 'वस्त्रशाणादिनिर्मितस्य' द्वे । 'थैली' इति लोके ॥^३

कण्डोलपिटौ

कण्डयते । 'कडि भेदे' (चु० प० से०) । '—कटिकण्डिम्य ओलच्' (उ० १६६) । 'पिट शब्दसघातयो' (म्वा० प० से०) । 'इगुपघ—' (३११३५) इति क । 'पिण्ड'—इति स्वामी । 'वशादिनिर्मितमाण्डस्य' द्वे । 'डवरा' लोके ॥^४

कटकिलिञ्जकी ॥७६॥

कटति । 'कट वर्षादौ' (म्वा० प० से०) । अच् (३११३४) । किल्यते । 'किल श्वैयग्रीहनयो' (तु० प० से०) । इन् । किलेजान । डान्नात्क पृषोदरादि (६३१०९) द्वे ॥ 'किटिहरा' लोके ॥^५

समानौ

रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे ।

रसा सहच्च तदनश्च । 'अनोदमाय —' (५४९४) इति टच् । त्रीणि ॥^६

पौरोग्यस्तदध्यक्ष

पुर पूजिता गौर्भूमि पुरोगवी तस्या अयम् । 'महानसाधितस्य' द्वे ॥^७

सूपकारस्तु धल्लय^८ ॥२७॥

आरालिका आन्धसिका सूदा औदानिका गुणा ।

शोभना आपोऽस्मिन्^९ । 'कुमुम्यश्च' इत्यगोन्^{१०} । 'बल सपरण' (म्वा० आ० से०) । बल्ल यानि ॥२७॥ अराठ कृटिठ परति । अथा मन गिल्यमयाम् ।

1 M चाल्यतेनया 2 Sieve [2] 3 Bag [2] 4 Basket [2] 5 A small basket made of green wood [2] 6 Kitchen [3] 7 The superintendent of a kitchen [1] 8 B and K read this half as कृष्णाराग्य धल्लया 9 M आपोऽस्मिन् 10 M इत्यगोन् ।

सूदति छागादीन् । ओदन शिल्पमेषाम् । गुण्यन्ते । 'गुण निमन्त्रणे' (चु० उ० से०) । सप्त । 'आद्यद्वय व्यञ्जनकारस्य—' इति स्वामी ॥^१

आपूपिक कान्दविका भक्षकार

अपूपा पण्यमस्य । '—पण्यम्' (४४५१) इति ठक् । कन्दो सस्कृतम् । कान्दव पण्यमस्य । त्रीणि ॥^२

इमे त्रिषु ॥२८॥

इमे पौरोगवाद्य ॥२८॥

अश्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका ।

अश्मनोऽप्यन्तोऽत्र^३ । शकध्वादि (वा० ६१९४) । उद् धीयतेऽत्र^४ । घात्र (जु० उ० अ०) ल्युट् (३३११७) । 'ध्मानम्'—इत्यये । अधिश्री यतेऽत्र^५ । 'श्रीज् पाके (ऋघा० उ० अ०) । ल्युट् (३३११७) । चुल्यतेऽत्र^६ । 'चुल्ल भावकरणे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४११७) । 'कृदिकारान्—' (ग० ४१४५) इति वा डीप् । अन्त्यते । 'अति बन्धने (भ्वा० आ० से०) ण्वुल ॥ ३३१०९ ॥^७

अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यपि हसन्त्यपि ॥ २९ ॥

हसन्त्यपि

अङ्गारा धीयन्तेऽस्याम्^८ । अङ्गाराणां शकटि । हसति । शतृ (३२१२४) ॥२९॥ चत्वारि 'बोरसी' 'अगेठी [इति च] लोके ॥^९

अथ न स्त्री स्यादङ्गार

अङ्गमाराति । एकम् ॥^{१०}

अलातमुल्मुकम् ।

'ला दाने' (अ० प० अ०) । क्त (३३१३४) । न लातमस्य । 'उप दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'उल्मुकदवि—' (उ० ३.८४) इति साधु । 'अर्धं दग्धकाष्ठस्य द्वे । 'लुआठ' लोके ॥^{११}

1 Cook [7] 2 Baker or Confectioner [3] 3 M अदमनोप्यन्तोऽत्र

4 M उद्धीयतेऽत्र 5 M अधिश्रीयतेऽत्र 6 M चुल्यतेऽत्र 7 Fire place [5]

8 M धीयन्तेऽस्याम् 9 A portable fire place [4] 10 Charcoal [1]

11 Half burnt wood [2]

कलीवेऽम्बरीपं भ्राष्ट्र

अम्ब्यतेऽन^१ । 'अवि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'अम्बरीप' (उ० ४. २९) इति साधु । भृज्यतेऽत्र^२ । 'अस्त्रिजगमिनमि—' (उ० ४.१५९) इति घृनवृद्धी । 'मर्जनपात्रस्य' द्वे ॥^३

ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् ॥ ३० ॥

'स्कन्दे' सलोपश्च^४ (उ० १.१४) इति कु । स्विद्यतेऽस्याम्^५ । 'कराहो'— इति लोके ॥ ३० ॥^६

अलिजरः स्यान्मणिवः

अलनमलि । अलि जरयति । मणिरिव । द्वे 'मेट' लोके ॥^७

कर्कर्याल्गलन्तिका ।

कर्क' राति कर्करी । गौरादि (४.१.४१) । आ लूनाति । 'गल अदने' (भ्वा० ण० से०) शत्रन्तात्कन् । 'कठवत' लोके । कन्दोर्धृतपक्वनिष्काशन-साधनस्य' इत्यन्ये ॥^८

पिठरः स्याल्युरा कुण्डम्

'पिठ वन्धे' (भ्वा० ण० से०) । पिठ राति । स्थलन्त्यत्र । स्थल स्थाने (भ्वा० ण० से०) । ज्वालादि ण (३१४०) । ओषति । 'उख गतौ' (भ्वा० ण० से०) । क (३१.१३५) । कुण्डयति । 'ओदनापिपाकपात्रस्य' चत्वारि । 'हडि' लोके ॥^९

कलसस्तु त्रिषु द्वयोः ॥ ३१ ॥

घट. कुटनिर्पौ

के लसति ॥ ३१ ॥ घटते । 'कुट कौटिल्ये' (तु० ण० से०) । नियतं पिवन्त्यनेन । 'घत्रर्थे क' (वा० ३३५८) । चत्वारि 'घटस्य' ॥^{१०}

अस्त्री शरावो वर्धमानकः ।

शरादवति । वर्धते । शानच् (३२१२४) । द्वे । 'कोशा' लोके ॥^{११}

1 M अम्ब्यतेत्र 2 M भृज्यतेत्र 3 Frying-pan [2] 4 M. स्कन्दे 5 M स्विद्यतेस्याम् 6 Boiler, pan [2] 7. Water-jar [2] 8 Small pitcher [2] 9 Boiler [4] 10. Water-pot [4] 11. Platter or dish [2]

शृङ्गीप पिष्टपचनम्

‘अजं अजने’ (म्वा० ५० से०) । अजेऋजं वा (उ० ४ २८) इतोपन् ।
पिष्ट पच्यतेऽत्र^१ । ‘तावा’ लोके ॥^२

कसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२ ॥

कम्यते । ‘वृत्तुवदि—’ (उ० ३ ६२) इति स । क्षीरादिपानस्य भाजनम् ।
द्वे ॥^३

कुनू कृत्ते स्नेहपात्रम्

कुत्सित तीति । तु शब्दे’ (अ० ५० अ०) । कृत्तेश्चर्मणम् । स्नेहस्य
तैलघृतादिपात्रम् ॥^४

सैवाल्यो कुतुप पुमान् ।

कुत्वा डुपच्’ (५ ३ ८९) ॥^५

सर्वमावपन भाण्ड पात्रामत्र च भाजनम् ॥ ३३ ॥

आ उच्यतेऽत्र^६ । डुवप् (म्वा० उ० अ०) । ‘मडि क-याणे [घुरादि]
आन्तादण् । पिवन्त्यनेन । एन् (उ० ४ १५८) । अम-नऽत्रा पयते । भाजयति ।
भाज पृथक्कर्मणि ’ (चु० उ० से०) । सर्व^७ स्फातादि पिठरादि च ॥ ३३ ॥^८

दर्वि वस्त्रि खजाका च

दृणाति । ‘वृहम्या^{१०} चिन् (उ० ४ ५३) । डीपि दर्वो च । कापते बाहु
लकादिन् । ‘खज म-ये’ (म्वा० ५० से०) । ‘खजराक’ (उ० ३ १३) । त्रीणि
‘वरलुडि’ लोके ॥^{११}

स्यात्तर्दूर्दारुहस्तक ।

तर्दति । ‘तर्द हितायाम्’ (म्वा० ५० मे०) । बाहुन्वाद् । दाशना हस्त
इव । द्वे ॥

अस्त्री शाक हरितक शिम्बु

शक्नोत्यनेन मोक्तुम् । षट् (३ ३ १२१) । हरितो पर्णोऽयम्^{१२} । शिनाति ।

1 M पच्यते 2 Pan (for parching flour [2] 3 A drinking vessel such as glass, cup &c [2] 4 A lethern bottle for oil [2] 5 A small lethern bottle for oil [1] 6 M उच्यते 7 M पृथक्कर्मणि 8 M सर्वं 9 Any vessel or utensil [5] 10 M वृहम्या 11 Ladle [3] 12 A wooden ladle [2] 13 M पर्णोऽयम् ।

‘शिज् निशाने’ (स्वा० उ० अ०) । ‘जम्बादयश्च’ (उ० ४.१०२) इति साधु. । शीणि ॥^१

अस्य तु नाडिका^२ ॥ ३४ ॥

कडम्बश्च कलम्बश्च

के लम्बते । डलयोरैक्यम् । ‘शाकगालस्य’ द्वे ॥^३

वेसवार उपस्कर ।

वेस प्रेरण वारयति । उपस्करोति । पिप्पली शुण्डी तण्डुलादयः समाशका वेसवार ॥^४

तिन्तिडीकं च चुक्रं च वृक्षाम्लम्

तिम्यति । ‘तिम आर्द्रोभावे’ (दि० प० से०) । ‘अमी (ली) कादयश्च’ (उ० ४ २५) इति साधु । ‘चक्र तृप्ती’ (म्वा० आ० से०) । ‘चकिरम्योरु-च्चोपघापा’ (उ० २ १४) वृक्षस्याम्लम् । शीणि ‘चुक्र’ लोके । ‘विषामिल’ इत्यन्ये ॥^५

अथ वेल्लजम् ॥ ३५ ॥

मरिचं कोलकं कृष्णमूपणं धर्मपत्तनम् ।

‘वेल्ल चलने’ (म्वा० प० से०) । वेल्ले जायते ॥ ३५ ॥ म्रियते विष-मनेन । बाहुलकादि च । दीर्घमध्य (मरीचम्) अपि । ‘कुल सस्त्याने’ (म्वा० प० से०) । वुज् । ‘कृपेर्वर्णे’ (उ० ३ ४०) नक् । ‘उप दाहे’ (म्वा० प० से०) । धर्मपत्तने जानत्वात्तदारोप । पट् ॥^६

जीरको जरणोऽजाजी कणा

‘ज्या व्योहानो’ (व्रथा० प० अ०) । ‘ज्यश्च’ इति रक् जरयति । अज-मजति । ‘वण तब्दे’ (म्वा० प० से०) चत्वारि ॥^७

1 Vegetable [3] 2 B नाडिका 3 The stalk of a vegetable [2]

4 A particular condiment for food (as mustard, pepper

&c) [2] 5 Vinegar made by acetous, the fruit of the

tamarind used as an acid seasoning [3] 6 Pepper [6]

7 White cumin [4]

कृष्णे तु जीरके ॥ ३६ ॥

• सुपत्री कारवी पृथ्वी पृथु कालोपकुञ्चिका ।

सुष्ठु सूते सुपत्र । सोऽस्त्यस्या ^१ । के आरवोऽस्या ^२ प्रथते । 'प्रथ प्रस्थाने' (चु० प० से०) । प्रथिन्नदिभ्रस्जा सप्रसारणम्—' (उ० १ २८) इति कु । 'वोत —' (४ ९ ४४) इति डीप् । कालो वर्णाऽस्या ^३ । उपकुञ्चति । ण्वल् (३ १ १३३) । मगरैल [लोके] ॥^४

आर्द्रक शृङ्गवेर स्यात्

आर्द्राया जातम् । पूर्वलिपराह्ला—' (४ ३ २८) इति वुन् । शृङ्गमिव वैर देहोऽस्य ^५ । द्वे । आदी [लोके] ॥^६

अथ छत्रा त्रितुन्नम् ॥ ३७ ॥

कुस्तुम्बुरु च धान्याकम्

छत्रमस्त्यस्या । अर्धं आद्यच्' (५ २ १२७) । विगत तुन्न दु खमस्मान् ॥ ३७ ॥ कुत्सित तुम्बति । तुवि अदने (म्वा० प० से०) । बाहुलकाद् । धान्यमकति । 'धनिआ [लोके] ॥^७

अथ शुण्ठी महौषधम् ।

श्रीनपुसकयोर्विश्व नागर विश्वभेषजम् ॥ ३८ ॥

शुण्ठाति कफम् । शुठि शोषणे' (म्वा० प० से०) । महृच्च तदौषध च । विशति । 'अशूप्रुपि—' (उ० १ १५२) इति वज्रन् । नगरे भवम् । विश्वस्य भेषजम् । शाठि' [लोके] ॥ ३८ ॥^८

आरनालकसीवीरकुत्मापाभिपुतानि च ।

अवन्तिसोमधान्याम्लाकुञ्जलानि च काञ्जिके ॥ ३९ ॥

आच्छति । आर । स नात्राऽस्य ^{१०} । सुवीरेषु भवम् । अमि पूज् (स्वा० उ० अ०) क्त० (३ २ १०२) । शीण्यव नामानि—इत्यये । अवन्तिषु सूत । धान्यमभिपूतमम्भम् । कुत्सित जलम् । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । के अञ्जिमाऽस्या ^{११} । अष्टौ 'काजी' ॥ ३९ ॥^{१२}

1 M सास्त्यस्या 2 M आरवास्या 3 M वर्णोम्या 4 Black lumin [6] 5 M देहास्य 6 Ginger [2] 7 M दुष्वमस्मान् 8 Coriander seed [4] 9 Dry ginger [5] 10 M नात्रास्य 11 M अञ्जिमास्या 12 Sour gruel [8]

सहस्रवेधि जतुकं ब्राह्मीकं हिङ्गु रामठम् ।

सहस्रं वेधितुं शीलमस्य । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । जत्विव ।
ब्राह्मीकेषु भवम् । हिमं गच्छति । मृगयादि. (उ० १.३७) । 'रमेवृद्धिश्च'
(उ० १.१०१) इत्यठः । पञ्च । 'हीग' [लोके] ॥^१

तत्पत्नी कारवी पृथ्वी वाष्पिका कवरी पृथु. ॥ ४० ॥

तस्य हिङ्गुतरो. पत्नी । वाष्पमिव । कवरीव । पञ्च । 'वयवती'
[लोके] ॥ ४० ॥^२

निशाह्वा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ।

निशा ब्राह्माऽस्य^३ काञ्च्यतेऽनया^४ । पीता वर्णेन । हरि वर्णं द्राति । 'द्रा
कुरसायाम्' (अ० प० अ०) । वरो वर्णोऽस्त्यस्या.^५ । पञ्च ॥^६

सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशिरं^७ च तत् ॥ ४१ ॥

समुद्रे भवम् । लुनाति । नन्यादिः (३.१.१३४) 'लवणाल्लुक्' (४.४.
२४) इति निर्देशाणः । न क्षीवति । 'क्षीवृ मदे' (म्वादिः) । वसिर्न राति ।
'पागा' [लोके] ॥ ४१ ॥^८

सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं^९ च सिन्धुजे ।

सिन्धुषु भवम् । शीतं च तच्छिवं च । मणिमन्थाख्ये पर्वते भवम् । नत्वारि ।
'सैन्धव' [लोके] ॥ १०

रौमकवसुकम्

रमाया भवम् । अण् (४.३.५३) क्त् । वसु कायति । द्वे 'सामरि'
[लोके] ॥ ११

पाक्यं विडं च कृतके द्वयम् ॥ ४२ ॥

पाके साधु । विडति । 'विड भेदने' (तु० प० से०) । द्वे । 'वि (ख)
रिमा' [लोके] ॥ ४२ ॥^{१२}

मौवर्चलेऽक्षरुचके

मुष्टु वन्धते । वृषादित्वात् (उ० १.१०६) कलच् । प्रज्ञाद्यण् (५.४.३८)
अक्षनि । अक्ष रोचने । क्वुत् (उ० २.३२) । श्रीणि । 'सोचर' [लोके] ॥ १३

1. Asafoetida [5] 2. The leaf of an asafoetida plant [5] 3 M.
ब्राह्मास्य 4. M. काञ्च्यतेनया 5. M. वर्णोस्त्यस्याः 6. Turmeric [5]
7. B वसिरं 8. Seasalt [2] 9. K. माणिमन्थं 10. Rock-salt [4]
11. Sambhar salt [2] 12. Artificial salt (saltpetre) [2]
13. Sochal salt [2].

तिलक तत्र मेचके ।

मेचके कृष्णवर्णे तस्मिन् ॥^१

मत्स्यण्डो फाणित खण्डविकारे

मत्स्य अण्डमिव । शक्ञ्वादि । फाण्यते । क्त (३ २ १०२) । खण्डो विकारोऽस्य । त्रीणि^२ । 'राव [लोके] ॥^३

शर्करा सिता ॥४३॥

शृणाति । 'अ करन् (उ० ४ ३) । सिता वर्णेन । द्वे 'चीनी' [लोके] ॥४३॥^४

कूर्चिका क्षीरविकृति स्यात्

कूर्चो मस्त्वादिरस्त्यस्या । दध्ना सह पयः पक्व दधिकूर्चिका द्वे ॥^५

रसाला तु मार्जिता ।

रसमालाति । मार्ज्यते स्म । क्त (३ २ १०२) । 'कर्पूरादिमिश्रितक-
विशेषस्य द्वे ॥^६

स्यात्तमन तु निष्ठानम्

तिम्यतेऽनेन^७ । निष्ठीयतेऽत्र^८ । तिष्ठतेत्युट् (३ ३ ११७) । 'व्यञ्जनस्य द्वे ॥^९

त्रिलिङ्गा वासितावधे ॥४४॥

वासितपर्यन्ता (अ० २ ९ ४६) ॥४४॥

शूलाकृत भटिन्न च शूल्यम्

शूलेन कृतम् । 'शलात्पाके' (५ ४ ६५) इति डाच् । 'भट भृती' (भा०
५० से०) । 'अशिन्नादिभ्यः — (उ० ४.१७२) इतीत्र । शूलेन ससृष्टम् ।
'शूलोखाद्यत्' (४ २ १७) । लोहशलाकया पक्वमा [स] स्य' त्रीणि ॥^{१०}

उख्य तु पैठरम् ।

उग्वाया ससृष्टम् । पिठरे ससृष्टम् । द्वे ॥^{११}

प्रणीविमुपसपन्नम्

णीत्र क्त (३ २ १०२) । स पदे (दि० आ० अ०) । क्त (३ ४
७२) । 'पाके ससृष्टस्य व्यञ्जनादद्वे ॥^{१२}

1 Black salt [1] 2 M विकारोऽस्य 3 Raw sugar [3] 4 Sugar [2]
5 Inspissated milk [2] 6 Curd mixed with camphor,
sugar and other spices [2] 7 M तिम्यतेनेन 8 M निष्ठीयते
9 Condiment [2] 10 Roasted meat [3] 11 Rice &c. boiled
in a pot [2] 12 Anything cooked or dressed (such as a
condiment) [2]

प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥४५॥

‘यसु’^१ प्रयत्ने’ (दि० प० मे०) । क्तः (३.२.१०२) । ‘द्रव्यान्तर-
संस्कृतस्य पक्वस्य’ द्वे ॥४५॥^२

स्यात्पिच्छिलं तु विजिलम्

पिच्छाऽस्यास्ति^३ । ‘लोमादि—’ (५.२.१०) इतोलच् । वैजनं विजिः ।
‘ओविजी—’ (तु० वा० से०) किः । विजि लाति । ‘मण्डयुक्तमक्तस्य जल-
युक्तव्यञ्जनस्य च’ द्वे ॥^४

संमृष्टं शोधितं समे ।

मृजिशुद्धयोः क्ते (३.२.१०२) । द्वे ॥^५

चिक्कणं मसृणं स्निग्धम्

‘चिक्क गतौ’ (?) चिक्कमणति । मस्यने । स्निह्यति । क्तः (३.४.७०)
श्रीणि ॥^६

तुल्ये भावितवासिते ॥४६॥

वास्यते । ‘वास उपसेवायाम्’ (चु० उ० से०) । ‘हिङ्वादिना सुगन्धो-
क्तस्य व्यञ्जनादे.’ द्वे ॥४६॥^७

आपक्वं पौलिरभ्यूपः

ईपत्पक्वम् । पोलति पोलः । ‘पुल [म] हत्वे’ (म्वा प० से०) ।
पोलेन निर्वृतः । सुतङ्गमादित्वात् (४.२.८०) इजू । अभ्यूपति । ‘अप रुजा-
याम्—’ (म्वा० प० से०) । ‘हरितयवादे [र्भजितस्य]’ [श्रीणि] ॥^८

लाजा. पुंभूमिः चाश्रुताः ।^९

पृथुकः स्याच्चिपिटकः

‘प्रय प्रख्याने’ (चु० उ० से०) । ‘पृथुकपाकाः—’ (उ० ५.५३) इति
साधु । चिपिटमिव । द्वे ‘चिउरा’ [लोके] ॥^{१०}

-
1. M. अनु 2. Food seasoned or dressed with condiments [2]
3. M. पिच्छास्यास्ति 4. Boiled rice with scum and sauce mixed
with rice-gruel [2] 5. Cleansed grain [2] 6. Soft meals [3]
7. Food seasoned with asafoetida and other condiments [2]
8. Grain half-dressed or scorched or fried with ghee [3]
9. Fried paddy or rice [2] 10. Rice parched and flatt-
ened [2].

इत्यागूच् । उष्णमत्रम् । सज्ञाया^१ (५ २ ७१) कन् । 'था पाके' (अ० प० अ०) । क्तः (३ २ १०२) । 'सयोगादे —' (८ २ ४३) इति नः । विलिम्पति । अच् (३ १ १३४) । गौरादि (४ १ ४१) । तर लाति । पञ्च । 'लपसी' [लोके] ॥^२

गन्ध त्रिषु गवा सर्वम्

गोरिदम् । 'गोपयसोयत्' (४ ३ १६०) ॥^३

गोविड् गोमयमस्त्रियाम् ॥ ५० ॥

गोविट् । गो पुरीष (४ ३ १४५) मयट् । ५० ॥^४

तत्तु शुष्क करीपोऽस्त्री

कीर्यते । 'कृतृभ्यामीपन्' (उ० ४ २६) ॥^५

दुग्धं क्षीरं पयः समम् ।

दुहे क्त (३ २ १०२) क्षयणम् । 'क्षीप् हिंसायाम्' (क्रया० प० स०) । क्षियमीरयति । पीयते । 'पीड् पान' (दि० आ० अ०) । असुन् (उ० ४. १८८) ॥^६

पयस्यमाज्यदध्यादि

पयसो विकारः ॥^७

द्रप्स दधि घनेतरत् ॥ ५१ ॥

'दृष हर्षादी' (दि० प० अ०) । बाहुलकात्स । 'अनुदात्तस्य च—' (६. १ ५९) इत्यम् । घनात्कठिनादन्यत् ॥ ५१ ॥^८

घृतमाज्यं हविः सर्पिः

घ्रियते । 'घृ सेवे' (म्वा० प० अ०) । 'अज्जिपज्जिघृपिन्म्य क्त (उ० ३ ८९ । आ अज्यते । हूयते । 'अचिशुचि—' (उ० २ १०८) इति, इसि । सर्पति । इसि^९ (वा०) । चचारि ॥^{१०}

नवनीत नवोद्धतम् ।

नव च तन्नीत च । द्वे । 'नयन्' [लोके] ॥^{११}

1 M मन् 2 Gruel [5] 3 Milk, curd or any other thing belonging to a cow [1] 4 Cow-dung [2] 5 Dry cow-dung [1] 6 Milk [3] 7 Ghee, curd and other things made of milk [1] 8 Diluted curd [1] 9 M णि 10 Ghee or clarified butter [4] 11 Butter [2]

तत्तु हैयङ्गवीनं यत् ह्यो गोदोहोद्भवं घृतम् ॥ ५० ॥

ह्यो गोदोहादुद्भवति । 'हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्' (५.२.२३) इति निपातः ।
'एकरात्रपर्युपितादुत्पन्नस्य घृतस्यैकम् ॥ ५२ ॥'

दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः ।

दण्डेनाहतम्, विलोडितम् । कलश्या मन्थपात्रे भवम् । 'दतिकुक्षि—' (४.३.५६) इति ढञ् । न रिष्टमस्मात् । गोरसस्य दुग्धस्य विकारत्वादुपचारः । चत्वारि 'घोलस्य' ॥^१

तक्रं ह्युदश्विन्मथितं पादाम्बुधाम्बु निर्जलम् ॥ ५३ ॥

'तञ्चु गती' (म्वा० ५० से०) । 'स्फायि—' (उ० २.१३) इति रक् । उदकेन श्वयति वर्धते । 'दुओश्वि—' (म्वा० ५० से०) क्विप् (३.२.७६) । अर्धजलघो [ल] स्यैकम् । निर्जलस्यैकम् ॥ ५३ ॥^२

मण्ड दधिभवं मस्तु

मस्यते । 'सितनि—' (उ० १.६९) इति तुन् । 'वस्त्रनिस्मृतदधिजलस्य' एकम् ॥^३

पीयूषोऽभिनवं पयः ।

पीयते । 'पीयेरूपन्' (उ० ४.७६) । 'नवप्रसूतगो पयस' एकम् । 'पेजस' [लोके] ॥^४

अशनाया बुभुक्षा क्षुत्

अशनस्येच्छा । 'सुप आत्मन —' (३.१.८) क्यच् । भोक्तुमिच्छा । 'क्षुध बुभुक्षायाम्' (दि० ५० अ०) । क्विप् (३.२.१७८) । श्रीणि ॥^५

प्रासस्तु कवलार्थकः^६ ॥ ५४ ॥

ग्रस्यते । घञ् (३.३.१६) । केन बलते । द्वे ॥ ५४ ॥^७

1 Clarified butter prepared with the preceding day's milk [1] 2 Butter-milk [4] 3 Butter-milk (i) Containing twenty-five percent water (ii) Containing fifty percent water and (iii) pure or without water [1 each] 4 Whey [1] 5 The milk of a cow during the first seven days after calving [1] 6 Hunger [3] 7. Majority reads 'वन पुन न' 8 Mouthfuel [2]

सपीति स्त्री तुल्यपानम्

पिवते (म्वा० प० अ०) क्तिनि (३३९४) 'धुमास्या—' (६४६६)
इतोत्वम् । ममाना पीति । द्वे ॥^१

सग्धि स्त्री सहभोजनम् ।

अदन ग्धि । समानाग्धि । 'बहुल छदसि' (२४३९) इति घस् ।
'घसिभसो —' (६४१००) इत्युपधालोप । सलोप धत्व जश् च द्वे ॥^२

उदन्या तु पिपासा तृट्

उदकस्येच्छा । 'अशनाया—' (७४३४) इति क्यच् । पातुमिच्छा ।
तर्पणम् । घञ् (३३१८) । चचारि ॥^३

जग्धिस्तु भाननम् ॥ ५१ ॥

जेमन लेप^४ आहारो निघसो न्याद इत्यपि ।

क्तिनि (३३९४) 'अदो जग्धि —' (२४३६) । भुज (रु० आ०
अ०) ल्युट् (३३११५) ॥५५॥ 'जिमु अदन' (म्वा० प० स०) । 'लिप
उपदेहे' (तु० उ० अ०) घञ् (३३१८) । ह्रज (म्वा० उ० अ०) घञ्
(३३१८) । अदे (अ० प० अ०) 'नो ण च (३३६०) इत्यप् ।
'घञपोश्च' (२४३८) इति घस्ल् । सप्त ॥^५

सौहित्य तर्पण तृप्ति

सुहितस्य भाव । 'तृप प्रीणने (दि० प० स०) । त्रीणि ॥^६

फेला भुक्तसमुज्जितम् ॥ ५६ ॥

फैल्यते । 'फेलु गती' (म्वा० प० से०) अ (३३१०३) पूर्वं भुक्त
परचात्समुज्जितम् । 'भुक्तोत्पृष्टस्य' द्वे ॥^७

काम प्रकाम पर्याप्त निकामेष्ट यथेप्सितम् ।

कमे (म्वा० आ० स०) घञ् (३३१८) । 'आप्नु ध्यासी' (स्वा०
प० अ०) । क्त (३३११४) । इप् (तु० प० से०) क्त (३३११४) ।
आप्तुमिष्टम् । सप्तन्तात् (३१७) क्त (३३११४) ॥^८

1 Drinking together[2] 2 Eating together [2] 3 Thirst [4]
4 B and K लृ 5 Food [7] 6 Satisfaction [3] 7 Leavings
of meal [1] 8 Enough [6]

गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरवल्लवाः ॥ ५७ ॥

गा पाति । गा पालयति । गा सचष्टे । स्याञ् (२.४.५४) । गा दोग्धि ।
आ समन्ताद्भियं राति । 'वल्ल सवरणे' (भ्वा० आ० से०) वल्लं वाति ॥५७॥^१

गोमहिष्यादिक पादबन्धनम्

पादे बन्धनमस्य ॥^२

द्वौ गवीश्वरे ।

गोमान् गोमी

गवामीश्वर. गाव सन्त्यस्य । मतुप् । 'ज्योत्स्ना—' (५.२.११४) इति
मिति. । त्रीणि ॥^३

गोकुल तु गोधनं स्याद् गवां व्रजे ॥ ५८ ॥

गवा कुलम् । गवा धनम् । गवा समूहः ॥५८॥^४

त्रिष्वाशितंगवीनं तद्गावो यत्राशिताः पुरा ।

'अपइक्षाशित—' (५.४.७) इति ख । आशिताः भोजिताः ॥^५

उक्षा भद्रो वलीवर्द ऋपभो वृपभो वृपः ॥ ५९ ॥

अनड्वान् मीरभेयो गौः

'उक्ष सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'खन्नुक्षन्—' (उ० १.१६०) इति
निपातः । भन्दति । 'मदि कल्याणे' [भ्वादि] । 'ऋज्जेन्द्र—' (उ० २.२८)
इति साधुः । 'वर ईप्सायाम्' (चु० उ० से०) । वलिनमीवरं च ददानि ।
ऋपति । 'ऋपो गती' (तु० प० से०) । 'वृपु सेचने' (भ्वा० प० से०) ।
'ऋषिवृषिम्या कित्' (उ० ३.१२३) इत्यमच् ॥५९॥ अनः शवटं वहति ।
'अनसो डश्च' इति विवप् । सुरभ्या अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४.१.१२०) ।
गच्छति गौः । 'गमेडो' (उ० २.६७) । नव ॥^६

उक्ष्णां संहतिरौक्षकम् ।

उक्ष्णा समूहः । 'गोत्रोक्षोट्—' (४.२.३९) इति वुञ् । एकम् ॥^७

1. Cowherd [6] 2. Animals whose feet are tied with rope [1] 3. The owner of cattle [3] 4. A herd of cows [2] 5. A place formerly grazed by cattle [1] 6. Ox [9] 7. A multitude of oxen [1].

गठ्या गोत्रा गवाम्

गवा सहति । 'खलगोरथात्' (४ २ ५०) इति यत् । 'इनित्रकट्यचश्च' (४ २ ५१) । द्वे ॥^१

वत्सधेन्वोर्वत्सिकधैनुके ॥ ६० ॥

वत्साना समूह । धेनूना समूह । 'अचित्तहस्ति—' (४ २ ४७) इति ठक् । एकम् [एकम्] ॥६०॥^२

उक्षा महान्महोक्ष स्यात्

महाश्चासावुक्षा च ॥^३

वृद्धोक्षस्तु जगरद्गवः ।

वृद्धश्चासावुक्षा च । जरश्चासो गौश्च । 'गोरक्षतद्धित—' (५ ४ ९२) इति टच् । द्वे ॥^४

उत्पन्न उक्षा जातोक्ष

जातश्चासावुक्षा च । कर्षणयोग्य ॥^५

सद्योजातस्तु तर्णक ॥ ६१ ॥

तृणोति । 'तृणु मक्षणे' (त० उ० से०) । ण्वुल् (३ १ १३३) ॥६१॥^६

शकृत्करिस्तु वत्सः स्यात्

शकृत्करोति । 'स्तम्बशकृतोरिन्' (३ २ २४) । वदति । 'वृवृवदि—' (उ० ३ ६२) स । द्वे ॥^७

दम्यवत्सतरो सर्मा ।

दमनार्ह । तनुर्वत्स । 'वत्सोक्षाश्च—' (५ ३.९१) इत्यादिना ष्टच् । वञ्चभावमतोत्य द्वितीय वय प्राप्त ॥^८

आर्षभ्यः षण्डतायोग्यः

'अपमोपानहोऽभ्यं' (५ १ १४) । एकम् ॥^९

1 A multitude of cows [2] 2 Herds of milch-cows and calves [1 each] 3 A large ox [1] 4 An old ox [2] 5 A young bullock [1] 6 A calf born recently [1] 7 A young calf [2] 8 A young bullock requiring training [2] 9 A bullock fit to be a eunuch [1]

घण्टो गोपनिरिट्चरः ॥६२॥

‘घणु दाने’ (तु० उ० से०) । ‘अमन्ताड्डुः’ (उ० १.११४) । बाहुल-
कात्सो नः । ‘शमेर्डः’ (उ० १.९९) ‘शण्डः’ इत्यन्ये । गवां पतिः । एषणमिद् ।
इषा चरति । श्रीणि । ‘साड’ लोके ॥ ६२ ॥^१

स्कन्धप्रदेशस्तु वहः

वहति युगमनेन ॥^२

सास्ना तु गलकम्बलः ।

‘पस स्वप्ने’ (अ० ५० से०) । ‘सास्नासास्ना—’ (उ० ३.१५) इति
साधुः । गलस्य कम्बलः । द्वे ॥^३

स्यान्नस्तिस्तस्तु नस्योतः

नस कौटिल्ये (भ्वा० आ० से०) । क्त (३ ३.११४) । नस्ते कृतमस्य ।
नासिकाया मवाम् । नस्य ‘नासिकाया—’ (वा० ६.१ ६३) नस् । नस्यया नासा-
रज्ज्वा उतः । ‘नासारज्जुयुक्तस्य’ द्वे ॥^४

प्रण्ठवाड् युगपाश्वर्गः ॥६३॥

प्रष्ठमप्रगामिनं वहति । युगस्य पाश्वं गच्छति । ‘दमनकाले कण्ठारोपितकाष्ठ-
वाहस्य’ द्वे ॥^५

युगादोनां तु बाण्डारो युग्यप्रासङ्गपशाकटाः ।

‘तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्’ (४.४.७६) इति यन् । ‘शकटादण्’ (४.४.
८०) ॥^६

खनति तेन तद्वोढास्येदं हालिकसैरिकी ॥६४॥

हलेन सोरेण खनति । हलं वहति । हलस्येदमित्यादि । ‘हलसीराट्ठक्’ (४.
३.१२४) ॥ ६४ ॥^७

धूर्वदे धुर्यधौरेयधुरीणाः स धुरंधराः ।

धुरं वहति । ‘धुरो यद् ठकौ’ (४.४.७७) । योगविभागात्स्वः । धुरं धार-
यति । ‘संज्ञाया भृष्टृ—’ (३.२.४६) इति खच् ॥^८

1. Bull [3] 2. The shoulder of an ox [1] 3. The dew-lap
of an ox [2] 4. Nozzled (as a bullock) [2] 5. A young
bull being trained for the plough [2] 6. Oxen who bear
a yoke and draws a cart [1 each] 7. An ox who draws a
plough [2] 8. An ox who bears a burden [5].

उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥६५॥

एकधुरा वहति । 'एकधुराल्लुक् च' (४.४.७९) इति खः । त्रीणि ॥६५॥^१

स तु सर्वधुरीणो यो भवेत्सर्वधुरावहः ।

सर्वा घृ. सर्वधुरा । 'श्रक्पूर्.—' (५.४.७४) इत्यप् । 'खः सर्वधुरात्' (४.४.७८) । द्वे ॥^२

माहेयी सौरभेयी गौरुस्त्रा माता च शृङ्गिणी ॥६६॥

अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यात्

मही गोः, तस्या अपत्यम् । वसति क्षीरमस्याम् । 'स्फादि—' (उ० २.१३) इति रक् । शृङ्गे स्तोऽस्याः^३ ॥ ६६ ॥ अर्जुनवर्णयोगात् । 'अन्यतो डीप्' (४.१.४०) । न हन्तुं योग्या । 'अघ्न्यादय.—' (उ० ४.१११) इति साधु । रोहिणी रोहितवर्णेन । नव ॥^४

उत्तमा गोषु नैचिकी ।

नौचंश्चरति । ['चरति'] (४.४.८) इति ङक् । 'अव्ययानाम्' (वा० ६. ४.१४४) इति टिलोपः । 'उत्तमाया गोः' एकम् ॥^५

वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः शवलीधवलादयः ॥६७॥^६

द्विहायनी द्विवर्षा गोः

द्वौ हायनी यस्याः । 'दामहायना—' (४.१.२७) इति डीप् । द्वे वर्षे प्रमाण-
मस्याः ॥^७

एकाब्दा त्वेकहायनी ।

एकोज्जदो यस्याः ॥^८

चतुरब्दा चतुर्हायनी^{१०} एवं त्र्यब्दा त्रिहायनी ॥६८॥^{११}

यशा घन्ध्या

वति । अच् (३.१.१३४) । घन्धे. (व्रथा० प० व०) प्यत् (३.१. १२४) । द्वे ॥^{१२}

1. An ox fit for one yoke [3] 2. An ox fit for all sorts of yokes [2] 3. M. स्तोम्या. 4. Cow [9] 5. An excellent cow [1] 6. Spotted and white cows [1 each] 7. A cow 2 years old [2] 8. M. एतः चरति 9. A cow one year old [2] 10. A cow 4 years old [2] 11. A cow 3 years old [2] 12. A barren cow [2].

अवतोका तु स्रवद्गर्भा

अवगमितं तोकमपत्यमस्या ॥^१

अथ संधिनी ।

आक्रान्ता वृषभेण

सधानसधा, साऽस्त्यस्या ^२ । ब्रौह्मादित्वात् (५ २ ११६) इति 'वृपरताया' एकम् ॥^३

अथ वेहद् गर्भोपघातिनी ॥६९॥

विहन्ति गर्भम् । सश्चत्पद्वेहत् (उ० २ ८५) इति साधु । 'वृषयोगेन गर्भघातिन्या' द्वे ॥६९॥^४

कान्योपसर्जा (या) प्रजने

प्रजने गर्भग्रहणे प्रासकाला । उपस्रियते वृषभेण । 'उपसयाकाल्या— (३ १ १०४) इति साधु । 'गर्भग्रहणयोग्याया' एकम् ॥^५

प्रष्ठौदी बालगर्भिणी ।

प्रष्ठ वहति । 'वाह—' (४ १ ६१) इति डीप् । बाला चासौ गर्भिणी च । 'प्रथमं गर्भधृतवत्या' द्वे ॥^६

स्यादचण्डी तु सुकरा

न चाडी । सुखं करोति । 'सुशीलाया' द्वे ॥^७

वहुसूति परेण्डुका ॥७०॥

वह्नी सूतिर्यस्या । परमिच्छति । बाहुलकात् । बहुप्रसूताया' द्वे ॥ ७० ॥^८

चिरप्रसूता' वज्जयिणी

चिर प्रसूता । 'वज्ज गतो' (चु० उ० से०) । बाहुलकादयन् वज्जयस्त्रिणवत्स, सोऽस्त्यस्या ^{१०} । द्वे ॥ 'वजेन' [लोके] ॥^{११}

धेनुः स्यान्नयसूतिका ।

'घट इच्च' (उ० ३ ११) इति नु । नव मृत प्रसूतमस्या । द्वे ॥^{१२}

1 A cow miscarrying from accident [2] 2 M मास्त्यस्या 3 A cow united with a bull [1] 4 A cow that miscarries [2] 5 A cow fit for impregnation [2] 6 A cow pregnant for the first time [2] 7 A tractable cow [2] 8 A cow that has often calved [2] 9 B and K. चिरमूता 10 M सोस्त्यस्या 11 A cow whose calf is full-grown [2] 12 A milch-cow [2]

सुग्रता सुखसंदोह्या

शोभनं व्रतमस्या । सुखेन सदुह्यते ॥^१

पीनोष्णी पीवरस्तनी ॥७१॥

पीनमूथोऽस्या^२ । 'ऊपसोऽनङ्'^३, (५.४.१३१) । पीवर^४ स्तनोऽस्या.^५ ।
'स्वाङ्गाच्च—' (४.१.५४) इति डीप् । द्वे ॥ ७१ ॥^६

द्रोणक्षीरा द्रोणदुग्धा

द्रोणपरिमित क्षीरमस्या । द्रोणं दोग्धि । 'दुह क्व घश्च' (३.२.७०) ।
द्वे ॥^७

धेनुष्या बन्धके स्थिता ।

'सज्ञाया धेनुष्या—' (४.४.८९) इति सानु ॥^८

समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥७२॥

समाया समाया विजायते । 'समा समा विजायते' (५.२.१२) इति खो
यादिशोऽश्च ॥ ७२ ॥^९

ऊधस्तु क्लीयमापीनम्

'ऊधो कन्देन' (६०.५०.से०) । अमुन् (३०.४.१८८) । दस्य घ. ।
'प्याय पो' (६.१.२८) । 'ओदितश्च' (८.२.४५) इति निष्ठा ।
'स्तनस्य' द्वे ॥^{१०}

समौ शिवक कीलकौ ।

धेनव^{११} । 'सुधेनीधृत्—' (३०.१.१५४) इति माधु । 'कील बन्धे'
(म्वा० ५०.से०) । 'बन्धनवाष्टम्य' द्वे ॥^{१२}

न पुंसि दाम संदानम्

पुंसि^{१३} दाम । मनिन् (३०.४.१४४) । सत्रुवो दाप् बन्धने । 'दाह्नरात्रे
पादबन्धनरज्जा' द्वे ॥^{१४}

1 A cow which can be easily milked [2] 2 M पानमूथोऽस्याः

3 M ऊपसोऽनङ् 4 M पीवर 5 M स्तनोऽस्या. 6 A cow having large udders [2] 7. A cow yielding a droma of milk [2]

8 A cow that has been pledged [1] 9 A cow bearing a calf every year [1] 10 Udder [2] 11 M धेनव 12. Wedge [2]

13 M पुंसि 14 foot-rope [2]

पशुरञ्जुस्तु दामनी ॥७३॥

पशुबन्धनी रञ्जु । दामैव । 'प्रज्ञाद्यण्' (५४३८) । 'अन्' (६४. १३७) इति प्रकृतिमात्र । 'पशुबन्धनरञ्जा' द्वे ॥ ७३ ॥^१

वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके ।

विशाखा प्रयोजनमस्य । 'विशाखाषाढात्-' (५१११०) अण् । मथ्यते । घञ् (३.३१२१) मन्थयति । बाहुलकादानच् । मथ्यते । 'मन्थ' (उ० ४. ११) इन् कित् । मन्थस्य दण्ड । पञ्च ॥^२

कुठरो दण्डविष्कम्भः^३

'कुट कुठ गति प्रतिधाते' (?) । बाहुलकात्करन् । दण्ड विष्कम्भाति । 'स्कम्भु रोधने' [सीत्र] । 'मन्थबन्धनकाष्ठस्य' द्वे ॥^४

मन्थनी गर्गरी समे ॥७४॥

मथ्यतेऽस्याम्^५ । 'गर्ग' इति शब्द राति । मन्थनपात्रस्य' द्वे ॥ ७४ ॥

उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गा.

'उप दाहे' (म्वा० ५० से०) । ष्ट्रन् (उ० ४१५८) । क्रमे (म्वा० ५० से०) विच् (३२७५) । एलयति । 'इत क्षेप' (तु० ५० म०) । ष्वल् (३.११३३) । क्रम् चासौ एलवश्च । मयते । 'मोज् हिमायाम्' (ब्रथा० उ० अ०) । महान्त्यङ्गान्यस्य । चत्वारि ॥^६

करभः शिशुः ।

कीर्यते । करे भाति । 'उष्ट्रिशो' एवम् ॥^७

करभा स्युः शृङ्खलका दालैः पादबन्धनैः ॥७५॥

शृङ्खल बन्धनमस्य । 'काष्ठवृत्तबन्धनयुक्तस्य करमस्य' एवम् ॥ ७५ ॥^८

अजा छागी

अजति । अच् (३११३४) । बाहुलकात्त वीमात्र । 'छागूवडिम्य विर्' (उ० ११२४) इति मन् । द्वे ॥^९

1 Cord for tethering cattle [2] 2 Churning stick [3] 3 B दण्डविष्कम्भे 4 A post round which the rope of a churning-stick passes [2] 5 M मथ्यतस्याम् 6 Pot (used for churning) [2] 7 Camel [4] 8 A young camel [2] 9 A camel tied with wooden rope [1] 10 She-goat [2]

शुभच्छाग^१वस्तच्छगलका अजे ।

‘शुभ हिंसायाम्’ (भ्वा० प० से०) । कः । ‘तुम’ इत्यन्ये । वस्तयति । ‘वस्त अर्देने’ (चु० आ० से०) । अच् (३.१.१३४) । ‘छो गुक् ह्रस्वश्च’ (उ० १. ११३) इत्यलच् । पञ्च ॥^२

मेढोरभ्रोरणोर्णायुमेपवृष्णय एडके ॥७६॥

मेहति । प्द्रु (उ० ४. १४८) । उना शम्भुना रम्यते । ‘रम रामस्ये’ (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकाद्रक् । उता रण्यते । उर्णाऽस्यास्ति^३ । ‘ऊर्णायाम्’ (५.२.१२३) । ‘मिष स्पर्धायाम्’ (तु० प० से०) । अच् (३.१.१३४) । वपति । ‘सृवृषिम्या कित्’ (उ० ४.४९) इति निः । एलयति । ण्वल् (३. १.१३३) । सप्त ॥ ७६ ॥^४

उद्गोरभ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् ।

उद्ग्राणामुरभ्राणामजाना च समूहः । ‘गोनोक्षे—’ (४.२.३९) इति चुञ् ॥^५

चक्रीवन्तस्तु दालेया रासभा गर्दभाः खराः ॥७७॥

चक्रवद्भ्रमणं चक्र [म्], तदस्यास्ति । ‘वासं दीवत्—’ (८.२.१२) इति साधुः । बलये उपहाराय संहितः । ‘छदिस्पध—’ (५.१.१३) इति ङञ् । खं मुखविलमतिशयितमस्य । ‘खमुख—’ (वा० ५.२.१०७) इति रः । पञ्च ॥७७॥^६

वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वणिजो वणिक् ।

पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः ॥७८॥

विदेहेषु भवः । धूमादित्वात् (४.२.१२७) वुञ् । सार्थं वहति । निगमे भवः । पणतेरिज्यादेश्च व. (उ० २.७०) प्रज्ञादि. (५.४.३८) । पण्येना-जीवति । आपणे व्यवहारोऽस्यास्ति^७ । ‘अतः—’ (५.२.११५) इति ठञ् । क्रयविक्रयाभ्यां जीवति । ‘वस्त्रक्रयविक्रयाट्टुन्’ (४.४.१३) अष्टौ ॥ ७८ ॥^८

विक्रेता स्याद्विक्रयिकः

विक्रयेण जीवति । द्वे ॥^९

1. B. prefers स्तमच्छाग 2. Goat [5] 3. M. उर्णास्यास्ति 4. Ram or sheep [7] 5. A multitude of camels, a flock of sheep; and a flock of goat (1 each) 6. Donkey [5] 7. M. व्यवहारो-स्यास्ति 8. Merchant [8] 9. Seller [2]

क्रायक क्रयिक समौ ।

क्रीणाति । ण्वुल् । क्रयेण जीवति । ठन् (४४१३) । 'ग्रहीतु' द्वे ॥^१

वाणिज्यं तु वणिज्या स्यात्

वणिजा कर्म । ष्यञ् (५२१२४) । 'दूतवणिम्या च' इति यत् ।
'वणिक्कमण' द्वे ॥^२

मूल्य वस्नोऽप्यवक्रय ॥७९॥

मूलेनानाम्यम् । 'नी वयो—' (४४९१) इति यत् । वसत्यत्र । 'धापृ-
वसि—' (३०३६) इति न । अवक्रोयतेऽनेन^३ । 'पुसि—' (३३११८)
इति घ । ग्रीणि ॥ ७९ ॥^४

नीवी परिपणो मूलधनम्

'नीवृ स्थौल्ये (?) नीवी । परिपण्यते वृद्धयर्थं प्रयुज्यते । मूलं च तद्धनं
च । ग्रीणि ॥^५

लाभोऽधिकं फलम् ।

लभ्यते । 'अकर्तरि—' (३३१९) इति घञ् । अध्याह्नम् । 'अधिकम्'
(५२७३) इति साधु । फलति । अच् (३११३४) । ग्रीणि ॥^६

परिदानं परीवर्तो नैमेयनिमयावपि ॥८०॥

परिवृत्य दानम् । प्रतिदानम् इति पाठांतरम् । परिवर्तनम् । घञि (३
३१८) 'उपसर्गस्य—' (६३१२२) इति दीर्घे । 'मङ् परिदान' (स्वा०
आ० अ०) । यत् (३१९७) । चत्वारि 'वदला' लोके ॥^७

पुमानुपनिधिन्याम

'उपसर्गो धा कि' (३३९२) । न्यस्यत । 'असु धोपणे' (दि० प० से०) ।
घञ् (३३१९) । 'निक्षेपस्य द्वे । 'धानी लोक ॥^८

प्रतिदानं तदर्पणम् ।

प्रतीपदानम् । तस्यार्पणम् । 'स्वामिनो (ने) निक्षेपा (पं) णस्य' द्वे ॥^९

क्रये प्रसारितं क्रय्यम्

क्रीयत । 'अचो यत्' (३१९७) ॥^{१०}

1 Purchaser [2] 2 Trade [2] 3 M अवक्रोयतनन 4 Price or
cost [3] 5 Principal or Capital 6 Profit [8] 7 Barter [4]
8 Deposit or pledge [2] 9 Giving away of a deposit [1]
10 A thing exhibited for sale in the market [1]

क्रयं केतव्यमात्रके ॥८१॥^१

विक्रेयं पणितव्यं च पण्यं क्रय्यादयस्त्रिषु ।

विश्रीयते । पण्यते । 'अवद्यपण्य—' (३.१.१०१) इति साधु । 'विक्रय-
कर्मणः' श्रीणि ॥^२

कलीत्रे सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ॥८२॥

सत्यस्य करणम् । 'सत्यापनाश—' (३.१.२५) इति णिच् । 'कारे
सत्यागदस्य' (६.३.७०) इति मुम् । 'सत्यादशापये' (५.४.६६) इति डाच् ।
श्रीणि 'साई' लोके ॥ ८२ ॥^३

विपणौ विक्रयः

विपणनम् । घञ् (३.३.१८) । 'एरच्' (३.३.५६), विक्रयः । 'विक्रय-
त्रियाया.' द्वे ॥^४

संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु ।

एकादिना अष्टादश नवदश पर्यन्ताः संख्याः संख्येये^५ त्रिलिङ्गाश्च । तेन
'दश ब्राह्मणा.' इत्येव, न तु 'ब्राह्मणाना दश' इति ॥

विंशत्याद्याः मर्देकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥८३॥

'विनति—' आद्यास्तु संख्याः संख्येयसंख्ययोर्मयोरप्ययंयोरेकवचनान्ताः ।
संख्येये—'विनतिर्गात्र.', संख्यायाम्—गवा विनतिः ॥ ८३ ॥

संख्याये द्विषद्वत्ये स्तः

यदा विंशत्यादीनां संख्या-अर्थस्तादा द्विवचनादि । यथा—'द्वे विंशती', इत्यत्र
षट्कारिण्यद्विषद्वत्ये ।

तासु ध्वानयतेः स्त्रियः ।

विनत्याद्या नयनिमनिध्याप्य स्त्रि (स्त्री) ङिङ्गाः ।

षड्भे शतमहद्भ्यादि क्रमाद् दशगुणोत्तरम् ॥८४॥

षड्भेयादि दशगुणं जनादि । यथा—'दश षड्भयः शतम्, दशजानि मह-
समिप्यादि ॥ ८४ ॥

1. Any thing fit to be purchased [1] 2. A thing saleable [3]
3 Ratification of a bargain; verification [3] 4 Selling
or sale [2] 5 M. संख्ये ।

यौतव द्रुवय पाय्यमिति मानार्थक त्रयम् ।

यौतेर्बाहुलकात्तुन् । योतुरिदम् । द्रोर्विकार । 'माने वय' (४३१६२) ।
मीयतेऽनेन^१ । 'पाय्यसानाय्य—' (३११२९) इति साधु । मानमर्थोऽस्य^२ ।
चत्वारि ॥^३

मान तुलाद्भुलिप्रस्थे

मानभेदानाह—तुलेति । तोल्यतेऽनया^४ । तुल उमाने' (चु० प० से०) ।
मिदादि (३३१०४) ॥

गुञ्जा पञ्चाद्यमापक ॥८५॥

मपति । 'मप हिंसायाम् (म्वा० प० से०) । ण्वुल (३११३३) ।
आद्यश्चासौ मापकश्च । शास्त्रीयत्वात् ॥ ८६ ॥^५

ते षोडशाक्ष कर्पोऽस्त्री

'अक्षू व्यासौ (म्वा० प० से०) । अच् (३११३४) । कपति । अच्
(३११३४) । द्वे ॥^६

पल कर्षचतुष्टयम् ।

पलति । 'पल गतो (म्वा० प० से०) । अच् (३११३४) ॥^७

सुवर्णविस्ती हेम्नोऽक्षे

शामना वर्णोऽस्य^८ । विस उत्सर्गे (दि० प० से०) । क्त (३२१०२)
द्वे ॥^९

कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥८६॥

कुरुषु विस्त । तस्य हम्न पल एकम् ॥ ८६ ॥^{१०}

तुला क्षिया पलशतम्^{११} भार स्याद्विंशतिस्तुला ।

क्षियते । घञ् (३३१९) ॥^{१२}

1 M मीयतेनेन 2 M मानमर्थोऽस्य 3 Measure (in general) [4]
4 M तोल्यतेनया 5 A weight equal to 5 rattis [1] 6 A weight
equal to 16 mas'as [1] 7 A weight equal to four karṣas [1]
8 M वर्णोऽस्य 9 A weight of gold equal to 80 guṇjas [1]
10 A weight of gold equal to 320 rattis [1] 11 A weight of
gold equal to 100 palas 12 A weight equal to 2000 palas

आचितो दशभारा स्युः

आङ्पूर्वाञ्चित्रः (म्वा० उ० अ०) कः (३.२.१०२) ॥^१

शकटो भार आचितः ॥८७॥

शकटेन उह्यते ॥ ८७ ॥ एकम् ॥^२

कार्पाणः कार्पिकः स्यात्

कपं एव । कार्पाणायति । कपस्यायम् ॥^३

कार्पिके ताम्रिके पणः ॥^४

अङ्गुलिमानं च नृवर्गे (म० २.६.८६-८७) उक्तम् ।

प्रस्थमानमाह—

अम्त्रियामाढकद्रोणौ ग्यारी बाहो निकुञ्चकः ॥८८॥

कुडवः प्रस्थ इत्याद्या परिमाणार्थकाः पृथक् ।

आङ्गोक्तं । पृषोदरादि (६.३.१०९) । द्रवति । 'कृवृ—' (उ० ३.१०) इति निः । समाराति । गौरादिः (४.१.४१) । ऊह्यतेऽनेन^५ । निकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्ये' (न्या० प० मे०) ॥ ८८ ॥ कुण्डयते । बाहुलकाद्वा । अनित्यो नुम् । प्रस्थीयतेऽनेन^६ । कः (वा० ३.३.५८) । चतुर्भिः कपैः पलं तदेव निकुञ्चकम् । पलचतुष्टयं कुडवः । तच्चतुष्टयं प्रस्थः । प्रस्थचतुष्टयमाढकः । एवं द्रोणी गोमी सारीति ययोत्तरचतुर्गुणाः । गोष्वेव भारस्तच्चतुष्टयं बाहः ॥^७

अंशस्तुरीयः पादः स्यात्^८

पद्यते । 'पदस्त्रि—' (३.३.१६) हनि घञ् । एकम् ॥^९

अंशभागी तु घण्टके ॥८९॥

अंशयते । 'अंश विमाजने' (?) । मन्त्रेः (म्वा० उ० अ०) कर्मणि घञ् (३.३.१९) । घट्टयते । 'घटि विमाजने' (घु० प० से०) घञः कः ।

घोनि ॥ ८९ ॥^{१०}

1. A measure of 10 bhāras 2. A weight of 10 bhāras or cart-loads (80,000) tolas 3. Coin [2] 4. A copper coin [1] 5. M. ऊह्यतेऽनेन 6. M. द्रव्यीयतेऽनेन 7. Different measures being drhaks, dropa, khar, vaha, nikuncaka, kuṣava and prastha (1 each) B. R. reads this half as follows : पादस्तुरीयो मन्त्रः स्यात् 9. The fourth part of a thing [1] 10. Part, portion or share [3]

द्रव्य वित्त स्वापतेय रिक्थमृक्थ धन वसु ।

हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमर्थैरविभवा अपि ॥६०॥

द्रुवि । 'द्रव्यं च भव्य (५३१०४) इति साधु । विदलृ लामे (तु० उ० अ०) । 'वित्तो भोगप्रत्यययो' (८२५८) । स्वपत्तौ साधु । पथ्यनिधि— (४४१०४) इति ढज् । रिक्थते । 'रिचिर् विरेचन' (रु० उ० अ०) । 'पातृनुदि—' (उ० २७) इति थक् । 'ऋ [व्] शब्दे (तु० प० स०) । बाहु लकान् यन् । धनति । धन धान्ये' (जु० प० से०) । अच् (३११३४) । 'शृस्वृस्तिहि—' (उ० ११०) इत्यु । 'ह्यं गतिकान्त्यो (भ्वा० प० मे०) । 'ह्यते कन्यन् हिर् च (उ० ५४४) । द्रु गतो (भ्वा० प० अ०) । 'द्रु दक्षिभ्यामिनन्' (उ० २५०) । दिवमनति । म्ना अभ्यासे (भ्वा० प० अ०) । 'आत —' (३२३) क । अध्यते । अज् (३११३४) ॥ ९ ॥^१

स्यात्कोशश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते ।

कुस्यते । 'कुश सदल्लेपणे (?) । हेम च रूप्यं च । कृतं चाकृतं च । घटिताघटिते । द्वे ॥^२

ताभ्या यदन्यत्तत्कुप्यम्

'गुप् रक्षणे' । 'राजसूय—' (३१११४) इति साधु । एवम् ॥^३

रूप्यं तद्द्वयमाहतम् ॥९१॥

आहतं रूपमस्य । रूपादाहतप्रशस्योर्यप्' (५२१२०) । एवम् ॥९१॥^४

गारुत्मत मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणि ।

गारुत्मतो जातम् । मरकतं तरत्यतन । ड (वा० ३२१०१) । अश्मनो गर्भं । हरिद्वर्णो मणि । चत्वारि ॥^५

शोगरत्नं लोहितकं पद्मरागं

शोणं च तद्रत्नं च । लोहितमेव । 'लोहितान्मणौ' (१४३०) इति वन् । पद्ममिव रागोऽस्य^६ । श्रीणि ॥^७

अथ मौक्तिकम् ॥९२॥

मुक्ता

मुक्तैव । 'विनयादिभ्यष्टक्' (५४३४) ॥ ९२ ॥ मुचे (तु० उ० अ०) क्त (३२१०२) । द्वे ॥^८

1 Wealth [12] 2 Minted or unminted gold, and silver [2]

3 Any metal but gold and silver [1] 4 A stamped coin [1]

5 Emerald [4] 6 M रागोऽस्य 7 Ruby [3] 8 Pearl [2]

अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुनर्पुंसकम् ।

विशिष्टो द्रुमः । प्रकृष्टो वालोऽस्य^१ । द्वे ॥^२

रत्नं मणिद्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥९३॥

रमन्तेऽस्मिन्^३ । बाहुलकात् क्वम् । तुक् (६.१.७१) । मय्यने । 'मण शब्दे' (भ्वा० प० से०) इति । अश्मजातौ मरकतादी । द्वे ॥ ९३ ॥^४

स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेमहाटकम् ।

तपनीयं शतकुम्भं गाङ्गेयं भर्मं कर्तुरम् ॥९४॥

चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ।

रुक्मं कार्तरक्षरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ॥९५॥

शोभनो वर्णोऽस्य^५ । कनति । 'कनो दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'कृत्रा-
दिभ्यः—' (उ० ५.३५) वुन् । 'हि गत्यादौ' (स्वा० प० अ०) । मतिन् (उ० ४.१४४) । 'हट दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३.१.१३३) ।
तप्यतेनेन^६ । अनीयर् (३.१.११३) । शतकुम्भे पर्वते भवम् । गाङ्गाया
अपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४.१.१२३) ढक् । मरति । मतिन् (उ० ४.१४४) ।
कर्तुर्यनेन । 'कर्त्तुं दपे' (भ्वा० प० से०) । मदगुरादि (उ० १.४१) ॥९४॥
चामीकरे भवम् । जातं रूपमस्य । महच्च तद्रजतं च । काञ्चति (ले) ।
'काचि दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । नन्दादि. (३.१.१३४) । रोचते ।
'युजिश्चितिजा कुश्च' (उ० १.१४६) इति मक् । वृत्तस्वरे आकरविशेषे भवम् ।
जम्बूरस्य नद्या भवम् । अष्टौ धातवः पदानि स्थानान्त्यस्य । 'अष्टनः संज्ञायाम्—'
(६.३.१२५) इति दीर्घः । एकोन (वि) सति. ॥९५॥^७

अलंकारसुवर्णं चच्छृङ्गीकनकमित्यदः ।

अलंकारस्य सुवर्णंशृङ्गी कनति । एकम् ॥^८

दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥९६॥

दुष्टो वर्णोऽस्य । रज्यते । 'पृथिरञ्जिभ्या कित्' (उ० ३.१११) इत्यच् ।
प्रसस्तं रूपमस्य । 'खर्जं व्यथने' (भ्वा० प० से०) । 'खर्जपिञ्जादिभ्य
करोलचौ' (उ० ४.९०) ॥ ९६ ॥^९

1. M. वालोस्य 2. Coral [2] 3. M. रमन्तेस्मिन् 4. Any kind of
jewels and pearls [2] 5. M. वर्णोस्य 6. M. तप्यतेनेन 7. M.
न 8. Gold [19] 9. Gold as or for ornaments [2]
10. Silver [5].

रीति स्त्रियामारकूटो न स्त्रियाम्

‘री गतिरेपणयो’ (क्र्या० प० अ०) । त्तिन् (३३९४) । आर
कूटयते । ‘कूट दाह’ (चु० उ० से०) । ‘पित्तलस्य’ द्वे ॥^१

अथ ताम्रकम् ।

शुल्ब म्लेच्छमुखं द्वयष्टवरिष्ठोदुम्बराणि च ॥९७॥

ताम्यति । ‘अमितम्योर्दोषश्च’ (उ० २१६) इति रक् । शुल्बयति ।
‘शुल्ब माने’ (चु० प० से०) । म्लेच्छस्य मुखमिव । द्वे हेमरूप्ये अस्तुते स्म ।
‘अशू व्याप्तो’ (स्वा० आ० से०) । क् (३४७२) । अतिशयेन वरम् ।
अतिशयने इष्ठन् (५३५५) । उ शमु वणोति । पट ॥ ९७ ॥^२

लोहोऽस्त्री शस्त्रक तीक्ष्ण पिण्ड कालायसायसी ।

अश्मसार

लोहति । लुह गाध्यै’ (?) शस्यतेऽनन^३ । शमु हिसायाम् (स्वा० प०
से०) । दाम्नी—’ (३११८२) इति प्ठन् । तिज निशाने’ (चु० प० से०) ।
‘तिजर्दोषश्च’ (उ० ३१८) इति क्त्स्न । पिण्डयते । ‘पिडि सघात’ (स्वा०
आ० स०) । काल च तदयश्च । आशमाय — (५४९४) इति टच् ।
एति । अश्मन ‘सार । सप्त ॥^४

अथ मण्डूर मिहानमपि तन्मले ॥९८॥

मण्डते । सर्जुरादि (उ० ४९०) । सिंहमाणयति । सिंहाणम्’ इति पाठा
न्तरम् । तस्य मले ॥ ९८ ॥^५

मघ स्यात्तन्म लोहिम्

तेजसो विकार । गवंपातूनाम्’ एवम् ॥^६

विकारस्त्वयस कुशी ।

कु भूमि स्यति । एवम् ॥^७

क्षार काच

क्षरति । ज्वलादि (३११४०) । ‘क्च वधन दीप्तौ च’ (स्वा० आ०
स०) । अच् (३११२४) । प्रणादन् (५४३८) । द्वे ॥^८

1 Brass [2] 2 Copper [6] 3 M अश्मन 4 M अश्मन
5 Iron [7] 6 The rust of iron [2] 7 All kinds of metals
[1] 8 Wrought iron [1] 9 Glass [2]

अथ चपलो रस सूतश्च पारदे ॥९९॥

‘चुष मन्दाया गतौ’ (भ्वा० प० से०) । ‘चुतेरच्चोपघाया’ (उ० १.१११)
इति कल । रस्यते । सुष्ठु उत । पार ददाति । पारा ॥ ९९ ॥^१

गवलं माहिषं शृङ्गम्

गवामलम् । ‘माहिषशृङ्गस्य’ एकम् ॥^२

अभ्रक्रं गिरिजामले ।

अभ्रमिव । गिरी जाता । न मलमस्य । त्रीणि । ‘अभ्रक’ [लोके] ॥^३

स्रोतोञ्जनं तु सौवीर कापोताञ्जनयामुने ॥१००॥

स्रोतोऽज्यतेऽनेन^४ । अञ्जु (रु० प० से०) । सुवीरदेशे भवम् । कापोतं
कपोतवर्णमञ्जनम् । यमुनाया भवम् । चत्वारि ‘सुरमा’ [लोके] ॥ १०० ॥^५

तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरकम्^६ ।

‘तुत्थ आवरणे’ (चु० प० से०) । तुत्थ च तदञ्जनं च । शिखिनो ग्रीवाऽ
स्यास्ति^७ । विगत तुन्न व्यथनमस्तात् । मयूर इव । चत्वारि ‘तु (तू) तिआ’
[लोके] ॥^८

कर्पूरी दार्विका क्वाथोद्भव तुत्थ रसाञ्जनम् ॥१०१॥

रसगर्भं तार्क्ष्यशैलम्

‘कृपू सामर्थ्ये’ (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरट् । दार्वी दारुहरिद्रा ।
तस्या क्वाथेनोत्पन्न [म्] रसजमञ्जनम् ॥ १०१ ॥ रसो गर्भेऽस्य^९ । तार्क्ष्यशैले
भवम् । पट् ‘रसवत’ ॥^{१०}

गन्धाश्मनि तु गन्धकः ।

सौगन्धिकश्च

गन्धयुक्तोऽश्मगन्धोऽस्यास्ति^{११} । अशं आद्यच् (५ २ १ २७) । स्वार्थे कन् ।
सोपलो गन्धोऽस्य^{१२} । विनयादि (५ ४ ३४) ॥^{१३}

1 Quick-silver [4] 2 The horn of a buffalo [1] 3 Talc [3]

4 M स्रोतोऽज्यतेनेन 5 Antimony applied to eyes as collyrium

[4] 6 B and K वितुन्नकमयूरके 7, M ग्रीवास्यास्ति 8 Blue vitriol

[4] 9 M गर्भेऽस्य 10 Sulphate or copper 11 M गन्धयुक्तोऽश्म-

गन्धोस्यास्ति 12 M गन्धोऽस्य 13 Sulphur [3]

चक्षुष्याकुलाह्यौ तु कुलत्थिका ॥१०२॥

चक्षुषे हिना । कुट्मलति । 'कर्मण्यप्' (३ २ १) । डीप् । कुले तिष्ठति ।
पृषोदरादि (६ ३ १०९) ॥ १०२ ॥^१

रीतिपुष्प पुष्पकेतु पीप्पक कुसुमाञ्जनम् ।

रीते पित्तलस्य पुष्पमिव । पुष्पस्य केतु । विनाशकत्वात् । पुष्पमिव । तत्
स्वार्थेऽण्^२ (५ ४ ३८) । कुसुममिव अञ्जनम् । 'रोतिकाया घ्मायमानाया
जातस्य मलस्य' चत्वारि ॥^३

पिञ्जर पीतनं तालमाल च हरितालके ॥१०३॥

पिञ्ज वर्णविशेष राति । पीतवर्ण नयति । ड (वा० ३ २ १०१) ।
नालयति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु० ५० से०) । आ अलयति । हरितं वर्णं
मालाति । पञ्च ॥ १०३ ॥^४

गैरेयमध्यं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ।

गिरो भवम् । नद्यादिभ्यश्च' (४ २ ९७) इति टक् । अर्ध्यं । यत् (३
१ ९७) । अश्मनो जातम् । शिलाया जतु । पञ्च 'शिलाजतु' ॥^५

बोलगन्धर्वमप्राणपिण्डगापरसा ममा ॥१०४॥

बोलयति । बोल मज्जने' (चु० ५० से०) । गन्धवान् रसोऽस्य^६ । [प्रा]
णित्यनेन । अच् (३ १ १३४) । गोर्जलात्पाति । रम्यत् । पट् 'बाल' [इति
रूपात्तस्य] ॥ १०४ ॥^७

हिण्डीगेऽधिक्फ पेन

'हिण्डि (डी)' इति शब्दमीरयति । अधिक्फ । स्थायने । 'कतमोनौ'
(उ० ३ ३) इति साधु । श्रीणि 'समुद्रपेन [स्व] ॥^८

सिन्दूरं नागमम्भयम् ।

'स्वन्द सप्रसारण च' (उ० १ ६८) इत्यूरन् । नाग मोस्र सनवाभ्य^९ । द्वे ॥^{१०}

नागसीसकथागोष्ठवर्माणि

नाग भव । मिनोत्रि मो । 'पित्र् वचने' (म्वा० उ० अ०) । दाह-

1 Black antimony [4] 2 M मरवे च्वा 3 Calc of brass used
as collyrium [4] 4 Yellow orpiment [4] 5 Red-chalk [5]
6 M रमेय 7 Gum myrrh [6] 8 Foam of sea [319] M.
मम्भय 10 Red lead [21]

लकादीर्घं । सी स्यति । योगे घातुसम्बन्धे इष्टम् । वृधे (म्वा० आ० से०)
रन् (उ० २ २७) । अन्ये तु 'वप्राणि' इति पठन्ति । ड्रवप् (म्वा० उ० अ०) ।
'वृधिवपिम्या रन् (उ० २ २७) । चत्वारि ॥^१

त्रपु पिच्चटम् ॥१०५॥

रङ्गपङ्के

त्रपते । 'शृस्वृस्तिहि—' (उ० १ १०) इत्यु । पिच्चयति । '[पि] च्च
छेदन' (म्वादि) । 'शकादिभ्योऽट्' (उ० ४ ८१) ॥१०५॥ रङ्गति ।
वङ्गति । चत्वारि ॥^२

अथ पिचुस्तूल

'पिचुमदने' (?) । मृगध्वादि (उ० १.३७) । 'तूल निष्कर्षे' (म्वा०
५० से०) । द्वे ॥ 'रुई' [लोके [॥^३

अथ कमलोत्तरम् ।

स्यात्कुसुम्भ वह्निशिरः महारजनमियपि ॥१०६॥

कमलादुत्तरम् । 'कुस सश्लेषणे' (दि० ५० से०) । कुसेरुम्भ (उ०
४ १०६) । वह्निवान् शिराऽस्य^४ । [र] ज्यतऽनत । क्युन् (उ० २ ७९) ।
महच्च तद्रजन च । चत्वारि ॥१०६॥^५

मेघकम्बल ऊर्णायु

मपलोमकृत कम्बल । ऊर्णाऽस्याति^६ । 'ऊर्णाया युस्' (५ २ १२३) । द्वे ॥^७

शशोर्ण शशलोमनि ।

शशस्य ऊर्णा । द्वे ॥^८

मधु क्षौद्र माक्षिकादि

'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'कल्पाटि—' (उ० १ १८) इति साधु ।
क्षुद्राणि कृतम् । क्षुद्राभ्रमर—' (४ ३ ११९) इत्यन् । माक्षिकाणि कृतम् ।
'सज्ञायाम्' (४ ३ ११७) इत्यण । त्रीणि ॥^{१०}

1 Lead [4] 2 M रुवादिभ्यः ३ Tin [4] 4 Cotton [2] 5 M
शिराभ्यः 6 Safflower [4] 7 M ऊर्णास्यास्ति 8 Woolen blanket
[2] 9 The hair of a rabbit [2] 10 Honey [3]

मधूच्छिष्ट तु सिक्थकम् ॥१०७॥

मधुन उच्छिष्टम् । 'पि (सि) च क्षरणे' (तु० उ० अ०) । 'पातु-
दिवचि—' (उ० २७) इति स्यक् । द्वे 'भोम' [लोके] ॥१०७॥^१

मन शिला मनोगुप्ता मनोह्रा नागजिह्विका ।

नैपाली कुनटी गोला

मनशब्दवाच्या शिला । मनसा गुप्ता । मनशब्देन हूयते । 'आतश्च—'
(३३ १०६) इत्यङ् । नागानां जिह्वेव । नेपाले भवा । कुत्सिता नटीव । गा
दीप्ति लाति । सप्त 'मयनशिल' [लोल] ॥^२

यवक्षारो यवाग्रज ॥१०८॥

पाकय

यवानां क्षार । यवाग्राज्जाता । पाके साधु । त्रीणि 'य (ज) वाक्षार'
[लोके] ॥^३

अथस्वर्जिकाक्षार कापोतः सुखवर्चकः ।

सौवर्चलं स्याद्रघुकम्

स्वर्जिकारस [ज क्षार । व] पोत-वर्णोऽस्याति^४ । सुखं वर्चयति । 'वर्च'
दीप्तो (भ्वा० आ० से०) । सुवर्चलाया इदम् । रोचते । क्वुन् (उ० २३२) ।
पञ्च 'साजीसार' [लोके] ॥^५

त्वक्क्षीरी वशरोचना ॥१०९॥

त्वचो वशान् क्षीरमस्याः । वशो रोच्यतेऽनया^६ । द्वे 'वशलोचन [स्य]'
॥१०९॥^७

शिग्रुज श्वेतमरिचम्

शिग्रोर्जातम् । श्वेत मरिचमिव । शोभाञ्जनबीजस्य द्वे ॥^८

मोरट मूलमैक्षवम् ।

मुरति । 'मुरवेष्टन' (तु० प० से०) । 'शकादिम्याऽष्टन्' (उ० ४८१) ।
इक्षोरिदम् । एकम् ॥^{१०}

1 Lees' wax [2] 2 Red arsenic [7] 3 Saltpetre [3] 4 M
वर्णोम्यास्ति 5 Natron [5] 6 M राच्यनेनया 7 The manna of
bamboos [2] 8 The seed of śobhāñjana (drum stick) [2]
9 M शकादिम्योऽष्टन् । 10 The root of sugarcane [1]

प्रन्यिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ॥११०॥

प्रन्यिरिव । पिप्पल्या मूलम् । चटकायाः शिर इव । त्रीणि ॥११०॥^१

गोलोमी भूतकेशो ना

गोलोम्नामियम् । संग्रहपूर्वकत्वान्न वृद्धिः । भूतानां केश इव । द्वे ॥^२

पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।

पत्रायम् द्वेऽप्यम् । द्वे ॥^३

त्रिकटु त्र्यूपणं व्योपम्

त्रयाणां कटूनां समाहारः । त्रयाणामूपणानां समाहारः । 'उप दाहे' (भ्या० प० से०) । विद्येयेण व्योपति । 'उप दाहे' (भ्या० प० से०) । त्रीणि 'त्रिकटु' । इति स्यात्तस्य] ॥^४

त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥१११॥

इति वैद्यवर्गः ॥९॥

त्रयाणां फलानां समाहारः । द्वे ॥ १११ ॥^५

इति वैद्यवर्गः ॥ ९ ॥

शुद्धाधायवर्णाश्च कृपलाश्च जघन्यजाः ।

'दुष लोते' (भ्या० प० से०) । 'दुषेदंत्स' (उ० २.१९) इति रक्, र्दोषेदंत्स । दधरत्स्यो यर्दंत्स । दुषे ममे मति । जघन्यात्पादाग्न्यानाः । जघनरि ॥^६

अम्बष्टो वैश्याद् द्विजन्मनोः ।

अम्बे तिष्ठति ॥^१

शूद्राक्षत्रिययोरुग्रः

‘उच समवाये’ (दि० प० से०) । ‘ऋज्जेन्द्र—’ (उ० २ २८, इति साधु ॥^२

मागध क्षत्रियाविशोः ॥२॥

‘मगध वेष्टने’ । अच् (३ १ १३४) । प्रज्ञादि (५ ४.३८) ॥ २ ॥^३

माहिष्योऽर्याक्षत्रिययो

अर्या वैश्या क्षत्रियश्च, तयो सुत । महिष्या [साधुः] ॥^४

क्षत्तार्याशूद्रयाः सुत ।

क्षदति । ‘क्षद सभृती’ । ‘—शसिक्षदादिभ्य —’ (उ० २ ९३) इति वृच् ।

अर्याऽत्र^५ क्षत्रिया, ‘क्षत्रिया च शूद्रजे’ इति वचनात् ॥^६

ब्राह्मण्या क्षत्रियात्सूत

सूड क (३ ४ ७२) ॥^७

तस्या वैदेह्यो विश ॥३॥

ब्राह्मण्या वैश्यात्, विदेहेषु भव ॥ ३ ॥^८

रथकारस्तु माहिष्यात्करण्या यस्य सभवः ।

रथ करोति ॥^९

स्याच्चण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृपलेन य ॥४॥

वृपलेन शूद्रेण ॥ ४ ॥^{१०}

1 The offspring of a man of the Brahmana and women of the Vaisya caste [1] 2 The descendant of a Ksatriya father and Sūdra mother [1] 3 The offspring of a vaisya father and Ksatriya mother [1] 4 The descendant sprung from a Ksatriya father and Vaisya mother [1] 5 M अर्थात् 6 The man born of a Sūdra man and Ksatriya woman [1] 7. The son of a Ksatriya by a Brahmana woman [1] 8 The son of a Vaisya by a Brahmana woman [1] 9 The son of a Mithuṣya man by a Karanī woman [1] 10 The man born of a Sudra father and Brahmana mother [1]

कारुः शिल्पी

करोति । 'कुवापा—' (उ० १.१) इत्युण् । शिल्पमस्यास्ति । द्वे ॥^१

संहतैस्तैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः ।

शिल्पिभिः समुदितैः श्रेणिः । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'वहि
थि—' (उ० ४.५१) इति निः । एकम् ॥^२

कुलकः स्यात्कुलश्रेष्ठी

कुलं कायति । द्वे 'महरा' ॥^३

मालाकारस्तु मालिकः ॥५॥

मालाऽस्यास्ति^४ । 'ब्रीह्यादिभ्यश्च' (५.२.११६) इति ठन् ॥ ५ ॥^५

कुम्भकारः कुलालः स्यात्

कुं भूमिं लालयति । द्वे ॥^६

पलगण्डस्तु लेपकः ।

पलं मासमिव मृदे गण्डति । लिम्पति । द्वे 'राज' [लोके] ॥^७

तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्

तन्तून वयति । 'ह्वावामश्च' (३.२.२) इत्यण् । कुं भुवं विन्दति । द्वे
'जोल्हा' [लोके] ॥^८

तुन्नवायस्तु सौचिकः ॥६॥

तुन्नं छिन्नं वयति । सूचो शिल्पमस्य । द्वे 'दरजी' [लोके] ॥ ६ ॥^९

रङ्गाजीवश्चित्रकारः

रङ्गेणाजीवति । द्वे 'चितेर' [लोके] ॥^{१०}

शस्त्रमार्जोऽसिधावकः ।

शस्त्रं मार्ष्टि । अण् (३.२.१.) । असिं धावति । 'शिकिलीगर' द्वे ॥^{११}

पादूकूच्यर्मकारः स्यात्

पादूः पादत्राणं करोति । द्वे ॥^{१२}

1. Craftsman [2] 2. A company of craftsmen of the same caste [1] 3. An artisan of eminent birth [1] 4. M. मालास्यास्ति 5. Gardener or garland-maker [2] 6. Potter [2] 7. Mason [2] 8. Weaver [2] 9. Tailor [2] 10. Painter [2] 11. Furbisher of weapons [2] 12. Shoe-maker [2].

व्योकारो लोहकारक ॥७॥

‘व्यो’ इत्यव्यय लोहवाचि ॥ ७ ॥^१

नडिधम स्वर्णकार कलादो रुक्मकारकः ।

नाडी वशनाली धमति । ‘खित्यनव्ययस्य (६३६६) इति लृस्व । कला-
मादत्ते । चत्वारि ॥^२

स्याच्छाद्विक्रु काम्बविक

शङ्ख शिल्पमस्य । कम्बु शिल्पमस्य । द्वे ॥^३

शौल्विकस्ताम्रकुट्टक ॥८॥

शुल्व शिल्पमस्य । ताम्र कुट्टयति । द्वे ‘ठठेर [लोके] ॥^४

तक्षा तु वर्धकिस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतट् ।

तक्षो रत्नकर्ता जटितो रत्नविग्रायी ‘जवाहिरी’ । तक्षति । ‘युवुपि—’
(३० १ १५७) इत्यादिना कनिन् । वर्धं छेदन (चु० प० स०) । वर्ध-
करोति । बाहुलकाद्धि । त्वक्षू तनूकरणे (म्वा० प० से०) । पञ्च ॥^५

ग्रामाधीनो ग्रामतक्ष

ग्रामतक्षा । ‘ग्रामकौटाम्या तक्ष्ण (५४९५) इति टच्’ ॥^६

कौटतक्षोऽनधीनकः ॥९॥

कुट्या भव । कोट स्वतन्त्र ॥ ९ ॥^७

धुरिमुण्डदियाकीर्तिर्नापितान्ताग्रमायिन ।

धुरोऽस्यास्ति^{१०} । मुण्ड करोति । ‘मुण्डमिथ्र—’ (३१२१) इति णिच् ।
ग्रह्यादित्वात् (३११३४) णिनि । दिवाकीर्तिरस्य । न आपित । ‘आप्ठ-
व्याप्तौ’ (स्वा० प० व०) । णिजन्तात् क्त । अन्तुमवसातु नीलमस्य । स्व-
तेणिनि (३२७८) । ‘आतो युच् (७३३३) । पञ्च ॥^{११}

निर्णेजक स्याद्रजः

निर्णेनेक्ति । ण्वुल् (३११३३) । रजनि । द्वे ‘धावो’ [ञव] ॥^{१२}

1 Blacksmith [2] 2 B and K स्वमवारके 3 Goldsmith [4]

4 Dealer (in shell) [2] 5 Coppermith [2] 6 Carpenter [5]

7 M इत्यच् 8 A village Carpenter [2] 9 An inde-

pendent Carpenter [1] 10 M धुराम्यास्ति 11 Barber [5]

12 Washerman [2]

शौण्डिको मण्डहारक ॥१०॥

शुण्डा सुरा पण्यमस्य । मण्ड सुराग्रस हारति । द्वे 'कलवार' [लोके]
॥ १० ॥^१

जावाल स्यादजाजीव

जव वेगमालाति जवालोऽज^२, तस्यायम् । अजा आजीवोऽस्य^३ । द्वे ॥^४

देवाजीवस्तु^५ देवल ।

देवैराजीवति । देव देवस्वत्वम् [आलाति] । 'वात —' (३३१०६)
क ॥^६

स्यान्माया शम्बरी

शम्बरस्य दैत्यभेदस्येयम् । द्वे ॥^७

मायाकारस्तु प्रातिहारिक ॥११॥

प्रतिहारो व्याज प्रयोजनमस्य । 'ऐन्द्रजालिकस्य' द्वे ॥११॥^८

शैलालिनस्तु शैलूपा जायाजीवाः कृशाश्विन ।

भरता इत्यपि नटाः

शिलालिना प्रोक्त नटसूत्रमधीयत । 'पाराशर्यं—' (४३११०) इति
णिनि । शिलूपस्य ऋपरपत्यम् । जायया जीवन्ति । कृशाश्वेन प्रोक्त नटसूत्रमधी-
यते । भरतस्य मुने शिष्या । नटति । षट् ॥^९

चारणास्तु कुशीलवा ॥१२॥

चारयन्ति कीर्तिम् । कुशील वान्ति । 'वन्दिविशेषस्य' द्वे ॥ १२ ॥^{१०}

मार्दङ्गिका मौरजिका

मृदङ्गलवादन शिल्पमस्य । मुरज शिल्पमस्य । द्वे ॥^{११}

पाणिवादास्तु पाणिघाः ।

पाणि वादयति । पाणि हन्ति । 'पाणिघताऽद्यौ चिल्पिनि' (३२५५) द्वे ॥^{१२}

1 Distiller and seller of spiritous liquors [2] 2 M
जवालोऽज 3 M आजीवोऽस्य 4 Goat herd [2] 5 B and K
देवाजीवो तु 6 The attendant upon an idol [2] 7 Jugglery
[2] 8 Juggler [2] 9 Actor [6] 10 Singer dancer [2]
11 Drummer [2] 12 Striking with the hand, a drummer
or one who plays upon any hand instrument [2]

वेणुध्मा^१ स्युर्वैणविका

वेणु धमन्ति । वेणोर्विकार वैणवम् । 'ओरज्' (४३१३९) । वैणव
शिल्पमस्य द्वे ॥^२

वीणावादास्तु वैणिकाः ॥१३॥

वीणा शिल्पमस्य । द्वे ॥^३

जीवान्तक शाकुनिक

शकुनान् हन्ति । 'पक्षिमत्स्य—' (४४३५) इति ठक् । द्वे 'चिरमार'
[लोके] ॥^४

द्वौ वागुरिकजालिकौ ।

वागुलया जालेन च चरति । द्वे ॥^५

वैतसिक^६ कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥१४॥

वीतसेन मृगादिवन्धनादिना चरति । कटेन मृगादिवन्धनयन्त्रेण चरति ।
मांस पण्यमस्य ॥ १४ ॥^७

भृतको भृतिभुक्कर्मकरो वैतानिकोऽपि स ।

भृज (म्वा० उ० अ०) क्त (३२१०२) । भृति वेतन भुङ्क्ते । वेत-
नेन जीवति । ठक् (४४१२) ॥^८

वार्ताविद्दो वैवधिक

वार्तां वहति । ठक् । द्वे 'क्वरि (डि) ओ] लोके] ॥^९

भारवाहस्तु भारिक ॥१५॥

मारोऽस्यास्ति^{१०} । 'अत —' (५२११५) म (ठ) न् ॥१५॥^९

विचर्णं पामरो नीच प्राकृतश्च पृथग्जन

निहीनोऽपसदो जाल्मः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः ॥१६॥

विगतो वर्णोऽस्य^{१०} । पामान रानि । निवृष्टामी लक्ष्मी चिनोति । प्रकृतौ
मद । सज्जनेभ्यः पृथग्भूतो जन । नितरा हीन । अपवृष्टे सीदति । अच्

1 Flute player [2] 2 Lutanist [2] 3 Bird-Catcher or
hunter of birds [2] 4 Fowler [2] 5 Seller of meat [3]

6 A hired labourer [4] 7 Pedlar [2] 8 M मारोस्यास्ति

9 Porter [2] 10 M वर्णोभ्यः ।

(३.१.१३४) । जालं करोति । बाहुल्वान्म. । क्षुधं लाति । कः (३.२.३) । इतं शीतं राति । दश ॥१८॥^१

भृत्ये दासेयदासेरदासगोप्यकचेटकाः ।

नियोज्यकिंकरप्रेष्यभुजिष्यपरिचारका ॥१७॥

भ्रियते । 'भृजोऽसंज्ञायाम्'^२ (३.१.११२) इति क्यप् । दास्या अपत्यम् । 'द्वयचः' (४.१.१२१) इति ढक् । 'क्षुद्राम्यो वा' (४.१.१३१) इति ढृक् च । दास्यते । 'दामृ दाने' (म्वा० उ० से०) । गुपेः (म्वा० प० से०) प्यतः (३.१.१२४) क. । चिट परप्रेष्ये' (म्वा० प० से०) । कृजादिभ्यो वुन् (उ० ५) । नियुज्यते । प्यत् (३.१.१२४) । किञित् करोति । 'विद्यत् दवहुषु' (वा० ३.३.२१) इत्यप् । प्रेष्यते । 'प्रादूतो—' (वा० ६.१.८९) इति वृद्धिः । भुज्यते । 'रचिभुजिम्या किप्यन्' (उ० ४.१७८) । परिचरति । ण्वुल् (३.१.१३३) ॥१७॥^३

पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिताः

परेण आधितः । परिस्कन्दति । अच् (३.१.१३४) । 'परेश्च' (८.३.७४) इति वा पः । परस्माज्जातः परैरेधितः । चत्वारि ॥^४

मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्ठाः ॥१८॥

'मदि स्तुत्यादौ' (म्वा० आ० से०) । अच् (३.१.१३४) तुन्द^५ परिमार्ष्टि । 'तुन्द शोकयोः—' (३.२.५) इति क. । न लसति । अच् (३.१.१३४) । स्वार्थे प्यञ् (वा० ५.१.१२४) । शीतं करोति । 'शीतोष्णाम्या वारिणि—' (५.२.७२) इति कः । उष्णादन्य. ॥१८॥^६

दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूरथान उष्णश्च ।

दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ' (म्वा० आ० से०) अच् (३.१.१३४) । चन्यते । 'चने याचने' (म्वा० उ० से०) । चने उरच् (उ० १.३८) । 'पिश गमापौ' (तु० प० से०) । पेशं लाति । पाटयति । 'फलिपाटि—' (उ.१.१८) इति षाधुः । मुष्टु उत्थानमुद्योगोऽस्य । उष्णस्वमस्यास्ति ॥^७

1. A low or mean man [10] 2. M. भृजो संज्ञायाम्

3. Servant 4. [11] One brought up by other [1] 5. M. दुःद

6. A lazy man [6] 7. A clever or expert man [6].

चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनगमा ॥१९॥

निपादश्चपचावन्तेवासिचाण्डाल पुष्कशा.^१

चण्डते । 'पतिचण्डिभ्यामालज्' (उ० १ ११७) । प्लवते । अच् (३ १ १३४) । मतङ्गस्यापत्यम् । दिवा कीर्तिरस्या । अधार्मिकान् जनान् गच्छति ॥ १९ ॥ निपीदति पापमस्मिन् । घज (३ ३ १२१) । श्वान पचति । अच् (३ १ १३४) । ग्रामादेरन्त वसति । णिनि (३ २ ७८) । प्रज्ञाद्यणि चाण्डाल — अपि इत्येके । तघ्न । 'कुलालवरुडकर्मारनिपादचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दसि (५ ४ ३६ सूत्रे) इति वार्तिकेन छन्दस्यपिधानवैयर्थ्यात् । पुर कपति । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । दश ॥^२

भेदा किरातशवरपुलिन्दा म्लेच्छजातय ॥२०॥

किरातादयो म्लेच्छाश्च चण्डालजातय । कृ विक्षपे' (तु० प० से०) । विरमतति । शव राति । पुरि इन्दति । म्लच्छति । अच् (३ १ १३४) ॥ २० ॥^३

व्याधो मृगवधाजीवा मृगयुर्लुब्धकाऽपि स ।

विध्यति । श्वाद्धघघा— (३ १ १४१) इति ण । मृगवधनाजीवति । मृगान्वधार्थं याति । लुब्ध इव ॥^४

कौलेशक सारमेय कुक्कुरो मृगदशक ॥२१॥

शुनको भपक श्वा स्यान्

कुले भव । 'कुलकुक्षि—' (८ २ ६६) इति टक्त् । सरमा शुनी, सत्पत्यम् । कुक्कु' शब्द राति ॥ २१ ॥ शुनति । 'शन गतो (तु० प० से०) । क्वुन् (उ० २ ३२) भपति । भप पंगय (भ्वा० प० से०) । 'दुभ्रादिभ्य—' (भ्वा० प० मे०) । स्वप्नुतान्— (उ० १ १६०) इति साधु । सप्त ॥^५

अलर्कम् म यागित ।

अन्मर्च्यते । यगि वजने (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तान् स (३ २ १०२) 'मत्तगुन' एकम् ॥^६

श्वा विश्वकटुर्मृगयान्शल

मृगयाया कुशल । श्वा । विश्वक द्रवति । एकम् ॥^७

1 B and K पृक्कमा 2 Cardia 3 Three tribes, namely Kurta, Sabara and Pulinda (1 each 4 Hunter [4] 5 Dog [7 6 A mad dog '2] 7 Hound 1'

सरमा शुनी ॥२२॥

सरं माति । शुनी । गौरादिः (४.१.४१) । द्वे ॥ २२ ॥^१

बिट्चरः शूकरो^२ ग्राम्यः

विशं विष्टां चरति । एकम् ॥^३

वर्करस्तरुणः पशुः ॥^४

आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् ॥२३॥

आच्छ (चिछ) दत्तेऽनेन^५ । मृगा व्य्यन्तेऽत्र^६ । 'व्यय गतौ' (भ्वा० उ० से०) । डः (वा० ३.२.१०१) । आग्विद्यते । 'खिट् प्राप्ते' (भ्वा० प० से०) । 'मृग्यतेऽत्र' । 'परिचर्यामृगया—' (वा० ३.३.१०१) इति साधुः ॥२३॥^७

दक्षिणारुर्लुब्धयागादक्षिणेर्मा कुरङ्गकः ।

दक्षिणे अरुरस्य । दक्षिणे ईर्ममस्य । 'दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे' (५.४.१२६) इति साधु ॥^८

चौरैकागारिकस्तेन दस्युतस्करमोपकाः ॥२४॥

प्रतिरोधिपरास्वन्दिपाटञ्चरमलिम्लुचाः ।

चुरा शीलमस्य । 'क्षयादिभ्यो णः' (४.४.६२) । एकागारं प्रयोजनमस्य । 'एकागादिकट् चोरे' (५.१.११३) । स्तेनयति । 'स्तेन चौर्ये' (चु० उ० से०) । 'दसु उपक्षये' (दि० प० से०) । 'जनिमनिदसिभ्यो युः' (उ० ३.२०) । तत्करोति । 'तद्वृहतोः—' (ग० ६.१.१५७) इति साधुः । मुष्णाति । ण्वुल् (३.१.१३३) ॥२४॥ प्रतिरोद्धुं शीलमस्य । णिनिः (३.२.७८) । परान् आस्वन्दितुं शीलमस्य । पटत् चरति पटञ्चरम्, तस्यायम् । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४.११७) । मलि म्लोचति । 'म्लुच स्तेये' (भ्वा० प० से०) । दस ॥^{१०}

चौरिकास्तेन्यचौर्ये च स्तेयम्

चौरस्य भावः, कर्म वा । मनोनादित्वान् (५.१.१३३) वृत् । स्तेनस्य

1. Bitch [2] 2. B. यकरो 3. A village hog [1] 4. Any young animal [1] 5. M. आच्छद्यनेनेन 6. M. व्य्यन्तेत्र 7. M. मृग्यतेत्र 8. Hunting [4] 9. Wounded on the right side (a deer) [1] 10. Thief [10].

भाव । प्यञ् (५ १ १२४) । चौरस्य कर्म । 'स्तेनाद्यन्तलोपश्च' (५ १ १२५)
चौरकर्मण ' चत्वारि ॥^१

लोप्त्र तु तद्धनम् ॥२५॥

लुप्यते । दृन् (उ० ४ १५८) । एकम् ॥२५॥^२

वीतसस्तूपकरणं घन्धने मृगपक्षिणाम् ।

वितस्यते । 'मृगादिवन्धनसाधनस्य' एकम् ॥^३

उन्माथः कूटयन्त्र स्यात्

उन्मथ्यतेऽनेन^४ । घञ् (३ ३ १२१) । कूटस्वरूप यन्त्रम् । 'मृगादिवन्धन
यन्त्रस्य' द्वे ॥^५

वागुरा मृगवन्धनी ॥२६॥

अवा [गुरते] । गुरी हिंसायाम्' (तु० ५० से०) । मृगो बध्यतेऽनया^६ ।
'जालविशेषस्य' द्वे ॥२६॥^७

शुल्वं वराटकः स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुण ।

शुल्वयति । 'शुल्व विसर्गे' (चु० ५० से०) । वरमटति । मृज्यते ।
'मृजेरमुम् च' (उ० १ १५) । चात्सलोप । वटति । 'वट वेष्टने' (म्वा० ५०
से०) । गुप्यते । 'गुण आमन्त्रणे' (चु० उ० से०) । पञ्च ॥^८

उद्धाटन घटीयन्त्र सलिलोद्धाहन प्रहे ॥२७॥

उद्धाटयतेऽनेन^९ । 'घट सघान' (चु० उ० से०) । घटीना यन्त्रम् । प्रहे
कूपान् । सलिलमुद्धाहतेऽनेन^{१०} । द्वे ॥२७॥^{११}

पुसि वेमा वापदण्ड

वयति, अनेन । वेज सर्वत्र' (उ० ४ १४९) इति मनिन् । डुक्
(म्वा उ० से०) । घञ् (३ ३ १८) । वापस्य दण्ड । वेचिन् 'वाय'
इत्यन्तस्यमध्य पठन्ति । तत्र वेजो घञि 'आतो यु [क्]—' (उ० ३ ३३) । द्वे ॥^{१२}

1 Theft [4] 2 The property stolen [1] 3 A net for
Containing beasts and birds [7] 4 M उन्मथ्यतेऽनेन 5 A trap
for deers, birds &c [2] 6 M बध्यतेऽनया 7 A trap for catching
deers [2] 8 Rope [5] 9 M उद्धाटयतेऽनेन 10 M सलिलमुद्धाहतेऽनेन
11 The rope and bucket for a well [2] 12 Loom [2]

सूत्राणि नरि तन्तव ।

सूत्र्यते । 'सूत्र वेष्टने' (चु० उ० से०) । नरि पुंसि । तन्त्यते । 'सिननि-'
(उ० १ ६९) इति तुन् । द्वे ॥^१

वाणिव्यूति स्त्रियौ तुल्ये

वण शब्दे' चुरादि । 'अच इ' (उ० ४ १३८) । विशिष्टा ऊति ।
वेञ्ज क्तिन् (३ ३ ९७) । 'वस्त्रादिव्यूते' द्वे ॥^२

पुस्त लेप्यादिकर्मणि ॥२८॥

'पुस्त आचरादौ' (चु० ५० से०) । एकम् ॥२८॥^३

पाञ्चालिका^४ पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभि कृता ।

पञ्चालदेशो मवा । जनपदतदवध्यो' (४ २ १२४) इति वुञ् । पुत्रीव । द्वे ॥^५

पिटक पेटकः

पेटति । 'पिट सघाते' (भ्वा० ५० से०) । अच् । ण्वुलि (३ १ १३३)
पेटक । द्वे 'पेटारी' [लोके] ॥^६

पेटा मञ्जूषा

मञ्जति । 'मस्जेनुंम् च' (उ० ४ ७७) इत्यूषन् । द्वे 'सद्रूप (ख)'
लोके]^७ । 'चत्वार्येकार्थानि' इत्यन्ये ।

अथ विहङ्गिका ॥२९॥

भारयष्टिः

विहङ्ग इव ॥२९॥ भारस्य यष्टि । द्वे 'कावडि' [लोके] ॥^८

तदालम्बि शिष्यं काच

तामालम्बितु शीलमस्य । शक्नोति । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । 'वच
वधने' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३ ३ १२१) द्वे ॥^९

अथ पादुका ।

पादूरुपानत् स्त्री

पद्यते । णिन् (उ० १ ८५) स्वार्थे वन् । पाद उपनह्यते । 'णह वधन'

1 Thread [2] 2 Weaving [2] 3 Plastering, painting, anointing [1] 4 B prefers पञ्चालिका 5 Doll [2] 6 Basket [2] 7 Box [2] 8 A pole for carrying burdens [2] 9 A string so fastened to the yoke as to support burdens [2]

(दि० उ० अ०) । क्विप् (वा० ३ ३ ९४) । 'नहिवृति—' (६ ३ ११६)
इति दीर्घ ॥^१

सैवानुपदीना पदायता ॥३०॥

पदस्यानु । अनुपद वद्धा । 'अनुपदसर्वा—' (५ २ ९) इति ख । पदायता ।
पदवद्दीर्घा । 'भोजा' लोके ॥ ३० ॥^२

नध्री घघ्री वरत्रा स्याद्

नह्यतेऽनया^३ । 'दाम्नी—' (३ २ १८२) इति घृन् । वधते । 'वृधिवपिम्मा
रत्' (उ० २ २७) । वर त्रायते । 'चर्ममयरज्जो' त्रीणि ॥^४

अश्वादेस्ताडनी कशा ।

ताड्यतेऽनया । 'तड आघाते' (चु० प० से०) । कशति । 'कश शब्द' । एव
'कोडा' [लोके] ॥^५

चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवत्सली ॥३१॥

चण्डालेन वृत्ता । 'कुला [ला] दिभ्यो वुल्' (४ ३ ११८) । 'कडि
मदे' (म्वा० प० से०) । बाहुलकादोलच् । कण्डोलस्य चण्डालस्य वीणा ॥ त्रीणि
'किंगिरी' [लोके] ॥ ३१ ॥^६

नाराची स्यादेपणिका

स्वल्पो नारार्चा चाणभेद । गौरादि (४ १ ४१) । इष्यतेऽनया । ल्युट्
(३ ३ ११७) । क । 'सुवर्णतुलाया' द्वे । 'काटा' [लोके] ॥^७

शाणस्तुनिकपः कपः ।

शण्यते । 'शण दान' (म्वा० प० से०) । घञ् (३ ३ १९) । निक्पति ।
'कप' हिमायाम् । (म्वा० प० से०) । 'सुवर्णपरीक्षापाषाणस्य' त्रीणि ।
'कसवटी' [लोके] ॥^८

घ घृ) अन्नः पत्रपरशु.

दृश्यतेऽनेन^{१०} । पत्रमिव परम् । 'सुवर्णादिच्छेदनद्रव्यस्य' द्वे । 'मुलाणा'
[लोके] ॥^{११}

1 Shoe, slipper [3] 2 A shoes of the length of the
foot [1] 3 M नह्यतेऽनया 4 A leather strap [3] 5 Whip [1]
6 The lute of a Candala [3] 7 The scale of a gold
smith [2] 8 M कप 9 Touch stone [3] 10 M दृश्यतेऽनेन
11 File [2]

ईपिका^१ तूलिका समे ॥३२॥

ईपति । 'ईप उञ्छे' (म्वा० प० से०) क्वुन् (उ० २ ३२) । तूल निष्कर्षे (म्वा० प० से०) । 'वारणादिशलाकाया' द्वे ॥ ३२ ॥^२

तेजसावतनी मूषा

तेजसो^३ विकार । सुवर्णादिरावयने पच्यतऽस्याम्^४ । 'मूष स्तेये' (म्वा० प० से०) । क (३ ३ १३५) । द्वे 'घरिया' [लोके] ॥^५

भस्त्रा चर्मप्रसेविका ।

'भस दीप्तौ' (जु० प० से०) । 'हुयामा—' (उ० ४ १६७) इति शब्द । चर्मणा प्रसीव्यते । द्वे ॥^६

आस्फोटनी वेधनिका

आस्फोटयतेऽनया^७ । विध्यतेऽनया^८ । 'मुक्तादिवेधिन्या' द्वे ॥^९

कृपाणी कर्तरी समे ॥३३॥

कृपामणति । कर्तनं कर्तं त राति । द्वे ॥^{१०}

वृश्नादनो^{११} वृक्षभेदी

वृणमति । वृक्ष भेत्तु शीलमस्य । 'वाष्ठाभक्षणस्य' द्वे ॥^{१२}

टङ्कु पाषाणदाग्ण ।

टङ्कयति । 'टवि वन्दे' [चुरादि] । पाषाणो दार्यतेऽनेन^{१३} । द्वे 'टाकी' [लोके] ॥^{१४}

मृकचोऽस्त्री करपरत्रम्

'क' इति कचति । 'कच दन्दे' (म्वा० आ० से०) । करात्पतति । द्वे 'आरा' [लोके] ॥^{१५}

आरा चर्मप्रभेदिका ॥३४॥

आ प्राञ्छति । 'आरा शस्त्र्याम्' इति शब्द । चर्मण प्रभेदिका । द्वे 'रायो' [लोके] ॥ ३४ ॥^{१६}

1 K. एपिका 2 The brush or pencil of a painter [2] 3 M. तेजसा 4 M. पच्यतेऽस्याम् 5 Crucible [2] 6 Bellows [2] 7. M. आस्फोटयतेऽनया 8 M. विध्यतेऽनया 9 A sharp-pointed instrument for perforating shells and jewels [2] 10 Scissor [2] 11 B. वृणादनो 12 Hatchet [2] 13 M. दार्यतेऽनेन 14 The chisel of a stone-cutter [2] 15 Saw [2] 16 The awl of a shoemaker [2]

सूर्मी स्थूणायः प्रतिमा

शोभना ऊर्मिरस्या । गौरादि (४.१ ४१) । तिष्ठति । 'रास्नासास्ना-
स्थूणा—' (उ० ३ १५) इति साधु । अयसो लोहस्य प्रतिमा । त्रीणि ॥^१

शिल्पं कर्म कलादिकम् ।

'शील समाधौ' (भ्वा० प० से०) । 'शप्पशिल्प—' (उ० ३ २८) इति
साधु । कला नृत्यगीतादिश्चतु पष्टि ॥ एकम् ॥^२

प्रतिमानं प्रतिविम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ॥३५॥

प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिः ।

प्रतिकृत्य मीयतेऽनेन^३ । प्रतिकृतिविम्बस्य । प्रतियात्पतेऽनया^४ । यत निवारोप-
स्कारयो' [चुरादिः] ॥३५॥ प्रकृष्टा च्छाया । प्रकृष्टा कृति । 'अर्चं पूजायाम्'
(भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च—' (३ ३ १०३) इत्यः । प्रतिनिधीयते
सदृशीक्रियते । 'प्रतिमाया' अष्टौ ॥^५

उपमोपमानं स्यात् ।

'उपमातेमवि अङ्' (३ ३ १०६) । द्वे ॥^६

वाच्यलिङ्गा समस्तुल्य सदृशः सदृशः सदृक् ॥३६॥

साधारणः समानश्च

समति । 'सम वैकलव्ये' (भ्वा० प० से०) । तुलया समितः । समान इव
पश्यति । दृग्दृस्—' (६ ३.८६) इति कञ्चिक्वन्तो कर्मश्च ॥३६॥ सह आधार-
णेन वर्तते । समानमानमस्य । सह वाच्यलिङ्गा अमी ॥^७

स्युरुत्तरपदे त्वमी ।

निभसकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ॥३७॥

निमादय उत्तरपदस्या एव सदृशवचना वाच्यलिङ्गा । पितृनिन पुत्रः,
मातृनिमा वन्या । नियत भाति । स वाशते । निनरा वाशते । 'इव. वाशे'
(६.३.१२३) इति दोषं ॥३७॥^८

1. An iron image or statue [3] 2. Art (fine or mechanical)
[1] 3 M मीयतेनेन 4 M. प्रतियान्वतेनया 5 Image, Picture [6]
6 Resemblance or similarity [2] 7. Equal (as a thing to
another) [5] 8 Like (only when Compounded) [5]

कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ।

भरण्यं भरण मूल्यं निर्वेशं पण इत्यपि ॥३८॥

कर्मणा सपद्यते । 'कर्मवेधाद्यत्' (५११००) । कर्माणि विधीयन्तऽनया^१ ।
भ्रियतेऽनया^२ । सज्ञाया समज—' (३३९९) इति क्यप् । क्तिनि भृति ।
भृत्र (भ्वा० उ० अ०) मनिन् (उ० ४१४४) । वीयतेऽनेन^३ । 'नु वी गत्यादौ'
(अ० ५० अ०) । 'वीपतिभ्या तनन्' (उ० ३.१५०) । मरणे साधु ।
भ्रियतेऽनेन^४ । मूलेनानाम्यम् । निर्विशन्ति (न्त) अनेन । घञ् । पप्यते । नित्य
पण —' (३३९६) इत्यप् । एकादश ॥३८॥^५

सुरा हलिप्रिया हाल परिस्तुद्वरुणात्मजा ।

गन्धोत्तमा प्रसन्नेराकादम्बर्य परिस्तुता ॥३९॥

मदिरा कश्यमद्ये चापि^६

सुष्ठु राति । हलिनो बलस्य प्रिया । हलत्यङ्गानि । 'हल विलेखने' (भ्वा०
५० म०) । ज्वलादि (३११४०) । परित् स्रवति । क्विप् । तुक् (६१
७१) । वरुणालयोऽपि^७ वरण , तस्यात्मजा । गन्धेनोत्तमा । सीदत क्त (३४
७२) । इ काम राति । कादम्ब राति । गौरादि (४१४१) । परित्
स्तुता ॥३९॥ माद्यन्त्यनया । 'इषिमदिमुदि—' (उ० १५१) इत्यादिना
तिरिच् । कशामहन्ति कश्यम्^८ । माद्यन्त्यनन । 'गदमद—' (३११००) इति
यन् । त्रयोदश ॥^९

अवदंशस्तु भक्षणम् ।

अवदश्यन् । 'पानरविजननमक्षणस्य' एवम् ॥१०

शुण्डा पान मदस्थानम्

शुन्यन् शुण्डा । 'शुन गतो' (तु० ५० से०) । 'जमन्ताहु' (उ० १११४) ।
तिवन्त्यत्र । मदस्य स्थानम् । शोणि 'पानगृहस्य' ॥११

मधुवारा मधुक्रमा ॥४०॥

मधुनो वार । मधुन क्रम । 'मधुपानावसरस्य' द्वे ॥४०॥१२

१ VI विधीयतेनया २ VI भ्रियतेनया ३ VI वीयतेनन ४ VI
तिरिक्तेन ५ Wage, salary, remuneration [11] ६ B
कश्यमहन्ति ७ VI वरुणालयोऽपि ८ VI कश्य ९ Wine [13] १० Any
pungent food which excites thirst [1] ११ Dram shop [3]
१२ Tippling [2]

मध्वासवो माधवको मधुमाध्वीकमद्वयोः ।

मधूकपुष्प मधु, तस्यासव । मधुना कृतः । 'कुलालादिभ्यो वुञ्' (४.३. ११८) । मन्यते । 'फलिपाटि—' (उ० ११८) इति साधु । मधुन इयं माध्वी । 'मृद्धीका द्राक्षा, तस्या विकार'—इत्यन्ये । अद्वयोः वलीवम् । चत्वारि । 'द्वौ द्वौ' इत्यन्ये ॥^१

मेरेयमासवः सी (शी) धुः

मिराया देशविशेषे भवम् । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४.२.९७) । आसूयते । 'पूज् अभिपवे' (स्वा० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३.३.५७) । शेरेतेऽनेन^२ । 'शोडोधुक्' (उ० ४.३८) । त्रीणि ॥^३

मेदको जगल समौ ॥४१॥

मेद्यति । 'कृत्रादिभ्यो वुन' (उ० ५.३५) । भृश गलति । 'गल अदने' (म्वा० प० से०) । यङ्लुगन्तादच् (३.१.१३४) । सज्ञापूर्वकत्वात् दीर्घः । (७.४.८३) ॥४१॥^४

सधानं स्यादभिपव

घात्रो त्वुट् (३.३.१३) । 'आम्नादिसध नस्य' द्वे ॥^५

किण्व पुसि तु नग्नहू ।

'कण शब्दे' (म्वा० प० से०) । 'उल्वादयश्च' (उ० ४.९५) इति साधु । नग्नस्य ह्वानम् । ह्वेज् (म्वा० उ० अ०) । क्विप् (वा० ३.३.९४) । 'नानाद्रव्यकृतसुराबीजस्य' द्वे । 'मत्तनग्नकृताह्वानस्य' इत्यन्ये ॥^६

कारोत्तर सुरामण्डः

कारेण क्रियया उत्तर । सुराया मण्ड । द्वे ॥^७

आपानं पानगोष्ठिका ॥४२॥

आसम्भूय विबन्त्यत्र ॥ ४२ ॥^८

1 Sweet spiritous liquor made from honey or vine [4]

2. M. शेरेतेनेन 3 Rum [3] 4 The liquor used for distillation [2] 5 Distillation or extraction of liquors [2] 6 The drug or seed used to cause fermentation in the manufacture of spirits [2] 7 The froth or scum of spiritous liquor during fermentation [2] 8 A drinking party [2]

चपकोऽस्त्री पानपात्रम्

चप्यतेऽनेन । 'चप मक्षणे' (म्वा० उ० से०) । द्वे ॥^१

सरकोऽप्यनुतर्पणम् ।

'मृड् गती' । 'अपि' शब्दात् 'सरक' अप्यस्त्री । 'मद्यपानस्य' द्वे ॥^२

धूर्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्तो द्यूतकृतसमा ॥४३॥

धूर्वन्ति । 'हसिमृग—' (उ० ३.८६) इति तन् । अक्षदीर्घ्यति । णिनिः (३ २.७८) । कितेन वाति । अक्षेषु धूर्तः । पञ्च ॥ ४३ ॥^३

स्युर्लग्नका प्रतिभुवः

'आ (ओ) लस्जी—' (तु० आ० से०) क्त. (३ ४ ७२) । स्वार्थे कः । प्रतिनिधिर्भवति । द्वे 'जामिन' [लोके] ॥^४

सभिका द्यूतकारका ।

समाद्युतमस्यामिति । श्रीह्यादि. (५ २.१ ६) । द्वे ॥^५

धूतोऽस्त्रियामक्षयती वैतव पण इत्यपि ॥४४॥

दिवे. (दि० प० से०) क्त (३.३ ११४) । अक्षा पाशका. सन्त्यस्याम् । कितवस्य वर्म । पणो ग्लहोऽस्त्यस्मिन्^६ ॥ ४४ ॥^७

पणोऽक्षेषु ग्लहः

पश्यते उन्मृज्यते । ग्लह्यते । 'ग्लह आदाने' (म्वा० आ० से०) 'द्यूते लाप्यमानस्य' द्वे ॥^८

अक्षार्त् देवता पाशकाश्च ते ।

अक्षति । 'अक्षू ध्याप्ती' (म्वा० प० से०) । पाशयति, पशयति [वा] । 'पश बन्धने' घुरादि । ऋणि ॥^९

परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् ॥४५॥

परितो वामदक्षिणतो नयन् । एकम् ॥ ४५ ॥^{१०}

1 Goblet or drinking vessel [2] 2 Drinking [2]
3 Gambler [5] 4 Surety [2] 5 One who keeps a gambling-
house [2] 6 ग्ल. ग्लहोऽस्त्यस्मिन् 7. Gambling [5] 8 A thing
staked in gambling [2] 9 Dice [3] 10 Moving a piece at
Chess, draughts &c.

अष्टापदं शारिफलम्

पङ्क्तौ पङ्क्तौ अष्टौ पदान्यस्य । शारीणा फलम् । 'शारीणा खेलाधार-
पङ्क्त्य' द्वे ॥^१

प्राणिघृतं समाह्वय ।

प्राणिमि घृतं घृतम् । सम्यगाहूयन्तेऽत्र^२ । 'पुसि-' (३ ३.११८) इति
घ । द्वे ॥^३

उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिका ॥४६॥

तादृम्यादन्यतो वृत्ताबूह्या लिङ्गान्तरेऽपि ते ।

इति शूद्रवर्गः ॥१०॥

यौगिका भार्दङ्गिकादयः । प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकस्मिल्लिङ्गे उक्तास्ते तद्धर्म-
योगादन्यत्र वृत्तो सत्या लिङ्गान्तरेऽपि^४ बोध्या । यथा—'भार्दङ्गिककुलम्'
इत्यादि ॥

इतिशूद्रवर्ग ॥ १० ॥

इति श्रीमदाचार्यकृष्णमिश्रकृतायाममरकोशटीकाया द्वितीय काण्डे

समाप्त ॥ २ ॥

1 Draught-board, Chess board 2 M सम्यगाहूयन्ते 3 Gamb-
ling with fighting animals 4 M लिङ्गान्तरेपि ।

अमरकोशः

कृष्णमित्रटीकोपेतः

तृतीयः काण्डः

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरन्यैरपि ।

लिङ्गादि संग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥१॥

श्रीरामाय नमः । सामान्ये सामान्यकाण्डेऽस्मिन्^१ विशेष्यनिघ्नादिभिः शब्दैः, उपलक्षिता वर्गा उच्यन्ते । कीदृशाः वर्गाः ? स्वर्गादिवर्गाः पूर्वोक्ताः संश्रय आश्रयो येषाम् । सुकृत्वादयो देवासुरमनुष्येष्वेव संबध्यन्ते । लिङ्गान्यादी येषां तानि तेषां संग्रहाः । आदिना नाम (मा) नि ॥ १ ॥

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशं^२ प्रस्तुतं पदैः ।

गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥२॥

स्त्रीदाराद्यैः पदैर्यादृशैर्यल्लिङ्गसंख्याकैर्यादृशं विशेष्यं स्त्रीदारादिकं प्रकान्तम्, तस्य गुणादिशब्दास्तथा तादृग्लिङ्गवचना भेदका विशेषणानि भवन्ति । गुणशब्दा यथा—‘प्रवीणा स्त्री, प्रवीणा दाराः, प्रवीणं कलत्रम् ।’ द्रव्यशब्दो यथा—‘दण्डिनो स्त्री, दण्डिनो दाराः’ । क्रिया शब्दाः ‘पाचिका स्त्री’ इत्यादि ॥ २ ॥

सुखी पुण्यवान् धन्यः

सुखमस्यास्ति । धने साधुः । श्रीणि ॥^३

महेच्छतु महाशयः ।

महतीच्छास्य^४ । महानाशयोऽस्य^५ । द्वे ॥^६

हृदयालुः सहृदयः

प्रशस्तं हृदयमस्य । सह हृदयेन । द्वे ॥^७

1. M. सामान्यकाण्डे अस्मिन् 2. B. यादृशैः 3. A. lucky man [3]

4. M. महतीच्छास्य 5. M. महानाशयोऽस्य 6. A noble-minded or magnanimous person [2] 7. A good hearted man [2].

महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥

महानुत्साहोऽस्य^१ । 'दुस्साध्येऽपि तत्पर' द्वे ॥ ३ ॥

प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिता ।

वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥

प्रकृष्टा वीणाऽस्य^३ । निपुणति । 'पुण कर्मणि शुभे (तु० प० से०) । क। (३ १ १३५) । अभिजानाति । 'आतश्च-' (३ १ १६९) इति क । नितरा स्नात । 'नितदीम्या स्नाते' (८ ३ ८९) इति प । शिक्षा सजाताऽस्य^४ । विज्ञान बुद्धि प्रयोजनमस्य । 'तत्र नियुक्त (४ ४ ६९) इति ठक् । कृत सस्कृत मुखमस्य । कृत प्रशस्त कर्मास्य । कुश लाति ॥ ४ ॥^५

पूज्य प्रतीक्ष्य

पूज्यते । प्रतीक्ष्यते । द्वे ॥^६

साशयिकः सशयापन्नमानसः ।

सशयमापन्न । द्वे ॥^७

दक्षिणीयो^८ दक्षिणार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥

दक्षिणामहति । कडक (ग) रदक्षिणाच्छ च' (५ १ ६९) । 'दक्षिणा योग्यस्य' घ्रीणि ॥ ५ ॥^९

स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे ।

'वदेरान्य' (उ० ३ १०४) । स्यूलैर्महद्विलम्ब्यते । ष्यत् (३ २ १२४) । दाने शौण्ड विख्यात । 'बहुप्रदस्य' चत्वारि ॥^{१०}

जीवातृकः स्यादायुष्मान्

जीवति । 'जीवेरातृक्—' (उ० १ ८०) । 'आयुष्मन्' द्वे ॥^{११}

अन्तर्वाणस्तु शास्त्रवित् ॥ ६ ॥

अन्तर्वाण्यस्य । शास्त्र वेत्ति ॥ ६ ॥^{१२}

1 M महानुत्साहोस्य 2 A man possessed of great energy [2]
3 M वीणास्य 4 M सजातास्य 5 A learned or proficient person [10] 6 A venerable person [2] 7 A doubtful person [2] 8 B दक्षिणीयो 9 A person worthy of gift [3] 10 A munificent man [4] 11 A long lived person [2] 12 A very learned scholar [2]

परीक्षकः कारणिकः

परीक्ष्यते । ण्वुल् (३.१.१३३) । करणैः प्रयोजनमस्य । ठक् (४.४.८) । द्वे ॥^१

वरदस्तु समर्धकः ।

समृध्यति । 'ऋषु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) । ण्वुल् (३.१.१३३) द्वे ॥^२

हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमत्ता हृष्टमानसः ॥ ७ ॥

हर्षंति । ताच्छीत्ये चानश् (३.२.१२९) । विकुस्ते । प्रकृष्टं मनोऽस्य^३ । चत्वारि ॥ ७ ॥^४

दुर्मना विमत्ता अन्तर्मनाः स्यात्

दुःस्थितं मनोऽस्य^५ । त्रीणि ॥^६

उत्क उन्मत्ताः ।

उदगतं मनोऽस्य^७ । उच्छब्दात्कन् । 'उत्कम्भितमनसः' द्वे ॥^८

दक्षिणे सरलोदारी

दक्षते । 'द्रुदक्षिण्यामिनन्' (उ० २.५०) । सरं लाति । उद् आराति । आतः कः (३.१.१३६) त्रीणि ॥^९

सुकलो दारुभोक्तरि ॥ ८ ॥

शोभना वलाऽस्य^{१०} । एकम् ॥ ८ ॥^{११}

तत्परे प्रसितासक्ती

तत्परमुत्तमं यस्य । प्रवर्षेण सिनः । 'पिबन् वन्यने' (स्वा० उ० व०) । आ सजति स्म । त्रीणि ॥^{१२}

इष्टार्थयुक्त उत्सुकः ।

इष्टो यः अर्थः तत्र य उद्युक्तः । उच्छब्द उद्योगार्थः मुक्तादः । शोभते । सतः कन् । द्वे ॥^{१३}

1. Judge; examiner [2] 2. A benefactor or granter of a boon [2] 3. M. मनोस्य 4. A happy man [4] 5. M. मनोस्य 6. A sad man [5] 7. M. मनोस्य 8. An anxious person [2] 9. A courteous man [3] 10. M. वलाऽस्य 11. A person who is liberal in giving gifts and enjoying wealth [1] 12. A man engaged in any work [3] 13. A person striving for any desired object [2].

प्रतीते प्रथितरयातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥

प्रतीयते स्म । इण (अ० ५० अ०) क्त । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । क्त (३४७२) । 'विदलू लाभे' (तु० उ० अ०) । 'वित्तो मोग प्रत्यययो' (८२५८) इति साधु । षट् ॥ ९ ॥^१

गुणै प्रतीते तु कृतलक्षणाहितलक्षणौ

कृतमुच्चारित लक्षण नामस्य । आहतमभ्यस्त लक्षणमस्य । 'गुणै प्रमि दस्य' द्वे ॥ १० ॥^२

इभ्य आढ्यो धनी

इममर्हति । दण्डादि (५१६६) आध्यायति । [आ] त क (३११३६) । पृषोदरादि (६३१०९) । 'बहुधनस्य' त्रीणि ॥^३

स्वामी त्वोश्चर पतिरीशिता ॥ १० ॥

अधिभूर्नायको नेता प्रभु परिवृढोऽधिप ।

स्वमस्यास्ति । 'स्वामिर्नैश्वर्ये' (५२१२६) । ईष्टे । स्वेश—' (३११७५) इति वरच् । पातेर्डाति' (उ० ४५७) । ईष्टे । तृच् (३११३३) ॥ १० ॥ अधिभवति । क्विप् (३२१७९) । णीज् (भ्वा० उ० से०) 'ण्वुत्तृचौ' (३११३३) । भ्रमवति । विप्रसम्य—' (३२१८०) इति हु । 'वृहि वृद्धौ' (भ्वा० ५० स०) । प्रभौ परिवृढ' (७२१२१) इति साधु । अधिपाति । क (३११३६) । दश ॥^४

अधिकर्हि समृद्धः स्यात्

अधिका ऋद्धिरस्य । 'ऋधु [वृ] ऋ' (स्वा० ५० से०) । क्त (३४७२) । 'अतिसम्पन्नस्य' द्वे ॥^५

कुटुम्बव्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥

स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ।

कुटुम्बपोषणे व्यापृत उद्युक्त ॥ ११ ॥ अभ्यागारे नियुक्त । त्रीणि ॥^६

वराङ्गरूपोपेतो यः मिहमहन्नो हि स ॥ १२ ॥

वराणि श्रेष्ठानि अङ्गानि रूपाणि च यानि तैर्यत । मिहम्यव सहन्न देहा ऽस्य' ॥ १२ ॥^७

1 A famous man [6] 2 A man noted for his good qualities [2] 3 A rich man [3] 4 Lord master [10] 5 A prosperous person [2] 6 One who is diligent in supporting a family [3] 7 M देहस्य 8 A handsome person [1]

निर्धार्यः कार्यकर्ता यः संपतन् सत्त्वमपदा ।

धृज् (म्वा० उ० अ०) ण्यत् (३.१.१२४) । 'निर्धार्य' इति पाठे 'वृज् चरणे' (स्वा० उ० से०) । सत्त्वस्य वित्तस्य संपदुत्कर्षः तथा संपतन्संपद्यमानः । 'निस्सार्यकार्यकर्तुः' एकम् ॥^१

अवाचि मूकः

न वागस्य । 'मू' इति कायति । द्वे ॥^२

अथ मनोजवः स पितृसन्निभः ॥ १३ ॥

मनोजेऽमिलापे^३ वसति । पितेव सम्यग्विभाति । 'पितृसमस्य' द्वे ॥ १३ ॥^४

सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ।

कोकति (ते) । 'कुक आदाने' (म्वा० आ० से०) । पृषोदरादिः (६.३.१०९) एकम् ॥^५

लक्ष्मीवांस्तलक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान्

'लक्ष्म्या अञ्च' (ग० ५.२.१००) इति दमः । चत्वारि ॥^६

स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ १४ ॥

'स्निह प्रीतो' (दि० ५० अ०) । क्तः । 'वत्सांशा [सा] भ्यां कामवले' (५.२.९८) इति लच् ॥ १४ ॥^७

स्यादयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः ।

दयाऽस्थास्ति^८ । 'स्पृहिगृहि—' (३.२.१५८) इत्यालुच् । करुणा शील-
मस्य । ठक् (४.४.६१) । सुष्ठु उः शंभु, स्वि रतः । चत्वारि ॥^९

स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दोऽनिरवग्रहः ॥ १५ ॥

स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानमस्य । अपगतमावृतमावरणमस्य । स्वेनेरितुं शीलः ।
स्वः छन्दोऽदिप्रायोऽस्य^{१०} । निर्गतोऽवग्रहान्नियमनात्^{११} पञ्च ॥ १५ ॥^{१२}

1. One who works diligently [2] 2. A mute [2] 3. M. मनोजेमिलापे 4. A fatherly child [2] 5. One who gives a girl in marriage with due ceremony and suitable decoration [1] 6. A wealthy or fortunate man [4] 7. An affectionate person [2] 8. M. दयास्थाति 9. A kind man [4] 10. M. छन्दोमि-
प्रायोस्य 11. M. निर्गतोऽवग्रहान्नियमनात् 12. An independent man [5].

परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ।

परः अधि उपर्यस्य पराधीनः । 'अपडक्ष—' (५४७) इति ख । परः स्वाम्यस्यास्ति । चत्वारि ॥^१

अधीनो निष्ण आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ ॥१६॥

इनमधिगतः । निहयते निगृह्यते । क (वा० ३३५८) । आयत्यते । यते (भ्वा० आ० से०) क्त (३४७२) । गृह्यते । 'पदास्वरि—' (३१११९) इति क्यप् ॥ १६ ॥^२

खलपू स्याद्बहुकरः

खल पुनाति । 'भुव माजयत द्वे ॥'^३

दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ।

दीर्घे सूत्रे व्यवस्था यस्य । विलम्बन क्रियाकर्तुं ' द्वे ॥'^४

जालमोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्

जालयति । बाहुलकामः । द्वे ॥^५

कुण्ठो मन्द क्रियासु यः ॥ १७ ॥

'कुटि आलस्ये' (भ्वा० प० से०) । मन्दोऽलसः^६ एकम् ॥ १७ ॥^७

कर्मक्षमोऽलकर्मोणः

कर्मसु क्षमः । अल समर्थः कर्मणः । 'अपडक्ष—' (५४७) इति ख । द्वे ॥^८

क्रियावान् कर्मसूद्यतः ।

क्रियाऽस्यास्ति^९ । एकम् ॥^{१०}

स कर्म कर्मशीलो यः

कर्मशीलमस्य । 'छत्रादिभ्यो ण' (४४६२) । द्वे ॥^{११}

कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥१८॥

1 A person dependent on another [4] 2 A dependent person (in general) [5] 3 Sweeper [2] 4 A man working slowly [2] 5 An inconsiderate person [2] 6 M मन्दोत्तम 7 An indolent man [1] 8 A person able to do a work [2] 9 M क्रियास्यास्ति 10 A person engaged in any work [2] 11 An assiduous man [2]

कर्मणि शूरः । 'कर्मणि घटोऽठच्' (५.२.३५) 'प्रयत्नेन प्रारब्धकर्मसमा-
पकस्य' द्वे ॥ १८ ॥^२

कर्म (भर) ण्यभुक्कर्मकरः

कर्मसु साधु । मरण्यं वेतनं मुहुक्ते । 'कर्मणि भृतौ' (३.२.२२) इति टः ।
कर्मकरः । द्वे ॥^३

कर्मकारस्तु तत्क्रियः ॥

तत्क्रियः कर्मकारक्रियः । 'यो वेतनं विना कर्म करोति तस्य' एकम् ॥^४

अपस्नातो मृतस्नातः

अपकृष्टं स्नातः । मृते स्नातः । द्वे ॥^५

आमिषाशी तु शौण्डिलः ॥१९॥

आमिषमश्नाति । शुष्कं लाति तस्यायम् । द्वे ॥^६

बुभुक्षितः स्यात् क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः ।

बुभुक्षा जाताऽस्य^७ । 'वसतिक्षुधोः—' (७.२.५२) इतीट् । अत्तुमिच्छुः ।
'सनाशंस—' (३.२.१६८) इत्युः । अशनाया जाताऽस्य^८ । चत्वारि ॥^९

परान्नः परापिण्डाद.

परान्नं नित्यमस्य । परापिण्डमस्ति । द्वे ॥^{१०}

भक्षको घस्मरोऽद्वारः ॥२०॥

भक्षयति । ण्वुल् (३.१.१३३) । 'सृधस्यदः क्मरच्' (३.२.१६०) ।
'भक्षणपरस्य' त्रीणि ॥ २० ॥^{११}

आद्यूनः स्यादौदारिको विजिगीषाविवर्जिते ॥

दिवेः क्नः (३.४.७२) । 'दिवोऽविजिगीषायाम्^{१२}' (८.२.४९) इति नः ।
उदरे प्रसृतः । 'उदराट्टगाद्यूने' (५.२.६७) ॥^{१३}

-
1. M. घटोठच् 2. A man completing his work diligently [2]
3. A hired labourer or servant [2] 4. A labourer performing work without any remuneration [1] 5. One who has bathed after a death or funeral [2] 6. Non-vegetarian [2] 7. M. जातास्य 8. M. जातास्य 9. A hungry man [4] 10. A person living or subsisting on the food of others [2] 11. A glutton [2] 12. M. दिवोविजिगीषायाम् 13. A voracious person [2].

उभौ त्वात्मभरिः कुक्षिभरिः स्वोदरपूरके ॥२१॥

आत्मान च कुक्षि च विमति । 'फलेग्रहिरात्मभरिश्च' (३ २ २६) इति साधु । चात्कुक्षिभरि द्वे ॥ २१ ॥^१

सर्वान्नीनस्तु सर्वान्नभोजी

सर्वेषामन्नानि भुङ्क्ते । 'अनुपदसर्वान्न—' (५ २ ९) इति ख । द्वे ॥^२

गृध्नस्तु गर्धन ।

लुब्धोऽभिलाषकस्तृष्णक्

'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । 'असिगृधि—' (३ २ १४०) इति क्तु । 'जुचङ्क्रम्य' (३ २ १५०) इति युच् । 'लुम गाध्यै' (दि० प० से०) क्त (३ ४ ७२) । अभिलपति । लपपत— (३ २ १५४) इत्युक्त् । तृप्यति । 'स्वपितृपोर्नजिङ्' (३ २ १७२) । पञ्च ॥^३

समौ लोलुपलोलुभौ ॥२२॥

गहित लुम्पति । 'लुपसद—' (३ १ २४) इति यङन्तादच् । मृश लुम्यति । यङन्तादच् । 'अतिलुब्धस्य द्वे ॥२२॥^४

सोन्माद' तून्मदिष्णु स्यात्

उन्माद्यति । तच्छील । अलकृवादिना (३ २ १३६) इष्णुच् । द्वे ॥^५

अविनीत समुद्धत ।

न विनीत । हन्ते क्त । द्वे ॥^६

मत्से शौण्डोत्कटक्षीवा

मदे क्त (३ ४ ७२) । शौण्डाया पानागारे मवा । उद्गत कट आवरण मस्य । 'क्षीवृ मदे' (म्वा० आ० से०) । 'अनुपसर्गत्फुल्ल—' (८ २ ५५) इति साधु । चत्वारि ॥^७

कामुके कमितानुक ॥२३॥

कम्प्र कामयितामीक कमन कामनोऽभिक ।

कामयते । 'लपपत—' (३ २ १५४) इत्युक्त् । णिञ् भावे नृच् । अनु

1 A selfish man Caring to feed his own belly [2]

2 A person accepting meals from every one [2] 3 A greedy person [5]

4 A very greedy man [2] 5 B उ न् 6 A

mad man [2] 7 An ill behaved person [2] 8 An intoxica-

ted man [2]

कामयते । अमिकामयते । 'अनुकामिका—' (५.२.७४) इति साधुः ॥२३॥
 'नमिकम्पि—' (३.२.१६७) इति २ः । 'अनुक—' (५.२.७४) इति
 अमीकः साधुः । नव ॥^१

विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः ॥२४॥

'अचो मत्' (३.१.६७) । विनयं गृह्णाति । आश्रुणोति । अच् (३.१.१३४)
 'विधातुं शक्यस्य' चत्वारि ॥२४॥^२

वश्यः प्रणोयः

'वशं गतः' (४.४.८६) यत् । प्रणोयते । यत् (३.१.९७) ॥^३

निभृतविनीतप्रश्रिताः समोः ।

भृजः (म्वा० उ० अ०) क्तः (३.२.१०२) श्रिजः (म्वा० उ० से०)
 क्तः (३.२.१०२) । 'विनययुक्तस्य' त्रीणि ॥^४

धृष्टे धृष्णुः-^५वियातश्च

त्रिधृषा (स्वा० प० से०) क्तः । 'त्रिसिगृधि—' (३.२.१४०) इति
 क्तुः । 'धृषेच्च' । विरुद्धं यातं गमनमस्य । त्रीणि ॥^६

प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥२५॥

प्रगल्भते । अच् (३.१.१३४) । प्रतिमया अन्वितः । द्वे ॥२५॥^७

स्यादघृष्टे तु शालीनः

शालाप्रवेशमर्हति । 'शालीनकौपीने—' (५.२.२०) इति साधुः । 'सल-
 ज्जस्य' द्वे ॥^८

विलक्षो विस्मयान्विते ।

विरुद्धं लक्षयते, निष्प्रतिपत्तिरित्यर्थः द्वे ॥^९

अधीरे कातरः

ईषत्तरति ॥^{१०}

1. A lustful person [9] 2. An obedient person [4] 3. A
 submissive man [2] 4. A humble or well-behaved person
 [4] 5. B. prefers धृष्यक् 6. A shameless man [3] 7. A person
 endowed with genius [2] 8. A modest man [2] 9. An
 astonished person [2] 10. An impatient man [2].

त्रस्नौ भीरुभीरुकभीलुका ॥२६॥

विभेति । 'मिय क्रुक्लुकनौ' (३ २ १७४) । 'क्रुकतपि' (वा० ३ २ १७४)
'भयशीलस्य' चत्वारि ॥२६॥^१

आशंसुराशसितरि

आशसते । 'सनाशस—' (३ २ १६८) इत्यु । 'इष्टार्थप्राप्तीच्छो' द्वे ॥^२

गृह्यालुर्ग्रहीतरि ।

'गृह ग्रहणे' चुरादि । 'स्पृहिगृहि—' (३ २ १५८) इत्यालुच् । द्वे ॥^३

श्रद्धालु श्रद्धया युक्त

'स्पृहि—' (३ २ १५८) इत्यालुच्, श्रद्धालु ॥^४

पतयालुश्च पातुके ॥२७॥

पतति । आलुच् (३ २ १५८) । लपपत्त—' (२ १५४) इत्युक्त् ।
द्वे ॥२७॥^५

लज्जाशीलेऽपत्रपिण्णु

अपत्रपते । अलकृजादिना (३ २.१३६) इण्णुच् । द्वे ॥^६

वन्दारुरभिवादके ।

'शू. वन्द्योराह' (३ २ १७३) । द्वे ॥^७

शरारुर्धातुको हिंस्रः^८

शू. णाणि । 'शू. हिंसायाम् (क्रया० प० स०) । आ [रु] 'लपपत्त—'
(३ २ १५४) इत्युक्त् । 'नमिकम्पि—' (३ २ १६७) इति र । त्रीणि ॥^९

स्याद्वर्धिष्णुस्तु^{१०} वर्धन ॥ २८ ॥

वृध (म्वा० आ० से०) इण्णुच् (३ २ १३६) । 'अनुदात्ताश्च—'
(३ २ १४९) इति युच् ॥२८॥^{११}

उत्पतिष्णुस्तूत्पतित

ऊर्ध्वपतनशील । द्वे ॥^{१२}

1 A timid person [4] 2 A hopeful man [2] 3 Taker
acceptor, holder [2] 4 A faithful man [2] 5 A man
tending to fall [2] 6 A bashful person [2] 7 Saluter [2]
8 B and K. हिंस्र 9 A noxious man [3] 10 B स्याद्वर्धिष्युश्च
11 Growing [2] 12 Going up [2]

अलंकरिष्णुस्तु मण्डनः ।

‘क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च’ (३.२.१५१) इति युच् । द्वे ॥^१

भूष्णुर्मविष्णुर्मविता

मवनशीलः । ‘ग्लानि—’ (३.२.१३९) इति रस्तुः । चादभुवः । ‘भुवश्च’ (३.२.१३८) इतीष्णुच् । त्रीणि ॥^२

वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ ॥ २६ ॥

‘वर्तनशीलस्य’ द्वे ॥ २६ ॥^३

निराकरिष्णुः क्षिप्नुः स्यात्

क्षिपे (तु० उ० अ०) ‘असि—’ (३.२.१४०) इति क्तुः । द्वे ॥^४

सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः ।

सान्द्रः स्निग्धः, घनचिक्कणः । ‘मञ्जमासमिदो घुरच्’ (३.२.१६१) द्वे ॥^५

हाता तु विदुरो विन्दुः

वेत्ति । ‘विदिमिदि—’ (३.२.१६२) इति कुरच् । ‘विन्दुरिच्छुः’ (३.२.१६९) इति साधुः । त्रीणि ॥^६

विकासी तु विकस्वरः ॥ ३० ॥

विकसति । ‘वौ कप—’ (३.२.१४३) इति धिनुण् । ‘स्थेराभास—’ (३.२.१७५) इति वरच् । ‘विकसनशीलस्य’ द्वे ॥ ३० ॥^७

विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी च विसारिणि ।

‘सृ गतो’ (भ्वा० प० अ०) ‘इप्पशजि—’ (३.२.१६३) इति क्वरप् । ‘सृषसि—’ (३.२.१६०) इति क्मरच् । प्रे लप—’ (३.२.१४५) इति सरतेधिनुण् । चत्वारि ॥^८

सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी ॥ ३१ ॥

सहेरिष्णुच्—(३.२.१३६) युचौ (३.२.१४९) । तिजेः क्षमायाच् । सत् (३.१.५) ॥ ३१ ॥^९

-
1. Decorating [2] 2. Becoming [3] 3. Abiding, staying [2] 4. Repudiating [2] 5. Smooth, soft; thick, dense [2] 6. Awise or learned man [3] 7. Opening or blossoming [2] 8. Sprading about [2] 9. A person who is Capable of enduring [6].

क्रोधनोऽमर्षणः क्रोधी (कोपी)

क्रुधमण्डा—' (३. १५) इति युच् । कोपी । णिनिः (३.३.१७०) ।
श्रीणि ॥^१

चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ।

'चडिकोपे' (भ्वा० आ० से०) । द्वे ॥^२

जागरूको जागरिता

जागतेर्जागरुकश्च (३.१.१६५) ॥^३

घूर्णित. प्रचलायित. ॥ ३२ ॥

'घूर्ण भ्रमणे' (भ्वा० आ० से०) । क्त (३.४.७२) प्रचल इवाचरित —
॥ ३२ ॥^४

स्वप्नक् शयालुर्निद्रालु

स्वपिति । 'स्वपितृपोर्नजिङ्' (३.२.१७०) 'शीडश्च' (वा० ३.२.५८)
इत्यालुच् । 'द्रा कुन्सायाम्' (अ० प० अ०) । 'सृष्टिगृहि—' (३.२.१५८)
इत्यालुच् । श्रीणि ॥^५

निद्राणशयितौ समौ ।

द्राते के (३.४.७२) 'सयोगादे' (८.२.४३) इति नः । द्वे ॥^६

पराङ्मुखः पराचीन

पराञ्चति । 'श्रृत्विग्—' (३.२.५९) आदिना विवन् । पराब् मुखमन्व ।
'विमापाञ्चे —' (५.४.८) इति स्वार्थे ण् । 'विमुग्यस्य' द्वे ॥^७

स्यादवाङ्मयधामुखः ॥ ३३ ॥

अवाञ्चति । द्वे ॥ ३३ ॥^८

देवानद्भ्यति देवद्रुपह्

'विष्वग्देवयो —' (६.३.९२) इत्यदि ॥^९

विष्वद्रुपह् विष्वगद्भ्यति ।

विष्वक्शर्वत, अञ्चति गच्छति ॥ १० ॥

1. An angry man [3] 2. A wrathful person [2] 3. A wakeful man [2] 4. One nodding his head (while asleep in sitting posture) [2] 5. A sleepy person [3] 6. A person who is sleeping [2] 7. A man with his face turned away [2] 8. A Person with his face downwards [2] 9. A worshipper of gods [1] 10. One who is all-pervading, or roams everywhere [1]

य सहाञ्चति सध्रयङ् स

‘सहस्य सधि’ (६३९५) ॥^१

स तिर्यङ् यस्तिरोञ्चति ॥ ३४ ॥

तिरसस्तिरि (६३९४) ॥ ३४ ॥^२

वदो वदावदो वक्ता

वदति । अच् (३११३४) । ‘चलिचरि—’ (वा० ६११२) इति
द्वित्वादि । त्रीणि ॥^३

वागीशो वाक्पति समौ ।

वाचामीश । ‘पटुवचनस्य’ द्वे ॥^४

वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि ॥ ३५ ॥

वाचो युक्ते पटु । ‘वाग्दिव्यदम्प्य’ (वा० ६३९१) इत्यलुक् ।
प्रशस्ता वागस्य । ‘वाचो गिमिनि’ (५२१८४) । ‘कुवादिषु’ (ग० ४११५१)
‘वावदूक’ शब्दपाठाद् ‘वदे’ ऊक् । चत्वारि ॥ ३५ ॥^५

स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्हवाक् ।

‘जल्पमिक्ष—’ (३२१५५) इति पाकन् । ‘आल्जाटचो बहुभाषिणि’
(५२१२५) ॥^६

दुसुस्ते मुखरावद्धमुखौ

दुनिदित मुखमस्य । ‘समुख—’ (वा० ५२१०७) इति र । न वद्ध
मुखमस्य । ‘अप्रियवादिन’ त्रीणि ॥^७

शक्त * प्रियवदे ॥ ३६ ॥

शक्ते क्त । प्रिय वदति । द्वे ॥ ३६ ॥^८

लोहल स्यादस्पुटवाक्

‘रह कत्यनादौ । लोह लाति । द्वे ॥ १० ॥

1 A person going along [1] 2 A person going in an oblique direction [1] 3 Speaker [3] 4 Orator [2] 5 An eloquent man [4] 6 A talkative or garrulous person [4] 7 A scurrilous man [3] 8 B रह 9 A sweet speaking person [2] 10 One who speaks indistinctly [2]

गर्ह्यवादी तु कद्वदः

कुत्सित वदति । को कत् (६३१०२) । द्वे ॥^१

समौ कुवादकुचरौ

कुत्सितो वादोऽस्य^२ । कुत्सित चरति । 'कुत्सितवादिन' द्वे ।^३

स्यादसौम्यस्वरोऽस्वर ॥३७॥

असौम्यो रुक्ष स्वरोऽस्य^४ । द्वे ॥३७॥^५

रवण शब्दनः

रोति । 'चलनशब्दार्थात्—' (३२१४८) इति युच् । द्वे ॥^६

नान्दीवादी नान्दीकर समौ ।

नान्दीवदनशील । नाटकादौ मङ्गलार्थं भेर्यादिवादन नान्दी ॥^७

जडोऽज्ञे

'जल घातने' (म्वा० प० से०) । लस्य ड । द्वे ॥^८

अनेडमूकस्तु^९ वक्तु श्रोतुमशिक्षिते ॥३८॥

अनेडराडसदृश, स घातो मूकश्च । वाक्यश्रुतिहीन ॥३८॥^{१०}

तूष्णींशीलस्तु तूष्णीक

तूष्णीं शील यस्य । 'शीले को मलापश्च' (वा० ५३७१) । 'मौनिन' द्वे ॥^{११}

नग्नोऽवासा दिगम्बरः ॥

'ओलस्त्री धीडे' (सु० वा० से०) । क्त (३४७२) । न वासोऽस्य ।^{१२}

दिग् बम्बरमस्य । धीणि ॥^{१३}

निष्कासितोऽवकृष्टः स्यात्

'वस गतो' (म्वा० प० से०) । ण्यन्तात्क (३२१०२) । अवकृष्यते
निस्सर्ग्यते । द्वे ॥^{१४}

1 One who speaks ill [2] 2 M वादोम्य 3 An abusing man [2] 4 M स्वरोरु 5 A harsh voiced person [2] 6 Anything sounding [2] 7 The speaker of nandi (benediction) [2] 8 A stupid [2] 9 B एडमूकस्तु 10 A deaf mute [1] 11 A silent man [2] 12 M वासोस्य 14 A nude person [3] 14 One who is expelled or turned out [2]

अपध्वस्तस्तु धिक्कृतः ॥३९॥

ध्वंसेः (म्वा० आ० से०) क्तः (३.२.१०२) । 'धिक्' इति कृतम् ।
द्वे ॥३९॥^१

आत्तगर्वोऽभिभूतः स्यात्

आत्तो गर्वोऽस्य^२ । 'गन्धः' — इत्यन्ये । द्वे ॥^३

दापितः^४ साधितः समौ ।

दाप्यते । दापः (जु० उ० अ०) प्यन्तात्कः । दापितस्य धनस्य पुख्यस्य
चा । द्वे ॥^५

प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥४०॥

दिशेः (तु० उ० अ०) असेः (दि० प० से०) च क्तः (३.२.१०२) ।
चत्वारि ॥४०॥^६

निकृतः स्याद् विप्रकृतः

निः क्रियते खलीक्रियते स्म । द्वे ॥^७

विप्रलब्धस्तु वञ्चितः ।

'वञ्चु गतो' (म्वा० प० से०) । प्यन्तात्कः (३.२.१०२) । द्वे ॥^८

मनोहृतः प्रतिहृतः प्रतिबद्धो हृतश्च सः ॥४१॥

मनो हृतं यस्य । 'वृत्तमनोमङ्गलस्य' चत्वारि ॥४१॥^९

अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तः

क्षिपेः (तु० उ० अ०) क्तः (३.२.१०२) । 'कृताक्षेपस्य' द्वे ॥^{१०}

बद्धे कीलितसंयतो ।

'कील बन्धे' (म्वा० प० से०) क्तः (३.२.१०२) । ऋणि ॥^{११}

आपन्न आपत्प्राप्तः स्यान्

पदेः (दि० धा० अ०) क्तः (३.२.१०२) । आपदं प्राप्तः । द्वे ॥^{१२}

1. A person reproached [2] 2. M. गर्वस्य 3. A humiliated man [2] 4. B. refers to also another reading दापितः 5. A person or thing caused to be given [2] 6. Anything turned down with contempt [4] 7. An insulted man [2] 8. One who is cheated [2] 9. A disappointed person [4] 10. A person censured [2] 11. One tied or fastened [2] 12. A distressed person [2].

कादिशीको भयद्रुत ॥ ४० ॥

‘का दिश यामि’ इत्याह । पृषोदरादि (६३१०९) । भयाद् द्रुत ।
द्वे ॥ ४० ॥^१

आक्षारित क्षारितोऽभिशस्ते

आक्षायत । ‘क्षर सचलने’ (भ्वा० प० से०) । ण्यन्त । ‘शसु हिसायाम्’
(भ्वा० प० से०) क्त (३९१०२) । ‘मिथ्याव्यभिचारादिना दूषितस्य’
श्रीणि ॥^२

सकसुकोऽस्थिरे ।

‘समि कस उकन् (उ० २२९) । ‘चलस्वभावस्य’ द्वे ॥^३

व्यसनार्तोपरक्तौ दौ

व्यसननार्त । रञ्जे (भ्वा० प० अ०) क्त (३२१०२) । ‘पीडायु-
क्तस्य’ द्वे ॥^४

विहस्तव्याकुलौ समौ ॥ ४३ ॥

विक्षिप्तो हस्तोऽस्य^५ । व्याकोलति । ‘कुल सस्यान (भ्वा० प० से०) ।
द्वे ॥ ४३ ॥^६

विकलवो विह्वल

विकलवते । कृड् गतो’ (भ्वा० आ० स०) । विह्वलति । ‘ह्वल [चल]
ने’ [भ्वा० प० से०] । ‘धारणायामग्नस्य’ द्वे ॥^७

स्यात्तु विवशोऽरिष्टदुष्टधी ।

अरिष्टन मरणचिह्नेन दुष्टा धीर्यस्य ॥^८

कश्य कशार्हे

कशामर्हति । दण्डादि (५१६६) । ताडनाहंस्य’ द्वे ॥^९

सनद्धे त्वाततायी यधोद्यते ॥ ४४ ॥

आनत यथा तथा अयने । ‘अय गतो’ (भ्वा० आ० स०) ॥ ४४ ॥^{१०}

1 A person fleeing from fear [2] 2 A man falsely accused of adultery &c [3] 3 A fickle person [2] 4 A man involved in distress [2] 5 M रम्नाम्य 6 A perplexed person [2] 7 An agitated man [2] 8 One apprehensive of his death [2] 9 One who deserves flogging [2] 10 A person endeavouring to kill some one [1]

द्वेष्ट्ये त्वक्षिगतः

‘द्विष अप्रीतो’ (अ० उ० अ०) । ण्यत् (३ १ १२४) । अक्षिविषय गत ।

‘द्वेषाहंस्य’ द्वे ॥^१

बध्य शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ।

बधमर्ह । शीर्षस्य शिरसच्छेद , तमर्हति । द्वे ॥^२

विष्यो विषेण यो बध्यः

विषेण बध्य । ‘नौबय —’ (४४ ९१) इति यत् ।^३

मुश (स) ल्यो मुश (स) लेन य ॥ ४५ ॥

मुशलो दण्डादि ॥ ४५ ॥^४

शिशिवदानोऽकृष्णकर्मा

‘शिवदि स्वये’ (भ्वा० आ० से०) । लिट् ववानज्वा (३ २ १०६) ।

अकृष्ण शुक्ल कर्मास्य ॥ ‘अपापकर्मण’ द्वे ॥^५

चपलदिचक्रुर समौ ।

चपलि । चप सान्त्वते’ (भ्वा० प० स०) । वृषादित्वात् (उ० १ १०६) कञ् । ‘चि’ इति अव्यक्त कुरति । ‘कुर शब्दे (तु० प० से०) । ‘दोषम-निश्चय वधादिकमाचरत’ द्वे ॥^६

दोषैकदृक् पुरोभागी

दोष एकस्मिन् दृग्यस्य । पुराग्ने’ भजते । द्वे दापदश्चिन’ ॥^७

निकृतस्त्यनृजु शठ ॥ ४६ ॥

‘वृता छेदन’ (तु० प० से०) । क्त । ‘शठ वैनवे’ (भ्वा० प० से०) ।

त्रीणि ॥ ४६ ॥^८

कर्णेजप सूचक स्यात्

कर्णे जपति । स्तम्बकर्णयो —’ (३ २ १३) इत्यच् । ‘सूच पैगुय’ (चु० उ० से०) । द्वे ॥^९

1 An eye-sore [2] 2 A person fit to be beheaded [2] 3 A man deserving death by poison [1] 4 A person to be pounded or put to death with a club [1] 5 A sinful or wicked man [2] 6 A rash or inconsiderate person [2] 7 M गुह्ये 8 A fault finding man [2] 9 A rouge [3] 10 Whisperer [2]

पिशुनो दुर्जन खल ।

पिशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'क्षुधिपिशि—' (उ० ३ ५५) इति उनन् । दुष्टो जन । ख छिद्र लाति ॥^१

नृशसो घातुक क्रूर पाप

नृन् शसति हन्ति । हति, तच्छील । 'लपपत—' (३ २ १५४) इत्युक्ञ् । कृन्तति । कृते (तु० प० से०) '—क्रू च' (उ० २ २१) इति रक्प्रत्यये क्रूभाव । पापमस्यास्ति । 'परद्रोहकारिण' चत्वारि ॥^२

धूर्तस्तु वज्रक ॥ ४७ ॥

धूर्वति । 'धूर्वी हिंसायाम्' (म्वा० प० से०) । 'हसिमृग्रि—' (उ० ३ ८६) इति तन् । राल्लोप (६ ४ २१) । 'वञ्चु गतो' (म्वा० प० से०) । द्वे ॥ ४७ ॥^३

अज्ञे मूढयथाजानमूर्खवैधेयगालिश ।

मुह्यति । क्त । जात जन्मकालविशेषमनतिक्रम्य वर्तते । 'मुहे खो मूर्ख' (उ० ५ २२) । विधय एव वैधय । वडिशस्याय प्रिय । डस्य ल ॥^४

कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितपचा ॥ ४८ ॥

कुत्सितोऽयं स्वामी । कन् (६ ३ १०१) ल्युट् (३ ३ ११३) क्षुद्यते । 'स्फायि—' (उ० २ १३) इति रक् । कि पचति । ताच्छील्ये चान् (३ २ १२९) । मित पचति । मितनखे च (३ २ ३४) इति खच् । पञ्च ॥ ४८ ॥^५

नि स्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि स ।

निर्गत स्वमस्य । दुष्टा विधास्य^६ । दीन् क्षये' (दि० आ० अ०) । क्त (३ ४ ७२) स्वादित्वात् 'ओदितश्च' (८ २ ४५) इति न । दरिद्राति । अच् (३ १ १३४) पञ्च ॥^७

वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥ ४९ ॥

'वनु याचने' (त० आ० स०) । वनिमिच्छति । क्यजतात् (३ १ ८) ण्वुल् (३ १ १३३) । याचे (म्वा० उ० स०) ल्यु (३ १ १३४) । 'मृग अवेपणे' (चु० आ० से०) युच् । अर्थोऽस्यास्ति^८ ॥ ४९ ॥^९

अहकारवानहयुः शुभयुस्तु शुभान्वित ।

'अहशुभयोयुंस्' (५ २ १४०) ॥^{१०}

1 Slanderer [3] 2 A cruel person [4] 3 A cheat [2] 4 A foolish man [6] 5 Miser [5] 6 M विधास्य 7 A poor person [5] 8 M अर्थोऽस्यास्ति 9 Begger [5] 10 A proud and an auspicious man [2 each]

दिव्योपपादुका देवाः

देवा दिव्योपपादुका उच्यन्ते । दिवि भवा दिव्याः । 'लपपत—' (३.२.१५५)
इत्युक्त्वा । दिव्याश्च ते उपपादुकाश्च ते ॥^१

नृगवाद्या जरायुजाः ॥५०॥

जरायोगर्भाज्जाताः ॥५०॥^२

स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः

स्वेद कृमा । तस्माज्जाताः ॥^३

पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः^४ ।

उद्भिदस्तर्गुल्माद्याः^५ उद्भिदुद्भिभञ्जमुद्भिदम् ॥५१॥

उद्भिन्नति भुवम् । उद्भिदो जातम् । 'इगुपध—' (३.१.१३५) इति
कः ॥ ५१ ॥^६

सुन्दरं रुचिरं चारु सुपमं साधु शोभनम् ।

कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोह्रं मञ्जु मञ्जुलम् ॥५२॥

मुष्टु द्वियते । 'ग्रहवृद्ध—' (३.३.५८) इत्यप् । वृषोदरादिः (६.३.
१०९) । रचि राति । चरति मनोऽस्मिन्^७ । दसनि—' (उ० १.३) इति छुण् ।
शोभनं समं सर्वमस्य । 'मुविनिदुम्भ्यः' (८.३.८८) इति षः । साधेः (स्वा०-
प० अ०) 'वृवापा—' (उ० १.१) इत्युण् शुभेः (म्वा० आ० से०) युच्
(३.२.१४९) । कमेः (म्वा० आ० से०) क्त. (३.२.१०२) । मनो रमयति ।
रुच्यते । 'राजमूय—' (३.१.११४) इति साधु । मन एव नं यत्र । मञ्ज्यते ।
'मजि घ्यतो' सौत्रम् । बाहुलकादुः । मञ्चु मञ्जुत्वं लाति ॥५२॥^८

तदासेचनकं^९ वृमेनास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् ।

आधिच्यते मनोऽयं^{१०} । ल्युटः (३.३.११७) वच् (५.३.७१) ॥^{११}

अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्य दयितं चल्लमं प्रियम् ॥५३॥

श्येः (तु० प० से०) क्तः (३.२.१०२) । आप्लृः (स्वा० प० अ०)

1. Gods; divine beings [1] 2. Any being born from the womb as man, cow &c. [1] 3. Insects generated by warm vapour or sweat [1] 4. Birds and other beings born from eggs [1] 5. Trees, plants &c. which sprout [1] 6. One which sprouts or germinates [3] 7. M. मनोस्मिन् 8. Beautiful [12] 9. B. वदधेयनकं 10. M. मनोऽयं 11. Charming [1].

सन (३१७) क्त (३२१०२) । 'हृदयस्य प्रियम्' (४४५) इति यत् । दया जाताऽस्य^१ । वल्लत । 'वल्ल सवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'रासिबल्लिभ्या च' (उ० ३१२५) इत्य भच् । प्रीणाति । प्रीञ (क्रया० उ० अ०) क (३११३५) ॥५३॥^२

निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्यावमाधमा ।

कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः समाः ॥५४॥

कुपे (भ्वा० प० अ० तु० अ० अ०) क्त (३२१०२) ऋच्छति । ऋ गतो' [भ्वादि] । अवद्यावमाधमावरेफा कुत्सिते' (उ० ५५४) इति निपात । 'रिफ वत्थनादौ (तु० प० से०) । याप्यते । याते (अ० प० अ०) प्यन्ताद्यत् (३११७) । अर्वाति । पक्षे वकारस्य धकारो निपातात् । कुत्सित पूयते । 'पूयी विशरणे (भ्वा० आ० से०) । कुत्सा जाताऽस्य^३ । न उद्यते । खेटति । 'खिट त्रासे (भ्वा० प० से०) । गर्ह कुत्सायाम् (भ्वा० आ० से०) । 'ऋहलोप्यन्तु (३११२४) । अणति अणक । अच (३११३४) कुत्साया कन् (५३७४) ॥४४॥^४

मलीमस तु मलिन कच्चर मलदूषितम् ।

मलोऽस्यास्ति^५ । 'ज्योत्स्नातमिल्ला- (५२११४) इति साधु । कुत्सितं चरति । रथवदयोश्च (६३१०२) इति चात्वत् । चत्वारि ॥^६

पूत पवित्र मेध्य च

पूयते स्म । पूड (भ्वा० आ० स०) क्त (३२१०२) । 'वतरि चपिदेवतयो (३२१८६) इतीत्र । मधनीयम् । प्यत् । (३११२४) त्रीणि ॥^७

वीध्र तु विमलात्मकम् ॥५५॥

विशेषण इध । 'वाविध' (उ० २२६) इति क्रन् । 'स्वभावनिर्मलस्य' द्वे ॥५५॥^८

निर्णिक्त शोधित मृष्ट निशोध्यमनवस्करम् ।

णिजे (जु० उ० अ०) क्त (३२१०२) । मृजे (अ० प० से०) क्त (३२१०२) । निष्क्रान्त दाध्यात् । नास्त्यवस्कराऽत्र^९ । 'अपनीतमलस्य' पञ्च' ॥^{१०}

1 M जातास्य 2 Favourite [6] 3 M जातास्य 4 Mean vile [13]
5 M मलोस्यास्ति 6 Dirty [4] 7 Sacred [3] 8 Pure (by nature) [2] 9 M नास्त्यवस्कराऽत्र 10 Purified, cleansed [5]

असारं फल्गु

न सारोऽत्र^१ । 'त्रिफला—' (म्वा० प० से०) । 'फलिपाटि—'
(उ० १ १८) इति साधु द्वे^२ ॥^३

शून्य तु वशिकं तुच्छरिक्तके ॥५६॥

शुने हितम् । 'शुन सप्रसारण वा च दीर्घं' (ग० १ १ २) [इति यत्] ।
वशीव । इवे कन् । तुदा व्यथया छयति । क^४ । रिक्ते (चु० उ० से०) क
(३ २ १०२) । चत्वारि ॥५६॥^५

क्लीने प्रधान प्रमुख प्रवेकानुत्तमोत्तमा ।

मुख्यवर्यपरेण्याश्च प्रवर्हानवरार्यवत् ॥५७॥

पराध्याग्रप्राप्रहरप्राप्थाप्र्याग्रीयम्—अग्रिये^६ ।

प्रदधाति । ह्युट् (३ १ ११३) । प्रकृष्ट मुखमस्य । प्रविच्यते । विचिर्—
(ह० उ० अ०) । घञ् (३ ३ १९) । नास्त्युत्तमोऽस्मात्^७ । उत्ताम्यति ।
अच् (३ १ १३४) । मुखमिव । शाखादित्वात् (५ ३ १०३) य । 'वर
ईप्सायाम्' चुरादि । यत् (३ १ ९७) । 'वृत्र एण्य' (उ० ३ ९८) । 'वृह
वृद्धो' (म्वा० प० से०) । अच् (३ १ १३४) । अवरस्मिन्नर्थे भव ।
'अवाद्यत्' (४ ३ ४) । स पूर्वाच्च (४ ३ ५) न अवराध्यं ॥५७॥ पर-
स्मिन्नर्थे भव । अगति अग्रम् । 'ऋज्जेन्द्र—' (उ० २ २८) इति साधु ।
प्रकृष्टमग्र हरति । प्राप्ते भव । 'अप्राद्यत्' (४ ४ ११६) । 'घञ्छौ च' (४ ४
११७) । सप्तदश ॥^८

श्रेयान् श्रेष्ठ पुष्कल स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥५८॥

अतिशयन प्रशस्य । 'अतिशयने तमबिष्टनो' (५ ३ ५५) । 'द्विवचन-
विमज्य—' (५ ३ ५७) इत्तमुन् । 'प्रशस्यस्य श्र' (५ ३ ६०) । पुष्यति ।
'पुष कित्' (उ० ४ ४) इति करन् । अतिशयेन सत्, सत्तम । पञ्च ॥५८॥^९

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुगवर्षभकुञ्जरा ।

सिंहशार्दूलनागाद्या पुंसि श्रेष्ठार्यगोचरा ॥५९॥

पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्र । पुमाश्चासौ गोश्च । 'गा —' (५ ४ ९२)
इति टच् । एत श्रेष्ठस्य वाचका ॥५९॥

1 M सारोत्र 2 Worthless [2] 3 M क 4 Void, empty [4]

5 B and K अग्रियम् 6 M नास्त्युत्तमोऽस्मान् 7 Chief [17]

8 Excellent, best [5]

अप्राग्र्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ।

न प्राग्र्य प्रधानमप्राग्र्यम् । उ० मृज्यते । ल्युट् (३३ ११३) शीणि ॥^१

विशङ्कट पृथुबृहद्विशालं पृथुल महत् ॥६०॥

बहोरुचिपुलम्

विस्तृतम् । 'वे शालच्छकटचौ' (५२२८) । प्रथते । 'प्रथिम (म्र) दि' (उ० १२८) इति कु । बहंति । 'बृह बृद्धौ' (म्वा० प० से०) । महति । 'वर्तमाने पृषन्महत्—' (उ० २८४) इति साधु ॥६०॥ बलते । 'बल सवरणे' (म्वा० आ० से०) । बाहुलकाद्रक् । लस्य ड । 'उद् शब्दे' (म्वादि) । विपोलति । 'पुल महत्त्वे' (म्वा० प० से०) । नव ॥^२

पीनपीन्वी तु^३ स्थूलपीचरे ।

'प्याय पी' (६१२८) । 'ओदितश्च' (८२४५) इति न । प्यायते । 'प्येद् बृद्धौ' (म्वा० आ० अ०) । 'धाप्यो सप्रसारण च' (उ० ४११४) इति वनिप् । स्त्रिया डीप् । 'स्थूल बृहणे' (चु० आ० से०) । अच् (३१. १३४) । पीवान् राति ॥^४

स्तोकाल्पक्षुरलका इलक्षण सूक्ष्म दभ्रं कृशं तनु ॥६१॥

स्त्रिया मात्रानुटो^५ पुंसि लवलेशकणाणव^६ ।

स्तुव्यते । 'ष्टुच प्रसादे' (म्वा० आ० से०) । घञ् (३३ १६) । अत्यते । 'अल भूषणादी' (म्वा० प० से०) । बाहुलकात् । क्षुदिर रापेयणे (उ० उ० अ०) । क्षुद लाति । सुष्ठु उक्ष्यते । दम्यते । 'स्फावि—' (उ० २१३) इति रक् । 'कृश तनूकरणे' (दि० प० से०) । तन्यते । '—तन्निचरि—' (उ० १७) इत्यु । ६१ ॥ मोयते । दृष्ट् (उ० ४१५८) । श्रुट्यते । 'श्रुट छेदने' (चु० आ० म०) । इन् । लूयते । 'ऋदोरप्' (३३ १७) । 'लिश गतो' (तु० प० अ०) । 'कण निमीलने' (चु० उ० से०) । अच् (३१. १३४) । 'अण शब्द' (म्वा० प० से०) । 'अणश्च' (उ० १८) इत्यु । चतुर्दश ॥^७

अत्यल्पेऽल्पिष्ठमस्पीय कनीयोऽणीय इत्यपि ॥६२॥

अतिशयनात् । युवाल्पो वन् (५३ ६४) अतिशयनाणु । चत्वारि ॥६३॥^८

1 Subordinate [3] 2 Large or great (in size) [9] 3 B न
4 Fat [4] 5 B याव श्रुति 6 Little, small [14] 7 Smallest
or least [4]

प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु ।

पुरुह (हु) पुरु भूयिष्ठं स्फिरं भूयश्च भूरि च ॥६३॥

प्रगतं चुराया । प्रकर्षेणाज्यते । 'अञ्जू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । 'बहि वृद्धौ' (म्वा० था० से०) । 'लङ्घिवह्योर्लोपदच' (उ० १.२६) । इत्यु. । 'पुरु' इति ह्रयने पुरुह । 'पुरुन् हन्ति गच्छति । हतेडं. (वा० ३ २.१०१) । —इत्यन्ये । 'पृ पालने' (जु० प० से०) । 'पृमिदि—' (उ० १.२३) इति कु । अतिशयेन बहु । 'वहोर्लोपो भू च वहो' (६.४.१५८) । स्फायी (म्वा० था० से०) । 'अजिरशिशिर—' (उ० १ ५३) इति स्फिर. । 'स्फार.' इत्यन्ये । अतिशयन बहु । अदिभूशुभिम्ब. क्रिन् (उ० ४.६५) । द्वादश ॥६३॥^१

परशताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ।

शतात्परे । पारस्वरादित्वान् (६ १.१५७) सुट् ॥^२

गणनीये तु गणये (यम्)

गणयितुं शक्य । अनीयर् (३.१.६६) । सज्ञापूर्वकत्वाणिलोपामावे 'अचो यत्' (३.१.९७) । द्वे ॥^३

संख्याते^४ गणितम्

ख्याते (अ० प० अ०) क्त (३.२.१०२) । द्वे ॥^५

अथ समं सर्वम् ॥६४॥

विश्वमशेषं कृत्स्न समस्तनिषिलाखिलानि निश्शेषम् ।

समग्रं सकलं पूर्णमखण्ड स्यादनूनके ॥६५॥

समति । 'यम वैकल्ये' (म्वा० प० से०) । सरति । 'सर्वनिघृज्व—' (उ० १.१५४) इति साधु ॥ ६४ ॥ विशति । 'अशूद्रुपि—' (उ० १ १५२) इति क्वन् । 'कृती वेष्टने' (रु० प० से०) । 'कृत्यशून्या क्त्स्न' (उ० ३ १७) । समस्यते । असे (दि० प० से०) क्त (३ २ १०२) । निवृत्त खिलमस्मात् । संगतमग्रमस्य । सह कलामि । पूर्यते । क्त । न खण्ड्यते । अच् । 'ऊल परिहाणे' (चु० उ० स०) । अच् (३ १ १३४) । न ऊलम् । चतुर्दश ॥ ६५ ॥^६

1 Ample, abundant [12] 2 Figures more than hundred, thousand &c [1 each] 3 Numerable [2] 4 B सख्यात
5. Numbered or counted [2] 6 All, whole, entire [14].

घनं निरन्तर सान्द्रम्

हन्यते । 'मूर्तो घन' (३ ३ ७७) । सह अद्रघते । 'अद्रि वन्धने' (म्वा० प० से०) । रक् । श्रीणि ॥^१

पेलघं विरलं तनु ।

पित्यते । 'पिल भेदने' (तु० प० से०) । पेलोऽस्यास्ति । वि राति । अन्तरबाहुलकात् कल्न् । श्रीणि ॥^२

समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥

सदेशाभ्यास (श) सविधसमर्यादसवेशवत् ।

उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् ॥ ६७ ॥

सगता आपोऽस्मिन्^३ । निकटति । 'कटे वर्षादौ' (म्वा० प० से०) । आ सदे वत् । सह नीडेन । समानो देशोऽस्य । अभ्यश्यते । 'असू व्याप्तौ' (सह नीडेन । समानो देशोऽस्य । अभ्यश्यते । असू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०) । समाना विधाऽस्य^४ । समाना मर्यादाऽस्य^५ । समानो वेशोऽस्य^६ । उपगत कण्ठम् । अन्तोऽस्यास्ति^७ । टन् (५ २ ११५) । अभ्यद्यते स्म । अदौः (म्वा० प० से०) वत् । अभिमुखमग्रमस्य । अभेस्तसिल् । पञ्चदश ॥ ६७ ॥^८

ससक्तं त्वव्यवहितमपटान्तरमित्यपि ।

'पञ्ज सङ्गे' (म्वा० प० अ०) वत् (३ २ १०२) । 'दधातेर्हि' (७ ४ ४२) । तास्ति पटेन अन्तर व्यवधानमत्र । 'अपदान्तरम्' इत्यन्ये । श्रीणि ॥^९

नेदिष्ठमन्तिकतमम्

अतिशयेनान्तिकम् । 'अन्तिककाठयोर्नेदतापी' (५ ३ ६३) । द्वे ॥^{१०}

स्यादूर विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥

दु खेन^{११} ईयते । 'दुरीणो लोपश्च' (उ० २ २०) । द्वे ॥ ६८ ॥^{१२}

दवीयश्च दविष्ठ च सुदूरे

अत्यन्त दूरम् । श्रीणि ॥^{१३}

1 Dense, thick [3] 2 M पेलोस्यास्ति 3, Sparse [3] 4 M आपोस्मिन् 5 M विधास्य 6 M मर्यादास्य 7 M वेशोस्य 8 M अन्तोस्यास्ति 9 Near, close by, adjacent [15] 10 Contiguous [3] 11 Nearest [2] 12 M दु खेन 13 Far [2] 14 Far away [3]

दीर्घमायतम् ।

दृणाति । 'दृ विदारणे' (ऋधा० प० से०) । बाहुलकाद्ध । आयमे क्तः
(३२१०२) । द्वे ॥^१

वर्तुलं निस्तल वृत्तम्

वर्तते । बाहुलकादुलच् । निर्गन्त तलमस्य^२ । वर्तन स्म । क्त (३४७२) ॥^३

धन्धुर तून्नतानतम् ॥ ६९ ॥

वध्नाति गतिम्, धन्धुरम् । उन्नतस्तदुपाधिवशादानतम् ॥ ६९ ॥^४

उच्चप्रांशून्नतोदग्रेच्छित्तास्तुङ्गे

उच्चीयते । ड । प्रकृष्टा अश्वोऽस्य^५ । नमे क्त । ऊर्ध्वमग्रमस्य । श्रित्र
(म्वा० प० से०) क्त (३४७२) । तुज्यते । 'तुजि हितायाम्' (म्वा०
प० से०) । घञ् (३३१९) षट् ॥^६

अथ वामने ।

न्यङ्नीचसर्वह्रस्वाः स्युः

वामोऽस्त्यस्य^७ । न्यच्छति । ऋत्विगादिना (३२५९) विवन् । निम्न
धीयते । खर्वति । 'खर्वं गतो' (म्वा० प० से०) । ह्रसति । 'ह्रस शब्दे'
(म्वा० प० से०) । बाहुलकाद्ध । पञ्च ॥^८

अवाप्रेऽवनतानतम्^९ ॥ ७० ॥

अवनतमग्रमस्य । अवनमति स्म अवनतम् । आनमति स्मानतम् । श्रोणि
'अधोमुखस्य' ॥ ७० ॥^{१०}

अरालं घृजिनं जिह्वमूर्मित्कुञ्चितं नतम् ।

आविद्ध घुटिल भुग्न वेल्लितं वक्रमित्यपि ॥ ७१ ॥

अरा सन्त्यस्य । 'वृजी घर्जने' (अ० आ० से०) । 'वृजे विञ्च' (उ० २.
४७) इतीनन् । 'जहात सन्वदालोपश्च' (उ० १.१४१) इति मन् । अघेः
(दि० प० अ०) क्त (३२१०२) । घुटि कौटिल्य लाति । 'घुजो कौटिल्ये'

1. Long [2] 2 M जलमस्य 3 Round, circular [3]
4 Uneven [2] 5 M अश्वोऽस्य 6 High, tall [6] 7 M
वामोऽस्त्यस्य 8 Short, small [5] 9 B अवाप्रेऽवनतानत 10 Bent
down or down-Cast [3].

(तु० प० से०) । क् (३४७२) । 'वेल्ल चलने' (म्वा० प० से०) ।
वञ्चे (म्वा० प० से०) 'स्फायि—' (उ० २१३) इति रक् । एकादश
॥ ७१ ॥^१

अजावजिह्वप्रगुणौ

'अर्ज अर्जने' (म्वा० प० से०) । 'अर्जिह्वि—' (उ० १२७) इति
साधु । प्रकृष्टो गुणोऽस्य^२ । त्रीणि ॥^३

व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ।

'कुल सस्त्याने' (म्वा० प० से०) । 'व्याकुलस्य' त्रीणि ॥^४

शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातना ॥७२॥

शश्वद्भुव । 'ध्रुव स्थैर्ये' (तु० प० से०) । नियत भव । त्यव् नेध्रुवे'
(बा० ४२१०४) । सदा सना च भव । सायचिरम्—' (४३३३) इति
द्व्युत्पुलौ । पञ्च ॥७२॥^५

स्थास्तुः स्थिरतर. स्थेयान्

स्थानशील । 'ग्लानि—' (३२१३९) इति क्स्नु । अतिशयेन स्थिर ।
ईयमुनि (५३५७) 'प्रियस्थिर—' (६४१५७) इति साधु । 'अतिस्थि
रस्य' त्रीणि ॥^६

एकरूपतया तु य ।

कालव्यापी स कूटस्थः

कूटवत्तिष्ठति ॥^७

स्थावरो जङ्गमेतर ॥७३॥

'स्थेशमास—' (३२१७५) इति वरच् । जङ्गमादितर । द्वे ॥७३॥^८

चरिणुजङ्गमचर त्रसमिद्ध चराचरम् ।

चरति । 'अलङ्कृज्—' (३२१३६) इतीप्नुच् । कुटिल गच्छति ।
गमयन्तान्तादच् (३११३४) । असति । अच् (३११३४) । इङ्गति ।
'इति गतो' (म्वा० प० से०) । 'चरिचलि—' (बा० ६११२) इति
द्वित्वादि ॥^९

1 Crooked curved [1] 2 M गुणस्य 3 Straight [3] 4 Bewil-
dered [2] 5 Eterna, firm [5] 6 Ever lasting [3] 7 Kūṭasth
(Supreme Soul) [1] 8 Immoveable [2] 9 Moveable [5]

चलन कम्पनं कम्पं चल लोल चलाचलम् ॥७४॥

चञ्चल तरल चैत्र पारिप्लवपरिप्लवे ।

‘चलनराब्द—’ (३ २ १४८) इति युच् । ‘नमिकम्पि—’ (३ २ १६७) इति र । लोडनि । ‘चरिचलि—’ (वा० ६ १ १२) इति द्वित्वादि ॥७४॥ ‘चञ्चु गतौ’ (म्वा० प० से०) । तर लानि । परिप्लवत । ‘प्लुङ् गतौ’ (म्वा० आ० से०) प्रज्ञाद्यण् (५ ४ ३८) । दश ॥^१

अतिरिक्त समधिक

अतिरिच्यते । क्त (३ २ १०२) । सम्यगधिक । द्वे ॥^२

दृढसधिरस्तु सहत ॥७५॥

दृढसधिरस्य । द्वे ॥७५॥^३

कक्कषट कठिन क्रर कठोर निष्ठुर दृढम् ।

जरठ मूर्तिमन्मूर्तम्

करवति । ‘कख हसने’ (म्वा० प० से०) । ‘शकादिभ्याऽट्’ (उ० ४ ८१) ‘कवर्गद्वितीयादि [खक्वटम्]’ इत्यय । ‘खक्व’ हसने इत्यपरे । ‘कठ कृच्छ्रजीवने’ (म्वा० प० से०) । बाहुलकादिनच् । कृन्तति । कृने क्रूरक् च । ‘कठिचकिभ्यामोरन्’ (उ० १ ६४) । नितिष्ठति । मदगुरादि (उ० १ ४१) । दृढदृहि वृद्धौ’ (म्वा० प० से०) । क्त । ‘दृढ स्थूल—’ (७ २ २०) इति साधु । जीर्यति । बाहुलकादठच् । मुच्छा (म्वा० प० से०) क्त (३ ४ ७२) । नव ॥^४

प्रवृद्धं प्रौढमेविवम् ॥७६॥

प्र वहे (म्वा० उ० अ०) क्त (३ २ १०२) । त्रीणि ॥७६॥^५

पुराणं प्रतनप्रत्नपुरातनचिरतना ।

पुरा भवम् । ‘सायचिरम्—’ (४ ३ २३) इति ट्युट्युली । ‘तश्च पुराणे—’ (वा० ५ ४ २५) पुरात्-त्नतनौ प्रादेशश्च । चिर भवम् ॥^६

प्रयमोऽभिनयो नव्यो नवीना नूतनो नव ॥७७॥

नूतनश्च

प्रति नवमग्रमस्य । अभिनूयते । ‘णु स्तुतौ’ (अ० प० अ०) । ‘ऋदारप्’

1 Trembling, shaking [10] 2 Excessive [2] 3 Closely joined or firmly united [2] 4 M शकादिभ्योऽट् 5 Hard, cruel [9] 6 Grown, increased [3] 7 B and K पुराण 8 old, ancient [5]

(३ ३ ५७) । 'अचो यन्' (३ १ ९७) नव्य । नवस्य नू लसुनपूखाश्च प्रत्यया (वा० ५ ४ ३०) ॥^१

सुकुमार तु कामल मृदुल मृदु ।

सुकुमार्यते । 'कुमार क्रीडायाम्' (चु० प० से०) । काम्यतेरलच्, अत उत्व च । मृद्यत । 'मृद क्षोदे' (ऋचा प० से०) । 'प्रथि मृदि—' (उ० १ २८) इति कु । चत्वारि ॥^२

अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपद क्लीबमव्ययम् ॥७८॥

अवञ्चति । क्विन् (३ ० ५९) । अनुगतमक्षमिन्द्रियम् । अनु गच्छति । पदस्य पश्चान् ॥७८॥^३

प्रत्यक्ष स्यादैन्द्रियकम्

प्रतिगतमक्षमिन्द्रियम् । इन्द्रियेषु भवम् । द्वे ॥^४

अप्रत्यक्षमतोन्द्रियम् ।

'अत्यध्यक्षम्' अपि क्वचित्पाठ । अतिक्रान्तमिन्द्रियम् । 'इन्द्रियेणाज्ञातस्य' द्वे^५ ॥

एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि ॥७९॥

अप्येकसर्ग एकाग्रा (ग्र्यो) ऽप्येकायनगतोऽपि सः ।

एक अविच्छिन्न तानो विस्तारोऽस्य^६ । अनन्या एकरूपा वृत्तिव्यापारोऽस्य^७ । एकमग्र पुरोगत ज्ञेयमस्य । एकमयनमस्य ॥७९॥ एक सर्गो निश्चयोऽस्य^८ । एकाग्र एव एकाग्र्य । एकमयन गत । सप्त ॥^९

पुस्यादि पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या

आ प्रथम दीयते गृह्यते । 'उपसर्गे घो कि' (३ ३ ९२) पूर्वति । 'पूर्वं पूरणे' (भ्वा० प० से०) । पुरो भव । 'दक्षिणापश्चात्पुरस्त्यक्' (४ २ ९८) । 'प्रथ गृह्याने' (भ्वा० आ० स०) । 'प्रथेरमच्' (उ० ५ ६८) । पञ्च ॥^{१०}

अथास्त्रियाम् ॥८०॥

अन्तो जघन्य चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमम् ।

अन्तति । 'अति वधने' (भ्वा० प० से०) । जघने भवम् । दिगादि

1 New [7] 2 lender, delicate soft [4] 3 Afterwards or going after [4] 4 Perceptible to the senses [2] 5 Imperceptible to the senses [2] 6 M विस्तारोस्य 7 M वृत्तिव्यापारास्य 8 M निश्चयोस्य 9 A concentrated man [7] 10 First [5]

(४३५४) । 'चरेश्च' (उ० ५६९) इत्यमच् । पश्चाद्भवम् । अप्रादि-
पश्चाद्भिमच्' (वा० ४३२३) ॥^१

मोघ निरर्थकम्

मुह्यन्त्यस्मिन् । घञ् (३३१२१) न्यङ्क्वादि (७३५३) द्वे ॥^२

स्पष्ट स्फुट प्रव्यक्तमुल्लवणम् ॥८१॥

'स्पष्ट बाधनस्पर्शनयो' (म्वा० उ० स०) । क्त । (३२१०२) । 'वा-
दान्त-' (७२२७) इति साधु । स्फुटति । क (३११३५) उद्वणति ।
'वण शब्दे' (म्वा० प० से०) । पृषोदरादि (६३१०९) । चत्वारि ॥८१॥^३

साधारणं तु सामान्यम्

समानमाधरणमस्य । सम मानमस्य । प्यञ् । द्वे ॥^४

एकाकी त्वेक एकक ।

'एकादाकिनिच्चासहाये' (५३५२) । चात्कनलुकी ।^५

भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरावपि ॥८२॥

मित्तोऽर्थो^६ येषाम् । अन्य एव । 'अल्पाच्तरम्' (२२३४) इतिवत्स्वार्थे
तरप् । एति । 'इण्मी--' (उ० ३४३) इति कन् । तनाति । 'ततोतेरनश्च व'
(उ० २६३) । अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अघ्न्यादि (उ०
४१११) । इतं राति ॥८२॥^७

उच्चावच नैकभेदम्

उदक् चावाक् च । मयूरव्यसकादि (२१७२) । न एको भेदोऽन^८ ।
'अनेकप्रकारस्य' द्वे ॥^९

उच्चण्डमविलम्बितम् ।

'चडि कोपे' (म्वा० आ० से०) घञ् । (३३१८) द्वे ॥^{१०}

अरुन्तुद तु मर्मस्पृक्

अरुपि तुदति । 'विध्वस्योस्तुद' (३२३५) इति खच् । मर्मं स्पृ-
शति । द्वे ॥^{११}

अबाध तु निर्गलम् ॥८३॥

न बाधाऽस्य^{१२} । निष्प्रान्तमर्गलाया । 'अबाधितस्य' द्वे ॥८३॥^{१३}

1 Last [6] 2 Futile [2] 3 Clear [4] 4 General [2]
5 Alone [3] 6 M भिन्ना अर्थो 7 Other, different [6] 8 M भेदोऽन
9 Various, diverse [2] 10 quick [2] 11 Poignant (as
words) [2] 12 M बाधास्य 13 Unobstructed, unrestrained [2]

प्रसव्यं प्रतिकूल स्यादपसव्यमपष्टु च ।

प्रगत सव्यात् । प्रतीप कूलात् । अपतिष्ठति । 'अप दु सुपु स्य' (उ० १ २५)
इति कु । 'विरुद्धार्थस्य' त्रीणि ॥^१

वाम शरीरं सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणे ॥८४॥

सूयते । 'पू पूरणे' (तु० ५० से०) । यत् (३ १ ९७) । अपक्रान्त
सव्यान् । एकम् ॥^२

सकटं ना तु सबाध

सकटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० ५० से०) । स बाधन्तेऽत्र^३ । 'सकीर्णस्य' द्वे ॥^४

कलिल गहनं समम् ।^५

कलते । 'सलिकलि—' (उ० १ ५४) इतीलच् । गाहते । पृषोदरादित्वात्
(६ ३ १०६) ह्रस्व । 'दुष्प्रवेशस्य' द्वे ॥^६

सकीर्णं संकुलाकीर्णे

किर (तु० ५० से०) क्त (३ २ १०२) । 'कुल सस्त्याने' (भ्वा० ५०
से०) । त्रीणि ॥^७

मुण्डित परिचापितम् ॥८४॥

पर्येण्यन्तात् (३ २ १०२) ॥ द्वे ॥ ८४ ॥^८

ग्रन्थिते^९ सदित दृढम्

'ग्रन्थ सदमे' (ब्रथा० ५० से०) । 'दो अवखण्डने' (दि० ५० अ०) ।
क्त (३ २ १०२) । 'द्यतिस्यति—' (७ ४ ४०) इतीत्वम् । 'दृढी ग्रन्थे'
(तु० ५० से०) क्त । त्रीणि ॥^{१०}

विसृत विस्तृत ततम् ।

'सृ गती' (भ्वा० ५० अ०) । क्त (३ ४ ७२) । त्रीणि ॥^{११}

अन्तर्गत विसृत स्यात्

'स्मृ आख्याने' (भ्वा० ५० अ०) द्वे ॥^{१२}

प्राप्तप्रणिहिते समे ॥८५॥

प्राप्ते क्त । 'दधातेर्हि' (७ ४ ४२) । 'स्थापितस्य' द्वे ॥८५॥^{१३}

1 Contradictory [3] 2 The left and right parts of a body
[1 each] 3 M बाध तेन 4 Narrow [2] 5 B and K. समे
6 Impenetrable [2] 7 Crowded [3] 8 Shaved [2] 9 ह-
ग्रथित 10 Strung tied together [3] 11 extended, spread out
[2] 12 Forgotten [2] 13 Obtained attained [2]

वेरिलतप्रेद्विताधूतचलिताकम्पिता धुते ।

‘वेल्ल चलने’ (म्वा० प० से०) । ‘इलि गती’ (म्वा० प० से०) । ‘धू विवूनने’ (तु० प० से०) । आकम्प्यते । ‘धूञ् कम्पने’ (क्रवा० प० से०) पट् ॥^१

नुत्तनुन्नास्तनिष्ठ्यूताविद्वक्षिप्तेरिताः समाः ॥८७॥

‘णुद प्रेरणे’ (तु० उ० अ०) । ‘नुदविद—’ (८.२.५५) इति वा नः । अस्यते. क्त० (३.२.१०२) निष्ठीव्यते स्म । ‘च्छ्वो —’ (६.४.१६) इत्यूठ् । आविध्यते स्म । क्षिपेः (तु० उ० से०) क्त० । ‘ईर गती’ (अ० आ० से०) । सप्त ॥^२

परिक्षिप्तं तु निवृतम्

‘वृञ् आवरणे’ (क्रवा० उ० से०) । क्त० (३.२.१०२) । ‘परिखादिना चेष्टितस्य’ द्वे ॥^३

मूपितं मुपितार्थकम् ।

‘मूप स्तेये’ (म्वा० प० से०) । ‘चोरितस्य’ द्वे ॥^४

प्रवृद्धप्रसृते

वृजे (म्वा० आ० से०) क्त (३.४.७२) । ‘सृ गती’ (म्वा० प० अ०) द्वे ॥^५

न्यस्तनिसृष्टे

असे. (दि० प० से०) क्तः (३.२.१०२) । सृजे. (दि० आ० अ०) [क्तः] । ‘त्यक्तस्य’ द्वे ॥^६

गुणिताहते ॥८८॥

‘गुण आमन्त्रणे’ (चु० उ० से०) । आ ‘हृन्’ (अ० प० अ०) । ‘गुणितस्य’ द्वे ॥८८॥^७

निदिग्धोपचिते

‘दिह उपचये’ (अ० उ० अ०) । चिञ् (स्वा० उ० अ०) । ‘पुष्टि प्रापितस्य’ द्वे ॥^८

1 Shaken, oscillated [6] 2 A person put or set in motion [7] 3 Surrounded or encircled with trench &c [2] 4 Stolen [2] 5 Full-grown [2] 6 Thrown, laid down [2] 7. Multiplied [2] 8 Increased, accumulated [2].

गूढगुप्ते

गूह्यते । द्वे ॥^१गुण्ठितरूपिते ।^२‘गुडि वेष्टने’ । रुषिवेष्टनार्थं । द्वे ‘गोडालोका’ [लोके] ॥^३

द्रुतावदीर्णे

‘द्रु गती’ (म्वा० प० अ०) । ‘दृ विदारणे’ (क्रघा० प० से०) ।
‘द्रवीकृतस्य’ द्वे ॥^४

उद्गूर्णोद्यते

‘गुरी उद्यमने’ (दि० आ० से०) । उद् यमे (म्वा० प० अ०) क्त
क्त (३२१०२) । ‘उत्तोलितस्य’ द्वे ॥^५कारितशिक्षिते^६ ॥८९॥कार्यते । शिक्षा कारित । द्वे ॥८९॥^७

घ्राणघ्राते

जिघ्रतेर्मुदविद (८२१५) इति वा न । द्वे ॥^८

दिग्धलिप्ते

दिह (अ० उ० अ०) । लिप (तु० उ० अ०) । द्वे ॥^९

समुदक्कोद्धृते समे ।

समु [द] च्यते । ‘अञ्चु गतो’ (म्वा० प० से०) । ‘दृन् हरणे’ (म्वा०
उ० से०) । ‘वृपादेर्निष्कासितस्य’ द्वे ॥^{१०}

वेष्टित स्याद्वलयित सवीत रुद्धमावृतम् ॥ ९० ॥

‘वेष्ट वेष्टने’ (म्वा० आ० से०) । वलय जातमस्य । व्येज् (म्वा० उ०
अ०) । वक्त (३२१०२) । रुधिर् (रु० उ० अ०) । वृज् आवरणे’
(क्रघा० उ० से०) । ‘नद्यादिवेष्टितस्य पञ्च ॥ ९० ॥^{११}

1 Hidden [2] 2 B prefers गुण्ठितरूपिते 3 Covered with
dust [2] 4 Liquidised melted [2] 5 Raised lifted up [2]
6 B कानि रक्षिते 7 Anything put on a hanging loop or swing
made of rope [2] 8 Smelt [2] 9 Smeared or anointed [2]
10 Raised drawn up (as water from a well) [2]
11 Encircled surrounded [5]

रुग्ण भुग्ने

‘रुजो मङ्ग’ (तु० प० अ०) । ‘भुजो कौटिल्ये’ (तु० प० अ०) ‘वक्र-
स्य’ द्वे ॥^१

अथ निशितक्षुतशातानि तेजिते ।

स्यते क्त (३२१०२) । ‘शाच्छो —’ (७४४१) इति वेत्वम् ।
‘क्षु तेजन’ (अ० प० से०) । ‘तिज निशान’ (चु० प० स०) । ‘शाणादावा-
रोपितस्य’ चत्वारि ॥^२

स्याद्विनाशोन्मुखं पक्वम्

‘पक्वो व’ (८२५२) । द्वे ॥^३

ह्रीगहंती तु लज्जिते ॥ ९१ ॥

‘ह्री रज्जायाम्’ (जु० प० अ०) । ‘नुदविद’ (८२५६) इति वा न ।
त्रोणि ॥ ९१ ॥^४

घृते तु घृत्तयावृत्तौ

घृत्तुवृत्तुम्या क्त (३२१०२) । ‘वावृत्तु वृत्तने’ इति मते तत्त. क्त ।
‘घृतस्य घ [रते]’ ॥^५

संयोजित उपाहित ।

पुजे (१०३०अ०) क्त (३२१००) । ‘दधानहि’ (७४४२) ।
द्वे ॥^६

प्राप्य गम्य समामानम्

आप्यर्च्य (३११२४) । गम (म्या० प० अ०) यत् । पदल (तु०
प० अ०) प्यत् (३११२४) । त्रोणि ॥^७

स्यन्नं रीण स्नुत स्नुतम् ॥ ९२ ॥

स्यरे (म्या० आ० स०) स्ते (३२१०२) ‘रदाम्याम्—’ (८२.
४२) इति न । ‘रीद् रानने’ (दि० आ० अ०) । ‘स्तु गती’ (म्या० प०
अ०) । ‘स्तु (ल्) प्रगच्छे’ (अ० प० से०) ॥ ९२ ॥^८

1 Broken or shattered [2] 2 Sharpened [4] 3 Ripen or
about to perish [2] 4 Ashamed [3] 5 Chosen, selected as
a husband and &c [2] 6 Connected, joined [2] 7 Obtainable,
knowable [3] 8 B गृत् 9 Dropped or flowed (as water
&c) [3]

सगृढ स्यात्सकलित

गूहते (म्वा० उ० अ०) [क्त] । 'कठ सख्यान' (म्वा० आ० से०) ।
'अङ्कान्तरेणैकीकृतस्य' द्वे ॥^१

अवगीता ख्यातगर्हण ।

'गै शब्दे (म्वा० प० से०) । 'धुमास्था—' (६४४६) इति [इत्वम्] ।
सख्यात गर्हणमस्य । 'प्रसिद्धनिन्दस्य' द्वे ॥^२

त्रिविध स्याद्बहुविधो नानारूप पृथग्विध ॥ ९३ ॥

विचित्रा विधाऽभ्य^३ । नानारूप यस्य । चत्वारि ॥ ९३ ॥^४

अवरीणो धिक्कृतश्चापि

'रोड सवणे (दि० आ० अ०) अवरोण । निन्दितस्य द्वे ॥^५

अवध्रस्तोऽवचूर्णित ।

'ध्वमु गतो' (म्वा० आ० स०) । अवचूर्ण्यते । चुरादे क्त । द्वे ॥^६

अनायासकृत फण्टम्

'फण गतो' (म्वा० प० म०) । शुब्धस्वात— (७२१८) इति
साधु । 'क्वाथविशेषस्य' द्वे ॥^७

स्वनित ध्वनित समे ॥ ९४ ॥

'स्वन ध्वन शब्दे' (म्वा० प० म०) ॥ ०४ ॥ द्वे ॥^८

षट्के सदानित मूतमुदित मद्रित सितम् ।

बध बधने (ब्रधा० प० मे०) । दान अव सग्न (म्वा० उ० से०) ।
'मूड् बधने (म्वा० आ० म०) । उत्पूवाद घन (दि० प० अ०) त (३
२१०२) 'घनित्यति—' (३४४०) इतीन्वम् । 'पित्र् बधने (स्वा०
उ० अ०) । षट् ॥^९

निष्पक्व कथयितम्

निश्चयेन पक्वम् । 'क्वय निष्पावे (म्वा० प० म०) । द्वे ॥ ॥^{१०}

पाके क्षीराज्य-हृदिषा^{११} शृतम् ॥ ९५ ॥

क्षीरादीनां पाके । 'शृत पाक' (६१.२७) इति साधु । एकम् ॥ ९५ ॥^{१२}

1 Added (as a figure to another) [2] 2 A notoriously vile person [2] 3 M विषम्य 4 Manifold, of Various sorts [4] 5 Despised [2] 6 Powdered [2] 7 An infusion or decoction easily prepared [2] 8 S and [2] 9 Fettered tied [1] 10 Well cooked [2] 11 B — + 12 B iled milk, plee &c. [1]

निर्वाणो मुनिग्रह्यादौ निर्वतिस्तु गतेऽतिले^१ ।

निर्वति स्म । 'निर्वाणोऽवाते' (८ २ ५०) इति साधु । निर्गतो वात ।
एकैकम् ॥^२

पक्वे परिणतम्^३
परिणति स्म । द्वे ॥^४

गूज हन्ने

'गु पुरीपोत्सर्गे' (तु० प० अ०) । 'दुग्धोदीर्घश्च' (वा० ८ २ ४४) इति
न । हृद पुरीपोत्सर्गे' (म्वा० आ० अ०) । 'रदाम्याम्-' (८ २ ४२) इति
न । 'गुदनिस्मृतपुरीषस्य' द्वे ॥^५

मीर्दं तु मूत्रिते ॥९६॥

'मिह सेवने' (म्वा० प० अ०) । क (३ २ १०२) । द्वे ॥९६॥^६

पुष्टे तु पुपितम्

'पुष पुष्टौ' (दि० प० अ०) । मोवादिकस्यत्विट् । 'कृतपोषणस्य' द्वे ॥^७

सोढं क्षान्तम्

सहे (म्वा० आ० से०) क (३ २ १०२) । 'क्षमुप सहने' (दि० प०
से०) ।^८

उक्षान्तमुद्गतम्^{१०} ।

'दुषम् उद्गिरणे' (म्वा० प० से०) । क (३ २ १०२) गमे (म्वा०
प० अ०) क (३ २ १०२) । 'वमित्वा त्यक्तस्य' द्वे ॥^{११}

दान्तस्तु दमिते

दम्यते स्म । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) 'वा दान्तशान्त~' (७ २ २७)
इति साधु । 'वृत्तदमतस्य वृषादे' द्वे ॥^{१२}

शान्त शमिते

तम क (३ २ १०२) । द्वे ॥^{१३}

1 B गगनिले 2 An extinguished lamp and a liberated
man, and a place sheltered from wind { 1 each } 3 B
and K पक्व परिणते 4 Ripened, fully developed { 2 }
5 Voided by stool as ordure { 2 } 6 Discharged or voided
as urine { 2 } 7 Nourished, brought up { 2 } 8 B and K सोढं
9 Forgiven { 2 } 10 B उक्षान्तमुद्गते 11 Vomited { 2 } 12. Tamed
{ 2 } 13 Appeased { 2 }

प्राथितेऽदितः ॥९७॥

‘अर्थ उपयाञ्चयाम्’ (चु० आ० से०) । ‘अर्दं गत्यादौ’ (म्वा० प० से०)
हे ॥९७॥^१

ज्ञप्तस्तु ज्ञापिते

ज्ञप्यतेस्म । मारणादौ ज्ञा मित् । वा दान्त—’ (७ २ २७) इति साधु । हे ॥^२

छन्नइलादिते

‘छिद अपवारण’ (चु० उ० से०) । ‘वा दान्त—’ (७ २ २७) इति
साधु । हे ॥^३

पूजितेऽष्टित ।

‘पूज पूजायाम्’ (चु० प० से०) । ‘अञ्चु पूजायाम्’ (म्वा० प० से०) ॥^४

पूर्णस्तु पूरिते

‘पूरी आप्यायने’ (दि० आ० से०) । प्राग्वत् ॥^५

क्लिष्ट क्लेशिते

‘क्लिष्टू विवाधने’ (चु० प० से०) । ‘क्लिष्ट क्लेशानिष्ठयो’ (७ २ ५२)
इति वेद् । हे ॥^६

अवसिते सित ॥९८॥

अवस्यति स्म । ‘चित्स्यति—’ (७ ४ ४०) इतीत्वम् । ‘समाप्तस्य’ हे ॥९८॥^७

मृष्टप्लुष्टापिता दग्धे

‘मृष्ट प्लुष्ट दाहे’ (म्वा० प० से०) । ‘उप दाह’ (म्वा० प० से०) ॥^८

तष्टत्यष्टी तनूकृते ।

‘तक्षू त्वक्षू तनूकरणे’ (म्वा० प० से०) । त्रीणि ॥^९

वेधितश्छिद्रिती विद्धे

‘विध विधाने’ (चु० प० से०) । छिद्र जातमस्य । त्रीणि ॥^{१०}

विन्नविन्नौ विचारिते ॥९९॥

‘विद विचारणे’ (चु० आ० से०) । ‘नुदविद—’ (८ २ ५५) इति
वा न । त्रीणि ॥९९॥^{११}

1 Begged, requested [2] 2 Made known, informed [2]
3 Covered, concealed [2] 4 Revered, honoured [2] 5 Filled,
completed [2] 6 B and K विज्ञिते 7 Distressed [2] 8 Fini-
shed [2] 9 Burnt [4] 10 Hewn (as a wood) [3] 11 Pierced
[3] 12 Considered, examined [3]

निष्प्रभे विगतारोको

नास्ति रोचनं रोको दोस्तिरस्य । त्रीणि ॥^१

विलीने विद्रुतद्रुतो ।

‘लीङ् श्लेषणे’ (दि० आ० अ०) । ‘स्वादय ओदिन’ इति न ॥ त्रीणि ॥^२

सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ

‘पिथु—’ (दि० प० अ०) । ‘वृत्तु—’ (म्वा आ० से०) । ‘पद—’
(दि० आ० अ०) । त्रीणि ॥^३

दारिते भिन्नभेदितौ ॥१००॥

दृमिदो. क्त (३.२.१०२) । त्रीणि ॥१००॥^४

उतं स्यूतमुत चेति त्रितयं तन्तुसतते ।

‘ऊयो तन्तुसन्ताने’ (म्वा० आ० से०) । सिवे. (दि० प० से०)
‘ञ्ठयो —’ (६४.१९) इत्यूट् । ‘वेज्—’ (म्वा० प० अ०) क्त.
(३.२.१०२) । तन्तुनि. सततम् ॥^५

स्यादर्हिते नमसित नमस्त्यनं मपचायितार्चितापचितम् ॥१०१॥

‘अहं पूजायाम्’ (म्वा० प० मे०) । नमः कृतम् । ‘नमो वरिव —’
(३.१.१९) इति क्यच् । ‘क्यम्य विमापा’ (६४.५०) इति यलोप. ।
अपचायने स्म । ‘चापृ पूजानिगमनयो’ (म्वा० उ० से०) । ‘अचं पूजायाम्’
(म्वा० प० से०) । ‘चायतेदिच’ । ‘नमस्कृतस्य’ षट् ॥१०१॥^६

वरिवसिते वरिवस्त्यनमुपासितं चोपचरित च ।

वरिवः कृतम् ‘नमो वरिव —’ (३.१.१९) इति क्यच् । ‘क्यम्य विमापा’
(६.४.५०) । ‘आस उरवेगने’ (अ० आ० मे०) । ‘वह (र) गतो’ ।
चचारि ॥^७

मंतापितस्तु मंतपो धूपितधूपायितौ च दूनश्च ॥१०२॥

‘तपदाहे’ घुरादि । ‘तप सताप’ (म्वा० प० अ०) । ‘घूर सतापे’
(म्वा० प० मे०) । ‘आयादय —’ (३.१.३१) इति या आय । दुडु
उतापे’ (म्वा० प० अ०) । ‘दुग्धो दीपंदच’ (वा० ८.४.४४) षच् ॥१०२॥^८

1. Lustreless, pale-looking [3] 2 Dissolved [3] 3 Accomplished, effected [3] 4 Broken, torn, split [3] 5 Woven; sewn (as cloth) [3] 6 B and K. नमस्त्यनमिति— 7. Saluted, respected [6] 8. Worshipped, adored [4] 9 B मन्तापितमन्तौ and K मन्तापितम् ततो 10 Heated, tormented [5]

दृष्टे मत्तस्तृप्तः प्रहृन्नः प्रमुदित प्रीतः ।

‘हृप तुष्टौ’ (दि० प० से०) । क्त (३४७२) । ‘मदो हर्षे’ (दि० प० से०) । ‘तृप प्रीणने’ (दि० प० अ०) । ‘ह्लादो मुखे च’ (म्वा० आ० से०) । ‘ह्लादो निष्ठायां’ (६४९५) इति ह्रस्वः । षट् ॥^१

छिन्नं छातं लूनं कृत् दातं दित छित वृक्कणम् ॥१०३॥

छिदे (रु० उ० से०) क्त (३२१०२) । ‘छो च्छेदने’ (दि० प० अ०) । ‘शाच्छोरन्यतरस्याम्’ (७४४१) इति वा वेत्त्वम् । ‘लूज्’ (क्रया० उ० से०) । ‘कृत्तो’ (तु० प० से०) छेदने । ‘दाप् लवने’ (अ० प० अ०) । दो (दि० प० अ०) । ‘द्यतिस्थिति—’ (७४४०) इत्यात्वम् । ‘ओब्रश्चू—’ (तु० प० से०) अष्टौ । १०३ ॥^२

म्रस्तं ध्रस्तं भ्रष्ट रुक्न्नं पन्न च्युत गलितम् ।

‘ससु ध्वसु भ्रसु—’ (म्वा० आ० से०) । स्कन्दिर (म्वा० प० से०) षट् (दि० आ० अ०) गतो । ‘च्युङ् गतो’ (म्वा० आ० अ०) । ‘गल अदने’ (चु० उ० से०) ॥^३

लब्धं प्राप्त विन्नं भावितमासादित च भूत च ॥१०४॥

‘विद्लु लाभे’ (तु० उ० अ०) । ‘भू प्राप्ता’ (चु० आ० से०) । आसाद्यन स्म । षट् ॥१०४॥^४

अन्वेपित गत्रेपितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ।

अन्वेप्यते स्म । ‘एप् गतो’ (म्वा० आ० से०) । ‘गत्रेप मार्गणे’ (चु० उ० से०) । ‘इप् इच्छायाम्’ (तु० प० म०) । ‘मार्गं अन्वेपणे’ (चु० उ० से०) । ‘मृग अन्वेपणे’ (चु० आ० से०) । पञ्च ॥^५

आर्द्रं मार्द्रं मिलन्नं तिमित स्तिमित ममुन्नतमुत्तं च ॥१०५॥

‘अर्द्रं गतो’ (म्वा० प० से०) । ‘अर्द्धोर्ध्वं च’ (उ० २१८) इति रक् । सह आर्द्रत्वेन । ‘किट् आर्द्रोन्मावे’ (दि० प० से०) । ‘तिम तिम आर्द्रोन्मावे’ (दि० प० से०) । ‘उन्दी कन्दने’ (रु० प० से०) । ‘नुदविद—’ (८२५५) इति वा न । सप्त ॥१०५॥^६

1 Pleased, satisfied [6] 2 Cut, lopped [8] 3 Fallen, dropped down [7] 4 Got, obtained received [6] 5 Searched, sought; inquired or looked for [5] 6 Wet, moisten [7]

त्राणं त्रातं रक्षितमचितं गोशयित [च] गुप्तं [च] ।

श्रैङ् (म्वा० आ० अ०) । 'नुद—' (८.२.५५) इति वा न. । पट् ॥^१

अवगणितमयमतावज्ञाते अवमानितं च परिभूते ॥१०६॥

'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । मन (द्वि० आ० अ०) । 'मान पूजायाम्' (म्वा० आ० से०) । पञ्च ॥१०६॥^२

त्यक्तं हीनं विवृत समुज्झितं धूतमुत्सृष्टम् ।

'त्यज हानौ' (म्वा० प० अ०) । ओहाक् (जु० प० अ०) । 'धुमास्था' (६.४.६६) इतीन्वम् । 'धूज् कम्पने' (स्वा० उ० अ०) । 'उज्ज उत्सर्गे' (तु० प० से०) । 'धू [विधू] नने' (तु० प० से०) । 'मृज विसर्गे' [दिवादिः] । पट् ॥^३

उक्तं भाषितमुदितं जरिपतमाख्यातमभिहितं लपितम् ॥१०७॥

वचमापवदजल्पस्थाम्य त्त (३.२.१०२) । 'दधानेहि.' (७.४.४२) । 'लप व्यक्त या वाचि' (म्वा० प० से०) । सप्त ॥१०७॥^४

बुद्धं बुधितं मन्त्रित विदितं प्रतिपन्नमप्रसिद्धावगते ।

'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । अनिट् । 'बुधिर् बोधने' सेट् क । 'मनु अवबोधने' (त० आ० से०) । 'यस्य विमापा' (७.२.१५) इत्यस्या-
नित्प्रत्वादिट् । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'पद गती' (दि० आ० अ०)
अव स्पृते 'यतिम्यति—' (७.४.४०) इतीन्वम् ॥ सप्त ॥^५

अरीकृतमुरीकृतमङ्गीकृतमाश्रुत प्रतिज्ञातम् ॥ १०८॥

सतीर्णविदितमश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् ।

अनङ्गमङ्गं वृत्तम् । 'श्रु श्रवणे' (म्वा० प० अ०) ॥१०८॥ 'श्रु निगरणे' (तु० प० से०) । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'दधानेहि.' (७.४.४२) ।
उपश्रुयते स्म । एवादश ॥^६

इन्द्रितशम्भपगायितपनायितप्रस्तुतपणितपनितानि ॥१०९॥

अपि गीर्गवर्गिताभिष्टुतेष्टितानि स्तुतार्थानि ।

'इन्द्र शम्भौ' (अ० आ० से०) । 'गंमु स्तुतौ' (म्वा० प० से०) । 'पण

1. Saved, preserved, protected [6] 2. Contemned, disregarded [3] 3 Abandoned, forsaken, left; quitted [6]
4 Said spoken, uttered [7] 5 Known; understood [7]
6 Accepted, promued [11]

व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । णु स्तुतौ' (अ० प० से०) ॥१०९॥ 'गृ
शब्दे' (क्त्वा० प० से०) । 'वर्णं वर्णक्रियादौ' (चु० उ० से०) । धृन्
स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । द्वादश ॥^१

भक्षितचर्वितलिप्तप्रत्यवसितगिरितस्यादितप्सातम् ॥ १०॥

अभ्यवहतान्नजग्धग्रस्तग्लस्ताशित भुक्ते ।

'भक्ष अदने' (चु० प० से०) । 'प्सा भक्षण' (अ० प० अ०) ॥ ११० ॥
अद्यते स्म । 'अदोऽनने' (३ २ ६८) इति ज्ञापकाज्जग्धिर्वा । 'ग्रसु ग्लसु
अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'अश भोजने' (क्त्वा० प० से०) ॥^२

क्षेपिष्ठभोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबहिष्ठा ॥ १११ ॥

क्षप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुवीवरबहुप्रकर्षार्था ।

अतिशयेन क्षिप्र । 'स्थूलदूर—' (६ ४ ५६) इतीष्टनि साधु । अतिशयेन
क्षुद्र । प्रिय । 'प्रियस्थिर' (६ ४ ७) इति साधु । एव गुरुस्थूलयो 'स्थू
लदूर—' (६ ४ ५६) इति साधु । बहुलस्य बहु ॥^३

साधिष्ठद्राधिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठहसिष्ठवृन्दिष्ठाः ॥ ११२ ॥

वाढव्यायतबहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये ॥

इति विशेष्यनिघ्नवर्ग ॥ १ ॥

'अतिक्वाढयोर्नैदसाधौ' (५ ३ ६३) । एव दीर्घगुरुह्रस्ववृन्दारकाणाम् ॥^४

इतिविशेष्यनिघ्न [वर्ग] ॥ १ ॥

प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यै सकीर्णै लिङ्गमुन्नयेत् ।

सकीर्णै अस्मिन् वर्गे लिङ्ग प्रकृत्यर्थादिना बोद्धव्यम् । तद्यथा प्रकृतिभूतस्य
परशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वात्तेन सह समास 'अपरस्पर' शब्दोऽपि^५ त्रिलिङ्ग । प्रत्ययन
क्तिना 'स्त्रीत्वादि' । अर्थेन 'कर्मैव कामणम्' इत्यादौ ।

1 Praised, commended, applauded [12] 2 M अदानने
3 Eaten, chewed licked, swallowed [14] 4 Quickest,
smallest, dearest, greatest, fattest, and most [1 each]
5 Best or most excellent, largest, most abundant,
haviest, shortest, and very great or handsome [1 each]
6 M शब्दाव ।

कर्म क्रिया

क्रियते यत्तत्कर्म । मनिन् (उ० ४ १४४) । वृज शच' (३३ १००) ।
रिड् (७४ २८) । इयङ् (६४ ७७) । 'क्रियाया' द्वे ॥^१

तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्परा ॥ १ ॥

क्रियाया सातत्ये त्वर्थे । 'अपरस्परा क्रिया सातत्ये' (६१ १४४) इति
निपात ॥१॥^२

साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे ।

साकल्य च आसङ्गश्च तयोर्वचने बोधने । पारयन येन । 'पूर्वपदात्—'
(८४ ३) इति ण । 'तुर त्वरणे' (जु० प० से०) । सु (तु) रस्य वयन-
मसक्त गमनम् । 'परायणम्' इति पाठान्तरम् ॥^३

यदृच्छा स्वरिता

'यदृच्छ गत्यादी' (तु० प० से०) । 'गुरोश्च' (३३ १०४) इत्य । या
चामो नृच्छा च । स्वेनेरितु शीलमस्य, तस्य भाव । 'स्वातन्त्र्यस्य' द्वे ॥^४

हेतुगून्या त्वास्या^५ विलक्षणम् ॥ ७ ॥

हेतुना कारणेन शूया या आस्या स्यति । विगत लक्षणमालोचन यत्र ।
एकम् ॥ २ ॥^६

शमथस्तु शम शान्ति

'शमादिभ्योऽथच्' । घञि 'नोदात्त—' (७४ ३३) इति न वृद्धि । 'क्रोधा-
घमावस्य' श्रोणि ॥^७

दान्तिरतु दमथो दम ।

क्लेशादिमहिष्णुता दम ॥^८

अवदान कर्मवृत्तम्

'दैव शायने' (म्वा० प० अ०) । ल्युट् (३३ ११४) । वृत्ते (म्वा०
आ० से०) मावे क्त (३३ ११४) । 'प्रशस्तकर्मणो' द्वे ॥^९

1 Action, work [2] 2 Continuous work or worker [1]
3 Full and relevant statements [1 each] 4 Independence
[2] 5 B रस्य 6 Vain or useless state [1] 7 Calmness
or absence of passion &c. [3] 8 Self restraint or forbea-
rance of pain &c [3] 9 Valorous or glorious act [2]

काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥

काम्यस्यादानम् । 'वृज् वरणे' चुरादिः । 'कामनापूर्वकं दानम्' द्वे ॥३॥^१

वशक्रिया संवननम्

वशस्य क्रिया करणम् । संपूर्वः 'वनु याचने' (त० आ० से०) इति वशीकरणार्थं । 'वशीकरणस्य' द्वे ॥^२

मूलकर्म तु कर्मणम् ।

मूलैरोपधिमिर्यद्वशीकरणम् । कर्मैव कर्मण [म्] '[त] द्युक्तात्कर्मणोऽण्' (५.४.३६) । द्वे ॥^३

विधूननं विधुवनम्

'धूज् कम्पने' (चु० प० अ०) 'धञ् प्रीञो—' (वा० ७.३.३७) इति नुक् । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । ल्युट् ३.३ ११५) । '—कुटात्—' (१.२.१) इति डित्वादगुणभावः । 'कम्पनस्य' द्वे ॥^४

तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥

तृप (दि० प० अ०) । प्रीज् (ऋधा० उ० अ०) । अव (म्वा० प० से०) । 'प्रीनौ' त्रीणि ॥ ४ ॥^५

पर्याप्तिः स्यान्परित्राण हस्तधारणमित्यपि० ।

हस्तेन हस्तस्य वा धारणम् । प्रहर्तुमुच्यतस्य रोध इत्यर्थः । त्रीणि ॥^६

सेवनं सीवनं स्यूतिः

सीव्यने. पृषोदरादिन्वात् (६ ३ १०९) वा दीर्घः । त्तिनि (३.३.९४) 'च्छवो —' (६ ४ १९) इत्यूट् । त्रीणि ॥^७

विदरः स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥

'ऋदोरप्' (३.३.५७) ॥ ५ ॥^८

आक्रोशनमभीषद्गः

'पज्ज सङ्गे' (म्वा० प० अ०) । 'उपमर्गस्य घञि—' (६.३.१२२) दीर्घः । 'शापस्य' द्वे ॥^९

-
1. A free-will offering [2] 2. Subjection [2] 3. Bewitching by means of herbs [2] 4. Shaking; trembling [2] 5. Pleasing, satisfying [3] 6. Some read हस्तधारणमित्यपि
7. Protection or warding off a blow (with the hand) [3]
8. Sewing, stitching [3] 9. Breaking, bursting, tearing [3]
10. Curse [2]

सवेदो वेदना न ना ।

वेत्तेर्षञ् (३ ३ १८) । 'विद चेत्तनाख्यानादी' चुरादि । 'अनुभवस्य' द्वे ॥^१

समूच्छन्तमभिव्याप्ति

'आप्त व्याप्ति' (स्वा० प० अ०) । तिन् (वा० ३ ३ ९४) । 'सर्व-
व्याप्तस्य' द्वे ॥

याञ्चा भिक्षार्थनार्दना ॥ ६ ॥

अर्थ (चु० आ० सं०) । ण्यन्त । चत्वारि ॥६॥^३

वर्धन्त छेदने

'वर्ध छेदनपूरणयो' (चु० प० सं०) । द्वे ॥^४

अथ द्वे आनन्दनसभाजने ।

आप्रच्छन्नम्

'दुनदि—' (म्वा० प० से०) । 'समाज प्रीतिसेवनया' (चु० उ० सं०) ।
प्रच्छन्नोप्तायाम् (तु० प० अ०) । 'आलिङ्गनादिनाऽऽनन्दनस्य' त्रीणि ॥^५

अथाम्नाय सप्रदाय

'म्ना अम्नासे' (म्वा० प० अ०) । घञ् (३ ३ १८) । दाज (चु०
उ० अ०) घञ् (३ ३ १८) । 'परम्परानुगतसदुपदेशस्य' द्वे ॥

क्षये क्षिया ॥७॥

'क्षि क्षये' (म्वा० प० अ०) । अच् (३ ३ ५३) । 'क्षीप् हिसायाम्'
(कृचा० प० अ०) । मिदादि (३ ३ १०४) । 'हाने' द्वे ॥७॥^६

ग्रहे ग्राह

'ग्रहवृ—' (३ ३ ५८) इत्यप् । घञि ग्राह । 'ग्रहणस्य' द्वे ॥^७

वश कान्तौ

'वशिरण्यो —' (वा० ३ ३ ५८) इत्यप् । द्वे ॥^{१०}

रक्षणस्त्राणे

रक्षे (म्वा० प० से०) । 'यजयाच—' (३ ३ ९०) इति नङ् । द्वे ॥^{११}

-
- 1 Experience [2] 2 Universal pervasion [2] 3 Begging [4]
4 Cutting [2] 5 M आलिङ्गनादिनाऽऽनन्दनस्य 6 The courteous
treatment of a friend or guest at meeting and parting [3]
7 Traditional teaching, doctrine [2] 8 Decay, loss [2]
9 Taking, holding [2] 10 Wish, desire [2] 11 Protection [2]

रण कवणे ।

‘रण कवण शब्दे’ (म्वा० प० से०) द्वे ॥^१

व्यधो वेधे

‘व्यधजपो —’ (३ ३ ६१) इत्यप् । ‘विध विधान’ (तु० प० से०) ।
घञ् (३ ३ १८) । ‘वेधनस्य’ द्वे ॥

पचा पाके

पचे. (म्वा० उ० अ०) अङ् (३ ३ १०४) । द्वे ॥^२

हवो हूतो

ह्वेन् (म्वा० उ० अ०) । ‘ह्व सप्रसारणम्—’ (३ ३ ७२) इत्यप् । द्वे ॥^३

चरो घृतौ ॥८॥

‘वृज्—’ (म्वा० उ० से०) । ‘ग्रहवृ—’ (३ ३ ५८) इत्यप् द्वे ॥ ८॥^४

ओषः प्लोषे

‘उप प्लुप दाहे’ (म्वा० प० से०) । घञ् (३ ३ १८) ॥^५

नयो नाये

‘नीज्—’ (म्वा० उ० अ०) । एरच् (३ ३ ५६) ‘त्रिणीभुवोऽनुपसर्गे’
(३ ३ २४) इति घञ् । ‘न्ययो न्याय’ इति पाठांतरम् । ‘नीते’ द्वे ॥^६

ज्या निर्जीर्णौ

‘ग्लज्याहान्या नि’ (वा० ३ ३ ९५) । ‘ग्रह्वादिभ्य त्तिप्तिष्ठवत्—’
(वा० ८ २ ४४) इति न । ‘जीर्णताया’ द्वे ॥^७

भ्रमो भ्रमौ ॥

‘श्व् कृष्यादिभ्य’ (वा० ३ ३ १०८) । भ्रमि । द्वे ॥^८

स्फातिर्घृद्धौ

‘स्फायौ वृद्धौ’ (म्वा० अ० मे०) । द्वे ॥^९

प्रथा रुद्यार्तौ

‘प्रथ प्रथान’ (म्वा० आ० मे०) । निदादि (३ ३ १०४) ॥^{१०}

स्पृष्टि पृच्छौ

‘स्पृष्ट स्पृष्टौ’ (तु० प० अ०) । ‘पृच्छी मन्त्रे’ (२० प० से०) । द्वे ॥^{११}

1 Sound [2] 2 Piercing, perforation [2] 3 Cuckling [2]
 4 Calling [2] 5 Boon [2] 6 Burning [2] 7 M. वि० ३ ३ २४
 8 Policy [2] 9 Old age, decrepitude [2] 10 M. ३ ३ २४
 roaming about [2] 11 Growth, increase [2] 12 I am [2]
 13 Touch, Contact [2]

स्नवः स्रवे ॥९॥

‘ष्णु प्रस्रवणे’ (अ० ५० से०) । ‘स्रु गतौ’ (स्वा० ५० अ०) ।
‘प्रस्रवणस्य’ द्वे ॥९॥^१

एधा^२ समृद्धौ

एध (स्वा० आ० से०) । मिदादिः (३.३.१०४) ‘ऋधु वृद्धौ’ (स्वा०
आ० से०) । द्वे ॥^३

स्फुरणे स्फुरणा

‘स्फुर स्फुरणे’ कुटादिः । स्वार्थे ण्यन्ताद्युच् (३.३.१०७) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च
गुणः ॥ द्वे ॥^४

प्रमितौ प्रमा ।

‘हुमिद् प्रक्षेपणे’ (स्वा० उ० अ०) । ‘मातश्च—’ (३.३.१०६)
इत्यङ् । प्रमा यथायज्ञानम् ॥^५

प्रसूतिः प्रसवे

‘ऋदोरप्’ (३.३.५७) द्वे ॥^६

इच्योते प्राधारः

इच्युतिर् (स्वा० ५० से०) । धर् (३.३.१८) । ‘धृ क्षरणदोस्त्योः’
(जु० ५० अ०) । ‘उपसर्गस्य—’ (६.३.१२२) इति दीर्घः । द्वे ॥^७

कलमथः कलमः^८ ॥१०॥

‘समादिभ्योऽयच्’^९ । धनि (३.३.१८) ‘नोदात्त—’ (७.३.३४) इति
न वृद्धिः । ‘धा (धा) न्वे.’ द्वे ॥१०॥^{१०}

उत्कर्षोऽतिशये

‘इय—’ (स्वा० ५० अ०) । धर् (३.३.१८) शीङः (अ० आ० से०)
एरच् (३.३.५६) द्वे ॥^{११}

संधिः श्लेषे

धाप्रः निः (३.३.९२) । श्लिप् (दि० ५० अ०) । धर् (३.३.१८) द्वे ॥^{१२}

1. Oozing; trickling [2] 2. Some read स्रव 3. Prosperity [2]
4. Throbbing or quivering [2] 5. Valid knowledge [2]
6. Delivering or giving birth to [2] 7. Flowing [2] 8. B.
and K. वृद्धे 9. M. मातश्च दत्त 10. Fatigue [2] 11. Elevation;
excellence [2] 12. Union [2].

विषय आश्रये^१ ।

‘पिञ् वन्धने’ (स्वा० उ० अ०) एरच् (३ ३.५६) । श्रिज (म्वा० उ० अ०) । एरच् (३ ३.५६) । द्वे ॥^२

श्रिपाया क्षेपणम्

‘क्षिप प्रेरणे’ (तु० उ० अ०) । मिदादि (३ ३.१०४) । द्वे ॥^३

गीणिर्गितौ

गिरते , तु० प० से०) । क्तिन् (३ ३.६४) । निष्ठावत् (वा० ८ २.४४) ।
‘इत्तकुप्यादिभ्य’ (वा० ३ ३.१०८) । द्वे ॥^४

गुरणमुद्यमे ॥११॥

‘गुरी उद्यमे’ (तु० प० से०) । कुटादि । द्वे ॥११॥^५

उन्नाये उन्नय^६

‘अवोदोनिय’ (३ ३.२६) इति घञ् । बाहुलकादच् ॥ द्वे ॥^७

आयः श्रयणे

‘श्रिणोभुव —’ (३ ३.२४) इति घञ् । द्वे ॥^८

जयते जय ।

‘जि जये’ (म्वा० प० अ०) । ल्युट् (३ ३.१.५) । अच् । द्वे ॥^९

निगादो निगदे

‘नौ गद —’ (३ ३.६४) इत्यप् । घञ् (३ ३.१८) । द्वे ॥^{१०}

मादो मदे

‘मदोजुष^{११} —’ (३ ३.६७ इत्यप् । ‘सदमादस्थयो —’ (६ ३.९६)
इति निर्देशाद् घञ् । द्वे ॥^{१२}

उद्वेग उद्भ्रमे ॥१२॥

भ्रमे (दि० प० अ०) घञि (३ ३.१८) ‘नोदात्त —’ (७ ३.३४)
इति न वृद्धि । द्वे ॥१२॥^{१३}

1 Some read अश्रये 2 Substratum, as, lcn [2] 3 Throwing, directing [2] 4 Swallowing [2] 5 Effort, perseverance [2] 6 B and k उन्नाय उन्नये 7 Elevation, height [2] 8 Service, shelter [2] 9 Victory [2] 10 Discourse [2] 11 M मनोनय 12 Pleasure [2] 13 Anxiety [2]

विमर्दनं परिमले

‘मृद क्षोदे’ (कच्चा० प० से०) । परि ‘मल धारणे’ (म्वा० आ० से०) ।
‘कुङ्कुमादिमर्दस्य’ द्वे ॥^१

अभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।

‘पद गतौ’ (दि० आ० अ०) । ‘ग्रहवृ—’ (३.३.५८) इत्यप् । ‘हित-
संपादनादेः’ द्वे ॥^२

निग्रहस्तु निरोधः^३ स्यात्

रुधेः (रु० उ० अ०) घञ् (३.३.१८) । द्वे ॥^४

अभियोगस्त्वभिग्रहः ॥१३॥

‘युजेः’ (रु० उ० अ०) घञ् (३.३.१८) ॥१३॥^५

मुष्टिबन्धस्तु संग्रहः

‘समिमुष्टौ’ (३.३.३६) इति ग्रहेर्घञ् । द्वे ॥^६

डिम्बे डमरविप्लवौ ।

‘डि विनोदे’ घञ् (३.३.१८) । ‘डम्’ इति शब्दं राति । ‘प्लुङ् गता’
(म्वा० आ० अ०) । अप् (३.३.५७) शस्त्रं विना कलहः ॥^७

बन्धनं प्रसितिश्चारः

‘पिञ् बन्धने’ (स्वा० उ० अ०) । तित्त् (३.३.९४) स्वरति । ‘स्वृ—’
(म्वा० प० से०) ॥^८

स्पर्शः स्पष्टोपतप्तरि ॥१४॥

सृशे. (चु० आ० से०) तृच् (३.१.१३३) । तपेः (म्वा० प० अ०)
तृच् (३.१.१३३) । ‘संतप्तस्य’ श्रोणि ॥१४॥^९

निकारो विप्रकारः स्यात्

निवृष्टीकरणम् । ‘घञ्’ (३.३.१८) ‘अपकारस्य’ द्वे ॥^{१०}

आकारस्त्विह इङ्गितम्

आकरणम् । ‘इङि गतौ’ (म्वा० प० से०) । ‘अभिप्रायानु (रु) पचेष्टायाः’
श्रोणि ॥^{११}

-
1. Grinding, crushing, rubbing or pounding of saffron
&c. [2] 2. Favour, kindness [2] 3. K. निरोधः 4. Restraint
check [2] 5. Challenge [2] 6. Clenching the fist [2]
7. An affray without weapons [3] 8 Tie or fetter [3].
9. Afflicted, distressed [3] 10. Injury [2] 11. Indication of
a sentiment by the gesture [3].

परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥१५॥

‘कृज ण च’ (३ ३ १००) ‘प्रकृतेरन्यथामावे’ चत्वारि ॥१५॥^१

अपहारस्त्वपचय

चित्र (स्वा० उ० अ०) । ‘एरच्’ (३ ३ ५६) द्वे ॥^२

समाहार. समुच्चयः

ह्वञ घञ् (३ ३ १८) द्वे ॥^३

प्रत्याहार उपादानम्

उपादाजो ल्युट् (३ ३ ११५) । ‘विषयेभ्य इन्द्रियपरावृत्ते’ द्वे ॥^४

विहारस्तु परिक्रम ॥१६॥

क्रमे (म्वा० प० से०) घञि (३ ३ १८) नोदात्त—’ (७ ३ ३४)
इत्यवृद्धि ॥१६॥^५

अभिहारोऽभिग्रहणम्

आभिमुख्येन ग्रहणम् । द्वे ॥^६

निर्हारोऽभ्यनकर्षणम् ।

निर्हारो निस्सारणम् ॥^७

अनुहारोऽनुकार स्यात्

अनुकरण सदृशकरणम् । घञ् (३ ३ १८) ॥^८

अर्थस्यापगमे व्यय ॥१७॥

‘व्यय वित्तसमुत्सर्गे’ (चु० उ० से०)—इत्येके ॥१७॥^९

प्रवाहस्तु प्रवृत्ति स्यात्

अविच्छेदेन प्रवृत्ति प्रवाह ॥^{१०}

प्रवहो गमन वहि ।

गोचरसचर—’ (३ ३ ११९) इति ‘वह’ साधु ॥^{११}

1 Transformation evolution [4] 2 Taking, carrying away [2] 3 Collection [2] 4 Drawing back sense-organs from their objects [2] 5 Walking (for pleasure) [2] 6 Robbing stealing, [2] 7 Extraction, drawing out [2] 8 Imitation copy [2] 9 Expanse [1] 10 Continuous flow [2] 11 Flowing, streaming forth [2]

वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥१८॥

‘यमः समुपनिविष्टो च’ (३.३.६३) इत्यप् । पक्षे घञ् । पट् ॥१८॥^१

हिंसा कर्माभिचारः स्यात्
अभिभवितुं चरणं मारणादि ॥^२

जागर्या जागरा द्वयोः ।

‘जागर्त्तरकारो वा’ (वा० ३.३.१०१) । पक्षे यक् (३.१.६६) द्वे ॥^३

विद्वोऽन्तगयः प्रत्यूहः

हृत्तेः क. (वा० ३.३.५८) । अन्तरस्य व्यवधानस्य अयनम् । प्रत्यूहः ।
घञ् (३.३.१८) । श्रीणि ॥^४

स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रये ॥ १९ ॥

‘उपघ्न आश्रये’ (३.३.८५) इति साधुः ॥१९॥^५

निर्वेश उपभोगः स्यात्

विशेष्यञ् (३.३.१८) द्वे ॥^६

परिसर्पः परिक्रिया ।

शृण्वञ् (३.३.१८) । परिजनादिना वेष्टनस्य’ द्वे ॥^७

विधुरं तु प्रविडलेपः^८

विगता धूमरोऽय ॥^९ द्वे ॥^{१०}

अभिप्रायदृष्टन्द आशयः ॥ २० ॥

प्रातः (श्या० उ० अ०) घञ् (३.३.१८) । ‘छदि संवरणे’ (चु० प० सं०)
घोऽ् (अ० आ० से०) । श्रीणि ॥२०॥^{११}

संश्लेषण सममनम्

शिरास्योऽर्चुट् (३.३.११५) । द्वे ॥^{१२}

पर्यवस्था विरोधनम् ।

स्या । ‘आतरथ—’ (३.३.१०६) इत्यप् । ‘विरोधय’ द्वे ॥^{१३}

-
1. The concentration of mind [6] Cf. yoga-sūtra 3-4
2. Killing, slaying [2] 3. Waking [2] 4. Obstacle [3]
5. Contiguous support or restoring to what is near [2]
6. Enjoyment [2] 7. Encircling surrounding [2] 8. B. and K.
[2] 9. M. [2] 10. Separation [2] 11. Meaning, purpose
[3] 12. Mixture, abstraction [2] 13. Opposition,
resistance [2]

परिसर्या परोसारः

‘मृ गतो’ (म्वा० प० अ०) । ‘परिचर्यापरिसर्या—’ (वा० ३ १.१०१)
इति साधु । परितः सारो गमनम् । द्वे ॥^१

स्यादास्या त्वासना स्थिति ॥ २१ ॥

आसे (अ० आ० से०) ण्यत् (३ १ ११३) । युच् (३ ३ १०६) ।
त्रीणि ॥२१॥^२

विस्तारो विग्रहो व्यासः

‘स्तृज आच्छादने’ (ऋचा० उ० से०) । ‘प्रथने वावशब्दे (३ ३ ३३)
इति घञ् । असे (दि० प० से०) घञ् (३ ३ १८) । त्रीणि ॥^३

स च शब्दस्य विस्तर ।

स व्यास । अप् (३.३ ५७) । एकम् ॥^४

स्यान्मर्दनं संवहनम्

वहे (म्वा० उ० अ०) ण्यन्ताल्ल्युट् (३.३ ११५) । द्वे ॥^५

विनाशः स्यादर्शनम् ॥ २२ ॥

णश (दि० प० से०) । घञ् (३ ३ १८) ॥२२॥^६

सस्तव स्यात्परिचय

ष्टुज् (अ० प० अ०) । अप् (३ ३ ५७) । द्वे ॥^७

प्रमरस्तु विसर्पणम् ।

सरतेरप् । मृपेल्युट् (३ ३ ११५) । द्वे ॥^८

नीवाकस्तु प्रयाम स्यात्

वचेधञ् (३ ३ १८) । ‘उपसर्गस्य दीर्घः (६ २ १२२) । ‘धान्यसर्व-
यस्य’ द्वे ॥^९

सनिधि सनिरर्पणम् ॥ २३ ॥

घाज् वि (३ ३ ९२) । द्वे ॥२३॥^{१०}

1 Wandering about, perambulation [2] 2 Stay [3] 3 Ex-
tension, expansion [3] 4 Detailed description [1] 5 Sham-
pooing, massaging [2] 6 Destruction [2] 7 Acquaintance,
intimacy [2] 8 Diffusion, dilation [2] 9 The collection
of grain [2] 10 Proximity [2]

लवोऽभिलाषो लवने

लूज (क्र्या० उ० अ०) अप् (३.३ ५७) । 'निरम्यो —' (३ ३ ५८) इति घञ् । 'छेदनस्य' शीणि ॥^१

निष्पात्रः पयने पयः ।

पूज (क्र्या० उ० अ०) घञापी । शीणि । 'धान्यादेर्निबुसीकरणम्' । 'पछोरव (न)' लोके ॥^२

प्रस्तात्र म्यादवसर

'प्रे द्रुस्तुम्व' (३.३ २७) इति घञ् । सरते (म्वा० प० अ०) रप् । 'प्रगङ्गस्य' द्वे ॥^३

त्रसरः सूत्रप्रेष्टनम् ॥ २४ ॥

'प्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । अरन् । सूत्रस्य वेष्टनम् ॥२४॥^४

प्रजनः स्यादुपसरः

प्रजायतेऽस्मिन्^५ प्रजन , पशूना ग्रमप्रहणकाल । 'प्रजने सते' (३ ३ ७१) इत्यप् द्वे ॥^६

प्रसरप्रणयौ^७ समौ ।

सरते (म्वा० प० अ०) अप् । णोज (म्वा० उ० अ०) अच् । 'प्रोयाप्रार्थनम्' द्वे ॥^८

धीशक्तिर्निष्क्रम

शक्तिप्रहणधारणादि । द्वे ॥^९

अश्री तु मक्रमो दुर्गतचरः ॥ २५ ॥

क्रमेर्षञि (३ ३ १८) वृद्धयभाव । 'सक्राम' इत्यधे । दुर्गतस्य सचरणम् । प्रोश । द्वे ॥२५॥^{१०}

प्रत्युत्क्रम प्रयोगार्थ

क्रमयजिभ्या पञ् (३ ३ १८) । 'वमारम्भे प्रथमप्रयागस्य' द्वे ॥^{११}

-
- 1 Mowing, cutting [3] 2 Winnowing corn [3] 3 Opportunity [2] 4 Shuttle [2] 5 M प्रवयामन् 6 Impregnating [2] 7 Majority prefers पश्यद्वयो 8 Love, affection [2] 9 Intellectual faculty [2] 10 The passage to a fort [2] 11 The first step towards any business or work [2]

अवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥

अवेक्षते । 'गुरोश्च—' (३.३.१०३) इत्यः । जाग्रतेः (अ० प० मे०) घञ् (३.३.१८) । 'जाग्रोऽविचि—' (७.३.८५) इति गुणः । 'अवेक्षणस्य' द्वे ॥ २८ ॥^२

निपाठनिपठौ पाठे

'नो गद—' (३.३.६४) इति पठेः (म्वा० प० से०) रप्, पञ्च घञ् (३.३.१८) । त्रीणि ॥^३

तेमस्तेमौ समुन्दने ।

'तिम छिम आर्द्रोमावे' (दि० प० मे०) । घञ् (३.३.१८) । 'उन्दी—' (अ० प० से०) । 'आर्द्रोमावस्य' त्रीणि ॥^४

आदीन चाश्रवः क्लेशे

'दोद् दये' (दि० आ० अ०) । क्तः । 'स्वादय ओदितः' इति नः । आश्रवतीन्द्रियाप्यनेन । सवतेः (म्वा० प० अ०) अप् (३.३.५७) 'क्लिशू विद्यापने' (ब्र० प० से०) । त्रीणि ॥^५

मेलके संगमो गमः ॥ २९ ॥

मिल (तु० प० मे०) घञन्ताक्तः । पञ्च (म्वा० प० अ०) । घञ् (३.३.१८) । 'ग्रहवृ—' (३.३.५८) इति गमः (म्वा० प० से०) । अप् ॥ २९ ॥^६

मन्वीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ।

ईतिचित्रभ्यो ल्युट् (३.३.११५) द्वे । मार्गं (चु० उ० से०) मृग (चु० आ० से०) अन्वेपणे ल्युट्पुचो । घञ् । पञ्च ॥^७

परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् ॥ ३० ॥

'रम रामम्भे' (म्वा० आ० अ०) । 'रमेः—' (७.१.६३) इति तुम् । 'परिष्वङ्गः परिष्वङ्गः' (म्वा० आ० अ०) । श्लिपेः (दि० प० अ०) घञ् (३.३.१८) । घञ्कारि ॥ ३० ॥^८

1. M. अ. विचि 2. Vigilance, watchfulness [2] 3. Reading, recitation, study [3] 4. wetting, moistening [2] 5. B. and K. अ. विचि 6. Sorrow [3] 7. B. and K. अ. विचि 8. Meetings union [3] 9. Search; inquiry [2] 10. Embracing [4].

निर्वर्णन तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।

वर्णशब्दात् 'सत्याप—' (३ १ २५) इति णिच् । पञ्च ॥^१

प्रत्याख्यान निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥

'निराकरणस्य' चत्वारि ॥ ३१ ॥^२

उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ॥

'व्युपयो शेते —' (३ ३ ३९) इति शीङ् (अ० आ० से०) घञ् ।
पर्यायेण क्रमेण शयनमर्थो ययो । यथा—'तवाद्यराजोपशाय' ॥^३

अर्तन च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थके ॥ ३२ ॥

'ऋति' सौत्र । इयङ्पक्षे 'अ प्रत्ययात्' (३ ३ १०२) । हृणीङ् कण्-
त्वादि । यक् (३ १ २७) । चत्वारि 'जुगुप्सनस्य' ॥ ३२ ॥^४

स्याद्वयत्यासो विपर्यासा व्यत्ययश्च विपर्यये ।

असे (दि० प० से०) घञ् (३ ३ १८) । इण (अ० प० अ०)
'एरच्' (३ ३ १६) । चत्वारि ॥^५

पर्ययोऽतिव्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्यय ॥ ३३ ॥

इण (अ० प० अ०) अच् । पते (भ्वा० प० से०) घञ् (३ ३ १८)
'चत्वारि ॥ ३३ ॥^६

प्रेषण यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशामनम् ।

शास्त (अ० प० अ०) ल्युट् (३ ३ ११५) । 'भृत्यादिप्रेषणस्य' एकम् ॥

म सस्ताव क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥ ३४ ॥

समत्य मिलित्वा द्विजा स्तुवन्ति यस्या भूमौ । 'यज्ञे समि स्तुव' (३ ३-
३१) इति घञ् ॥ ३४ ॥^७

निधाय तद्व्यते यत्र काण्ठे काण्ठ स उद्धन ।

उर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन् । उद्धनोऽस्याधानम्' (३ ३ ८०) इति साधु ॥^{१०}

1 Seeing; beholding [5] 2 Repudiation, refutation [4]
3 Sleeping in turn (while watching in the night) [2]
4 Disgust [4] 5 Inversion [4] 6 Violation, deviation (from
established customs [4] 7 Sending on an errand [1] 8 The
place which Brahmanas repeating hymns and prayers
occupy at a sacrifice [1] 9 M इत्यस्मिन् 10 A plank on
which a carpenter works [1]

स्तम्बघनस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ॥ ३५ ॥

स्तम्बस्तृणादिगुच्छो हन्यत उन्मूल्यते येन । 'स्तम्ब क च' (३ ३ ८३) इति कापो घनश्च । द्वे ॥ ३५ ॥^१

आविधो विध्यते येन
व्यधे (दि० प० अ०) घञ् । 'वरमा' लोके ॥

तत्र विष्वक्समे निघः ।

विष्वक्, आरोहपरिणाहादिना सर्वत्र तुल्ये । 'निघोनिमितम्—' (३ ३ ८७) इति साधु ॥^२

उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥ ३६ ॥
ऊर्ध्वं करण निक्षेपणम् ॥ ३६ ॥^३

निगारोद्गारविक्षावोद्ग्राहा —तु गरणादिषु^४

'उन्योर्ग्र' (३ ३ २९) इति गिरते (तु० प० से०) घञ् । 'गृ शब्दे' (ब्र० प० से०) । 'वो क्षुध्रुव' (३ ३ २५) इति घञ् । 'उदि ग्रह' (३ ३ ३५) इति [घञ् । एकैकम् ॥^५

आरत्यवरतिविरतय उपरामे

रमे (भ्वा० आ० से०) क्तिन्—(३ ३ ९४)—घञौ (३.३ १८) । चत्वारि ॥^६

अथास्त्रियां तु निष्ठेव ॥ ३७ ॥

निष्ठ्यूतिर्निष्ठेयन निष्ठीवनमित्यभिन्नानि ।

ष्ठिवे (दि० प० से०) घञ् (३ ३.१८) ॥ ३७ ॥ ष्ठिवेर्ल्युटि (३ ३. ११५) बाहुलकाद् दीर्घोऽपि^७ ॥^८

जयने जूतिः

'जू' सौत्रो वेगे । क्तिनि (३ ३ ९४) 'ऊतियूति'—(३ ३ ९७) इति साधु । द्वे ॥^{१०}

1 A hoe for weeding clumps of grass [2] 2 A carpenter's instrument for piercing [1] 3 A tree having equal height and breadth [1] 4 Winnowing corn [2] 5 B निगरणदिषु
6 Swallowing, vomiting, sneezing and eructating [1 each] 7 Cessation; stop [4] 8 M शीर्षेणि 7 Spitting [4]
10 Speed [2]

सातिस्त्रयसाने स्यात्

स्यते त्तिनि (३ ३ ९८) 'ऊतियूति—' (३ ३ ९७) इति साधु । द्वे ॥^१

अथ ज्वरे जूर्ति ॥ ८ ॥

'ज्वरत्वर—' (६ ४ २१) इत्युठ् ॥३८॥^२

उदजस्तु पशुप्रेरणम्

'अज गनी' (म्वा० ५० स०) । समुदोरज पशुपु' (३ ३ ६९) इत्यप् द्वे ॥^३

अकरणिरित्यादय शपे ।

न करणम् । 'आक्रोशे नज्यनि' (३ ३ ११२) ॥^४

गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् । ३९॥

गोत्रान्तेभ्य, अपत्यप्रत्ययान्तेभ्य । औपगवाना समूह । 'गोत्राक्षोष्टृ—' (४ २ ३९) इति बुद्ध् ॥३९॥^५

आपूयिक शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ।

अपूपाना शाष्कुलीना च समूहम् । 'अचित्तहस्तिधेनोष्ठव्' (४ २ १७) ॥^६

माणवानां तु माणव्यम्

'ब्राह्मणमाणव—' (४ २ ४२) इति यत् । [माणवाना समूहस्य] एकम् ॥^७

सहायाना सहायता ॥४०॥

'गजसहायाम्याम्—' (वा० ४ २ ४३) इति तल् ॥४०॥^८

हल्या हलानाम्

हलान् 'पाशादिभ्यो य' (४ २ ४९) ॥^९

ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ।^{१०}

द्वे पर्शुकाना पृष्ठाना पार्श्वं पृष्ठयमनुक्रमात्^{११} ॥४१॥

'पर्श्वं णस्—' (वा० ४ २ ४३) । 'पृष्ठाद्यन्—' (वा० ४ २ ४२) ।

यज्ञविषये एतन् ॥४१॥^{१२}

1 End, conclusion [2] 2 Fever [2] 3 Driving of cattle [2]
4 Curse [2] 5 An assemblage of aupagavas [1] 6 A quantity of two sorts of cakes [1 each] 7 A company of lads or boys [1] 8 A number of companions [1] 9 A multitude of ploughs [1] 10 A collection of Brahmanas [2] 11 B i २ मितिभ्याम् 12 A multitude of ribs, and blacks of a cattle [1 each]

सलाना सलिनी सल्यापि

‘खलगोरथात्—’ (४ २ ५०) इति य । इतित्रकटयचदच’ (४ २ ५१) ॥^१

अथ मानुष्यक नृणाम् ।

मनुष्यान् गोत्रोक्ष—’ (४ २ ३९) इति वुज् ॥^२

ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक् पृथक् ॥४२॥

‘ग्रामजन—’ (४ २ ४२) इति तल् । धमपाशमलभ्य ‘पाशादिभ्यो य’
(४ २ ५९) । गलो [वृहत्काश] ॥४२॥^३

अपि साहस्रकारीपचार्मणाथर्वणादिक्म् ।

इति सकीर्णवर्ग ॥२॥

एव सहस्रकारीप, चर्मन्, अयवन्, एभ्या शिक्षादिभ्योऽण्^४ (४ २ ३८) ॥^५

सकीर्णार्थत्वमथान्तरे विहिताना प्रत्ययाना [म] र्थान्तरे निदर्शनम् ।
यथा—घ्रादे कर्त्रादी ॥

इति सकीर्णवर्ग ॥२॥

नानार्था केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिता ।

भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥१॥

केचन नानार्था इह तावत्कान्तस्त्रान्तादिवर्गेष्वेव कीर्तिता । य तु केचन
शब्दा कस्मिंश्चिदर्थे भूरिप्रयोगा प्रसिद्धा, त तत्पर्यायेष्वपि युक्ता, तेन पीन-
रुक्त्य नोद्भावनीयम् ॥१॥

आकाशे त्रिदिवे नाक^६ लोक^७ तु भुवने जने ।

जने गतानुगतिको लोक ॥

1 A multitude of threshing floors [2] 2 A collection of men [1] 3 A number of villages, and people, a volume or cloud of smoke, a collection of nets, and a multitude of throats [1 each] 4 M मिश्र णिभ्यो 5 An aggregate of thousand, a heap of dried cow-dung, a multitude of hides or shields, and a number of Brahmanas knowing or studying the Atharvaveda [1 each] 6 Nakah mas means (a) sky and (b) heaven 7 Lokah mas means (a) world and (b) mankind

पणे यशसि च इराक

पशु पद्यवद्धे वृत्ते ॥^१

शरे खड्गे च सायक ^२ ॥२॥

जम्बुकी^३ क्रोष्टुवरुणौ पृथुकी^४ चिपिटार्भकौ ।

अर्भको बाल ।

आलोकौ^५ दर्शनोद्यातौ

उग्रात प्रकाश ॥

भेरीपटहमाणकौ^६ ॥३॥

अन्तस्तथोका ढक्का भेरी । पटहो इदुमि । अणति आणक । ^७दन्त्यम्
[आनक] अये ॥३॥

उत्तमङ्गचिह्नयो — अङ्क ^८

अडक्यतेऽनेन^९ । उत्तङ्ग क्रोड ॥

कलङ्को^{१०}ऽङ्गापवादयो ।

अपवादाऽवप्रथा ॥

तक्षका नागवर्धकयो ^{१०}

वर्धकिस्तक्षा ॥

अर्क ^{११} रफटिकसूर्ययो ॥४॥

मारुत वेधमि ब्रध्ने पुमि रु ^{१२} क ^{१३} शिरोऽम्बुनो ।

वेधमि ब्रह्मणि । ब्रध्ने सूर्ये । वायने । इ (वा० ३ २ १०१) ॥

1 s'lokaḥ mas means (a) verse and (b) tame 2 s'ayakah mas means (a) arrow and (b) sword 3 Ja nbukah mas means (a) jackal and (b) varuna 4 Pṛthukah mas means (a) parcel ed and flattened rice and (b) Child 5 Alokah mas means (a) seeing and (b) light or lustre 6 Ānakah mas means (a) kettle-drum and (b) wardrum 7 Apkah mas means (a) lap and (b) mark 8 M चदूयतेन 9 Kalanakah mas means (a) mark and (b) obloquy or disrepute 10 M वागवायध 11 Takṣakah mas means (a) principal serpent and (b) carpenter 12 Arkah mas means (a) crystal and (b) sun 12 Kah mas means (a) wind or air (b) Brahman and (c) sun 13 Kam n means (a) head and (b) water

स्यात् पुलक^१ तुच्छधान्ये सक्षेपे भक्तसिक्थके ॥५॥

पोरति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'बलाकादयश्च' (उ० ४ १४)
इति माधु । सक्षप यथा—'पुलाककारा विपुलाशय स्यात् ।' सिक्थे यथा—
'स्थालीपुलाकयायेन' ॥५॥

उल्बके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचक ।

'पचिमज्योरिच्चोपघाया' (उ० ५ ३७) ॥

कमण्डली च करकः^३

कमण्डलु पात्रम् । करको दाडिमेऽपि ।^४

सुगते च विनायक^५ ॥५॥

किष्कु^६-हस्ते वितस्ती च शूककीटे च वृश्चिक^७ ।

'वृश्चिकस्तु द्रुणौ राशौ शूककीटोपधी मिदो' (मेदिनी १३ १६०) ॥

प्रतिकूले प्रतीक^८ त्रिष्वेकदेशे तु पुस्त्ययम् ॥७॥

प्रतिगता ई ल^९भीर्मेन । 'नधृतश्च' (५ ४ १५३) ॥ ७ ॥

स्याद् भूतिक^९ ९ भूनिम्बे कट्फलेभूस्तृणेऽपि च ।

भूनिम्बे, लोके 'चिराइता' । भूस्तृण, कुरुरमुत्ता लोके ॥

ज्योतिस्नकाया च घोषे च कोशातकी^{१०}

ज्योतिस्नका पटोल । घोषा अपासार्ग ॥

1 Pulakah mas means (a) bad grain (b) abridgement (c) a lump of boiled rice and (d) rice water 2 Pacakah mas means (a) owl and (b) the root of an elephant's tale 3 Karakah mas means (a) water pot and (b) hail 4 M = डिमेवि 5 Vinayakah mas means (a) Ganesha and (b) Buddha 6 Kiskuh mas means (a) fore arm and (b) cubit 7 Vrschikah mas means (a) scorpion (b) scorpio sign of the zodiac (c) Crab (d) Centipede and (e) a kind of medicine 8 Pratikah mas f and n means contrary or unfavourable, and prat kah mas means part or portion 9 Bhutikam n means (a) a medical plant (b) campher and (c) a kind of grass 10 Kas'ataki f means (a) a kind of vegetable and (b) a medicinal plant

अथ कट्फले ॥ ८ ॥

सिते च गदिरे सोमवल्क^१ स्यात्

अथ सिंहके ।

तिलकल्के च पिण्याक^२ बाह्णिक^३ रामठेऽपि च ॥ ९ ॥

रामठ हिङ्ग । अविना कुङ्कुमे ॥

महेन्द्रगुग्गुलूलकन्यालग्राहिषु कौशिक^४ ।

कुशिकस्यापत्यम् । महेन्द्र इन्द्र ।

रक्तापशङ्कास्वातङ्क^५ स्वल्पेऽपि क्षुल्लकस्त्रिषु^६ ॥ १० ॥

'क्षुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्प' [मदिनी ६ ७०] ॥ १० ॥

जैवातृकः^७ शशाङ्केऽप

जैवातृको दीर्घायु ।

खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः^८ ।

वर्तक पक्षी च ॥

व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको^९ ना यवान्यामपि दीपक^{१०} ॥ ११ ॥

पुण्डरीक पद्म च ॥ ११ ॥

शालावृका^{११} कपिकाष्टुश्चान

शाला वृणोति । स्यति शाला इति स्वामी ॥

1 Somavalkah mas means (a) a sort of karañja tree and (b) a medicinal substance 2 Piṇḍyākah mas means (a) oil cake and (b) incense 3 Bahḥikam n means (a) saffron and (b) asafoetida 4 Kauṣīkah mas means (a) Indra (b) a fragrant grom resin (c) owl and (d) snake-catcher 5 Atāṇkah mas means (a) disease (b) pain or affliction (of the mind) and c) apyreherior 6 Kṣallakah mas, f, n means (a) little or minute and (b) low, vill 7 Jaiṇvītrīkah mas means (a) long lived and (b) moon 8 Vartakah mas means (a) quail (bird) and (b) the hoof of a horse 9 Puṇḍar kah mas means tiger, and puṇḍarīkam n means white lotus 10 Dipakah mas means (a) lamp and (b) a kind of barley 11 S'ālīvītrīkah mas means (a) monkey (b) jackal and (c) dog

स्वर्णेऽपि गैरिकम्^१ ।

पीडार्येऽपि व्यलीक स्याद् अलीक^३ त्वप्रियेऽनृते ॥ १२ ॥

विशेषेणालीकृतम् ॥ १२ ॥

शीलान्वयाप्रनूके^४

अनूच्यन्ते । 'उच्च समवाये' [दिवादि] । क (३ १ १३५) । अन्वय
कुलम् ॥

द्वे शल्क^५ शकलवल्कले ।

शलति । 'शल् चलने' (म्वा० प० सं०) । 'इण्मोका-' (उ० ३ ४३)
इति ऋ । शकल एण्डः ॥

साष्टे शते सुवर्णानां हेमन्युरोभूषणे पले ॥ १३ ॥

दीनारेऽपि च निष्को^६ऽस्त्री

महाष्टमिवन्ते साष्ट सुवर्णं षाडशभाषका । पल स्वर्णचतुष्टयम् ॥ १३ ॥
दीनारयै दीनार , रूप्यम् । 'निष्कमस्त्यो साष्टहेमशत दीनारवर्षयो' [मेदिनी
३ २८] ॥

कल्पो^७ऽस्त्री शमलेनसं ।

दम्भेऽपि

शमल विद्या । एन पापम् ॥

अथ पिनाको^८ऽस्त्री शूलशकरधन्यनो ॥ १४ ॥

[स्पष्टम्] ॥ १४ ॥

धेनुका^१ तु करेण्यां च मेघजाले च कालिका^२ ।

कालिका श्यामा च

कारिका^३ यातनाकृत्योः

यातना नारकी व्यया । कृति त्रिया ॥

कर्णिका^४ कर्णभूषणे ॥ १५ ॥

करिहस्ताङ्गुली पद्मबीजकोश्याम्

करि हस्तस्याङ्गुलावग्रे । एष कर्णिका ॥

त्रिपूतरे ।

वृन्दारकौ^५ रूपिमुख्यौ

इतो वाच्यलिङ्गा 'वृन्दारक. सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिपु' [मेदिनी १७. २०४] ॥

एके^६ मुख्यान्यकेवलाः ॥ १६ ॥

स्यादाम्भिकः कौक्कुटिको^७ यश्चादूरेरितक्षणः ।

कुक्कुटी माया, कुक्कुटी पादपानश्च, तौ पश्यति । 'संज्ञायां ललाटकुक्कुटयो पश्यति' (४.४.६६) इति ठक् ॥

लालाटिक^८ प्रभोर्भालदर्शी कार्याश्रमश्च यः ॥ १७ ॥

'भृशन्नितम्बवलयचक्रेषु कटको^९ऽम्ब्रियाम् [१]

सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च लोमहर्षे च कण्टक^{१०} [२]

-
1. Dhenuka f. means (a) a female elephant and (b) a milch-cow 2. Kāhikā f. means (a) a line or multitude of clouds and (b) blackness 3. Karika f. means (a) torment or fortune and (b) a kind of verse 4. Kārnikā f. (a) an earring (b) the tip of an elephant's trunk (c) the middle finger and (d) pericarp of a lotus. 5. Vṛndārakah mas f, n. means (a) pleasing, attractive and (b) chief of any thing 6. Ekah all c. means (a) chief, supreme (b) other and (c) single, alone 7. Kūkkupkah all g. means (a) hypocrite and (b) a mendicant who walks always fixing his eyes on the ground 8. Lalāṭikah all g. means (a) an attentive servant and (b) an idler 9. Kaṭakah mas, n. means (a) the ridge of a mountain (b) bracelet and (c) circle, wheel 10. Kantakah mas, n. means (a) the point of a pin or needle (b) a paltry foe and (c) the erection of the hair of the body on thrilling emotions

पाकी^१ पक्तिशिशू मध्यरत्ने नेतरि नायक^२ [३]
 पर्यङ्क^३ स्यात्परिकरेऽथार्द्रायामपि लुब्धक^४ [४]
 पेटक^५ त्रिषु वृन्देऽपि गुरौ देश्यं च देशिक^६ [५]
 खेटकौ^७ ग्रामफलकौ धोररेऽपि च जालिक^८ [६]
 पुष्परेणौ च किञ्जल्कः^९शुल्को^{१०}ऽस्त्री स्त्रीधनेऽपि च [७]
 स्यात्कल्लोलेऽप्युत्कलिका^{११} वार्द्धक^{१२} भाववृन्दयो [८]
 करिण्या चापि गणिका^{१३} दारकौ^{१४} बालभेदकौ [९]
 अन्धेऽप्यनेडमूकः^{१५} स्यादृङ्को^{१६} दर्पाश्मदारणौ [१०]
 मृद्भाण्डेऽप्युष्टिका^{१७}मन्थे खजको^{१८} रसदीर्घके [११]

इति कान्ता ।

-
- 1 Pakah mas means (a) cooking and (b) a child
 2 Nāyakah mas means (a) the central gem of a necklace and (b) a leader 3 Paryankah mas means (a) attendants, followers and (b) bed; couch 4 Lubdhakah all g means (a) Sinus (star) and (b) a covetous or greedy man
 5 Petakah all g means (a) a basket and (b) a multitude or quantity 6 Desīkah all g means (a) a teacher and (b) any thing pertaining to native 7 Khetakah all g means (a) a village and (b) a shield 8 Jālikah all g means (a) a fisherman and (b) a fowler or bird catcher 9 Kiñjalkah mas , n means (a) the blossom of any flower and (b) filament of a lotus 10 Sulkah mas , n means (a) the private property of a woman (b) tax, custom 11 Utkalikā f means (a) a wave (b) wanton sport and (c) anxiety
 12 Vardhakam all g means (a) old age and (b) a collection of old men 13 Ganikā f means (a) a female elephant and (b) a harlot or courtesan 14 Dītrakah mas means (a) a boy or a son and (b) splitting or breaking 15 Anedamukah mas means (a) a blind and (b) a deaf and dumb
 16 Tapkah all g means (a) pride and (b) a stone-cutter's chisel 17 Uṣṭrikā f means (a) an earthen vessel and (b) a she-camel 18 Khajakah mas means (a) a churning stick and (b) a ladle or spoon

ललाटं कोपप्रमादचिह्नं पश्यति । यश्च ललाटमेव पश्यति न करोति
सोऽपि^१ ॥१७॥ [इति कान्ता ।]

मयूखस्त्विट्करज्वालासु
मयूख त्विट्करो मरीचिः ॥

अलिवाणौ शिलीमुखौ^२ ।

शिली दत्तं मुखेऽस्य^३ ॥

शङ्खो^४ निधौ ललाटास्थित कम्बो न स्त्रीन्द्रियेऽपि खम्^५ ॥१८॥

घृणिज्वाले अपि शिखे^६

[उपलेपेऽपि गोमुखम्^७]

इति खान्ताः ।

घृणिमरीचिः । अणिता चूडा ॥

[इति खान्ता ।]

शैलवृश्नी नगावर्गौ^८ ।

आशुगौ वायुविशिखौ^९ शराकंविहगा^{१०} खगा^{११} ॥१९॥

विशिख शर ॥१९॥

पतङ्गौ^{१२} पक्षिसूर्यौ च

पूगः^{१३} क्रमुकवृन्दयोः ।

क्रमुक पक्षिणः ॥

-
- 1 M. ५/५ 2. Mayūkhah mas means (a) beauty (b) a ray and (c) a flame 3. Śūlimukhah mas means (a) a bee (black) and (b) an arrow 4. M. मुखेऽस्य 5. Ś'ankhah mas. means (a) one of the nine treasures of Kubera and (b) the bone of the forehead, and Saṅkhah mas, n means a conch shell 6. Kham n. means (a) organ of sense and (b) the sky 7. Śikha f. means (a) a ray of light (b) a flame and (c) a lock of the hair on the hair on the crown of the head 8. Gomukham mas, n means (a) a kind of musical instrument and (b) smearing 9. N'gah and ā'ah mas mean (a) a mountain and (b) a tree 10. Ā'gūzah mas means (a) the wind (b) the sun and (c) an arrow 11. Khacah mas. means (a) an arrow (b) the sun and (c) a bird 12. Patāṅgah mas means (a) a bird and (b) the sun 13. Pūgah mas means (a) the areca or betel-nut tree and (b) a multitude or quantity.

पशवोऽपि भृगाः वेगः प्रवाहजत्रयोरपि ॥२०॥

प्रवाहे यथा—‘नदी वेगेन शुध्यति’ । जवे यथा—‘वायुवेगः’ । अपि शब्द-
न्मूत्रादिप्रवृत्तौ यथा—‘वेगान्न धारवेत्’ इति ॥२०॥

परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यापि ।

स्नात्यनेन । रजश्चूर्णम् ॥

गजेऽपि नागमातङ्गौ^१

मातङ्गश्चण्डालोऽपि^२ ॥

अपाङ्ग^३-स्तिलकेऽपि च ॥२१॥

अपाङ्गो नेत्रान्तेऽपि^४ ॥२१॥

सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ।

स्वभावे यथा—निसर्गः । निर्मोक्ष त्याग —यथा विसर्गः । निश्चये यथा—
‘गृहाण शस्त्रं यदि सर्गं एष ते’ (रघुवश) । अध्याय काव्यादौ विश्रान्तिस्थानम् ।
‘सर्गबन्धो महाकाव्यम्—’ (काव्यादर्श) इति । सृष्टि यथा—‘सर्गश्च प्रति-
सर्गश्च—’ (विष्णु पुराण) ॥

योगः सहननोपायध्यानसगतियुक्तिषु ॥२२॥

सहननं क्वचानि । उपायः सामादि । युक्तियोजनम् ॥२२॥

- 1 Mṛgah mas means (a) a quadruped or animal and (b) a deer or an antelope 2 Vegah mas means (a) stream, current and (b) speed, velocity 3 Paragah mas means (a) the pollen of a flower (b) the fragrant powder for bath and (c) dust in general 4 Nṛgah mas means (a) an elephant and (b) a snake, mātaṅgah mas means (a) an elephant and (b) a Cōṇḍala 5 M —चण्डालोऽपि 6 Apāṅgah mas means (a) a mark on the forehead and (b) the outer corner of the eye 7 M नेत्रान्तेऽपि 8 Sargah mas means (a) nature (b) relinquishment (c) determination, resolve (d) a chapter, canto and (e) creation 9 Yogah mas means (a) an armour (b) the four upayas as sāma &c (c) deep and abstract meditation (d) propriety and (e) a plan

भोग^१ सुखे स्यादिभूतावहेश्च फणमाययो ।

स्यादीना पण्याना दासादीना च भूतो मरणे ॥

चातके हरिणे पुंसि सारङ्ग^२ शबले त्रिपु ॥२३॥
शबले चित्रे ॥२३॥

कपौ च प्लवग^३
प्लवगो भेकीऽपि^४ ॥

शापे स्वभिषङ्ग^५ पराभव ।
मिथ्याग्निशसने पराभवे चाभिषङ्ग ॥

यानाद्यङ्गे युग पु सि युं ग यभे कृतादिपु^६ ॥२४॥
यानादे रथादेरङ्गे । कृतादिपु सत्यादिपु ॥२४॥

स्वर्गोपपशुवाग्रज्जदिङ्नेत्रधृणिभूतले ।

लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रिया पु सि गौ^७

गु गौ । इपुर्वाणि । दिशि नत्रे रश्मौ भुवि लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रात्वादि ।
यथा—वागादौ स्त्रीलिङ्ग । स्वर्गादौ पुल्लिङ्ग ॥

लिङ्ग^८ चिह्नशेफसो ॥२५॥

लिङ्ग चिह्नादि । शेफो मेढ्रम् ॥२५॥

शृङ्ग^९ प्राधान्यसान्नेश्च

प्रधानमेव प्राधान्यम् । सानुगिरिशिखरम् ॥

1 Bhogah mas means (a) an enjoyment (b) the wages of women and servants (c) the hood of a snake and (d) the body of a snake 2 Sarangah mas means (a) a cuckoo and (b) a deer, sarangah all g means (a) spotted or variegated. 3 Plavagah mas means (a) a monkey and (b) a frog 4 भेकीऽपि 5 Abhisangah mas means (a) a curse (b) defeat and (c) an oath 6 Yugah mas Means a yoke, and yugam n means (a) pair, couple and (b) an age of the world 7 Gauh mas means (a) heaven (b) an arrow (c) Cattle (d) speech, words (e) the thunderbolt (f) a direction (g) the eye (h) the sun (i) the earth and (j) water 8 Lngam n means (a) a mark, symbol and (b) the male organ of generation 9 Srgam n means (a) supremacy, eminence and (b) the summit of a mountain

वराङ्ग^१ मूर्धगुह्ययो ।

गुह्य योनि ॥

भग^२ श्रोत्रममाहात्म्यरीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥

इति गान्ता ।

कामोऽत्र^३ योनि ॥ २६ ॥

[इति गान्ता]

परिघः^४ परिघातेऽस्त्रेऽपि

परिघोऽङ्गल^५ । वि (परि) घातो हननम् ॥

ओघो^६ वृन्देऽम्भसां रये ।

अम्भसा रये जलवेगे ॥

मूल्ये पूजाविधावर्घ^७ अघो^८ दुःखसन्नेष्वघम् ॥ २७ ॥

त्रिष्विष्टेऽपि लघु^९

[इति घान्ताः]

काचा^{१०} शिख्यमृद्भेददृष्टुज ।

सि शि) क्य रज्जुयन्त्रम् । मृद्भेदो घातुविशेषो वलयादिर्येन रच्यते ।

ऋषाग तिमिरपरिणाम ॥

विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्च^{११}

विपर्यासो भाषा ॥

1 Varāṅgam n means (a) the head and (b) the female organ of generation 2 Bhaga'n n means (a) beauty (b) the female organ of generation (c) strength (d) indifference to worldly objects (e) glory, fame (f) desire and (g) effort, and bhagah mas means the sun 3 M कामोऽत्र 4 Parighah mas means (a) an iron or wooden bar and (b) a stick studded with iron 5 M परिघगला 6 Oghah mas means (a) quantity, multitude and (b) a stream or Current 7 Arghah mas means (a) a kind of offering in worship and (b) price; value 8 Anghah mas means (a) sorrow, grief (b) evil habit and (c) sin 9 Laghuh all g means (a) desirable and (b) little, small 10 Kacah mas means (a) a swinging shelt (b) glass, Crystal and (c) [an eye-disease 11 Prapancah mas means (a) fraud, illusion and (b) elucidation

पावके शुचि^१ ॥ २८ ॥

मास्यमात्ये चात्युपधे पुसि मेध्ये सिते त्रिषु ।

मासि ज्यैष्ठ्ये शुचि । धर्मार्थादिभिः सचिवपरीक्षा उपधा, तामतिक्रान्तो-
ऽत्युध तादृशे सचिवे ॥

अभिष्वङ्गे स्पृहाया च गभस्तौ च रुचि^२ स्त्रियाम् ॥ २९ ॥

इति चान्ता ।

अभिष्वङ्गो राग । गभस्तिर्दोषि ॥ २९ ॥

[इति चान्ता]

केकिताक्ष्यावहिभुजौ^३

केकी मयूर । ताक्ष्यो गरुड

दन्तविप्राण्डजा द्विजा^४ ।

अजा^५ विष्णु हरच्छागा गोष्टा ध्वनिवहा व्रजाः^६ ॥ ३० ॥

‘गोचर—’ (३३११९) इति साधु ॥ ३० ॥

धर्मराजौ^७ जिनयमौ कुञ्जो^८ दन्तेऽपि न स्त्रियाम् ।

दन्ते हस्तिदन्ते । अपिना लतादिगृहम् ॥

बलजे^९क्षेत्रपूद्वारे बलजा बल्लुदर्शना ॥ ३१ ॥

बले जायते क्षेत्र पुरद्वार च । बलजा वरयोपा ॥ ३१ ॥

1 S'uciḥ mas means (a) fire (b) the āṣāḍha month (c) a minister and (d) the sentiment of love, Suchi all g means (a) white colour (b) pure, clean and (c) virtuous 2 Ruciḥ f means (a) liking, love (b) wish, desire (c) a ray of light and (d) lustre, splendour 3 Ahibhuk mas means (a) a peacock and (b) Garuda 4 Dvijah mas means (a) a tooth, and (b) a man of any of the first three castes and (iii) a bird 5 Ajah mas means (a) Viṣṇu (b) Śiva and (c) a ram or goat 6 Vrajah mas means (a) a cowshed (b) a road and (c) a flock or multitude 7 Dharmarajah mas is an epithet of (a) Buddha (b) yamarāja and (c) yudhi, śhira 8 Kuñjah mas means (a) a bower and (b) the tusk of an elephant 9 Balajam n means (a) a field and (b) a City gate, balaj f means a handsome woman

समेऽक्षमाशे रणेऽप्याजि ।

समेऽक्षमाशे भूमागे ।

प्रजा स्यात्सततो जने ।

अज्जी^१ शङ्खशशाङ्की च स्वके नित्ये निज^२ त्रिषु ॥ ३० ॥

इति ज्ञान्ता ।

नियत जायते निजम् ॥ ३२ ॥

[इति ज्ञान्ता] ।

पुस्यात्मनि प्रधाने तु^३ क्षेत्रज्ञो^४ वाच्यलिङ्गक ।

क्षेत्र शरीर पात्र जानाति क्षेत्रज्ञ । आत्मा मुख्यश्च ॥

सज्ञा^५ स्याच्चेतना नामहस्ताद्यैश्चार्थसूचना ॥ ३३ ॥

सज्ञान सज्ञायतेऽनया^६ वा । अर्थः प्रयोजनम् ॥ ३३ ॥

दोषज्ञौ^७ वैद्यविद्वासौ ज्ञो^{१०} विद्वान् सोमज्ञोऽपि च^{११} ।

इति ज्ञान्ता ।

काकेभगण्डौ करटौ^{१२}

इमस्य हस्तिनो गण्ड ॥

गजगण्डकटी कटौ^{१३} ॥ ३४ ॥

1 Ajih f means (a) equal ground or field and (b) a battle or fight 2 Prajñ f means (a) issue Child and (b) subjects, people 3 Abjah mas n means (a) a Conch shell (b) the moon and (c) a lotus 4 Nijam all g means (a) perpetual, Continual and (b) one's own 5 B प्रण च and K प्रधान च 6 Ksetrajñah mas means the Soul, and ksetrajñah all g means one who is knower of the body 7 Sanjñā f means (a) consciousness, knowledge (b) name and (c) hint, gesture 8 M सज्ञायतनया 9 Dosajñah mas means (a) a learned or wise man and (b) a physician 10 Jñah mas means (a) a wise or learned man and (b) Mercury 11 B and K read it among interpolated verses 12 Karatah mas means (a) an elephant's cheek and (b) a crow 13 Kaṭah mas means (a) the temples of an elephant and (b) the waist

शिपिविष्टः^१ तु खलतो दुश्चर्मणि महेश्वरे ।

शिपिश्चर्मं विष्ट दोषव्यासमस्य ॥

देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा^२

त्वष्टा देवशिल्पितक्षणे ॥

दिष्ट^३ दैवेऽपि न द्वयो ॥ ३५ ॥

दिष्ट कालोऽपि^४ ॥ ३५ ॥

रसे कटु^५ कट्वकार्ये त्रिषु मत्सरतोक्षणयो ।

रिष्ट^६ क्षेमाशुभभावेषु-अरिष्टे^७ तु शुभाशुभे ॥ ३६ ॥

‘तत्रै मरणचिह्नं चारिष्ट च क्षत्रफेनिले । सुराया च शुभेऽपि स्यात्’ ॥ ३६ ॥

मायानिःश्रल्यन्त्रेषु कैतवानृतगशिषु ।

अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम्^८ ॥ ३७ ॥

माया इन्द्रजालम् । निश्चलं यथा—कूटस्थोऽक्षर^९ उच्यते (गीता १५
१६) । यन्त्र मृगादिवधतार्थं छलं यथा—छित्त्वा पाशमपास्य कूटरचनाम्—
(पञ्चतन्त्र, २ ८८) । कैतव व्याजम् । राशिर्धान्यादिषुञ्ज । अयोमयो घन,
आघातार्थं । सीराङ्ग फलाधार कूटस्थ ॥ ३७ ॥

सूक्ष्मलाया वृटि^{१०} ह्यत्कालेऽल्पे सशयेऽपि सा ।

अल्पे काले क्षणद्वयारय । सशयं यथा—वृटिप्राप्तो रोगी ॥

-
- 1 Sipivishṭah mas means (a) a bald headed man (b) a man having bad skin and (c) Siva 2 Tvasta mas means (a) a carpenter and (b) Viśvakarman, the architect of gods 3 Diṣṭam n means fate or destiny, and diṣṭah mas means time 4 M कालः 5 Katuh mas means pungency, kaṭu n means an improper act, and katuh all g means (a) envious and (b) bitter or caustic (words) 6 Kṣiṣṭam n means (a) good luck, prosperity and (b) absence of misfortune or evil 7 Anṣṭam n means (a) bad or ill luck evil, misfortune and (b) good fortune or luck 8 Kaṣam n mas means (a) fraud, deception (b) immoveable, stedd (c) a trap for catching deer (d) a trick (e) falsehood, untruth (f) heap, mas (g) a hammer or an iron mallet (h) the summit of a mountain and (i) a plough share 9 M हृत्स्थश्चर 10 Truthi f means (a) small cardamoms (b) a very minute space of time (c) small and (d) doubt uncertain)

अत्युत्कर्षाश्रयः कोट्यः^१

अतिर्धेनुः कोटिः । उत्कर्षे यथा—पराकोटिमारूढाः । अश्रिः कोणः । यथा—
शतकोटिर्वज्रः ॥

मूले लग्नकचे जटा^२ ॥ ३८ ॥

निरस्थिताः केशाश्च जटाः ॥ ३८ ॥

व्युष्टिः^३ फले समृद्धौ च
फलं प्रयोजनम् ॥

दृष्टिः^४ ज्ञानेऽक्षिण दर्शने

दृश्यतेऽनेनेति^५ दर्शनम् ॥

इष्टि^६यगिच्छयोः सृष्टि^७-निश्चिते बहुनि त्रिषु ॥ ३९ ॥

कष्टे^८ तु कृच्छ्रगह्वने

कष्टानि सामानि गहनानीत्यर्थः ॥

दक्षामन्दागदेषु तु ।

पटुः^९

दक्षोऽनलसः । अमन्दा भट्टः । अगदो नीर [क्] ।

द्वौ पाञ्च्यलिङ्गी च

इति टान्ताः ।

द्वौ कष्टपट् ॥

[इति टान्ताः] ।

1. Kōṭh f. means (a) the curved end of a bow (b) excellence (c) an angle and (d) a crore 2. Jāṭa f. means (a) a root in general and (b) the hair matted and twisted together 3. Vyūṣṭi f. means (a) fruit; consequence and (b) prosperity 4. Dṛṣṭi f. means (a) knowledge, knowing (b) the eye and (c) a look, glance 5. M. दृश्यतेऽनेनेति 6. Iṣṭi f. means (a) desire, wish and (b) a sacrifice 7. Sṛṣṭi f. means (a) nature and (b) creation 8. Kṣṭi all g. means (a) ascertained or determined and (b) much, abundant 9. Kṣaṭam all g. means (a) painful, grievous and (b) difficult 9. Paṭu all g. means (a) clever; skilful (b) active and (c) healthy.

नीलकण्ठः^१ शिवेऽपि च ॥ ४० ॥

नीलकण्ठो मयूरोऽपि^२ ॥ ४० ॥

पुंसि काष्ठा^३ अन्तर्जठर कुशूलेऽन्तर्गृह तथा ।

अन्तर्जठरमुदराम्यन्तरम् । कुशूलो धान्याधार ॥

निष्ठा^४ निष्पत्तिनाशान्ता^५ काष्ठोत्कर्ष स्थितौ दिशि ॥ ४१ ॥

स्थितिर्मर्यादा ॥ ४१ ॥

त्रिषु ज्येष्ठो^६ अतिशस्तेऽपि कनिष्ठा^७ अति युवाल्पयो ।

इति ठान्ताः ।

दण्डो^८ अस्त्री लगुडेऽपि स्थान्

दण्डो दमादिरपि ।

गुडो^९ गोलेक्षुपाकयो ॥ ४२ ॥

गोलो वृत्तो यथा— मक्षिताश्चाप्ययोगुवा (चरकसंहिता) ॥ ४२ ॥

सर्पमासात्पशू व्याडौ^{१०}

मासमत्ति मासात् स चासौ पशुश्च सिंहादि ॥

गोभूवाचस्त्रिड्य^{११} इत्याः ।

इडा इला शब्दौ गवादिषु ॥

1 Nilakanthah mas means (a) Siva and (b) peacock 2 M मयूरोऽपि 3 Kaṣṭhah mas means (a) the abdomen (b) a granary and (c) an inner apartment 4 Niṣṭhā f means (a) perfection (ii) death, destruction and (c) end 5 Kaṣṭha f means (a) extremity excess (b) limit and (c) a direction 6 Jyesthah all g means (a) elder brother and (b) eldest or mostsenior, and jyesthah mas means the month, Jyestha 7 Kanisthah all g means (a) the youngest and (b) the smallest or least 8 Danlah mas, n means (a) a stick and (b) punishment 9 Gudah mas means (a) a globe or ball and (b) molasses 10 Vyālah mas means (a) a snake and (b) a carnivorous animal, as tiger 11 Id- 11 f mean (a) a cow (b) the earth and (c) speech

भ्रूणे। ऽर्भके^१ स्त्रैणगर्भे

अभ्रको बाल । स्त्रैणगर्भे स्त्रीगर्भे ॥

द्याणो^२ बलिसुते शरे ।

बलिमुतो बाणासुर ।।

कणौ३ ऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे

धान्यस्याश वणिका ।

सघाते प्रमथे गणः^४ ॥ ४६ ॥

पणो^१ द्यूतादिपूःसृष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च ।

चूतादावुसृष्ट जय्यत्वे स्थापितम् । भृतिर्वेतनम् ।

मौ०र्या० द्रव्याश्रिते सत्त्वशुक्लसंख्यादिके० गुण १ ॥ ४७ ॥

मौर्वी ज्या । द्रव्याश्रित घटादौ रूपादि आत्मादौ बृद्ध्यादि च । सत्त्वादा^२
सत्त्वरजस्तमासि । शुक्लादि शौयोदर्यादि । रुध्यादि सधिरा विग्रहोयानामि
त्यादि ॥ ४७ ॥

निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयो ' क्षण ॥

निर्व्यापारस्थितौ यथा—'क्षणो नास्ति रहो नास्ति' (पञ्चतन्त्र) । बाल-
विशेषो नाडीपञ्चाश । उत्सवे यथा—'क्षणे रक्षया कुलस्थिय' ।

1 Bhṛūṇah mas means (a) a child, boy and (b) an embryo
2 Bāṇah mas means (a) the son of Bali, Ilāṅśura and
(b) an arrow 3 Kanah mas means (a) a very small quan-
tity and (b) an atom or particle of grain 4 Gaṇah mas
means (a) a flock, multitude or group and (b) attendants
on śiva 5 Paṇah mas means (a) the money or thing
staked in gambling (b) wafer, fire (c) price and (d) wealth,
property 6 B + ṣ + ṣī + ṣam + āḥ 7 Guṇah mas means (a) the
bow string (b) a quality or property of all substances, one
of the seven categories or padārthas of the Vaiśeṣikas
(c) the guṇas known as sattva, rajas and tamas (d) a good
quality and (e) the peace and other five expedients to be
used by a king in foreign politics 8 Kṣāṇah mas means
(a) an actionless state (b) a measure of time and (c) a festi-
val, joy or delight

वर्णो^१ द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु चाक्षरे ॥४८॥

शुक्लादौ रूपे । चाक्षरे पुंसि ॥४८॥

अरुणो^२ भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु ।

स्थाणु^३ शर्त्रेऽपि च

शर्वो हर । अपि शब्दाद् वृक्षेऽपि ॥

द्रोण^४ काकेऽप्यथ^५ रवे रण^६ ॥४९॥

रवे शब्दे ॥४९॥

ग्रामणी^७ नापिते पुंसि श्रष्टे ग्रामाधिपे त्रिषु ।

ग्राम खेटका वृन्द च ।

उर्णा^८ मेपादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवौ ॥५०॥

आवर्तश्चक्रवर्तिचिह्न [यथा]— ऊर्णैश्चक्रवर्तभ्रुवो । अन्तरा—' (२३-४) इति द्वितीया ॥५०॥

हरिणी^९ स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ।

हेम्न प्रतिमा ॥

त्रिषु पाण्डौ च हरिण^{१०} स्थूणा^{११} स्तम्भेऽपि वेदमन ॥५१॥

स्थूणा लौही प्रतिमा ॥

-
- 1 Varnah mas means (a) a caste (b) a colour and (c) a prayer varṇam n means a word or syllable 2 Arunah mas means (a) the sun and (b) the charoteer of the sun, and aruṇah all g means the red Colour 3 Sthānuh mas means (a) Siva and (b) a post pillar 4 Droṇah mas means (a) Dronacārya (b) a measure and (c) a crow 5 B ऋक्षेऽपि च 6 Raṇah mas means (a) war, battle and (b) noise or sound 7 Grāmaṇi mas means a barber, and grāmaṇi all g means (a) a chief and (b) a leader or the chief of a village 8 Ūṇa f means (a) wool and (b) a circle of hair between the eye brows 9 Harini f means (a) a female deer (b) a golden image and (c) a greenish thing 10 Harinah all g means (a) yellowish white and (b) a deer 11 Sthūṇa f means (a) the post or pillar of a house (b) an iron image and (c) anvil

तृष्णे स्पृहाविपासा द्वे^१

जुगुप्साकरुणे धृण ।

वणिकपथे च त्रिपाणि^३

वणिकपथो हृद् ॥

सुरा प्रत्यक् च वारुणी^४ ॥५२॥

प्रत्यक् प्रताचा [ची] दिक् सा हि वरुणस्य ॥५२॥

करेणु^५ रिभ्या स्त्री नेभे

इभी हस्तिनी । इभे तु ना पुमान् ॥

द्रविण^६ तु बल धनम् ।

शरण^७ गृहरक्षत्रो श्रोपर्ण^८ कमलेऽपि च ॥५३॥

श्रीपर्णमग्निमथोऽपि^९ ॥५३॥

विषाभिमरलाद्वेपु तीक्ष्ण^{१०} क्लीवे खरे त्रिपु ।

अभिमरो मरक युद्ध च ॥

प्रमाण^{११} हेतुमर्यादा शास्त्रेयत्ता प्रमातृष ॥५४॥

प्रमीयतेऽनेन^{१२} । प्रति हेतु धूमादि । मर्यादाऽवधि^{१३} । इयत्ता परिच्छ ।

यथा कियत्प्रमाण जलम् । प्रमाता यथा—अत्रार्थे प्रभु प्रमाणम् ॥५४॥

1 Tṛṣṇā f means (a) desire and (b) thirst 2 Ghṛṇa f means (a) disgust and (b) Compassion 3 Vipanih f means (a) market, market place and (b) anything for sale 4 Vāruṇī f means (a) any spirituous liquor and (b) the west 5 Kareṇuh f means a female elephant kareṇuh mas means an elephant 6 Dravinam n means (a) strength, power and (b) wealth, property 7 śaranam n means (a) a house and [b] a protector 8 śriparnam n means [a] a lotus and [b] the wood producing fire by friction 9 M श्रीपणमग्निमथोऽपि 10 Tīkṣṇam n means [a] poison [b] war [c] death and [d] iron, and tīkṣṇam all g means sharp 11 Pramāṇam n means [a] Cause, reason [b] limit [c] scripture [d] extent or magnitude [e] one whose word is authority and [f] means of certain knowledge 12 M प्रमीयतेनेन 13 M मर्यादावधि

करण^१ साधकतम क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ।

प्राण्युत्पादे ससरण^२-मसंवाधचमूगतौ ॥५५॥

घण्टापथे

प्राण्युत्पादो जीवमाव ससाराख्य । असवाधेनासकटन सेनागमने ॥५५॥
घण्टापथ पुर समीप विश्रामभूमिरुपनिष्कराख्या ॥

अथ वान्तान्ने समुद्धरण^३-मुन्नये ॥

समुद्धृत यत् । उन्नय ऊर्ध्वं नयनम्, कूपादिभ्यो जलाद ॥

स्वतस्त्रिषु विषाण^४ स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तया ॥५६॥

स्वतो न तु वाच्यलिङ्गतया ॥५६॥

प्रवण^५ क्रमनिम्नोर्ध्वा प्रह्वे ना तु चतुष्पथे ।

निम्ना उर्वी भूस्तत्र यथा—श्राद्धे दक्षिणप्रवणाम् । प्रह्वो नम्र , यथा—
मत्तिप्रवण । चतुष्पथे, प्रवर्तनेन प्रवण ॥

सकीर्णौ^६ निचिताशुद्धौ

निचित व्याप्तम् । अशुद्ध यतो मिश्रीभवति ॥

ईरिण^७ शून्यमूपरम् ॥५७॥

इति णान्ता ।

शून्य निराश्रयो देश ॥५७॥

[इति णान्ता] ।

1 Karanam n means [a] an instrument or means of an action [b] a field [c] the body and [d] an organ of sense

2 Sansaranam n means [a] the birth of worldly being [b] the unresisted march of troops and [c] a highway

3 Samuddharanam n means [a] the vomited food and [b] drawing or lifting out 4 Viṣānam all g means [a] a horn

and [b] the tusk of an elephant 5 Pravanam all g means [a] steep and [b] modestly humble or submissive and

pravanah mas means a place where four roads meet

6 Sankīrṇah all g means [a] spread and [b] mixed or

impure 7 Irīnam n means [a] a desert and [b] barren soil

देवसूयौ^१ विवस्वन्तौ^२

विवस्तेजोऽस्यास्ति^३ ॥

सरस्वन्तौ^३ नदार्णवौ ।

पक्षिताक्ष्यौ^४ गरुत्मन्तौ^५ शकुन्तौ^६ भासपक्षिणौ ॥५८॥

‘भासो भासि समाख्यातो गोष्टकुक्कुटगृधयो’ इति विश्व [१७४ २] ॥५८॥

अग्न्युत्पातौ धूमकेतू^७ जीमूतौ^८ मेघपर्वतौ ।

हस्तौ^९ तु पाणिनक्षत्रे मरुतौ^९ पवनामरौ ॥५९॥

धूम केतुलिङ्गमस्य । धूमप्रधानश्च केतु ॥५९॥

यन्ता^{१०} हस्तिपके सूते

सूत सारथि ।

भर्ता^{११} धातरि पोष्टरि ।

दधातीति धाता । यज्ञस्य भर्ता । पोष्टा रक्षक । स्थिया भर्ता ॥

यानपात्रे शिशौ पोत^{१२}

‘पोत शिशौ वहिने च गृहस्थाने च वाससि’ [मेदिनी, ५६ ३८] ॥

प्रेतः^{१३} प्राण्यन्तरे मृते ॥६०॥

प्रकर्षेण इत । प्राण्यन्तरं नारकम् ॥६०॥

1 Vivasvat mas means [a] a god and [b] the sun 2 M विवस्तेजोस्यास्ति 3 Sarasvat mas means [a] a male river as Sonabhadra and [b] the ocean 4 Garutmat mas means [a] a bird and [b] Garuda 5 Sakuntah mas means [a] the blue jay and [b] a bird in general 6 Dhumketuh mas means [a] fire and [b] a comet 7 Jimūtah mas means [a] a Cloud and [b] a mountain 8 Hastah mas means [a] the hand and [b] the star so named 9 Marutah mas means [a] the wind and [b] a god 10 Yantṛ mas means [a] the driver of an elephant and [b] a charioteer 11 Bhartṛ mas means [a] Brahma [b] a protector, supporter and [c] a husband 12 Potah mas means [a] a ship and [b] the young of any animal 13 Pretah mas means [a] a ghost, evil spirit and [b] the departed spirit

व्यक्त^१ प्राज्ञोऽपि
व्यक्तो निश्चितोऽपि^२ ॥

दृष्टान्तो^३ उभे शास्त्रनिदर्शने ।

क्षत्ता^४ स्यात्सारथी द्वा स्थे क्षत्रियाया च शूद्रे ॥ ६३ ॥

दृष्टोऽन्तो^५ निश्चयोऽस्य^६ । निदर्शनमुदाहरणम् ॥ ६३ ॥

वृत्तान्त^७ स्यात्प्रकरणे प्रकारे कात्स्न्यवार्तयो ।

वृत्तोऽन्तोऽस्य^८ । प्रकरण प्रक्रिया । प्रकारो विशेष वार्ता जनश्रुति ॥

आनर्त^९ समरे नृत्त (त्य स्थाननीवृद्धिशेषयो ॥ ६४ ॥

आनृत्यन्त्यत्र । नीवृद्धिशेषो जनपद ॥ ६४ ॥

कृतान्ता^{१०} यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु ।

कृत अन्तोऽननास्य^{११} वा ॥

श्लेष्मादिरस्थिरक्तादि^{१२} महाभूतानि तद्गुणा ॥ ६५ ॥

इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातव^{१३} ॥

श्लेष्मादि वातपित्त (ते) । अस्थ्यादिरस्थिमज्जामासादि । रक्तादि
रक्तशुक्ररसादि । महाभूतानि पृथिव्यादीनि । तद्गुणा गन्धादय ॥ ६५ ॥
अश्मविकृतिर्हरितालादि । शब्दयानि पञ्चपठादि ॥

- 1 Vyaktah mas means [a] a wise or learned man and [b] clear distinct 2 M निश्चिनो 3 Drstantah mas means [a] a śāstra or science and [b] an example, illustration 4 Kṣatta mas means [a] a Charioteer [b] a door keeper and [c] a man born of Sudra man and Kṣatriya woman 5 M दृष्टो ना 6 M निश्चयोऽस्य 7 Vrttantah mas means [a] an event or occurrence [b] practice, mode of life [c] Completeness and [d] news, tidings 8 M वृत्तान्तस्य 9 Ānartah mas means [a] war [b] a dancing hall and [c] a country 10 Krtantah mas means [a] yama the god of death [b] a demonstrated Conclusion dogma [c] fate, destiny and [d] a sinful or inauspicious action 11 M अनास्य 12 B रक्तमदि रसमदि 13 Dhatuh mas means [a] an essential ingredient of the body [b] any of the five elements i.e. pṛthivī, ap, tejas, vāyu and ākāś' [c] any one of the properties of these elements [d] a sense-organ [e] a mineral, metal and [f] a verbal root

कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्तो^१ नृपस्यासर्वगोचरे ॥ ६६ ॥

‘नृपस्य’ इति पूर्वस्यैव विशेषणम् । कक्षान्तरे राजघातोस्थानविशेषे वास-
गृहात् । अपिना राजदारेषु शब्द अन्तोऽस्य ॥ ६६ ॥

वासुसामर्थ्ययो शक्ति^२ मूर्त्तिः^३ काठिन्यकाययोः ।

प्रिस्तारवल्ह्योर्त्रतति^४ वसती^५ रात्रिवेश्मनोः ॥ ६७ ॥

कायु शक्त्यास्य शस्त्रम् ॥ ६७ ॥

क्षयार्चयोरपचिति^६

चित्र कितव (३३ ९४) । ‘चाय पूजादौ च (म्वा० उ० से०) ।
‘चाय वि-’ (वा० ७३ २०) ॥

साति^७र्दानादसानया ।

‘पणु दाने’ (त० उ० स०) ॥

अर्ति^८ पीडाधनुष्मोट्योर्जातिः^{१०} सामान्यजन्मनो ॥ ६८ ॥

‘जनसन—’ (६४ ४२) इत्यात्वम्, स्यनश्च कितव ॥ ६८ ॥

प्रचारस्यन्दयो रीति^{११}

प्रचार रीलो । ‘री गतो’ (ब्रथा० ५० स०) । ‘रीड् स्रवणे’ (दि०
आ० अ०) ॥

ईनि^{१२} टिम्बप्रयासयोः ॥

टिम्ब उपद्रव अतिवृष्ट्यादय सप्त इति य ॥

उदयेऽधिगमे प्राप्ति^{१३}

उदयो लाभ । अधिगम आमादन [५] ॥

1 Suddhantah mas means (i) harem and [b] a pure hearted man 2 M च वास्य 3 Sakuh f means [a] a missile and [b] power, ability, strength 4 Murtih f means [a] solidity, hardness and [b] the body 5 Vratatih f means [a] extension, expansion and [b] a creeper 6 Vasatih [ti] f means (a) the night and [b] a house, residence 7 Apacitih f means [a] decline, loss and [b] worship 8 Satih f means [a] a gift or donation and [b] end, conclusion 9 Artih f means [a] pain and [b] the end of a law 10 Jatih f means [a] a universal and [b] birth, production 11 Ritih f means [a] usage, custom, practice [b] flowing and [c] style, diction 12 Juh f means [a] a calamity and [b] dwelling in a foreign place 13 Praptih f means [a] rise production and [b] attainment, acquisition

त्रेता^१ त्वग्नित्रये युगे ॥ ६९ ॥

वीणाभेदेऽपि महती^२

शततन्त्री वीणा महती ॥

भूति^३भस्मनि संपदि ।

नदीनगयोर्नागानां भोगवती^४

भोग , उपभोगः सर्पकायश्चास्त्यस्या , भोगवती नागपुरी ।

अथ संगरे ॥ ७० ॥

सङ्गे सभायां समिति^५

समयनम् । सम्यगागच्छन्त्यस्या वा ।

क्षयवासात्रपि क्षितिः^६ ॥

वासो निवास । 'क्षि निवासादौ' (तु० ५० अ०) ॥

त्पेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः^७ ॥ ७१ ॥

शस्त्रमायुधम् ॥ ७१ ॥

जगती^८ जगतिच्छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि ॥

जगति समारे । छन्दो द्वादशाक्षरपादम् ॥

पङ्क्ति^९श्छन्दोऽपि दशमम्

दशमदशाक्षरपादम् ॥

स्यात्प्रभावेऽपि चायति^{१०} ॥ ७२ ॥

आयतिरागामिकालोऽपि ॥ ७२ ॥

1 Tretā f means [a] the triad of sacred fires and [b] the second yuga 2 Mahatī f means [a] the lute of Narada and [b] greatness 3 Bhūtī f means [a] ash [b] prosperity, wealth, riches and [c] decoration of an elephant 4 Bhogavati f means [a] the river of the lower world [b] the city of the Nagas inhabiting the lower world and [c] a snake 5 Samitī f means [a] war or battle [b] meeting, assembly and [c] association 6 Kṣitī f means [a] destruction [b] a dwelling and [c] the earth 7 Hetī f means [a] a ray of the sun [b] flame and [c] a missile 8 Jagatī f means [a] the world [b] a metre [c] the earth and [d] people 9 Paṅktī f means [a] a line, row [b] a metre and [c] the number 'ten' 10 Āyatī f [a] majesty, dignity and [b] future time

पत्ति^१-गंतौ च

पत्तिः पदातो च ॥

मूले तु पक्षति^२ पक्षभेदयोः ॥

पक्षविशेषयोः मूलं प्रतिपदादिः ॥

प्रकृतिः^३ योनिलिङ्गे च

योनिर्यादानकारणम् । लिङ्गमव्यक्तं स्त्रीपुंनपुंसकं च, यथा—'तृतीयाप्रकृतिः
पण्डः' (अ० को० २.६.३९) ॥

कौशिक्याद्याश्च वृत्तयः^४ ॥ ७३ ॥

कौशिक्यारभट्याद्याः वृत्तयः जीवका च ॥ ७३ ॥

सिकताः^५ स्युर्वालुकाऽपि

सिकताः सिकतिलदेशेऽपि^६ ॥

वेदे श्रवसि च श्रुतिः^७ ।

श्रवः श्रोत्रम् ।

वनिता^८ जनितात्यर्थानुरागायां च योपिति ॥ ७४ ॥

वनिता स्त्रीमात्रम् । अत्यन्तानुरक्तयोपिति च ॥ ७४ ॥

गुप्तिः^९ क्षितिर्व्युदासेऽपि

क्षितिर्व्युदासः भूगर्तः ।

धृति^{१०}-धारणधैर्ययोः ।

बृहती^{११} क्षुद्रावार्ताकी छन्दोभेदे महत्त्वपि ॥ ७५ ॥

क्षुद्रावार्ताकी षष्ठ्यकारिका । छन्दोविशेषो नवाक्षरपादः ॥ ७५ ॥

1. Patti f. means [a] going [b] a foot-soldier and [c] a pedestrian 2. Paksatih f. means [a] the first day of a lunar fortnight and [b] the root of a wing 3. Prakṛti f. means [a] the original or material cause and [b] the radical or crude form of a word 4. Vṛttih f. means (a) any of the four styles in composition and [b] livelihood 5. Sikatā f. means [a] sand and [b] sandy soil 6. M. सिक्तादिदेशे 7. Śrutih f. means [a] the Vedas [b] the ear and [c] hearing 8. Vanitā f. means [a] a woman in general and [b] any beloved woman 9. Guptih f. means [a] a hole in the ground [b] prison and [c] protection 10. Dhṛti f. means [a] holding and [b] fortitude, courage 11. Bṛhatī f. means [a] variety of Chenopodium [b] a metre and [c] great, high, tall.

वासिता^१ स्त्रीकरिण्योश्च
वास्यते ॥

वार्ता^२ वृत्तौ जनश्रुतौ ।

वार्तं फल्गुन्यरोगे च त्रिषु
वृत्तिः वृषिपाल्यादि । फल्गु तुच्छं, यथा—वार्तमेतत् ॥
अप्सु च^३ घृतामृते ॥ ७६ ॥

घृतं हविषि । अमृतं सुधाया च ॥ ७६ ॥

कलधौतं^४ रूप्यहेम्नोः
कलः कालिका धौताऽस्य^५ ।

निमित्तं^६ हेतुलक्ष्मणोः ।
हेतुः कारणम् । लक्ष्म नेत्रस्पन्दादि ॥

श्रुतं^७ शास्त्रावधृतयोः
अवधृतमाकर्णितम् ।

युगपर्याप्तयोः कृतम्^८ ॥ ७७ ॥
युगं सत्ययुगम् । पर्याप्तं यथा—कृतमतिविस्तरेण ॥ ७७ ॥

अत्याहितं^९ महाभीति कर्म जीवनपेक्षि च ।
जीवनानपेक्षि कर्म साहसारूपम्

युक्ते क्षमादायुते भूतं^{१०} प्राण्यतीति समे त्रिषु ॥ ७८ ॥
युक्ते यथा—यथाभूतवादी प्रामाणिक स्यात् । क्षमादौ यथा—महाभूतानि ।

-
1. Vāsītā f means [a] a woman and [b] a female elephant
2 Vārtā f. Means [a] talk [b] livelihood and [c] news;
and vārtam all g means [a] unsubstantial or weak and
[b] healthy, hale 3 Ghṛtam n means [a] ghee or clarified
butter and [b] water Amṛtam n means [a] nectar [b]
water [c] immortality and [d] unsolicited alms 4 Kala-
dhauttam n means [a] silver and [b] gold 5. M. जीवस्य 6
Nimittam n. means [a] a cause and [b] any good or bad
omen 7. Śrutam n. means the Veda; and śrutam all g.
means heard 8. Kṛtam n means [a] the first of the four
yugas of the world and [b] enough 9 Atyahitam n means
[a] a great Calamity and [b] a daring deed 10. Bhūtam n
means [a] right, proper [b] the five elements and [c] true,
a matter of fact, bhūtam all g means [a] a living being
[b] past or gone [c] obtained and [d] like or similar.

ऋत सत्य 'भूतमप्यनुबन्धस्त हीयते व्यवहारत' इति यथा । प्राणिनि यथा—
'भूतग्राम । अतीते यथा—भूते लिट् । समस्तुल्यो यथा—मुहूद्भूतोऽयम्^१ ॥ ७८ ॥

वृत्त^२ पक्षे चरित्रे त्रिप्प्रतीते दृढनिस्तले ।

पञ्च पादग्रन्थ श्लोकादि चरित्र शीलम् । अतीत यथा—'वृत्तोत्सव पुरम्'
(मुद्राराक्षस) । दृढे यथा—वृत्तदेह स्नायुसार । निस्तल वर्तुलम् ॥

महाद्राज्य^३ चावगीतं^४ जन्ये स्याद्गर्हित त्रिषु ॥ ७९ ॥

अवगीत निन्दितम् । जननीयो जन्य जनस्य जल्पा (ल्यो) वा ॥ ७९ ॥

श्वेत^५ रूप्येऽपि रजत^६ हेम्नि रूप्ये सिते त्रिषु ।

रज्यते रजतम् ॥

त्रिप्प्रित

इतस्त्रिषु, वाच्यलिङ्गा ॥

'जगदिङ्गेऽपि

इङ्गे जङ्गमे ॥

रक्त^७ नील्यादि रागि च ॥ ८० ॥

रागि अनुरक्तम् ॥ ८० ॥

अवदात सिते^८ पीते शुद्धे षड्भार्जुनौ सितौ^{१०} ।

अर्जुन शुक्ल । पित्र् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) ॥

1 M मुहूद्भूतोऽयम् 2 Vṛttam n means [a] a verse and [b] Conduct, manner, vṛttah all g means [a] past gone [b] firm, fixed [c] round, Circle and [d] studied 3 Mahat all g means great, and mahat n means kingdom 4 Avagītam n means reproach and avag tam all g means [a] reproached, censured and [b] wicked, vile 5 Svetam n means silver, and svetam all g means white or any white thing 6 Rajatam n means [a] gold and [b] silver, and rajatah all g means whitish 7 Jugat all g means moveable, jagat m^{१०} means wind, and jagat n means the world 8 Raktam n means [a] red colour [b] blood and [c] saffron, and raktam all g means [a] affected with love and [b] coloured 9 Avadīttah all g means [a] pure Clear and [b] white or yellow Colour 10 Sītah all g means [a] fastered, tied [b] finished, ended and [c] white

युक्तैऽतिमस्कृते मर्षिण्यभिनीत^१
मर्षिण्यगोधे ।

अथ सस्कृतम्^२ ॥ ८१ ॥

कृत्रिमे लव्यगापेतेऽपि
लक्षणोपेत प्रवृत्त्यादिविभागेन भाधितम् ॥
अनन्तो^३ऽनयधात्रपि ।

ग्याते हृष्टे रतातो^४ऽभिजातस्तु^५ कुन्तजे बुधे ॥ ८२ ॥
अनन्तो विष्णुनागर ॥ ८२ ॥

विचिकी^६ पूतविनती मृच्छिर्तौ^७ मृदमान्द्रुथौ ।
विचिर्त्तौ रह गृची ॥

द्वौ धाम्नपग्यौ शुक्तौ^८
अम्ल चुद्रम् । पर्यपो नारम ॥

शितौ^९ धयग्मेचकी ॥ ८३ ॥
मेचक कृष्ण ॥ ८३ ॥

मरये मार्या विगमान प्रशस्तेऽभ्यहिते च मरु^{१०} ।
भस्ते (अ० १० ग) मरि (३ २ १२४) मरु ॥

पुरस्कृत^{११} पूर्तिनेऽग यमियुक्तऽप्रत कृते ॥ ८४ ॥
अराविता मरुतो विरेत्ति ॥ ८४ ॥

निवाता^१ वाश्रयावातो^२ शास्त्राभेद्य च वर्म यत् ।

निवायत गम्यत निवात । निवृत्तो वातोऽत्र^३ । शास्त्राभेद्य वर्म [यथा—]
निवातकवचा ॥

जातोन्नद्वप्रवृद्धा स्युरुच्छ्रिता^४

ऊर्ध्वक उच्चक ॥

^५उत्थितास्त्वमी ॥८५॥

वृद्धिमत्प्रोद्यतात्पन्ना

जातादिषु त्रिषु अयम् ॥८५॥ प्रोद्यत् साद्यम ॥

आदृतो^६ सादरार्चितौ ।

इति तान्ता ।

अयो^७ऽभिधेयैर्वस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ॥८६॥

अभिधेय शक्यार्थं । रे धनम् । वस्तु पदार्थं । निवृत्तौ यथा— मशका-
र्थोऽयं धूम ॥८६॥

निपानागमयोस्तीर्थं^८ सृष्टपजुष्टजले गुरौ ।

निपान जलाशय । आगम शास्त्रम् । ऋषिमिर्जुष्ट सन्नितम् ॥

^९समर्थस्त्रिषु शक्तिर्ये सद्यद्वार्थेहितेऽपि च ॥८७॥

समर्थयत समर्थते । सगतोऽर्थोऽस्य^{१०} । समर्थं ॥८७॥

1 Nivatah all g means [a] a refuge [b] a place sheltered from the wind and [c] a strong armour 2 M वातो, 3 Uchchritah all g means [a] born [b] raised lifted up and [c] high tall 4 Uthitah all g means [a] raised or gone up [b] born produced and [c] alive 5 Ādrtah all g means [a] full of honour and [b] worshipped 6 Arthah mas means [a] a matter of message [b] wealth, riches [c] an object thing [d] a purpose aim and [e] prevention 7 M मशकार्थे 8 Tirtham n means [a] a place of water (b) the scripture [c] the water used by sages and [d] a sacred preceptor or teacher 9 Samarthah all g means [a] strong, powerful [b] Connected in sense and [c] suitable, Proper 1 M मशकार्थे १०

दशमीस्थो^१ क्षीणरागवृद्धौ

दशम्या कामावस्थाया दयसि च तिष्ठति । क्षीणा रागेण ।

वीथी पदव्यपि ॥

पदवी मार्गं । अपिना गृहप्रान्त ॥

आस्थानीरत्नयोरस्था^३ प्रस्थो^४ऽस्त्री सानुमानयो ॥८८॥

इति थान्ता ।

आस्थानी आलम्बनम् ॥८८॥

[इति थान्ता]

अभिप्रायप्रशौ छन्दो^५

यथा छन्दानुवर्ती, स्वच्छन्द ॥

अब्दो^६ जीमूतवत्सरो ।

जीमूतो मेघ ॥

अपवादौ तु निन्दाज्ञ

आज्ञा शासनम् ।

दायादो^७ सुतबान्धवौ ॥८९॥

दायमृक्क्यमादत्ते । बान्धव सपिण्ड ॥८९॥

पादा^८ रश्म्यङ्घ्रिभुयःशा

रश्मिः किरण । अङ्घ्रिश्चरण ।

1 Dagamisthah mas means [a] one whose affection or love is diminished [b] an old man 2 V thi f means [a] a road, way [b] a row and [c] the skirt of a house 3 Āstha f means [a] an assembly [b] effort and [c] support 4 Prasthah mas n means [a] the top of a mountain and [b] a measure 5 Chandah mas means [a] meaning, intention and [b] free will 6 Abdah mas means [a] a cloud and [b] a year 7 Apavadah mas means [a] blame [b] exception and [c] an order, Command 8 Dayadah mas means [a] a son and [b] a relative or kinsmen 9 Padah mas means [a] a ray [b] the foot and [c] a quarter, fourth part

चन्द्राग्न्यर्कास्तमोनुदः^१ ।

निर्वादो^२ जनापवादेऽपि

निर्वादो वादाभावो निश्चितवादश्च ।

शब्दो^३ जम्बालशब्दयोः ॥९०॥

जम्बालः पङ्क्तः । शब्दः वृणम् ॥९०॥

आरात्रे^४ रुदिते त्रातर्याम्रन्दो^५ दारुणे रणे ।

आरात्र आत्तानम् । त्राता विजिगीषो रक्षिता ॥

स्यात्प्रसादो^६ऽनुरोधेऽपि

अनुरोधे यथा—'प्रसादे यतस्व' । अपिना नमस्त्ये ॥

सूदः^७ स्याद्वपञ्जनेऽपि च^८ ॥९१॥

सूदः गृपकारोऽपि^९ ध्वञ्जनं गृपः ॥९१॥

गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दः^{१०}

गोविन्दो विष्णुश्च ॥

हर्षेऽप्यामोद^{११} १-वन्मदः ।

आमोदो गन्धोऽपि^{१२} । एवं मदे हर्षे गर्वादो च ॥

प्राधान्ये राजलिङ्गे च पृषाङ्गे कुरुक्षेत्रे^{१३}ऽस्त्रियाम् ॥९२॥

प्राधान्येय प्राधान्यम् । राजलिङ्ग उवादि ॥९२॥

स्त्री सविज्ञानसभाषाक्रियाकाराजिनामसु ।

स'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । सभाषा सकेतो यथा—'प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च सविद स्थापयेद्वर्णे' । क्रियाकारो व्यवस्थापनं यथा—'सविद लङ्घयेच्च य । आजिपुंदम् । नाम सज्ञैव ॥

धर्मे रहस्युपनिपत्^२ स्यादृतौ वत्सरे शरत्^३ ॥९३॥

ऋतु , आश्विनकार्तिकयो ॥९३॥

पट^४ व्यवसितिप्राणस्थानल^५ माड द्विवस्तुपु ।

व्यवसितिर्धनवसाय । यथा—नध्यपद । प्राण शरणं यथा—पदमापदि माधव । स्थान—लङ्घ्यपद । लङ्घ्यं यथा—नवनखपदलेखालाञ्छितं बाहुमूलम् । अङ् द्विश्चरणं । वस्तु यथा—पदार्थं ॥

गाण्पद^६ सेविते माने

गामि सवित गाण्पदम् । — सवित— (६१ १४५) इति साधु । माने—'गाण्पद [प्र] विष्टा देव' ।

प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम्^७ ॥९४॥

'आस्पद प्रतिष्ठावाम्' (६१ १४६) [इति] साधु । कृत्य च ॥९४॥

त्रिभिष्टमधुरौ स्वादू^८

'स्वादुमिष्टमनाजयो' (मदिनी ७१ १६) ।

मृदू^९ चानीक्षणकोमलौ ।

अतीष्णोऽशक्तिः ॥

- 1 Samvid f means [a] knowledge [b] a sign, symbol [c] an established usage (d) war, fight [e] a name [f] pleasure, gratification and [g] promise, agreement 2 Upaniṣad f means [a] a sacred or religious lore [b] secrecy and [c] Vedānta 3 Sarat f means [a] a season and [b] a year 4 Padam n means [a] take possession of, occupation [b] protection [c] Position, station [d] a mark, trace [e] a fact [f] a complete or inflected word and [g] a thing, object 5 Gospadam n means [a] a spot frequented by cows and [b] a measure equal to cows footsteps 6 Pratiṣṭha f means [a] a high position and [b] work 7 Aspadam f means [a] sweet [b] tasteful and [c] pleasing 8 Mṛdum f means [a] feeble, weak and [b] soft, tender

मृदाल्पापटुनिर्भाग्यमन्दा 'स्युः

मृदो यथा—'मन्दः कवियज्ञः प्रार्थी' (रघु० १.३) । अल्पे-मन्दोदरी ।
अटु --मन्दं गच्छति । निर्भाग्यो मन्दभाग्य ॥

द्वौ तु शारदौ ॥९५॥

प्रत्यग्राप्रतिभौ

प्रत्यग्रौ नवः ।

विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥

इति दान्ताः ।

विगत शारदोऽप्रतिमत्वदोपोऽस्य* विशारदः ॥

[इति दान्ताः]

व्यामो चटश्च न्यग्रोधौ*

व्यामस्तिर्यकृतं बाह्वन्तरम् । न्यक्, एणद्धि ॥

उत्सेध* काय उन्नाति, ॥६-

ऊर्ध्वं सिध्यत्यनेन । ऊर्ध्वं सेचनं च ॥ ९६ ॥

पर्याहारश्च मार्गश्च विवर्धी वीवर्धी* च तौ ॥

परित आहरणं प्रोहितृणादे. । विशिष्टो वप्यो गमनमय ॥

परिधि* र्यक्षितगणे शाखायामुपसूर्य* ॥९७॥

बाहुद्वयमात्रं परिधिरन्विताप्रोति पवन. । उपसूर्यकः गृहमण्डपम् ॥ ९७ ॥

बन्धक व्यसन चेत पोडाधिष्ठानमाधय^१ ।

बन्धक तद्वत् यदुत्तमर्णय भूम्याद्याधीयते । व्यसन यथा—आधि प्राप्नो यो न
मुह्येत्तु धीर । आध्यानमाधि मानसी पोडा । आधीयतेऽस्मिताधिराधार ।

स्यु समर्थमनीवाकनिष्माश्च समाधय ॥९८॥

नीमाको वचनीभाव ॥ ९८ ॥

दोषोत्पादेऽनुबन्ध^२ प्रकृत्यादिपिनश्चरे ।

मुख्यानुयायिनि शिर्षो प्रकृतस्यानुवर्तने ॥९९॥

दोषोत्पादे यथा—अनुबन्धमवस्था च ज्ञात्वा दण्ड प्रकल्पयेत् । प्रकृतिप्रत्यया
दीना कार्यार्थमासज्यते विनश्चर उच्चरितप्रच्छसी सोऽनुबन्ध^३ । मुख्य पिनादिक
मनुयाति य शिशुस्तत्र प्रकृतस्य प्रारब्धस्यानुवर्तने, अनिवर्तने यथा—वैरानु
बन्ध ॥ ९९ ॥

विधु^४ विटगौ च द्रमसि परिच्छेदे विलेऽवधिः^५ ।

विधि^६ विधाने दैवऽपि प्रणिधि^७ प्रार्थने चरे ॥१००॥

चरा हूत ॥ १०० ॥

बुद्धबुधी^८ पण्डितेऽपि

बुद्ध जिने ॥

स्कन्धः^९ समुदयेऽपि च ।

समुदये यथा—सप्तवातस्क धा ॥

-
- 1 Adhuh mas means [a] pawn, mortgage [b] a bad habit [c] mental pain, anguish and [d] location
2 Samadhih mas means [a] agreement [b] silence and [c] abstract meditation 3 Anubandhah mas means [a] fault [b] a grammatical term [c] a child or pupil who imitates an example set by a parent or preceptor and [d] continuity 4 M मोनुव धः 5 Vidhuh mas means [a] Vishnu [b] the moon [c] camphor and [d] a demon 6 Avadhih mas means [a] boundary, limit [b] a hole or pit and [c] time 7 Vidhih mas means [a] a rule, precept [b] fate [c] Brahman and [d] time 8 Prapadhih mas means [a] a request and [b] a spy 9 Buddhah mas means [a] Gautama Buddha and [b] a wise or learned man Budhah mas means [a] the planet Mercury and [b] a wise or learned man 10 Skandhah mas means [a] a multitude or group [b] the shoulder and [c] the trunk or stem of a tree

देशे नदविशेषेऽर्धौ सिन्धु^१ नार् सरिति स्त्रियाम् ॥१०१॥

सिन्धुदेशविशेष ॥ १०१ ॥

विधा^२ विधौ प्रकार च

विधिविधानम् । प्रकारे यथा—द्विविध ॥

साधू^३ रम्येऽपि च त्रिषु ।

वधू^४-र्जाया स्नुषा स्त्रीषु^५

स्त्रीस्त्विति स्त्रीमात्रम् ।

सुधा लेपोऽमृत स्नुही ॥१०२॥

लिप्यतेऽनेन^६ लेप द्रुतिकाचूर्णादि । स्नुही सीहुण्ड ॥ १०२ ॥

सधा^७ प्रतिज्ञा मर्यादा

प्रतिज्ञा यथा—सत्यसच ॥

श्रद्धा^८ सप्रत्ययः स्पृहा ।

सप्रत्ययो भक्त्यतिशय । यथा—श्रद्धया मामुपासत (भगवद्गीता, १२ ६) ।

स्पृहा यथा—भोजने श्रद्धालु ॥

मधु^९मये पुष्परसे क्षीद्रऽप्यन्ध^{१०} तमस्यपि ॥१०३॥

अतन्निषु समुन्नद्धौ^{११} पण्डितम्मन्यगर्हितौ ।

इतो घान्तास्त्रिलिङ्गा ।

-
- 1 Sindhuḥ mas means [a] the country, Indus [b] a river and [c] the sea, sindhuḥ f means river 2 Vidhā f means (a) mode, manner, form and (b) sort or kind 3 Sidhuḥ all g means (a) pleasant (b) good, virtuous (c) a merchant 4 Vadhūḥ f means (a) bride (b) a wife (c) a daughter in law and (d) a woman 5 B and K स्ना च 5 Sudhā f means (a) white wash (b) nectar and (c) the milk hedge plant 6 M लिप्यतेन 7 Sandhā f means (a) acceptance (b) promise and (c) limit, boundary 8 Sraddhā f means (a) belief, faith (b) deep devotion and (c) strong desire 9 Madhu n means (a) wine (b) the juice of flowers and (c) honey madhuḥ mas means (a) a season and (b) the month, Cūtra 10 Andham n means darkness, and andhah all g means blind 11 Samunaddhah all g means (a) thinking oneself to be learned and (b) proud

ब्रह्मबन्धु^१ रधिक्षेपे निर्देशे

ब्रह्मणो बन्धुस्तज्जातिमान च नतक्रियावान् । निर्देशो यथावस्थितं
कथनम् ॥

अथावलम्बितः ॥ १०४ ॥

अविदूरोऽप्यवष्टब्धः^२

अविलम्बितो वस्त्रादौ रुद्ध ॥ १०४ ॥ अविदूरे समीपे यथा—अवष्टब्धा
सेना ॥

प्रसिद्धौ^३ ख्यातभूपितौ ॥

इति धान्ताः ।

सूर्यवह्नी चित्रभानू^४ भानू रश्मिदिवाकरौ ॥ १०५ ॥

भूतान्मानौ^५ धातृदेहौ

भूतानामात्मा । भूतान्येवात्माऽस्येति च ।

मूर्खनीचौ पृथग्जनौ^६ ।

पृथक्कायौ जन ।

ग्रावाणौ^७ शैलपापाणौ पत्त्रिणौ^८ शरपक्षिणौ ॥ १०६ ॥

पत्राणि पक्षा सन्त्यस्य ॥ १०६ ॥

तरुशैलौ शिखरिणौ^९

शिखरमस्त्यस्या ।

1 Brahmabandhuh all g means (a) a contemptible Brahmana and (b) an instruction 2 Avastabdhah all g means (a) supported (b) near and (c) bound 3 Prasiddhah all g means (a) renowned and (b) ornamented, decorated 4 Citrabhānuh mas means (a) the sun and (b) fire-Bhānuh mas means (a) a ray and (b) the sun 5 Bhutatman mas means (a) the Creator, Brahman and (b) the individual soul 6 Prthagjanah mas means (a) a fool and (b) a low man 7 Grāvan mas means (a) a mountain and (b) a stone 8 Patrin mas means (a) an arrow (b) a bird in general and (c) a falcon 9 Sikharn mas means (a) a tree and (b) a mountain

शिरिनौ^१ वह्निवर्हिणौ ।

प्रतियत्ना^२ दुभौ लिप्सोपग्रहौ

प्रतिकृत यत्नोऽन^३ । लिप्सा लाभेच्छा । उपग्रहो वन्दिग्रहणादि ।

अथ सादिनौ^४ ॥ १०७ ॥

द्वौ सारथिहयारोहौ बाजिनो^५ ऽश्वेषुपक्षिण ।

बाजा पक्षा सत्यस्य । अश्वानामपि पूर्वं पक्षा अश्ववत् । इषुः शर ॥

कुन्तेऽप्यभिजनो^६ जन्ममूम्यामपि

अभिजायतेऽस्मात्^७ । जन्मनो मूमि ॥

अथ हायन^८ (ना) ॥ १०८ ॥

वर्षार्चित्रीहिभेदाश्च

वर्षे वर्षणे । अर्चिषि चाग्रहायण वलीवम् । त्रीहिभेदः पट्टिकास्य ॥

चन्द्रान्यर्का विरोचना^९ ।

केशेऽपि वृजिन^{१०}

वृजिन पापऽपि^{११} ॥

^{१२} विश्वकर्माकसुरशिल्पिनो ॥ १०९ ॥

विश्वस्य अर्मास्मात् । विश्व च अर्मास्य ॥ १०९ ॥

आत्मा^{१३} यत्नो धृतिवृद्धि स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च ।

यत्ने यथा—महात्मा । स्वभावे—दुष्टात्मा । ब्रह्मणि—आत्मैवेद सर्वम्'
(छा० उ० ७ २४ २) । वर्ष्म शरीर तत्र यथा—कृशात्मा ॥

1 Sikhin mas means (a) fire and (b) a peacock

2 Pratiyatnah mas means (a) wish, desire and (b) making Captive or taking prisoner 3 M यत्नोत्र 4 Sadin mas means

(a) a charioteer and (b) a horse rider 5 Vajin mas

means (a) horse (b) an arrow and (c) a bird 6 Abhijanah

mas means (a) a noble descent (b) family and (c) mother

land 7 M अभिजायतेस्मात् 8 Hryanah mas means (a) a year (b)

a flame and (c) a kind of rice 9 Virocanah mas means (a)

the moon (b) fire and (c) the sun 10 Vajin mas means (a)

hair and (b) the wicked man 11 M पपरी 12 Viskvakarman

mas means (a) the sun and (b) the architect of gods

13 Atman mas means (a) the soul (b) effort (c) spirit,

Courage (d) mind (e) the natural temperament (f) Supreme

Soul, Brahman and (g) the body

शक्रो घातुकमत्तेभो वपुर्काब्दो घनाघन^१ ॥ ११० ॥

घातुको हिंसकशील । स चासौ मत्तेभश्च । वपुर्वो वपुणशील । हतेति
घन । एत त्रय ॥ ११० ॥

अभिमानोऽर्थादिदर्पेऽज्ञाने प्रणयहिंसयोः ॥

प्रणय प्रार्थना । मानेर्मन्यतेश्च । 'मीञ् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० अ०)
इत्यस्य च 'मान' इति रूपम् ॥

घनो^२ मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तर ॥ १११ ॥

मूर्तिगुणः काठिन्यम् । दर्शनं स्पर्शनं च मूर्तम् । निरन्तर निविडम्
॥ ११ ॥

इन^३ सूर्ये प्रभौ

प्रभुः स्वामी ।

राजा^४ मृगाङ्ग क्षत्रिये नृपे ।

'सौमो राजा द्विजातीनाम्' इति धृतिः ॥

वाणिन्यौ^५ नर्तकीद्वयौ

अवश्यं वणति वाणिनी । 'वण' शब्दे (म्वा० १० स०) । णिनि ॥

म्रवन्त्यामपि वाहिनी ॥ ११२ ॥

स्रवन्ती नदी । अपिना सेना ॥ ११२ ॥

ह्लादिन्यौ^६ वज्रतडितो वन्दायामपि कामिनी^७ ।

वदा यत्र प्ररोहविशेषः ॥

-
- 1 Ghanighanah mas means (a) Indra (b) a vicious elephant or one in rut or intoxicated and (c) a raining year
2 Abhimānah mas means (a) pride (b) ignorance (c) affection and (d) injury, killing
3 Ghanah mas means (a) a cloud (b) an iron club and (c) a collection or multitude, and ghanah all g means (a) hard and (b) deep, thick
4 Inah mas means (a) the sun and (b) a lord
5 Rājan mas means (a) a king (b) the moon and (c) a Kṣatriya
6 Vāṇinī f means (a) a dancing girl [b] a female messenger and [c] a clever woman
7 Vāhinī f means [a] river and [b] an army
8 Hṛdini f means [a] the thunderbolt and [b] lightning
9 Kāminī f means [a] a plant [b] a woman and [c] a loving woman

त्वग्देहयोरपि तनुः^१

तनुः सूक्ष्मेऽपि^२ ॥

सूना^३-धोजिह्विकापि च ॥ ११३ ॥

अधोजिह्विका जिह्वातलम् । सूना वधस्थानं च ॥ ११३ ॥

ऋतुविस्तारयोरस्त्री वितानं^४ त्रिषु तुच्छके ।

मन्दे

विनन्यते ऋतुः । विगतं [त] ननमन्नेति । वितानो मन्दः ॥

अथ केतनं^५ कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे ॥ ११४ ॥

‘विन ज्ञाने’ । कृत्ये, अवश्यकार्ये यथा—कार्यकेतनम् । केतुध्वंजः ।
उपनिमन्त्रणे यथा—ब्राह्मणो निवेदनं नातिक्रामेत् ॥ ११४ ॥

वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म^६ ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ।

वेदतत्त्वतपस्यु कर्त्तव्यं द्वयोः पुंसि । तत्त्वं ज्ञानम् । विप्रे—ब्रह्महत्या ॥

उत्साहने च हिमायां सूचने चापि गन्धनम्^७ ॥ ११५ ॥

‘गन्धनं सूचनोत्साहहिसनेषु प्रकाशने’ [विश्व ९१.७४] ॥ ११५ ॥

आतद्धनं^८ प्रतीवापजवनाप्यायनार्थकम् ।

दध्यादिसिद्धये दुग्धादौ तत्रादेः प्रक्षेपः प्रतीवापः, निक्षेपो वा । जवनं वेगः ।
आप्यायनं तर्पणम् ॥

-
1. Tanuh f. means [a] skin and [b] the body; tanuh all g. means [a] thin, lean and [b] small, little 2. M. सूक्ष्मेऽपि
3. Sūna f. means [a] uvula [b] a slaughter-house and [c] a daughter 4. Vitanam n. mas. means [a] a sacrifice [b] expansion, extension and [c] a canopy; vitanam all g. means [a] pathless and [b] stupid, dull 5. Ketanam n. means [a] an indispensable act [b] a flag [c] an invitation and [d] a house 6 Brahman n. means [a] the Vedas [b] principle [c] penance, austerity [d] the supreme principal, Brahman; and Brahma mas. means [a] a Brahmana and [b] the Creator of the world 7. Gandhanam n. means [a] perseverance [b] injury, killing [c] information and [d] manifestation 8. Ātancaram n. means [a] Causing to Coagulate or curdle [b] speed and [c] satisfaction.

शक्रो घातुकमत्तेभो वपुर्काव्दो घनाघन^१ ॥ ११० ॥

घातुको हिंसनशील । स चासौ मत्तेभश्च । वपुर्को वपुर्णशील । हतीति घन । एत त्रय ॥ ११० ॥

अभिमानोऽर्थादिदोषेऽज्ञाने प्रणयहिंसयोः ॥

प्रणय प्रार्थना । मानेर्मन्यतेश्च । 'मीञ् हिंसायाम् (कृचा० उ० अ०) इत्यस्य च 'मान' इति रूपम् ॥

घनो^२ मेघे मूर्त्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तर ॥ १११ ॥

मूर्त्तिगुणः काठिन्यम् । दर्शनं स्पर्शनं च मूर्त्तम् । निरन्तर निविडम् ॥ १११ ॥

इन^३ सूर्ये प्रभौ

प्रभुः स्वामी ।

राजा^४ मृगाङ्ग क्षत्रिये नृपे ।

'सोमो राजा द्विजातीनाम्' इति श्रुतिः ॥

वाणिन्यौ^५ नर्तकीदूर्यौ

अवश्यं वणति वाणिनी । वण शब्दे' (भ्वा० १० स०) । णिनि ॥

स्रवन्त्यामपि वाहिनी ॥ ११२ ॥

स्रवन्ती नदी । अपिना सेना ॥ ११२ ॥

ह्लादिन्यौ^६ वज्रतडितो वन्दायामपि कामिनी^७ ।

वन्दा यत्र प्ररोहविशेषः ॥

1 Ghanaghanaḥ mas means (a) Indra (b) a vicious elephant or one in rut or intoxicated and (c) a raining year
2 Abhimānaḥ mas means (a) pride (b) ignorance (c) affection and (d) injury, killing
3 Ghanah mas means (a) a cloud (b) an iron club and (c) a collection or multitude, and ghanah all g means (a) hard and (b) deep, thick
4 Inah mas means (a) the sun and (b) a lord
5 Rājan mas means (a) a king (b) the moon and (c) a Kṣatriya
6 Vāṇinī f means (a) a dancing girl (b) a female messenger and (c) a clever woman
7 Vāhinī f means (a) river and (b) an army
8 Hṛdinī f means (a) the thunderbolt and (b) lightning
9 Kāminī f means (a) a plant (b) a woman and (c) a loving woman

त्वग्देहयोरपि तनु^१

तनु सूदमेऽपि^२ ॥

सूना^३ धोजिह्विकापि च ॥ ११३ ॥

अधाजिह्विका जिह्वातलम् । सूना वयस्थान च ॥ ११३ ॥

क्रतुविस्तारयोरस्त्री वितान^४ त्रिषु तुच्छके ।

मन्दे

वितन्यने क्रतु । विगत [त] ननमत्रेति । वितानो मन्द ॥

अथ केतन^५ कृत्ये केतापुपनिमन्त्रणे ॥ ११४ ॥

‘विन ज्ञाने’ । कृत्य, अवश्यकार्ये यथा—कार्यकेतनम् । केतुध्वज ।
उपनिमन्त्रणे यथा—ब्राह्मणा निवृत्तन नातिक्रामन् ॥ ११४ ॥

वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म^६ ब्रह्मा विप्र प्रजापति ।

वेदतत्त्वतपस्तु कर्त्तव्यं द्वया पृथि । तत्त्वं ज्ञानम् । विप्रे—ब्रह्महत्या ॥

उत्साहने च हिमाया सूचने चापि गन्धनम्^७ ॥ ११५ ॥

‘गन्धन सूचनासाहसिदनपु प्रकाशन’ [विश्व ९१ ७४] ॥ ११५ ॥

आतद्धन^८ प्रतीवापनयनाप्यायनार्थकम् ।

दध्यादिसिद्धय दुग्धादा तक्राद प्राप प्रतीवाप , निर्येपो वा । जवन वेग ।
आप्यायन तर्पणम् ॥

-
- 1 Tanuh f means [a] skin and [b] the body, tanuh all g means [a] thin, lean and [b] small, little 2 म मूत्रेति 3 Sūna f means [a] uvula [b] a slaughter house and [c] a daughter 4 Vitanam n mas means [a] a sacrifice [b] expansion, extension and [c] a canopy, vitanam all g means [a] pathless and [b] stupid, dull 5 Ketanam n means [a] an indispensable act [b] a flag [c] an invitation and [d] a house 6 Brahma n means [a] the Vedas [b] principle [c] penance, austerity [d] the supreme principal, Brahma n and Brahma mas means [a] a Brahmana and [b] the Creator of the world 7 Gandhanam n means [a] perseverance [b] injury, killing [c] information and [d] manifestation 8 Atardhanam n means [a] Causine, to Coagulate or curdle [b] speed and [c] satisfaction

व्यञ्जनं^१ लाञ्छनश्च^२ निष्ठानावयवेऽपि ॥ ११६ ॥

व्यञ्जतेऽनेन^३ । निष्ठानं मत्ताद्युपसंचनं दध्यादि । अवयव. स्यादिविह्व
[म] ॥ ११६ ॥

स्यात्कौलीनं^४ लोकवादे युद्धे पञ्चद्विपक्षिणाम् ।

कुलीने भवं कौलीनम् । लोकवादो लोकापवादः । पश्वादीना युद्धे चेदम् ॥

स्यादुद्यानं^५ निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ॥ ११७ ॥

उद्याने गमने । उद्यान्ति अत्र अनेनेति च । वनभेद उपवने ॥ ११७ ॥

अवकाशे स्थितौ स्थानम्^६

तिष्ठत्यनेति । अधिकरणे (३.३.११७) भावे (३.३.११५) च ल्युट् ॥

क्रीडादावपि देवनम्^७ ।

देवं विजिगीषादावपि ॥

उत्थानं^८ पीरुपे तन्ने सन्निविष्टोद्गमेऽपि च ॥ ११८ ॥

पौरुषयुक्तोऽयं । तन्ने सैन्यम् । सन्निविष्टस्य उद्गम ऊर्ध्वोभाव ॥ ११८ ॥

ह्युत्थानं^९ प्रतिरोधे च विरोधावरणेऽपि च ।

विस्तारयामास ॥

आरण्ये सुतरां रारे गली द्रव्योपपादने ॥ ११९ ॥

निवर्तनोपपादनात्पुनरायु च साधनम्^{१०} ।

राज्ये आरणात् । द्रव्यं धनम् । उपपादनमुपपाद ॥ ११९ ॥ उपकरण

* १. १११५५० । अत्रात्रात्राऽप्यत्रात्रा ॥

1. १५. 11. 11. 11. 11. means [a] a mark or token [b] the
[c] a mark or token or seasoned article and [d] a limb or
[e] a mark or token or seasoned article and [f] a limb or

2. 11. 11. 11. 11. 11. means [a] a sandal
[b] a mark or token or seasoned article and [c] high birth.

3. 11. 11. 11. 11. 11. means [a] going out [b] a garden and [c]

4. 11. 11. 11. 11. 11. means [a] an occasion [b] state
[c] a mark or token or seasoned article and [d] a limb or

5. 11. 11. 11. 11. 11. means gambling 7. Uthnam
[a] a mark or token or seasoned article and [b] a limb or

8. 11. 11. 11. 11. 11. means [a] opposition
[b] a mark or token or seasoned article and [c] high birth.

9. 11. 11. 11. 11. 11. means [a]
[b] a mark or token or seasoned article and [c] high birth.

10. 11. 11. 11. 11. 11. means [a] accomplished
[b] a mark or token or seasoned article and [c] high birth.

11. 11. 11. 11. 11. 11. means [a] accomplished
[b] a mark or token or seasoned article and [c] high birth.

निर्यातनं^१ वैरशुद्धौ दाने न्यामार्पणेऽपि च ॥ १२० ॥

‘यत निकारादौ’ (चु० उ० से०) । न्यामार्पणं नित्येव प्रनिदानं ॥ १२० ॥

व्यसनं^२ विपदि भ्रशे दोषे कामजरोपजे ।

कामजो दाया मृगयाद्यूतपानादि । कोपजा वाक्पास्याथदूषणादि ॥

‘पद्माक्षिलोम्नि किञ्जल्के तन्त्राद्यशेऽप्यणोर्यसि ॥ १२१ ॥

‘पद्ममूत्रादिमूहमाशे किञ्जल्के नेत्रलोमनि’ इति विश्व [९५.१२२]

॥ १२१ ॥

तिथिभेदे क्षणे परं^३

तिथिभेदोऽष्टमौ पूर्णिमादि^४ । अणः प्रस्ताव उत्सवश्च ॥

वर्त्म^५ नेत्रच्छदेऽध्वनि ।

नेत्रच्छदोऽग्निपुट^६ ॥

अकार्यगुह्य कौपीनम्^७

कूपयनमर्हति । ‘शालीनकौपीने अवृष्टाकार्ययो’ (५०२०) इति माघु ।

लक्षणला विद्ध तदाच्छादनं च कौपीनम् ।

मैथुनं^८ सगती रती ॥ १२२ ॥

मिथुनं युग्मं स्त्रीपुंसौ च तस्यैव कर्म मैथुनम् ॥ १२२ ॥

प्रधानं^९ परमात्मा धा

प्रधीयतऽग्निम्^{१०}, प्रवर्तते च ॥

1 Niryatanam n means (a) revenge (b) gift and (c) restitution of a deposit 2 Vyasanam n means (a) fall, defect (b) defects caused by evil habits, anger &c. and (c) evil or bad habit 3 Pakṣman n means (a) an eyelash (b) the filament of a flower and (c) the point of a thread 4 Parvan n means (a) days (b) an opportunity and (c) a festival or joy 5 M तिथिभेदोऽष्टमौ पूर्णिमादि 6 Vartman n means (a) an eyelid (b) a road, way 7 M नेत्रच्छदोऽग्निपुट 8 Kaupinam n means (a) improper or wroxy act (b) the pudenda and (c) a small piece of cloth worn over the privities 9 Maithunam n means (a) sexual intercourse and (b) union, connection 10 Pradhānam n means (a) the supreme soul (b) the mind and (c) the Prakṛti of Sankhya system 11 M प्रधीयतऽग्निम्

व्यञ्जनं^१ लाञ्छनश्मश्रुनिष्ठानावयवेऽपि ॥ ११६ ॥

व्यज्यतेऽनेन^२ । निष्ठान भक्ताद्युपसेवन दध्यादि । अवयव स्त्र्यादिविह्व
[म] ॥ ११६ ॥

स्यात्कौलीन^३ लोकवादे युद्धे पश्चहिपक्षिणाम् ।

कुलीने भव कौलीनम् । लोकवादे लोकापवादः । पश्वादीना युद्धे वेदम् ॥

स्यादुद्यान^४ निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ॥ ११७ ॥

उद्याने गमने । उद्यान्ति अत्र अनेनेति च । वनभेद उपवने ॥ ११७ ॥

अवकाशे स्थितौ स्थानम्^५

तिष्ठन्त्यत्रेति । अधिकरणे (३ ३ ११७) भावे (३ ३ ११५) च ल्युट् ॥

क्रीडादावपि देवनम्^६ ।

देवन विजिगीषादावपि ॥

उत्थानं^७ पौरुषे तन्त्रे सनिविष्टोद्गमेऽपि च ॥ ११८ ॥

पौरुषमुद्योगः । तन्त्र सैन्यम् । सनिविष्टस्य उद्गम ऊर्ध्वभावः ॥ ११८ ॥

व्युत्थानं^८ प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च ।

विगतमुत्थानम् ॥

मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्योपपादने ॥ ११९ ॥

निवर्तनोपकरणानुप्रज्जासु च साधनम्^९ ।

साधन मारणादौ । द्रव्य धनम् । उपपादनमुपपादः ॥ ११९ ॥ उपकरण

साधनसामग्री । अनुप्रज्ज्याऽनुगमनम्^{१०} ॥

1 Vvañjanam n means [a] a mark or topen [b] the beard [c] a Condiment or seasoned article and [d] a limb or member 2 M व्यज्यतेनेन 3 Kaulnam n means [a] a sandal [b] a Combat of animals and birds and [c] high birth. 4 Udyanam n means (a) going out (b) a garden and (c) aim purpose 5 Sthanam n means (a) an occasion (b) state condition and (c) stay, residence 6 Devanam n means (a) desire to excel, devanah mas means gambling 7 Uthnam n means (a) activity effort (b) an army and (c) the act of rising or standing up 8 Vyuthanam n means (a) opposition and (b) independent action 9 Sadhanam n means (a) killing (b) funeral rites (c) going (d) causing the delivery of money (e) earning money (f) accomplishmant (g) means (h) following and (i) cause (hetu) 10 M अनुप्रज्ज्याऽनुगमनम् ।

निर्यातन^१ वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च ॥ १२० ॥

‘यत् निकासदौ’ (चु० उ० से०) । न्यासार्पण निक्षेप प्रतिदाने ॥ १२० ॥

व्यसन^२ विपदि भ्रशे दोषे कामजकोपजे ।

कामजो दापो मृगयाद्यूतपानादि । कोपजो वाक्पाण्याद्यदूषणादि ॥

^३पद्माक्षिलोम्नि किञ्जल्के तन्त्राद्यशेऽप्यणीयसि ॥ १२१ ॥

‘पद्मसूत्रादिमूढमाशे किञ्जल्के नेत्रलोमनि’ इति विश्व [९५ १२२]

॥ १२१ ॥

तिथिभेदे क्षणे पर्व^४

तिथिभेदोऽष्टमीपूर्णिमादि ^५ । क्षणः प्रस्ताव उत्सवश्च ॥

वल्म^६ नेत्रच्छदेऽध्वनि ।

नेत्रच्छदोऽक्षिपुट ^७ ॥

अकार्यगुह्य कौपीनम्^८

कूपपतनमर्हति । ‘शालीनकौपीने अघृष्टाकार्ययो’ (५ २ २०) इति साधु ।

लक्षणा लिङ्ग तदाच्छादन च कौपीनम् ।

मैथुन^९ सगतो रतौ ॥ १२२ ॥

मिथुन युग्म स्त्रीपुंसौ च तस्येद कर्म मैथुनम् ॥ १२२ ॥

प्रधान^{१०} परमात्मा धी

प्रधीयतेऽस्मिन्^{११}, प्रवर्तते च ॥

1 Niryatnam n means (a) revenge (b) gift and (c) restitution of a deposit 2 Vyasanam n means (a) fall, defect (b) defects caused by evil habits, anger &c and (c) evil or bad habit 3 Pakaman n means (a) an eyelash (b) the filament of a flower and (c) the point of a thread 4 Parvan n means (a) days (b) an opportunity and (c) a festival or joy 5 M तिथिभेदोऽष्टमीपूर्णिमादि 6 Vartman n means (a) an eyelid (b) a road, way 7 M नेत्रच्छदक्षिपुट 8 Kaupinam n means (a) improper or wroxy act (b) the pudenda and (c) a small piece of cloth worn over the privities 9 Maithunam n means (a) sexual intercourse and (b) union, connections 10 Pradhanam n means (a) the supreme Soul (b) the mind and (c) the Prakṛti of Sāṃkhya system 11 M प्रधीयतेऽस्मिन् ।

प्रज्ञानं^१ बुद्धिचिह्नयोः ।

प्रज्ञायते इति, अनेन वा ॥

प्रसूनं^२ पुष्पफलयो

प्रसूयते ।

निधनं^३ कुलनाशयोः ॥ १२३ ॥

नियत धन यत्र निवृत्तिश्च धनस्य ॥ १२३ ॥

क्रन्दने^४ रोदनाह्वाने वर्ष्म^५ देहप्रमाणयोः ।

प्रमाणमत्रोच्यते यथा—व्यास व्यामनि वर्ष्मणा ॥

गृहदेहत्विदप्रभावा धामानि^६

त्विद तेज ॥

अथ चतुष्पथे ॥ १२४ ॥

संनिवेशे च संस्थानम्

संनिवेशो रचना ॥

लक्ष्म^७ चिह्नप्रधानयोः ।

आच्छादनं^९ संपिधानमपवारणमित्युभे ॥ १२५ ॥

‘आच्छादन संपिधाने वस्त्रेऽपवृत्तिमात्रके’ इति धरणि ॥ १२५ ॥

आराधनं^{१०} साधने स्यादवाप्तौ तोषणेऽपि च

अधिष्ठानं^{११} चक्रपुरगभावाध्यासनेऽपि ॥ १२६ ॥

चक्र रथाङ्गम् । पुरे प्रमात्रेऽध्यासने ॥ १२६ ॥

-
- 1 Prajñānam n means (a) intelligence and (b) a mark, sign
 2 Prasunam n means (a) a flower and (b) a fruit 3 Nidhanam n means (a) a family and (b) death, destruction
 4 Krandanam n means (a) weeping and (b) calling
 5 Varsman n means (a) body and (b) a measure 6 Dharmam n means (a) a house (b) the body (c) light, splendour and (d) glory 7 Sansthanam n means (a) a place where four roads meet (b) configuration and (c) form, shape
 8 Lakṣman n means (a) a sign, token and (b) chief, foremost 9 Acchadanam n means (a) covering, concealing (b) a cover and (c) cloth 10 Aradhanam n means (a) means (b) accomplishment, attainment and (c) satisfaction
 11 Adhiṣṭhānam n means (a) a wheel (b) town, village (c) glory and (d) an abode

रत्न^१ स्वजातिश्रेष्ठेऽपि
'जातो जातो यदुत्कृष्टं तद्वत्तममिधोयन' ॥

वने' नलिलकानने ।

तलिन^३ विरले स्तोके वाच्यलिङ्गास्तथोत्तरे । १२७ ॥
तलमस्यास्ति ॥ १२७ ॥

समाना^४ सत्समेके स्यु
सह मानेन वर्तते । समान मानमस्येति च ॥

पिशुनौ^५ एलसूचकौ ।

'हीनन्यूनावूनगर्ह्यो वेगिशूरी तरस्विनी १ /
तरो जवो बल वाऽस्यास्ति' ॥ १२८ ॥

अभिपन्नो^६ ऽपराद्धोऽभिग्रस्तव्यापद्गतावपि ।
इति नान्ता ।

'अभिपन्नोऽपराद्धेऽभिद्रुते ग्रस्ते विपद्गत' इति विश्व ॥
[इति नान्ता]

अथ पान्ताः

कलापो^{१०} भूषण बर्हे तूणीरे सहतेऽपि च ॥ १२९ ॥
कला आप्नाति । भूषणे वाञ्छ्यादौ । सहते समूह ॥ १२९ ॥

परिच्छदे परीवापः^{११} पर्युप्तौ सनिलस्थितौ ।

परिच्छद परिवार । पर्युप्ति परितो बीजत्यग । स्थितिरचलत्वम् ।
'सलिलस्थितिर्जलाधार' इत्यन्य ।

1 Ratnam n means (a) a gem, jewel and (b) anything best or excellent of its kind 2 Vanam n means (a) water (b) forest and (c) a house 3 Talnam all g means (a) spare, thin (b) small, little and (c) clear + Samanah all g means (a) good, virtuous (b) same and (c) equal 5 Pisunah all g means (a) wicked and (b) base informer, calumniator 6 Hinah all g means (a) deficient and (b) censurable 7 Tarasvin all g means (a) quick, swift and (b) mightly, courageous 8 Mivamyati 9 Abhipannah all g means (a) guilty (b) overpowered afflicted and (c) fallen into difficulties 10 Kalapah mas means (a) an ornament (b) a peacock's tail (c) a quiver and (d) a bundle 11 Parivāpah mas means (a) canopy (b) sowing and (c) a reservoir, pool

गोधुग्गोष्ठपतिर्गोपो^१

गोष्ठपतिर्गोष्ठाध्यक्ष ॥

हरा विष्णुर्वृषाकपि^२ ॥ १३० ॥

वृष धर्मं न कम्पयति । 'अहिकम्प्योनलोपश्च' (उ० ४ १४३) इति
इ ॥ १३० ॥

^३वाप्पमूष्माश्रु

वाष्पयते वाष्प ॥

कशिपु^४ त्वन्नमाच्छादन द्वयम् ।

भक्ताच्छादने च कशिपु ॥

तल्प^५ शय्यादृदारेषु

शय्या यथा— तल्प मूस्तरण तृणानि (मर्तृहरि) । अट्ट अट्ट अट्टालिका ।
दारेषु [यथा—] गुस्तल्पग ॥

स्तम्बेऽपि विटपो^६ऽस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥

स्तम्बो गुल्म । विटप शाखाऽपि^७ ॥ १३१ ॥

प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा^८ बुधमनाज्ञयो ।

प्राप्त रूप येन । स्वमेव रूप यस्य । अमि लक्ष्य रूपमस्य । एते त्रयो बुध-
मनोज्ञया ।

भेशलिङ्गा अमी कूर्मी वीणाभेदश्च कच्छपी^९ ॥ १३२ ॥

इति पान्ता ।

कूर्मी कमठी । वीणाविणय सारस्वयाख्या कच्छपी ॥ १३२ ॥

[इति पान्ता]

1 Gopah mas means (a) a cowherd (b) The chief of a cowpen and (c) the superintendent of a village 2 Harah mas means (a) Siva (b) Visnu and (c) fire 3 Vāṣpam n means (a) mist, vapour and (b) tear, tears 4 Kaśīpuh mas means (a) food and (b) clothing 5 Talpam n means (a) a bed, couch and (b) an upper story 6 Viṭapah mas means (a) a cluster (b) extension and (c) a branch 7 M शय्यादि 8 Pṛāptarūpa, svarūpa and abhīrūpa mean (a) a scholar and (b) a beautiful man 9 Kaṣṣhapī f means (a) a female tortoise and (b) the lute of Sarasvatī

खर्णे पुसि रेफ^१ स्यात्कुत्सिते वाच्यलिङ्गक ।

इति फान्ता ।

अन्तरामवसत्त्वेऽश्वे गन्धर्वो^२ दिव्यगायने ॥ १३३ ॥

‘अन्तरा मरणजन्मनोर्मध्ये भव सत्त्व यातनाशरीरम्’ इति न युक्त लक्ष्यविरोधात् । तस्मादन्तरिक्षवासिनो गन्धर्वाख्या भूता^३ इति स्वामी । ‘गन्धर्वं पशुभेदे स्यात्पुष्कोकिलतुरङ्गयो । अन्तरामवसत्त्वे च गायने क्षेत्रेऽपि च इत्यन्ये [मेदिनी १०५ ११] ॥ १३३ ॥

कम्बु^३र्ना वलये शङ्खे

वलयः, बाहुमूषणम् ।

द्विजिह्वो^४ सर्पसूचको ।

द्वे जिह्वे यस्य ॥

पूर्वो^५ ऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुबहुत्वेऽपि पूर्वजान् ॥ १३४ ॥

इति वान्ता ।

पूर्वो वाच्यलिङ्गः । प्रागिति दिश देश काल चाह । पुसि बहुत्वे च वर्तमान-पूर्वजातादिपुरुषानाह ॥ १३४ ॥

[इति वान्ता]

कुम्भौ^६ घटेभमूर्धाशौ

इमस्य मूर्धाश शिरोभाग ॥

डिम्भौ^७तु शिशुबालिशौ

बालिश मूर्ख ॥

1 Rephah mas means (a) the letter ‘र’, and rephah all g means contemptible, vile 2 Gandharvuaah mas means (a) the soul after death and previous to its being born again (b) a horse (c) a musk-deer and (d) a celestial musician 3 Kambuh mas means (a) a bracelet and (b) a conch shell 4 Dvighvah mas means (a) a snake and (b) an informer 5 Purvah all g means (a) former, previous, purvah mas means east and purve pl means forefathers 6 Kumbhah mas means (a) a water-pot and (b) the frontal globe on the forehead of an elephant 7 Dimbhah mas means (a) a child and (b) a fool

स्तम्भौ^१ स्थूणाजहाभावौ

स्थूणा स्तम्भनकाष्ठम् ॥

शम्भू^२ ब्रह्मत्रिलोचनौ ॥ १३५ ॥

कुक्षिभ्रूणाभक्ता गर्भा^३

कुक्षौ यथा—गर्भस्थेन समस्तदा । भ्रूण उदरस्यो जतु । अमके यथा—
गर्भरूप ॥

विस्त्रम्भ^४ प्रणयेऽपि च ।

प्रणयः शृङ्गारप्रार्थना । अपिना विश्व से ॥

स्याद्भेर्या दुन्दुभि^५ पुमि स्यादक्षे दुन्दुभि स्त्रियाम् ॥ १३६ ॥

भेर्या यथा—‘दुन्दुमिस्ताडिताऽयम्’ (वेणीसहार) । अक्ष पाशक ॥ १३६ ॥

स्यान्महारजने क्लीब कुसुम्भ^६ करके पुमान् ।

महारजन पद्मकम् । करक.^७ कमण्डलु ॥

क्षत्रियेऽपि च नाभिर्ना

ना पुमान् ॥

सुरभि^८ रगि च स्त्रियाम् ॥ १३७ ॥

सभा^९ ससदि सभ्ये च

सभ्ये तु तात्स्थ्यात् सभा ॥

त्रिष्यध्यक्षेऽपि वल्लभ^{१०} ।

इति भान्ता. ॥

अध्यक्षोऽत्र^{११} गवामध्यक्ष ॥

[इति भान्ता]

1 Stambhah mas means (a) the post or pillar and (b) stupefaction 2 Sambhuh mas means (a) Brahma and (b) Siva 3 Garbhah mas means (a) the womb (b) the child in the womb and (c) a child 4 Visrambhah mas means (a) trust, Confidence and (b) an affectionate enquiry 5 Dundubhih mas means (a) a drum and (b) demon slain by vill, dundubhih f means dice 6 Kusumbham n means (a) safflower and (b) gold, kusumbhah mas means the water pot of an ascetics 7 Nabhih mas means (a) the nave of a wheel (b) a Ksatriya and (c) navel, nabhih f means musk 8 Surabhih all g means (a) fragrant and (b) pleasing, surabhih f means a cow 9 Sabhā f means (a) an assembly and (b) a hall 10 Vallabhah all g means (a) supreme, head and (b) beloved, dear 11 m अध्यक्षः ।

किरणप्रगर्हो रश्मी^१

प्रग्रहो रज्जुः ॥

कपिभेको प्लवङ्गमौ^२ ॥ १३८ ॥

इच्छामनोभवौ कामौ^३

मनोभवः कर्दपः ॥

शक्त्युद्योगौ^४ पराक्रमौ^५ ।

शक्तिः प्रभुमन्त्रोत्साहलक्षणा । उद्योगः शत्रुं प्रति बलोत्साहः ॥

धर्मो^६ पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः ॥ १३९ ॥

यमो धर्मराजः । न्याये यथा—धर्माधिकरणम् । स्वमावेक्रूरधर्मा । आचारे—
धर्मशास्त्रम् । सोमपे—एष धर्मः सनातनः ॥ १३९ ॥

उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः^७ ।

उपधा अमात्यपरीक्षा । चिकित्साप्युपायपूर्वारम्भत्वात् ॥

वणिकपथः पुरं वेदा निगमाः^८

‘निगमो वाणिजे पुरो’ वटे वेदे वणिकपथे’ इति विद्वः [११३.४२] ॥

नागरो वणिक् ॥ १४० ॥

नैगमौ^९ द्वौ

निगमे^{१०} भवः । ‘नैगमः स्यादुपनिषद्वाणिजोर्नागरेऽपि च’ [विद्व ११३.४२] ॥

-
1. Raṣmih mas. means (a) a ray and (b) a rope, string 2. Plavaṅgamah mas means (a) a monkey and (b) a frog 3. Kamah mas. means (a) desire, wish and (b) Cupid 4. B. गौर्वोदानी 5. Parakramah mas. means (a) heroism, Courage and (b) endeavour, enterprise 6. Dharmah mas. means (a) religion (b) merit (c) yama (d) nature, Character (e) duty, prescribed code of conduct and (f) a drinker of the soma juice 7. Upakramah mas. means (a) beginning, Commencement (b) trial or test of a minister's honesty and (b) the treatment (of a patient) 8. Nigamah mas. means (a) trade (b) a city and (c) the Veda 9. Nigamah all g. means (a) relating to the Vedas and (b) a Citizen, and nigamah mas. means (a) an Upaniṣad and (b) a merchant 10. M. नागरो ,

बले रामो^१ नीलचारुसिते त्रिषु ।
बले हलधरे । श्वेतासितमनोजेऽपि^२ राम ॥

शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः^३
शब्दादिपूर्वो यथा—शब्दग्राम , गुणग्राम ॥

क्रान्तौ च विक्रम^४ ॥ १४१ ॥

क्रान्तौ पादादिमिराक्रमणे ॥ १४१ ॥

स्तोमः^५ स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे जिह्वस्तु^६ कुटिलेऽलसे ।

उष्णेऽपि घर्म^७-श्चेष्टालङ्कारे भ्रान्तौ च विभ्रमः^८ ॥ १४२ ॥

गुल्मा^९ रुक्स्तम्बसेनाश्च

रुक् उदरव्याधिविशेष । स्तम्बो लताप्रतानवृणादिसमूह । सेनाऽक्षीहिण्य-
ङ्गम्^{१०} ॥ १० ॥

जामि^{११} स्वसृकुलस्त्रियो ।

क्षितिक्षान्त्यो^{१२} क्षमा^{१३} युक्ते क्षम शक्ते हिते त्रिषु ॥ १४३ ॥

‘योग्ये शक्ते हित क्षमम् इति धरणि ॥ १४३ ॥

त्रिषु श्यामौ^{१४} हरितकृष्णौ श्यामा स्याच्छारिवानिशा ।

हरिन्नीलोवर्णौ । शारिवा जम्बूपद्माकृतिर्लता ॥

1 Rāmah mas means (a) Rama (b) Balarama and (c) Parasurama, rāmah all g means (a) blue (b) beautiful and (c) white 2 M — मनादि 3 Gramah mas means (a) a village and (b) a multitude or collection of any thing 4 Vikramah mas means (a) stepping over and (b) heroic valour 5 Stomah mas means (a) praise, hymn (b) a sacrifice and (c) a multitude 6 Jihmah all g means (a) wicked and (b) lazy 7 Gharmah mas means (a) heat, warmth (b) summer and (c) sweat 8 Vibhramah mas means [a] gesticulation [b] an ornament [c] stepping over [d] an error, mistake and [d] beauty 9 Gulmah mas means [a] a disease [b] a clump, cluster and [c] an army 10 M मनश्चक्षुर्हृदिदृक् 11 Jamih f means [a] a sister and [b] a virtuous woman 12 Kṣamā f means [a] the earth and [b] forgiveness, kṣamam n means suitable and kṣamam all g means [a] Competent, able and [b] favourable or friendly 13 Śyamah all g means green or blue colour, śyamā f means [a] a kind of medicinal plant and [b] a woman

ललामं^१ पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु ॥१४४॥

ललममनि ललालम् । पुण्ड्र , अश्वादीना ललाटचिह्नम् । अश्वो वाजो ।
भूषा सामर्थ्यादश्वस्यैव । प्राधान्य यथा—नृपललाम । केतो—कपिललामो-
ज्जुन । स्व [प्र] भावे शृङ्गे च [ललामम्] नान्तोऽप्यय^२ यथा—‘कन्या-
ललामकमनीयमजस्य’ (रघु० ५ ६४) इति ॥१४४॥

^३सूक्ष्ममध्यात्ममपि

आत्मनि इति अध्यात्मम् । अपि शब्दादल्पैऽपि^४ ॥

आदौ प्रधाने प्रथम^५ त्रिषु ।

वामौ^६ वल्गुप्रतीपौ द्वौ

वल्गु सुन्दरम् । प्रतीप विपरीतम् ॥

अधमौ^७ न्यूनकुत्सितौ ॥१४५॥

जीर्णं च परिभुक्तं च^८ यातयाममिदं द्वयम् ।

इति मान्ता ।

जीर्णं यथा—‘यातयाम गतरम पूति रक्ष्यपित च तत्’ (गीता १७ १०) ।
परिभुक्तं यथा—दर्मा कृष्णाजिन मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्नय । आयातयामान्येतानि
नियोज्यानि पुन पुन ॥

[इति मान्ता ।]

तुरङ्गगण्डौ तार्क्ष्यौ^९ निलयापचर्यौ क्षयौ^{१०} ॥१४६॥

निलयो गृहम् । ‘नि निवाने’ (ऋ० प० ७०) ॥१४६॥

1 Lalāmam n means [a] a tail [b] the mark made on the forehead of a horse &c [c] the ornament or decoration of a horse [d] anything best of its kind [e] a flag [f] a horn [g] beautiful, Charming and [h] eminence, glory
2 M नन्तोऽप्ययम् 3 Sūkṣmam n means [a] the Supreme Soul and [b] fraud, sukṣmah all g means [a] subtle, minute and [b] little, small 4 M शब्दादल्पैः 5 Prathamah all g means [a] first, foremost and [b] chief 6 Vāmah all g [a] lovely, beautiful [b] reverse, contrary and [c] left 7 Adhamah all g means [a] low and [b] vile 8 Vataṣāmam all g means [a] aged and [b] used, spoiled, rejected 9 Tarkṣahmas means [a] a horse [b] Garuda [c] a snake and [d] Garudā's elder brother 10 Kṣayahmas means [a] a house [b] loss, decay [c] destruction and [d] a disease

श्वशुर्यौ^१ देवरइयालो भ्रातृव्यो^२ भ्रातृजद्विषौ ।

श्वशुरस्यापत्ये ॥

पर्जन्यो^३ रसदब्दो^४ स्यादय^५ स्वामिवैश्यो ॥१४७॥

रसदब्दो गर्जन्मेघ । आगर्जत्यपि याग्यत्वात् ॥१४७॥

तिष्य^६ पुष्ये कलियुगे पर्यायो^७ऽवसरे क्रमे ।

प्रत्ययो^८ऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥१४८॥

रन्ध्रे शब्दे

अधीन आयत्त , यथा—राजप्रत्यया प्रजा । विश्वामे—न शत्रो प्रत्यय ।
हेतो—स्त्रीप्रत्यय कलह ॥१४८॥ रन्ध्रेरिषो प्रत्ययमासाद्य प्रहरेत् । शब्द
वृत्तद्धितादि ।

अथानुशयो^९ दीर्घद्वेपानुतापयो ।

दीर्घे द्वेप ॥

स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये गजाना मध्यमे गते ॥१४९॥

स्थूलस्य मुख्यस्योच्चयनमन्यस्यासग्रहान्, स्थूलावलोकनेत्यर्थं हस्तिना मध्यगती,
तदुक्त पालकाप्ये—नीर्वागतं स्थूलाच्चयो वीचिमागं इति तिस्रो गतयः ॥१४९॥

समया^{१०} शपथाचारकालसिद्धान्तसविद ।

शपथे यथा—कृतसमय । आचारे—समयात् श्रावयेच्छिष्यम् । काले—
सध्यासमय । सिद्धान्त—बौद्धसमय । सविदि—अन्योयसमय ।

1 Svaś urvaḥ mas means [a] a husband's younger brother and [b] a wife's brother 2 Bhratr̥vy h mas means [a] a nephew and [b] an enemy 3 Parjanyaḥ mas means [a] a cloud [b] Indra and [c] the thunder of a cloud 4 Aryaḥ mas means [a] a master, lord and [b] a Vaisya 5 Tiṣyaḥ mas means [a] the star, puṣya and [b] the last of the four yagas 6 Paryāyaḥ mas means [a] an opportunity, Occasion and [b] turn, succession 7 Pratyayaḥ mas means [a] a dependent [b] an oath [c] knowledge, cognition [d] faith, Confidence [e] a cause [f] a hole and [g] a termination, an affix or suffix 8 Anuśayaḥ mas means [a] acute hatred and [b] repentance 9 Sthūloccayaḥ mas means [a] incompleteness [b] the middle pace of an elephant and [c] rock 10 Samayaḥ mas means [a] an oath [b] an established rule of conduct, [c] time [d] a doctrine [e] mind and [f] a sign, indication

व्यसनान्यशुभ दैव विपदित्यनया^१-स्त्रय ॥८५०॥

व्यसने, विरुद्धो नयोऽनय । अगुमर्दवे—नयो नामानुकूल दैव तद्भिन्न-
मित्यर्थ । विपदि, विरुद्ध नयनमनय ॥८५०॥

अत्ययो^२ऽतिक्रमे कृच्छ्रे दापे दण्डेऽपि

अतिक्रम उल्लङ्घ , यथा—धर्मात्यय । कृच्छ्रे प्राणत्यय । दोष—गुणिना
नात्यय कुर्यात् । दण्डे वाक्यारूप्य—अत्यय शतम् ।

अथापदि ।

युद्धायत्यो संपराय^३

सम्पराय सम्भक्तरागमनम् [यथा]—यत्र सापरायिक दुःख कुर्यात् ॥

पूज्य^४स्तु श्वशुरेऽपि च ॥८५१॥

पश्चादवस्थायिबल समवायश्च सनयो^५ ।

पश्चादवस्थायिबलमनुबलाख्यम् । समवाया मलनम् । सनयति सनयन चेति
ब्रमेणार्थ ॥

सघाते सनिवेशे च सस्त्याय^६

'स्त्यै सघात (भ्वा० प० अ०) स्त्याय ।

प्रणया^७ स्त्रमी ॥८५२॥

विश्रम्भयाच्चाप्रेमाण

विश्रम्भो विन्यास ॥

विरोधेऽपि समुच्छ्रय^८ ॥

समुल्लङ्घ्य श्रयणमूर्ध्वश्रयण च समुच्छ्रय ।

1 Anayal mas means (a) a bad conduct (b) misfortune and (c) adversity, distress 2 Atyayah mas means (a) transgression (b) distress (c) defect and (d) punishment 3 Samparayah mas means (a) a war (b) a calamity and (c) future 4 Pujyah mas means (a) vulnerable and (b) a father in law 5 Sunnyah mas means (a) the rear-guard of an army and (b) a collection 6 Samstyayah mas means (a) a collection (b) vicinity and (c) expansion 7 Pranvah mas means (a) faith (b) solicitation (c) love and (d) intimacy 8 Samuccrayah mas means (a) elevation, height and (b) opposition enemy

विषयो^१ यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेऽपि ॥१५३॥

विसिनोति विषय । यस्य मत्स्यादेया जलादिर्ज्ञातः स तस्य विषय । गोवरो
देशश्च । शब्दादयः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा ॥१५३॥

निर्यासे^२ऽपि कषायोऽस्त्री

निर्यासः कषाथरसः । कषायस्तुवराख्यो रसः । रक्तपीतवर्णयोगे च, यथा—
कषायवस्त्र ॥

स्यात्सभायां^३ प्रतिश्रयः^४ ।

प्रतिश्रय आस्पदेऽपि^५ ।

प्रायो^६ भून्न्यन्तगमने

भूमिं बाहुल्ये, यथा—प्रायेण याज्ञिकः । अन्तगमनं नाशः, यथा—प्रायो-
राविष्टः । तुर्येऽपि—मूर्खप्रायः ॥

मन्युर्दैन्ये क्रतोः क्रुधि ॥१५४॥

क्रतो यथा—शतमन्युरिन्द्रः ॥१५४॥

रहस्योपस्थयोर्गुह्यम्^७

रहस्यं गोप्यम् । उपस्थो यान्यादि ॥

सत्यं^९ शपथतथ्ययोः ।

शपथे यथा—‘सत्येन शपथेद्विषम्’ । तथ्ये—सत्यवादी

वीर्यं^{१०} घले प्रभाये च

घले—वीर्यसंपन्नः । प्रभायो द्रव्यशक्तिः, यथा—रसवीर्यविपाका ॥

1 Visyah mas Means [a] a place [b] a country and [c] an object of sense 2 Kaṣayah mas n means [a] decoction [b] astringent flavour and [c] red colour 3 B समीपे च 4 Pratigraḥyah mas means (a) a shelter, asylum and [b] an assembly 5 M अस्पदपि 6 Prayah mas means [a] excess, abundance and [b] death 7 Manyuh mas means [a] a wretched or miserable state [b] a sacrifice and [c] anger 8 Guhyam n means [a] a secret and [b] the male or female organ of generation 9 Satyam n means [a] an oath [b] truth and [c] like 10 Viryam n means [a] vigour, strength [b] dignity, and [c] semen virile

द्रव्य भव्ये^१ गुणाश्रये ॥ १५५ ॥

भव्ये याग्ये । 'द्रव्य च भव्ये' (५ ३ १०४) इति साधु । गुणाना
रूपादीनामाश्रय पृथिव्यादि ॥ ५५॥

धिष्ण्य स्थाने गृहे भेऽग्नी
भे नक्षत्रे ॥

भाग्य^३ कर्म शुभाशुभम् ।

पुराकृत कर्म भाग्यम् ।

कसे (शे) रूहेन्मोर्गाङ्गेयम्^४
कसेरजलजकन्द ।

विशल्या^५ दन्तिकापि च ॥ १५६ ॥

विशल्या लाङ्गली । 'करिआरी' लोके 'दन्तीहूली' [च] लोके ॥ १५६॥

वृषाकपायी श्रीगौर्यो
वृषाकपे स्त्री^६ । वृषाकप्यग्नि—' (४ १ ३७) इति ङीप् ए (ए) त्वम् ॥

अभिख्या^७ नामशाभयो ।
शामाया यथा—'काप्यमित्यो तयोत्तसोत्' (रघुवशम्) ॥

आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजन सप्रधारणम् ॥ १५७ ॥

उपायः कर्मचेष्टा च चिकित्सा च नव क्रिया^८ ।

आरम्भे क्रियाशब्दो यथा—क्रिया मन्त्रमूला निष्कृतिरपराधपरिहार ,

1 Dravyam n means [a] a fit or suitable object [b] an elementary substance, the substratum of properties and [d] wealth 2 Dhiṣṇyam n means [a] a place [b] a house [c] a star and [d] fire 3 Bhāgyam n means [a] fate, destiny and [b] prosperity 4 Gaṅgeyam n means [a] a kind of grass and [b] gold gaṅgayah mas means Bhisma Pitamaha 5 Viśalyā f means [a] the flame of fire and [b] various medicinal plants 6 Vṛṣakapī f is an epithet of [a] Lakṣmī and [b] Sarasvatī 7 Abhikhyā f means [a] a name [b] beauty and [c] fame 8 Kriyā f means [a] an action, undertaking (b) expiation (c) teaching, instruction (d) worship (e) thinking (f) any of the four means of success known as conciliation &c (g) bodily action or work (h) effort and (i) medical treatment

यथा—महापातकिना प्राणान्तिका क्रिया । शिक्षा यथा—क्रियाहि द्रव्य विनयति नाद्रव्यम् । पूजने—गुरुदेवक्रियारत । सप्रधारणा (ण) विचार , यथा—क्रिया विना को हि जानाति कृत्यम् ॥ १५७ ॥ उपायेसामादिका क्रिया । कर्मणि—पाकक्रिया । चेष्टा यथा मूर्च्छाया निष्क्रिय ^१ । चिकित्साया, [यथा] ग्रहण्यामतीसारक्रिया ॥

छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातप ॥ १५८ ॥

छाया सूर्यस्य प्रिया पत्नी । कान्ती यथा—विच्छायाः । प्रतिबिम्बेसब्रान्तच्छाय आदर्श । अनातप घर्माभाव वृक्षच्छाया ॥ १५८ ॥

कक्ष्या^२ प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभवन्धने ।

राजगृहादे प्रारम्भकोष्ठके यथा—सह कक्ष्या अतिव्रम्य । काञ्चीबन्धदाम यथा—‘परिधानाद्वहि । कक्ष्या निवध्या त्वामुरी मता ।’ मध्ये इमस्य बन्धने, यथा—हेमकक्ष्या गजा । उद्योगेऽपि लक्षणया-परार्थं वद्वकक्ष्याणाम् ॥

कृत्या^३ क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेदे धनादिभिः ॥ १५९ ॥

क्रियाया यथा—वा कृत्यामवापीत् । देवता मारणहतु । धनादिना य. शत्रो मकारादमिद्यते सोऽपि^४ कृत्य ॥ १५९ ॥

जन्य^५ स्याज्जनवादेऽपि

जनस्य जल्प । ‘मतजन—’ (४.४ ९७) इति यत् । अपिना मग्राम ॥
जघन्यो^६ऽन्तेऽधमेऽपि च ।

गर्हाधीनौ च वक्तव्यौ^७ कृत्यौ^८ सज्जनिरामयौ ॥ १६० ॥

कलामु माधु कृत्य । सज्जाऽय^{१०} नव , दक्षद्वय । कृत्यतु प्रमाते ॥ १६० ॥

1 M ण क्रियः 2 Chyāf Means (a) the wife of the sun (b) lustre, beauty (c) reflection and (d) shadow 3 Kakṣyāf means (a) an inner apartment (b) a girdle and (c) the girth of an elephant 4 Kṛtyāf means (a) an action, deed and (b) a female diety, and kṛtyāf all g means one who may be subdued from allegiance 5 M णि (Janvāh mas means (a) rumour and (b) war 7 Jaghanyah all g means (a) last (b) worst and (c) of low origin 8 Vaktavyah all g means (a) fit to be said (b) censurable and (c) dependent 9 Kalvāh all g means (a) ready, prepared and (b) healthy 10 m कृत्यः ,

आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थ्यो^१

आत्मवान् साधुः । अर्थादनपेतः, युक्त । 'धर्मपथ्यं—' (४.४.१२)
इति यत् ॥

पुण्य^२ तु चार्वापि ।

रूप्य^३ प्रशस्ते रूपेऽपि

'रूपादाहतप्रशंसयोः' (५.२.१२०) यत् (५) । अपिना आहते हेमरूप्ये ॥

वदान्यो^४ वल्गुवागपि ॥ १६१ ॥

वदान्यो दाताऽपि^५ ॥१६१॥

न्याय्येऽपि मध्यम्^६

न्याय्ये यथा-मध्यस्थः ॥

सौम्यं^७ तु सुन्दरे सोमदेवते ।

[इति यान्ताः]

सोमो देवताऽप्य^८ । 'सोमाटृषण्' (४.२.३०) ॥

[इति यान्ताः]

निघट्वावसरो वारो^९

निवहो यथा—ग्रामवारः । अवसरे—वारंवारम् ॥

संस्तरौ^{१०} प्रस्तराध्यरौ ॥ १६२ ॥

संस्तार्यते संस्तरः । प्रस्तरः स्यात् । अध्वरो यज्ञः ॥१६२॥

-
1. Arthyah all g. means (a) wise (b) rich and (c) appropriate 2. Puṇyam all g. means (a) holy, pure and (b) Charming; puṇyam n. means merit 3. Rūpyam all g. means beautiful, lovely; and rūpyam n. means (a) stamped coin rupee and (b) silver 4. Vādānyah all g. means (a) eloquent and (b) munificent 5. M. दान्य 6. Madhyam all g. means (a) justifiable (b) waist and (c) the middle 7. Saumyam all f. means (a) gentle (b) handsome and (c) a thing related to Soma 8. M ३०१२९ 9. Varah mas. means (a) multitude, herd (b) an opportunity and (c) a day of the week 10. Sanstarah mas. means (a) a bed, couch and (b) a sacrifice.

गुरु^१ गोपतिपित्राद्यौ
गोपतिर्जीव ॥

द्वापरौ^२ युगसशयौ ॥

द्वाभ्या कृतनेताभ्या पर युगम् । सशये, द्वौ परौ मुख्यावन, उभयकोटि-
कत्वात् । पृषोदरादित्वात् (६३१०९) आत्वम् ॥

प्रकारौ^३ भेदसादृश्ये

भेदो विशेष, यथा—पलाण्डुप्रकारो गृञ्जन । सादृश्येविषप्रकार पिशुन ॥

‘आकाराविज्ञिताकृती ॥ १६३ ॥

ज्ञात भावसूचकचेष्टा । आकृतिर्वैवर्ण्यादि ॥ १६३ ॥

किंशारु^५ धान्यशूकेषु

इषु शर ॥

मरु^६ धन्वधराधरौ ।

धन्व (न्या) निर्जलदेश ॥

अद्रयो^७ द्रुमशैलार्का स्त्रीस्तनाव्दौ पयोधरौ^८ ॥ १६४ ॥

अव्दो मेष ॥ १६४ ॥

ध्वान्तारिदानवाः वृत्राः^९

बलिहस्ताशवः करा^{१०} ।

राजग्राह्यमार्गो बलि ॥

1 Guruh mas means [a] Jupiter [b] a father and [c] a teacher 2 Dvāparah mas means [a] one of the four yugas and [b] doubt 3 Prakārah mas means [a] kind and [b] similitude 4 Ākarah mas means [a] gesticulation [b] hint and [c] form, shape 5 Kimśāruh mas means [a] the beard of corn and [b] an arrow 6 Maruh mas means [a] a desert or any region destitute of water and [b] a mountain 7 Adruh mas means [a] a tree [b] a mountain and [c] the sun 8 Payodharah mas means [a] the breast and [b] a cloud 9 Vṛtrah mas means [a] darkness [b] an enemy [c] the demon Vṛtrāsura and [d] a kind of mountain 10 Karah mas means [a] tax [b] the hand [c] a ray of light and [d] an elephant's trunk.

प्रदरा^१ भङ्गनारीरुग्वाणाः

नारीरुग्धिरस्त्रावः ॥

अस्त्राः^२ कचा अपि ॥१६५॥

अस्यन्ते अस्त्रा ॥ १६५ ॥

अजातशृङ्गो गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्नो च तूवरी^३ ।

काले अजातशृङ्गो गौर्नो च काले अजातश्मश्रुः । तूवरः । 'तु' सौत्रः, तस्मा-
च्चरः दीर्घश्चाहलकार् ॥

स्वर्णेऽपि रा.^४

'रे' शब्दः स्वर्णे वित्ते च ॥

परिकरः^५ पर्यङ्कपरिवारयोः ॥१६६॥

परिश्रियते परिकीयते च ॥ १६६ ॥

मुक्तांशुद्धौ च तारः^६ स्यात्

मुक्तानां शुद्धिस्तारः ॥

शारो^७ वायो स तु त्रिषु ।

कर्पुरे

'शृङ्गायुवणं—' (वा० ३.३.२१) इति धत् । कर्पुरो नानावर्णः ॥

अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः^८ ॥१६७॥

प्रतिज्ञाया यया—सन्धिसंगरः । आर्जो युद्धे । संविदि-अन्योन्यं वृत्तसंगरो ।

आदि-संगरे शरणं गृह्ण ॥ १६७ ॥

1. Pradarah mas. means [a] a fracture (b) a kind of female disease and [c] an arrow 2. Āsrah mas means [a] an angle and [b] the hair; āstram; n means [a] tear and [b] blood 3. Tūvarah mas. means [a] a homeless cattle (b) a beardless man and [c] astringent flavour 4. Rāh mas means [a] riches, wealth and [b] gold 5. Parikarah mas. means [a] bed and [b] family 6. Tārah mas. means [a] the clearness of a pearl and [b] a beautiful pearl; taram n, f. means [a] a star and [b] the pupil of the eye 7. Śarah mas. means [a] air, wind, sarah all g. means variegated 8. Sangarah mas means [a] a promise [b] war [c] knowledge [d] misfortune, calamity and [e] poison.

वेदभेदे गुह्यवादे मन्त्र^१

मन्त्रातिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणम् । गुह्यवादो रहसि वक्तव्यम् ।

मित्रो^२ रवावपि ।

मखेपुयूपखण्डेषु^३ स्वरुः^४

मखो याग । इषु शर । 'यूपस्य खण्ड' इत्येके । 'चत्वारोऽर्था' इति स्वामी । 'खण्ड' स्थाने 'खड्गम्' अन्य ॥

गुह्येऽप्यवस्कर^५ ॥१६८॥

अवस्करो वर्चस्कोऽपि^६ ॥ १६८ ॥

आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणा च गर्जिते ।

अभिहारो^७ अभियोगे च चौर्ये सहननेऽपि च ॥१६९॥

अभियोग = अम्याक्रमणम् सहनन कवचादिधारणम् ॥ १६९ ॥

स्याज्जङ्गमे परीवार^८ खड्गकोशे परिच्छदे ।

'परिवार परिजने खड्गकोशे परिच्छदे' [मेदिनी १४३ २८०] । परिच्छद उपकरणम् ॥

विष्टरो^{१०} विटपी दर्भमुष्टि पीठाग्रमासनम् ॥१७०॥

विस्तीर्यते । 'वृक्षासनयोर्विष्टर' (८ ३.९३) इति साधु । दर्भमुष्टि आदादौ ब्राह्मणासनत्वेनाम्नाता ॥ १७० ॥

1 Mantrah mas means [a] a Vedic hymn and [b] a secret plan, Consultation 2 Mitrah mas means the sun and mitram n means a friend 3 B and K मखेपुयूपखण्डेषु^४ Svaruh mas means [a] a sacrifice [b] an arrow and [c] a part of the sacrificial post 5 Avaskarah mas means [a] ordure and [b] privities 6 M वचस्सपि 7 Adambarah mas means [a] a drum [b] din and [c] the roaring of an elephant 8 Abhiharah mas means [a] an attack [b] accusation [c] stealing and [d] arming oneself with armour and other weapons 9 Parivarah mas means [a] attendants or followers taken collectively [b] a sheath and [c] Covering 10 Vistarah mas means [a] a tree [b] a handful of kuṣa grass and [b] a seat

द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहार^१ प्रतीहायप्यनन्तरे ।

प्रतिह्रियनेऽत्रानेन वा । अनन्तरे द्वा स्थे ॥

विपुले नकुले विष्णौ बभ्रु^२ स्यात्पिङ्गले त्रिपु ॥१७१॥

सारो^३ बले स्थिराशे च न्याय्ये क्लीव वरे त्रिपु ।

बले यथा — घृतान्मास तु सारकृत् । स्थिराशे—चन्दनसार , मज्जामार ।
न्याय्य—नैतत्सारम् । वरे यथा—जये धरित्र्या पुरमेव सारम् ॥

दुरोदरो^४ द्यूनकारे पणे द्यूते दुरोदरम् ॥ १७२ ॥

पणे ग्लहे ॥ १७२ ॥

महारण्ये दुर्गपथे कान्तार^५ पुंनपुसकम् ।

मत्सरो^६ अन्यशुभद्वेपे तद्वत्कृपणयोस्त्रिपु ॥ १७३ ॥

अन्यदीयशुभस्य द्वेप । तद्वान् = अन्यशुभद्वेपवान्, तत्र वाच्यलिङ्ग ॥१७३॥

देवाद्युते वर^७ श्रेष्ठे त्रिपु क्लीवे मनाक्प्रिये ।

देवादिभ्यः सतुष्टेभ्यः वृते प्राप्ते, यथा—वरो लब्ध । श्रेष्ठेवररुचि । त्रिपु
ईषत्प्रिये—वर कूपशताद्वापी ॥

वशाङ्कुरे करोरो^८ ऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना ॥ १७४ ॥

तरुभेदघटयोर्ना ॥ १७४ ॥

1 Pratiharah mas means [a] a door and [b] a door keeper, pratiharī f means a female door keeper 2 Babhruh mas means [a] big [b] a mongoose [c] Viṣṇu and [d] a sage, babhruh all g means deep-brown 3 Sarah mas means [a] strength, vigour and [b] essence of any thing, saram n means justifiable and sarah all g means best or excellent 4 Durodarah mas means [a] a gamester and [b] a stake, durodaram n means gambling 5 Kāntarah mas n means [a] a large forest [b] a bad road and [c] a hole 6 Matsarah mas means envy or jealousy, maskarah all g means [a] envious and [b] miser 7 Varah mas means [a] a boon [b] gift, dowery and [c] a bridegroom, varah all g means best, and varam n means a bit favourable 8 Kārarah mas means [a] the shoot of a bamboo, kāraram means [a] a tree and [b] a water jar

ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरो^१ ऽस्त्रियाम् ।

चमूजघन सेनापश्चाद्भाग । हस्तसूत्र विवाहादौ कङ्कुणाद्याकृति ॥

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ॥ १७५ ॥

शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ।

यमादिषु हरि ॥ १७५ ॥ कपिले पीतवर्णे ॥

शर्करा^२ कर्परांशेऽपि

कर्परांशे मृत्कपालखण्डे

यात्रा^३ स्याद्यापने गतौ ॥ १७६ ॥

यापन भोजनादिनिर्वाह, यथा—प्राणयात्रा ॥ १७६ ॥

इरा^४ भूवाक्सुराप्सु स्यात्, तन्द्रा^५ निद्राप्रमीलयोः ।

प्रमीला इन्द्रियग्लानि (न) ता ॥

धात्री^६ स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥ १७७ ॥

धयति धत्ते च धात्री । उपमाता क्षीरपायिनी ॥ १७७ ॥

क्षुद्रा^७ व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका

त्रिषु क्रूरेऽधनेऽल्पेऽपि क्षुद्र

व्यङ्गा हीनाङ्गी । वेश्येति नीचोपलक्षणम् । सरघा मधुमक्षिका । अधनो निस्त्व ॥

1 Pratisarah mas means (a) the near of an army (b) a marriage string and (c) a bracelet 2 Harih mas means (a) yamaraja (b) wind (c) Indra (d) the moon (e) the sun (f) Vishnu (g) a lion (h) a ray (i) a horse (j) a parrot (k) a snake (l) a monkey and (m) a frog, and harih all 3 means yellow or green colour 3 S'arkara f. means (a) Candied sugar and (b) a piece of clay 4 Yatra f means (a) going, journey and (b) livelihood, maintenance 5 Ira f means (a) earth (b) speech (c) liquor and (d) water 6 Tandra f means (a) sleepiness and (b) lassitude 7 Dhatri f means (a) earth (b) a foster mother and (c) myrobalan 8 Kṣudra f means (a) a woman maimed or Crippled (b) a female dancer (c) a prostitute (d) a bee and (e) a medicinal plant, kṣudrah mas means (a) Cruel (b) poor and (c) wicked or vile

मात्रा' परिच्छदे ॥ १७८ ॥

अल्पे च परिमाणे सा मात्रा' कात्स्न्येऽवधारणे ।

परिच्छदे, यथा—महामात्रः ॥ १७८ ॥ अल्पे—मात्रया व (वि) लेपने ययुः ।

परिमाणे—मात्राशी सर्वकालं स्यात् ॥

आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रं' कलत्रं' श्रोणिभार्ययोः ॥ १७९ ॥

श्रोणिनितम्बः ॥ १७९ ॥

योग्यभाजनयोः पात्रम्'

पाति पीयतेऽनेन' च ।

पत्त्रं' वाहनपक्षयोः ।

पतन्ति यान्त्यनेन ॥

निदेशग्रन्थयोः शास्त्रम्'

निदेश आज्ञा ।

'शस्त्रमायुधलोहयोः ॥ १८० ॥

स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रम्^{१०}

जटा वृक्षमूलम् । अंशुकं पटः ॥

क्षेत्रं^{११} पत्नीशरीरयोः ।

दिशेति दीपने वा ॥

1. Matra f. means [a] a measure [b] a little quantity and [c] a part of Nagari Characters 2. Matram n. means [a] the full measure of anything, totality and [b] mere, only 3. Citram n. means [a] a picture, painting [b] wonder and [c] the variegated colour 4. Kalatram n. means [a] the waist and [b] a wife 5. Patram n. means [a] a fit or worthy person and [b] a vessel in general 6. M. दीपनेन 7. Patram n. means [a] a Carriage [b] the wing of a bird and [c] a leaf 8. Sastram n. means [a] an order, Command and [b] scripture, science 9. Sastram n. means [a] a weapon and [b] iron 10. Netram n. means [a] the root of a tree [b] the Woven silk [c] the eye and [d] the string of a Churning stick 11. Ksetram n. means [a] a field [b] a wife and [c] the body.

मुखाग्रे क्रोडहलयो पोत्रम्^१

क्रोड शूकर , तस्य मुखाग्रं घोणा । 'हलसूकरयो पुत्र' (३ २ १८३)
[इति] ध्रु ॥

गोत्रं^२ तु नाम्नि च ॥ १८१ ॥

गूयते शब्द्यतेऽनेन^३ ॥ १८१ ॥

मत्त्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च ।
सदा नियमेन दानम्^४ ॥

अजिरं^५ विषये ऋयेऽप्यम्बरं^६ व्योम्नि वाससि ॥ १८२ ॥
'अजिर प्राङ्गणे काये' ॥ १८२ ॥

चक्रं^७ राष्ट्रैऽपि
चक्र रथाङ्गादावपि ॥

अक्षरं^८ तु मोक्षेऽपि
अक्षर ब्रह्मण्यपि ॥

क्षीरमप्सु च ।
क्षीर दुग्धेऽपि ॥

स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ^{१०} द्वौ
भूरिचन्द्रशब्दौ स्वर्णेऽपि ॥

द्वारमात्रेऽपि गोपुरम्^{११} ॥ १८३ ॥
गापुर पुरद्वारे ॥ १८३ ॥

1 Potram n means [a] the snout of a hog [b] a ploughshare and [c] a boat, ship 2 Gotram n means [a] a lineage, family and [b] a name 3 M शब्द्यतनेन 4 Satram n means [a] covering [b] a sacrifice [c] liberality, munificence and [d] a wood, forest 5 Ajiram n means [a] a court yard [b] an object of sense and [c] the body 6 Ambaram n means [a] sky, ether and [b] cloth, garment 7 Cakram n means [a] a wheel and [b] a sovereignty, and cakrah mas means a ruddy goose 8 Akṣaram n means [a] a letter of the alphabet [b] Brahman and [c] final beauty 9 Kṣiram n means [a] water and [b] milk 10 Bhūri n means gold, and bhuri all g means much or abundant Condrah mas means [a] the moon and [b] gold 11 Gopuram n means [a] a door in general and [b] a town gate

गुहादम्भौ गह्वरे^१ द्वौ

गाहन गाह्यते वा गह्वर गुह्या दम्भे च ॥

रहोऽन्तिकमुपह्वरे^२ ।

उपह्वर समीपे स्यादेकान्ते च ॥

पुरो^३ऽधिकमुपर्यग्राणि

पुरो यथा—अग्रेसर । अधिके—साम्प्र शतम् । उपरि—व्याघ्रम् ॥

अगारे नगरे पुरम्^४ ॥ १८४ ॥

मन्दिर^५ च

पुर नगरागारमन्दिरेषु ॥ १८४ ॥

अथ राष्ट्री^६ ऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे ।

विषयो जनपद । उपद्रवे – परराष्ट्रमयम् ॥

दरो^७ ऽस्त्रिया भये श्वभ्रे

स्व (श्व) भ्रे गते ॥

वज्रा^८ ऽस्त्री हीरके पत्रौ ॥ १८५ ॥

वज्रोऽग्नि^९ ॥ १८५ ॥

तन्त्र^{१०} प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे ।

प्रधान यथा—द्वित्वमन्त्रम् । सिद्धान्ते चतुष्पीठमिदं तन्त्रम् । सूत्रवाय —
तन्त्रवाय । परिच्छदे—तन्त्रपति ॥

-
- 1 Gahvaram n means [a] a cave and [b] hypocrisy
2 Upahvaram n means [a] loneliness and [b] proximity
3 Agram n means [a] foremost [b] excess and [c] top, summit
4 Puram n means [a] a house and [b] a City
5 Mandiram n means [a] a house and [b] a City
6 Rāstrah mas n means [a] a Country and [b] a Calamity
7 Darah mas n means [a] feat, feror and [b] a Cavity, hole
8 Vajrah mas n means [a] a diamond and [b] a thunder bolt
9 M वज्ररत्न 10 Tantram n means [a] main, Chief [b] a doctrine, theory [c] a weaver and [d] subservience or dependence

औशीरं^१ चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनाशने ॥ १८६ ॥

उशीरस्येदम् । दण्डे यष्टौ । शयनासनयोः समुदितयोः संज्ञेयम् ॥ १८६ ॥

पुष्करं^२ करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले ।

व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थोपधिविशेषयोः ॥ १८७ ॥

वाद्यभाण्डे मुरजस्य मुखे । ओपधिविशेषे—पुष्करमूलम् । अष्टौ अर्थाः ॥ १८७ ॥

^३अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये ।

छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ॥ १८८ ॥

अन्तं—रात्यन्तरम् । अवकाशे यथा अन्तरं देहि । अवधौमासान्तरे । परिधाने—अन्तरे शाटका । अन्तधौ—पर्वतान्तरिता सुहृदः । भेदो विशेष — अन्तरज्ञो भव । तादर्थ्ये—ओदनान्तरस्तण्डुलः । छिद्रे अन्तरं लब्ध्वा रिपुं हन्यात् । आत्मीये—अयमाम्यन्तरो मम । विनार्थे—अन्तरेण हरिं न सुखम् । वहिरर्थे अन्तरे चण्डालगृहा , बाह्या इत्यर्थः । अवसरे—अन्तरज्ञः सवकः । मध्ये—आवयोरन्तरे जाता पर्वता । अन्तरात्मनि—दृष्ट्वान्तरं ज्योतिस्पराराम ॥ १८८ ॥

मुस्तेऽपि पिठरम्^४

पिठरं स्थात्यपि ॥

राजकशेरुण्यपि नागरम्^५ ।

नागरं शुण्ठ्यपि ॥

शार्वरं^६ त्वन्धतमसे घातुकेभे नृलिङ्गकम्^७ ॥ १८९ ॥

शर्वया भवं शृणाति वा । घातुकश्चासाविमो हस्ती च ॥ १८९ ॥

1. Auguram n. means [a] the handle of a chowri [b] a bed and a seat [c] an unguent made of usjira 2. Puṣkaram n means [a] the tip of an elephant's tongue [b] the skin of a drum (c) water (d) sky (e) the blade of a sword (f) a lotus [g] a place of pilgrimage and [h] a plant 3. Antaram n means [a] a hole [b] intermediate time or space [c] a garment a Concealment [e] difference [f] intended for that [g] weak or defective point (h) intimate, dear (i) without (j) exterior (k) opportunity (l) between and (m) the inner soul 4. Piṭharam n means (a) a kind of gross (b) a pot and (c) a Churning stick 5. Nāgaram n. means (a) dry ginger and [b] a plant 6. Sarvaram n means darkness, thick gloom, and sarvarah mas means a wild elephant 7. B. joins this with the last letter of the preceding word and reads भेदनिङ्गकम् ।

गौरो^१ ऽरुणे सिते पीते व्रणकार्येऽप्यरुकर^२ ।

अम्करो मन्त्रकोऽपि^३ ॥

जठर^४ कठिनेऽपि स्यात्

जठर कुक्षी च ॥

अधस्तादपि चाधर^५ । १९० ॥

अधर आष्ठेऽपि^६ ॥ १९० ॥

अनाकुलेऽपि चैकाग्र^७

एकमग्र चिन्तनीयमस्य । अपिना अवहिते ।

व्यग्रो^८ व्यासक्त आकुले ।

उपर्युदीच्यश्रेष्ठप्युत्तर^९ स्यात्

उपरि यथा—इत् उत्तरम् । उदीच्य यथा—उत्तरे कुरव । श्रेष्ठेऽलोकात्तरम् ।

अनुत्तर^{१०} ॥ १९१ ॥

एषा विपर्यये श्रेष्ठे

एषामुपर्यादीनां विपर्ययः । बुद्ध्वा दक्षिणऽधम^{११} च ।

दूरानात्मात्तमा परा^{१२} ।

अनात्मा = आत्मनाऽय^{१३} । उत्तमोऽनुत्तर^{१४} ॥

-
- 1 Gaurah all g means (a) white (b) red (c) yellow and (d) pure 2 Aru, karah mas means the marking nut plant and oruṣkarah all g means causing or inflicting wounds 3 M मन्त्रान्गोपि 4 Jaṭharah mas n means belly and jatharah all g means difficult 5 Adharah all g means (a) low and (b) vile adhras mas means the hp 6 M ओष्ठेऽपि 7 Ekagrah all g means (a) Concentrated and (b) alone 8 Vyagrah all g means (a) eagerly or intently Occupied and (b) distracted 9 Uttarah all g means (a) upper (b) growing in the north and (c) excellent 10 Anuttarah all g means (a) low (b) growing in directions other than north (c) vile and (d) best 11 M दक्षिण भवने च 12 Parah all g means (a) far (b) an enemy (c) best and (d) other, and param n means only 13 M आत्मनोऽय 14 M उत्तमानुत्तरः ।

स्वादुप्रियो च मधुगै^१ क्रूरौ^२ कठिननिर्दयो ॥ १९२ ॥
 उदारो^३ दातृमहतो
 उच्चैराराति ।

‘इतरस्त्वन्यनोचयोः ।

मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः^४ शुभ्र ‘सुदीप्तशुक्लयोः ॥ १९३ ॥

इति रान्ताः ।

चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलय^५ स्त्रयः ।
 संयता बद्धाः केशा मौलि ॥

द्रुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः^६ ॥ १९४ ॥
 द्रुमप्रभेदः पीलु । मातङ्गो हस्ती । काण्डो वाणः ॥ १९४ ॥

कृतान्तानेहसो काल^७
 अनेहा क्षण , घुट्यादि ॥

चतुर्थेऽपि युगे कलिः^{१०} ।

कलि कलहेऽपि^{११} ॥

स्थात्कुरङ्गेऽपि कमल^{१२} प्राचारेऽपि च कम्बलः^{१३} ॥ १९५ ॥

कम्बल सास्ताऽपि^{१४} ॥ १९५ ॥

1 Madhurah all g means [a] sweet and [b] pleasant, agreeable 2 Krūrah all g means [a] Cruel and [b] pitiless 3 Udarah all g means [a] generous and [b] high, great 4 Itarah all g means [a] another and [b] low, mean 5 Svairah all g means [a] dull, lazy and [b] self-willed, independent 6 S'ubhram all g. means [a] shining, radiant and [b] white 7. Maulih mas f. means [a] hair on the Crown of the head [b] a Crown and [c] braided hair 8 Pīluh mas means [a] a tree [b] an elephant [c] an arrow and [d] a flower 9 Kālah mas means [a] yame [b] time [c] death and [d] black 10 Kalih mas means [a] fighting, Combat and [b] the fourth yuga 11. M कलहेऽपि 12 Kamalah mas means [a] a deer, kamalam n means a lotus 13. Kambalah mas means [a] an upper garment [b] a blanket and [c] dewlap 14. M. कम्बलापि

करोपहारयो पुमि बलि^१ प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् ।

करो राजग्राह्य । उपहार पूजोपकरणम् । प्राण्यङ्ग [ज] स्त्वक्सकोच ।

स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बल^२ ना काकसोरिणो ॥ १९६ ॥

स्थौल्यादौ बल बलीव काकादौ ना पुमान् । सीरी बलमद्र ॥ १९६ ॥

वातूल^३ पुसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ।

वात्या वातसमूह ॥

भेद्यलिङ्ग. शठे व्यालः^४ पुसि श्वापदसर्पयो ॥ १९७ ॥

मलो^५ऽस्त्री पापविद्विद्वानि

विद् विष्टा । विद्व लोहादिमलम् ॥

अस्त्री शूल^६ रुगायुधम् ।

‘शूलोऽस्त्री रोग आयुधे ’ [मेदिनी० १४८ ५३] ॥

शङ्कावपि द्वयोः कील^७

कीलो ज्वालाऽपि^८ ॥

पालि^९ स्रयस्त्रयद्वयपङ्क्तिषु ॥ १९८ ॥

‘पालि कर्णलताया स्यात्प्रदेशे कर्णचिह्नयो ’ । अस्त्रि धारा । अङ्गे यथा—
कपोलपाली, ‘कपोलोत्सङ्ग इत्यर्थ ’ इत्यये । पङ्क्तौपालीय चम्पकानाम् ॥ १९८ ॥

1 Balih mas means [a] a tax [b] an allation, offering and [c] worship, adoration and balih f means wrinkle 2 Balam n means a stoutness (of the body) [b] might, vigour and [c] an army and balah mas means [a] a Crow and [b] Balarima 3 Vatūlah mas means whirlwind and vatulah all g means mad 4 Vyālah all g means wicked vyalah mas means [a] a vicious animal or elephant and [b] a snake 5 Malah mas n means [a] sin [b] ordure and [c] excrement, dirt 6 s'ūlam mas n means [a] a disease and [b] a weapon 7 Kilah mas f means [a] a wedge, pin and [b] a flame 8 M ज्वालापि 9 Palih f means [a] the sharp adge or point of anything [b] the lap [c] a line, row [d] the tip of the ear and [e] a woman with the beard

कला^१ शिल्पे कालभेदेऽपि

शिल्पे गीतादौ । कालभेद 'अष्टादशनिमेषास्तु—' (अ० को० १४११)
इत्यादिनोक्त ॥

आली^२ सख्यावली अपि ।

आ अलति । इन् (उ० ४११७) 'कृदिकारात्—' (वा० ४१४५)
इति वा डीप् (प्) । आवलि पङ्क्ति ॥

अवध्यम्बुविकृतौ वेला^३ कालमर्यादयोरपि ॥ १९९ ॥

'वेलु चलने' (भ्वा० प० से०) । अट्ठिधः समुद्र । अम्बुविकृतिर्जल
विकार । कालोऽवसर^४ । मर्यादाया यथा—उद्वेल ॥ १९९ ॥

बहुला^५ कृत्तिका गावो बहुलाऽग्नि^६ शितौ त्रिषु ।

कृत्तिका नक्षत्र तारकाणा बहुत्वात् बहुला । वहति हव्य बहुलोऽग्नि^७ ।
शितौ कृष्णवर्णे ॥

लीला^८ विलासक्रिययोः

'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । विलासे शृङ्गारादिचेष्टायाम् । क्रिया
कायिक परिस्पन्दः ॥

उपला^९ शर्करापि च ॥ २०० ॥

उपलाति उपला । शर्करा, अश्मरूपा मृत् । अपिना इक्षुविकार —यथा—
सितोपला ॥ २०० ॥

1 Kala f means (a) art (b) a division of time and (c) a digit of moon 2 Āli f means (a) a female friend (of a woman) and (b) a row, line 3 Vela f means (a) boundary of sea and land (b) time and (c) limit, boundary 4 M कालावसर 5 Bahula f means (a) the star, Kṛttika and (b) a cow, bahulah mas means (a) fire and (b) the dark half of a month, and bahulah all g means black 6 B and K बहुलोऽग्नि 7 M बहुलः अग्नि 8 Lila f means (a) play, pastime (b) amorous pastime and (c) a bodily action 9 Upala f means refined sugar, and upalah mas means (a) a stone and (b) a jewel

शोणितेऽम्भसि कीलालं^१ मूलं^२-माद्ये शिफाभयोः ।

आद्ये प्रथमे । शिफा वृक्षादिजटा । मं नक्षत्रम् ॥

जालं^३ समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि ॥ २०१ ॥

जलन्ति (ति) 'जल घातने' (म्वा० प० से०) ण (३.१.१४०) ।

आनायो रज्जुवितानो^४ मत्स्यादिवन्धनः । गवाक्षे यथा—जालान्तरगते मानौ ।
क्षारको मुकुलवृन्दम् ॥ २०१ ॥

शीलं^५ स्वभावे सद्वृत्ते

स्वभावे—धर्मशीलः । सद्वृत्ते—शीलधनः साधुः ।

सस्ये हेतुकृते फलम्^६ ।

सस्ये वृक्षादिभिर्जनिते हेतुना कृतम्, यथा—अविश्रयणादेः पाकः फलम् ॥

छदिर्नेत्ररुजोः क्लीवे^७ समूहे पटलं^८ न ना ॥ २०२ ॥

छदिपि गृहाच्छादने । नेत्ररोगे यथा—तिमिरं काचता याति पटलं तदु-
पेक्षया । समूहे—पयोदपटली ॥ २०२ ॥

अध स्वरूपयोरस्त्री तलम्^९

अधो यथा—पादतलम् । स्वरूपे—तनुतलोदरो । पृष्ठे—भूतलम् । चपेटे—
तलप्रहारः ॥

स्थिच्छामिपे पलम्^{१०} ।

आमिपे मासे, पलं वर्षचतुष्टयम् ॥

1. Kīlālam n. means [a] blood and [b] water 2. Mūlam n. means (a) first, foremost (b) root and (c) a star 3. Jalam n means (a) a collection (b) a net (c) a window and (d) an unblown flower 4. M. रज्जुवितानः 5 S'ilam n. Means (a) nature, character and (b) good conduct or character 6 Phalam n. means [a] fruit (as of a tree) [b] result effect, and [c] profit 7. Majority reads क्लीव 8 Pāṭalam n means [a] a thatch, roof and [b] an eye-disease; pātalam n, f. means a heap, multitude, quantity 9. Talam mas. n, f. means [a] a surface [b] form [c] the lower part and [d] a slap 10. Palam n means [a] flesh, meat [b] a weight and [c] a measure of division of time

और्वानलेऽपि पाताल^१ चेल^२ वस्त्रेऽधमे त्रिषु ॥ २०३ ॥

अधमे चेल पचादि, यथा ब्राह्मणचेली ॥ २०३ ॥

कुक्कूल^३ शङ्कुभि कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषानले ।

को कुलम् । शङ्कुभ्यो गते ॥

निर्णीते केवल^४ मिति त्रिलिङ्ग त्वेककृत्स्नयोः ॥ २०४ ॥

‘इति शब्दो मान्तमव्यय ध्वनयति—साधुदचंत्र केवल मूर्ख । एको सहाय ।
कृत्स्ने यथा—न केवल भुवो मर्ता ॥ २०४ ॥

पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशल^५ शिक्षिते त्रिषु ।

पर्याप्ति सामर्थ्यम् यथा—कुशल (लम्) कटकरणे । क्षमे—कुशल ते
मूयात् । पुण्ये—कुशलकृत् । शिक्षितो निपुण ॥

प्रवालमङ्कुरऽप्यस्त्री

अङ्कुरोऽत्र^७ किसलय । अपिना विद्रुम ॥

त्रिषु^८ स्थूल जडेऽपि च ॥ २०५ ॥

स्थूल पीवरोऽपि^९ । जडे मूर्खे ॥ २०५ ॥

करालो^{१०} दन्तुरे तुङ्गे

दन्तुरे उन्नतदन्ते । तुङ्गे उच्चे ॥

चारो दक्षे च पेशल^{११} ।

1 Patalam n means [a] a world under the earth and [b] submarine fire 2 Celam n means a garment, and celam all g means wicked 3 Kukulam n means a ditch filled with stakes and kukulah mas means the fire made of chaff 4 Kevalam ind means only, kevalam all g means [a] alone and [b] entire 5 Kusalam n means [a] ability [b] welfare and [c] virtue, kusalam all g means skilful, well versed 6 Pravalam n, mas means [a] a new leaf and [b] a coral 7 M चङ्कुरात्र 8 Sthulam all g means [a] fat, stout and [b] stupid, dull 9 M पीवरोऽपि 10 Karalah all g means [a] having long teeth [b] height and [c] dreadful 11 Pesalah all g means [a] beautiful, charming and [b] clever, expert

मूर्खेऽर्भकेऽपि बाल^१ स्यात् लोल^२ -श्रलसत्कृष्णयो ॥ २०६ ॥
इति लान्ता ।

बालो बालकमूर्खयो ॥२०६॥

[इति लान्ता] ।

दवदावौ^३ वनारण्यवह्नी

‘दवो वनगतो वह्निर्दावश्च वनमुच्यते’ [इति काण्व्य^४] ॥
जन्महरी भग्नौ^५ ।

भवन् भवत्यस्मादिति भव ॥

मन्त्री सहाय सचिवौ^६

मन्त्री धीसचिव । सहाय कर्मसचिव ॥

पतिशाखिनरा धवा^७ ॥ २०७ ॥

पतिमंता, शाखी वृक्षविशेष, धव ॥२०७॥

अव्य^८ शैलमेपाक^९

अवि शैलादि ॥

आज्ञाह्वानाध्वरा हवा^{१०} ।

हवन हव । ह्वयतऽस्मिन्निति^{११} च ॥

भाव^{१०} सत्तास्त्रभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०८ ॥

सत्ताया यथा—कालभावयो सहस्री स्वभावे—भावानुरक्तवनितासुरते
(तै) शपेयम् । अभिप्राये—भावानुवर्तो मृत्यु । तात्पर्ये—अस्याय भाव ।
चेष्टा क्रिया । आत्मनि—स्व भाव भावयद्योगी । जन्मनि—‘नासत्ता विद्यते
भाव —’ (गीता, २ १६) ॥२०८॥

-
- 1 Balah all g means (a) a fool (b) a child and (c) the hair
2 Lolah all g means (a) fickle, unsteady and (b) longing
anxious for 3 Davah and davah mas mean (a) a wood,
forest and (b) wild fire 4 Bhavah mas means (a) birth
and (b) s'iva 5 Sacivah mas means (a) a minister and (b)
a follower, companion 6 Dhavah mas, (a) a husband (b) a
kind of tree and (c) a man 7 Avih mas (a) a mountain (b)
a ram and (c) the sun 8 Havah mas means (a) an order,
command (b) calling and (c) a sacrifice 9 M ह्वयतस्मिन्निति
10 Bhavah mas means (a) existence (b) nature (c) meaning
(d) movement, gesture (e) Soul and (f) birth

स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो^१ गर्भमोचने ।

प्रसवन प्रसूयते च (वा)

अविश्वासेऽपह्ववेऽपि निकृतावपि निह्व^२ ॥ २०९ ॥

निकृति शाठ्यम् ॥२०९॥

उत्मेकामर्षयोरिच्छाप्रसवे मह उत्सव^३ ।

अनुभाव^४ प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २१० ॥

उत्सेक उद्रेक । इच्छाया प्रसव उत्पत्ति । मह' इति सप्तमी ॥२१०॥

स्याज्जन्महेतु प्रभवः^५ स्थान चाद्योपलब्धये ।

जन्महेतु पित्रादि । प्रथममुपलब्ध्यर्थो देशश्च प्रभव, यथा—हिमवतो गङ्गाया प्रभव ॥

शूद्राया विप्रतनये शस्त्रे पारशवो^६ मत ॥ २११ ॥

शूद्राया ब्राह्मणाज्जात परस्त्रिया अपत्य च ॥२११॥

ध्रुवो^७ भभेदे क्लीबे तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु ।

भस्य नक्षत्रस्य भेद औत्तानपादि । निश्चिते क्लीबे यथा—ध्रुव सूर्वोऽयम्^८ । शाश्वते—जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु ' (गीता २ २७) ॥

स्वो^९ ज्ञातावात्मनि स्व त्रिप्यात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने ॥ २१२ ॥

आत्मनि यथा—हृदि स्वमवलोकयन् । आत्मीये—स्वदारल ॥२१२॥

1 Prasavah mas means (a) an issue (b) birth, origination (c) a fruit (d) a flower and (e) delivery 2 Nihnavah mas means (a) mistrust (b) concealment and (c) fraud 3 Utsavah mas means (a) elevation (b) wrath (c) rising of a wish and (d) a festive occasion 4 Anubhavaḥ mas means (a) dignity (b) determination and (c) the manifestation of a feeling 5 Prabhavaḥ mas means (a) source, origin and (b) birth place 6 Pṛaśavaḥ mas means (a) the son of a Brahmana by a Sudra woman and (b) an adulterine 7 Dhruvaḥ mas means the polar star Dhruva, dhruvam n means certain, sure, and dhruvaḥ all g means eternal, perpetual 8 M sūrvō'yam 9 Svah mas means (a) a relative and (b) the Soul, svah all g means one's own or belonging to oneself, and svah mas n means wealth

स्तोकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी^१ परिपणेऽपि च ।

स्त्रिया कट्या यद्वस्त्र तस्य बन्धने । परिपणो राजपुत्रादिवन्धक ॥

शिवा^२ गौरोफेरवयोः

फेरवा शृगाली ॥

द्वन्द्व^३ कलहयुग्मयो ॥२१३॥

द्वौ द्वौ । 'द्वद्व रहस्य—' (८११५) इति साधु ॥२१३॥

द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्व^४ मस्त्री तु जन्तुषु ।

द्रव्य पारिभाषिक यथा—सत्त्वे निविशतेपति । असुषु—उत्त्रात्—सत्त्वा ।

व्यवसायोऽतिशयित^५ वीर्यं यथा—सत्त्ववान् । जन्तुषु प्राणिषु ॥

क्लीब^६ नपुसके षण्ढे वाच्यलिङ्गमविव्रमे ॥२१४॥

इति वान्ता ।

षण्ढ तृतीयप्रकृति । 'अस्त्री नपुसके क्लीब वाच्यलिङ्गमविव्रमे' इति

रुद्र ॥२१४॥

[इति वान्ता] ।

द्वौ त्रिशौ^७ वैश्यमनुजौ द्वौ चराभिमरौ स्पर्शौ^८ ।

अभिध्रियतेऽभिमर^९ ॥

द्वौ राशी^{१०} पुञ्जमेपाद्यौ

पुञ्जे यथा—धातुराशि । मेघवृषाद्या द्वादश ॥

1 Nivī f means (a) the knot of a cloth worn round a woman's waist (b) capital and (c) a stake 2 śiva f means (a) Pārvatī and (b) a female jackal 3 Dvandvam n means (a) night, war and (b) couple, pair 4 Sattvam n means (a) a substance, thing (b) spirit, life (c) determination and (d) strength, and sattvam mas, means a living being 5 M व्यवसायानिशयित 6 Klibam n means neuter, klibam all g means a eunuch 7 Viśmas means (a) a Vaisya and (b) a man 8 Spāśah mas means (a) a messenger and (b) war 9 M अभिध्रियतेऽभिमर 10 Rāśī mas means (a) a heap, collection and (b) a sign of the zodiac

द्वौ वंशौ^१ कुलमस्करौ ॥२१५॥

मस्करो वेणु. ॥२१५॥

रहः प्रकाशौ वीकाशौ'

विगतः काशः । प्रकाशो विशिष्टश्च ॥

निर्वेशो^३ भृतिभोगयोः ।

भृतौ यथा—विक्रमनिर्वेशाधिगतैरर्थैः । भोगे—स्वयन्नपानं निर्वेशः ॥

कृतान्ते पुंसि कीनाशः^४ क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु ॥२१६॥

पदे लक्ष्ये निमित्तंऽपदेशः^५ स्यात्

पदे स्थाने यथा—त्यक्त्रापदेशो यतिः । लक्ष्ये—लब्धव्यपदेशः ।

^६कुशमप्सु च ।

^७दशावस्थानैकविधापि

दशा पटान्तेऽपि^८ । अनेकविधा बाल्यादिरूपा ॥

आशा^९ तृष्णापि चायता ॥ २१७ ॥

वशा^{१०} स्त्री करिणी च स्यात्

स्त्री योषित् ॥

^{११} दृग्ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु ।

स्यात्कर्कशः^{१२} साहसिकः कठोरावसृणावपि ॥ २१८ ॥

अमसृणो दुःस्पर्शः ॥२१८॥

1 Vamsah mas means (a) a family, lineage and (b) a bamboo 2 Vikasah mas. means (a) privacy and (b) manifestation 3 Nirves'ah mas means (a) salary, wage and (b) enjoyment, eating 4 Kinās'ah mas means (a) yama and (b) a monkey, kinās'ah all g. means (a) mean and (b) a farmer 5. Apadesah mas means (a) deceit (b) a place (c) a butt and (d) a reason 6 Kusam n means water, kuś'ah mas means (a) Rama' son and (b) sacred grass 7. Daś'a f. means (a) state, condition (b) a period or stage of life and (c) the fringe of a garment 8 M. पटान्तेपि 9. Āś'a f. means (a) hope, expectation and (b) a direction as east &c. 11. Vaś'a f. means (a) a woman (b) a female elephant and (c) one remaining dependent 12 Dṛś f. means (a) knowledge and (b) the eye; dṛś all g. means a knower 12. Karkaś'ah all g. means (a) cruel (b) courageous (c) hard and (d) difficult to comprehend

प्रकाशो^१ऽतिप्रसिद्धो^२ऽपि^३ शिशुविज्ञो च बालिशः^३ ।

इति शान्ताः ।

सुरमत्स्यावनिमिषौ^४

न [नि] मिपति । 'मिप श्लेषणे' (तु० प० से०)

^५पुरुषावात्ममानवौ ॥ २१९ ॥

काकमत्स्यात्खगौ ध्वांक्षौ^६

मत्स्यमत्ति मत्स्यात्, स चासौ खगः, वकः ॥

कक्षौ^७ तु तृणवीरुधौ ।

चीरु = लता ॥

अभीपुः^८ प्रग्रहे रश्मौ

अभिगत इपुः । प्रग्रहो पत्यादिः । रश्मिर्मरीचिः ॥

प्रैपः^९ प्रैपगमर्दने ॥ २२० ॥

पक्षः^{१०} महायेऽपि, उष्णीषं^{११} शिरोवेष्टकिरीटयोः ।

उष्णभीषणे हिनस्ति । 'ईष गत्यादी' (भ्वा० आ० से०) । शिरसो वेष्टने चस्त्रादौ । किरीटे मुकटे ॥

शुक्रले मूपिके श्रेष्ठे सुवृते वृषभे वृषः^{१२} ॥ २२१ ॥

शुक्रले वृष्यप्रयोगे । मूप (पि) के यया—वृषदंशक श्रेष्ठे—पुरुषवृषः सुवृते—वृषो हि मगवान्धर्मः ॥ २२१ ॥

-
1. Prakāśah mas. means (a) a renown Person (b) light and (c) sunlight 2. M. प्रकाशेतिप्रसिद्धे पि 3. Bālīśah mas. means (a) a boy and (b) a fool 4. Animiṣah mas. means (a) a god and (b) a fish 5. Puruṣah mas. means (a) the soul and (b) a man 6. Dhvaṅkṣah mas. means (a) a crow (b) a crane and (c) a begger 7. Kakṣah mas. means (a) grass (b) creeper and (c) a forest 8. Abhiṣuh mas. means (a) rein, bridle and (b) a ray of light 9. Prāiṣah mas. means (a) sending and (b) squeegeing 10. Pakṣah mas. means (a) wing (b) a follower (c) a fortnight and (d) flank of a thing 11. Uṣṇīṣam n. means (a) a turban and (b) a crown 12. Vṛṣah mas. means (a) a strong man (b) a rat (c) the best of its kind (d) Dharma (e) Taurus and (f) a bull.

कोपोऽस्त्री कुङ्मले रङ्गपिधानेऽर्थोघदिव्ययोः ।

कुङ्मले कलिकामध्ये । अर्थस्य ओघ समूह ॥

घृतेऽक्षे सा (शा) रिफल्केऽप्याकर्षः^२

अक्षे पाशके । शारिफत्तमक्षपीठिका ॥

अथाक्ष^३-मिन्द्रिये ॥ २२२ ॥

ना गृताङ्गे कर्पे चक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ।

इन्द्रिये चक्षुरादौ गृताङ्गे पाशके । कर्पे षोडशमापके । चक्रं रथकाष्ठोप-

लक्षणम् । व्यवहार आयव्ययादिन्याय , यथाक्षपटलम् । कलिद्रुमे विभीतके ॥

कर्पू^४वार्ता करीपाग्नि कर्पू कुल्याभिधायिनी ॥ २२३ ॥

वार्ता कृषि । करीप शुष्कगोमयम् । कुल्या यथा—चतस्रः कर्पूः पितृभ्यः कुर्यात् ॥ २२३ ॥

पुभावे तत्क्रियाया च पौरुषम्^५

पुंसो भाव कर्म वा ॥

विषमप्सु च ।

‘विप्लु व्यासौ’ (जु० उ० अ०) ॥

उपादानेऽप्यामिष^६ स्यादपराधेऽपि क्लिबिषम्^७ ॥ २२४ ॥

उपादानमुत्कोच ॥ २२४ ॥

स्याद्वृष्टौ लोकधात्वशे वत्सरे वर्ष^८-मस्त्रियाम् ।

लोके (लोक) धत्ते लोकधातुजं मूढीप , तस्यासौ नवधामिन्न इलावृतादि ॥

1 Koṣah mas n means () a bud (b) a sheath (c) a treasure and (d) an oath 2 Ākarṣah mas means (a) playing with dice (b) a die (c) a board for dice game (d) attracting or drawing towards oneself 3 Akṣam n means (a) an organ of sense and (b) sochal salt, akṣah mas means (a) a die (b) a weight (c) a wheel (d) usury and (e) a tree 4 Kārṣuh mas means (a) cultivation and (b) a fire of dried cowdung and karsuh f means a canal 5 Pauruṣam n means (a) virility and (b) human action 6 Viṣam n means (a) water and (b) poison 7 Āmiṣam n means (a) bribe and (b) meat 8 Kilviṣam n means (a) an offence (b) sin and (c) a disease 9 Varṣam n mas means (a) rain (b) a division of the world and (c) a year

प्रक्ष्मा^१ नृत्येक्षण प्रज्ञा

'प्रक्ष्मा नृत्यक्षणे बुद्धौ [मदिना १६६ १९] ॥

भिक्षा^२ सेवार्थना भृति ॥ २०५ ॥

अथना याच्ना । भृतिर्वेतनम् ॥ २२५ ॥

त्रिट्^३ शोभापि, त्रिपु परे

इत परे पातास्त्रिपु वाच्यलिङ्गा ॥

न्यक्ष^४ कात्स्न्यनिकृष्टयो ।

नियताक्ष निकृष्टाक्ष वा न्यक्षम् ॥

प्रत्यक्षे-धिकृतेऽध्यक्ष^५

अधिगतोऽक्षैरध्यक्ष^६ । अक्षेष्वायस्थानेष्वधिकृतोऽध्यक्ष^७ अध्यक्षो नियुक्त ॥

^८रुक्षस्त्वप्रमृण्यचिक्वणे ॥ २०६ ॥

इति पान्ता ।

अचिक्वणे निस्नेह ॥

[इति पान्ता]

रविश्चेतच्छुद्धौ हसौ^९

हन्ति गच्छति [इति] हस ॥

सूर्यवह्नी विभावसू^{१०} ।

वत्सौ^{११} तर्णकवर्षौ द्वौ सारङ्गाश्च दिवौकस^{१२} ॥ २२७ ॥

तर्णको गवादिनिग ॥ २२७ ॥

- 1 Prekṣā f means (a) enjoying a dance and (b) intellect 2 Bhikṣā f means (a) service (b) begging (c) wages and (d) alms 3 Tvit f means (a) beauty (b) speech and (c) lustre 4 Nyakṣam all g means (a) entirety and (b) vile, mean 5 Adhyakṣah all g means (a) perceptible to the senses and (b) a superintendent 6 M अधिगतोऽक्षैरध्यक्ष 7 M अधिगतोऽध्यक्ष 8 Rukṣah all g means (a) unkind and (b) rough, harsh 9 Hamsah mas means (a) the sun and (b) a swan 10 Vibhavasuh mas (a) the sun and (b) fire 11 Vatsah mas means (a) a Calf and (b) a year 12 Divaulasah mas means (a) a peacock and (b) a god

शृङ्गारादो विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः^१ ।

विषे यथा—तोषणरसा मिश्रुकी । वीर्ये—रसस्यातिरसः सवि । गुणे मधुर-
लवणादौ । रागे—रसिक पुरुषः ॥

पुस्युत्तंसावतंसौ^२ कर्णपूरेऽपि^३ शेखरे ॥ २२८ ॥

कर्णपूर कर्णामरणम् । शेखरः [भूषणम्] ॥ २२८ ॥

देवभेदेऽनले रश्मौ वसू^४ रत्ने धने वसु ।

देवभेदे यथा—अष्टौ वसवः । अनल = अग्नि । रश्मिस्तंजः ॥

विष्णौ च वेधाः^५ स्त्री त्वाशी^६ हितागसाहिदंष्ट्रयो^७ ॥ २२९ ॥

अहे सर्पस्य दंष्ट्रा ॥ २२९ ॥

लालसे^८ प्रार्थनौत्सुक्ये

उत्कण्ठातृष्णयोर्लालसा ॥

हिंसा^९ चौर्यादिकर्म च ।

प्रसूरश्वापि

अश्वा वडवा ॥

भूद्यायौ रोदस्यौ रोदसी^{१०} च ते ॥ २३० ॥

‘रोदसी’ शब्द ईदन्त । सान्तौ ‘रोदः’ शब्दस्तु कलावे । ‘रोदसी’ इत्य-
व्ययमपि ॥ २३० ॥

-
1. Rasah mas means (a) a sentiment (b) poison (c) semen virile (d) taste, flavour (e) love, affection (f) liquid, fluid (g) mercury and (h) water 2. Uttansah and avatansah mas mean (a) an ear-ornament and (b) an ornament 3 B कर्णपूरे च 4 Vasuh mas means (a) a class of dieties (b) fire and (c) a ray of light, vasu n means wealth or riches 5. Vedhah f means (a) Vignu (b) Brahma and (c) a scholar 6 Āṣih f means (a) blessing and (b) the tooth of a snake 7. Lalast f. means (a) sol- citation and (b) eagerness, longing 8 Himsa f means (a) killing and (b) stealing or any other bad work 9. Prusūh f means (a) a mother and (b) a mare 10 Rodas- yau f. and rodast n means (a) earth and (b) ether.

उवालाभासोर्नपुंस्यचि^१

‘अचिर्मेयूखशिखयो’ [मेदिनी १७१ १५] ॥

^२ज्योतिर्भद्योत दृष्टिषु ।

म तारका । द्योत प्रकाश । दृष्टि कनीनिकामध्यम् ॥

पापापराधयोगात्^३

पापे अपराधे च ॥

सगवात्यादिनोर्वय^४ ॥ २३१ ॥

वयतेरसुन् (उ०४ १८८) वय । बालादिनोरिति तुम्—निर्देशाद्वय.
कलीबम् ॥ २३१ ॥

तेजः पुरीषयोर्वर्चो^५ मह^६ स्तूत्सवतेनसो ।

रजो^७ गुणे च स्त्रीपुण्ये

गुणे सत्त्वात्परे । स्त्रीपुण्ये—रजस्वला ॥

राहौ ध्वान्ते गुणे तम^८ ॥ २३२ ॥

छन्द^९ पद्येऽभिलाषे च

पद्ये गायत्र्यादी । अभिलाष, अकारान्तोऽपि^{१०} ॥

तप^{११} कृच्छ्रादिकर्म च ।

तपा मासेऽपि^{१२} ग्रीष्मार्थस्त्वदन्त ॥

1 Archih f n means (a) a flame and (b) a ray of light

2 Jyotih n means (a) a star (b) light and (c) the faculty of

seeing 3 Āgah n means (a) sin and (b) offence 4 Vayah

n means (a) a bird and (b) stages of life 5 Varcāh n

means (a) light, lustre and (b) Ordure 6 Mahah n means

(a) a festival and (b) light, lustre 7 Rajah n means (a)

rajoguna (b) menstrual discharge and (c) dust 8 Tamah

n means (a) Rāhu (b) darkness and (c) tamoguna 9 Chan-

dah n means (a) a metre (b) a desire and (c) the veda

10 M चरातोऽपि 11 Tapah n means [a] penance and [b] a

world, tapah mas means the month māgha 12 M मासेऽपि

सहो^१ बल सहा मार्गो नभ^२ स श्रावणो नभा ॥ २३३ ॥

सहा नमसोद्वि पाठो लिङ्गभेदार्थं ॥ २३३ ॥

ओकः^३ सद्वाश्रयश्चौकाः

अदत्त ओक , सान्त्वच सद्वाश्रये ॥

पय^४ क्षीर पयोऽम्बु च ।

आजो^५ दीप्तौ बले स्रोत^६ इन्द्रिये निम्नगाय्ये ॥ २३४ ॥

इन्द्रिये इन्द्रियद्वारे । निम्नगाया नद्या रय प्रवाहे ॥ २३४ ॥

तेज^७ प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रेऽपि
शुक्रे रेतसि ।

अतस्त्रिषु ।

इतस्तान्ता वाच्यलिङ्गा ॥

विद्वान्^८ विदश्च

वेत्ति विद्वान् । विदन् पण्डित ॥

बीभत्सो^९ हिंस्रोऽपि

वामत्सो गुत्सितोऽपि^{१०} ॥

अतिशये त्वमी ॥ २३५ ॥

अमी वक्ष्यमाणा ॥ २३५ ॥

4 Sahah n means power or energy, and sahaḥ mas means the month agahana 2 Nabhaḥ n means sky, nabhaḥ mas means the month śravāṇa 3 Okah n means (a) a house and (b) an asylum 4 Payah n means (a) milk and (b) water 5 Ojah n means (a) splendour (b) vigour, energy and (c) light 6 Srotah n means (a) an organ of sense and (b) stream, Current 7 Tejah n means (a) majesty, dignity (b) brilliance, lustre (c) strength and (d) semen virile 8 Vidvān all g means (a) a wise, learned and (b) a self knower 9 Bibhatsah all g means (a) Cruel ferocious and bibhatsah mas means a poetical sentiment 10 M गुत्सितः ।

वृद्धप्रशस्ययोज्यायान्^१

‘ज्य च’ (५.३.६१) वृद्धस्य च’ (५.३.६२) ॥

‘कनीयांस्तु युवाल्पयो. ।

‘वरीयास्तूस्वरयोः साधीयान्’ साधुवाढयोः ॥ २३६ ॥

इति सान्ता ।

‘युवाल्पयोः कच्—’ (५.३.६४) ॥ २३६ ॥

[इति सान्ताः]

दलेऽपि बर्हम्^२

दले पणम् । बर्हं मयूरपिच्छेऽपि ॥^३

निर्वन्धोपरागाकादयो ग्रहाः ।^४

उपरागो राहुग्रहणम् ॥

द्वायोपीडे क्वाथरसे नियूहो^५ नागदन्तके ॥ २३७ ॥

आपीडे शिरोभूषणे । क्वाथरसे क्वथितद्रव्यरसे । नागदन्तके मिति-
र्यकौलके ॥ २३७ ॥

तुल्यसूत्रेऽद्यादिरश्मौ प्रग्राहः^६ प्रग्रहोऽपि च ॥

प्रगृह्यतेऽनेन^{१०} । अस्वस्य रज्जो ॥

पत्नीपरिजनादानमूलशापाः पग्निदाः^{११} ॥ २३८ ॥

आदानं स्वीकारः । शापः क्षपः ॥ २३८ ॥

1. Jyāyah all g. means (a) elder and (b) superior, most excellent 2. Kanṣān all g. means (a) younger and (b) smaller, shorter 3. Varān all g. means (a) most extensive and (b) very good 4. Sādhiyan all g. means (a) better and (b) harder, stronger 5. Barham mas. n. means (a) a leaf and (b) a peacock's tail 6 मयूरपिच्छेऽपि 7. Grahah mas. means (a) Seizing (b) an eclipse of the sun or the moon and (c) a planet 8 Niryūhah mas. means (a) a door (b) a head-ornament (c) decoction and (d) a peg 9. Pragrahah and pragrahah mas. means (a) the string of a balance and (b) rein 10. M. प्रगृह्यतेऽनेन 11. Parigrahah mas. means (a) wife (b) an attendant, follower and (c) receiving, taking (d) root, origin (e) an oath and (f) the eclipse of the sun or the moon.

दारेषु च ग्रहा^१ श्राण्यामप्यारोहा^२ वगस्त्रिया ।

श्राण्या यथा—वरारोहा ॥

व्यूहो^३ वृन्देऽपि

व्यूह सैन्यविन्यासोऽपि^४ ॥

^५अहिर्वृत्रेऽप्यग्नीन्द्रकर्कस्तमोपहा^६ ॥ २३९ ॥

परिच्छदे नृपाह्णेऽर्थे परिवर्ह^७

[इति हान्ता]

इति [शब्देषु] नानार्थवर्ग ॥ ३ ॥

नृपाह्णे छत्रचामरादा । अर्थे वस्तुनि ॥

[इति हान्ता]

[इति नानार्थवर्ग ॥ ३ ॥]

अव्यय परे ।

इत ऊर्ध्वमव्ययवर्ग ॥

^८आडोपदर्थेऽभिध्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे ॥ १ ॥

अततेर्डाङ् ईपद्रक्तमारक्तम् । अभिध्याप्तिरभिविधि । सीमा मर्यादा, तेन सहेत्यभिविधि, तेन विनेति मर्यादा । अप्रयाग वृष । धातुना योगे सति याऽर्थो^९ जायत तत्र यथा—आराहति ॥ १ ॥

आ^{१०} प्रगृह्य स्मृती वाक्येऽपि

आप्नोत क्विप् । स्मृति सूचन—आ एव किल तत् । वाक्ये=पूर्वो

1 Gṛhah mas pl means (a) wife, gṛham n means a house
2 Ārohaḥ mas means (a) the buttocks of a woman and (b) height, elevation 3 Vyūhah mas means (a) a military array and (b) multitude 4 M सैन्यवि विन्यासः 5 Ahih n means (a) Vṛtrasura and (b) a snake 6 Tamopahah mas means (a) fire (b) moon and (c) the sun 7 Parivarhah mas means (a) furniture (b) a royal insignia and (c) wealth 8 Āṇḍ ind means (a) little (b) the limit inceptive (c) the limit a exclusive or inclusive and (d) the meaning obtained from its joinder with a verb 9 यार्थो 10 आ ind means (a) recollection and (b) sentence

कृत्यान्वयात्त्वद्योत्ये—आ एव नु मन्यसे, पूर्वमेव न मस्या इदानीं तु मन्यस इत्यर्थः । 'निपात एकाच्—' (१ १ १४) इति प्रगृह्यता ॥

१आस्तु स्यात्कोपपीडयो ।

आस्ते विवप् । कोपे—आ मा पतिष्ठ । पीडायाम्—आ किमकार्षी ॥

पापकुत्सेषदर्थे कु^२

क्रवतेहुं (वा० ३ २ १८०) पाप यथा—पापो ब्रह्मा, कुब्रह्मा । कुत्साया—कुपुष्य । ईषन्जल काजलम् ॥

१धिग्निर्भर्त्सननिन्दयो ॥ २ ॥

निर्भर्त्सने—धिग्नास्तिकान् । निन्दाया—धिवृत्ताऽयम्^४ ॥२॥

१चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चयं ।

चन्देडं (वा० ३ २.१०१) अन्वाचयो मुख्यप्रसङ्गादगौणस्यापि सिद्धि-
[यथा]—मिक्षामट गा चानय । समाहारे—वाणिषादम् । इतरेतरयोर्योगि—धव-
सदिरो । समुच्चय एकत्रनेक सचय—घट पटश्च धानयो (आनीयो) ॥

१स्वस्त्याशी क्षेमपुण्यादौ

सु पूर्वादसे त्तिच् (३ ३ १७४) स्वरित्तेऽस्तु^७ । क्षेम-स्वस्ति प्रजाम्य ।
पुण्ये—काममिदं त स्वस्ति । आदिना मङ्गलेस्वस्ति श्रीधर्मपुरात् ।

प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति^८ ॥३॥

प्रकर्षे—अतिवृद्ध । लङ्घने—अतिसर्वं ॥३॥

१स्वित्प्रश्ने च वितर्के च

सुष्ठु एति, स्विन् । [प्रश्ने] क स्वित्देवाको चरति । वितर्को वानापक्षो-
दमावनम्—इह स्वित्दस्ति, अन्यत्र स्वित्दस्ति ।

1 Ahind means (a) anger, with and (b) pain 2 Ku ind means (a) sin (b) badness and (c) littleness 3 Dhik ind means (a) menace and (b) reproach 4 M धिक्कुत्रायम् 5 Ca ind means (a) anvācaya (joining a subordinate fact with a principal one) (b) samāhara (collective combination) (c) iteretaravaya (mutual Connection) and (d) samuccaya (aggregation) 6 Svasti ind means (a) blessing (b) welfare (c) merit and (d) benediction 7 M नेऽस्तु 8 At ind means (a) very, exceedingly and (b) above, surpassing 9 Svit ind implies (a) inquiry and (b) either or

तु^१ स्याद् भेदेऽवधारणे ।

तुदे (तु० उ० अ०) इ (३२१८०) भेदो विशेष — क्षोरामास तु पुष्टिकृन् । अवधारणे—भीमस्तु पाण्डवाना रौद्र ।

सकृन्^२ सहैकवारं चापि

एकवारम् । 'एकस्य सकृच्च' (५४१९) इति सुच् । सहार्थे—सकृद्यात्ति

^३आराद्दूरसमीपयोः ॥४॥

एतेराति , आरात् ॥४॥

प्रतीच्या चरमे पश्चात्^४

चरमे—पश्चाद्याति ॥

^५उताप्यर्थविकल्पयो ।

'उङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । क्त (३३१७४) । अप्यर्थं समुच्चये प्रश्ने [च] । समुच्चये—उत भीम उतार्जुन । प्रश्ने उत दण्ड पतिष्यति । विकल्पे—स्थाणु उत पुरुष ॥

पुन सहार्थयो शश्वत्^६

'शश प्लुतगती (भ्वा० प० से०) वत् । पुनार्थे पौन पुन्येशश्वद्याति । सहार्थे शश्वद् भुञ्जते ॥

साक्षात्^७ प्रत्यक्षतुल्ययो ॥ ५ ॥

प्रत्यक्षे—साक्षात्करोति । तुल्ये—इय साक्षात्लक्ष्मी ॥ ५ ॥

सेदानुकम्पासतापत्रिस्मयामन्त्रणे वत^८ ।

सेदे—अहो वत महत्कष्टम् । अनुकम्पाया—वत निस्वोऽसि^९ । सतोष—वत प्राप्ता सोता । विस्मय—वतातिवीर्योऽसि^{१०} । आमन्त्रणे—वत विसर (तरत) तोय [तोय] बाहा नितान्तम् ॥

1 Tu ind means (a) difference and (b) certianty 2 Sakṛt ind means (a) once and (b) together with 3 Ārit ind means (a) far and (b) near 4 Paścat ind means (a) west, westward and (b) lastly, finally 5 Uta ind means [a] association, connection [b] interrogation [c] alternative [d] doubt, uncertainty [e] amazement and [f] address 6 Sasvat ind, means [a] again and again [b] together with and [c] always 7 Sākṣat ind means [a] direct and [b] like, similar 8 Bata ind means [a] regret (alas) [b] compassion, pity [c] satisfaction, pleasure 9 M निरम्ब नि

10 M —वार्धोम ।

हन्त^१ हर्षेऽनुकम्पाया वाक्यारम्भविपादयो ॥ ६ ॥

हन्ते त । हर्षे-हन्त जीविता स्म । अनुकम्पाया-—पुत्र हन्त ते बालका । वाक्यारम्भे-‘हन्त ते कययिष्यामि’ (गीत १० १९) । विपादे-हन्त ता पथिकाङ्गना ॥ ६ ॥

प्रति^२ प्रतिनिधौ वीष्मालक्षणादौ प्रयोगतः ।

प्रथे (म्वा० आ० से०) इति । प्रतिनिधौ-प्रद्युम्न कृष्णा प्रति । वीष्माया-वृक्ष वृक्ष प्रतिसिञ्चति । लक्षणे-वृक्ष प्रति विद्योतने विद्युत् । आदिना इत्यभूताख्यानादौ ॥

इति^३ हेतुप्रकरणप्रकर्षादि^४ समाप्तिषु ॥ ७ ॥

एते क्तिच् (३ ३ १७४) इति । हेतौ-हन्तीति पलायते । प्रकरण प्रकार - हन्ती गौरश्च इति जाति । प्रकर्षे-इति गणिति , पाणिनिशब्द प्रकर्षात्प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्राच्या पुरस्तात्प्र^५थमे पुरार्थेऽग्रत इत्यपि ।

पूर्वस्मिन्पुरस्तान् । ‘अस्ताति च’ (५ ३ ४०) । पुरार्थे अतीते-पुरस्ताद् रामोऽभूत्^६ । अग्रतोऽर्थे^७-पुरस्तात्सेनानीर्याति ॥

यावत्तावच्च^८ साकल्येऽवधौ मानाववरणे ॥ ८ ॥

यत्परिमाणमस्य । साकल्ये-यावल्लब्ध तावदमुक्तम् । अवधौयावद्गङ्गा तावद्गच्छ । माने-याव [हत्त ताव] दमुक्तम् । अवधारणेयावदमत्र ब्राह्मणाना मन्त्रयस्व ॥ ८ ॥

1 Hanta ind means [a] joy [b] compassion [c] the beginning of a sentence and [d] grief 2 Prati ind means [a] a representative of [b] in each, in or at every [c] toward, in direction of and [b] with regard or reference to 3 Iti ind means [a] cause (expressed by ‘since’ or ‘because’) [b] description, of this nature [c] quotation [d] thus and [e] conclusion 4 B—वृक्षाणादि— Purastat and agratah ind mean [a] eastward [b] past time [c] foremost and [d] before, in front 6 M रामोभूत् 7 M अग्रतोर्थे 8 Yavat and tavat ind mean [a] totality [b] as long as [c] as much as and [d] as soon as

मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येऽप्यथो^१ अथ

मङ्गले—अथ परस्मैपदानि । आरम्भे—अथ शब्दानुशासनम् । प्रश्ने—अथ
[श] क्तोऽसि^२ मोक्तुम् । कात्स्न्यो—अथ क्रतून् ब्रूम । अर्थयते (चु० आ०
से०) डोडंश्च ॥

वृथा^३ निरर्थकाविध्यो

वृत्र थाक् । अविधिर्विध्यभाव । वृथादान नटादा ॥

‘नानानेको भयार्थया ॥ ९ ॥

उभयार्थे—नानापक्षावमप सशय ॥ ९ ॥

नु^४ प्रच्छाया विकल्पे च

प्रश्ने—को नु धावति । विकल्पे—भीमो नु अर्जुनो नु ।

पश्चात्सादृश्ययोरनु^५ ।

पश्चादर्थे—तमनुधावति । सादृश्ये—अनुकार ॥

प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु^६ ॥ १० ॥

प्रश्न—ननुपदिश्यसि । अवधारणे—नन्वद्य गच्छाम । अनुज्ञा इच्छा—नवादिश ।
अनुनयामन्त्रण—ननु चण्डि प्रसीद मे ॥ १० ॥

गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासभावनास्वपि^७ ।

गर्हायाम्—अपि स्तुयाद्बलम् । समुच्चय—भीमोऽर्जुनोऽपि^८ । प्रश्ने—अपियासि ।
शङ्कायाम्—अपि प्रसीदेत् । समावने—अपि शिरसा गिरि मिद्यात् ॥

उपमाया विकल्पे वा^{१०}

उपमाया—आशोविषो वा सक्रुद्ध ।

1 Atho and atha Ind mean [a] auspiciousness [b] beginning [c] interrogation [d] totality, entirety and [e] then, afterward 2 M क्तोमि 3 Vṛthā ind means [a] useless and [b] improper 4 Nana [b] ind means [a] different, manifold and [b] both 5 Nu ind means [a] interrogation and [b] alternative (or) 6 Anu ind means [a] after, behind [b] like, in imitation of 7 Nanu ind means [a] inquiry, interrogation [b] certainly [c] any desire and [d] pray or be pleased 8 Api ind means [a] contempt [b] and, also [c] interrogation [d] doubt, uncertainty and [e] possibility supposition 9 M भीमार्जुनोपि 10 Vā ind means [a] like and [b] or

सामि^१ त्वर्धे जुगुप्सिते ॥ ११ ॥

अर्धे—सामि समोलिताक्षा (क्षी) । जुगुप्सिते—सामि कृतमकृत स्यात् ॥ ११ ॥

अमा^२ सह समीपे च

सहार्थे—अमा वसतश्चन्द्रार्कावस्थाममावास्या । समीप अमा भवो मास ॥

क^३ वारिणि च मूर्ध्नि च^४ ।

जले—कञ्ज कमलम् मूर्ध्नि—कञ्जा केशा ॥

इवेत्यमर्थयोरेवम्^५

इवार्थे—अग्निरेव विप्र । इत्यमर्थे—एवमिदम् ॥

नून^६ तक्ऽथनिश्चये ॥ १२ ॥

तर्के—नूनमय विद्वान् । अर्थनिश्चये—नून गमिष्यामि ॥ १२ ॥

तूष्णीमर्थे सुखे जोषम्^७

तूष्णीमर्थे—जोषमास्व । सुखे—जोषमास्त जितेन्द्रियः ॥

किं^८ पृच्छायां जुगुप्सने ।

प्रश्ने—किं गतोऽसि^९ । जुगुप्सने—किं राजा या न रक्षति ।

नाम^{१०} प्राकाश्यसभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥ १३ ॥

प्राकाश्ये—‘हिमालया नाम नगाधिराज’ (कु० म० ११) । सभावने—
कथं नाम समेष्यति । सभाव्य स्मृति —स नामाय बन्धु । क्रोधे—ममापि नाम
परं पराभिभव । उपगमोऽङ्गीकार^{११}—एवमस्तु नाम । कुत्सने—को
नामायम् ॥ १३ ॥

-
- 1 Sami ind means [a] half and [b] contemptible
2 Ama ind means (a) together with and (b) near, close
to 3 Kam ind means [a] water [b] the hair and [c] the
mouth 4 B omits ण, and reads मूर्ध्नि for मूर्ध्नि 5 Evam ind
means [a] like, similar and [b] thus, so 6 Nūnam ind
means [a] probably, in all probability and [b] decidedly,
surely 7 Joṣam ind means [a] silently and [b] with ease
8 Kim ind means [a] enquiry and [b] censure 9 M १ तोसि
10 Nama ind means [a] named, called [b] probably,
perhaps [c] anger [d] acceptance and [e] censure 11 M
उपगमाद् वा ।

अल^१ भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ।

भूषणे—अलङ्कारः पर्याप्ति पूर्णता—अलमस्य धनम् । शक्ती—अलं
मल्लो मल्लाय । वारणे—अलमिति विस्तरेण ॥

हुं^२ वितर्के परिप्रश्ने

वितर्के - चैत्रो हु मैत्रो हुम् । [परि] प्रश्ने—हु स त्वं सुहृद् ॥

^३समयान्तिकमध्ययोः ॥ १४ ॥

ग्राम समया समीपे मध्ये चेत्यर्थः ॥ १४ ॥

‘पुनरप्रथमे भेदे

अप्रथमे—पुनरुक्तम् । भेदो विशेष —‘किं पुनर्ब्राह्मणा पुण्या’ (गीता
९.३३) ॥

नि^४ निश्चयनिषेधयोः ।

स्यात्प्रवन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा^५ ॥ १५ ॥

प्रवन्धे—उपाध्यायेन स्म पुराधोयते अविरतमपाठीत्यर्थः । चिरातीने—पुरा
भव पुरातनम् । निकटागामिके भविष्यदासन्ते—गच्छ पुरा देवो वर्षति, समनन्तरं
वर्षिष्यतीत्यर्थः । ‘यावत्पुरानिपातनयालंङ्’ (३ ३ ४) ॥ १५ ॥

ऊर्यूरी चाररी च विस्तारेऽङ्गीकृती त्रयम् ।

उररीकृत्य पट विस्तार्येत्यर्थः । आज्ञामुररीकृत्य ॥

स्वर्गे परे च लोके स्व^६

परलोके—स्वर्गतस्य ह्यपुत्रस्य ॥

1. Alam ind means [a] ornamenting [b] enough, sufficient for [c] a match for, equal to [d] prohibition and [e] useless 2 Hum ind means [a] doubt [b] interrogation and [c] aversion 3 Samyā ind means [a] near [b] in and [c] between 4 Punah ind means [a] again and [b] distinction 5 Nis ind means [a] surely and [b] without 6 Pura ind means [a] incessantly [b] formerly, in the old time and [c] shortly 7 Ūrari, ūri and urari ind means [a] extension and [b] acceptance 8 Svah ind means [a] heaven and [b] the next or future world

वार्तासभाव्ययो किल^१ ॥ १६ ॥

वार्तायाम्—जघान कस किल वामुदेव । समाध्य—अजुन किल विजेष्यते
कुरुन् ॥ १६ ॥

निषेधवाक्यालकारे जिज्ञासानुनये खलु^२ ।

निषेधे—खलु कृत्वा—भा कुरु, इत्यर्थ । वाक्यालकारे—अथा खत्वाहु ।
जिज्ञासाया—स खलु अधीते । अनुनये 'न खलु न खलु मुग्धे साहस कायमेतत्'
(नागानन्द० १०) ॥

समीपेभ्यत शीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभित^३ ॥ १७ ॥

अभितो ग्राम समीपे उभयत्र चेत्यर्थ । शीघ्रे—गच्छामित । साकल्ये—
व्याप्नोत्यभितो रज । अभिमुख्ये—आपतन्तमभितोऽरिमपद्यन् ॥ १७ ॥

नामप्राकाश्ययोः प्रादु^४

नाम्नि—विष्णोर्दश प्रादुर्भावा ॥

मिथो^५ अन्योन्य रहस्यपि ।

अन्योन्यार्थे परस्परायै । रहसि मिथो मन्त्रयते ।

तिरोन्तर्धो तिर्यगर्थे

अन्तर्धो—तिरोहितुः (त) । तिर्यगर्थे—तिर काष्ठ कुरु ॥

हा विपादशुगर्तिपु ॥ १८ ॥

विपादे—हाऽभ्यो^६ वन गत । शौवे—हा प्रिये जानकि । अतो—हा
हतोऽस्मि^७ ॥ १८ ॥

1 Kila ind means [a] verily [b] traditional saying and [c] probability 2 Khalu ind means [a] prohibition [b] grace to the sentence [c] inquiry [d] entreaty, Conciliation and [e] surely, indeed 3 Abhitah ind. means [a] near [b] on both sides [c] soon [d] entirety and [e] in front of 4 Praduh ind means [a] name and [b] appearance 5 Mithah ind means [a] mutually, reciprocally and [b] secretly 6 Tirah ind means [a] Concealment and [b] awry, Crookedly 7 Ht ind means [a] affliction [b] grief and [c] sorrow 8 M रवो 9 M रवो ॥

^१अहहेत्यद्भुते खेदे

अद्भुते—अहह प्रज्ञाप्रकर्षोऽस्य^२ । खेदे—अहह वयं हता ॥

हि^३ हेतावधारणे ।

इत्यव्ययेष्वनेकार्थवर्गः ॥ ४ ॥

अवधारणे—को हि हस्तगत पादगत कुर्यात् ॥

[इत्यव्ययेषु] अनेकार्थवर्गः^४ ॥४॥

चिरायचिररात्रायचिरस्याद्यादिचरार्थकाः ।

चिराय निर्धनो भूत्वा । आद्यशब्दान्चिरेण, चिरान्, चिरम्^५ ॥

मुहु पुन पुनः शब्दभीक्षणमसकृत्समा ॥ १ ॥

मुहुरादयः समानार्था^६ ॥ १ ॥

स्वाम्भटित्यञ्जसाहायसर्पादिद्राड्मड्भु च द्रुते^७ ।

‘स्रै पाके’ (म्वा० प० अ०) । सामकति । अक गती (म्वा० प० से०) ।
एते शीघ्रार्था^८ ॥

बलवत्सुष्ठुकिमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥

बलवदपि शिक्षितानाम् । विमुत ब्रह्मविनिमि । सुसित्तम् । अतीव धुधित ।
एते षड्, अतिशयार्था^९ ॥ २ ॥

पृथग्विनान्तरेणते^{१०} हिस्ड नाना च वर्जने ।

पृथग्देवदत्तादयम् । हिस्क् कर्मणा माक्ष, कर्मक्षय इत्यर्थः । नाना नारी
निष्फला लोक्याना^{११} ॥

यत्तद्यत्तस्ततो हेतौ

यज्जातासि तत्पूज्योऽमि^{१०} । यता जानासि^{११} ॥

1 Ahaha ind means [a] wonder and [b] regret, sorrow
2 M प्रज्ञाप्रकर्षो य 3 Hi ind means [a] for, because and [b]
surely, indeed 4 Late, longtime [3] 5 Repeatedly, again
and again [5] 6 B स्वाम्भटित्यञ्जम ह्ययद्राड्मड्भुमयादि द्रुते 7. Soon, at
once [7] 8 Very much, excessively [6] 9 Without [6]
10 M तत्पूज्योमि 11 Since, because [4]

असाकल्ये तु चिच्छन ॥ ३ ॥

कदाचिन् कथञ्चित् कुतश्चन एनौ असाकल्यार्थौ^१ ॥ ३ ॥

कदाचिज्जातु

न जातु काम कामानामुपमोगेन शाम्यति^२ ।

सार्धं तु साक सत्रा सम मह ।

पुत्रेण सार्धं यामि । सत्रा कलत्रैर्गार्हस्थ्यम् । पञ्च सहार्था^३ ॥

आनुकूल्यार्थक प्राध्वम्

प्राध्व कुरुध्व वृधा^४ ॥

द्व्यर्थके तु वृधा मुधा ॥ ४ ॥

मुग्धे मुधा ताम्यसि^५ ॥ ४ ॥

आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत च ।

स्थाणु उताहो पुरुष । किमुत रज्जु किमुत सर्प । किं रज्जु किं सर्प ।

किमु दद्यात् किमु हन्यात् । एवमेव^६ वर पुसामुत्तराज्यमुताश्रम ॥

तु हि च स्म ह वै पादपूरणे

न हि न हि करि कलमोऽयम्^७ । इति ह स्माहूराचार्या । षट्^८ ॥

पूजने स्वति ॥९॥

सु स्तुतम् । अति स्तुतम्^९ ॥१॥

दिवाहीति

‘दिवातनम्’ इति शब्देन दिवार्थं सप्तम्यन्त इति सूच्यते^{१०} ॥

अथ दोषा च नक्त च रजनाविति ।

नक्त चर । रजनौ रात्रौ^{११} ॥

तिर्यगर्थे साचि तिरोऽपि

साचि लोचनयुग नमयन्ती^{१२} ॥

1 Indefinitely, incompletely [4] 2 At any time [2] 3 With, together with [5] 4 Favourably, suitably [1] 5 In vain, uselessly [2] 6 Either., or [७] 7 M कलमयम्
8 Expletory indeclinables [6] 9 Praise, applause [2]
10 In day [2] 11 In night [2] 12 Crookedly [2]

अथ सबोधनार्थका ॥६॥

स्युः पाट् व्याडङ्ग हे हे भो

पट् सबोधनाया ^१ ॥

समया निकषा हिरुक्

लङ्का निकषा हनिष्यति । समया निकषा हिरुक् त्रय समीपार्था ^२ ॥

अतर्किते तु सहसा

अतर्किते अविचारिते—'सहसा विदधीत न क्रियाम्' (किराताजुनीयम्, २ ३०) ^३ ॥

स्यात्पुरः पुरतोऽग्रत ॥७॥

पुरार्था त्रय ^४ ॥७॥

स्वाहा देवहविर्दाने श्रोपडवौषड् वषट् स्वधा ।

हविषो दाने—अग्नये स्वाहा । अस्तु श्रोपड् वषड् इन्द्राय । पितृभ्य स्वधा ^५ ॥

किञ्चिदीपन्मनागल्पे

मनाग् मृद (दु) । [त्रय] अल्पार्था ^६ ॥

प्रेत्यामुत्र भवान्तरे ॥८॥

अन्यो धन प्रेत्य गतस्य भुङ्क्ता । इहामुत्र च मोदते ^७ ॥८॥

व वा यथा ^८ तथैवेव साम्ये

शात्रव वपुर्यश । केचित्तु वतु वन् इति पठन्ति । 'पश्चिनी' वान्यरूपाम्
(मेघ० २ २३) । शारदाभ्रमिव पेल्वमायु । यथार्क [एव क] र्ण ^९ ॥

अहो हीति ^{१०} विस्मये ।

अहा आश्चर्यम् । हत विधिलुलिताना ही विचित्रो विपाक ।' (शिशुपाल०
११ ६४) ॥ ^{११}

मौने तु तूष्णीं तूष्णीक (क)।

मौनमात्रे तूष्णीम् । विशिष्टे मौन तूष्णीकम् । तूष्णीम् वाम् लोपश्च ^{१२} ॥

1 Vocative indeclinables [6] 2 Near [3] 3 Suddenly, all at once [1] 4 Before, in front [3] 5 Exclamatory indeclinebles used in offering oblation to gods [5] 6 Little slighty [3] 7 The next world or the life to come [2] 8 K वद्वा तथा 9 As like [6] 10 B ही च, 11 Surprise wonder [2] 12 In silene, silently [2]

सद्य सपदि तत्क्षणे ॥९॥

सद्य पतति मामेन ॥९॥^१

दिष्ट्या समुपजोष चेत्यानन्दे

दिष्ट्या पुत्रो जात समुपजोष वर्तते^२ ॥

अथान्तरेऽन्तरा ।

अन्तरेण च मध्ये स्थु

आवयारन्तरा हरि^३ ॥

प्रसह्य तु हठार्थकम् ॥१०॥

प्रसह्य हरति चौर ॥१०॥^४

युक्ते द्वे साप्रत स्थाने

न साप्रतमिदम् । स्थान प्रश्न । इद द्वय युक्तार्थकमित्यर्थ^५ ॥

अभीक्ष्ण शश्वदनारते ।

अनारत अविरत^६ ॥

अभावे नह्यनो नापि

न हि प्रयोजनापेक्ष प्रेम । अविप्र इव मापसे, विप्रवन्न व्रूष इत्यर्थः । नो जानीम । न हन्यात् ॥^७

मास्म माल च वारण ॥११॥

वास्म करो । मा कार्षी । अल रादनेन ॥११॥^८

पश्नान्तरे चेद्यदि च

सन्नश्चदमृतेन किम् । यदि खलास्तत्कालकूट मृषा ॥^९

तत्त्वे त्वद्वाञ्छसा द्वयम् ।

अदा पुरुष । अञ्जसा वक्ति माधु ॥^{१०}

प्रकाशे^{११} प्रादुरावि स्यात्

प्रादुरासीत् ॥^{१२}

1 Instantly, immediately [2] 2 To [2] 3 Between [3] 4 Forcibly, Violently [1] 5 In the right or proper place, properly, rightly [2] 6 Constantly [2] 7 Not, no [4] 8 No need of no use of, (Expressing prohibitive farce) [3] 9 It, in case [2] 10 Truly [2] 11 B प्रकाशे 12 Before the eyes Openly or Evidently [2]

ओमेव परम मते ॥१२॥

मनमभ्युपगम । [ओ] कुरु । एव कुरु । परम तत्रावसम् ॥१२॥^१

ममन्ततस्तु परित सर्वतो विष्प्रगित्यपि ।
समन्तो धावति ॥^२

अकामानुमतौ कामम्

अकामे—आदावनिच्छाया पश्चादङ्गो [कारे]—काम करोमि ॥^३

असूयोपगमेऽस्तु च ॥१३॥

असूयायाम् अस्तुकार । अङ्गीकारे—एवमस्तु को दोष ॥१३॥^४

ननुच स्याद्विरोधोक्तौ

ननुच क शब्द ॥^५

कच्चित्कामप्रवेदने

कामप्रवेदनमिष्ट [प्र] श्न —कचिज्जीवति ॥^६

नि पम दु पम गह्वे

नि पम वक्ति मूर्खं, कालानुचितमित्यर्थ । निष्क्रान्ता दुष्टा समाश्च समा
वत्सरा यत्र । तिष्ठद्गुप्रभृतित्वात् (२११७) अव्ययत्वम् ॥^७

यथास्वं तु यथायथम् ॥१४॥

यथास्व यथास्वीयमित्यर्थ ॥१४॥^८

मृषा मिथ्या च वितथे^९

यथार्थं तु यथातथम् ।

‘तथा’ इति सत्यमनतिब्रम्य यथातथम् ॥^{१०}

स्युग्व तु पुनर्वैचेत्यप्रधारणवाचकाः ॥१५॥

एवमेतन् । आत्मा सर्वं तु पश्यति । विप्र पुन पूज्य । गुरुर्या वक्ति मोक्षो
वा । स्वगव सर्वं जानाति ॥ १५ ॥^{११}

1 Acceptanced (Expressed as 'well' 'yes') [2] 2 From every side, all around or on all sides [4] 3 Acceptance followed by unwillingness [1] 4 Envious acceptance [1] 5 Objection [1] 6 Interrogation (expressed as 'I hope') [1] 7 Improperly [2] 8 Each his own, respective [2] 9 Falsely, wrongly [2] 10 Exactly, precisely [1] 11 Surely or decidedly [5]

प्रागतीतार्थक नूनम्

‘प्राक्’ इति प्रतीतार्थे प्राक् कृतम् ॥^१

नूनमवश्य निश्चये द्वयम् ।^२

सवद्वर्षे,^३ अवरे त्वर्वाग्^४ आमेवम्^५

अङ्गीकारार्थे—आम् कुम् ।

स्वयमात्मना ॥१६॥^६

अल्पे नीचैः

नीचैवाति ॥^७

महत्युच्चै^८ प्रायो भूम्नि

भूम्नि बाहुल्ये ॥^९

अद्भुते शनै ।

अद्भुते आशीघ्राणे ॥^{१०}

सना नित्ये

सनातन ॥^{११}

बहिर्वाह्ये

बहिर्गच्छ ॥^{१२}

स्मातीते

वक्ति स्म ॥^{१३}

अस्तमदर्शने ॥१७॥

अस्त गत ॥ १७ ॥^{१४}

अस्ति सत्त्वे

अस्ति क्षीरा गो ॥^{१५}

रुपाकायु

कोपनोक्तौ^{१६}—उ सैवास्मि तव प्रिया ॥^{१७}

1 Previously, in the east [1] 2 Verily, certainly [2]
3 year [1] 4 Afterwards (the posterior time) [1]
5 yes [2] 6 Oneself [1] 7 Low, small, short or gently
[1] 8 High, verymuch, greently [1] 9 Mostly [1]
10 Slowly [1] 11 Always, perpetually [1] 12 Outside,
out of [1] 13 Denoting past tense [1] 14 Disappearance
[1] 15 Being, existence [1] 16 m कोपनाक्ती 17 Wrathful
statement [1]

ॐ प्रश्ने

‘उड् शब्द’ क्विप्, मुक् । रूपत्येव—ॐ न जानासि स्वार्थम् । ऊया तन्तुसन्तान’
(म्वा० आ० स०) मुक्प्रत्ययः ॥^१

अनुनये त्वयि ।

इण् (न्), इ (उ० ४ ११७) अपि । अप्ययि साहसकारिणि ॥^२

हुं तर्के स्यात्

स्याद्वायु ॥^३

उषा रात्रेरवसाने

उपसि उत्थाय ॥^४

नमो नतौ ॥१८॥

नमस्ते ॥ १८ ॥^५

पुनर्थेऽङ्ग

मूर्खोऽप्यादत्तं व्य * विमङ्ग विद्वान् कि पुनरित्यर्थ ॥^६

निन्दाया दुष्टु सुष्टु प्रशसने ॥

‘अपदु सुपु स्थ’ (उ० १ २५) कु ॥^७

साय साये

सायते क्षीयते साय ॥^८

प्रगे प्रातः प्रभाते

प्रगतनो वायु ॥^{१०}निकृपान्तिके ॥१९॥^{११}

परुत्परार्येपमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ।

पूर्वे वर्षे परत् । पूर्वतरे वर्षे परारि । ‘प्रति’ इत्यस्य गच्छतीत्यर्थ । वर्तमान
वर्षे एवम् । ‘मद्य परत्परारि’ (५ ३ २२) इति साधव ॥^{१२}

1 Interrogation [1] 2 Entreaty or solicitation (expressed as ‘I pray’) 3 Supposition or conjecture [1] 4 Dawn, morning [1] 5 Bow, salutation [1] 6 M मूर्खोऽप्यादत्तं व्य 7 How much more, how much less [1] 8 Blame, applause [1 each 9 Evening [1] 10 At day break, early in the morning [2] 11 Near, Close by [1] 12 the last year, the year before last, the present year [1 each]

अद्यात्राहि

यस्मिन्नहनि, अद्य ॥^१

अथ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥२०॥

तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युराद्य ।

पूर्वेऽह्नि पूर्वेद्यु । आदिशब्दादुत्तरेद्यु, अपरेद्यु ॥ २० ॥ अधरेद्यु, अन्येद्यु,
अन्यतरेद्यु., इतरेद्यु. ॥^३

उभयद्युश्चोभयेद्युः

उभयोरह्नोरुभयेद्यु. । '[द्यु]श्चोभयाद्वक्तव्य.' (वा० ५३२२) ॥^४

परे त्वहि परे यवि ॥२१॥

परस्मिन्नहनि ॥ २१ ॥^५

ह्योऽतीते

अतीतेऽह्नि^६ ह्य. ॥^७

अनागतेऽह्नि श्व परश्च परेऽहनि ।

स्वादिनात्परमहः परस्व ॥^८

तदा तदानीम्

तस्मिन्काले तदा ॥^९

युगपदेकदा

युगं पद्यते तस्मिन् युगपत् ॥^{१०}

सर्वदा सदा ॥ २॥

सर्वस्मिन्काले ॥^{११}

एतर्हि मप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ।

अस्मिन्काले । 'इदमो हिल्' (५.३.१६) । अधुना, इदानीम् । 'एतेतो
रयो' (५.३.४) । मप्रत्येव साम्प्रतम् ॥^{१२}

1. To-day [1] 2. M. पूर्वेऽहि 3 Yeasterday, tomorrow on the following day, on the other day, on either of two days and another day [1 each] 4. Both days [2] 5 The other day [1] 6 M. कालेऽह्नि 7. Yeasterday [1] 8. Tomorrow and the day after tomorrow [1 each] 9. Then or at that time [2] 10 Simultaneously or all together [2] 11. Always or all the time [2] 12. Now, at present or at this time [5].

दिग्देशकाले पूर्वादि प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ २३ ॥

इत्यव्ययवर्गः ॥ ५ ॥

प्राच्या दिशि प्राचि देशे काले वा—प्राग्वसति । प्राच्या दिश प्राची दिक् ।
‘—मत्तमीपञ्चमोप्रथमाभ्यो दिग्देशकात्तेष्वस्ताति’ (५ ३ २७) ॥ २३ ॥

इत्यव्ययवर्गः ॥

सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः ।

अनुक्ते संग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोन्नयेत् ॥ १ ॥

इह, अस्मिन् लिङ्गसंग्रहवर्गे लिङ्गमूहेत् । सन्नादयः सन्वय-[*] जादयः ।
तदन्तर्लिङ्गं [सहित] कार्यविधायकानिमूनाणि ‘स्त्रिया त्तिन्’ (३ ३ ९४),
‘नपुसके भावे क्त’ (३ ३ ११४) इत्यादीनि, यैश्च सन्नादयः कृदादयश्च
जायन्ते तैः शास्त्रैः । गोवलीवर्दन्यायेन सुब्धातुनाना कृदन्तात्पृथगुदाहरण
चाध्यम् । सुब्धातुर्जयंथा—‘अ प्रत्ययात्’ (३ ३ १०२) ‘ण्यासथन्यो युच्
(३ ३ १०७) ; कृद्वृत्तिर्जयंथा—‘स्त्रिया त्तिन्’ (३ ३ ९४), ‘पुसि सज्ञाया
घ—’ (३ ३ ११८) । तद्धितवृत्तिर्जयंथा—तत्त्रीडाया प्रहरण चेन्मौष्टादि ।
समासवृत्तिर्जयंथा—अदन्तो द्विगु स्त्रियामिष्ट । शास्त्रेण यथा—स्त्रियामीदृद्विरा-
मैकाच् । कथमुन्नयेत् ? इत्याह—संकीर्णवदिति, यथोक्तं प्राक्—‘प्रकृतिप्रत्ययार्थाय
संकीर्णं लिङ्गमुन्नयेत्’ (अ० को० ३.२१) इति । प्रकृत्या, यथा—‘अर्धर्चा
पुसि च’ (२४ ३१) इति । प्रत्ययेन, यथा—स्त्रिया त्तिन्’ (३ ३ ९४) ।
अर्थद्वारेण यथा—स्थ्यादोनाम् ॥ १ ॥

लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यथाधाधितः ।

प्रागुक्तानां लिङ्गानां शेषविधिसंज्ञाऽयम् । वर्गो ज्ञेयः, यो विशेषैरपवादैर
चाधितः । स उत्सर्गत्वाद्व्यापकः यथा—असन्नन्तं पुसि, ‘चन्द्रमा’ इत्यादि ।
अस्यापवादः—द्वयञ्जमसन्नन्तं कर्त्तव्यं, यस्तेज इत्यादि ॥

स्त्रियामीदृद्विरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम् च ॥ २ ॥

ईदन्तगूदन्तचैकस्वरं स्त्रीलिङ्गं भवति, थो, धी, भू, भू । यानिनां,
सत्सहितानां प्राणिनां यन्नाम तस्त्रिया, यथा—माता स्वसा, योषिन्, वानरी ॥ २ ॥

नाम विद्युन्निशात्रल्लीरीणादिभूतदीह्वियाम्

विद्युदादीनां नाम स्त्रियाम् । विद्युन्, तद्विन् । निशा, रात्रि । वल्ली, वीर्यम् ।

वीणा, परिवादिनी । वीणाग्रहण चिन्त्यफलम्, विपञ्चीत्यादडोव्, क्षत्वा-सद्धे-
पक्षीग्रहणमपि । दिक्, ककुप् । भू, कु । नदी, सरित् । ह्री, लज्जा ॥

अदन्तैर्दिगुरेकार्थं

अकारान्तं शब्दं सह यो द्विगुरकार्थं समाहारस्त्रियाम् । तयाणां लाकानां
समाहारस्त्रिलोकी । एकार्थं किम् ? पञ्चकपाल, पञ्चकपालौ ॥

न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥

स द्विगु पात्रयुगादिभिरुत्तरपदैर्घटितश्चेन्न स्त्रियाम् । पञ्चपात्र, चतु-
र्युगम् ॥ ३ ॥

तत्त्वृन्दे येनिरुध्यत्रा वैरमैथुनकादिभुन् ।

स्त्रीभाषादावनिक्तिण्वुल्णचक्ण्वुच्यव्यजिब्वड्-शा' ॥ ४ ॥

उणादिषु निरुरीश्च ड्यायूडन्त चल स्थिरम् ।

तलप्रत्ययान्तम्, गोर्भावो गोता । समूहार्थं यादिप्रत्ययान्ता, पाशानां समूह
पाश्या । 'इति [त्र] कट्यचश्च' (४ २ ५१), खलिनी गोत्रा, रथकट्या ।
'द्वन्द्वाद्भुन् वैरमैथुनिकयो' (४ ३ १२५), अश्वमहिषयोर्वैरमश्वमहिषिका ।
अत्रिमरद्वाजयोर्मैथुनप्रयोजने विवाह, अत्रि [म] रद्वाजिका । 'विवाह वैरमित्यर्थं'
इत्यये । दण्डव्यवसर्गयाश्च' (५ ४ २), द्वौ द्वौ पादौ द्विपदिका दण्डित । द्व-
मनाज्ञादिभ्यश्च (५ १ १३३) इति वुञ्-शि (शै) प्योषाध्यायिका । 'स्त्रि-
याम्—' (३ ३ ९४) इत्यधिकृत्य भाव कर्तरि च ये अयादिप्रत्ययान्तास्त
स्त्रियाम् । 'आक्रोशे नज्यनि' (३ ३ ११२)—अजननिस्त्र भूयात् । स्त्रिया क्तिन्'
(३ ३ ९४)—कृति । 'रोगाख्याया ण्वुल्बहुलम्' (३ ३ १०८)—प्रवाहिका ।
'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' (३ ३ ४३)—अन्याय व्याक्राशन व्याक्रोशो वर्तते ।
'णच्' स्त्रियामन्' (५ ४ १४) ॥ 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच' (३ ३ १११)—
मवन शायिका । 'व्रजयजो [भावे] क्यप्' (३ ३ ९८)—व्रज्या, इज्या । 'प्यासयन्यो
युच्' (३ ३ १०७)—कामना । 'प्रस्ताख्यानयोरिञ्च' [चाद्रमू०]—का
कारिमकार्पा । पिद्धिदादिभ्योऽङ्' (३ ३ १०४)—त्रपा, मिदा । 'अ प्रत्ययान्'
(३ ३ १०२)—चिकीर्षा । 'कृञ् श च (३ ३ १००)—क्रिया ॥१॥ उणादौ
न्यन्त इदतस्त्रियाम्—रगानि, अरणि, अल्पा जम्बू लक्ष्मी । इधन्तमावन्तमू-
डन्त चल विगप्यलिङ्ग स्थिर नियतलिङ्ग च स्त्रियाम् । 'चर जङ्गम स्थिर
स्यावरम्' इत्यये ॥

तत्क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाल्लवा णदिक् ॥५॥

मुष्टि प्रहरणमस्या क्रीडाया मौष्टा । पाल्लवा प्रहरणमस्या पाल्लवा ।
'तदस्या प्रहरणमिति क्रीडाया ण' (४२५७) । 'णदिक्' इति णप्रत्ययस्य
दिगुदाहरण न तु परिगणन तेन दाण्डा, मौमलेत्याद्यपि ॥५॥

घञो वः सा क्रियाऽस्यां चेदाण्डपाता हि फाल्गुनी ।

श्यैनंपाता च मृगया तैलपाता स्वधेति दिक् ॥ ६ ॥

'घञ साऽस्या' क्रियति व' (४२५८) घञ, घञन्तात् क्रियावाचिनो-
ऽस्यामित्यर्थे' व स्यात्तदन्त स्त्रियाम् । दण्डपातोऽस्या' तिथौ वर्तते दाण्डपाता ।
श्येनपातोऽस्या', मृगयाया वर्तते श्येनपाता । तिलपातोऽस्या' स्वधाया वर्तते ।
'दिक्' इति, तेन मासलपाता भूमिरित्यादि ॥ ६ ॥

स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिर्विवक्षापचये यदि ।

अपचये अल्पत्वे यदि विवक्षा तदा मृणाल्यादय स्त्रीलिङ्गा । मृणाली,
तटी, मठी । 'काचिन्' इत्यनेन सर्वत्र स्त्रीत्वविवक्षा नेति सूच्यते ॥

लङ्का शेफालिका टीका घातकी पञ्जिकाढकी ॥ ७ ॥

लङ्कने लङ्का, रावणपुरी । लङ्क आस्वादने' [चुरादि] । पृषोदरादित्वात्
(६३१०६) नुम् । शेते शेते फालयति शेफालिका 'निर्गुण्डी' । टीक्यतेऽर्थो
ऽनया' टीका, वृत्ति । 'टीकृ ग्नी' (भ्वा० आ० से०) । घातु करोति ।
पिञ्जन्तात् (वा० ३३२६) क्वुन् (उ० २३२), घातकी । 'घवई' इति
प्रसिद्धो वृक्ष । पिञ्ज्यतेऽर्थोऽस्या' पञ्जिका, विषमपदव्याख्या । 'पिञ्जि माभार्य'
(चु० उ० से०) । पृषोदरादित्वादे—(६३१०९) रत् । आढीक्यते आढकी,
ब्रीहिविशेष ॥ ७ ॥

सिधका सारिका हिक्का प्राचिकालका पिपीलिका ।

तिन्दुकी रुणिका भङ्गी' सुरङ्गा सूचिमाढयः ॥ ८ ॥

सिध्यत सिधका । 'सीय' इति प्रसिद्धो वृक्ष । 'पिपु गत्याम्' (भ्वा० प०
से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् । क्षिपकादिच्चार (वा० ७३५०) इत्वं
न । सरति सारिका । ण्वुल् पक्षभेद । 'पक्षिभेद' इत्यन्य । 'हिक्क' अक्षकी

1 M सास्या 2 M —वाचिनोस्यामित्यर्थे 3 M दण्डपातोस्या 4 M
श्येनपातोस्याम् 5 M तिलपातास्या 6 M टीक्यतेर्थोनया 7 M पिञ्ज्यते
र्थोस्या 8 B and K भङ्गी ।

शब्दे' (म्वा० प० से०) । हिकका । ऊर्ध्ववातप्रवृत्तौ शब्दविशेष । 'हुचकी' लोके । प्राचति प्राचिका । 'अच (चु) गतौ' (म्वा० उ० से०) । 'वनमक्षिका' इत्यके । 'पक्षिभेद' इत्यन्ये । ऋच्छति उत्था, तेज पुञ्ज । 'शुकवल्कोल्का' (उ० ३ ४२) इति साधु । 'लूक' इति लोके । अपि पीत्यत । 'पील प्रतिष्टम्भे' (म्वा० प० से०) । वल्मीककृमि पिपीलिक पुमानपि । 'चिउटा' लोक । तिम्यति तिन्दुको । 'तिम आर्द्रोमावे' (दि० प० से०) । बाहुलकादुगादि । 'तेन्दु' इति प्रसिद्धो वृक्ष । कणति कणिका, सूक्ष्मकण । 'कण गतौ' (म्वा० प० से०) । मङ्गस्य करण मङ्गि, विच्छित्ति । प्यन्तात् (वा० ३ १ ३६) 'अच इ' (उ० ४ १३८) । मृष्टु रज्यतेऽस्याम्^१ । 'रञ्ज रागे' (म्वा० प० अ०) । घत्र । 'चजो —' (उ० ३ ५२) इति कु । सुरङ्गा तिर्यक् । मूखात् सूच्यते-
जन्या^२ सूचि, सीवनी । माढि कवचम् । 'मह (म्वा० प० स०) वितनि (३ ३ ९१) ढत्वादी माढि' इत्यन्ये ॥ ८ ॥

पिच्छाप्रितण्डासाकिन्यश्चूर्णि शाणी द्रुणी दरत् ।

साति कन्या तथासन्दी नाभी रासभापि च ॥ ९ ॥

पिच्छयने । 'पिच्छ बाधे' (चु० प० स०) । पिच्छा शान्मलिनिर्यास । आवामश्च । वितण्ड्यतेऽन्या^३ । 'तडि आघाते' (म्वा० आ० से०) । प्रितण्डा स्वपक्षस्यापनाहीना जल्प । काकमनिति । 'अन प्राणन (अ० प० स०) । केचिन्मूर्धन्य [काकिणी] पठन्ति । 'काकिनी' नाम विशति कपदा । चूर्णस्य 'तत्कराति—' (वा० ३ १ २६) इति प्यन्तात् 'अच इ' (उ० ४ १३८) । 'चूर्णिर्माष्यम्' इत्यये । क्षणस्य विकार । शाणो निवप । द्रुणनि । 'द्रुण गतौ' (तु० प० से०) । व (३ १ १३५) । 'जाते —' (उ० १ ६३) इति डीष् । द्रुणी कर्णजलोका । दीर्यते । 'शूद्रमसाज्दि' (उ० १ १३०) । दरत्, म्लेच्छजाति । 'ऊतियूति—' (३ ३ ९७) इत्यादिना साति साधु । 'सातिर्दानावसानयो' [हैम २. २०९] । वम्यने वया । आस्यतेऽस्याम्^४ । 'अब्दादयश्च' (उ० ४ ६८) इति साधु । आसन्दी पीटिका । नम्यतजन्या^५ । नम हिंसायाम् (म्वा० आ० से०) ॥ ९ ॥

झल्लरी चर्चरी पारी होरा लट्वा च सिध्मला ।

लाभ्रा लिता च गण्डूपा गृधमी चममी ममी ॥ १० ॥

इति स्त्रीलिङ्गशेष

झल्लरी पाद्यभेद । वम्यने चर्चरी, हयग्रीवा । पारयति पारी पानभागम् ।

१ M रज्यतेऽस्याम् २ M सूच्यतेऽन्या ३ M वितण्ड्यतेऽन्या ४ M

शूद्रमसोदि ५ M आस्यतेऽस्याम् ६ M नम्यतेऽन्या ।

होलति होरा लग्नम् । 'हुल हिसादौ' (म्वा० प० से०) । लटति । 'ल
बाल्ये' (म्वा० प० से०) । 'अशुप्रपिलटि—' (उ० १११२) इति वदुः ।
लट्वा पश्चिमेदः फलभेदश्च । सिध्मला पामा । लाक्षा जतु । लिक्षा युका
गर्म । 'गण्डश्च (उ० ४७८) इत्युपन् । गण्डूपा अ (आ) स्यचुलुकम् ।
गृध्रमपि स्यति । जङ्घाया पीडाविशेषः । चम्यते चमसी मापादिपिष्टम् । मभी
रञ्जनी ॥ १० ॥

इति स्त्रीलिङ्गशेषः ॥

पुंस्त्वे सभेदानुचरा सपर्याया सुरासुरा ।

स्वर्गयागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालासिशरारयः ॥ ११ ॥

सुरासुरयोरे विशेषा अनुचरा पर्यायश्च ते पुंसि । सुरा देवा इदो
विडोजा शत्रो रवि विष्ण्वनुचर — जयो विजय इत्यादि । अमुरेषु—दैत्या
दानवा, तद्विशेषा—विरोचन, बलि । स्वर्गादयः सभेदा सपर्याया पुंसि ।
स्वर्गे—नाक, त्रिदिव । यागे—मख, व्रतु । यागविशेष—अग्निष्टोम, सोम ।
अद्रि पर्वत तद्विशेषो मेरु । मेघो घन । विशेष पुष्करावत । अब्धि समुद्र ।
विशेष क्षीरोद । द्रु वृक्ष । विशेष । विशेष—आम्र । काल समय ।
विशेष—क्षण । असि खड्ग । विशेषो नन्दक । शरो बाण । अरि
शत्रु ॥ ११ ॥

करगण्डौष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनसस्तनाः ।

अह्नाहान्ता ह्वेडभेदा रात्रान्ता प्रागसख्यका ॥ १२ ॥

कर हस्त । गण्ड कपोल । ओष्ठ, अधर । दोर्धाट्ट । दन्ता रदन ।
कण्ठो गण । सायाह्न, मध्याह्न उत्तमाह्न । 'राजाह्न सखिम्य टव'
(१४.९१) । अह्नोऽह्न^१ एतम्य' (५४८८) । [ह्वेडभेदा] विषभेदा पुंसि—
गरल काठकूट । कर्कोवेऽपि^२ प्रागुक्ता । प्रचुरप्रयोगार्थं चेहोक्ति । असस्यापूर्वं
रात्रान्त पुंसिग्रहारात्र । सख्यापूर्वं तु पञ्चरात्रम् ॥ १२ ॥

श्रीप्रेङ्गाशाश्च निर्यासा अमन्नन्ता अवाधिता ।

कशेज्जतुवस्तूनि हित्वा तुरगिरामका ॥ १३ ॥

श्रावष्ट सर्जरत्न । निर्यासा वृक्षद्रव । अमन्नन्ताश्च अपवादेनावाधिता
पुंसि—पुरोधः, उग्रता । अवाधिता इति किम् ? यादाभि जडजन्तव, इदं लोम ।

द्वयच्, अक (क) मस इत्याद्यपवादो वक्ष्यते । कसे (से) वर्दीनि वर्जयित्वा त्वन्ता रुशब्दात्ताश्च पुसि-सक्तु , धातु ,^१ कुरु , मह । 'कसेरु' जलकन्दविशेष । जतु लाक्षावस्तुपदार्थं । 'तु' 'रु' एतौ विरामे येषां ते ॥ १३ ॥

कपणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ ।

पथनयसटोपान्ता गोत्रारयाश्चरणाह्वया ॥ १४ ॥

ककारादय उपान्त उपधाया येषां त अदन्ता पुसि । क-कुल्क , वा (व) राटक । प-वृक्ष । ण-क्षण [भ] कुम्भ , कलम । [म-] धूम , वाम । [र-] वर , अङ्कुर । सृष , सृपं । शपथ , सार्थ । नन्दन , फल । तनय , व्यय । दासः , सारस । कट , पटः । गोत्रारया अपत्यप्रत्ययान्ता-गार्थं , वाशिष्ठ इति न सन् अपत्यप्रत्ययान्ता ' (अ० वा० ३५३७) इत्यनेन पुनरुक्तिप्रसङ्गान् । तस्मादगोत्रस्यादिपुरुषा गौतम , भरद्वाज इत्युदाहर्यम् । चरणाह्वया शाखाध्यायिन , छदोग ॥ १४ ॥

नामन्यकर्तरि भावे च घञञन्तङ्णद्याथुच ।

ल्युः कर्तरीमनिजभावे को घोः कि प्रादितोऽन्यतः ॥ १५ ॥

नाम्नि सज्ञायाम्, अकर्तरि कारके भावे चार्थे घञन्तादय पुसि । प्रसीदन्त्य-स्मिन्प्राप्ताद । प्रक्रियत प्राकार । 'अकर्तरि च कारके सज्ञायाम्' (३३१९) घञ् । भावे-पाव , त्याग । अच्-जय , चय । 'एरच् (३३५६) अप (५)-वर , स्त्र । 'ऋदारप्' (३३५७) । नच्-यज्ञ , यन्न । 'यजयाच्-' (३३९०) । इति नङ् । ण 'न्यदन न्याद । 'नौ ण च (३३६०) इति ण । घ 'गोचर , निगम । 'पुसि सज्ञायाम्-' (३३११८) घ । अयुच्-स्वययु , वेपयु । 'द्विनोऽयुच्' (३३८९) । नन्दयतीति नन्दन । रमयति रमण । 'नदिग्रहि-' (३१.१३४) इति कर्तरि ल्यु । इमनिजन्ता पृथानां प्रथिमा । भावे किम् ? तरिमा । 'पृष्ठी' आणादिक इमनिच् । एतच्च 'तुन कर्तयमनायाम्' [अ०को०, ३.६४५] इत्ययं सिद्धम , तस्माद्भावे इति नास्य विशेषणेषु भाव वप्रत्ययान्त-पुसि-आगूनामुत्थानमासूत्या घर्तते, 'गुनि स्थ' (३२४) इति याग (म) विमागान् । प्रादरन्तस्मान्न गुरुन्ता ररा घा पुसिजकम्पनर विप्रचय पुसि-निधि , सधि । 'उपसर्गे द्या वि' (३३९२) । अदिप्र , इदुधि । 'कर्मव्यधिरण च' (३३६४) इति रि ॥ १५ ॥

द्वन्द्वेऽश्ववडवाचश्चवडवा न समाहृते ।

कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽय पूर्वकोऽपि च ॥१६॥

अश्वश्च वडवा च अश्ववडवो, अश्ववडवा । समाहारे तु-अश्ववडवम् ।
सूर्यादिपूर्वक कान्तराज्य पुसि सूर्यकान्ता, चन्द्रकान्त, अयस्कान्त ॥१६॥

वटकश्चानुवाकश्च रल्लकश्च कुडङ्गक ।

पुह्वो न्युह्वः समुद्रगश्च विटपट्टघटाः खट ॥१७॥

वटन्ति । 'वट वेष्टन' (म्वा० प० से०) । वटको मासपिष्टविकार । अनुवाक
मन्त्रसमूह । रल्लक पद्मकम्बल । कुट कौटिल्य' (तु० प० स०) । कुट
अङ्गमस्य । कुडङ्गको वृक्षलतागहनम् । पुसा खन्यत । पुह्व [काण्ड] मूलम् ।
न्युह्वति । 'यज्ञकर्मण्यजपन्युह्व— (१ २ ३४) इति निर्देशादीर्घ । न्युह्व
आकारा षोडश । समुद्रगक सपुटक । विट कामुकानुचर । 'पट गती' (म्वा०
प० से०) पट्ट उ [ऊ] णोपादि । 'धन शब्दे' (म्वा० प० से०) । नस्य
ट, धट, तुला । खट तृणम् ॥१७॥

कोट्टारघट्टहट्टाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डवत् ।

गड्डः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः ॥१८॥

कुट्यते । कोटो दुर्गम् (गं) । अरश्चक्रावयवसदृशं वाण्टं घट्यते अरघट्ट ।
कूपाज्जलनिस्सारणार्थं घटीयन्त्रमित्येके । 'बृहत्कूप इति स्वामी । केचित्कोट्टार
इति चिच्छन्दन्ति । 'कोट्टारो नागरे कूपे पुष्करिण्या च पाटके' इति रमस, [मदिनीट्ट
१३३ १४४, विश्वश्च १३९ १७७] 'हट दीप्ती' (म्वा० प० से०) ट, ह ।
आपण । पिण्डयते । पिण्डो ग्रास । गौड गुडक, जातिविशेष । पिचण्ड उदरम्
,—पिचण्डवत् पुसि' इत्यन्वय । गड्ड, गलरागविशेष । करे अण्ड इव करण्ड ।
समुद्रगक । लगति । लगुडो यष्टि । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) । वरण्डः
समूह । 'कण गती' (म्वा० प० से०) । पृषोदरादि (६ ३ १०९) । किणो
मासग्रन्थि । 'घुण भ्रमणे' (म्वा० आ० से०) । घुण वाष्ठकृमि ॥१८॥

दृत्तिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्गीथबुद्बुदाः ।

कासमर्दोऽर्बुद कुन्द फेनस्तूपौ सयूपकी ॥१९॥

'हड् आदरे' (तु० आ० अ०) । दृत्तिर्मन्त्रा । सीमन्त केशविचास ।
हरित, नीलवर्ण । रोगस्य मन्थो रोमन्थ, पगूना चर्वित चर्वणम् । पृषोदरादि

(६३१०९) । उदगीयत । उदगीथ , ओकार । गायत (न्वा० प० अ०)
यक् । 'बुद्' इत्यव्यक्त वदति बुद्बुद् , फेनविशेष । पृषोदरादि (६३१०९) ।
कासमर्द ओषधिविशेष । अर्बुदो व्याधिविशेष । कुन्द पुष्पभेद । स्तूपो मृदा-
दिकूट । यूपो यज्ञोस्तम्भ ॥ १९ ॥

आतपे^१ क्षत्रिये नाभि कु (क) णपक्षुरकेदरा ।

पूरक्षुरप्रचुक्राश्च गोलहिङ्गुलपुद्गला ॥२०॥

आतप धर्म । 'क्षत्रिय' इति नाभेर्विशेषणम् । नेह इय नाभिस्तुन्दि । कण
पाति । कणप प्राप्तभेद । 'कुण्ठ' इति पाठे शव इत्यर्थः । 'क्षुर विलेखने'
(तु० प० से०) क्षुरो नापितास्त्रम् । के दीयते । केदरो वृक्षभेद । 'रूपकम्'
इति स्वामी । पूरस्तोयोन्लास । क्षुरप्रो वाणभेद । चुक्राऽम्लभेद^२ । गोत्रो
वर्तुल पिण्ड । हिङ्गुल इङ्गल । 'पुत्र' इति कुत्सार्थमव्ययम् । पुत्र गलति ।
पुद्गलो जीव ॥२०॥

वेतालमल्लभल्लाश्च^३ पुरोडाशोऽपि पट्टिशः ।

कुन्मापो रभसश्चैव सकटाहः पतद्ग्रह ॥२१॥

इति पुल्लिङ्गसंग्रह ॥

वे वायौ ताल प्रतिष्ठाऽस्य^४ । वेतालो भूताविष्ट । मल्लो वाहसब्द । मल्ल-
काण्डभेद । पुरोडाशो देववलि । पट्टि^५ इति । पट्टिश आयुधभेद । दन्त्यान्त-
[पट्टिश] अपि । कुन्माप स्वन्नो माप' इत्येके, 'बोडा' लोके । रभस-
पौर्वापर्यं विचार । कटाह पात्रभेद । पतद्ग्रह, 'पीकदानो लोके ॥२१॥

इति पुल्लिङ्गसंग्रह ॥

द्विहीनेऽन्यच्च रारण्यपर्णश्चभ्रहिमादकम् ।

शीताण्णमासरधिरमुखाक्षिद्रविण घलम् ॥२२॥

अन्य शेषो वक्ष्यमाण द्वाभ्या स्त्रीपुसाभ्या हीन क्लीब बोध्य । सादयः
सपर्यायविशेषा क्लीबे । समिद्रियमाकाश च । अरण्य वनम् । पर्ण यन्त्रम् । स्रभ्र
विलम् । हिम तुहिनम् । उदक जलम् । शीत शितिरम् । उण्ण धर्म [म्] ।
मास परलम् । रधिर रक्तम् । मुखमास्यम् । अक्षि नत्रम् । द्रविण धनम् ।
घलं सैषम् ॥२२॥

1 B and K आतः 2 M चुक्राभवे 3 K वन नमन्मल्लाश्च 4 M
प्रतिष्ठास्य 5 M पटि ।

फलहेमशुल्बलोहं सुगन्धुःप्रशुभाशुभम् ।

जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥

फलं विशेषा — आम्र वपित्थम् । हेम मुवर्णम् । शुल्बं ताम्रम् । व्यञ्जनस्य भेदः । अनुलेपनस्य भेदा — चन्दनं कुङ्कुमम् ॥ २३ ॥

कोट्याः शतादिः संख्यान्या वा लक्षा नियुतं च तत् ।

द्व्यचक्रमसिसुसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि ॥ २४ ॥

कोटेरन्या शतादिका संख्या क्लीबे—शत [म्], सहस्रम् । इयं कोटिः लक्षा शब्दो वा क्लीबे यथा—वियती लक्षाऽप्यवा^१ कोटिः, लक्षमेव प्रयुतम् । अयन्तमि-
सन्तपुसन्तमन्नन्तं च द्विस्वरं क्लीबे—यशः, तेजः, सपि, वहिः, धनु, यजुः । ताम्रं, पर्व । अनप्रत्ययान्तं यदकर्तरि—पवन, पठनम् । कर्तरि तु—मधुसूदनः ॥ २४ ॥

त्रान्तं सलोपधं शिष्टं रात्र प्राक् संख्ययान्वितम् ।

पात्राद्यदन्तेरेकार्थो द्विगुर्लक्ष्यानुसारतः ॥ २५ ॥

केवलं त्रान्तं क्लीबे—पात्रं, रात्रम् । सकारनकारोपधं च त्रान्तं—वस्त्र, तन्त्रम् । शिष्टं पूर्वोक्तादन्यत्, तेनेह न मन्त्र, सत्रः । संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबे—त्रिरात्र, पञ्चरात्रम् । 'संख्या' इति किम् ? वर्षारात्र । पात्रादिमिरदन्तेरेतरपदे-
र्घटितं समाहारो द्विगु क्लीबे—पञ्चपात्रं, त्रिभुवनम् । 'पात्रादि' इति किम् ? त्रिलोकी । 'एकार्थ' इति किम् ? पञ्चकपालः, पुरोडाशः । 'लक्ष्यानुसारतः' इति किम् ? त्रिपुरो, पञ्चमूली ॥ २५ ॥

द्वन्द्वैकरवाव्ययोभार्यौ पथः संख्याव्ययात्परः

पठ्ठयाइछाया बहूनां चेद्विच्छायं संहर्तौ सभा ॥ २६ ॥

द्वन्द्वस्य एवत्वं समाहारः, अव्ययोभावश्च, एतौ क्लीबे—पाणिपादम्, अधिहरि । तिष्ठद्गु गोदोहनकालः । संख्याव्ययाम्ना परः कृतसमासान्तः पथिराब्दः क्लीबे [बम्]—त्रयाणां पन्था त्रिपथम् । विरुपः पन्था विपथम् । पठ्ठीवहुवचनान्तात्परा कृतसमासा छाया क्लीबे—वीणा छाया विच्छायं, वकानां छाया वक्च्छायम् । बहूत्वे किम् ? वृक्षस्य च्छाया वृक्षच्छाया । संहर्तौ समूहेऽर्थे^२ समा क्लीबं—प्राज्ञानां समा ब्राह्मणसमम् ॥ २६ ॥

शाळार्थापि परा राजामनुप्यार्थादराजकान् ।

दासीसर्भं नृपसर्भं रश्मःसभमिमादिशः ॥ २७ ॥

शाळार्थापि समा नृपसर्भं नृपगृहमित्यर्थः । राजपर्यायेभ्यः, अमनुम्यार्थेभ्यश्च

पठयन्तेभ्य परा सभा क्लीव न तु राजशदात्परा चेत्-ईश्वरसभ, पिनाचसभम् ।
'अराजा' इति किम् ? राजसभा । इमा दिश इमान्युदाहरणानि ॥ २७ ॥

उपज्ञोपक्रमान्नश्च तदादित्वप्रकाशने ।

कोपज्ञकोपक्रमादि कन्थोशीनरनामसु ॥ २८ ॥

पाणि-युपज्ञ व्याकरणम् । उपज्ञायने इति उपज्ञा । पाणिनिप्रथमज्ञानविषय इत्यर्थः । उपक्रम्यत इति, उपक्रम । नन्दस्य उपक्रम नन्द पक्रमम् । नन्दसवन्धि-
प्रथमारम्भविषय इत्यर्थः । तयोरादित्व प्रायम्य तद् व्यात्यत इत्यर्थः । कस्य उपज्ञा कोपज्ञम् । कस्य उपक्रम कोपक्रमम् । उगीनरदेस या कथा तदन्त सज्ञाया क्लीव सीसमीना कन्या सीसमीकथम् ॥ २८ ॥

भावे नगकचिद्व्योऽन्ये समूहे भावकर्मणो ।

अदन्तप्रत्यया पुण्यसुदिनाभ्या द्यह पर ॥ २९ ॥

न ण क चित्, एभ्याऽन्ये^१ ये भावेऽर्थे^२ कृतस्त क्लीवे ब्रह्मणो भवत ब्रह्म भूय गत । भुवा भावे' (३ १ १०७) इति क्यप् । नणन्तास्तु पुसि यत्न, प्रदन । न्यदन याद, 'नौ ण च' (३ ३ ६०) । आखूनामुत्यानमाखूत्य । मपि स्थ' (३ २ ४) इति क । श्वययु, 'द्वितोऽयुच्'^३ (३ ३ ८९) । समूहऽर्थे^४ भाव कर्मणोश्च ये तद्धितास्तेऽपि^५ क्लीवे-भिक्षाणा समूहो भिक्ष, गोमवि गोत्व, स्तयम् । पुण्यसुदिनाभ्या पर कृतसमासात्ताऽह^६ क्लीवे पुण्यमह पुण्याहम् । सुदिनशब्द शोभनवाची ॥ २९ ॥

त्रियाव्ययाना मेदकान्येकत्वेऽप्युक्त्यतोऽटके ।

चोचमुक्त गृहस्थूण तिरीट मर्मयोजने ॥ ३० ॥

त्रियाव्ययोर्विदापणानि च क्लीवे एकवचनान्तानि च भवन्तिभृदु पचति, स्व शोभनम् । उक्यादय शब्दा क्लीवे, उक्त्य सामविशेष । तोटक वृत्तभेद । चोच त्वक् । उक्तमकाक्षरच्छन्द । गृहस्य स्थूणा गृहस्थूणम् । तिरीट शिरोवेष्टनम् । मर्म सपिस्थानम् । याजन चतु क्रोशी ॥ ३० ॥

राजसूय वाजपेय गद्यपद्ये कृती कवे ।

माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपञ्जरम् ॥ ३१ ॥

कविकर्मणि इद द्वयम् । गद्य दण्डवच । पद्य दलोकवच । कवे कृता-
वति किम् ? गद्यास्त्री पद्या शकरा । मणिक एव माणिक्य मणिविशेष । भाष्ये

१ M एभ्या वे २ M भवेर्थे ३ M द्वितोऽयुच् ४ M समूहर्थे ५ M तद्धितास्तपि ६ M समामान्ताह

सूत्रार्थोऽनेनेति^१ माप्यम् । चीर वृक्षत्वक् । चीवर मुनिवस्त्र [म्] । 'पिजि सपके'
(अ० आ० से०) । पृषोदरादि (६३१०९) । पञ्जरं पक्षिवन्धगृहम् ॥ ३१ ॥

लोकायत हरिताल विदल स्थालबाह्वम् ।

इति नपुंसक [लिङ्ग] शेष ।

लोके आयतते, लोकायत नास्तिकग्रन्थ । विदलति । विदल दाडिमवत् ।
स्थलत्यत्र स्थालं भोजनपात्रम् । बह्ववदेशे भव बाह्वम् ॥

इति नपुंसक [लिङ्ग] शेष ॥

पुनपुसकयो शेषोऽर्धचर्चपिण्याककण्टका ॥ ३२ ॥

अर्धच अर्धमर्धच । 'पण व्यवहारे' (म्वा० आ० से०) । 'पिनाबादमर्च'
(उ० ४.१५) इति साधु । पिण्याकस्तिलस्रलि । कण्टति । 'कटि गती'
(म्वा० ५० से०) ॥ ३२ ॥

मोदकस्तण्डट्टट्टु शाटकः खर्वटोऽर्वुद ।

पातकोऽगचरयत्तमालामलका नड ॥ ३३ ॥

'तडि आघाते' (म्वा० आ० से०) । तण्डक परिष्कार, तण्ड (ट्ट)
न च । 'टकि बन्ध' (घु० ५० से०) । टट्ट पाषाणभेदन । शाटक पट ।
'खर्वट नाम नदीगिरिममाश्रयम्' । अर्वुदोऽक्षिरोग २ । उद्योग उत्साह । खर्व
वैद्यग्रन्थ । तमाल वृक्षभेद । आमलक धात्रीफलम् । नडस्तृणभेद ॥ ३३ ॥

स्वमुखबन्धनम् । कन्दो मूलभेद । पार नद्या पर पार्श्वम् । अवारमवाक्पार्श्वम् ।
युगध [र] रथकाष्ठम् । पूय मज्जा । केचित् 'यूपम्' इति स्तम्भार्थकं पठन्ति ।
प्रगता ग्रीवाऽस्मिन्^१ । प्रग्रीव वातायनम् । पात्री वाति । पात्रीच यज्ञोपकरणम् ।
यूपो मुद्गादिरस । चमस यज्ञेऽम्बुप्रणयनम्^२ । 'चिक्' इति कसति चिक्कस
यवपिष्टम् ॥ ३५ ॥

अर्धर्चादी घृतादीना पुंस्त्वाद्य वैदिक ध्रुवम् ।

तन्नोक्तमिहलोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत् ॥ ३६ ॥

इति पु नपु सकसग्रह ॥

अर्धर्चादी घृतामृतादीना यत्पुस्त्वमुक्तं तच्छान्दसम् अत इह लोकेनोक्तम् ।
अथ यदि लोकेऽपि^३ तच्चेत्त्वचिद्दृश्येत्, तर्हि लिङ्गशेषत्वादस्तु ॥ ३६ ॥

इति पुनपुसकशेष ॥

स्त्रीपुसयोरपत्यान्ता द्विचतु पट्पदोरगा ।

जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगै सह मल्लक ॥ ३७ ॥

अपत्यप्रत्ययान्ता द्वयो - वासिष्ठ, वासिष्ठी । द्विपदादयो जातयश्च स्त्रीपुसयो -
रूप, पुरुषो, मृगो मृगी, भ्रमर, भ्रमरी, [उरग,] उरगी । ब्राह्मणी शूद्री ।
स्त्रीयोगै सह पुमाख्या स्त्रीनरलिङ्गा इत्यथ । 'मल्ल धारण । मल्लक पुष्प-
भेदो मोनमृत्पात्रभेदश्च ॥ ३७ ॥

मुनिर्वराटक स्वातिवर्णको श्वाटलिर्मनु ।

मूपा सृपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटी कटी कुटी ॥ ३८ ॥

इति स्त्रीपुसग्रहः ॥

मन्यते मुनि । वराटकः कपर्द । सुष्ठु अतति । स्वातिर्नक्षत्रभेद । वर्णं
यति । वर्णकश्चारणश्चन्दनादिलेपश्च । 'क्षट सघात' (म्वा० प० से०) । क्षाट
लाति । क्षाटा (ट) लिबुंक्षभेद । मन्यते मनु । 'मूपस्तेये (म्वा० प० से०) ।
मूपति । 'मूपा स्वर्णादिविलेपनमाण्डम् । 'सृष्टु गतो' (म्वा० प० से०) ।
चाहुलकात् कीट (पाठ) । सृपाटी परिमाणभेद । कर्कन्धूर्वदरो । 'यश्च पूजायाम्'
(चु० आ० से०) । क्तिच् (३३ १७४) । यष्टिर्दण्ड । 'शट इलाघायाम्'
(?) । शाटी पट । 'कट वर्षादौ' (म्वा० प० से०) । 'कुट कौटिल्ये'
(तु० प० से०) ॥ ३८ ॥

इति स्त्रीपुससग्रह ॥

स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः ष्यञ् क्वचिच्च वुञ् ।

औचित्यमौचिती मैत्री मैत्र्यं वुञ् प्रागुदाहृतः ॥ ३९ ॥

क्वचित् ष्यञ् वुञ् च स्त्रीनपुंसकयोः । उचितस्य भावः कर्म वा औचित्य-
मौचिती । ब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि ष्यञ् (५.१.१२४) । पित्वात् (४.१.४१)
डोप् । चोरस्य भावः कर्म वा चौरिका, चौरिकम् । क्वचिद्ग्रहणाच्चेह-ब्राह्मण्यं
शौक्यम् । वुञ्-मानोज्ञकं, रामणीयकम् ॥ ३९ ॥

पृथ्वन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशा ।

स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालामितरे च दिक् ॥ ४० ॥

पृथ्वन्तपूर्वपदाः सेनावन्ताः स्त्रीपुंसयोः । नृणां सेना नृसेनं, नृसेना । श्वना
निशा श्वनिशा । गवां शाला गोशाला । एवमितरे छायासुरे च उदाहार्य-वृक्षच्छायं
वृक्षच्छाया, दिगिति उदाहरणमेतदित्यर्थः ॥ ४० ॥

आवन्नन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप् ।

[पञ्चखट्वं पञ्चखट्वी पञ्चतक्षं पञ्चतक्ष्यपि] ॥४१॥^१

इति स्त्रीनपुंसकवर्गाः ॥

आवन्नन्तोत्तरपदो द्विगुरन्तोत्तरपदो द्विगुश्च अपुंसि स्त्रीनपुंसकयोः, नस्य
च लुप् भवति^२ प्रसङ्गात्लक्षणानुवादाश्रयम्—पञ्चखट्वी, पञ्चखट्वं, पञ्चतक्षी,
पञ्चतक्षम् ॥४१॥

[इति स्त्रीनपुंसकवर्गाः]

त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुचलदाडिर्मा ।

एते त्रिलिङ्गाः ॥

एते त्रिलिङ्गाः । पात्री पात्रं पात्रो साजनम् । पुट आच्छादनम् । वाटी
वृत्तिः । पेटी संहतिः । कुचलं कालिफलम् ॥

[इति त्रिलिङ्गसंग्रहाः ॥]

1. The latter half of this verse is not found in the manu-
cript, and the bracketed reading is based on our author's
Commentary on the verse. But the usual reading is as
follows : त्रिलट्वं च त्रिलट्वी च त्रिलक्षं च त्रिलक्ष्यपि 2. M. लुप् भवति

3. M —नुवादोद्यम् ।

परलिङ्ग स्वप्रधाने द्वन्द्व तत्पुरुषेऽपि तत् ॥ ४२ ॥

स्वप्रधाने, इतरेतरयोगद्वन्द्वे तत्पुरुषे च उत्तरपदस्य लिङ्ग भवति—कुक्कुटम-
युयाविमे मयूरीकुक्कुटाविमे । अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली ॥४२॥

अर्थान्ताः प्राचलप्राप्तापन्नपूर्वा परोपगाः ।

तद्विंशत्य द्विगु सख्यासर्वनामतदन्तकाः ॥ ४३ ॥

अर्थशब्दान्तास्त्रिषु । तथा प्राचलमादिपूर्वाश्च परोपगा वाच्यलिङ्गाः—ब्राह्म-
णार्थं सूप, ब्राह्मणार्था यवागू, ब्राह्मणार्थं पथ । प्रगत आचार्यं । प्राचार्यं, प्राचार्या
इत्यादि । अतिषट्च, अतिषट्चम् । अल जीविकार्यं—अलजीविक । प्राप्तो
जीविका प्राप्तजीविक, आपन्नजीविक इत्यादयस्त्रिषु । तद्विंशत्ये द्विगु—पञ्चसु
कपालेषु सस्कृत पञ्चकपाल पुरोडाश, पञ्चकपाला । सख्या—एका एक एकम् ।
सर्वनाम—सर्वं सर्वा सर्वम् । तदन्त—प्रियत्रय, प्रियतिस्र, प्रियत्रीणि, प्रियतुर्वी
इत्यादि ॥४३॥

बहुव्रीहिरदिगनाम्नामुन्नेया तदुदाहृति २ ।

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधय परगामिन ॥ ४४ ॥

बहुव्रीहिसमासस्त्रिषु । दिगनाम्ना तु त—दक्षिणस्या पूर्वस्याश्च अन्तराल
दिक्, दक्षिणपूर्वा वा । गुणादिभिर्वीणि उपाधि प्रवृत्तिनिमित्त येया ते परगामिनो
वाच्यलिङ्गा । गुणोपाधि १—शुक्ला घनी, शुबल वस्त्रम् । द्रव्योपाधि—दण्डी
पुमान्, दण्डिनी स्त्री । क्रियोपाधि—पाचक, पाचिका ॥४४॥

कृतः कर्तर्यसज्ञाया कृत्या कर्तरि कर्मणि ।

अणायन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदका ॥ ४५ ॥

कर्तर्ये कृत्प्रत्यया त्रिषु—वक्ता, वक्त्री, वक्तु । सज्ञाया तु—व्याघ्र, ग्रह ।
कर्तरि कर्मणि चार्थे कृत्या त्रिषु—वास्तव्य, वास्तव्य, वास्तव्या, कर्तव्य,
कर्तव्या, कर्तव्यम् । 'तेन रक्तम्—' (४२१) इत्याद्यर्थे अणादय त्रिषु—हरिद्रया
रक्त, हादि, हरिद्रा, हादिद्रम् । नानाविधार्थविशेषा यथा ते वाच्यलिङ्गा—
को ब्रह्मा, क द्विर ॥४५॥

पदसङ्गास्त्रिषु समा युध्यदसमत्तिङ्ययम् ।

परं विरोधे शेष तु द्वेयं शिष्टप्रयोगत ॥ ४६ ॥

इति लिङ्गसंग्रह ॥ ६ ॥

१ M आचार्यं २ B—मुन्नेयं तदुदाहृतम् ३ M गुणोपाधि ४ M द्विर
५ B and K पदसङ्गास्त्रिषु ।

पान्ता नान्ताश्च सख्यावाचकस्त्रिषु समाः । युष्मदस्मदौ तिङन्तमव्ययं च
 त्रिषु समम् । लिङ्गविशेषविधौ पूर्वापरविरोधे परं लिङ्गं ज्ञेयम् । अमु [२]
 पर्यायाः पुंसीत्युक्तं तथा असन्तं क्लीबमित्युक्तं रक्ष इत्यत्र सं [३] योर्विराधे
 क्लीबमेव भवति । इह यन्माक्त तत्लक्ष्यनो ज्ञेय, यथा पोटा नपुंसकमपि
 स्त्री ॥ ४६ ॥

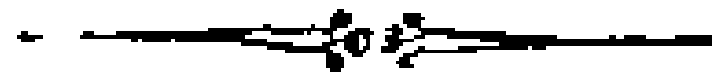
[इति लिङ्गसंग्रहः ॥६॥]

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमदाचार्यकृष्णमित्रकृतायाममरकोशटीकाया तृतीयः काण्डः

समाप्तः ॥३॥

अमरकोश-मूल-क्षेपकस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

शब्दानुक्रमणिका

अ]

[अखिल

शब्दाः	काण्डाङ्काः	वर्गाङ्काः	श्लोकाङ्काः	शब्दाः	काण्डाङ्काः	वर्गाङ्काः	श्लोकाङ्काः
	अ			अक्षदर्शक	२	८	५
अ	३	५	११	अक्षदेविन्	२	१०	४३
अश	२	९	८९	अक्षधूर्त	२	१०	४३
अशु	१	३	३३	अक्षर	३	३	१८२
अशुक्	२	६	११५	अक्षरचण	२	८	१५
अशुमती	२	४	११५	अक्षरचुन्चु	२	८	१५
अशुमत्पला	२	४	११३	अक्षरविन्यास	२	८	१५
अस	२	६	७८	अक्षवतो	२	१०	४४
अमल	२	६	४४	अक्षायवीलय	२	८	५६
अहति	२	७	३०	अक्षान्ति	१	७	२४
अहस्	१	४	२३	अक्षि	२	६	९३
अह्नि	२	६	७१	"	३	६	२२
अकरणि	३	२	३९	अक्षिकूटक	२	८	३८
अकूपार	१	१०	१	अक्षिगत	३	१	४५
अकृष्णकर्मन्	३	१	४६	अक्षीव	२	४	३१
अक्ष	२	४	५८	"	२	९	४१
"	२	९	४३	अक्षोट	२	४	२९
अक्ष	२	९	८६	अक्षोहिणी	२	८	८१
"	२	१०	४५	अगण्ड	३	१	६५
"	३	३	२२२	अगान	१	१०	२७
अक्षत	२	९	४७	अतिव	३	१	६५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अग	३	३	१९	अग्रिय	२	६	४३
अगद	२	६	५०	"	२	१	५८
अगदङ्कार	२	६	५७	"	३	१	५८
अगम	२	४	५	अग्रेदिधीपू	२	६	२३
अगस्त्य	१	३	२०	अग्रेसर	२	८	७२
अगाध	१	१०	१५	अग्रच	३	१	५८
अगार	२	२	५	अघ	१०	४	२३
अगुरु	२	६	१२६	"	३	३	२७
"	२	६	१२७	अघ	३	१	२७
अगुरुशिक्षा	२	४	६२	अघमर्षण	२	७	६७
अग्नायी	२	७	२५	अघ्नया	२	९	६७
अग्नि	१	१	५३	अङ्क	१०	३	१०
अग्निक्वण	१	१	५७	"	३	३	४
अग्निचित्	२	७	१२	अङ्कुर	२	४	६
अग्निज्वाला	२	४	१२४	अङ्कुश	२	८	४१
अग्निभू	१	१	३९	अङ्कूट	२	४	२९
अग्निमन्थ	२	४	६६	अङ्कूच	१	७	५
अग्निमुखी	२	६	४२	अङ्ग	१०	६	४
अग्निशिख	२	६	१२४	"	१०	७	१६
अग्निशिखा	२	४	११८	"	३	६	७०
"	२	४	१३६	"	३	८	७
अग्न्युत्पात	१	४	१०	"	३	८	१९
अग्र	२	४	१२	"	३	६	१०७
"	३	१	५८	अङ्गद	२	६	१३
"	३	३	१८६	अङ्गन	२	७	१३
अग्रज	२	६	८३	अङ्गना	२	६	१६
अग्रजन्मन्	२	७	८	अङ्गविक्षेप	१	७	१२१
अग्रत सर	२	८	७२	अङ्गमम्बार	२	६	१६
अग्रतम्	३	४	८	अङ्गार	१	७	३५
"	३	५	७	अङ्गार	२	९	२६
अग्रमाम	२	६	६४	अङ्गाग्न	१	३	२९
				अङ्गाग्धानिका	२	९	

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
अङ्गारवल्गरी	२	४	४८	अजाजी	२	९	३६
अङ्गारवली	२	४	९०	अजाजीव	२	१०	११
अङ्गागवटी	२	९	२९	अजिन	३	३	६१
अङ्गीमार	१	५	५	अजिन	२	७	४६
अङ्गीरुन	३	१	१०८	अजिनपत्रा	२	५	२६
अङ्गुलिमान	२	९	८५	अजिनपोनि	२	५	८
अङ्गुलिमुद्रा	२	६	१०८	"	२	५	९
अङ्गुली	२	६	८२	अजिर	२	२	१३
अङ्गुलीयक	२	६	१०३	अजिर	३	३	१८२
अङ्गुष्ठ	२	६	८२	अजिह्व	३	१	७२
अङ्गि	२	६	७१	अजिह्वग	२	८	८६
अङ्गिनामर	२	८	१०	अङ्गुसा	१	७	११
अङ्गिपणिसा	२	८	९२	अङ्गुटा	२	४	१२३
अचेष्टी	२	९	७०	अज	३	१	३८
अचल	२	३	१	"	३	१	४८
अचला	२	१	२	अमान	१	५	७
अच्युत	१	१	१९	अञ्चल	३	१	९८
अच्युताग्रज	१	१	२३	अञ्जन	१	३	६
अच्छ	१	१०	१४	अञ्जनरेणी	२	४	१३०
अच्छमन्त	२	५	४	अञ्जना	१	३	५
अज	२	९	७६	अञ्जनारणी	१	३	५
"	३	३	३०	अञ्जलि	२	६	८५
अजमणिसा	२	४	१२९	अञ्जमा	३	५	०
अजगर	१	८	५	"	३	५	१०
अजगव	१	१	३५	अटनी	२	८	८४
अजन	०	८	१०९	अटन	३	४	१०३
अजमोश	२	४	१८५	अटरी	२	४	१
अजभुङ्गी	२	४	११९	अटारुसा	३	७	३९
अजग	१	१	६६	अट	२	२	१०
अजग	०	४	८६	अजक	३	१	५६
अजग	२	९	७६	अजि	३	८	५८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अणिमन्	१	१	३६	अतिवेल	१	१	६६
अणीयस्	३	१	६२	अतिशक्तिता	२	८	१०२
अणु	२	९	२०	अतिशक्तिभाक्	१	७	२९
"	३	१	६२	अतिशय	१	१	६६
अण्ड	२	५	३७	"	३	२	११
अण्डकोश	२	६	७६	अतिशोभन	३	१	५८
अण्डज	१	१०	१७	अतिसर्जन	३	२	२८
"	२	५	३३	अनिसारविन्	२	६	५९
"	३	१	५१	अतीतनीक	१	१०	१४
अतट	२	३	४	अतीन्द्रिय	३	१	७९
अतलस्पर्श	१	१०	१५	अतीव	३	५	२
अतसो	२	९	२०	अतिका	१	७	१५
अति	३	४	३	अत्यन्तकोपन	३	१	३२
"	३	५	५	अत्यन्तीन	२	८	७६
अतिमम	३	२	३३	अत्यय	२	८	११६
अतिचरा	२	४	१४६	"	३	३	१५१
अतिच्छन्न	२	४	१६७	अत्यर्थ	१	१	६६
अतिच्छन्ना	२	४	१५२	अत्यर्थमधुर	१	६	१८
अतिजव	२	८	७३	अत्यत्प	३	१	६२
अतिथि	२	७	३४	अत्याहित	३	३	७८
अतिनु	१	१०	१८	अत्युच्च	१	७	३
अतिपथिन्	२	१	१६	अत्रि	१	३	२७
अतिपान	२	७	३७	अथ	३	८	१
"	३	२	३३	अथो	३	४	१
अतिमात्र	१	१	६६	अदम्य	३	१	६३
अतिमुक्त	२	४	७२	अदर्शन	३	२	२२
अतिमुक्तव	२	४	२६	अदितिनन्दन	१	१	८
अतिग्विक्त	३	१	७५	अदृग्	२	६	६१
अनिवक्तृ	३	१	३५	अदृष्ट	२	८	३०
अनिवाद	१	६	१८	अदृष्टि	१	७	३७
अनिविषा	२	४	१९	अदृष्टा	३	५	१०

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
अद्भुत	१	७	१७	अघृष्ट	३	१	२६
"	१	७	१९	अघोशुक	२	६	११७
अद्मर	३	१	२०	अघोक्षज	१	१	२१
अद्य	३	५	२०	अघोभुवन	१	८	१
अद्रि	२	३	१	अघोमुख	३	१	३३
"	३	३	१६४	अध्यक्ष	२	८	६
"	३	६	११	"	३	३	२२६
अद्वयवादिन्	१	१	१४	अध्यवसाय	१	७	२९
अद्यम	३	१	५४	अव्यापक	२	७	७
"	३	३	१४५	अव्याहार	१	५	३
अद्यमर्ण	२	९	५	अव्यूढा	२	६	७
अघर	२	६	९०	अव्येपण	२	७	३२
"	३	३	१९०	अव्वग	२	८	१७
अधिक	२	९	८०	अव्वन्	२	१	१५
अधिकर्धि	३	१	११	अव्वनीन	२	८	१७
अधिकाङ्ग	२	८	६३	अव्वन्य	२	८	१७
अधिकार	२	८	३१	अव्वर	२	७	१३
अधिगृह	२	८	६	अव्वर्यु	२	७	१७
अधिक्षिप्त	३	१	४२	अनक्षर	१	६	२१
अधित्यक्ता	२	३	७	अनङ्ग	१	१	२५
अधिप	३	१	११	अनच्छ	१	१०	१६
अधिभू	३	१	११	अनडुह	२	९	६०
अधिरोहिणी	२	२	१८	अनधीनक	२	१०	९
अधिवासन	२	६	१३४	अनन्त	१	२	१
अधिविद्वा	२	६	७	"	१	८	४
अधिथ्रयणी	२	९	२९	"	३	३	८२
अधिष्ठान	३	३	१२६	अनन्ता	२	१	२
अधीन	३	१	१६	"	२	४	१०
अधीर	३	१	२६	"	२	४	११२
अधीश्वर	२	८	२	"	२	४	१३६
अधुना	३	५	२३	"	२	४	१५८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अनन्यज	१	१	२६	अनुकम्पा	१	७	१८
अनन्यवृत्ति	३	१	७९	अनुकर्ष	२	८	५७
अनय	३	३	१५०	अनुकल्प	२	७	४०
अनर्थक	१	६	१५	अनुकामीन	२	८	७६
"	१	६	२०	अनुकार	२	३	१७
अनल	१	१	५४	अनुक्रम	२	७	३६
अनवधानता	१	७	३०	अनुशोश	१	७	१८
अनवरत	१	१	६६	अनुग	३	१	७८
अनवस्वर	३	१	५६	अनुग्रह	३	२	१३
अनवराध्यं	३	१	५७	अनुचर	२	८	७१
अनम्	२	८	५२	अनुज	२	६	४३
अनागनातर्तवा	२	६	८	अनुजीवन	२	८	९
अनादर	१	७	२२	अनुतर्पण	२	१०	४३
अनामय	२	६	५०	अनुताप	१	७	२१
अनामिका	२	६	८२	अनुत्तम	३	१	५७
अनायासकृत	३	१	९४	अनुत्तर	३	३	१९१
अनारत	१	१	६५	अनुपद	३	१	७८
अनार्यतिक्त	२	४	१४३	अनुपदीना	२	१०	३०
अनाहत	२	६	११०	अनुपमा	१	३	५
अनिमिष	३	३	२१९	अनुपम्व	२	८	७१
अनिष्ट	१	१	२७	अनुपप्लव	३	३	९९
अनिल	१	१	१०	अनुबन्ध	२	६	१२२
"	१	१	६२	अनुबोध	३	२	२७
अनिश	१	१	६५	अनुभव	१	७	२१
अनीक	२	८	७८	अनुभाव	३	३	२१०
"	२	८	१०८	"	१	४	८
अनीकस्य	२	८	६	अनुमति	१	६	१०
अनीकिनी	२	८	७८	अनुयोग	१	६	११
"	२	८	८१	अनुरागज	२	८	१२
अनु	३	४	१०	अनुरोध	१	६	१६
अनुव	३	१	२३	अनुज्ञाप	३	६	२३
				अनुलेपन			

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अनुवर्तन	२	८	१२	अन्तरेण	३	५	१०
अनुवाक	३	६	१७	अन्तर्गत	३	१	८५
अनुशय	३	३	१४९	अन्तर्द्वार	२	२	१४
अनुष्ण	२	१०	१८	अन्तर्धा	१	३	१३
अनुहार	३	२	१७	अन्तर्धि	१	३	१३
अनूक	३	३	१३	अन्तर्मनस्	३	१	८
अनूचान	२	७	१०	अन्तर्वत्नी	२	६	२२
अनूनक	३	१	६५	अन्तर्वाणि	३	१	६
अनूप	२	१	१०	अन्तर्वशिक	२	८	८
अनूरु	१	१	३२	अन्तावसायिन्	२	१०	१०
अनृजु	३	१	४६	अन्तिक	३	१	६७
अनृत	१	६	२१	अन्तिवत्तम	३	१	६८
"	२	९	२	अन्तिका	२	९	२९
अनेकप	२	८	३४	अन्तिकाश्रय	३	२	१९
अनेडमूक	३	१	३८	अन्तेवासिन्	२	७	११
"	३	३	१७	"	२	१०	२०
अनेहस्	१	४	१	अन्त्य	३	१	८१
अनोक्कह	२	४	५	अन्त्र	२	६	६६
अन्त	२	८	११६	अन्दुक	२	८	४१
१० "	३	१	८१	अन्ध	२	६	६१
अन्त पुर	२	२	११	अन्ध	३	३	१०३
अन्तक	१	१	५९	अन्धकरिपु	१	१	३४
अन्तर	३	३	१८८	अन्धकार	१	८	३
अन्तरा	३	५	१०	अन्धतमस	१	८	३
अन्तराय	३	२	१९	अन्धस्	२	९	४८
अन्तराल	१	३	६	अन्धु	१	१०	२६
अन्तरीक्ष	१	२	१	अन्न	२	९	४८
अन्तरीप	१	१०	८	"	३	१	१११
अन्तरीय	२	६	११७	अन्य	३	१	८२
अन्तरे	३	५	१०	अन्यतर	३	१	८२
अन्तरेण	३	"	३	अन्वक्	३	१	७८

शब्दः	का०	व०	श्लो०	शब्दा.	का०	व०	श्लो०
अन्वक्ष	३	१	७८	अपराजिता	२	४	१४९
अन्वय	२	७	१	अपराद्धपृषत्	२	८	६८
अन्वयाय	२	७	१	अपराव	२	८	२६
अन्वाहार्य	२	७	३१	अपराह्ण	१	४	३
अन्विष्ट	३	१	१०५	अपर्णा	१	१	३७
अन्वपणा	२	७	३२	अपत्ताय	१	६	१७
अन्वेपित	३	१	१०५	अपवर्ग	१	५	७
अप्	१	१०	३	अपवर्जन	२	७	३०
अपकारगिर	१	६	१४	अपवाद	१	६	१३
अपक्रम	२	८	१११		३	३	८९
अपघन	२	६	७०	अपवारण	१	३	१३
अपचय	३	२	१६	अपमब्द	१	६	२
अपचायित	३	१	१०१	अपष्टु	३	१	८४
अपचित	३	१	१०१	अपसद	२	१०	१६
अपचिति	२	७	३४	अपसर्प	२	८	१३
"	३	३	६८	अपमव्य	३	१	८४
अपटान्तर	३	१	६८	अपम्कर	२	८	५५
अपटु	२	६	५८	अपस्नात	३	१	१९
अपत्य	२	६	२८	अपहार	३	२	१६
अपत्रपा	१	७	२३	अपाङ्ग	२	६	९४
अपत्रपिष्णु	३	१	२८	"	३	३	२१
अपथ	२	१	१७	अपाङ्गदर्शन	२	६	९४
अपथिन	२	१	१७	अपान	१	१	६३
अपदिश	१	३	६	"	२	६	७३
अपदेश	१	७	३३	अपामार्ग	२	४	८८
"	३	३	२१७	अपाम्पति	१	१०	२
अपध्वस्त	३	१	३९	अपावृत	३	१	१५
अपध्रुव	१	६	२	अपासन	२	८	११३
अपयान	२	८	१११	अपि	३	४	११
अपरम्पर	३	२	१	अपिग्रान	१	३	१३
अपराजिता	२	४	१०४	अपिनद्ध	२	८	६५

શબ્દા	કાં	વં	શ્લોં	શબ્દા	કાં	વં	શ્લોં
અપૂર્ણ	૨	૧	૪૮	અભિદ્યા	૩	૩	૧ ૭
અપ્પતિ	૧	૧	૬૧	અભિગ્રહ	૩	૨	૧૦
અપ્પિત્ત	૧	૧	૫૬	અભિગ્રહણ	૩	૨	૧૭
અપ્રગુણ	૩	૧	૭૨	અભિઘાતિન	૦	૮	૧૧
અપ્રત્યક્ષ	૩	૧	૭૯	અભિચાર	૩	૨	૧૯
અપ્રધાન	૩	૧	૬૦	અભિજન	૨	૭	૧
અપ્રહત	૨	૧	૫		૩	૩	૧૦૮
અપ્રાગ્રય	૩	૧	૬૦	અભિજાત	૩	૩	૮૨
અપ્નરમ	૧	૧	૧૧	અભિન	૩	૧	૪
	૧	૧	૫૦	અભિતમ	૩	૧	૬૭
અપ્ન	૦	૪	૭		૩	૪	૧૭
અપદ્ધ	૧	૬	૦૦	અભિધાન	૧	૬	૮
અપદ્ધમુલ	૩	૧	૩૬	અભિધ્યા	૧	૭	૨૮
અવધ્ય	૧	૭	૧૪	અભિનય	૧	૭	૧૬
અવધ્ય	૨	૪	૬	અભિનવ	૩	૧	૭૭
અવગ	૦	૬	૦	અભિનવાશ્ચિદ	૨	૪	૮
અવાધ	૩	૧	૮૦	અભિનિમુવન	૦	૭	૦
અવ	૧	૩	૧	અભિનિર્યાણ	૨	૮	૯૫
	૩	૩	૩૦	અભિનીત	૦	૮	૪
અજયાનિ	૧	૧	૧૭		૩	૩	૮૧
અજ્ઞ	૧	૪	૨૦	અભિપદ્મ	૩	૩	૧૨૯
	૩	૩	૮૦	અભિપ્રાય	૦	૦	૨૦
અપિ	૧	૧૦	૧	અભિભૂત	૩	૧	૮૦
	૩	૬	૧૧	અભિમાન	૧	૭	૨૦
અધિકષ	૦	૦	૧૦૫		૩	૩	૧૧૧
અગ્રહાણ	૧	૭	૧૪	અભિયોગ	૩	૨	૧૩
અભય	૦	૮	૧૬૮	અભિરૂપ	૩	૩	૧૩૦
અભયા	૦	૮	૫૦	અભિગત	૩	૦	૫૪
અભાષણ	૦	૭	૦૦	અભિલાષ	૧	૭	૫૮
અભિક	૦	૧	૫૫	અભિલાષુર	૦	૧	૫૫
અભિક્ષ		૮	૦૦	અભિલાષ	૩	૧	૫૮

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
अभिवादन	२	७	४१	अभ्यमिश्रीष	२	८	७१
अभिव्याप्ति	३	२	६	अभ्यमिश्र	२	८	७१
अभिगम्य	३	१	८३	अभ्यर्ण	३	१	६७
अभिशाप	१	६	११	अभ्यवक्त्रं	३	२	१७
अभिषङ्ग	२	३	२८	अभ्यवक्त्रन्दन	२	८	११०
अभिषव	२	७	४७	अभ्यवहृत	३	१	१११
,	०	१०	४२	अभ्याख्यान	१	६	१०
अभिषस्ति	२	७	३२	अभ्यागम	२	८	१०१
अभिषुत	२	९	३९	अभ्यागारिक	३	१	१२
अभिषेणन	२	८	९१	अभ्यादान	३	२	२६
अभिष्टुन	३	१	११०	अभ्यान्त	२	६	५८
अभिसपात	२	८	१०५	अभ्यामद	२	८	१०५
अभिसर	२	८	७१	अभ्याग	३	१	६७
अभिसारिका	२	६	१०	अभ्यासादन	२	८	११०
अभिहार	३	२	१७	अभ्युदित	२	७	५५
,	३	३	१६९	अभ्युपगम	१	५	५
अभिहित	३	१	१०७	अभ्युपपत्ति	३	२	१३
अभीर	३	१	२४	अभ्युप	२	९	४७
अभीक्षणम्	३	५	१	अभ्र	१	२	१
"	३	५	११	,	१	३	७
अभीप्ति	३	१	५३	अभ्रक	२	९	१००
"	३	१	११२	अभ्रपुष्प	२	४	३०
अभीर	२	४	१००	अभ्रमानङ्ग	१	१	४६
अभीरुपत्ती	२	४	१०१	अभ्रमु	१	३	५
अभीषङ्ग	३	२	६	अभ्रमुवलम्भ	१	१	४६
अभीषु	३	३	२२०	अभ्रि	१	१०	१३
अभीष्ट	३	१	५३	अभ्रिय	१	३	८
अभ्यग्र	३	१	६७	अभ्रेष	२	८	२४
अभ्यन्तर	१	३	६	अभ्रत्र	२	९	३३
अभ्यमित	२	६	५८	अमर	१	१	७
अभ्यमिश्रीण	२	८	७१	अमरावती	१	१	४१

[अरर]

(१२) अमरकोशे

[अदित

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अरर	०	२	१७	अर्कल्लि	२	४	८०
अरल्लु	२	८	५७	अर्गल	२	२	१३
अरविन्द	१	१०	३९	अर्घ	३	३	२३
अरानि	२	८	११	अर्घ्य	२	७	३३
अराल	३	१	७१	अर्घ्य	२	७	३४
अरि	२	८	१०	अर्चा	२	७	३६
"	३	६	११	"	२	१०	३६
अरिज	१	१०	१३	अर्चिन्	३	१	१०१
अरिमेद	२	८	५०	अर्चिस्	१	१	५७
अरिष्ट	२	२	८	"	३	३	२३१
"	२	४	३१	अर्चिप्	१	१	५७
"	२	४	६२	अर्जव	२	८	८०
"	२	८	१४८	अर्जुन	१	५	१३
"	२	५	२०	"	२	४	४५
"	२	९	५३	"	२	४	१६७
"	३	३	३६	अर्जुनी	२	९	६७
"	३	३	३६	अर्णव	१	१०	१
अरिष्टदुष्टधी	३	१	४६	अर्णस्	१	१०	४
अरुण	१	३	३०	अर्णन	३	२	३२
"	१	३	३२	अर्ति	३	३	६८
"	१	५	१५	अर्ध	२	९	९०
"	३	३	४९	"	३	३	८६
अरुणा	२	४	९९	अर्धना	२	७	३२
अरुन्तुद	३	१	८३	"	३	२	६
अरुक्कर	२	८	४२	अर्धप्रयोग	२	९	५
"	३	३	१९०	अर्धगास्त्र	१	६	५
अरम्	२	६	५४	अर्धिन्	२	८	९
अरोक्	३	१	१००	"	३	१	४९
अर्क	१	३	२९	अर्ध्य	२	९	२०४
"	३	३	४	"	३	३	१६१
अर्कपण	२	४	८१	अर्धना	३	२	६
अर्कबन्धु	१	१	१५	अर्दिन	३	१	९७

अर्ध]

मूलश्लेषकस्थगद्दानुक्रमणिना (१३)

[अवकृष्ट

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अर्ध	१	३	१६	अलगदं	१	८	५
"	१	३	१६	अलङ्कारिणु	२	६	१००
अर्धचन्द्रा	२	४	१०९	"	३	१	२९
अर्धनाव	१	१०	१४	अलङ्कृतं	२	६	१००
अर्धरात्र	१	४	६	अलङ्कर्मोण	३	१	१८
अर्धर्च	३	६	३२	अलङ्कार	२	६	१०१
अर्धहार	२	६	१०६	अलङ्कृत	२	६	१००
अर्धोष्क	२	६	११९	अलङ्किया	२	६	१०१
अर्धुद	३	६	१९	अलम्	२	४	१४
"	३	६	३३	"	३	५	११
अर्धक	२	५	३८	अलकं	२	४	८१
अर्म	३	६	३४	"	२	१०	२२
अर्य	२	९	१	अलम	२	१०	१८
"	३	३	१४७	अलात	२	९	३०
अर्यमन्	१	३	२८	अलावू	२	४	१५६
अर्या	२	६	१४	अलि	२	५	१४
अर्याणी	२	६	१४	"	२	५	२९
अर्यौ	२	६	१५	अलिक	२	६	९२
अर्वन्	२	८	४४	अलिञ्जर	२	९	३१
"	३	१	५४	अलिन्	२	५	२९
अर्वाक्	३	५	१६	अलिन्द	२	२	१२
अशम्	२	६	५४	अलीक	३	३	१२
अशंस	२	६	५९	अल्य	३	१	६१
अशोघ्न	२	४	१५७	अल्यतनु	२	६	४८
अशोरोगयुत	२	६	५९	अल्यमारिष	२	४	१३६
अहंणा	२	७	३४	अल्यमरम्	१	१०	२८
अहित	३	१	१०१	अलिष्ट	३	१	६२
अलक	२	६	९६	अल्योपम्	३	१	६२
अलवा	१	१	७०	अवकर	२	२	१८
अलक्क	२	६	१२१	अवकीणिन्	२	७	५४
अलदमी	१	९	२	अवकृष्ट	३	१	३१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अवकेशिन्	२	४	७	अवनाय	३	२	२७
अवक्रय	२	९	७९	अवनि	२	१	३
अवगणित	३	१	१०६	अवन्तिसोम	२	९	३९
अवगत	३	१	१०८	अवभृथ	२	७	२७
अवगीत	३	१	९३	अवभ्रष्ट	२	६	४५
"	३	३	७९	अवम	३	१	५४
अवग्रह	१	३	११	अवमत	३	१	१०६
"	२	८	३८	अवमर्द	२	८	१०९
अवग्राह	१	३	११	अवमानना	१	७	२३
अवचूर्णित	३	१	९४	अवमानित	३	१	१०६
अवज्ञा	१	७	२३	अवयव	२	६	७०
अवज्ञात	३	१	१०६	अवर	२	८	४०
अवट	१	८	२	अवरज	२	६	४३
अवटीट	२	६	८५	अवरति	३	२	३७
अवटु	२	६	८८	अवरवर्ण	२	१०	१
अवतम	३	३	२२८	अवरीण	३	१	९४
अवतमम	१	८	३	अवरोध	२	२	१२
अवतोका	२	९	६९	अवरोधन	२	२	११
अवदश	२	१०	४०	अवरोह	२	४	१२
अवदात	१	५	१३	अवर्ण	१	६	१३
"	३	३	८१	अवलान	२	६	७९
अवदान	३	०	३	अवङ्गुज	२	४	९५
अवदाह	२	४	१६५	अववाद	२	८	२५
अवदारण	२	९	१२	अवश्यम्	३	५	१६
अवदीर्ण	३	१	८९	अवश्याय	१	३	१८
अवद्य	३	१	५४	अवष्टब्ध	३	३	१०५
अवधि	३	३	१००	अवमर	३	०	०४
अवध्वस्त	३	१	९६	अवमान	३	२	३८
अवन	३	०	४	अवमित	३	१	९८
अवनत	३	१	७०	"	३	१	१०८
अवनाट	२	६	४५	अवम्बर	०	६	६७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अवम्बर	३	३	१६८	अव्यय	३	६	३४
अवम्या	१	४	२९	अव्यवहित	३	१	६८
अवहार	१	१०	२१	अशनाया	२	९	५४
अवहित्या	१	७	३४	अशनायित	३	१	२०
अवहेलन	१	७	२३	अशनि	१	१	४७
अवाक्पुष्पी	२	४	१५२	अग्नि	३	१	१११
अवाग्र	३	१	७०	अग्निस्वी	२	६	११
अवाच्	३	१	१३	अनुभ	३	६	२३
"	३	१	३३	अनेष	३	१	६५
अवाची	१	३	१	अनोक्	२	४	६४
अवाच्य	१	६	२१	अनोकगोहिणी	२	४	८५
अवार	१	१०	८	अदमगर्भ	२	९	९२
अवामम्	३	१	३९	अदमज	२	९	१०४
अवि	२	६	२०	अदमन्	२	३	४
"	३	३	२०८	अदमन्त	२	९	२९
अविग्न	२	४	६७	अदमगुण	२	४	१२२
अविन	३	१	१०६	अदमरी	२	६	५६
अविद्या	१	५	७	अदमगार	२	९	९८
अविनीत	३	१	२३	अद्यान्त	१	१	६५
अविरत	१	१	६५	अग्नि	२	८	९३
अविद्रम्बित	१	१	६५	अश्रु	२	६	९३
"	३	१	८३	अश्रुल	१	६	१९
अविम्वष्ट	१	६	२२	अश्व	२	८	४३
अवीनी	१	९	१	अश्वरंग	२	८	४६
अवीग	२	६	११	अश्वय	२	८	२१
अवेश	३	७	७८	अश्वमेधीन	०	८	६१
अव्यग्रा	०	८	८६	अश्वगुज्	१	३	२२
अव्यग्रा	३	३	६१	अश्ववदय	३	६	१६
अव्यग्राग	१	५	१५	अश्व	०	८	६१
अव्यग्रा	०	८	५९	अश्वारो	०	८	६०
"	३	८	१४६	अश्विन	१	१	५१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
अश्विनी	१	१	२२	अस्त	२	३	२
अश्विनीसुत	१	१	५१	"	३	१	८७
अश्वीय	२	८	४८	अस्तम्	३	५	१७
अपडक्षीण	२	८	२२	अस्ति	३	५	१८
अष्टापद	२	९	९५	अस्तु	३	५	१३
"	२	१०	४६	अस्त्र	२	८	८२
अष्टीवत्	२	६	७२	अस्मिन्	२	८	६९
असकृत्	३	५	१	अस्थि	२	६	६८
असती	२	६	१०	अस्थिर	३	१	४३
अमतीमुत	२	६	२६	अस्फुट	१	७	२
असन	२	४	४४	अस्फुटवाच्	३	१	३७
असमीक्ष्यकारि	३	१	१७	अस्र	२	६	६४
असार	३	१	५६	"	२	६	९३
असि	२	८	८९	"	३	६	१६५
"	३	६	११	अम्रप	१	१	५९
असिकनी	२	६	१८	अम्रु	२	६	९३
असित	१	५	१४	अस्वच्छन्द	३	१	१६
असिधावक	२	१०	७	अम्वप्ल	१	१	८
अमिधेनुका	२	८	९२	अस्वर	३	१	३७
असिपुत्री	२	८	९२	अम्वाध्याय	२	७	५३
असिहेति	२	८	७०	अह्यु	३	१	५०
अमु	२	८	११९	अहङ्कार	१	७	२२
अमुधारण	२	८	११९	अहङ्कारवत्	३	१	५०
अमुर	१	१	१२	अहन्	१	६	२
"	३	६	११	अहमहमिया	२	८	१०१
अमूया	१	७	२४	अहपूर्विका	२	८	१००
अमूर्क्षण	१	७	२३	अहमति	१	५	७
अमृगधरा	२	६	६२	अहर्षति	१	३	३१
अमृज	२	६	६४	अहर्मुग्य	१	४	२
अमीम्वम्बर	३	१	३७	अहम्बर	१	३	२९
असीम्येक्षिण	१	७	२७	अहह	३	८	११

शब्दा	का०	व०	इलो०	शब्दा	का०	व०	इलो०
अहायं	०	३	१	आशोमन	०	०	६
अहि	१	८	६	आधारणा	१	६	१५
"	३	३	०३९	आधारि	३	१	८३
अहिन	२	८	११	आक्षेप	१	६	१३
अहितुण्डिक	१	८	११	आक्कण्डल	१	१	८८
अहिभय	०	८	३०	आगु	२	५	१०
अहिभुज्	३	३	३०	आगुभुज्	२	५	६
अह	०	८	१०१	आयेट	०	१०	०३
अहो	३	५	९	आम्या	१	६	८
अहारात्र	१	८	१०	आम्यान	३	१	१०३
"	१	८	२१	आम्यायिका	१	६	५
अहाय	३	५	०	आमन्तु	०	७	३६
आ				आगम्	२	८	०६
आ	३	८	२	"	३	३	०३१
आ	३	८	०	आगार	२	०	५
आम्	३	५	१६	आगू	१	५	५
आकम्पित	३	१	८७	आग्नीध	०	७	१७
आकर	३	३	७	आग्रहायणिक	१	८	१६
आकषं	३	३	०२०	आग्रहायणी	१	३	०३
आरग	०	६	९९	आद्य	३	८	१
आगर	३	०	११	आदित	१	७	१६
"	३	३	१६३	आदित्य	१	३	०६
आकारगुणि	१	७	३६	आचमन	०	७	३६
आधारणा	१	६	८	आचम	०	९	४९
आवाग	१	२	०	आचार्य	०	७	७
आवीर्ण	३	१	८८	आवाय	०	६	१६
आकुल	३	१	७०	आवायनी	०	६	११
आवद	३	३	९१	आवित	०	९	८७
आवीट	२	८	३	आवाहन	१	३	१३
आव	१	६	१०	"	०	६	१११
					३	३	१००

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
आच्छुरितक	१	७	३४	आतुर	२	६	५८
आच्छोदन	२	१०	२३	आतोद्य	१	७	५
आजक	२	९	७७	आत्तगर्व	३	१	४०
आजानेय	२	८	४४	आत्मगुप्ता	२	४	८६
आजि	२	८	१०६	आत्मघोष	२	५	२०
"	३	३	३२	आत्मज	२	६	२७
आजीव	२	९	१	आत्मन्	१	४	२९
आजू	१	९	३	"	३	३	११०
आज्ञा	२	८	२६	आत्मभू	१	१	१६
आज्य	२	९	५२	"	१	१	२६
आडम्बर	२	८	१०८	आत्मम्भरि	३	१	२१
"	३	३	१६९	आश्रेयी	२	६	२०
आडि	२	५	२५	आथर्वण	३	३	४३
आढक	२	९	८८	आदर्श	२	६	१४०
आढक्कि	२	९	१०	आदि	३	१	८०
आढकी	२	४	१३०	आदिकारण	१	४	२८
"	३	६	७	आदितेय	१	१	८
आढ्य	३	१	१०	आदित्य	१	१	८
आणक	३	३	३	"	१	१	१०
आतङ्क	३	३	१०	"	१	३	२८
आतञ्चन	३	३	११६	आदीन	३	२	२९
आततायिन्	३	१	४४	आदृत	३	३	८६
आतप	१	३	३५	आद्य	३	१	८०
"	३	६	२०	आद्यमापक	२	९	८५
आतपत्र	२	८	३२	आद्यून	३	१	२१
आतर	१	१०	११	आधार	१	१०	२९
आतायिन्	२	५	२१	आधि	१	७	२८
आति	२	५	२५	"	३	३	९८
आतिथेय	२	७	३३	आधूत	३	१	८७
आतिथ्य	२	७	३३	आधोरण	२	८	५९
				आध्यान	१	७	२९

शब्दा	का०	व०	इला०	शब्दा	का०	व०	इला०
आनक	१	७	६	आप्य	१	१०	१
आनकदुःखि	१	१	२२	आप्रच्छन्न	३	२	७
आनत	३	१	७०	आप्रपद	२	६	११९
आनद	१	७	४	आप्रपदीन	२	६	११०
आनन	२	६	८९	आप्पव	२	६	१२१
आनद	१	४	२५	आप्पव	२	६	१२१
आनदयु	१	४	२५	आप्पुनन्ननिन	२	७	८
आनदन	३	२	७	आवद्धमुत्त	२	१	३८
आनत	३	३	६४	आप्य	२	९	१३
आनाय	१	१०	१६	आमग्न	२	६	१०१
आनाय्य	२	७	२१	आभागण	१	६	१०
आनाह	२	६	७७	आभाम्बर	१	१	१०
	२	६	११६	आभार	२	०	५७
आपुपूर्वी	२	७	२६	आभीरपत्नी	२	२	२०
आधमिक	२	९	२८	आभीरी	२	६	१३
आवीरिणी	१	६	७	आभीर	१	०	८
आपव	२	०	६७	आभाग	२	६	१३७
आपगा	१	१०	३०	आमगधिन	१	५	१३
आपण	२	२	२	आमनस्य	१	०	३
आपणिक	२	०	७८	आमय	२	६	७१
आपप्राप्त	३	१	८२	आमयाविन	२	८	५८
आपन	२	८	८२	आमय्य	३	६	२३
आपन्न	२	१	८२	आमय्यकी	२	६	७
आपन्नमस्या	२	६	२२	आमिधा	२	७	२३
आपणित्यव	२	०	६	आमिद	२	८	६३
आपान	२	१०	४३		२	३	१६
आपान	२	६	१२६	आमिराणिन	३	१	१०
आपान	२	०	३१	आम	२	५	१६
आपुनिक	२	०	८	आमुद	२	८	६
	२	०	४	आमुद	१	६	८
	२	८	११		१		१०

शब्दाः	का०	ख०	श्लो०	शब्दाः	का०	ख०	श्लो०
आमोद	३	३	९२	आराव	३	३	९१
आमोदिन्	१	५	११	आरेवत	२	४	२४
आम्नाय	१	६	३	आरोग्य	२	६	५०
"	३	०	७	आरोह	३	३	२३९
आम्र	२	४	३३	आरोहण	२	२	१८
आम्रानव	२	४	२७	आर्तगल	२	४	७४
आम्रेटि	१	६	१२	आर्तव	२	६	२१
आयत	३	१	६९	आर्द्र	३	१	१०५
आयतन	२	२	७	आर्द्रव	२	९	३७
आयति	२	८	२९	आर्य	१	७	१४
"	३	३	७२	"	२	७	३
आयत्त	३	१	१६	आर्यावर्त	२	१	८
आयाम	२	६	११४	आर्यम्य	२	९	६२
आयुध	२	८	८२	आल	२	९	१०३
आयुधिव	२	८	६७	आलम्भ	२	८	११५
आयुधीय	२	८	६७	आलय	२	२	५
आयुष्मत्	३	१	६	आलवाल	१	१०	२९
आयुस्	२	८	१२०	आलस्य	२	१०	१८
आयोधन	२	८	१०३	आलान	२	८	४१
आरकूट	२	१	९७	आलाप	१	६	१५
आरग्वध	२	४	२३	आलि	२	१	१४
आरनालक	२	९	३९	"	२	४	४
आरति	३	२	३७	"	२	६	१२
आरम्भ	३	२	२६	आलिङ्गव	१	७	५
आरव	१	६	२४	आली	३	३	१९९
आरा	२	१०	३४	आलीढ	२	८	८५
आरात्	३	४	४	आलु	२	९	३१
आराधन	३	३	१२६	आलोक	३	३	३
आराम	२	४	२	आलोकन	३	२	३१
आरालिक	२	९	२८	आवपन	२	९	३३
आराव	१	६	२४	आवर्त	१	१०	६

शब्दाः	पा०	व०	श्लो०	शब्दाः	पा०	व०	श्लो०
आगुरी	२	९	१९	इक्षुगन्धा	२	४	१०६
आगेचनक	३	१	५३	,	२	४	११०
आम्बन्दन	२	८	१०६	,,	२	४	१६३
आम्बन्दिन	२	८	६८	इक्षु	२	४	१०४
आम्तरण	२	८	४२	इक्षुवाकु	२	४	१५६
आस्था	३	३	८८	इक्षु	३	१	७४
आस्थान	२	७	१५	,	३	२	१५
आस्थानी	२	७	१५	इक्षित	३	२	१५
आस्पद	३	३	९४	इक्षुगुदी	२	४	४६
आम्फोटनी	२	१०	३३	इच्छा	१	७	२७
आम्फोट	२	४	८०	इच्छावनी	२	६	९
आम्फोता	२	४	७०	इज्याशील	२	७	८
"	२	४	१०६	इत्तर	२	९	६२
आस्य	२	६	८९	इडा	३	३	४२
आस्या	३	२	२१	इतर	२	१०	१६
आहत	१	६	२१	"	३	१	८२
"	३	१	८८	"	३	३	१९३
आहतलक्षण	३	१	१०	इतहेद्युम्	३	५	२१
आहव	२	८	१०५	इति	३	४	७
आहवनीय	२	७	१९	इतिह	२	७	१२
आहार	२	९	५६	इतिहास	१	६	४
आहाव	१	१०	२६	इत्वरी	२	६	१०
आहेय	१	८	९	इदानीम्	३	५	२३
आहो	३	५	५	इध्म	२	४	१३
आहोपुरुषिका	२	८	१०१	इन	३	३	११२
आ ह्वय	१	६	७	इन्दीवर	१	१०	२७
आ ह्वा	१	६	७	इन्दीवरी	२	४	१००
आ ह्वान	१	६	७	इन्दु	१	३	१४
इक्षु	२	४	१६३	इन्द्र	१	१	४१
इक्षुगन्धा	२	४	९८	"	१	३	२
				इन्द्रद्रु	२	४	४५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
इन्द्रयव	२	४	६७	ईक्षण	२	६	९३
इन्द्रवारुणी	२	४	१५६	ईक्षणिका	२	६	२०
इन्द्रमुरस	२	४	६८	ईडित	३	१	११०
इन्द्राणिका	२	४	६८	ईति	३	३	६९
इन्द्राणी	१	१	४५	ईरिण	३	३	५७
इन्द्रायुध	१	३	११	ईरित	३	१	८७
इन्द्रारि	१	१	१२	ईर्म	२	६	५६
इन्द्रावरज	१	१	२०	ईर्ष्या	१	७	२४
इन्द्रिय	१	५	८	ईलित	३	१	१०९
इन्द्रियार्थ	१	५	८	ईली	२	८	९१
इन्धन	२	४	१३	ईश	१	१	३०
इभ	२	८	३४	ईशान	१	१	३०
इभ्य	३	१	१०	ईशितृ	३	१	१०
इरमद	१	३	१०	ईश्वर	१	१	३०
इरा	२	१०	३९	ईश्वरी	३	१	१०
इला	३	३	४२	ईषत्	३	५	८
इल्वल	१	१०	२४	ईषत्पाण्डु	१	५	१३
इव	३	५	९	ईषा	२	९	१४
इष	१	४	१७	ईषिका	२	१०	३२
इषीका	२	८	३८	ईहा	१	७	२७
इषु	२	८	८७	ईहामृग	२	५	७
इषुधि	२	८	८८				
इष्ट	२	७	२८				
इष्टवापय	२	४	१६५				
इष्टगन्ध	१	५	११				
इष्टार्थोद्युक्त	३	१	९				
इष्टि	३	३	३९				
इप्वास	२	८	८३				

शब्दाः	का०	घ०	श्लो०	शब्दाः	का०	घ०	श्लो०
उधन्	२	९	५९	उत्त	३	१	८
उग्गा	२	९	३१	उत्कट	२	४	१३४
उद्य	२	९	८०	"	३	१	२३
उग्र	१	१	३०	उत्तण्डा	१	३	२९
"	१	३	२०	उत्तर	२	५	४०
"	२	१०	०	उत्तर्प	३	२	११
उग्रगन्धा	२	४	१००	उत्कलिका	१	७	२९
"	२	८	१८५	८	३	३	१७
उच्च	३	१	७०	उत्कार	३	२	३६
उच्चटा	२	४	१६०	उत्कोश	२	५	२३
उच्चण्ट	३	१	८३	उत्त	३	१	१०५
उच्चार	२	६	६७	उत्तम	३	३	२२८
उच्चावच	३	१	८३	उत्तप्त	२	६	६३
उच्चै श्रवस्	१	१	४५	उत्तम	३	१	५७
उच्चैर्घुष्ट	१	६	१२	उत्तमर्ण	२	९	५
उच्चैम्	३	५	१७	उत्तमा	२	६	४
उच्छ्रय	२	४	१०	उत्तमान्न	२	६	९५
उच्छ्राय	२	४	१०	उत्तर	१	३	२
उच्छ्रित	३	१	७०	"	१	६	१०
"	३	३	८५	"	३	३	१९१
उज्जासन	२	८	११५	उत्तरासङ्ग	२	६	११७
उज्ज्वल	१	७	१७	उत्तरीय	२	६	११८
उज्ज	२	९	२	उत्तान	१	१०	१५
उटज	२	२	६	उत्तानशया	२	६	४१
उडु	१	३	२१	उत्थान	३	३	११८
उडुप	१	१०	११	उत्थित	३	३	८५
उड्डीन	३	५	३७	उत्पतितृ	३	१	२९
उत	३	१	१०१	उत्पत्ति	१	४	३०
"	३	४	५	उत्पतिष्णु	३	१	२९
"	३	५	५	उत्पल	१	१०	३७
उताहो	३	५	५	"	२	४	१२६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
उत्पलशारिवा	२	४	११२	उदात्त	१	६	४
उत्पात	२	८	१०९	उदान	१	१	६३
उत्फुल्ल	२	४	७	उदार	३	१	८
उत्तम	२	३	५	"	३	३	१९३
उत्तमर्जन	२	७	२९	उदामीन	२	८	१०
उत्तमव	१	७	३८	उदाहार	१	६	१
"	३	३	२१०	उदिन	३	१	१०७
उत्मादन	२	६	१२१	उदीची	१	३	२
उत्माह	१	७	२९	उदीच्य	२	१	७
"	२	८	१९	"	२	४	१२२
उत्माहवर्धन	१	७	१८	उदुम्बर	२	४	२२
उन्मुक्त	३	१	९	"	२	९	९७
उत्मृष्ट	३	१	१०७	उदुम्बरपर्णी	२	४	१८८
उत्मेध	२	४	१०	उद्ग्वल	२	१	२५
"	३	३	९६	उद्गत	३	१	९७
उदन्	३	५	२३	उद्गमनीय	२	६	११२
उदव	१	१०	४	उद्गाढ	२	१	६६
"	३	६	२२	उद्गानृ	२	७	१७
उदक्या	२	६	२१	उद्गार	३	२	३७
उदग्र	३	१	७०	उद्गीय	३	६	१९
उदज	३	२	३९	उद्गूर्ग	३	१	८९
उदधि	१	१०	१	उद्ग्राह	३	२	३७
उदन्त	१	६	७	उद्ध	१	६	७७
उदन्या	२	९	५५	उद्धन	३	२	३५
उदन्वत्	१	१०	१	उद्घाटन	२	१०	७७
उदपान	१	१०	२६	उद्धात्र	३	२	७६
उदय	२	३	७	उद्धान	२	८	२६
उदर	२	६	७७	उद्दाल	२	६	३६
उदां	२	८	२९	उद्दित	३	१	९५
उद्वमित	२	२	६	उद्दाद	३	८	१११
उद्वितम्	२	९	५३	उद्धर्ष	१	७	३८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
उद्धव	१	७	३८	उन्मनम्	३	१	८
उद्धान	२	९	२९	उन्माथ	२	८	११५
उद्धार	२	९	४	"	२	१०	२६
उद्धृत	३	१	९०	उन्माद	१	७	२६
उद्भव	१	४	३०	उन्मादवत्	२	६	६०
उद्भिज्ज	३	१	५१	उपकण्ठ	३	१	६७
उद्भिद्	३	१	५१	उपकारिका	२	२	१०
उद्भिद	३	१	५१	उपकार्या	२	२	१०
उद्ग्रम	३	२	१२	उपकुञ्चिका	२	४	१२५
उद्यत	३	१	८९	"	२	९	३७
उद्यम	३	२	११	उपकुल्या	२	४	९६
उद्यान	२	४	३	उपकूपजलाशय	१	१०	२६
"	३	३	११७	उपक्रम	२	७	१३
उद्योग	३	६	३३	"	३	२	२६
उद्र	१	१०	२०	"	३	३	१४०
उद्धर्तन	२	६	१२१	उपक्रोश	१	६	१३
उद्धान्त	२	८	३६	उपगत	३	१	१०५
"	३	१	९७	उपगूहन	३	२	३८
उद्दामन	२	८	११५	उपग्रह	२	८	११९
उद्वाह	२	७	५६	उपग्राह्य	२	८	२८
उद्देग	२	४	१६९	उपघ्न	३	२	१९
"	३	२	२२	उपचरित	३	१	१०२
उन्दुरु	२	५	१२	उपचाय्य	२	७	२०
उन्नत	३	१	७०	उपचित	३	१	८९
उन्नतानत	३	१	६९	उपचित्रा	२	४	८७
उन्नय	३	२	१२	उपजाप	२	८	२१
उन्नाय	३	२	१२	उपज्ञा	२	७	१३
उन्मत्त	२	४	७७	उपतप्तृ	३	२	१४
"	२	६	६०	उपनाप	२	६	५१
उन्मुद	३	१	२३	उपन्यवा	२	३	७
उन्मदिष्णु	३	१	२३	उपदा	२	८	२८

उपधा]

मूल-शेषकस्यशब्दानुक्रमणिका (२७)

[उपाध्यायी

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
उपधा	२	८	२१	उपविषा	२	४	९९
उपधान	२	६	१३७	उपवीत	२	७	४९
उपधि	१	७	३०	उपशय	२	२	२०
उपनाह	१	७	७	उपशाय	३	२	३२
उपनिधि	२	९	८१	उपश्रुत	३	१	१०९
उपनिषद्	३	३	९३	उपसव्यान	२	६	११७
उपनिष्कर	२	१	१८	उपसपन्न	२	७	२६
उपन्यास	१	६	९	"	२	९	४५
उपपत्ति	२	६	३५	उपसर	३	२	२५
उपबर्ह	२	६	१३७	उपसर्ग	२	८	१०३
उपभूत	२	७	२५	उपसर्जन	३	१	६०
उपभोग	३	२	२०	उपसर्पा	२	९	७०
उपमा	२	१०	३६	उपसूयंक	१	३	३३
"	२	१०	३७	उपस्कर	२	९	२५
उपमान	२	१०	३६	उपस्थ	२	६	७५
उपयम	२	७	५६	उपस्पर्श	२	७	३६
उपयाम	२	७	५६	उपहार	२	८	२८
उपरक्त	१	४	१०	उपह्वर	३	३	१८४
"	३	१	४३	उपाशु	२	८	२३
उपरक्षण	२	८	३३	उपाकरण	२	७	६०
उपराग	१	४	९	उपाकृत	२	७	२५
उपराम	३	२	३७	उपात्मय	२	७	३७
उपल	२	३	४	"	३	२	३३
उपलब्धार्था	१	६	५	उपादान	२	२	१६
उपलब्धि	१	५	१	उपाधि	१	७	२८
उपलम्भ	३	२	२७	"	३	१	१२
उपला	३	३	२००	उपाध्याय	२	७	७
उपवन	२	४	२	उपाध्याया	२	६	१४
उपवर्तन्	२	१	८	उपाध्यायानी	२	६	१५
उपवस्त	२	७	३८	उपाध्यायी	२	६	१४
उपवास	२	७	३८	"	२	६	१५

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
उपानह्	२	१०	३०	उग	३	१	६१
उपाय (चतुष्टय)	१	८	२०	उगबूध	२	४	५१
उपायन	२	८	२८	उगंग	२	१	४
उपावृत्त	२	८	५०	उगंगी	१	१	५१
उपासद्ग	२	८	८८	उगो	२	१	३
उपामन	२	७	३५	उलप	२	४	९
,	२	८	८६	उलूक	२	५	१५
उपासित	३	१	१०२	उलूखल	२	९	२५
उपाहित	१	४	१०	उलूखलक	२	४	३४
"	३	१	९२	उलूपिन	१	१०	१८
उपेन्द्र	१	१	२०	उत्का	३	६	८
उपोदका	२	४	११३	उत्मुक	२	९	३०
उपोद्धात	१	६	९	उल्लाघ	२	६	५७
उप्तकृष्ट	२	९	८०	उल्लाघ	२	६	१२०
उभयद्युम्	३	५	२१	उल्लोल	१	१०	५
उभयेद्युम्	३	५	२१	उत्तव	२	६	३८
उमा	१	१	३६	उत्तवण	३	१	८१
"	२	९	२०	उशनस्	१	३	२५
उमापति	१	१	३४	उगीर	२	४	१६४
उग सूत्रिका	२	६	१०४	उपणा	२	४	९७
उरग	१	८	८	उपबुध	१	१	५४
उरण	२	९	७६	उपस्	१	४	२
उरणाख्य	२	४	१४७	उपा	३	५	१८
उरग्न	२	९	७६	उपापति	१	१	२३
उररी	३	४	१६	उपित	३	१	९९
उररीवृत्त	३	१	१०८	उष्ट्र	२	९	७५
उरश्छद	२	८	६४	११ उष्ट्रिका	३	३	१७
उरस्	२	६	७८	उष्ण	१	४	१९
उरमिन्	२	८	७६	"	२	१०	१९
उरस्य	२	६	२८	,	३	६	२२
उरस्यन्	२	८	७६	उष्णरश्मि	१	३	२९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
उत्पिणका	२	९	५०	ऊष	२	१	४
उत्पिणीष	३	३	२२१	ऊषण	२	९	३६
उत्पिणीषगम	१	८	१९	ऊपर	२	१	५
उभ	१	३	३३	उपवन्	२	१	५
उभ्या	२	९	६६	ऊष्मक	१	४	१८
	ऊ			ऊष्मागम	१	८	१९
ऊन	३	१	१०१	उह	१	५	३
ऊषम्	३	९	७३		अ		
ऊम	३	५	१८	अवध	२	९	९०
ऊररी	३	४	१६	अक्ष	१	३	७१
ऊरुवा	२	९	१	"	२	४	५७
ऊरी	३	४	१६	"	२	९	४
ऊरीवृत्त	३	१	१०८	अक्षगन्धा	२	४	१३७
"	३	१	१०८	अक्षगन्धिका	२	८	११०
ऊर	२	६	७३	अच्	१	६	३
ऊरज	२	९	१	अजीष	२	९	३२
ऊरपवन्	२	६	७०	अजु	३	१	७२
ऊर्ज	१	४	१८	अजुरोहित	१	३	११
ऊर्जस्वल	२	८	७५	अण	०	९	३
ऊर्जस्विन्	०	८	७५	अत	१	६	००
ऊर्जनाभ	२	५	१३	"	०	९	०
ऊर्जा	३	३	५०	अनीया	३	०	३०
ऊर्जापु	०	९	७६	अनु	१	४	१३
"	०	९	१०७	"	१	४	००
ऊर्ध्व	१	७	५	"	३	३	६१
ऊर्ध्वगा	०	६	६७	अनुमती	२	६	०१
ऊर्ध्वङ्	०	६	६७	अन्त	३	५	३
ऊर्मि	१	१०	०	अमित्र	२	०	१७
ऊर्मिरा	०	६	१०७	अद्भ	०	१	०३
ऊर्मिष	३	७१	१	अष्टि	२	६	११०

शब्दाः	धा०	व०	इलो०	शब्दाः	धा०	व०	इलो०
मृभु	१	१	८	एवाग्र	३	१	७९
मृभुशिनृ	१	१	४४	'	३	३	१९१
मृभुय	२	५	१०	एवाग्रय	३	१	८०
मृपभ	१	७	१	एवान्त	१	१	६७
"	२	४	११६	एवाञ्दा	२	९	६८
"	२	९	५९	एवायन	३	१	७९
"	३	१	५९	एवायनगत	३	१	८०
मृपि	२	७	८३	एवावली	२	६	१०६
मृप्यवेतु	१	१	२७	एवाप्लील	२	४	८१
मृप्यप्रावता	२	४	८७	एवाप्लीला	२	४	८५
"	२	४	१०१	एड	२	६	४८
ए				एडक	२	९	७६
एक	३	१	८२	एडगज	२	४	१४७
"	३	१	८२	एडूक	२	२	४
"	३	३	१६	एण	२	५	१०
एकक	३	१	८२	एत	१	५	१७
एकगुर	२	७	१२	एतहि	३	५	२३
एकतान	३	१	७९	एव	२	४	१३
एकताल	१	७	३	एधम्	२	४	१३
एकदन्त	१	१	३८	एधा	३	२	१०
एकदा	३	५	२२	एधित	३	१	७६
एकधुर	२	९	६५	एनस्	१	४	२३
एकधुरावह	२	९	६५	एरण्ड	२	४	५१
एकधुरीण	२	९	६५	एवाह	२	४	१५५
एकपदी	२	१	१५	एला	२	४	१२५
एकपिङ्ग	१	१	६९	एलापर्णी	२	४	२४०
एकयष्टिका	२	६	१०६	एलावातुक	२	४	१२१
एकसर्ग	३	१	८०	एवम्	३	४	१२
एकहायनी	२	९	६८	"	३	५	९
एवाकिन्	३	१	८०	"	३	५	१२
				"	३	५	१५

शब्दाः	का०	ख०	दलो०	शब्दाः	का०	ख०	दलो०
एवम्	३	५	१६	ओपधी	२	८	१३५
एपणिका	२	१०	३२	ओपधीन	१	३	१८
	ऐ			ओष्ठ	२	६	१०
ऐकागारिक	०	१०	०४	ओष्ठ	३	६	१२
ऐङ्गुद	०	८	१८	औ			
ऐण	२	५	८	औक्षर	२	९	६०
ऐणैय	२	५	८	औचिनी	३	६	३९
ऐनिह्य	२	७	१२	औचिन्त्य	३	६	३९
ऐन्द्रियक	३	१	७९	औत्तानपादि	१	३	२०
ऐगवण	१	१	४६	औदनिक	०	९	२८
ऐगवत	१	१	४६	औदरिक्	३	१	२१
"	१	३	८	औपगवक्	३	२	३९
"	२	४	३८	औपयिक्	२	८	२८
ऐगवती	१	३	९	औरक्षर	२	९	३३
ऐलविल	१	१	६९	औग्ग	२	६	२८
ऐलेय	२	४	१०१	औष्ण्देहि	२	७	३०
ऐश्वर्य	१	१	३६	और्य	१	१	५६
ऐषमम्	३	५	२०	औनीर	३	३	१८६
	औ			औपध	०	८	१३५
औरम्	३	३	२३४	"	३	६	५०
औप	२	५	३९	औष्ट्र	२	९	३३
"	३	३	३७				
औषार	१	६	८	ब	३	३	५
औत्रम्	३	३	३३६	बम्	३	९	३३
औष्ट्रपुत्र	२	८	७६	बभारगार्ग	१	१	३१
भातु	०	८	९	बकुद	३	३	९२
भाजन	०	९	४८	बकुदपी	०	६	३६
भाम्	३	५	१२	बकुम्	१	३	१
भोज	३	३	९	बकुम्	१	३	३
भोजधी	३	४	६	"	३	६	८०

शब्दः	का०	व०	श्लो०	शब्दः	का०	व०	श्लो०
वज्रपट	३	१	७६	वटव ,	२	६	१०३
वश	२	६	७९	१,,	३	३	१७
"	३	३	२२०	वटभी	२	४	१५०
वश्या	२	८	६२	वटम्भरा	२	८	१५३
"	३	३	१५९	वटाक्ष	२	६	९६
वद्ध	२	५	१६	वटाह	३	६	२१
वद्धटव	२	८	६६	वटि	२	६	७४
वद्धण	२	६	१०८	वटी	३	६	३८
वद्धनिका	२	६	१३९	वटीप्रोथ	२	६	७५
१ वद्धपत्र	२	८	८७	वटु	३	५	९
वद्धाल	२	६	६९	"	२	४	८१
वद्धोलक	२	६	१३०	"	३	३	३६
वट्गु	२	९	२०	वटुनुम्बी	२	४	१५६
वच	२	६	९५	वटुराहिणी	२	४	८१
वच्चर	३	१	५५	वट्फर	२	४	४०
वच्चित्	३	५	१४	वट्क्वङ्ग	२	४	५६
वच्छ	२	१	१०	वटिञ्जर	२	४	७९
"	२	४	१२८	वठिन	३	१	७६
वच्छपी	३	३	१३२	वठिलक	२	४	१५४
वच्छुर	२	६	५८	कठोर	३	१	७६
वच्छुरा	२	६	१२	वडङ्गर	२	९	२२
वच्छू	२	६	७३	वडम्भ	२	९	३५
वञ्चुक	१	८	९	वडार	१	५	१६
"	२	८	६३	वण	३	१	६२
वञ्चुकिन्	२	८	८	"	३	३	४६
वट	२	६	७४	वणा	२	४	९६
"	२	८	३७	"	२	१	३६
"	२	९	२६	वणिका	२	४	६६
"	३	३	३४	"	३	६	८
वटभरा	२	४	८५	वणिश	२	९	२१
वटव	२	३	५	२ वृष्टक	३	३	१७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वपिदा	१	५	१६	वम्बि	२	९	३४
वपीतन	२	८	२७	वम्बु	१	१०	२३
"	२	४	८३	"	३	३	१३६
"	२	४	६३	वम्बुग्रीवा	२	६	८८
वपोत	२	८	१४	वम्ब	३	१	२४
वपोतपालिका	२	२	१५	कर	१	३	३४
वपोताङ्घ्रि	२	८	१२९	"	२	८	२७
वपोल	२	६	९०	"	३	३	१६५
वफ	२	६	६२	"	३	६	१२
वफिन्	२	६	६०	करक	१	३	१२
वफोणि	२	६	८०	'	२	४	६४
वबन्ध	१	१०	४	'	३	३	६
"	२	८	११८	करज	२	४	४७
वम्	३	४	१२	"	२	४	१२९
वमठ	१	१०	२१	करञ्जक	२	४	४७
वमठी	१	१०	२४	करट	२	५	२०
वमण्डलु	२	७	४६	"	३	३	३४
वमन	३	१	२४	करण	२	१०	२
वमल	१	१०	३	"	३	३	५५
"	१	१०	४०	करण्ड	३	६	१८
"	३	३	१९५	करतोया	१	१०	३३
वमला	१	१	०७	करपत्र	२	१०	३४
वमलामन	१	१	१७	करभ	२	६	८१
वमलोत्तर	२	९	१०६	करभ	२	९	७५
वमितृ	३	१	२३	करभूषण	२	६	१०८
वम्प	१	७	३८	करमद्रक	२	४	६७
वम्पन	३	१	७४	करम्भ	०	९	४८
वम्प्र	३	१	७४	करम्ह	२	६	८३
वम्बल	२	६	११६	करवाल	२	८	८९
"	३	३	१९५	करवालिका	२	८	९१
वम्बलिवाहक	२	८	५२	करवीर	२	४	७७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
करशाखा	२	६	८२	कर्ण	२	६	९४
करशीकर	२	८	३७	कर्णजलौकम्	२	५	१३
करहाट	१	१०	४३	कर्णधार	१	१०	१२
करहाटक	२	४	५२	कर्णवेष्टन	२	६	१०३
कराल	३	३	२०६	कर्णिका	२	६	१०३
करिर्गजित	२	८	१०७	"	३	३	१५
करिणी	१	३	५	कर्णिकार	२	४	६०
करिणी	२	८	३६	कर्णोरथ	२	८	५१
करिन्	२	८	३४	कर्णजप	३	१	४७
करिपिप्पली	२	४	९७	कर्तरी	२	१०	३३
करिशावक	२	८	३५	कर्दम	१	१०	९
करीर	२	४	७७	कर्पट	२	६	११५
"	३	३	१७४	कर्पर	२	६	६८
करीप	२	९	५१	कर्परी	२	९	१०१
करुण	१	७	१७	कर्पास	३	६	३५
करुणा	१	७	१८	कर्पूर	२	६	१३०
करेटु	२	५	१९	कर्बुर	१	१	६०
करेणु	३	३	५३	"	१	५	१७
करोटि	२	६	६९	"	२	९	९४
कर्क	२	८	४६	कर्मकर	२	१०	१५
कर्कटक	१	१०	२१	"	३	१	१९
कर्कटी	२	४	१५५	कर्मकार	३	१	१९
कर्कन्धू	२	४	३६	कर्मक्षम	३	१	१८
"	३	६	३८	कर्मठ	३	१	१८
कर्करी	२	९	३१	कर्मण्या	२	१०	३८
कर्करेटु	२	५	१९	कर्मन्	३	२	१
कर्कश	२	४	१४६	कर्मन्दिन्	२	७	४१
"	३	३	२१८	कर्मवृत्त	३	२	३
कर्करि	२	४	१५५	कर्मशील	३	१	१८
कर्चूर	२	४	१५४	कर्मगूर	३	१	१८
कर्चूरक	२	४	१३५	कर्मसचिव	२	८	४

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
कर्मरि	२	४	१६०	कलाय	२	९	१६
कर्मेन्द्रिय	१	५	८	कलि	२	८	१०५
कर्प	२	९	८६	"	३	३	१९५
कर्पक	२	९	६	कलिका	२	४	१६
कर्पफल	२	४	५८	कलिङ्ग	२	४	६७
कर्पू	३	३	२२३	"	२	५	१६
कल	१	७	२	कलिद्रुम	२	४	५८
कलकल	१	६	२६	कलिमारक	२	४	४८
कलङ्क	१	३	१७	कलिल	३	१	८४
"	३	३	४	कलुष	१	४	२३
कलत्र	३	३	१७९	"	१	१०	१४
कलघोत	३	३	७७	कलेवर	२	६	७०
कलभ	२	८	३५	कल्क	३	३	१४
कलम	२	९	२४	कल्प	१	४	२१
कलम्ब	२	८	८७	"	१	४	२२
"	२	९	३५	"	२	७	३९
कलम्बी	२	४	१५७	"	२	८	२४
कलख	२	५	१४	कल्पना	२	८	४२
कलल	२	६	३८	कल्पवृक्ष	१	१	५०
कलविङ्क	२	५	१८	कल्पान्त	१	४	२२
कलशि	२	४	९३	कल्मष	१	४	२३
कलस	२	९	३१	कल्माष	१	५	१७
कल्हस	२	५	२३	कन्य	१	४	२
कल्ह	२	८	१०४	"	२	६	५७
कला	१	३	१५	"	३	३	१६०
"	१	४	११	कल्या	१	६	१८
"	३	३	१९९	कल्याण	१	४	२५
कलाद	२	१०	८	कल्लोल	१	१०	६
कलानिधि	१	३	१५	कवच	२	८	६४
कलाप	२	६	९८	कवरी	२	४	१३९
"	३	३	१२९	"	२	६	९७

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
कवरी	२	९	४०	काकपीलुक	२	४	३९
कवल	२	९	५४	काकमाची	२	४	१५१
कवि	१	३	२५	काकमुद्रा	२	४	११३
"	२	७	५	काकली	१	७	२
कविका	२	८	४९	काकाङ्गी	२	४	११८
कविय	३	६	२५	काकिणी	३	६	९
कवोष्ण	१	३	३५	काकु	१	६	१२
कव्य	२	७	२४	काकुद	२	६	९१
कशा	२	१०	३१	काकेन्दु	२	४	३९
कशाहं	३	१	४४	काकोदुम्बरिका	२	४	६१
कशिपु	३	३	१३१	काकोदर	१	८	७
कशेरु	३	६	१३	काकोल	१	८	१०
कशेरुका	२	६	६९	काकोल	१	८	१०
कश्मल	२	८	१०९	"	२	५	२१
कश्य	२	८	४७	काक्षी	२	४	१३१
"	२	१०	४०	काङ्क्षा	१	७	२७
"	३	१	४४	काच	२	९	९९
कष	२	१०	३२	"	२	१०	३०
कषाय	१	५	९	"	३	३	२८
"	३	३	१५४	काचस्थाली	२	४	५४
कष्ट	१	९	४	काञ्चन	२	९	९५
कष्ट	३	३	४०	काञ्चनाह्वय	२	४	६५
कस्तूरी	२	६	१२९	काञ्चनी	२	९	४१
कहूलार	१	१०	३६	काञ्ची	२	६	१०८
कह्व	२	५	२२	काञ्जिक	२	९	३९
कास्यताल	१	७	४	१ काण्ड	२	८	८७
काक	२	५	२०	"	२	९	२२
काकचिञ्ची	२	४	९८	"	३	३	४३
काकतिन्दुक	२	४	३९	काण्डपृष्ठ	२	८	६६
काकनासिका	२	४	११८	काण्डवत्	२	८	६९
काकपक्ष	२	६	९६	काण्डीर	२	८	६९

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
काण्डेक्षु	२	४	१०४	कामम्	३	४	१३
कातर	३	१	२६	कामयितृ	३	१	२४
कात्यायनी	१	१	३६	कामिनी	२	६	३
"	२	६	१७	"	३	३	११३
कादम्ब	२	५	२३	कामुक	३	१	२३
कादम्बरी	२	१०	३९	कामुका	२	६	९
कादम्बिनी	१	३	८	कामुकी	२	६	९
काद्रवेय	१	८	८	काम्पित्य	२	४	१४६
कानन	२	४	१	काम्बल	२	८	५४
कानीन	२	६	२४	काम्बविक	२	१०	८
कान्त	३	१	७२	काम्बोज	२	८	४१
कान्तलक	२	४	१२८	काम्बोजी	२	४	१३८
कान्ता	२	६	३	काम्यदान	३	२	३
कान्तार	२	१	१७	काय	२	६	७१
"	३	३	१७३	काय (तीर्थ)	२	७	५०
कान्तारक	२	४	१६३	कायस्था	२	४	५९
कान्ति	१	३	१८	कारण	१	४	२८
"	३	२	८	कारणा	१	९	३
कान्दविक	२	९	२८	कारणिक	३	१	७
कान्दिशीव	३	१	४०	कारण्डव	२	५	३४
कापथ	२	१	१६	कारम्भा	२	४	५६
कापोत	२	५	४३	कारवी	२	४	१११
"	२	९	१०९	"	२	४	११०
कापोताञ्जन	२	९	१००	"	२	९	३७
काम	१	१	२५	"	०	९	६०
"	१	७	२८	कारवेन्ल	२	४	११४
"	२	९	७७	कारा	२	८	११९
"	३	३	१३९	कारिवा	३	३	१०
कामज्जामिन्	२	८	७६	काग्नि	३	१	८९
कामन	३	१	२४	कारीप	३	२	४३
कामपाल	३	१	२३	कारु	२	१०	५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
कारुणिक	३	१	१५	कालमूत्र	१	९	२
कारुण्य	१	७	१८	कालम्बन्ध	२	४	३८
कारोत्तर	२	१०	४२	"	२	४	६८
कार्तस्वर	२	९	९५	काला	२	४	९४
कार्तान्तिक	२	८	१४	"	०	४	१०९
कार्तिक	१	४	१७	"	२	९	३७
कार्तिकिक	१	४	१८	कालागुरु	२	६	१२७
कार्तिकेय	१	१	३९	कालानुसार्य	२	४	१२२
कार्पास	२	६	११३	"	२	६	१२६
कार्पासी	२	४	११६	कालायस	२	९	९८
कार्म	३	१	१८	कालिका	३	३	१५
कार्मण	३	२	४	कालिन्दी	१	१०	३२
कार्मुक	२	८	८३	कालिन्दीभेदन	१	१	२४
कार्पाषण	२	९	८८	काली	१	१	३६
कार्षिक	२	९	८८	कालीयक	२	४	१०१
कार्ष्य	२	४	४४	"	२	६	१२६
काल	१	१	५९	काल्यक	२	४	१३५
"	१	४	१	काल्या	२	९	७०
"	१	५	१४	कावचिक	२	८	६६
"	३	३	१९५	कावेरी	२	१०	३५
"	३	६	११	काव्य	१	३	२५
कालक	२	६	४९	काश	२	४	१६२
कालकण्ठक	२	५	२१	काश्मरी	२	८	३५
कालकूट	१	८	१०	काश्मर्य	२	४	३६
कालखण्ड	२	६	६६	काश्मीर	२	४	१४५
कालधर्म	२	८	११६	काश्मीरजन्मन्	२	६	१२४
कालपृष्ठ	२	८	८३	काश्यपि	१	३	३२
कालमेपिका	२	८	९०	काश्यपी	२	१	२
"	२	४	१०९	काष्ठ	२	४	१३
कालमेपी	२	४	९६	काष्ठबुद्दाल	१	१०	१३
कालसेय	२	९	५३	काष्ठतश्	२	१०	९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
काष्ठा	१	३	१	किम्	३	४	१३
"	१	४	११	"	३	५	५
"	३	३	४१	किमु	३	५	५
काष्ठाम्बुवाहिनी	१	१०	११	किमुत	३	५	२
काष्ठिला	२	४	११३	"	३	५	५
कास	२	६	५२	किम्पचान	३	१	४८
कासमर्द	३	६	१९	किरण	१	३	३३
कासर	२	५	४	किरात	२	१०	२०
कासार	१	१०	२८	किराततिक्त	२	४	१४३
किनर	१	१	११	किरि	२	५	२
किनरेश	१	१	६९	किरीट	२	६	१०२
किपुष्प	१	१	७१	किर्मीर	१	५	१७
किबदन्ती	१	६	७	किल	३	४	१६
किशारु	२	९	२१	किलास	२	६	५३
"	३	३	१६४	किलासिन्	२	६	६१
किशुक्	२	४	२९	किलिञ्जक	२	९	२६
किकीदिवि	२	५	१६	किल्विष	१	४	२३
किङ्कुर	२	१०	१७	"	३	३	२२४
किङ्किणी	२	६	११०	किशोर	२	८	४६
किञ्चित्	३	५	८	किष्कु	३	३	७
किञ्चुलक	१	१०	२२	विमलय	२	४	१४
किञ्जल्क	१	१०	४३	कीकम	२	६	६८
७ ,	३	३	१७	कीचक	२	४	१६१
किटि	२	५	२	कीनाश	३	३	२१६
किट्ट	२	६	६५	कीर	२	५	२१
किण	३	६	१८	कीनि	१	६	११
किणिही	२	४	८९	कील	१	१	५७
किण्व	२	१०	४२	"	३	३	१०८
कितव	२	४	७७	कील्व	२	९	७३
"	२	१०	४३	कीलाल	१	१०	३
किन्नर	१	१	७१	"	३	३	२०१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
कीलित	३	१	४२	कुटन्नट	२	४	१३१
कीश	२	५	३	कुटिल	३	१	७१
कीशपर्णी	२	४	८९	कुटी	२	२	६
कु	२	१	३	"	३	६	३८
"	३	४	२	कुटुम्बव्यापृत	३	१	११
कुकर	२	६	४८	कुटुम्बिनी	२	६	६
कुकुन्दर	२	६	७५	कुट्टनी	२	६	१९
कुकूल	३	३	२०४	कुट्टिम	३	६	३४
कुक्कुट	२	५	१७	कुठर	२	९	७४
कुक्कुभ	२	५	३५	कुठार	२	८	९२
कुक्कुर	२	४	१३२	कुठेरव	२	४	७९
"	२	१०	२१	कुडव	२	९	८९
कुक्षि	२	६	७७	कुडङ्गक	३	६	१७
कुक्षिम्भरि	३	१	२१	कुड्मल	२	४	१६
कुङ्कुम	२	६	१२३	कुड्य	२	२	४
कुच	२	६	७७	कुणप	२	८	११८
कुचन्दन	२	६	१३२	"	३	६	२०
कुचर	३	१	३७	कुणि	२	४	१२८
कुचाग्र	२	६	७७	"	२	६	४८
कुज	१	३	२६	कुण्ठ	३	१	१७
कुञ्चित	३	१	७१	कुण्ड	२	६	३६
कुञ्ज	२	३	८	"	२	९	३१
"	३	३	३१	कुण्डल	२	६	१०३
कुञ्जर	२	८	३४	कुण्डलिन्	१	८	७
"	३	१	५९	कुण्डी	२	७	४६
कुञ्जराशन	२	४	२०	कुतप	२	७	३३
कुञ्जल	२	९	३९	कुतुक्	१	७	३१
कुट	२	४	५	कुतुप	२	९	३३
"	२	९	३२	कुतू	२	९	३३
कुटज	७	४	६६	कुतूहल	१	७	३१
कुटन्नट	२	४	५७	कुत्सा	१	६	१३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
कुत्सित	३	१	५४	कुमुद्वत्	२	१	९
कुथ	२	४	१६६	कुमुद्वती	१	१०	३८
"	२	८	४२	कुम्वा	२	७	१८
कुदाल	२	४	२२	कुम्भ	२	४	३४
कुनटी	२	९	१०८	"	२	८	३७
कुनाशक	२	४	९१	"	३	३	१३५
कुन्त	२	८	९३	कुम्भकार	२	१०	६
कुन्तल	२	६	९५	कुम्भसम्भव	१	३	२०
कुन्द	२	४	७३	कुम्भिका	१	१०	३८
"	२	४	१०१	कुम्भी	२	४	४०
"	३	६	१९	कुम्भीर	१	१०	२१
कुन्दुर	२	४	१२१	कुम्भ	२	५	८
कुन्दुकी	२	४	१२४	कुम्भक	२	४	७४
कुपूय	३	१	५४	"	२	४	७५
कुप्य	२	९	९१	कुम्भक	२	४	७४
कुवेर	१	१	६८	"	२	४	७५
"	१	३	३	कुम्भ	२	५	२३
कुवेरक	२	४	१२७	कुम्भविन्द	२	४	१५९
कुवेराक्षी	२	४	५५	कुम्भविम्ब	२	९	८६
कुब्ज	२	६	४८	कुम्भ	२	५	४१
कुमार	१	१	४०	"	२	७	१
"	१	७	१०	कुम्भक	२	४	३९
कुमारक.	२	४	२५	"	२	४	१५५
कुमारी	२	४	७३	"	२	१०	५
"	२	६	८	कुम्भक	२	६	१०
कुमुद	१	३	३	कुम्भक	२	९	१०२
"	१	१०	३७	कुम्भक	२	६	३
कुमुदप्राय	२	१	९	कुम्भक	२	१०	५
कुमुदवान्धव	१	३	१४	कुम्भक	२	७	३
कुम्दिना	२	४	४०	कुम्भक	२	६	३
कुम्दिनी	१	१०	३९	कुम्भक	२	५	३७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
कुलाल	२	१०	६	कुसीदिक	२	९	५
कुलाली	२	९	१०२	कुसुम	२	४	१७
कुलिश	१	१	४७	कुमुमान्जन	२	९	१९३
कुली	२	४	९४	कुसुमेपु	१	१	२६
कुलीन	२	७	३	कुसुम्भ	२	९	१०६
"	२	८	४४	"	३	३	१३७
कुलीर	१	१०	२१	कुसृति	१	७	३०
कुल्माष	२	९	१८	कुस्तुम्बुरु	२	९	३८
"	२	९	३९	कुहना	२	७	५३
"	३	६	२१	कुहर	१	८	१
कुल्माषाभिषुत	२	९	३९	कुहू	१	४	९
कुल्य	२	६	६८	कूकुद	३	१	१४
कुल्या	१	१०	३४	कूट	२	३	४
कुवल	२	४	३६	"	२	५	४२
"	३	६	४२	"	३	३	३७
कुवलय	१	१०	३७	कूटक	२	९	१३
कुवाद	३	१	३७	कूटयन्त्र	२	१०	२६
कुविन्द	२	१०	६	कूटशात्मलि	२	४	४७
कुवेणी	१	१०	१६	कूटस्थ	३	१	७३
कुश	२	४	१६६	कूप	१	१०	२६
"	३	३	२१७	कूपक	१	१०	१०
कुशल	१	४	२६	"	१	१०	१२
"	३	१	४	"	२	६	७५
"	३	३	२०५	कूवर	२	८	५८
कुशी	२	९	९९	कूर्च	२	६	९२
कुशीलव	२	१०	१२	कूर्चशीर्ष	२	४	१४२
कुशेगय	१	१०	४०	कूर्चिका	२	९	४४
कुष्ठ	२	४	१२६	कूर्दन	१	७	३३
"	२	६	५४	कूर्पर	२	६	८०
"	३	६	३४	कूर्पामक	२	६	११८
कुमीद	२	९	४	कूर्म	१	१०	२१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
कूल	१	१०	७	कृपीटयोनि	१	१	५३
कूष्माण्डक	२	४	१५५	कृमि	२	५	१३
कृकण	२	५	१९	कृमिकोशोत्थ	२	६	१११
कृकलास	२	५	१२	कृमिघ्न	२	४	१०६
कृकवाकु	२	५	१७	कृमिज	२	६	१२६
कृकाटिका	२	६	८८	कृश	३	१	६१
कृच्छ्र	१	९	४	कृशानु	१	१	५४
"	२	७	५२	कृशानुरेतम्	१	१	३३
कृत	३	३	७७	कृशाश्विन्	२	१०	१२
कृतपुस्त्र	२	८	६८	कृपक	२	९	६
कृतमाल	२	४	२४	कृपि	२	९	२
कृतमुख	३	१	४	कृपिक	२	९	१३
कृतलक्षण	३	१	१०	कृपीवल	२	९	६
कृतसापत्निका	२	६	७	कृष्ट	२	९	८
कृतहस्त	२	८	६८	कृष्टि	२	७	६
कृतान्त	१	१	५८	कृष्ण	१	१	१८
"	३	३	६५	"	१	४	१२
कृतिन्	२	७	६	"	१	५	१४
"	३	१	४	"	२	९	३६
कृत्त	३	१	१०३	कृष्णपाक्कल	२	४	६७
कृत्ति	२	७	४६	कृष्णफला	२	४	९६
कृत्तिवासम्	१	१	३१	कृष्णभेदी	२	४	८६
कृत्या	३	३	१५९	कृष्णला	२	४	९८
कृत्रिमधूपक	२	६	१२८	कृष्णलोहित	१	५	१६
कृत्रिमा (सरिन्)	१	१०	३४	कृष्णवर्धन्	१	१	५४
कृत्स्न	३	१	६५	कृष्णवृन्ता	२	४	५५
कृपण	३	१	४८	कृष्णमार	२	५	१०
कृपा	१	७	१८	कृष्णा	२	४	९६
कृपाण	२	८	८९	कृष्णिक्	२	९	१९
कृपाणी	२	१०	३३	केकर	०	६	४९
कृपालु	३	१	१५	केका	२	५	३१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
केकिन्	२	५	३०	कैदारिक	२	९	११
केतकी	२	४	१७०	कैदार्यं	२	९	११
केतन	२	८	९९	कैरव	१	१०	३७
"	३	३	११४	कैलाम	१	१	७०
केतु	३	६	६१	कैवर्त	१	१०	१५
केदर	३	६	२०	कैवर्तीमुस्तक	२	४	१३२
केदार	२	९	११	कैवन्य	१	५	६
केनिपानक	१	१०	१३	कैशिक	२	६	९६
केयूर	२	६	१०७	कैश्य	२	६	९६
केलि	१	७	३२	कोक	२	५	७
केवल	२	३	२०४	"	२	५	२०
केश	२	६	९५	कोकनद	१	१०	४२
"	३	६	१२	कोकनदच्छवि	१	५	१५
केशपात्री	२	६	९७	कोकिल	२	५	१९
केशर	२	४	२५	कोकिलाक्ष	२	४	१०४
"	२	४	६४	कोटर	२	४	१३
"	२	४	६५	कोटवी	२	६	१७
केशरिन्	२	५	१	कोटि	२	८	८४
केशव	१	१	१८	"	०	८	९३
"	२	६	४५	"	३	३	३८
केशवेश	२	६	९७	कोटिकर्षा	०	४	१३३
केशाम्बुनामन्	२	४	१२२	कोटिश	२	९	१०
केशिक	२	६	४५	कोट्टार	३	६	१८
केशिन्	२	६	४५	कोठ	२	६	५४
केशिनी	२	४	१२६	कोण	१	७	६
केशर	१	१०	४३	"	२	८	९३
कैटभजिन्	१	१	२२	कोदण्ड	२	८	८३
कैड्यं	०	४	४०	कोद्व	०	९	१६
कैतव	१	७	३०	कोय	१	७	२६
"	२	१०	४४	कोयना	०	९	४
कैदार	२	९	११	कोपिन्	३	१	३२

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
कोमल	३	१	७८	कौतूहल	१	७	३१
कोयटिक	२	५	३५	कौद्रवीण	२	९	८
कोरक	२	४	१६	कौन्तिक	२	८	७०
कोरङ्गी	२	४	१२५	कौन्ती	२	४	१२०
कोरदूप	२	९	१६	कौपीन	३	३	१२२
कोल	१	१०	११	कौमुदी	१	३	१७
"	२	४	३६	कौमोदकी	१	१	२८
"	२	५	२	कौलटिनेय	२	६	२७
कोलक	२	६	१२९	कौलटेय	२	६	२६
"	२	९	३६	"	२	६	२७
कोलदल	२	४	१३०	कौलटेर	२	६	२६
कोलम्बक	१	७	७	कौलीन	३	३	११७
कोलवल्ली	२	४	९७	कौलेयक	२	१०	२१
कोला	२	४	९७	कौशिक	२	४	३४
कोलाहल	१	६	२६	"	३	३	१०
कोलि	२	४	३६	कौशेय	२	६	१११
कोविद	२	७	५	कौस्तुभ	१	१	२८
कोविदार	२	४	२२	ककच	२	१०	३४
कोश	२	८	१७	ककर	२	४	७७
"	२	९	९१	"	२	५	१९
कोशफल	२	६	१३०	कनु	२	७	१३
कोशातकी	३	३	८	कनुध्वमिन्	१	१	३४
कोष	३	३	२२२	कनुभुज्	१	१	९
कोष्ठ	३	३	४०	कथन	२	८	११५
कोष्ण	१	३	३५	कन्दन	२	८	१०७
कौकुटिक	३	३	१७	"	३	३	१२४
कौक्षेयक	२	८	८९	कन्दिन	१	७	३५
कौटतक्ष	२	१०	९	कम	०	७	३९
कौटिक	२	१०	१४	कमुक्	२	८	४१
कौणप	१	१	५९	"	०	४	४१
कौनुक्	१	७	३१	"	०	८	१६९

शब्दा-	का०	व०	श्लो०	शब्दा-	का०	व०	श्लो०
कमेलक	२	९	७५	कलम	३	२	१०
त्रयविक्रयिक	२	९	७८	कलमथ	२	२	१०
त्रयिक	२	९	७९	किलन्न	३	१	१०५
त्रय्य	२	९	८१	किलन्नाक्ष	२	६	६०
त्रय्य	२	६	६३	किलष्ट	१	६	१९
त्रय्याद्	१	१	५९	"	३	१	९८
"	१	१	५९	कलीतक	२	४	१०९
त्रायक	२	९	७९	कलीतकिका	२	४	९४
त्रिया	१	६	२	कलीव	२	६	३९
"	३	२	१	"	३	३	२१४
"	३	३	१५८	क्लेश	३	२	२१
त्रियावत्	३	१	१८	क्लेशित	३	१	९८
क्लीडा	१	७	३२	क्लोम	२	३	६५
"	१	७	३३	क्वण	१	६	२४
क्लुड्	२	५	२२	"	३	२	८
क्लुध्	१	७	२६	क्वणन	१	६	२४
क्लुष्ट	१	७	३५	क्वणित	१	६	१५
क्लूर	३	१	४७	क्वथित	३	१	९५
"	३	१	७६	क्वाण	१	६	२४
"	३	३	१९२	क्षण	१	४	११
क्लेय	२	९	८१	"	१	७	३८
क्लोड	२	५	२	"	३	३	४७
"	२	६	७७	क्षणदा	१	४	४
क्लोध	१	७	२६	क्षणन	२	८	११४
क्लोचन	३	१	३२	क्षणप्रभा	१	३	९
क्लोधिन्	३	१	३२	क्षतज	२	६	६४
क्लोष्टु	२	५	५	क्षतश्न	२	७	९४
क्लोष्टुविभा	२	४	९३	क्षतृ	०	८	५९
क्लोष्ट्री	२	४	११०	"	२	१०	३
क्लोञ्च	२	५	०२	"	३	३	६३
क्लोञ्चशरण	१	१	४०	क्षत्रिय	२	८	१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
क्षत्रिय	३	६	२०	क्षिया	३	२	७
क्षत्रिया	२	६	१४	क्षीव	३	१	२३
क्षत्रियो	२	६	१५	क्षीर	१	१०	४
क्षत्रियाणी	२	६	१४	"	२	९	५१
क्षन्तु	३	१	३१	"	३	३	१८३
क्षपा	१	४	४	क्षीरविकृति	२	९	४४
क्षपाकर	१	३	१५	क्षीरविदारी	२	४	११०
क्षम	३	३	१४३	क्षीरशुक्ला	२	४	११०
क्षमा	३	३	१४३	क्षीरावी	२	४	१००
क्षमितृ	३	१	३१	क्षीरिका	२	४	४५
क्षमिन्	३	१	३१	क्षीरोद	१	१०	२
क्षय	१	४	२२	क्षुत्	२	६	५२
"	२	६	५१	क्षुत	२	६	५२
"	२	८	१९	क्षुद्र	३	१	४८
"	३	२	७	"	३	३	१७८
"	३	३	१४६	क्षुद्रघण्टिका	२	६	११०
क्षव	२	६	५२	क्षुद्रशस्त्र	१	१०	२३
"	२	९	१९	क्षुद्रा	२	४	९४
क्षवधु	२	६	५२	"	३	३	१७८
क्षान्त	३	१	९७	क्षुद्राण्डमत्स्यसघात	१	१०	१९
क्षान्ति	१	७	२४	क्षुध	२	९	५४
क्षार	२	९	९९	क्षुधाभिजनन	२	९	१९
क्षारक	२	४	१६	क्षुधित	३	१	२०
क्षारमृत्तिका	२	१	४	क्षुप	२	४	८
क्षारित	३	१	४३	क्षुमा	२	९	२०
क्षिति	२	१	२	क्षुर	२	४	१०४
"	३	३	७१	"	३	६	२०
क्षिपा	३	२	११	क्षुरक	२	४	४०
क्षिप्त	३	१	८७	क्षुरप्र	३	६	२०
क्षिप्नु	३	१	३०	क्षुरिन्	२	१०	१०
क्षिप्र	१	१	६४	क्षुल्लक	२	१०	१६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
सुल्लक	३	१	६१	ख	३	३	१८
"	३	२	१०	"	३	६	२२
क्षेत्र	२	९	११	खग	२	५	३२
"	३	३	१८१	"	२	८	८६
क्षेत्रज्ञ	१	४	२९	"	३	३	१९
"	३	३	३३	खगेश्वर	१	१	२९
क्षेत्राजीव	२	९	६	११ खञ्जक	३	३	१९
क्षेपण	३	२	११	खजाका	२	९	३४
क्षेपणी	१	१०	१३	खञ्ज	२	६	४९
क्षेपिष्ठ	३	१	१११	खञ्जन	२	५	१५
क्षेमन्	१	४	२६	खञ्जरीट	२	५	१५
क्षेमन्	२	४	१२८	खट	३	६	१७
"	३	६	३४	खट्वा	२	६	१३८
क्षेत्र	२	९	११	खड्ग	१	८	२८
क्षोणी	२	१	२	"	२	५	४
क्षोद	२	८	९९	"	२	८	८९
क्षोदिष्ठ	३	१	१११	खड्गिन्	२	५	४
क्षोम	२	२	१२	खण्ड	१	३	१६
क्षोद्र	२	९	१०७	खण्डपरम्	१	१	३१
क्षोम	२	६	११३	खण्डविवार	२	९	४३
क्षुत्त	३	१	९१	खण्डिक	२	९	१६
क्षमा	२	१	३	खदिर	२	४	४९
क्षमाभृत्	२	३	१	खदिरा	२	४	१४१
"	२	८	१	खद्योत	२	५	२८
क्ष्वेड	१	८	९	खनि	२	३	७
क्ष्वेडा	२	८	१०७	खनिव	२	९	१२
"	३	३	४३	खपुर	२	४	१६९
क्ष्वेडित	३	६	३४	खर	१	३	३५
				"	२	९	७७
	म			भरणम्	२	६	४६
ख	१	२	१	खरणम	२	६	४६

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
खरपुष्पा	२	४	१३९	खोड	२	६	४९
खरमञ्जरी	२	४	८९	ख्यात	३	१	९
खरा	२	४	६९	ख्यातगर्हण	३	१	९३
खराश्वा	२	४	१११	ख्याति	३	२	९
खर्जू	२	६	५३				
खर्जूर	२	४	१७०	ग			
"	२	९	९६	गगन	१	२	१
खर्जूरी	२	४	१७०	गङ्गा	१	१०	३१
खर्व	२	६	४६	गङ्गाधर	१	१	३४
"	३	१	७०	गज	२	८	३४
खर्वट	३	६	३३	गजता	२	८	३६
खल	३	१	४७	गजवन्धनी	२	८	४३
खलपू	३	१	१७	गजभध्या	२	४	१२३
खलिनी	३	२	४२	गजानन	१	१	३८
खलीन	२	८	४९	गञ्जा	२	२	८
खलु	३	४	१७	गडक	१	१०	१७
खत्या	३	२	४२	गडु	३	६	१८
खात	१	१०	२७	गडुल	२	६	४८
सादित	३	१	११०	गण	२	५	४०
सारी	२	९	८८	"	२	८	८१
सारीक	२	९	१०	"	३	३	४६
सारीवाप	२	९	१०	गणक	२	८	१४
सिल	२	१	५	गणदेवना	१	१	१०
खुर	२	४	१३०	गणनीय	३	१	६४
"	२	८	४९	गणरात्र	१	४	६
सुरणम्	२	६	४७	गणरूप	२	४	८०
सुरणम	२	६	४७	गणहामक	२	४	१२८
खेट	३	१	५४	गणाधिप	१	१	३८
६ खेटक	३	३	१७	गणिका	१	७	११
खेय	१	१०	२९	"	२	४	७१
खेला	१	७	३३	"	२	६	१९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
गणिका	३	३	१७	गन्धर्व	१	१	५२
गणिकारिका	२	४	६६	"	२	५	११
गणित	३	१	६४	"	२	८	४४
गणैय	३	१	६४	"	३	३	१३३
गण्ट	२	६	९०	गन्धर्वहस्तक	२	४	५०
"	२	८	३७	गन्धवह	१	१	६२
"	३	६	१२	गन्धवहा	२	६	८९
गण्डक	२	५	४	गन्धवाह	१	१	६२
गण्डकाली	२	४	१४१	गन्धमार	२	६	१३१
गण्डशैल	२	३	६	गन्धाश्मन्	२	९	१०२
गण्डाली	२	४	१५९	गन्धिनी	२	४	१२३
गण्डीर	२	४	१५७	गन्धोत्तमा	२	१०	३९
गण्डुपदी	१	१०	२४	गन्धोली	२	५	२७
गण्डूपद	१	१०	२२	गभस्ति	१	३	३३
गण्डूपा	३	६	१०	गभीर	१	१०	१५
गतनासिक	२	६	४६	गम	२	८	९५
गद	२	६	५१	"	३	२	२९
गदा	१	१	२८	गमन	२	८	९५
गद्य	३	६	३१	गम्भारी	२	४	३५
गन्त्री	२	८	५२	गम्भीर	१	१०	१५
गन्ध	१	५	७	गम्प	३	१	९२
गन्धक	२	९	१०२	गरण	३	२	३७
गन्धकुटी	२	४	१२३	गरल	१	८	९
गन्धन	३	३	११५	गरिष्ठ	३	१	११२
गन्धनाकुली	२	४	११४	गरी	२	४	६९
गन्धफली	२	४	५६	गरुड	१	१	२९
"	२	४	६४	गरुडध्वज	१	१	१९
गन्धमादन	२	३	३	गरुडाग्रज	१	३	३२
गन्धमूली	२	४	१५४	गरुत्	२	५	३६
गन्धरस	२	९	१०४	गरुत्मत्	१	१	२९
गन्धर्व	१	१	११	"	२	५	३४

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
गरुडमत्	३	३	५८	गवेधु	२	९	२५
गर्गरी	२	९	७४	गवेधुका	२	९	२५
गर्जित	१	३	९	गवेपणा	२	७	३२
"	२	८	३६	गवेपित	३	१	१०५
गर्त	१	८	२	गव्य	२	९	५०
गर्दभ	२	९	७७	गव्या	२	९	६०
गर्दभाण्ड	२	४	४३	गव्यूति	२	१	१८
गर्धन	३	१	२२	गहन	२	४	१
गर्भ	२	६	३९	"	३	१	८५
"	३	३	१३६	गह्वर	२	३	६
गर्भक	२	६	१३५	"	३	३	१८४
गर्भागार	२	२	८	गाङ्गेय	२	९	९४
गर्भाशय	२	६	३८	"	३	३	१५६
गर्भिणी	२	६	२२	गाङ्गेस्की	२	४	११७
गर्भोपघातिनी	२	९	६९	गाढ	१	१	६७
गर्भुत्	२	४	१६५	गाणिक्य	२	६	२२
गर्व	१	७	२२	गाण्डिव	२	८	८४
गर्हण	१	६	१३	गाण्डीव	२	८	८४
गर्ह्य	३	१	५४	गात्र	२	६	७०
गर्ह्यवादिन्	३	१	३७	"	२	८	४०
गल	२	६	८८	गात्रानुलेपनी	२	६	१३३
गलवम्बल	२	९	६३	गान	१	६	२६
गलन्तिका	२	९	३१	गान्धार	१	७	१
गलित	३	१	१०४	गायत्री	२	४	४९
गलोद्देश	२	८	४८	"	२	७	२२
गन्या	३	२	४२	गारन्मन्	२	९	९२
गवय	२	५	११	गाभिण	२	६	२२
गवल	२	९	१००	गार्हपत्य	२	७	१९
गवाक्ष	२	२	९	गालव	२	४	३३
गवाक्षी	२	४	१५६	गिर्	१	६	१
गवीश्वर	२	९	५८	गिरि	२	३	१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
गिरि	३	२	११	गुण	३	३	४७
गिरिकर्णौ	२	४	१०४	गुणवृक्षक	१	१०	१२
गिरिका	२	५	१२	गुणित	३	१	८८
गिरिज	२	९	१००	गुणित	३	१	८९
"	२	९	१०४	गुद	२	६	७३
गिरिमल्लिका	२	४	६६	गुम्फ	२	४	१६२
गिरिदा	१	१	३१	गुम्फा	२	४	५५
गिरीश	१	१	३१	"	२	४	१६०
गिलित	३	१	११०	गुप्त	३	१	८९
गीत	१	६	२६	"	३	१	१०६
"	१	७	१०	गुप्ति	३	३	७५
गीर्ण	३	१	११०	गुरण	३	२	११
गीर्णि	३	२	११	गुरु	१	३	२४
गीर्वाण	१	१	९	"	२	७	७
गीष्पति	१	३	३४	"	३	३	१६३
गुग्गुलु	२	४	३४	गुर्विणी	२	६	२२
गुच्छ	२	६	१०५	गुल्फ	२	६	७२
"	२	९	२१	गुल्म	२	४	९
गुच्छक	२	४	१६	"	२	६	६६
गुच्छार्ध	२	६	१०५	"	२	८	८१
गुञ्जा	२	४	९८	"	३	३	१४३
गुड	३	३	४२	गुन्मिनी	२	४	९
गुडपुष्प	२	४	२७	गुवाक	२	४	१६९
गुडफल	२	४	२८	गुह	१	१	३९
गुडा	२	४	१०५	गुहा	२	३	६
गुडूची	२	४	८१	"	२	४	९३
गुण	१	४	२९	गुह्य	३	३	१५५
"	१	५	१७	गुह्यक	१	१	११
"	२	८	१९	गुह्यकेश्वर	१	१	६८
"	२	८	८५	गूट	३	१	८९
"	२	१०	२७	गूटपाद	१	८	७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
गूढपुरुष	२	८	१३	गोवर्णी	२	४	८४
गूथ	२	६	६८	गोकुल	२	९	५८
गून	३	१	९६	गोक्षुरक	२	४	९९
गृञ्जन	२	४	१४८	गोचर	१	५	८
गृध्न	३	१	२२	गोजग्धा	२	४	१५६
गृध्र	२	५	२१	गोजिह्वा	२	४	११९
गृध्रसी	३	६	१०	गोण्ड	३	६	१८
गृष्टि	२	४	१५१	गोत्र	२	३	१
गृह	२	२	४	"	२	७	१
"	२	२	५	"	३	३	१८१
"	३	३	२३९	गोत्रभिद्	१	१	४२
गृहगोधिका	२	५	१२	गोत्रा	१	१	३
गृहपति	२	८	१५	"	२	९	६०
गृहयालु	३	१	२७	गोदारण	२	९	१४
गृहस्थूण	३	६	३०	गोदुह	२	९	५७
गृहाराम	२	४	१	गोधन	२	९	५८
गृहावग्रहणी	२	२	१३	गोधा	२	८	८४
गृहिन्	२	७	३	गोधापदी	२	४	११९
गृह्यक	२	५	८३	गोधि	२	६	९२
"	३	१	१६	गोधिका	१	१०	२२
गेन्दुक	२	६	१३८	गोधिकात्मज	२	५	६
गेह	२	२	४	गोधूम	२	९	८१
गैरिक	२	३	८	गोनर्द	२	४	१३२
"	३	३	१२	गोनम	१	८	४
गैरेय	२	९	१०४	गोप	२	८	७
गो	२	९	६०	"	२	९	५७
"	२	९	६६	"	३	३	१३०
"	३	३	२५	गोपनि	२	९	६२
गोपण्टक	२	४	९९	गोपग्न	०	९	१०८
गोपण	२	५	१०	गोपानमी	०	०	१५
"	२	६	८३	गोपायित	३	१	१०६

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
गोपाल	२	९	५७	गोस्तनी	२	४	१०७
गोपी	२	४	११२	गोस्थानक	२	४	१३
गोपुर	२	२	१६	गौतम	१	१	१५
"	२	४	१३२	गौघार	२	५	६
"	३	३	१८३	गौघेष	२	५	६
गोप्यक	२	१०	१७	गौर	१	५	१३
गोमत्	२	९	५८	"	१	५	१४
गोमय	२	९	५०	"	३	३	१९०
गोमायु	२	५	५	गौरी	१	१	३६
गोमिन्	२	९	५८	"	२	६	८
*गोमुख	३	३	१९	गौष्त्रीन	२	१	१३
गोरम	२	९	५३	ग्रन्थि	२	४	१६२
गोर्द	२	६	६५	ग्रन्थिक	०	९	११०
गोल	३	६	२०	ग्रन्थित	३	१	८५
गोळक	२	६	३६	ग्रन्थिपर्ण	२	४	१३२
गोला	२	९	१०८	ग्रन्थिल	२	४	३७
गोलीढ	२	४	३९	"	२	४	७७
गोलोमी	२	४	१०२	ग्रस्त	१	६	२०
"	२	४	१५९	"	३	१	१११
"	२	९	१११	ग्रह	१	४	९
गोवन्दनी	२	४	५५	"	३	२	८
गोविन्द	१	१	१९	"	३	३	२३७
"	३	३	९२	ग्रहणीमज्	०	६	५५
गोविप्	२	९	५९	ग्रहपनि	१	३	३१
गोवाल	३	६	४०	ग्रहीनू	३	१	२७
गोदीपं	२	६	१३१	ग्राम	२	२	१९
गोष्ठ	२	१	१३	"	३	३	१४१
गोष्टी	२	७	१५	ग्रामजी	३	३	५०
गोष्पद	३	३	९४	ग्रामनभ	०	१०	९
गोमध्य	०	९	५७	ग्रामना	३	२	८०
गोमान	२	६	१०८	ग्रामाधीन	२	१०	९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
ग्रामान्त	२	२	२०	घन	१	७	९
ग्रामीणा	२	४	९४	"	२	८	९१
ग्राम्य	१	६	१९	"	३	१	६६
ग्राम्यधर्म	२	७	५७	"	३	३	१११
ग्रावन्	२	३	१	घनरस	१	१०	५
"	२	३	४	घनसार	२	६	१३०
"	३	३	१०६	घनाघन	३	३	११०
ग्रास	२	९	५४	धर्म	१	७	३३
ग्राह	१	१०	२१	"	३	३	१४२
"	३	२	८	घस्मर	३	१	२०
ग्राहिन्	२	४	२१	घस्र	१	४	२
ग्रीवा	२	६	८८	घाटा	२	६	८८
ग्रीष्म	१	४	१८	घाण्टिक	२	८	९७
ग्रैवेयक	२	६	१०४	घात	२	८	११५
ग्लस्त	३	१	१११	घातुक	३	१	२८
ग्लह	२	१०	४५	"	३	१	४७
ग्लान	२	६	५८	घास	२	४	१६७
ग्लास्नु	२	६	५८	घुटिका	२	६	७२
ग्लौ	१	३	१५	घुण	३	६	१८
	घ			घूणित	३	१	३२
घट	२	९	३२	घृणा	१	७	१८
घटना	२	८	१०७	"	३	२	३२
घटा	२	८	१०७	"	३	३	५२
घटीयन्त्र	२	१०	२७	घृणि	१	३	३३
घट्ट	३	६	१८	घृत	२	९	५२
घण्टापथ	२	१	१८	"	३	३	७६
घण्टापाटलि	२	४	३९	घृष्टि	०	५	२
घण्टारवा	२	४	१०७	घोटक	२	८	४३
घन	१	३	८	घोणा	२	६	८९
"	१	७	४	"	२	८	४९
				घोणिन्	२	५	२

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
घोष्ठा	२	४	३७	चत्रिन्	१	८	७
"	२	४	१६९	चत्रीवत्	२	९	७७
घोर	१	७	२०	चक्षु श्रवस्	१	८	६
घोष	२	२	२०	चक्षुप्	२	६	९३
घोषक	२	४	११७	चक्षुष्या	२	९	१०२
घोषणा	१	६	१२	चञ्चल	३	१	७५
घ्राण	२	६	८९	चञ्चला	१	३	९
"	३	१	९०	चञ्चु	२	४	५१
घ्राणतर्पण	१	५	११	"	२	५	३६
घ्रात	३	१	९०	चटक	२	५	१८
च	३	४	३	चटका	२	५	१८
"	३	५	५	चटकाशिरस्	२	९	११०
चकोरक	२	५	३५	चणक	२	९	१८
चक्र	१	१०	७	चण्ड	३	१	३२
"	२	५	२२	चण्डा	२	४	८८
"	२	८	५६	"	२	४	१२८
"	२	८	७८	चण्डान	२	४	७६
"	३	३	१८३	चण्डानक	२	६	११९
चक्रकारक	२	४	१२९	चण्डाल	२	१०	४
चक्रपाणि	१	१	२०	"	२	१०	१९
चक्रमर्दक	२	४	१४७	चण्डालबल्लकी	२	१०	३१
चक्रला	२	४	१६०	चण्डिका	१	१	३७
चक्रशक्तिन्	२	८	२	चतु गाल	२	२	६
चक्रवर्तिनी	२	४	१५३	चतुर	२	१०	१९
चक्रवार	२	५	२२	चतुरङ्गल	२	४	२३
चक्रवाल	१	३	६	चतुरानन	१	१	१६
"	२	३	२	चतुर्भद्र	२	७	५८
चक्राङ्ग	२	५	२३	चतुर्भुज	१	१	२०
चक्राङ्गी	२	४	८६	चतुर्वर्ग	२	७	५७
				चतुर्द्विषी	२	९	६८
				चतुर्द्वय	२	१	१७

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
चत्वर	२	२	१३	चर	२	८	१३
	२	७	१८		३	१	७४
चन	३	५	३	चरक	३	६	३३
चदन	२	६	१३१	चरण	२	६	७१
चद्र	१	३	१७	चरणायुध	२	५	१७
	२	८	१४६	चरम	३	१	८१
	३	३	१८३	चरमक्षमाभृत	२	३	२
चद्रक	२	५	३१	चराचर	३	१	७४
चद्रभागा	१	१०	३४	चरित (शुचि)	१	७	२६
चद्रमस	१	३	१४	चरिणु	३	१	७४
चद्रवाला	२	४	१२५	चरु	२	७	३२
चद्रशखर	१	१	३०	चचरी	३	६	१०
चद्रसज्ञ	२	६	१३०	चर्चा	१	५	२
चद्रहास	२	८	८९		२	६	१२२
चद्रिका	१	३	१७	चमकपा	२	४	१४३
चपल	१	१	६५	चमकार	२	१०	७
	२	९	१९	चमन	२	७	४६
	३	१	४६		२	८	९०
चपला	१	३	९	चमप्रभदिका	२	१०	३४
	२	४	९६	चमप्रमविका	२	१०	३३
चपेट	२	६	८४	चमिन	२	४	४६
चमर	२	५	१०		२	८	७१
चमरिक	२	४	२२	चर्या	२	७	३५
चमस	३	६	३५	चवित	३	१	११०
चमसी	३	६	१०	चल	३	१	७४
चमू	२	८	७८	चलदण्ड	२	४	२०
	२	८	८१	चलन	३	१	७४
चमूरु	२	५	९	चलाचल	३	१	७४
चम्पक	२	४	६३	चरित	२	८	९६
चय	२	२	३	,	३	१	८७
	२	५	४०	चविका	२	४	९८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः -	का०	व०	श्लो०
चव्य	२	४	९८	चित्	१	५	१
चपक	२	१०	४३	..	३	५	३
चपाल	२	७	१८	चिता	२	८	११७
चात्रिक	२	८	९७	चिति	२	८	११७
चाङ्गैरी	२	४	१४०	चित्त	१	४	३१
चाटकर	२	५	१८	चित्तविग्रम	१	७	२६
चाण्डाल	२	१०	२०	चित्तसमुत्पत्ति	१	७	२२
चाण्डालिका	२	१०	३१	चिताभोग	१	५	२
चातक	२	५	१७	चित्या	२	८	११७
चातुर्वर्ण्य	२	७	२	चित्र	१	५	१७
चाप	२	८	८३	..	१	७	१९
चामर	२	८	३१	..	३	३	१७९
चामीकर	२	९	९५	चित्रक	२	४	५१
चाम्पेय	२	४	६३	..	२	४	८०
..	२	४	६५	..	२	६	१२३
चार	२	८	१३	चित्रवार	२	१०	७
चार	३	२	१४	चित्रवृत्	२	४	२७
चाण्डो	२	४	१४६	चित्रनण्डुला	२	४	१०६
चारण	२	१०	१२	चित्रपर्णी	२	४	९२
चार	३	१	५२	चित्रभानु	१	१	५६
चाचिकय	२	६	१२२	..	१	३	३०
चामण	३	२	४३	..	३	२	१०५
चालनी	२	९	२६	चित्रशिमण्डिज	१	३	२४
चार	२	५	१६	चित्रशिमण्डिन्	१	३	२७
चित्रिगाव	२	६	५७	चित्रा	२	४	८७
चित्रिगा	२	६	५०	..	२	४	१५६
चित्रु	२	६	९५	चिन्ता	१	७	२९
..	३	१	४६	चित्रिष्टक	२	९	४७
चित्राग	२	९	६६	चित्रु	२	६	९०
चित्राग	३	६	३५	चिराचिर	३	१	१७
चित्रा	२	४	४३	चिरुष्टी	२	६	९

शब्दाः	का०	व०	दलो०	शब्दाः	का०	व०	दलो०
चिरन्तन	३	१	७७	चूलिका	२	८	३८
चिरप्रभूता	२	९	७१	चेटव	२	१०	१७
चिरवित्त्व	२	४	४७	चेत्	३	५	१२
चिररात्राय	३	५	१	चेतकी	२	४	५९
चिरस्य	३	५	१	चेतन	१	४	३०
चिराय	३	५	१	चेतना	१	५	१
चिलिचिम	१	१०	१८	चेतम्	१	४	३१
चिल्ल	२	५	२१	चेल	२	६	११५
"	२	६	६०	"	२	३	२०३
चिह्न	१	३	१७	चैत्य	२	२	७
चीन	२	५	९	चैत्र	१	४	१५
चीर	३	६	३१	चैत्ररथ	१	१	७०
चीरी	२	५	२८	चैत्रिक	१	४	१५
चीरुवा	२	५	२८	चोच	२	४	१३४
चीवर	३	६	३१	"	३	६	३०
चुक्र	२	४	१४१	चोरपुष्पी	२	६	१२६
"	२	९	३५	चोत्र	२	६	११८
"	३	६	२०	चोर	२	१०	२४
चुत्रिका	२	४	१४०	चोरिका	२	१०	३५
चुल्ल	२	६	६०	चीयं	२	१०	२५
चुल्लि	२	९	२९	च्युत	३	१	१०४
चूचुक	२	६	७७		छ		
चूडा	२	५	३१				
"	२	६	९७	छगन्ध	२	९	७६
चूडामणि	२	६	१०२	छगलाण्डी	२	६	११७
चूडाला	२	४	१६०	छत्र	२	८	१०
चूत	२	४	३३	छत्रा	२	६	१०५
चूर्ण	०	६	१३४	"	२	६	१६७
"	२	८	९९	"	२	९	३७
चूर्णकुल्ल	२	६	९६	छत्रावी	२	६	११५
चूणि	३	६	९	छद	२	८	१४

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
जतु	२	६	१२५	जप	२	७	४३
"	३	६	१३	जपापुष्प	२	४	७६
जतुक	२	९	४०	जम्पती	२	६	३८
जतुका	२	५	२६	जम्बाल	१	१०	९
जतुकृत्	२	४	१५३	"	२	१	१०
जतूका	२	४	१५३	जम्बीर	२	४	२४
जनु	२	६	७८	"	२	४	७९
जनक	१	७	१२	जम्बु	२	४	१९
"	२	६	२८	जम्बुक	२	५	५
जनङ्गम	२	१०	१९	"	३	३	३
जनता	३	२	४२	जम्बू	२	४	१९
जनन	१	६	३०	जम्भ	२	४	२४
"	२	७	१	जम्भभेदिन्	१	१	६३
जननी	२	६	२९	जम्भल	२	४	२४
जनपद	२	१	८	जम्भीर	२	४	२४
जनयित्री	२	६	२९	जय	२	४	६६
जनश्रुति	१	६	७	"	७	८	११०
जनादेन	१	१	१९	"	३	२	१२
जनाश्रय	७	२	९	"	३	२	१२
जनि	१	६	३०	जयन	३	१	६६
जनी	२	४	१५३	जयन्त	१	१	६८
"	२	६	९	जयन्ती	२	४	६८
जनुम्	१	४	३०	जया	३	४	७८
जन्तु	१	४	३०	जय्य	२	८	७६
जन्तुपद	२	४	२२	जगट	३	१	७६
जन्मन्	१	४	३०	जग	३	९	३६
जन्मिन्	१	४	३०	जगन्	२	६	६२
जन्म	२	७	५८	जगन्	७	९	६१
"	७	८	१०३	जग	२	६	३८
"	३	३	१६०	जरायु	३	१	५०
जम्बु	१	४	३०	जरायुज	१	१०	३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
जलजन्तु	१	१०	२०	जात	१	४	३१
जलधर	१	३	७	जातरूप	२	९	९५
जलनिधि	१	१०	२	जानवेदस्	१	१	५३
जलनिर्गम	१	१०	७	जातापत्या	२	६	१६
जलनीली	१	१०	३८	जाति	१	४	३१
जलपुष्प	३	६	२३	"	२	४	७२
जलप्राय	२	१	१०	"	३	३	६८
जलमुच्	१	३	७	जातीकोश	२	६	१३२
जलव्याल	१	८	५	जातीफल	२	६	१३२
जलशुक्ति	१	१०	२३	जातु	३	५	४
जलाधार	१	१०	२५	जातोक्ष	२	९	६१
जलामय	१	१०	२५	जानु	२	६	७२
"	२	४	१६४	जावाल	२	१०	११
जलोच्छ्वास	१	१०	१०	जामातृ	२	६	३२
जलीवस्	१	१०	२२	जामि	३	३	१४३
जलीका	१	१०	२२	जाम्बव	२	४	१९
जल्पाक	३	१	३६	जाम्बूनद	२	९	९५
जल्पित	३	१	१०७	जायक	२	६	१२५
जव	१	१	६४	जाया	२	६	६
"	२	८	७३	जायाजीव	२	१०	१२
जवन	२	८	४५	जायापति	२	६	३८
"	२	८	७३	जायु	२	६	५०
"	३	२	३८	जार	२	६	३५
जवनिवा	२	६	१२०	जाल	१	१०	१६
जह्ननया	१	१०	३१	"	३	३	२०१
जागरा	३	२	१९	जालक	२	४	१६
जागरितृ	३	१	३२	जालिक	२	१०	१४
जागरूक	३	१	३२	६ जालिक	३	३	१७
जागर्या	३	२	१९	जान्म	२	१०	१६
जाङ्गुलिक	१	८	११	"	३	१	१७
जाह्निक	२	८	७३	जिघत्सु	३	१	२०

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
जिज्ञी	२	४	९०	जीवातु	२	८	१२०
जित्वर	२	८	७७	जीवान्तक	२	१०	१४
जिन	१	१	१३	जीविका	२	९	१
जिष्णु	१	१	४२	जीवितकाल	२	८	१२०
"	२	८	७७	जुगुप्सा	१	६	१३
जिह्वा	३	१	७	जुह	२	४	१३७
जिह्वा	३	३	१४२	जुह	२	७	२५
जिह्वाग	१	८	८	जूति	३	२	३८
जिह्वा	२	६	९१	जूति	३	२	३८
जीन	२	६	४२	जृम्भ	१	७	३५
जीमूत	१	३	७	जृम्भण	१	७	३५
"	२	४	६९	जेतृ	२	८	७४
"	३	३	५९	"	२	८	७७
जीरक	२	९	३६	जेमन	२	९	५६
जीर्ण	२	६	४२	जेय	२	८	७४
जीर्णवस्त्र	२	६	११५	जैन	२	८	७४
जीर्ण	३	२	९	जैवानृक	१	३	१५
जीव	१	३	२४	"	३	१	६
"	२	८	११९	"	३	३	११
जीवक	२	४	४४	जोङ्गक	२	६	१२६
"	२	४	१४२	जोपम्	३	४	१३
जीवजीव	२	५	३५	ज्ञ	३	७	५
जीवन	१	१०	३	"	३	३	३४
"	२	९	१	ज्ञपिन	३	१	९८
जीवनी	२	४	१४२	ज्ञप्त	३	१	९८
जीवनीया	२	४	१४२	ज्ञप्ति	१	५	१
जीवनोपध	२	८	१२०	ज्ञानमिद्वान्त	२	८	१५
जीवन्तिका	२	४	८२	ज्ञानि	२	६	३४
"	२	४	८३	ज्ञानृ	३	१	३०
जीवन्ती	२	४	१४२	ज्ञातेय	२	६	३५
जीवा	२	४	१४२	ज्ञान	१	५	६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
ज्ञानिन्	२	८	१४	झावुक	२	४	४०
ज्या	२	१	२	झिण्टी	२	४	७४
"	२	८	८५	"	२	४	७५
ज्यानि	३	२	९	झिल्लिका	२	५	२८
ज्यायस्	२	६	४३		२		
"	३	३	२३६	टङ्क	२	१०	३४
ज्येष्ठ	१	४	१६	१० "	३	३	१७
"	३	३	४२	"	३	६	३३
ज्योतिरिङ्गण	२	५	२८	टिट्टिभक	२	५	३५
ज्योतिष्मती	२	४	१५०	टीका	३	६	७
ज्योतिस्	३	३	२३१	टुण्टुक	२	४	५६
ज्योत्स्ना	१	३	१७		७		
ज्योत्स्नी	२	४	११८	डमर	३	२	१४
ज्यौतिषिक	२	८	१४	डमरु	१	७	८
ज्यौत्स्नी	१	४	५	डयन	२	८	५२
ज्वर	२	६	५६	डहु	२	४	६०
"	३	२	३८	डिण्डिम	१	७	८
ज्वलन	१	१	५३	डिम्ब	३	२	१४
ज्वाल	१	१	५७	डिम्भ	२	५	३८
	झ			"	३	३	१३५
झटा	२	४	१२७	डिम्भा	२	६	४१
झटिति	३	५	२	डुण्डुभ	१	८	५
झर	२	३	५		७		
झर्झर	१	७	८	ढक्का	१	७	६
झल्लरी	३	६	१०		त		
झप	१	१०	१७	तक	२	९	५३
"	१	१०	१९	तक्षक	३	३	४
झपा	२	४	११७	तक्षन्	२	१०	९
झाटल	२	४	३९	तट	१	१०	
झाटलि	३	६	३८				

शब्दाः	का०	ख०	श्लो०	शब्दाः	का०	ख०	श्लो०
तटिनी	१	१०	३०	तनूग्रह	२	५	३६
तडाग	१	१०	२८	"	२	६	९९
तडित्	१	३	१०	तन्तु	२	१०	२८
तडित्वत्	१	३	७	तन्तुभ	२	९	१७
तण्डक	३	६	३३	तन्तुवाय	२	५	१३
तण्डुल	२	४	१०६	"	२	१०	६
तण्डुलीय	२	४	१३६	तन्तुसन्तत	३	१	१०१
तत	१	७	४	तन्त्र	३	३	१८६
"	३	१	८५	तन्त्रक	२	६	११२
ततम्	३	५	३	तन्त्रिका	२	४	८२
तत्काल	२	८	२९	तन्त्री	१	७	३
तत्त्व	१	७	९	तन्द्रा	३	३	१७७
तत्पर	३	१	९	तन्द्री	१	७	३७
तथा	३	५	९	तप	१	४	१९
"	३	५	२३	तप क्लेशमह	२	७	४२
तथागत	१	१	१३	तपन	१	३	३१
तथ्य	१	६	२२	"	१	९	१
तद्	३	५	३	तपनीय	२	९	९४
तदर्पण	२	९	८१	तपस्	१	४	१५
तदा	३	५	२२	"	३	३	२३३
तदात्व	२	८	२९	तपस्य	१	४	१५
तदानीम्	३	५	२२	तपस्विन्	२	७	४२
तनय	२	६	२७	तपस्विनी	२	४	१३४
तनु	२	६	७१	तम	१	३	२७
"	३	१	६१	तमम्	१	४	२९
"	३	१	६६	"	२	८	३
"	३	३	११३	"	३	३	२३२
तनुग्र	२	८	६४	तमस्विनी	१	४	४
तनू	२	६	७१	तमाल	२	४	६८
तनूकृत	३	१	९९	"	३	६	३३
तनूनपात्	१	१	५३	तमालपत्र	२	६	१२३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
तमिस्र	१	८	३	तर्पण	२	९	५६
तमिस्रा	१	४	५	"	३	३	४
तमी	१	४	४	तर्मन्	२	७	१९
तमोनुद्	३	३	९०	तर्प	१	७	२८
तमोपट्ट	३	३	२३९	"	२	९	५५
तरश्शु	२	५	१	तल	२	८	८४
तरङ्ग	१	१०	५	"	३	३	२०३
तरङ्गिणी	१	१०	३०	तलिन्	३	३	१२७
तरणि	१	३	३०	तल्प	३	३	१३१
"	१	१०	१०	तल्लज	१	४	२७
"	२	४	७३	तष्ट	३	१	९९
तरपण्य	१	१०	११	तस्कर	२	१०	२४
तरल	२	६	१०२	ताण्डव	१	७	१०
"	३	१	७५	"	३	६	३४
तरला	२	९	५०	तात	२	६	२८
तरम्	१	१	६४	तान्त्रिक	२	८	१४
तरन्	२	८	१०२	"	२	८	१५
तरम	२	६	६३	तापस	२	७	४२
तरस्विन्	२	८	७३	तापसनरु	२	४	४६
"	३	३	१२८	तापिच्छ	२	४	६८
तरि	१	१०	१०	तामरस	१	१०	४०
तर	२	४	५	तामलकी	२	४	१२७
तरुण	२	६	४२	तामसी	१	४	५
तरुणी	२	६	८	ताम्बूलवल्ली	२	४	१२०
तर्क	१	५	३	ताम्बूली	२	४	१२०
तर्कविद्या	१	६	५	ताम्रक	२	९	९७
तर्करी	२	४	६५	ताम्रकर्णौ	१	३	५
तर्जनी	२	६	८१	ताम्रकुट्टुक	२	१०	८
तर्णक	२	९	६१	ताम्रचूड	२	५	१७
तर्ङ्ग	२	९	३४	तार	१	७	२
तर्पण	२	७	१४	"	३	३	१६७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
नाग्वजित्	१	१	४०	तिन्तिडी	२	४	४३
तारका	१	३	२१	तिन्तिडीक	२	९	३५
"	२	६	९०	तिन्दुक	२	४	३८
तारा	१	३	०१	तिन्दुकी	३	६	८
तारण्य	२	६	४०	तिमि	१	१०	१९
ताड्य	१	१	२९	तिमिङ्गल	१	१०	२०
"	३	३	१४६	तिमित	३	१	१०५
ताड्यंशैल	२	९	१०२	तिमिर	१	८	३
ताल	१	७	९	तिरम्	३	४	१८
"	२	४	१६८	"	३	५	६
"	२	६	८३	तिरम्करिणी	२	६	१२०
"	२	९	१०३	तिरस्त्रिया	१	७	२२
"	२	६	१०३	तिरीट	२	४	३३
तालपत्र	२	६	१०३	"	३	६	३०
तालपर्णी	२	४	१२३	"	३	३	१३
तालमूलिका	२	४	११९	तिरोधान	१	३	११२
तालवृन्तक	२	६	१४०	तिरोहित	२	८	११२
तालाङ्क	१	१	२४	तिर्यच्	३	१	३४
ताली	२	४	१२७	तिलक	२	४	४०
"	२	४	१७०	"	२	६	४९
तालु	२	६	९१	"	२	६	६५
तावत्	३	४	८	"	२	६	१२३
तिक्क	१	५	९	"	२	९	४३
तिक्कक	२	४	१५५	"	२	६	४९
तिक्कशाक	२	४	२५	तिलकालक	२	६	१३२
तिग्म	१	३	३५	तिलपर्णी	२	६	१९
तितउ	२	९	२६	तिलपिञ्ज	२	९	१९
तिनिक्षा	१	७	२४	तिलपेज	२	९	१९
तितिक्षु	३	१	३१	तिलपेज	१	८	५
तित्तिरि	२	५	३५	तिलित्म	१	८	७
तिथि	१	४	१	तिल्य	२	९	३३
तिनिश	२	४	२६	तिन्व	२	३	२२
				तिष्य	१	३	१४८
				"	३	३	

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
तिष्यफला	२	४	५७	तुघ्नवाय	२	१०	६
तीक्ष्ण	१	३	३५	तुमुल	२	८	१०६
"	२	९	९८	तुम्बी	२	४	१५६
"	३	३	५४	तुरग	२	८	४३
तीक्ष्णगन्धक	२	४	३१	तुरङ्ग	२	८	४३
तीर	१	१०	७	तुरङ्गम	२	८	४३
तीर्थ	३	३	८७	तुरङ्गवदन	१	१	७१
तीव्र	१	१	६७	तुरायण	३	२	२
तीव्रवेदना	१	९	३	तुरामाह	१	१	४४
तु	३	४	४	तुरुष्क	२	६	१२८
"	३	५	५	तुला	२	९	८५
"	३	५	१५	"	२	९	८७
तुङ्ग	२	४	२५	तुलाकोटि	२	६	१०९
"	३	१	७०	तुलामान	२	९	८५
तुङ्गी	२	४	१३९	तुल्य	२	१०	३६
तुच्छ	३	१	५६	तुल्यपान	२	९	५५
तुण्ड	२	६	८९	तुवर	१	५	९
तुण्डिवेरी	२	४	११६	तुवरिका	२	४	१३१
"	२	४	१३९	तुप	२	४	५८
तुण्डिम	२	६	६१	"	२	९	२२
तुण्डिल	२	६	६१	तुपार	१	३	१८
तुन्य	२	९	१०१	"	१	३	१९
तुन्धा	२	४	९५	तुपिन	१	१	१०
"	२	८	१२५	तुहिन	१	३	१८
तुत्थान्जन	२	९	१०१	तूण	२	८	८८
तुन्द	०	६	७७	तूणी	२	८	८९
तुन्दपरिमृज	१	१०	१८	तूणीर	२	८	८८
तुन्दिक	२	६	४४	तूर्ण	१	१	६५
तुन्दिन्	२	६	४४	तूल	२	४	६२
तुन्दिल	२	६	४४	"	२	९	१०६
तुम्न	२	४	१२७	तूलिका	२	१०	३२

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दा.	का०	व०	श्लो०
तूवर	३	३	१६६	तैलपर्णिक	२	६	१३१
तूष्णीशील	३	१	३९	तैलपायिका	२	५	२६
तूष्णीक	३	१	३९	तैलम्पाता	३	६	६
तूष्णीकाम्	३	५	९	तैलीन	२	९	७
तूष्णीम्	३	५	९	तैष	१	४	१५
तृण	२	४	१६५	तोक्	२	६	२८
"	२	४	१६७	तोक्म	२	९	१६
तृणद्रुम	२	४	१७०	तोटक	३	६	३०
तृणधान्य	२	९	२५	तोत्र	२	८	४१
तृणध्वज	२	४	१६०	"	२	९	१२
तृणराज	२	४	१६८	तोदन	२	९	१२
तृणशून्य	२	४	६९	तोमर	२	८	९३
तृष्या	२	४	१६८	तोय	१	१०	४
तृतीयावृत	२	९	९	तोयपिप्पली	२	४	१११
तृतीयाप्रवृत्ति	२	६	३९	तोरण	२	२	१६
तृप्त	३	१	१०३	तीर्यत्रिक	१	७	१०
तृप्ति	२	९	५६	त्यक्न	३	१	१०७
तृप्	१	७	२७	त्याग	२	७	२९
"	२	९	५५	त्रपा	१	७	२३
तृष्णक्	३	१	२२	त्रपु	२	९	१०५
तृष्णा	३	३	५२	त्रयी	१	६	३
तेजन	२	४	१६१	"	१	६	३
तेजनक	२	४	१६०	त्रग	२	१	३४
तेजनी	२	४	८३	त्रगर	३	२	२४
तेजम्	२	६	६०	त्रम्न	३	१	२६
"	३	३	२३५	त्राण	३	१	१०६
तेजिन्	३	१	९१	"	३	२	८
तेम	३	२	२९	त्रान	३	१	१०६
तेमन	२	९	४४	त्रायन्ती	३	८	१५०
तेजमावर्तनी	३	१०	२२	त्रायमाणा	२	४	१५०
तेज्जिर	२	५	४३	त्राम	१	७	२१

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
त्रिक	२	६	७६	त्रुटि	३	१	६२
त्रिकुब्	२	३	२	"	३	३	३८
त्रिकटु	२	९	१११	त्रेता	२	७	२०
त्रिका	१	१०	२७	"	३	३	६९
त्रिकूट	२	३	२	त्रोटि	२	५	३६
त्रिगुणावृत	२	९	९	त्र्यम्बक	१	१	३३
त्रिदश	१	१	७	त्र्यम्बकसत्त्व	१	१	६८
त्रिदशालय	१	१	६	त्र्यूपण	२	९	१११
त्रिदिव	१	१	६	त्व	३	१	८२
त्रिदिवेश	१	१	७	त्वक्षीरी	२	९	१०९
त्रिदिवीशम्	१	१	५२	त्वक्पत्र	२	४	१३४
त्रिपथगा	१	१०	३१	त्वक्मार	२	४	१६०
त्रिपुटा	२	४	१२५	त्वच्	२	४	१२
"	२	४	१०८	"	२	६	६२
त्रिपुरान्तक	१	१	३३	त्वच	२	४	१३४
त्रिफला	२	९	१११	त्वचिमार	२	४	१६०
त्रिभण्डी	२	४	१०८	त्वरा	३	२	२६
त्रियामा	१	४	४	त्वरित	१	१	६४
त्रिलोचन	१	१	३२	"	२	८	७३
त्रिद्वगं	२	७	५७	त्ररितोदिता	१	६	२०
"	२	८	१९	त्रष्ट	३	१	९९
त्रिदित्रय	१	१	२०	त्रष्ट	२	१०	९
त्रिविष्टप	१	१	६	"	३	३	३५
त्रिवृत्	२	६	१०८	त्रिवृ	१	३	३४
त्रिवृता	२	६	१०८	"	३	३	२०६
त्रिमण्ड	१	६	३	त्रिराम्यति	१	३	३०
त्रिमोच	२	९	१	त्रिरा	२	८	१०
त्रिराम्य	१	१०	३१				
त्रिराम्य	२	९	१				
त्रिराम्या	२	९	६८	दश	२	५	२७
त्रुटि	२	४	१२१	दशत	२	८	६४

[दग्नि]

(७२) अमरकोशे

[दर्पण]

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
दशित	२	८	६५	दन्तभाग	२	८	४०
दशी	२	५	२७	दन्तशठ	२	४	२१
दष्ट्रिन्	२	५	२	"	२	४	२४
दक्ष	२	१०	१९	दन्तशठा	२	४	१४०
दक्षिण	१	३	२	दन्तावल	२	८	३४
"	३	१	८	दन्तिका	२	४	१४४
दक्षिणस्थ	२	८	६०	दन्तिन्	२	८	३४
दक्षिणाग्नि	२	७	१९	दन्तशूक	१	८	८
दक्षिणार्ह	३	१	५	दध्र	३	१	६१
दक्षिणीय	३	१	५	दम	२	८	२१
दक्षिणेर्मन्	२	१०	२४	"	३	२	३
दक्षिण्य	३	१	५	दमथ	३	२	३
दग्ध	३	१	९९	दमित	३	१	९७
दग्धिका	२	९	४९	दमुनम्	१	१	५६
दण्ड	१	३	३२	दम्पती	२	६	३८
"	२	८	२०	दम्भ	१	७	३०
"	२	८	२१	दम्भोलि	१	१	४७
"	२	८	७९	दम्य	२	९	६२
"	३	३	४२	दया	१	७	१८
दण्डधर	१	१	५९	दयालु	३	१	१५
दण्डनीनि	१	६	५	दयित	३	१	५३
दण्डविष्वम्भ	२	९	७४	दर	१	७	२१
दण्डाहत	०	९	५३	"	३	३	१८५
दद्रुघ्न	२	४	१४७	दग्न्	३	६	९
दधित्य	०	४	०१	दग्नि	३	१	६९
दधिफल	०	४	०१	दगी	२	३	६
दधिमक्तु	२	९	४८	दद्वेग	१	१०	२६
दनुज	१	१	१२	दद्वेण	०	६	८९
दन्न	२	६	९१	दद्वेरोमिन्	०	६	८९
"	३	६	१२	दद्वेक	१	१	२५
दन्तधावन	०	४	४०	दर्पण	०	६	१४०

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
दर्भ	२	४	१६६	दान	२	७	२९
दर्वि	२	९	३४	,	२	८	२०
दर्वीकर	१	८	८	,	२	८	३७
दर्भ	१	४	८	दानव	१	१	१२
"	२	७	४८	दानवारि	१	१	९
दर्शक	२	८	६	दानशौण्ड	३	१	६
दर्शन	३	२	३१	दान्त	२	७	४२
दल	२	८	१४		३	१	९७
दव	३	३	२०७	दान्ति	३	२	३
दविष्ठ	३	१	६९	दापित	३	१	४०
दवीयम्	३	१	६९	दामन्	२	९	७३
दशन	२	६	९१	दामनी	२	९	७३
दशनवामस्	२	६	९०	दामोदर	१	१	१८
दशवल	१	१	१४	दायाद	३	३	८९
दशमिन्	२	६	४३	९ दारक	३	३	१७
दशमीस्थ	३	३	८८	दारा	२	६	६
दशा	२	६	११४	दारद	१	८	११
"	३	३	२१७	दारित	३	१	१००
दस्यु	२	८	१०	दारु	२	४	१३
"	२	१०	२४	"	२	४	५३
दस्र	१	१	५१	दारुण	१	७	२०
दहन	१	१	५५	दारुहरिद्रा	२	४	१०२
दाक्षायणी	१	३	२१	दारुहस्तक	२	९	३४
दाक्षाय्य	२	५	२१	दावाघाट	२	५	१७
दाडिम	२	४	६४	दाविका	२	४	११९
,	३	६	४२	,	२	९	१०१
दाडिमपुष्पक	२	४	८९	दावी	२	४	१०२
दाण्डपाता	३	६	६	दाव	३	३	२०७
दान	३	१	१०३	दाविक	१	१०	३६
दात्यूह	२	५	२१	दाश	१	१०	१५
दात्र	२	९	१३	दाशपुर	२	४	१३१

[दाम]

(७४) जमरकोशे

[दुग्धद

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
दाम	२	१०	१७	दिश्	१	३	६
दामी	२	४	७४	"	३	६	३
दासीसभ	३	५	२७	दिश्य	१	३	१
दासेय	२	१०	१७	दिष्ट	१	४	१
दासेर	२	१०	१७	"	१	४	२८
दिगम्बर	३	१	३९	"	३	३	३५
दिग्गज	१	३	४	दिष्टान्त	२	८	११६
दिग्ध	२	८	८८	दिष्टया	२	५	१०
"	३	१	९०	दीक्षित	२	७	८
दिग्भव	१	३	२	दीदिवि	२	९	४८
दित	३	१	१०३	दीधिति	१	३	३३
दितिसुत	१	१	१२	दीन	३	१	४९
दिधिषु	२	६	२३	दीप	२	६	१३८
"	२	६	२३	दीपक	३	३	११
दिधिषू	२	६	२३	दीप्ति	१	३	३४
दिन	१	४	२	दीप्य	२	४	१११
दिनान्त	१	४	३	दीर्घ	३	१	६९
दिव्	१	१	६	दीर्घकोशिका	१	१०	२५
"	१	२	१	दीर्घदशिन्	२	७	६
दिवस	१	४	२	दीर्घपृष्ठ	१	८	८
दिवस्पति	१	१	४२	दीर्घवृन्त	२	४	५७
दिवा	३	५	६	दीर्घसूत्र	३	१	१७
दिवाकर	१	३	२८	दीघिका	१	१०	२८
दिवाकीर्ति	२	१०	१०	दुख	१	१	३
"	२	१०	१९	"	३	६	२३
दिविषद्	१	१	८	दुपमम्	३	५	१४
दिवीकस्	१	१	७	दुस्पर्श	२	४	९१
"	३	३	२२७	दुस्पर्शा	३	४	९४
दिव्य	१	४	२१	दुकूल	२	६	११३
दिव्योपपादुक्	३	१	५०	दुग्ध	२	९	५१
दिग्	१	३	२	*दुग्धद	२	६	२९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
*दुग्धदा	२	६	२९	दुहितृ	२	६	२८
दुग्धिका	२	४	१००	दूत	२	८	१६
दुन्दुभि	१	७	६	दूती	२	६	१७
"	३	३	१३६	दूत्य	२	८	१६
दुरध्व	२	१	१६	दून	३	१	१०२
दुरालभा	२	४	९२	दूर	३	१	६८
दुरित	२	४	२३	दूरदशिन्	२	७	६
दुरोदर	३	३	१७२	दूरशून्योध्वन्	२	१	१७
दुर्गं	२	८	१७	दूर्वा	२	४	१५८
दुर्गंत	३	१	४९	दूषिका	२	६	६७
दुर्गति	१	९	१	दूष्य	२	६	१२०
दुर्गन्ध	१	५	१२	दूष्या	२	८	४२
दुर्गसञ्चर	३	२	२५	दृढ	१	१	६७
दुर्गा	१	१	३७	"	३	१	७६
दुर्जन	३	१	४७	"	३	३	४५
दुर्दिन	१	३	१२	दृढसन्धि	३	१	७५
दुर्दुम	२	४	१४८	दृति	३	६	१९
दुर्नामिक	२	६	५४	दृध्य	३	१	८५
दुर्नामिन्	१	१०	२५	दृश्	२	६	९३
दुर्बल	२	६	४४	"	३	३	२१८
दुर्मनम्	३	१	८	दृषद्	२	३	४
दुर्मुख	३	१	३६	दृष्ट	२	८	३०
दुर्वर्णं	२	९	९६	दृष्टरजस्	२	६	८
दुर्विध	३	१	४९	दृष्टान्त	३	३	६२
दुर्हृद्	२	८	१०	दृष्टि	२	६	९३
दुलि	१	१०	२४	"	२	३	३९
दुश्च्यवन	१	१	४४	देव	१	१	७
दुष्टत	१	४	२३	"	१	७	१३
दुष्टु	३	५	१९	देवकीनन्दन	१	१	२१
दुष्पथ	२	४	१२८	देवकुसुम	२	६	१२५
दुष्प्रघर्षिणी	२	४	११४	देवजातक	१	१०	२७

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
देवमातृविल	२	३	६	दैत्या	२	४	१२३
देवच्छन्द	०	६	१०५	दैत्यारि	१	१	१९
देवजग्धक	२	४	१६६	दैर्घ्य	२	६	११४
देवतर	१	१	५०	दैव	१	४	२८
देवता	१	१	९	दैव (अहोरात्र)	१	४	२१
देवताड	२	४	६९	दैव (तीर्थ)	२	७	५०
देवदारु	२	४	५४	दैवज्ञ	२	८	१४
देवद्रव्य	३	१	३४	दैवज्ञा	२	६	२०
देवन	२	१०	४५	दैवत	१	१	९
"	३	३	११८	दैवत (अहोरात्र)	१	४	२१
देवभूय	२	७	५२	दोला	२	४	९५
देवमातृक	२	१	१२	"	२	८	५३
देवयोनि	१	१	११	दोपज्ञ	२	७	५
देवर	२	६	३२	"	३	३	३४
देवल	२	१०	११	दोषा	३	५	६
देववल्लभ	२	४	२५	दोषैकदृश	३		४६
देवसभा	१	१	४८	दोम्	२		८०
देवाजीव	२	१०	११	"	३		१२
दविका	१	१०	३६	दोहद	१	७	२७
देवी	१	७	१३	दोहदवती	२		२१
"	२	४	८३	द्युति	२	३	१७
"	२	६	१३३	"	२	३	३४
देव	२	६	३२	द्युमणि	१	३	३०
देश	२	१	८	द्युम्न	२	९	९०
देशरूप	२	८	२४	द्युतवारक	२	१०	४४
५ देशिक	३	३	१७	द्युतकृत्	२	१०	४३
देह	२	६	७१	द्यो	१	१	६
देहली	२	२	१३	"	१	२	१
दैनेय	१	१	१२	द्योन	१	३	३४
दैत्य	१	१	१२	द्रप्स	२	१	५१
दैत्यगुर	१	३	२५	द्रव	१	७	३२

[द्रव]

मूल-क्षेपकस्थशब्दानुक्रमणिका (७७)

[द्विपत्]

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
द्रव	०	८	१११	द्रोणदुग्धा	२	९	७२
द्रवन्ती	२	४	८७	द्रोणी	१	१०	११
द्रविण	२	८	१०२	"	२	४	९५
"	२	९	९०	द्राहचिन्तन	१	५	४
"	३	६	२२	द्रीणिक	२	९	१०
"	३	३	५३	द्वन्द्व	२	५	३८
द्रव्य	२	९	९०	"	३	३	२१३
"	३	३	१५५	द्वयातिग	२	७	४४
द्राक्	३	५	२	द्वा म्य	२	८	६
द्राक्षा	०	४	१०७	द्वा म्यिन	०	८	६
द्राघिष्ठ	३	१	११२	द्वादशाङ्गुल	२	६	८८
द्राविड	०	४	१३५	द्वादशात्मन्	१	३	०८
द्रु	०	४	५	द्वापर	१	५	३
"	३	६	११	"	३	३	१६३
द्रुक्किलिम	२	४	५३	द्वाग्	२	२	१६
द्रुघण	२	८	९१	"	२	२	१६
द्रुण	२	५	१४	द्वारपाल	२	८	६
द्रुणी	३	६	९	द्विगुणावृत्त	२	९	९
द्रुत	१	१	६४	द्विज	०	५	३२
"	१	७	८	"	३	३	३०
"	३	१	८९	द्विजराज	३	१	१५
"	३	१	१००	द्विजा	२	४	१२०
द्रुम	२	४	५	द्विजाति	२	७	४
द्रुमामय	२	६	१२५	द्विजिह्व	३	३	१५४
द्रुमोत्पन्न	०	४	६०	द्वितीया	२	७	७
द्रुवय	२	९	८५	द्विप	०	८	३४
द्रुहिण	१	१	१७	द्विपाद्य	२	८	०७
द्रोण	०	९	८८	द्विरद	२	८	२४
"	३	३	४९	द्विरेक	२	५	०९
द्रोणकाव	२	५	२१	द्विप्	०	८	११
द्रोणधीरा	०	९	७२	द्विपत्	२	८	१०

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
द्विस्त्रिंशत्	१	६	१२	धन्विन्	२	८	६९
द्विहायनी	२	९	६८	धमन्	२	४	१६२
द्वीप	१	१०	८	धमनि	२	६	६५
द्वीपवती	१	१०	३०	धमनी	२	४	१३०
द्वीपिन्	२	५	१	"	२	६	६५
द्वेषण	२	८	१०	धम्मिल्ल	२	६	९७
द्वेष्य	३	१	४५	धर	२	३	१
द्वैध	२	८	१८	धरणी	२	१	२
द्वैप	२	८	५३	धरा	२	१	२
द्वैमातुर	१	१	३८	धरित्री	२	१	२
द्व्यष्ट	२	९	९७	धर्म	१	४	२४
	घ			"	१	६	३
घट	३	६	१७	"	३	३	१३९
घत्तूर	२	४	७७	धर्मचिन्ता	१	७	२८
घन	२	९	९०	धर्मध्वजिन्	२	७	५४
घनज्जय	१	१	५३	धर्मपत्तन	२	९	३६
घनद	१	१	६८	धर्मराज	१	१	१३
घनहरी	२	४	१२८	"	१	१	५८
घनाधिप	१	१	६८	"	३	३	३१
धनिन्	३	१	१०	धर्मसहिता	१	६	६
धनिष्ठा	१	३	२२	धर्पणी	२	६	१०
धनुर्धर	२	८	६९	धव	२	६	३५
धनुर्मध्य	२	८	८५	"	३	३	२०७
धनुष्पट	२	४	३८	धवल	१	५	१३
धनुष्मत्	२	८	६९	धवला	२	९	६७
धनुम्	२	८	८३	धवित्र	२	७	२३
धन्य	३	१	३	धातवी	२	४	१२४
धन्वन्	२	१	५	"	३	६	७
"	२	८	८३	धानु	२	३	८
धन्वयाग	२	४	९१	"	३	३	६६
				धानृ	१	१	१७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
धानृपुष्पिका	२	४	१२४	धीर	२	७	५
॥धात्री	२	६	२९	धीवर	१	१०	१५
"	३	३	१७७	धीशक्ति	३	२	२५
धाना	२	९	४७	धीमचिव	२	८	४
धानुष्क	२	८	६९	धुत	३	१	८७
धान्य	२	९	२१	धुनी	१	१०	३०
धान्यत्वच्	२	९	२२	धुर्	२	८	५५
धान्याक	२	९	३८	धुरन्वर	२	९	६५
धान्याम्भ	२	९	३९	धुरीण	२	९	६५
धामन्	३	३	१२४	धुर्य	२	९	६५
धामार्गव	२	४	८८	धूत	३	१	१०७
"	२	४	११७	धूपायिन	३	१	१०२
धाव्या	२	७	२२	धूपित	३	१	१०२
धारणा	२	८	२६	धूमकेतु	३	३	५९
धारा	२	८	४९	धूमयोनि	१	३	७
धाराधर	१	३	७	धूमल	१	५	१६
धारासम्पात	१	३	११	धूम्या	३	२	४२
धार्तराष्ट्र	२	५	२४	धूम्याट	२	५	१६
धावनी	२	४	९३	धूञ्ज	१	५	१६
॥धाविक	२	६	२९	धूजटि	१	१	३३
॥धाविका	२	६	२९	धूतं	२	४	७७
धिक्	३	४	३	"	२	१०	४३
धिकृत	३	१	३९	"	३	१	४७
"	३	१	९४	धूर्वाह	२	९	६५
धिपण	१	३	२४	धूलि	२	८	९८
धिपणा	१	५	१	धूमर	१	५	१३
धिष्ण्य	३	३	१५६	धृति	३	३	७५
धी	१	५	१	धृष्ट	३	१	२५
धीन्द्रिय	१	५	८	धृष्णि	२	४	३३
धीमनी	२	६	१२	धृष्णु	३	१	२५
धीर	२	६	१२४	धेनु	२	९	७१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
धेनुका	२	८	३६	नक्तम्	३	५	६
"	३	३	१५	नक्तमाल	२	४	४७
धेनुप्या	२	९	७२	नक्र	१	१०	२१
धेनुक्	२	९	६०	नक्षत्र	१	३	२१
धैवत	१	७	१	नक्षत्रमाला	२	६	१०६
घोरण	२	८	५८	नक्षत्रेश	१	३	१५
घोरितक	२	८	४८	नख	२	४	१३०
घौतकौशेय	२	६	११३	"	३	६	८३
घौरेय	२	९	६५	"	३	६	१२
घ्याम	२	४	१६६	"	३	६	८३
ध्रुव	१	३	२०	नखर	३	३	१९
"	२	४	८	नग	२	२	१
"	३	१	७२	नगरी	२	३	३३
"	३	३	२१२	नगीवस्	२	३	३९
ध्रुवा	२	४	११५	नग्न	२	१०	४२
"	२	७	२५	नग्नह	२	६	८
ध्वज	२	८	९९	नग्निका	२	६	१७
ध्वजिनी	२	८	७८	"	२	६	५६
ध्वनि	१	६	२३	नट	२	१०	१२
ध्वनि (सूक्ष्म)	१	७	३	"	१	७	१०
ध्वनित	३	१	९४	नटन	२	४	१२९
ध्वस्त	३	१	१०४	नटी	२	४	१६२
ध्वाङ्क्ष	२	५	२०	नड	२	४	३३
"	३	३	२२०	"	३	६	३३
ध्वान	१	६	२६	नङ्प्राय	२	१	९
ध्वान्त	१	८	३	नङ्घा	२	४	१६८
न	३	५	११	नङ्वन	०	१	९
नकुलेष्टा	०	४	११५	नङ्वर	२	१	९
नक्तव	२	६	११५	नङ्वर	३	१	७१
				नत	३	१	४५
				नततामिक	०	६	२९
				नदी	१	१०	२९
				"	३	६	३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
नदीमातृक	२	१	१०	नर्तन	१	७	१०
नदीसर्ज	२	४	४५	नर्मदा	१	१०	३२
नघी	१	१०	३१	नर्मन्	१	७	३२
ननान्द	२	६	२९	नल	२	४	१६५
ननु	३	४	१०	नलकूवर	१	१	७०
ननुच	३	५	१८	नलद	२	४	१६४
नन्दक	१	१	२८	नलमीन	१	१०	१८
नन्दन	१	१	४०	नलिन	१	१०	३९
नन्दिवृक्ष	०	४	१०८	नलिनी	१	१०	३९
नन्द्यावर्त	०	२	१०	नली	२	४	१२९
नपुमक	०	६	३९	नन्व	२	१	१८
नप्री	२	६	०९	नव	३	१	७७
नभम्	१	२	१	नवदल	१	१०	४३
"	१	४	१६	नवनीत	२	९	५०
"	३	३	०३३	नवमालिका	०	८	७०
नभमङ्गम	२	५	३४	नवमूर्तिवा	०	९	७१
नभम्य	१	८	१७	नवाम्बर	०	६	११०
नभम्वत्	१	१	६३	नवीन	३	१	७७
नभम्	३	५	१८	नवोद्धृत	०	९	५२
नभमित	३	१	१०१	नव्य	३	१	७७
नभम्भारी	२	४	१८१	नष्ट	०	८	११०
नभभ्या	२	७	३४	नष्टचेष्टता	१	७	३३
नभन्वित	३	१	१०१	नष्टाग्नि	०	७	५३
नमुचिगूदन	१	०	४३	नमित	०	९	६३
नय	३	०	९	नस्योन	०	९	६३
नयन	०	६	९३	नहि	३	५	११
नर	२	६	१	नाव	१	१	६
नरर	१	९	१	"	३	३	०
नरवाहा	१	१	६९	नाहु	०	१	१६
नरर	१	७	१०	नाहुनी	०	८	११६
नारी	१	७	८	नाग	१	८	८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
नाग	२	८	३४	नान्दीवादिन्	३	१	३८
"	२	९	१०५	नापित	२	१०	१०
"	३	१	५९	नाभि	२	८	५६
"	३	३	२१	"	३	३	१३७
नागकेशर	२	४	६५	"	३	६	२०
नागजिह्विका	२	९	१०८	नाभि	३	६	१
नागबला	२	४	११७	नाम	३	४	१३
नागर	२	९	३८	नामधेय	१	६	८
"	३	३	१८९	नामन्	१	६	८
नागरङ्ग	२	४	३८	नाय	३	२	१
नागलोक	१	८	१	नायक	३	१	११
नागवल्ली	२	४	१२०	३ "	३	३	१७
नागसम्भव	२	९	१०५	नारक	१	९	१
नागान्तक	१	१	२९	नारद	१	१	४८
नाट्य	१	७	१०	नाराच	२	८	८७
नाडिका	२	९	३४	नाराची	२	१०	३२
नाडिन्धम	२	१०	८	नारायण	१	१	१८
नाडी	२	६	६५	नारायणी	२	४	१०१
"	२	९	२२	नारी	२	६	२
"	३	३	४३	नाल	१	१०	४२
नाडीव्रण	२	६	५४	"	२	९	२२
नाथवत्	३	१	१६	नाला	१	१०	४२
नाद	१	६	२३	नालिकेर	२	४	१६८
नादेयी	२	४	३०	नाविक	१	१०	१२
"	२	४	३८	नाव्य	१	१०	१०
"	२	४	६५	नाश	२	८	११६
"	२	४	११८	नामत्य	१	१	५१
नाना	३	४	९	नामा	२	२	१३
"	३	५	३	"	२	६	८९
नानादृष	३	१	९३	नामिका	२	६	८९
नान्दीकर	३	१	३८	नाम्निकता	१	५	४

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
नि शलाक	२	८	२२	निक्वण	१	६	२४
नि शेष	३	१	६५	निक्वाण	१	६	२४
नि शोध्य	३	१	५६	निखिल	३	१	६५
नि श्रेणि	२	२	१८	निगड	२	८	४१
नि श्रेयस	१	५	६	निगद	३	२	१२
नि षमम्	३	५	१४	निगम	२	२	१
नि सरण	२	२	१९	"	३	२	१४०
नि स्व	३	१	४९	निगाद	३	२	१२
निकट	३	१	६६	निगार	३	२	३७
निकर	२	५	३९	निगाल	२	८	४८
निर्कर्षण	२	२	१९	निग्रह	३	२	१३
निकष	२	१०	३२	निघ	३	२	३६
निकषा	३	५	७	निघस	२	९	५६
"	३	५	१९	निघ्न	३	१	१६
निकषात्मज	१	१	६०	निचुल	२	४	६१
निकामम्	२	९	५७	निचोल	२	६	११६
निकाय	२	५	४२	निज	३	६	३२
निकाय्य	२	२	५	नितम्ब	२	६	७४
निकार	३	२	१५	नितम्बनी	२	६	३
"	३	२	३६	नितान्त	१	१	६७
निकारण	२	८	११२	नित्य	१	१	६६
निकुञ्चक	२	९	८८	"	३	१	७२
निकुञ्ज	२	३	८	निदाघ	१	४	१९
निकुम्भ	२	४	१४४	"	१	७	३३
निकुरम्ब	२	५	४०	निदान	१	४	२८
निकृत	३	१	४१	निदिग्ध	३	१	८९
"	३	१	४६	निदिग्धका	२	४	९३
निकृति	१	७	३०	निदेश	२	८	२५
निकृष्ट	३	१	५४	निद्रा	१	७	३६
निवेतन	२	२	४	निद्राण	३	१	३३
निवाचक	२	४	२९	निद्रालु	३	१	३३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
निधन	२	८	११६	नियुद्ध	२	८	१०६
निधि	१	१	७१	नियोज्य	२	१०	१७
निधुवन	२	७	५७	निर्	३	४	१५
निध्यान	३	२	३१	निरन्तर	३	१	६६
निन्द	१	६	२३	निरय	१	९	१
निनाद	१	६	२३	निरगल	३	१	८३
निन्दा	१	६	१३	निरर्थक	३	१	८१
निप	२	९	३२	निरवग्रह	३	१	१५
निपठ	३	२	२९	निरमन	३	१	३१
निपाठ	३	२	२९	निरम्न	१	६	२०
निपातन	३	२	२७	"	२	८	८८
निपान	१	१०	२६	"	३	१	४०
निपुण	३	१	४	निराकरिणु	३	१	३०
निबन्धन	१	७	७	निराकृत	३	१	४०
"	२	८	९०	निराकृति	२	७	५३
निभ	२	१०	३७	"	३	२	३१
निभूत	३	१	२५	निरामय	२	६	५७
निमय	२	९	८०	निरीप	२	९	१३
निमित्त	३	३	७७	निरोध	३	२	१३
निमेष	१	६	११	निर्हृति	१	९	१
निम्न	१	१०	१५	निर्गुण्डी	२	४	६८
निम्नगा	१ -	१०	३०	"	२	४	७०
निम्ब	२	४	६२	निर्ग्रन्थन	२	८	११३
निम्बतरु	२	४	२६	निर्घोष	१	६	२३
नियति	१	४	२८	निर्जर	१	१	७
नियन्तृ	२	८	५९	निर्जितेन्द्रियग्राम	२	७	४३
नियम	१	५	५	निर्जर	२	३	५
"	२	७	३७	निर्णय	१	५	३
"	२	७	४९	निर्णय	१	५	५६
नियामक	१	१०	१२	निर्णयक	२	१०	१०
नियुत	३	६	२४	निर्देश	२	८	२५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
निर्घार्य	३	१	३१	निवाप	२	७	३१
निर्भर	३	१	६६	निवीत	२	६	११३
निर्मद	२	८	३६	"	२	७	५०
निर्मुक्त	१	८	६	निवृत	३	१	८८
निर्मोक	१	८	९	निवेश	२	८	३३
निर्याण	२	८	३८	निशा	१	४	४
निर्यातिन	३	३	१२०	"	३	६	३
निर्यास	३	६	१३	निशाकर	१	४	८
निर्यासन	२	८	११३	निशान्त	२	२	५
निर्यूह	३	३	२३७	निशापति	१	३	१४
निर्वपण	२	७	३०	निशाहा	२	९	४१
निर्वर्णन	३	२	३१	निशित	३	१	९१
निर्वहण	१	७	१५	निशीथ	१	४	६
निर्वाण	१	५	६	निशीथनी	१	४	४
"	३	१	९६	निश्चय	१	५	३
निर्वात	३	१	९६	निश्रेणी	२	२	१८
निर्वाद	१	६	१३	निपङ्ग	२	८	८८
"	३	३	९०	निपङ्गिन्	२	८	६९
निर्वापण	२	८	११४	निपद्या	२	२	२
निर्वृत्त	३	१	१००	निपद्वर	१	१०	९
निर्वेश	२	१०	३८	निपव	२	३	३
"	३	२	२०	निपाद	१	७	१
"	३	३	२१६	"	२	१०	२०
निर्व्ययन	१	८	२	निपादिन्	२	८	५९
निर्हार	३	२	१७	निपूदन	२	८	११३
निर्हारिन्	१	५	११	निष्क	२	३	१४
निर्होद	१	६	२३	निष्कला	२	६	२१
निलय	२	२	५	निष्कामित	३	१	३९
निर्वहण	२	८	११२	निष्पुट	२	४	१
निवह	२	५	३९	निष्पुटि	२	४	१२५
निवात	३	३	८४	निष्पुह	२	४	१३

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
निष्क्रम	३	२	२५	नीच	२	१०	१६
निष्ठा	१	७	१५	"	३	१	७०
"	३	३	४१	नीचैस्	३	५	१७
निष्ठान	२	९	४४	नीड	२	५	३७
निष्ठीवन	३	२	३८	नीडोद्भव	२	५	३४
निष्ठुर	१	६	१९	नीध	२	२	१४
"	३	१	७६	नीप	२	४	४२
निष्ठेव	३	२	३७	नीर	१	१०	४
निष्ठेवन	३	२	३८	नीर	१	५	१४
निष्ठ्यूत	३	१	८७	नीलकण्ठ	२	५	३०
निष्ठ्यूति	३	२	३८	"	३	३	४०
निष्णात	३	१	४	नीलद्वगु	२	५	१३
निष्पवव	३	१	९५	नीलगोहित	१	१	३१
निष्पतिसुना	२	६	११	नीला (मक्षिका)	२	५	२६
निष्पन्न	३	१	१००	नीलगम्बर	१	१	२४
निष्प्रवाणि	२	६	११२	नीलगम्बुजमन्	१	१०	२७
निमग्न	१	७	३८	नीलिका	२	४	७०
निमृष्ट	३	१	८८	नीलिनी	२	४	९५
निस्तम्भ	३	१	६९	नीली	०	४	९४
निस्तर्हण	०	८	११४	नीलाव	३	०	३३
निस्त्रिग	२	८	८९	नीवार	०	९	२०
निम्राध	२	९	८९	नीवी	०	९	८०
निस्वन	१	६	२३	"	३	३	३१३
निम्बान	१	६	२३	नीयु	०	१	८
निहता	२	८	११६	नीगार	०	६	११८
निहावा	१	१०	२०	नीगार	१	३	१८
निहिमन	०	८	११३	नृ	३	४	१०
निहीन	०	१०	१६	नृजि	१	६	११
निहव	१	६	१३	नृज	३	१	८३
"	"	३	००५	नृज	३	१	८३
नीवान	०	१०	२३	नृजन	३	१	३५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
नूल	३	१	७८	नैष्किक	२	८	७
नूद	२	४	४१	नैष्पशिक	२	८	७०
नूनम्	३	४	१२	नो	३	५	११
"	३	५	१६	नौ	१	१०	१०
नूपुर	२	६	१०९	नौकादण्ड	१	१०	१३
नृ	२	६	१	नौतार्थ	१	१०	५०
नृत्य	१	७	१०	न्यक्ष	३	३	२२६
नृप	२	८	१	न्यग्रोध	२	४	३२
नृपलक्ष्मन्	२	८	३२	"	३	३	९६
नृपसभ	३	६	२७	न्यग्रोधो	२	४	८७
नृपासन	२	८	३१	न्यच्	३	१	७०
नृशस	३	१	४७	न्यङ्कु	२	५	१०
नृसेन	३	६	४०	न्यस्त	३	१	८८
नेतृ	३	१	११	न्याद	२	९	५६
नेत्र	२	६	९३	न्याय	२	८	२४
"	३	३	१८१	न्याय्य	२	८	२५
नेत्राम्बु	२	६	९३	न्यास	२	९	८१
नेदिष्ठ	३	१	६८	न्युज	२	६	६१
नेपथ्य	२	६	९९	न्युद्धत	३	६	१७
नेमि	१	१०	२७	न्यून	३	३	१२८
"	२	८	५६				
नेमी	२	४	२६				
नैकभेद	३	१	८३	पक्त्र	३	१	९१
नैगम	२	९	७८	"	३	१	९६
"	३	३	१४१	पक्वण	२	२	२०
नैचिक्वी	२	९	६७	पक्ष	१	४	१२
नैपाली	२	९	१०८	"	२	५	३६
नैमेय	२	९	८०	"	२	६	९८
नैयग्रोध	२	४	१८	"	२	८	८७
नैर्ऋत	१	१	६०	"	३	३	२२१
"	१	३	२	पक्षक	२	२	१४

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
पक्षति	१	४	१	पञ्चगात्र	२	६	८१
	२	५	३६	पञ्चाङ्गगुल	२	४	५१
	३	३	७३	पञ्चाम्य	२	५	१
पक्षद्वार	३	२	१४	पञ्जर	३	६	३१
पक्षभाग	२	८	४०	पञ्जिका	३	६	७
पक्षमल	२	५	३६	पट	२	६	११६
पक्षान्त	१	४	७	पटच्चर	२	६	११५
पक्षिन	२	१	३२	पट्ट	३	२	१४
पक्षिणी	१	६	५		३	३	२०२
पक्षमन	३	२	१२१	पट्टप्रान	०	२	१४
पङ्क	१	४	२३	पट्टवामक	२	६	१३९
	१	१०	०	पट्टह	१	७	६
पङ्क्ति	२	१	१०		२	८	१०८
पङ्क्तिह	१	१०	८०	पटु	०	४	१५
पङ्क्तिवत	२	४	४		०	१०	२९
	२	९	८४		३	३	६०
	३	३	७०	पटुपर्णी	०	४	१०८
पङ्क्तु	०	६	४८	पट्टा	२	८	१५
पञ्चम्पचा	२	४	१०२	पट्टालिका	२	८	११८
पचा	३	२	८	पट्ट	०	६	१७
पञ्चमटव	३	६	४१	पट्टिराम्य	०	८	४१
पञ्चमयवी	३	६	४१	पट्टिन	०	१	४१
पञ्चजन	२	६	१	पट्टिग	३		२१
पञ्चतभ	३	६	४१	पण	०	०	८८
पञ्चतभी	३	६	४१		०	१०	१
पञ्चना	०	८	११६		०	१०	४६
पञ्चनगा	१	४	७		०	१०	८
पञ्चधारा	०	८	४०		०		४०
पञ्चम	१	०	१	पण्य	१	७	१
पञ्चलभण	१	६	०	पण्यम	०	८	६७
पञ्चगर	१	१	२०	पणायिन	०	१	१००

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
पणित	३	१	१०९	पत्तिसहनि	२	८	६७
पणितव्य	२	९	८२	पत्नी	२	६	५
पण्ड	२	६	३९	पत्र	२	४	१४
पण्डित	२	७	५	"	२	५	३६
पण्य	२	९	८२	"	२	८	५८
पण्यवीथिका	२	२	२	"	३	३	१८०
पण्या	२	४	१५०	पत्रपरशु	२	१०	३२
पण्याजीव	२	९	७८	पत्रपाश्या	२	६	१०३
पनग	२	५	३३	पत्रशेखा	२	६	१२२
पनङ्ग	२	५	२८	पत्राङ्ग	२	६	१३२
"	३	३	२०	"	२	९	१११
पनङ्गिका	२	५	२७	पत्राङ्गुलि	२	६	१२२
पतत्	२	५	३३	पत्रिन्	२	५	१५
पतत्र	२	५	३६	"	२	५	३३
पत्ररथ	२	५	३३	"	२	८	८७
पतत्रि	२	५	३३	"	३	३	१०६
पतत्रिन्	२	५	३३	पत्रोर्ण	२	४	५६
पतद्ग्रह	२	६	१३९	"	२	६	११३
"	३	६	२१	पथिक	२	८	१७
पतघालु	३	१	२७	पथिन्	२	१	१५
पतासा	२	८	९९	पथ्या	२	४	५९
पताकिन्	२	८	७१	पद्	२	६	७१
पति	२	६	३५	पद	३	३	९४
"	३	१	१०	पदग	२	८	६६
पतिवरा	२	६	७	पदवी	२	१	१५
पतिवनी	२	६	१२	पदात्रि	२	८	६६
पतिवभा	२	६	६	पदानि	२	८	६६
पन्नन	२	२	१	पदि	२	८	६७
पति	२	८	६६	पद्म	२	८	६७
"	२	८	८०	पदनि	२	१	१५
"	३	३	७३	पप	१	१	७१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
पञ्च	१	१०	३९	परपिण्डाद	३	१	२०
पञ्चक	२	८	३९	परभृत्	२	५	२०
पञ्चचारिणी	२	४	१४६	परभृत	२	५	२०
पञ्चनाभ	१	१	२०	परमम्	३	५	१२
पञ्चपत्र	२	४	१४५	परमान्न	२	७	२४
पञ्चराग	२	९	९२	परमेष्ठिन्	१	१	१६
पञ्चा	१	१	२७	परम्पराव	२	७	२६
"	२	४	८९	परवत्	३	१	१६
"	२	४	१४६	परशु	२	८	९२
पञ्चाकर	१	१०	२८	परश्वध	२	८	९२
पञ्चाट	२	४	१४७	परश्वस्	३	५	२२
पञ्चालया	१	१	२७	पराक्रम	२	८	१०२
पद्मिन्	२	८	३५	"	३	३	१३९
पद्मिनी	१	१०	३९	पराग	२	४	१७
पद्म	३	६	३१	"	३	३	२१
पद्मा	२	१	१५	पराङ्मुख	३	१	३३
पद्मायित	३	१	१०९	पराचित	२	१०	१८
पदित	३	१	१०९	पराचीन	३	१	३३
पद्म	३	१	१०४	पराजय	२	८	१११
पद्मग	१	८	८	पराजित	०	८	११२
पद्मगाशन	१	१	२९	पराधीन	३	१	१६
पयस्	१	१०	३	परान्न	३	१	२०
"	२	९	५१	पराभूत	२	८	११३
"	३	३	२३४	परारि	३	५	२०
पयस्थ	२	९	५१	परार्ध्य	३	१	५८
पयोधर	३	३	१६४	परामन	२	८	११३
पर	२	८	११	परासु	२	८	११३
"	३	३	११२	परास्कन्दिन्	२	१०	२५
पर शत	३	१	६४	परिकर	३	३	१६६
परजात	२	१०	१८	परिकर्मन्	२	६	१०१
परतन्त्र	३	१	१६	परिक्रम	३	२	१६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
परिक्रिया	३	२	२०	परिवहं	३	३	२४०
परिक्षिप्त	३	१	८८	परिभव	१	७	२२
परिक्षा	१	१०	२९	परिभाषण	१	६	१४
परिग्रह	३	३	२३८	परिभूत	३	१	१०६
परिघ	२	८	९१	परिमल	१	५	१०
"	३	३	२७	"	३	२	१३
परिघातन	२	८	९१	परिमाण	२	९	८९
परिचय	३	२	२३	परिरम्भ	३	२	३०
परिचर	२	८	६२	परिवर्जन	२	८	११४
परिचर्या	२	७	३५	परिवादिनी	१	७	३
परिचाय्य	२	७	२०	परिवापित	३	१	८४
परिचारक	२	१०	१७	परिवित्ति	२	७	५६
परिणत	३	१	९६	परिवृढ	३	१	११
परिणय	२	७	५६	परिवेत्तृ	२	७	५५
परिणाम	३	२	१५	परिवेष	१	३	३३
परिणाय	२	१०	४५	परिव्याध	२	४	३०
परिणाह	२	६	११४	परिव्याध	२	४	६०
परितम्	३	५	१३	परिव्राज्	२	७	४१
परित्राण	३	२	५	परिपद्	२	७	१५
परिदान	२	९	८०	परिप्यार	२	६	१०१
परिदेवन	१	६	१६	परिप्लुत	२	६	१००
परिधान	२	६	११७	परिष्वङ्ग	३	२	३०
परिधि	१	३	३३	परिमर	२	१	१८
"	३	३	९७	परिमरं	३	२	२०
परिधिष्य	२	८	६२	परिमर्या	३	२	२१
परिपण	२	९	८०	परिम्बन्ध	२	१०	१८
परिपण्विन्	२	८	११	परिन्नाम	२	८	४२
परिपार्श्व	२	७	३६	परिम्बन्ध	२	६	१३७
परिपूर्वता	२	६	१३७	परिपुन	२	१०	३१
परिप्रेक्ष	२	४	१३१	परिपुना	२	१०	३१
परिप्लव	३	१	७१	परिप्लव	३	१	७

शब्दाः	प०	य०	श्लो०	शब्दाः	प०	य०	श्लो०
परीभाव	१	३	२२	पर्यय	३	२	३३
परीवर्त	२	९	८०	पर्यवस्था	३	२	२१
परीवाद	१	६	१३	पर्याजि	२	९	५३
परीवाप	३	३	१३०	पर्याजि	३	२	५
परीवार	३	३	१६९	पर्याय	२	७	३३
परीवाह	१	१०	१०	,	३	३	१६८
परीष्टि	२	३	३२	पर्यदञ्चन	२	९	३
परीमार	३	२	२१	पर्यपणा	२	७	३२
परीक्षाम	१	७	३२	पर्वन्	२	३	१
पम्त्	३	५	२०	पर्वन्	१	४	७
पम्प्	२	४	१६२	"	२	४	१६२
परप	१	६	१९	"	३	३	१०२
परेत	२	८	११७	पर्शुवा	२	६	६९
परेतराज्	१	१	५८	पल	२	९	८६
परेद्यवि	३	५	२१	"	३	३	२०३
परेष्टुका	२	९	७०	पलगण्ट	२	१०	६
परैधित	०	१०	१८	पलङ्कपा	२	४	९८
परोष्णी	२	५	२६	पलल	२	६	६३
पर्कटी	२	४	३२	पलाण्डु	२	४	१४७
पर्जनी	२	४	१०२	पगाल	२	९	२२
पर्जन्य	३	३	१४७	पलाश	२	४	१४
पर्ण	२	४	१४	"	२	४	२२
,	२	४	२९	"	२	४	१५४
"	३	६	२२	पलाशिन्	०	४	५
पर्णशाला	२	०	६	पलिकनी	२	६	१२
पर्शाम्	२	४	७९	पलित	२	६	४१
पर्यङ्क	२	६	१३८	पल्यङ्क	२	६	१३८
४ "	३	३	१७	पल्लव	२	४	१४
पर्यटन	२	७	३५	पल्वल	१	१०	२८
पर्यन्तभू	२	१	१४	पव	३	२	२४
पर्यय	२	७	३७	पवन	१	१	६३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
पवन	३	२	२४	पाटच्चर	२	१०	२५
पवनाशन	१	८	८	पाटल	१	५	१५
पवमान	१	१	६३	"	२	९	१५
पवि	१	१	४७	पाटला	२	४	५४
पवित्र	२	४	१६६	पाटलि	२	४	५४
"	२	७	८५	पाठ	२	७	१४
"	३	१	५५	"	३	२	२९
पवित्रक	१	१०	१६	पाठा	२	४	८४
पशुजानि	२	५	११	पाठिन्	२	४	८०
पशुपति	१	१	३०	पाठीन	१	१०	१८
पशुप्रेरण	३	२	३९	पाणि	२	६	८१
पशुरज्जु	२	९	७३	पाणिगृहीनी	२	६	५
पश्चात्	३	४	५	पाणिघ	२	१०	१३
पश्चात्ताप	१	७	२७	पाणीषीटम्	२	७	५६
पश्चिम	१	३	२	पाणिवाद	२	१०	१३
"	३	१	८१	पाण्डर	१	५	१०
पाशु	२	८	९८	पाण्डु	१	५	१३
पाशुला	२	६	११	पाण्डुकम्बलिन्	२	८	५४
पाक	२	५	३८	पाण्डुर	१	५	१३
"	३	२	८	पानक	३	६	३३
"	३	३	१७	पानाल	१	८	१
पाकल	२	४	१०६	"	३	३	२०३
पाकशासन	१	१	८१	पानुक्	३	१	२७
पाकशासति	१	१	८६	पान	१	१०	८
पाकस्थान	२	९	२७	"	२	७	२६
पाकय	२	९	४२	"	२	९	३३
"	२	९	१०९	"	३	३	१८०
पाकण्ड	२	७	४५	पात्री	३	६	४२
पाञ्चजन्य	१	१	२८	पात्रीव	३	६	३५
पाञ्चालिका	२	१०	२९	पायम्	१	१०	४
पाट	३	५	७	पाद	२	३	७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
पाद	२	६	७१	पायस	२	६	१२८
"	२	९	८९	"	२	७	२४
"	३	३	९०	पायु	२	६	७३
पादकटक	२	६	११०	पाय्य	२	९	८५
पादग्रहण	२	७	४१	पार	१	१०	८
पादप	२	४	५	पारद	२	९	९९
पादबन्धन	२	९	५८	पारदाव	३	३	२११
पादस्फोट	२	६	५२	पारद्वधिक	२	८	७०
पादाग्र	२	६	७१	पारसीव	२	८	४१
पादाद्गद	२	६	१०९	पारम्श्रणेय	२	६	२४
पादात	२	८	६७	पारायण	३	२	२
पादातिक	२	८	६६	पारावन	२	५	१४
पादुका	२	१०	३०	पारावताङ्घ्रि	२	४	१५०
पादू	२	१०	३०	पारावार	१	१०	१
पादूवृत्	२	१०	७	,	३	६	३५
पाद्य	२	७	३३	पारावगिन्	२	७	४१
पान	२	१०	४०	पारिवादिधन्	२	७	४२
पानगोष्ठिका	२	१०	४२	पारिजानक	१	१	५०
पानपात्र	२	१०	४३		२	४	२६
पानभाजन	२	९	३०	पारिनिध्या	२	६	१०३
पानीय	१	१०	४	पारिपादक	१	३	३२
पानीयगालिका	२	२	७	पारिप्लव	३	१	७१
पान्य	२	८	१७	पारिभद्र	२	४	२६
पाप	१	४	२३	पारिभद्रक	२	४	५३
"	३	१	८७	पारिभद्र्य	२	४	१२६
पापचेनी	२	४	८५	पारिदात्रक	२	३	३
पाप्मन्	१	४	२३	पारिदद्	१	१	३५
पामन्	२	६	५३	पारिद्राय	२	६	१०७
पामन	२	६	५८	पारी	३	६	१०
पामर	२	१०	१५	पाम्य	१	६	१४
पाम्रा	२	६	५३	पार्थिव	२	८	१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
पार्वती	१	१	३७	पिचण्ड	३	६	१८
पार्वतीनन्दन	१	१	३९	पिचण्डिल	२	६	४४
पार्श्व	२	६	७९	पिचु	२	९	१०६
"	३	२	४१	पिचुमन्द	२	५	६२
पार्श्वभाग	२	८	४०	पिचुल	२	४	४०
पार्ष्णि	२	६	७२	पिच्चट	२	९	१०५
पार्ष्णिग्राह	२	८	१०	पिच्छ	२	५	३१
पालघ्न	२	४	१६७	पिच्छा	२	४	६७
पालङ्की	२	४	१०१	"	३	६	९
पालाश	१	५	१४	पिच्छिल	२	९	४६
पालि	२	८	९३	पिच्छिला	२	४	६६
"	३	३	१९८	"	२	४	६२
पालिन्दी	२	४	१०८	पिञ्ज	२	८	११५
पाल्लवा	३	६	५	पिञ्जर	२	९	१०३
पावव	१	१	५४	पिञ्जल	२	८	९९
पाश	२	६	९८	पिट	२	९	२६
पाशक	२	१०	४५	पिटक	२	६	५३
पाशिन्	१	१	६१	"	२	१०	०९
पाशुपत	२	४	८१	पिठर	२	९	३१
पाशुपाल्य	२	९	२	"	३	३	१८९
पाश्चात्य	३	१	८१	पिण्ड	२	९	९८
पादया	३	२	४२	"	२	९	१०४
पाषाण	२	३	४	"	३	६	१८
पाषाणदारण	२	१०	३४	पिण्डक	०	६	१२८
पिक्	२	५	१९	पिण्डिका	०	८	७६
पिङ्ग	१	५	१६	पिण्डीनक	०	४	५२
पिङ्गल	१	३	३१	पिण्डीनक	३	३	९
"	१	३	३०	"	३	६	३३
"	१	५	१६	पिनामह	१	१	१६
पिङ्गला	१	३	५	"	२	६	३३
पिपण्ड	२	८	००	पितृ	२	६	०८

पिन्]	(९६) अमरगोत्रे			[पुम्			
शब्दाः	का०	ख०	इलो०	शब्दाः	का०	ख०	इलो०
पिन्	२	६	२७	पिन्नुना	२	४	१३३
पिन्नुदान	२	७	३१	पिष्टक	२	९	४८
पिन्नुपति	१	१	५८	पिष्टपन्नन	२	९	३३
	१	३	२	पिष्टान	२	६	१३९
पितृपिन्	२	६	२३	पीठ	२	६	१३८
पिन्नुप्रगू	१	६	३	पीठन	२	८	१०९
पिन्नुवन	२	८	११८	पीडा	१	९	३
पिन्नुव्य	२	६	३१	पीन	१	५	१४
पिन्नुमनिभ	३	१	१३	पीनदाम	२	४	५१
पिन्न	२	६	३०	पीनद्र	२	४	६०
पिन्नु (तीर्थ)	२	७	५१		२	४	१०१
पित्तमत्	२	५	३४	पीनन	२	४	२७
पिधान	१	३	१३		२	६	१२४
पिनद्ध	२	८	६५		२	९	१०३
पिनाक	१	१	३५	पीतमालक	२	४	४३
"	३	३	१४	पीना	२	९	४१
पिनाकिन्	१	१	३१	पीनाम्बर	१	१	१९
पिपासा	२	९	५५	पीन	३	१	६१
पिपीलिका	३	६	८	पीनस	२	६	५१
पिप्पल	२	४	२०	पीनोष्णी	२	९	७१
पिप्पली	२	४	९७	पीयूष	१	१	४८
पिप्पलीमूल	२	९	११०	"	२	९	५४
पिप्लु	२	६	४९	पीलु	२	४	२८
पियाल	२	४	३५	"	३	३	१९४
पिल्ल	२	६	६०	पीलुपर्णी	२	४	८४
पिशङ्ग	१	५	१६	"	२	४	१३९
पिशाच	१	१	११	पीवन्	३	१	६१
पिशित	२	६	६३	पीवर	३	१	६१
पिशुन	२	६	१२४	पीवरस्तनी	२	९	७१
"	३	१	४७	पुश्चली	२	६	१०
"	३	३	१२८	पुम्	२	६	१

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दा.	का०	व०	श्लो०*
पुद्गल	३	६	१७	पुनर्भू	२	६	२३
पुद्गल	३	१	५९	पुद्गल	२	४	२५
पुच्छ	२	८	५०	पुमान्	२	६	१
पुञ्ज	२	५	४२	पुर्	२	२	१
पुटभेद	१	१०	७	पुर	०	४	३४
पुटभेदन	२	२	१	"	३	३	१८४
पुटी	३	६	४०	पुर मर	२	८	७२
पुण्डरीक	१	३	४	पुरतम्	३	५	७
"	१	१०	८१	पुरद्वार	०	०	१६
"	३	३	११	पुरन्दर	१	१	४१
पुण्डरीकाक्ष	१	१	१९	पुरन्ध्री	०	६	६
पुण्ड्र	२	८	१२७	पुरन्	३	०	७
पुण्ड्र	२	४	१६३	पुरम्भृत	३	३	८६
पुण्ड्रक	२	४	७२	पुरम्भान्	३	४	८
पुण्ड्र	१	४	२४	पुरा	३	४	१५
"	३	३	१६१	पुराण	१	६	५
पुण्ड्र	२	७	३७	"	३	१	७७
पुण्ड्रजन	१	१	६०	पुरातन	३	१	७७
पुण्ड्रजनेश्वर	१	१	६९	पुरावृत्त	१	६	४
पुण्ड्रभूमि	२	१	८	पुरी	०	२	१
पुण्ड्रवन्	३	१	३	पुरीतन्	०	६	६६
पुनिका	२	५	२७	पुरीय	०	६	६८
पुन	०	६	२७	पु	३	१	६३
"	२	६	३७	पुण्य	१	४	२९
पुनिका	२	१०	२९	"	२	४	२९
पुनगल	३	६	२०	"	०	६	१
पुन पुनर्	१	५	१	"	३	३	२१९
पुनर्	३	४	१५	पुण्योत्तम	१	१	२१
"	३	७	१०	पुण्ड	३	१	६३
पुनर्नंश	०	४	१४९	पुण्डन	१	१	६१
पुनर्भंश	०	६	८३	पुण्ड	०	८	७२

शब्दाः	का०	घ०	ङलो०	शब्दाः	का०	घ०	ङलो०
पुरोगम	२	८	७०	पुष्पलिह्	२	५	२९
पुरोगामिन्	२	८	७२	पुष्पवती	२	६	२०
पुरोडाश	३	६	२१	पुष्पवन्	१	४	१०
पुरोधम्	२	८	५	पुष्पममय	१	४	१८
पुरोभागिन	३	१	४६	पुष्य	१	३	२२
पुरोहित	२	८	५	पुस्त	२	१०	२८
पुलाक	३	३	५	पूम	२	४	१६९
पुलिन	१	१०	९		३	३	२०
पुलिन्द	२	१०	२०	पूजा	२	७	३४
पुलामजा	१	१	४५	पूजित	३	१	९८
पुपित	३	१	९७	पूज्य	३	१	५
पुष्कर	१	२	१		३	३	१५१
"	१	१०	४	पूत	२	७	४५
"	१	१०	४१	"	२	९	२३
"	२	४	१४५	"	३	१	५५
"	३	३	१८७	पूतना	२	४	५९
पुष्कराह्व	२	५	२२	पूतिकरज	२	४	४८
पुष्करिणी	१	१०	२७	पूतिकाष्ठ	२	४	७४
पुष्कल	३	१	५८	"	२	४	६०
पुष्कम	२	१०	२०	पूतिगन्धि	१	५	१२
पुष्ट	३	१	९७	पूतिफली	२	४	९६
पुष्प	२	४	१७	पूतीक	२	४	४८
"	२	४	१३२	पूप	२	९	४८
"	२	६	२१	पूय	३	६	३५
पुष्पक	१	१	७०	पूर	३	६	२०
पुष्पकेतु	२	९	१०३	पूरणी	२	४	४६
पुष्पदन्त	१	३	५	पूरित	३	१	९८
पुष्पधन्वन्	१	१	२६	पूरुष	२	६	१
पुष्पफल	२	४	२१	पूर्ण	३	१	६५
पुष्परथ	२	८	५१		३	१	९८
पुष्परस	२					८	३२

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
पोटा	२	६	१५	प्रवृत्ति	१	४	२९
पोत	२	५	३८	"	१	७	३७
"	३	३	६०	"	२	८	१८
पोतवणिज्	१	१०	१२	"	३	३	७३
पोतवाह	१	१०	१२	प्रकोष्ठ	२	६	८०
पोताधान्य	१	१०	१९	प्रथम	३	२	२६
पोत्र	३	३	१८१	प्रक्रिया	२	८	३१
पोत्रिन्	२	७	२	प्रवृण	१	६	२५
पोत्री	२	६	२९	प्रववाण	१	६	२५
पीर	२	८	१६६	प्रवेष्टन	२	८	८७
पीरमृत्य	३	१	८०	प्रगण्ड	२	६	८०
पीरप	२	६	८७	प्रगनजानुव	२	६	४७
"	३	३	२२४	प्रगभ	३	१	६५
पीरोगव	२	९	२७	प्रगा३	३	३	६५
पीरंमाम	२	७	८८	प्रगुण	३	१	७२
पीरंमासी	१	६	७	प्रगे	३	५	१९
पीरमृत्य	१	१	६९	प्रघट	२	८	११९
पीरि	२	९	८७	"	३	३	२१८
पीप	१	६	१५	प्रघा३	३	३	२१८
पीपव	२	६	१८०	प्रघीव	२	६	६०
पीपव	२	९	१०३	प्रघज	२	२	१३
पीपव	२	९	१०३	प्रघाज	२	२	१३
पीपव	२	९	१०३	प्रघाज	२	२	१३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
प्रजा	३	३	३२	प्रतिकृष्ट	३	१	५४
प्रजाता	२	६	१६	प्रतिक्षिप्त	३	१	४२
प्रजापति	१	१	१७	प्रतिग्रह	२	८	७९
प्रजावती	२	६	३०	प्रतिग्राह	२	६	१३९
प्रज्ञा	१	५	१	प्रतिधा	१	७	२६
"	२	६	१२	प्रतिधातन	२	८	११८
प्रज्ञान	३	३	१२३	प्रतिच्छाया	२	१०	३५
प्रज्ञु	२	६	४७	प्रतिजागर	३	२	२८
प्रज्ञीन	२	५	३७	प्रतिज्ञात	३	१	१०८
प्रणय	३	२	२५	प्रतिज्ञान	१	५	५
प्रणय	३	३	१५२	प्रतिदान	२	९	८१
प्रणव	१	६	४	प्रतिध्वान	१	६	२६
प्रणाद	१	६	११	प्रतिनिधि	२	१०	३६
प्रणाली	१	१०	३५	प्रतिपत्	१	४	१
प्रणिधि	२	८	१३	"	१	५	१
"	३	३	१०१	प्रतिपन्न	३	१	१०८
प्रणिहित	३	१	८६	प्रतिपादन	२	७	२९
प्रणीत	२	७	२०	प्रतिबद्ध	३	१	४१
"	२	९	४५	प्रतिबन्ध	३	२	२७
प्रणुत	३	१	१०९	प्रतिविम्ब	२	१०	३५
प्रणय	३	१	२५	प्रतिभय	१	७	२०
प्रणोदनी	२	४	९४	प्रतिभान्वित	३	१	२५
प्रतन	३	१	७७	प्रतिभू	२	१०	४४
प्रतल	२	६	८४	प्रतिमा	२	१०	३५
"	२	६	८५	प्रतिमान	२	८	३९
प्रताप	२	८	२०	प्रतिमुक्त्वा	२	८	६५
प्रतापम	२	४	८१	प्रतिधत्त	३	३	१०७
प्रति	३	४	७	प्रतियातना	२	१०	३५
प्रतिकर्मन्	२	६	९९	प्रतिरोधिन्	२	१०	२५
प्रतिकूल	३	१	८४	प्रतिवाक्य	१	६	१०
प्रतिकृति	२	१०	३६	प्रतिविषा	२	८	९९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
पोटा	२	६	१५	प्रकृति	१	४	२९
पोत	२	५	३८	"	१	७	३७
"	३	३	६०	"	२	८	१८
पोतवणिज्	१	१०	१२	"	३	३	७३
पोतवाह	१	१०	१२	प्रकोष्ठ	२	६	८०
पोताधान्य	१	१०	१९	प्रक्रम	३	२	२६
पोत्र	३	३	१८१	प्रक्रिया	०	८	३१
पोत्रिन्	२	५	०	प्रकृण	१	६	२५
पोत्री	०	६	२९	प्रकवाणि	१	६	२५
पोर	२	८	१६६	प्रक्षेदन	०	८	८७
पोरमृत्य	३	१	८०	प्रगण्ड	२	६	८०
पोरप	०	६	८७	प्रगतजानुव	२	६	४७
"	३	३	०२४	प्रगभ	३	१	२५
पोरोगव	०	९	०७	प्रगा३	३	३	६५
पोषंमाम	०	७	६८	प्रगुण	३	१	७२
पोषंमामो	१	६	७	प्रगे	३	५	१९
पोल्लस्य	१	१	६९	प्रघट	०	८	११९
पोलि	०	९	६७	"	३	३	०३८
पोष	१	६	१५	प्रघाट	३	३	०३८
पोषक	०	६	१८५	प्रघीय	३	६	३५
पोषक	०	९	१०३	प्रघण	२	०	१०
पोषक	३	५	७	प्रघाण	२	०	१०
प्रवर	०	८	८६	प्रघाण	२	८	१६
प्रवाम	१	६	२७	प्रघाण	२	८	१६
"	०	६	१०	प्रघाण	२	८	१६
प्रवामम्	०	९	७७	प्रघाण	२	८	१६
प्रवार	३	३	१६३	प्रघाण	२	८	१६
प्रवार	१	३	३४	प्रघाण	२	८	१६
"	३	३	०७९	प्रघाण	२	८	१६
प्रवोलेक	३	८	३१	प्रघाण	२	८	१६
प्रवोले	३	८	६८	प्रघाण	२	८	१६

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा.	का०	व०	श्लो०
प्रजा	३	३	३२	प्रतिकृष्ट	३	१	५४
प्रजाता	२	६	१६	प्रतिक्षिप्त	३	१	४२
प्रजापति	१	१	१७	प्रतिग्रह	२	८	७९
प्रजावती	२	६	३०	प्रतिग्राह	२	६	१३९
प्रज्ञा	१	५	१	प्रतिषा	१	७	२६
,	२	६	१२	प्रतिघातन	२	८	११८
प्रज्ञान	३	३	१२३	प्रतिच्छाया	२	१०	५५
प्रजु	२	६	४७	प्रतिजागर	३	२	२८
प्रडीन	२	५	३७	प्रतिज्ञात	३	१	१०८
प्रणय	३	२	२५	प्रतिज्ञान	१	५	५
प्रणय	३	३	१५२	प्रतिदान	२	९	८१
प्रणव	१	६	४	प्रतिध्वान	१	६	२६
प्रणाद	१	६	११	प्रतिनिधि	२	१०	३६
प्रणाली	१	१०	३५	प्रतिपत्	१	४	१
प्रणिधि	२	८	१३	,	१	५	१
,	३	३	१०१	प्रतिपन्न	३	१	१०८
प्रणिहित	३	१	८६	प्रतिपादन	२	७	२९
प्रणीत	२	७	२०	प्रतिबद्ध	३	१	४१
,	२	९	४५	प्रतिबन्ध	३	२	२७
प्रणुत	३	१	१०९	प्रतिबिम्ब	२	१०	६५
प्रणय	३	१	२५	प्रतिभय	१	७	२०
प्रणोदनी	२	४	९४	प्रतिभान्वित	३	१	२५
प्रतन	३	१	७७	प्रतिभू	२	१०	४८
प्रतल	२	६	८४	प्रतिमा	२	१०	३५
,	२	६	८५	प्रतिमान	२	८	३९
प्रताप	२	८	२०	प्रतिमुक्त	२	८	६५
प्रतापस	२	४	८१	प्रतियत्न	३	३	१०७
प्रति	३	४	७	प्रतियातना	२	१०	३८
प्रतिवर्मन्	२	६	१९	प्रतिरोधिन्	२	१०	२८
प्रतिकूल	३	१	८४	प्रतिवाक्य	१	६	१०
प्रतिकृति	२	१०	३६	प्रतिविषा	२	४	९९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
प्रतिभासन	३	२	३४	प्रत्यग्र	३	१	७३
प्रतिश्याय	२	६	५१	प्रत्यन्त	२	१	७
प्रतिश्रय	३	३	१५४	प्रत्यन्तपर्वत	२	३	७
प्रतिश्रव	१	५	५	प्रत्यय	३	३	१४८
प्रतिश्रुत	१	६	२६	प्रत्ययित	२	८	१३
प्रतिष्टम्भ	३	२	२७	प्रत्ययिन्	२	८	११
प्रतिसर	३	३	१७५	प्रत्यवमित	३	१	११०
प्रतिमीरा	२	६	१२०	प्रत्याख्यात	३	१	४०
प्रतिहत	३	१	४१	प्रत्याख्यान	३	२	३१
प्रतीक	२	६	७०	प्रत्यादिष्ट	३	१	४०
"	३	३	७	प्रत्यादेश	३	२	३१
प्रतीकार	२	८	११०	प्रत्यालीढ	२	८	८५
प्रतीकाश	२	१०	३७	प्रत्यासार	२	८	७९
प्रतीक्ष्य	३	१	५	प्रत्याहार	३	२	१६
प्रतीची	१	३	१	प्रत्युत्क्रम	३	२	२६
प्रतीत	३	१	९	प्रत्युपस्	१	४	२
"	३	३	८२	प्रत्यूप	१	४	२
प्रतीपदशिनी	२	६	२	प्रत्यूह	३	२	१९
प्रतीर	१	१०	७	प्रथम	३	१	८०
प्रतीहार	२	२	१६	"	३	३	१४५
"	२	८	६	प्रथा	३	२	९
"	३	३	१७१	प्रथित	३	१	९
प्रतीहारी	३	३	१७१	प्रदर	३	३	१६५
प्रतीहास	२	४	७६	प्रदीप	२	६	१३८
प्रतौली	२	२	३	प्रदीपन	१	८	१०
प्रत्न	३	१	७७	प्रदेशन	२	८	२७
प्रत्यक्	३	५	२३	प्रदेशनी	२	६	८१
प्रत्यक्पर्णी	२	४	८९	प्रदेशिनी	२	६	८२
प्रत्यक्श्रेणी	२	४	८८	प्रदोष	१	४	६
"	२	४	१४४	प्रद्युम्न	१	१	२५
प्रत्यक्ष	३	१	७९	प्रद्राव	२	८	१११

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
प्रधन	२	८	१०३	प्रमदवन	२	४	३
प्रधान	१	४	२९	प्रमदा	२	६	३
"	२	८	५	प्रमनस्	३	१	७
"	३	१	५७	प्रमा	३	२	१०
"	३	३	१२३	प्रमाण	३	३	५४
प्रधि	२	८	५६	प्रमाद	१	७	३०
प्रपञ्च	३	३	२८	प्रमापण	२	८	११२
प्रपद	२	६	७१	प्रमिति	३	२	१०
प्रपा	२	२	७	प्रमीत	२	७	२६
प्रपान	२	३	४	"	२	८	११७
प्रपितामह	२	६	३३	प्रमीला	१	७	३७
प्रपुन्नाड	२	४	१४७	प्रमुख	३	१	५७
प्रपीण्डरीक	२	४	१२७	प्रमुदित	३	१	१०३
प्रफुल्ल	२	४	७	प्रमोद	१	४	२४
प्रवन्धकल्पना	१	६	६	प्रयत	२	७	४५
प्रबोधन	२	६	१२२	प्रयस्त	२	९	४५
प्रभञ्जन	१	१	६३	प्रयाम	३	२	२३
प्रभव	३	३	२११	प्रयोगार्थ	३	२	२६
प्रभा	१	३	३४	प्रलम्बघ्न	१	१	२३
प्रभाकर	१	३	२८	प्रलय	१	४	२२
प्रभात	१	४	३	"	१	७	३३
प्रभाव	२	८	१९	"	२	८	११६
"	२	८	२०	प्रलाप	१	६	१५
प्रभिन्न	२	८	३६	प्रवण	३	३	५७
प्रभु	३	१	११	प्रवयम्	२	६	४२
प्रभूत	३	१	६३	प्रवह	३	१	५७
प्रभ्रष्टक	२	६	१३५	प्रवह	३	२	१८
प्रमथ	१	१	३५	प्रवहन	२	८	५२
प्रमथन	२	८	११५	प्रवहिलका	१	६	६
प्रमथाधिप	१	१	३१	प्रवारण	३	२	३
प्रमद	१	४	२४	प्रवाल	१	७	७

शब्दा.	पा०	य०	श्लो०	शब्दाः	पा०	व०	श्लो०
प्रवाल	२	९	९३	प्रमव	३	३	२०९
"	३	३	२०५	प्रमवयन्धन	२	४	१५
प्रवामन	०	८	११३	प्रमव्य	३	१	८४
प्रवाह	३	२	१८	प्रमह्य	३	५	१०
प्रवाहिका	२	६	५५	प्रमाद	१	३	१७
प्रविद्धयाति	३	२	२८	"	३	३	९१
प्रविदारण	२	८	१०३	प्रमाधन	२	६	९९
प्रविश्लेष	३	२	२०	प्रमाधनी	२	६	१३९
प्रवीण	३	१	४	प्रसाधित	२	१	१००
प्रवृत्ति	१	६	७	प्रसारिन्	३	१	३१
"	३	२	१८	प्रसारिणी	२	४	१५२
प्रवृद्ध	३	१	७६	प्रमित	३	१	९
"	३	१	८८	प्रसिति	३	२	१४
प्रवेक	३	१	५७	प्रमिद्ध	३	३	१०५
प्रवेणी	२	६	९८	प्रसू	२	६	२९
"	२	८	४२	"	३	३	२३०
प्रवेष्ट	२	६	८०	प्रसूता	२	६	१६
प्रव्यक्त	३	१	८१	प्रसूति	३	२	१०
प्रश्न	१	६	१०	प्रसूतिका	२	६	१६
प्रश्रित	३	१	२५	प्रसूतिज	१	९	३
प्रष्ट	२	८	७२	प्रसून	२	४	१७
प्रष्ठवाह	२	९	६३	"	३	३	१२३
प्रष्ठौही	२	९	७०	प्रसूजनयितु	२	६	३७
प्रमन्न	१	१०	१४	प्रसृत	३	१	८८
प्रमन्नता	१	३	१७	प्रसृता	२	६	७२
प्रमत्ता	२	१०	३९	प्रसृति	२	६	८५
प्रमभ	२	८	१०८	प्रमेव	२	९	२६
प्रमर	३	२	२३	प्रसेवक	१	७	७
"	३	२	२५	प्रस्तर	२	३	४
प्रमरण	२	८	९६	प्रस्ताव	३	२	३४
प्रमव	३	२	१०	प्रम्य	२	३	५

[प्रस्थ]

मूल-शेषकस्थशब्दानुक्रमणिका (१०५)

[प्राथित]

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
प्रस्थ	२	९	८५	प्राज्ञ	२	७	५
"	२	९	८९	प्राज्ञा	२	६	१२
"	३	३	८८	प्राज्ञी	२	६	१२
प्रस्थपुष्प	२	४	७९	प्राज्य	३	१	६३
प्रस्थमान	२	९	८५	प्राङ्बिवाक	२	८	५
प्रस्थान	२	८	९५	प्राण	१	१	६३
प्रस्फोटन	२	९	७६	"	२	८	१०२
प्रस्रवण	२	३	५	"	२	८	११९
प्रस्राव	२	६	६७	"	२	९	१०४
प्रहर	१	४	६	प्राणिघूत	२	१०	४६
प्रहरण	२	८	८२	प्राणिन्	१	४	३०
प्रहस्त	२	६	८४	प्रातर्	३	५	१९
प्रहि	१	१०	२६	प्रातिहारिक	२	१०	११
प्रहेलिका	१	६	६	प्राथमकल्पिक	२	७	११
प्रहलन्	३	१	१०३	प्रादुस्	३	४	१८
प्राप्तु	३	१	७०	"	३	५	१२
प्राकार	२	२	३	प्रादेश	२	६	८३
प्राकृत	२	१०	१६	प्रादेशन	२	७	३०
प्राग्वश	२	७	१६	प्राध्वम्	३	५	४
प्राप्रहर	३	१	५८	प्रान्तर	२	१	१७
प्राग्रच	३	१	५८	प्राप्त	३	१	८६
प्राच्	३	५	१६	"	३	१	१०४
"	३	५	२३	प्राप्तपञ्चत्व	२	८	११७
प्राचिका	३	६	८	प्राप्तरूप	३	२	१३२
प्राची	१	३	१	प्राप्ति	३	३	६९
प्राचीना	२	४	८५	प्राप्य	३	१	९२
प्राचीनावीत	२	७	५०	प्राभूत	२	८	२७
प्राचीर	२	२	३	प्राय	२	७	५२
प्राच्य	२	१	७	"	३	३	१५४
प्राजन	२	९	१२	प्रायम्	३	५	१७
प्राजिन	२	८	५९	प्राथित	३	१	१७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
प्रवाल	२	९	९३	प्रमव	३	३	२०९
"	३	३	२०५	प्रमवबन्धन	२	४	१५
प्रवागमन	२	८	११३	प्रमव्य	३	१	८६
प्रवाह	३	२	१८	प्रमह्य	३	५	१०
प्रवाहिका	२	६	५५	प्रसाद	१	३	१७
प्रविष्टयानि	३	२	२८	"	३	३	९१
प्रविदारण	२	८	१०३	प्रमाधन	२	६	९९
प्रविश्रेय	३	२	२०	प्रमाधनी	२	६	१३९
प्रवीण	३	१	४	प्रमाधित	२	१	१००
प्रवृत्ति	१	६	७	प्रसारिन्	३	१	३१
"	३	२	१८	प्रसारिणी	२	६	१५२
प्रवृद्ध	३	१	७६	प्रसित	३	१	९
"	३	१	८८	प्रसिति	३	२	१४
प्रवेक	३	१	५७	प्रमिद्ध	३	३	१०५
प्रवेणी	२	६	९८	प्रसू	२	६	२९
"	२	८	४२	"	३	३	२३०
प्रवेष्ट	२	६	८०	प्रसूता	२	६	१६
प्रव्यक्त	३	१	८१	प्रसूति	३	२	१०
प्रश्न	१	६	१०	प्रसूतिका	२	६	१६
प्रश्रित	३	१	२५	प्रसूतिज	१	९	३
प्रष्ट	२	८	७२	प्रसून	२	४	१७
प्रष्ठवाह	२	९	६३	"	३	३	१२३
प्रष्ठोही	२	९	७०	प्रसूजनयितृ	२	६	३७
प्रमन्न	१	१०	१४	प्रसृत	३	१	८८
प्रमन्नता	१	३	१७	प्रसृता	२	६	७२
प्रसन्ना	२	१०	३९	प्रसृति	२	६	८५
प्रमभ	२	८	१०८	प्रसेव	२	९	२६
प्रमर	३	२	२३	प्रसेवक	१	७	७
"	३	२	२५	प्रस्तर	२	३	४
प्रमरण	२	८	९६	प्रस्ताव	३	२	२४
प्रमव	३	२	१०	प्रस्थ	२	३	५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
प्रस्थ	२	९	८५	प्रज्ञ	२	७	५
"	२	९	८९	प्रज्ञा	२	६	१२
"	३	३	८८	प्रज्ञी	२	६	१२
प्रस्थपुष्प	२	४	७९	प्राज्य	३	१	६३
प्रस्थमान	२	९	८५	प्राङ्विधाक	२	८	५
प्रस्थान	२	८	९५	प्राण	१	१	६३
प्रस्फोटन	२	९	२६	"	२	८	१०२
प्रस्रवण	२	३	५	"	२	८	११९
प्रस्राव	२	६	६७	"	२	९	१०४-२
प्रहर	१	४	६	प्राणिद्युत	२	१०	४६
प्रहरण	२	८	८२	प्राणिन्	१	४	३०
प्रहस्त	२	६	८४	प्रातर्	३	५	१९
प्रहि	१	१०	२६	प्रातिहारिक	२	१०	११
प्रहेलिका	१	६	६	प्राथमकल्पिक	२	७	११
प्रहलघ्न	३	१	१०३	प्रादुस्	३	४	१८
प्राशु	३	१	७०	"	३	५	१२
प्राकार	२	२	३	प्रादेश	२	६	८३
प्राकृत	२	१०	१६	प्रादेशन	२	७	३०
प्राग्वश	२	७	१६	प्राध्वम्	३	५	४
प्राग्रहर	३	१	५८	प्रात्तर	२	१	१७
प्राग्रघ	३	१	५८	प्राप्त	३	१	८६
प्राच्	३	५	१६	"	३	१	१०४
"	३	५	२३	प्राप्तपञ्चत्व	२	८	११७
प्राचिका	३	६	८	प्राप्तरूप	३	३	१३२
प्राची	१	३	१	प्राप्ति	३	३	६९
प्राचीना	२	४	८५	प्राप्य	३	१	९२
प्राचीनावीत	२	७	५०	प्राभूत	२	८	२७
प्राचीर	२	२	३	प्राय	२	७	५२
प्राच्य	२	१	७	"	३	३	१५४
प्राजन	२	९	१२	प्रायम्	३	५	१७
प्राजित्	२	८	५९	प्राथित	३	१	९७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
प्रालम्ब	२	६	१३६	प्रेक्षित	३	१	८७
प्रालम्बिका	२	६	१०४	प्रेत	१	९	२
प्राण्य	१	३	१८	"	२	८	१७
प्रावार	२	६	११७	"	३	३	६०
प्रावृत	२	६	११३	"	३	५	८
प्रावृष	१	४	१९	प्रेत्य	१	७	२७
प्रावृषायणी	२	४	८६	प्रेमन्	१	७	२७
प्रास	२	८	९३	"	१	७	२७
प्रासङ्ग	२	८	५७	प्रेरु	३	१	१११
प्रासङ्ग्य	२	९	६४	प्रेष	३	३	२२०
प्रासाद	२	२	९	प्रेष्य	२	१०	१७
प्रासिक	२	८	७०	प्रोक्षण	२	७	२६
प्राह	१	४	३	प्रोक्षित	२	७	२६
प्रियवद	३	१	३६	प्रोथ	२	८	४९
प्रिय	१	६	१९	प्रोष्ठपदा	१	३	२२
"	२	६	३५	प्रोष्ठी	१	१०	१८
"	३	१	५३	प्रौढ	३	१	७६
प्रियक	२	४	४२	प्रौष्ठपद	१	४	१७
"	२	४	४४	प्लक्ष	२	४	३२
"	२	४	५६	"	२	४	४३
"	२	५	९	प्लव	१	१०	११
प्रियगु	२	४	५५	"	१	१०	२४
"	२	९	२०	"	२	४	१३२
प्रियता	१	७	२७	"	२	५	३४
प्रीणन	३	२	४	"	२	१०	१९
प्रीन	३	१	१०३	"	२	५	३
प्रीति	१	४	२४	प्लवग	२	५	२४
प्रुष्ट	३	१	९९	"	३	३	३
प्रेक्षा	१	५	१	प्लवङ्ग	२	५	३
"	३	३	२२५	प्लवङ्गम	३	३	१३८
प्रेक्षा	२	८	५३	प्लाक्ष	२	४	१८
				प्लीहन्	२	४	६६
				प्लीहशत्रु	२	४	४९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
प्लुत	२	८	४८	फाण्ट	३	१	९४
प्लुष्ट	३	१	९९	फाल	२	६	१११
प्लोप	३	२	९	"	२	९	१३
प्लात	३	१	११०	फाल्गुन	१	४	१५
	क			फाल्गुनिक	१	४	१५
फणा	१	८	९	फुल्ल	२	४	८
फणिज्जक	२	४	७९	फेन	२	९	१०५
फणिन्	१	८	७	"	३	६	१९
फल	२	४	१५	फेनिल	२	४	३१
"	२	८	९०	"	२	४	३६
"	२	९	१३	फेरव	२	५	५
"	२	९	८०	फेरु	२	५	५
"	३	३	२०२	फेला	२	९	५६
"	३	६	२३		व		
फरक	२	८	९०	वहिष्ट	३	१	१११
फलकपाणि	२	८	७१	वक	२	५	२२
फलनिक	२	९	१११	वकुल	२	४	६४
फलपूर	२	४	७८	वडवानल	१	१	५६
फलवत्	२	४	७	वडिग	१	१०	१६
फलघ्यक्ष	२	४	४५	वत	३	८	६
फलिन्	२	४	७	वदर	२	४	३७
फलिन	२	४	७	वदरा	२	४	११६
फलिनी	२	४	५५	"	२	४	१५१
"	२	४	१३६	वदरी	०	४	३६
फली	२	४	५५	वन्दिन्	२	८	९७
फलेप्रहि	२	४	६	वद्ध	३	१	८२
फलेरहा	२	४	५४	"	३	१	९५
फल्गु	२	४	६१	वधिर	२	६	४८
"	३	१	५६	वन्धकी	२	६	१०
फाणिन	२	९	४३	वन्धन	२	८	२६

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दा.	का०	व०	श्लो०
वन्धन	३	२	१४	वलभद्रिका	२	४	११०
वन्धनालय	२	८	११९	वलवत्	२	६	५४
वन्धस्तम्भ	२	८	४१	"	३	५	२
वन्धु	२	६	३४	वलविन्यास	२	८	७९
वन्धुजीवक	२	४	७३	वला	२	४	१०७
वन्धुता	२	६	३५	वलाका	२	५	२५
वन्धुर	३	१	६९	वलात्कार	२	८	१०८
वन्धुल	२	६	२६	वलाराति	१	१	४३
वन्धूक	२	७	७३	बलाहक	१	३	७
वन्धूकपुष्प	२	४	४४	बलि	२	७	१४
वन्ध्य	२	८	७	"	२	८	२७
वन्ध्या	२	९	६९	वलिध्वमिन्	३	३	१९६
वध्रु	३	३	१७१	वलिन	१	१	२१
वहं	२	५	३१	वलिपुष्ट	२	६	४५
"	३	३	२३७	वलिभ	२	५	२०
वहंपुष्प	२	४	१३२	वलिभुज्	२	६	४५
वहिण	२	५	३०	वलिभुज्	२	५	२०
वहिन्	२	५	३०	वलिमद्मन्	१	८	१
वहिर्मख	१	१	९	वलीवदं	२	९	७९
वहिस्	१	१	५४	वल्लव	२	९	२७
वहिष्ठ	२	४	१०२	"	२	९	५७
वल	१	१	२४	वन्वज	२	४	१६३
"	२	८	१७	वस्त	२	९	७६
"	२	८	७८	वहिर्दार	२	२	१६
"	२	८	१०२	वहिम्	३	५	१७
"	३	६	२२	बहु	३	१	६३
"	३	३	१९६	बहुवर	३	१	१७
"	३	३	३१	बहुगर्हवाच्	३	१	३६
वलज	३	३	३१	बहुपाद्	२	४	३२
वलजा	३	३	३१	बहुप्रद	३	१	६
वलदेव	१	१	२३	बहुमून्य	२	६	११३
वलभद्र	१	१	०३				

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
बहुरूप	२	६	१२८	वालिश	३	३	२१९
बहुल	३	१	६३	वालुक	२	४	१२१
"	३	३	२००	वालेय	२	९	७७
बहुला	२	४	१२५	वालेयशक	२	४	९०
"	३	३	२००	वात्य	२	६	४०
बहुलीकृत	२	९	२३	वाप्प	३	३	१३१
बहुवारक	२	४	३४	वाष्पिका	२	९	४०
बहुवेतस्	२	१	९	बाहु	२	६	८०
बहुविध	३	१	९३	बाहुज	२	८	१
बहुमुता	२	४	१००	बाहुदा	१	१०	३३
बहुसूति	२	९	७०	बाहुमूल	२	६	७९
बाढ	१	१	६७	बाहुयुद्ध	२	८	१०६
"	३	३	४५	बाहुल	१	४	१८
बाण	२	८	८६	बाहुलेय	१	१	६०
"	३	३	४६	बाहुलव	३	६	३२
बाणा	२	४	७४	बाहिलक	२	८	४५
बादर	२	६	१११	बाह्लीक	२	६	१२४
बाधा	१	९	३	"	२	९	४०
बान्धकिनेय	२	६	२६	"	३	३	९
बान्धव	२	६	३४	बिन्दु	१	१०	६
बाहंत	२	४	१९	बिन्दुजालक	२	८	३९
बाल	२	८	१२२	बिम्ब	१	३	१५
"	२	६	४२	बिम्बिका	२	४	१३९
"	३	३	२०६	बिल	१	८	१
बालगभिणी	२	९	७०	बिलेशय	१	८	८
बालतनय	२	४	४९	बिल्व	२	४	३२
बालतृण	०	४	१६७	विम	१	१०	४०
बालपाश्या	२	६	१०३	"	१	१०	४२
बालमूषिका	२	५	१२	विसकण्ठिका	२	५	२५
बाला	१	७	१४	विमप्रमून	१	१०	४१
वालिश	३	१	४८	विसिनी	१	१०	३९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
विस्त	२	९	८६	बृहत्कुक्षि	२	६	४४
बीज	१	४	२८	बृहद्भानु	१	१	५४
"	२	६	६२	१ बृहस्पति	१	३	२
बीजकोश	१	१०	४३	"	१	३	२४
बीजपूर	२	४	७८	बोधकर	२	८	९७
बीजाकृत	२	९	८	बोधद्रुम	२	४	२०
बीज्य	२	७	२	बोल	२	९	१०४
बीभत्स	१	७	१७	ब्रघ्न	१	३	२८
"	१	७	१९	ब्रह्मचारिन्	२	७	३
"	३	३	२३५	"	२	७	४२
बुक्का	२	६	६४	ब्रह्मण्य	२	४	४१
बुद्ध	१	१	१३	ब्रह्मत्व	२	७	५१
"	३	१	१०८	ब्रह्मदर्भा	२	४	१४५
"	३	३	१०१	ब्रह्मदारु	२	४	४१
बुद्धि	१	५	१	ब्रह्मन्	१	१	१६
बुद्बुद	३	६	१९	"	३	३	११५
१ बुध	१	३	२	ब्रह्मपुत्र	१	८	१०
"	१	३	२६	ब्रह्मवन्धु	३	३	१०४
"	२	७	५	ब्रह्मविन्दु	२	७	३९
"	३	३	१०१	ब्रह्मभूय	२	७	५१
बुधित	३	१	१०८	ब्रह्मयज्ञ	२	७	१४
बुघ्न	२	४	१२	ब्रह्मवर्चस्	२	७	३८
बुभुक्षा	२	९	५४	ब्रह्ममायुज्ये	२	७	५१
बुभुक्षित	३	१	२०	ब्रह्मसू	१	१	२७
बुस	२	९	२२	ब्रह्माञ्जलि	२	७	३९
बुस्त	३	६	३४	ब्रह्मासन	२	७	४०
बृहित	२	८	१०७	ब्राह्म (तीर्थ)	०	७	५१
बृहती	२	४	९३	ब्राह्म (अहोरात्र)	१	४	२१
"	३	३	७५	ब्राह्मण	२	७	४
बृहत्	३	१	६०	ब्राह्मणयष्टिका	०	४	८९
बृहन्निवा	२	६	११७	ब्राह्मणी	२	४	८९

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
ब्राह्मण्य	३	२	४१	भद्र	२	९	५९
ब्राह्मी	१	१	३५	भद्रकुम्भ	२	८	३२
"	१	६	१	भद्रदार	२	४	५३
"	२	४	१३७	भद्रपदा	१	३	२३
भ				भद्रपर्णी	२	४	३६
भ	१	३	२१	भद्रवला	२	४	१५३
भक्त	२	९	४८	भद्रमस्तक	२	४	१६०
भक्षक	३	१	२०	भद्रयव	२	४	६७
भक्षकार	२	९	२८	भद्रथी	२	६	१३१
भक्षित	३	१	११०	भद्रासन	२	८	३१
भग	२	६	७६	भय	१	७	२१
"	३	३	२६	भयङ्कर	१	७	२०
भगन्दर	२	६	५६	भयद्रुत	३	१	४२
भगवन्	१	१	१३	भयानक	१	७	१७
भगिनी	२	६	२९	"	१	७	२०
भगिनीपति	१	७	१२	भर	१	१	६६
भङ्ग	१	१०	५	भरण	२	१०	३८
"	२	८	१११	भरण्य	२	१०	३८
भङ्गा	२	९	२०	भरण्यभुज्	३	१	१९
भङ्गि	३	६	८	भरत	२	१०	१२
भजमान	२	८	२४	भरडाज	२	५	१५
भट	२	८	६१	भर्ग	१	१	३३
भट्टिय	२	९	४५	भर्तृ	२	६	३५
भट्टारक	१	७	१३	"	३	३	५९
भट्टिनी	१	७	१३	भर्तृदारक	१	७	१२
भण्टाकी	२	४	११४	भर्तृदारिका	१	७	१३
भण्डल	२	४	६३	भर्त्सन	१	६	१४
भण्डी	२	४	९१	भर्मन्	२	९	१४
भण्डीरी	२	४	९१	"	२	१०	३८
भद्र	१	४	२५	भल्ल	३	६	२१
				भल्लानकी	२	८	८२

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
मल्लुक	२	५	३	१भानुज	१	३	२
मल्लूक	२	५	४	भामिनी	२	६	४
भव	१	१	३४	भार	२	९	८७
"	३	३	२०७	भारत	२	१	६
भवन	२	२	५	भारती	१	६	१
भवानी	१	१	३७	भारद्वाजी	२	४	११६
भविक	१	४	२६	भारयष्टि	२	१०	३०
भवितृ	३	१	२९	भारवाह	२	१०	१५
भविष्णु	३	१	२९	भारिक	२	१०	१५
भव्य	१	४	२६	भार्गव	१	३	२५
भपक	२	१०	२२	भार्गवी	२	४	१५८
भस्त्रा	२	१०	३३	भार्गी	२	४	८९
भस्मगन्धिनी	२	४	१२०	भार्या	२	६	६
भस्मगर्भा	२	४	६३	भार्यापति	२	६	३८
भा	१	३	३४	भालूक	२	५	४
भाग	२	९	८९	भाव	१	७	१२
भागधेय	१	४	२८	"	१	७	२१
"	२	८	२७	"	३	३	२०८
भागिनेय	२	६	३२	भावबोधक	१	७	२१
भागीरथी	१	१०	३१	भावित	२	६	१३४
भाग्य	१	४	२८	"	२	९	४६
"	३	३	१५६	"	३	१	१०४
भाजन	२	९	३३	भावुक	१	४	२६
भाण्ड	२	९	३३	भाषा	१	६	१
"	३	३	४४	भाषित	१	६	१
भाद्र	१	४	१७	"	३	१	१०७
भाद्रपद	१	४	१७	भाष्य	२	६	३१
भाद्रपदा	१	३	२२	भास्	१	३	३४
भानु	१	३	३१	भास्वर	१	३	२८
"	१	३	३३	भास्वन	१	३	२९
"	३	३	१०५	मिक्षा	३	२	६

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
मिहसा	३	३	२०५	भुजङ्ग	१	८	६
मिहसु	२	७	३	भुजङ्गभुज्	०	५	३०
"	२	७	१४	भुजङ्गम	१	८	६
मित्त	१	३	१६	भुजङ्गाक्षी	०	४	११५
मिति	२	२	४	भुजशिरम्	०	६	३८
मिहसा	२	१	४८	भुजान्तर	०	६	३३
मिहदा	३	०	०	भुजिष्य	२	१०	१७
मिहदुर	१	१	४७	भुवन	१	१०	३
मिहदिपाल	०	८	११	"	२	१	६
मिह्न	३	१	८२	भू	२	१	२
"	३	१	१००	"	३	६	३
मिहज्	०	६	५७	भूत	१	१	११
मिहमटा	०	९	८९	"	३	१	१०४
भी	१	७	२१	"	३	३	७८
भीति	१	७	०१	भूतवेग	२	९	१११
भीम	१	१	३४	भूतवेगी	२	४	३१
"	१	७	२०	भूतामन्	३	३	१०६
भीर	०	६	३	भूतावाग	२	६	७८
"	३	१	२६	भूति	१	१	३६
भीस्व	३	१	०६	"	३	३	३०
भीष्टुव	३	१	०६	भूतिव	३	३	८
भीषण	१	७	००	भूतन	१	१	३१
भीष्म	१	७	००	भूदार	०	७	०
भीष्मसू	१	१०	३१	भूदव	२	७	६
भूसा	३	१	१११	भूनिम्न	२	४	१४३
भूतनमनुजिया	०	९	७६	भूग	२	८	१
भूग्न	२	६	६१	भूगरी	०	६	३०
"	३	१	७१	भूभन्	३	३	६१
"	३	१	९१	भूनि	०	१	०
"	०	६	१०	भूनिजम्बुका	०	६	३८
भूज	१	८	६	"	०	६	११

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
भूमिस्पृश्	२	९	१	भेदित	३	१	१००
भूयस्	३	१	६३	भेरी	१	७	६
भूयिष्ठ	३	१	६३	भेषज	२	६	५०
भूरि	३	१	६३	भैक्ष	२	७	४६
"	३	३	१८३	भैरव	१	७	१९
भूरिफेना	२	४	१४३	भैषज्य	२	६	५०
भूरिमाय	२	५	५	भोग	३	३	२३
भूरण्डी	२	४	६९	भोगवती	३	३	७०
भूजं	२	४	४६	भोगिन्	१	८	८
भूषा	२	६	१०१	भोगिनी	२	६	५
भूषित	२	६	१००	भोजन	२	९	५५
भूष्णु	३	१	२९	भोजनशेष	२	७	२८
भूस्नृण	२	४	१६७	भोस्	३	५	७
भृगु	२	३	४	भोम	१	३	२५
भृङ्ग	२	४	१३४	भौरिक	२	८	७
"	२	५	१६	भ्रकुस	१	७	११
"	२	५	२९	भ्रकुटि	१	७	३७
भृङ्गराज	२	४	१५१	भ्रम	१	५	४
भृङ्गार	२	८	३२	"	१	१०	७
भृङ्गारी	२	५	२८	"	३	२	९
भृतक	२	१०	१५	भ्रमर	२	५	२९
भृति	२	१०	३८	भ्रमरक	२	६	१६
भृतिभुज्	२	१०	१५	भ्रमि	३	२	९
भृत्य	२	१०	१७	भ्रष्ट	३	१	१०४
भृत्या	२	१०	३८	भ्राजिष्णु	२	६	१०१
भृश	१	१	६६	भ्रानृ	२	६	३६
भृष्टयव	२	९	४७	भ्रानृज	२	६	३६
भेक	१	१०	२४	भ्रातृजाया	२	६	३०
भेकी	१	१०	२४	भ्रातृभगिनी	२	६	३६
भेद	२	८	२०	भ्रातृव्य	३	३	१४७
"	२	८	२१	भ्रात्रीय	२	६	३६

भ्रान्ति] मूल-क्षेपकस्थशब्दानुक्रमणिका (११५) [मत्त

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
भ्रान्ति	१	५	४	मञ्जु	३	१	५२
भ्राष्ट्र	२	९	३०	मञ्जुल	३	१	५२
भ्रुकुस	१	७	११	मञ्जूपा	२	१०	२९
भ्रुकुटि	१	७	२७	मठ	२	२	८
भ्रू	२	६	९०	मड्डु	१	७	८
भ्रुकुस	१	७	११	मणि	२	९	९३
भ्रुकुटि	१	७	२७	मणिक	३	९	३१
भ्रूण	२	६	३९	मणित	१	६	२१
भ्रूण	३	३	४६	मणिवन्ध	२	६	८१
भ्रेष	२	८	२३	मण्ड	२	४	५१
	म			"	२	९	४९
मकर	१	१०	२०	मण्डन	२	६	१०२
मकरध्वज	१	१	३६	"	३	१	२९
मकरन्द	२	४	१७	मण्डप	२	२	९
मकुष्ठक	२	९	१७	मण्डल	१	३	६
मकुलक	२	४	१४४	"	१	३	१६
मक्षिका	२	५	२६	"	१	३	३३
मख	२	७	१३	मण्डलक	२	६	५४
मगध	२	८	९७	मण्डलाग्र	२	८	८९
मघवत्	१	१	४१	मण्डलेद्वर	२	८	३
मदधु	३	५	२	मण्डहारक	२	१०	१०
मङ्गल	१	४	२५	मण्डित	१	६	१००
मङ्गल्यक	२	९	१७	मण्डूक	१	१०	७४
मङ्गल्या	२	६	१२७	मण्डूकपर्ण	२	४	५६
मचचिका	१	४	२७	मण्डूकपर्णी	२	४	९१
मज्जन	२	४	१२	मण्डूर	२	९	९८
मञ्च	२	६	१३८	मतङ्गज	२	८	३४
मञ्जरि	२	४	१३	मतल्लिका	१	४	२७
मञ्जिण	२	४	९०	मनि	१	५	१
मञ्जीर	२	६	१०९	मत्त	२	८	३६
				"	३	१	२३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
मत्त	३	१	१०३	मधुक्रम	२	१०	४०
मत्तकाशिनी	२	६	४	मधुद्रुम	२	४	२७
मत्सर	३	३	१७३	मधुप	२	५	२९
मत्स्य	१	१०	१७	मधुपर्णिका	२	४	३५
मत्स्यण्डी	२	९	४३	"	२	४	९४
मत्स्यपित्ता	२	४	८६	मधुपर्णी	२	४	८३
मत्स्यवेधन	१	१०	१६	मधुमक्षिका	२	५	२६
मत्स्याक्षी	२	४	१३७	मधुयष्टिका	२	४	१०९
मत्स्याधानी	१०	१	१६	मधुर	१	५	९
मथित	२	९	५३	"	१	७	२
मथिन्	२	९	७४	"	३	३	१९२
मद	२	८	३७	मधुरक्	२	४	१४२
"	३	२	१२	मधुरसा	२	४	८३
"	३	२	१२	"	२	४	१०७
मदकल	२	८	३५	मधुरा	२	४	१५२
मदन	१	१	२५	मधुग्निका	२	४	१०१
मदन	२	८	५३	मधुरिपु	१	१	१०
"	२	४	७८	मधुग्नित्	२	५	२९
मदस्थान	२	१०	४०	मधुवार	२	१०	४०
मदिरा	२	१०	४०	मधुव्रत	२	५	२९
मदिरागृह	२	२	८	मधुनिष्ठ	२	४	३१
मदोत्कट	२	८	३५	मधुश्रेणी	२	८	८८
मद्गु	२	५	३४	मधुम्रवा	२	४	१४२
मद्गुर	१	१०	१९	मधुलील	०	४	२८
मद्य	२	१०	४०	मधूक्	२	४	२७
मधु	१	८	१५	मधूच्छिष्ट	२	९	१०७
"	२	९	१०७	मधूलव	२	४	२८
"	२	१०	८१	मधूलिका	०	४	८४
"	३	३	१०३	मध्य	०	६	७९
मधूक्	०	४	१०९	"	३	३	१६२
मधुवर	२	५	२९	मध्यदेग	२	१	७

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
मध्यम	१	७	१	मन्य	२	९	७४
"	२	१	७	मन्यदण्डक	२	९	७४
"	२	६	७९	मन्यनी	२	९	७४
मध्यमा	२	६	८	मन्यर	२	८	७२
"	२	६	८२	मन्यात	२	९	७४
मध्याह्न	१	४	३	मन्द	२	१०	१८
मध्वामव	२	१०	४१	"	३	३	९५
मन शिला	२	९	१०८	मन्दगामिन्	२	८	७२
मनस्	१	४	३१	मन्दाकिनी	१	१	६९
मनमिज	१	१	२६	मन्दाक्ष	१	७	२३
मनस्कार	१	५	२	मन्दाग	१	१	५०
मनाव्	३	५	८	"	२	४	२६
मनिन	३	१	१०८	"	२	४	८१
मनीषा	१	५	१	मन्दिर	२	२	५
मनीपिन्	२	७	५	"	३	३	१८५
मनु	३	६	३८	मन्दुरा	२	२	७
मनुज	२	६	१	मन्दोष्ण	१	३	३५
मनुष्य	२	६	१	मन्द्र	१	७	२
मनुष्यधर्मन्	१	१	६८	मन्मथ	१	१	२५
मनोगुणा	२	९	१०८	"	२	४	२१
मनोजवम्	३	१	१३	मन्या	२	६	६५
मनोज्ञ	३	१	५२	मन्यु	१	७	२५
मनोरथ	१	७	२७	"	३	३	१५४
मनोरम	३	१	५२	मन्वन्नर	१	४	२२
मनोहत	३	१	४१	मय	२	९	७५
मनोह्रा	२	९	१०८	मयु	१	१	७१
मन्तु	२	८	२६	मयुष्टक	२	९	१७
मन्त्र	३	३	१६८	मयूख	१	३	३३
मन्त्र (शक्ति)	२	८	१९	"	३	३	१८
मन्त्र व्याख्याकृन्	२	७	७	मयूर	२	४	१११
मन्त्रिन्	२	८	४	"	२	५	३०

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
मपूरक	२	४	८८	मलपू	२	४	६१
"	२	९	१०१	मलयज	२	६	१३१
मरकत	२	९	२२	मलिन	३	१	५५
मरण	२	८	११६	मलिनी	२	६	२०
मरिच	२	९	३६	मलिङ्गुच	२	१०	२५
मरीचि	१	३	२७	मलीमम	३	१	५५
"	१	३	३३	मल्ल	३	६	२१
मरीचिका	१	३	३६	मल्लक	३	६	३७
मर्	२	१	५	मल्लिका	२	४	६९
"	३	३	१६४	मल्लिकाख्य	२	५	२४
मर्त्	१	१	६२	ममी	३	६	१०
"	१	३	२	ममूर	२	९	१७
"	३	३	५९	ममूरविदला	२	४	१०९
मम्हवत्	१	१	४१	ममृण	२	९	४६
मरुन्माला	२	४	१३३	मस्कर	२	४	१६१
मरुवक	२	४	५२	मस्करिन्	२	७	४१
मरुवक	२	४	७९	मस्तक	२	६	९५
मर्कट	२	५	३	मस्तिष्क	२	६	६५
मर्कटक	२	५	१३	मस्तु	२	९	५४
मर्कटी	२	४	४८	मह	१	७	३८
"	२	४	८७	महत्	३	१	६०
मर्त्य	२	६	१	"	३	३	७९
मर्दन	३	२	२२	महती	३	३	७०
मर्दल	१	७	८	महम्	३	३	२३२
मर्मन्	३	६	३०	महाकन्द	२	४	१४८
मर्मर	१	६	२३	महाकुल	२	७	३
मर्मस्पृष्ट	३	१	८३	महाज्ञ	२	९	७५
मर्यादा	२	८	२६	महाजाली	२	४	११७
मल	२	६	६५	महादेव	१	१	३२
"	३	३	१९८	महाधन	२	६	११३
मलद्रूपित	३	१	५५	महानम	२	९	२७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
महामात्र	२	८	५	महीषघ	२	४	१००
महायज्ञ	०	७	१४	"	२	४	१४८
महारजत	२	९	९५	"	२	९	३८
महारजन	२	९	१०६	मा	३	५	११
महारण्य	२	४	१	मास	२	६	६३
महाराजिक	१	१	१०	"	३	६	२२
महारौरव	१	९	१	मासल	२	६	४४
महाशय	३	१	३	मासिक	२	१०	१४
महाशूद्री	२	६	१३	माश्वि	२	९	१०७
महाश्वेता	२	४	११०	मागध	२	८	९७
महामहा	२	४	७३	"	२	१०	२
"	२	४	१३८	मागधी	२	४	७१
महासेन	१	१	३९	"	२	४	९६
महिला	२	६	२	माघ	१	४	१५
महिला ह्वया	२	४	५५	माघ्य	२	४	७३
महिष	२	५	४	माठर	१	३	३१
महिषी	२	६	५	माठि	३	६	८
मही	२	१	३	माणवक	२	६	४२
महीक्षित्	२	८	१	"	२	६	१०६
महीध	२	३	१	माणव्य	३	२	८०
महीरह	२	४	५	माणिक्य	३	६	३१
महीलता	१	१०	२१	माणिवन्ध	२	९	४२
महीमुन	१	३	२५	मातङ्ग	२	१०	१९
१ महीमूनु	१	३	२	"	३	३	२१
महच्छ	३	१	३	मानरपितृ	२	६	३७
महेरणा	२	८	१२४	मानरिध्वन्	१	१	६१
महेश्वर	१	१	३०	मातलि	१	१	४५
महोश	२	९	६१	मातारितृ	०	६	३७
महोपाय	१	१०	३९	मानामह	२	६	३३
महोत्माद्र	३	१	३	मानुद	२	४	७८
महोत्तम	३	१	३	"	२	६	३१

शब्दः	पृ०	पं०	श्लो०	शब्दः	पृ०	पं०	श्लो०
मातृपुत्रक	२	६	३८	मायादेवीगुण	१	१	१५
मातृपुत्री	२	६	३०	मायु	२	६	६२
"	२	९	२०	मायूर	२	५	४३
मातृपुत्रीहि	१	८	६	मार	१	१	२५
मातृपुत्री	२	६	३०	मारजित्	१	१	१३
मातृपुत्रक	२	६	३८	मारण	२	८	११४
मातृ	१	१	३५	मारिष	१	७	१४
"	१	७	१४	मास्तृ	१	१	६२
"	२	६	२९	मार्कव	२	४	१५१
"	२	९	६६	मार्ग	१	४	१४
मात्र	३	३	१७९	"	२	१	१५
मात्रा	३	१	६०	मार्गण	२	८	८७
"	३	३	१७८	"	३	१	४९
माद	३	२	१२	"	३	२	३०
माधव	१	१	१८	मार्गशीर्ष	१	४	१४
"	१	४	१६	मार्गित	३	१	१०५
माधवक	२	१०	४१	मार्जन	२	४	३३
माधवी	२	४	७२	मार्जना	२	६	१२१
माध्य	२	४	७३	मार्जार	२	५	६
माध्वीक	२	१०	४१	मार्जिता	२	९	४४
मान	१	७	२२	मार्तण्ड	१	३	२९
"	२	९	८५	मार्दङ्गिक	२	१०	१३
मानव	२	६	१	मार्ष्टि	२	६	१२१
मानम	१	४	३१	मालक	२	४	६२
मानसविकार	१	७	२१	मालती	२	४	७२
मानसोक्स्	२	५	२३	माला	२	६	१३५
मानिनी	२	६	३	मालाकार	२	१०	५
मानुष	२	६	१	मालातृणक	२	४	१६७
मानुष्यक	३	२	४२	मालिक	२	१०	५
माया	२	१०	११	मालुधान	१	८	६
मायाकार	२	१०	११	मालूर	२	४	३२

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
मान्य	२	६	१३५	मुकुन्द	२	४	१२१
मान्यवन्	२	३	३	मुकुर	२	६	१४०
मापपर्णी	२	४	१३८	मुकुल	२	४	१६
माम	१	४	१२	मुक्तकञ्चुक	१	८	६
मामर	२	९	४९	मुक्ता	२	९	९३
मामिक	२	७	३१	मुक्तावली	२	६	१०५
माम्म	३	५	११	मुक्ताम्फोट	१	१०	२३
माहिष्य	२	१०	३	मुक्ति	१	५	६
माहेयी	२	९	६६	मुख	२	२	१९
मितम्पच	३	१	४८	"	२	६	८९
मित्र	१	३	३०	"	३	६	२२
"	२	८	९	मुखर	३	१	३६
"	२	८	१२	मुखवासन	१	५	११
"	३	३	१६८	मुख्य	२	७	४०
मिथस्	३	४	१८	"	३	१	५७
मिथुन	३	५	३८	मुण्ड	२	६	४८
मिथ्या	३	५	१५	"	३	६	३४
मिथ्यादृष्टि	१	५	४	मुण्डित	२	६	४८
मिथ्याभियोग	१	६	१०	"	३	१	८५
मिथ्याभिशसन	१	६	१०	मुण्डिन्	२	१०	१०
मिथ्यामति	१	५	४	मुद्	१	४	२४
मिश्रेय	२	४	१०५	मुदिर	१	३	७
मिमि	२	४	१०५	मुद्गपर्णी	२	४	११३
"	२	४	१५२	मुद्गर	२	८	९१
मिसी	२	४	१३४	मुधा	३	५	४
मिहिमा	१	३	१९	मुनि	१	१	१४
मिहिरा	१	३	२९	"	२	७	४२
मीढ	३	१	९६	"	३	६	३८
मीन	१	१०	१७	मुनीन्द्र	१	१	१४
मीनवेतन	१	१	२५	मुरज	१	७	५
मुकुट	२	६	१०२	मुरा	२	४	१२३

शब्दः	पा०	व०	श्लो०	शब्दः	पा०	व०	श्लो०
मुगशी	२	५	१२	मुडाभिषिषत	२	८	१
मुगन्ध	३	१	४५	"	३	३	६२
मुगिा	३	१	८८	मूर्वा	२	४	८३
मुग्य	२	६	७६	मूल	२	४	१२
मुग्यक	०	४	३९	"	३	३	२०१
मुष्टिवन्ध	३	२	१६	मूलव	०	४	१५७
मुमल	०	९	२५	मूलवर्मन्	३	२	४
मुमलिन	१	१	२४	मूलधन	२	९	८०
मुमती	२	८	११९	मून्य	२	९	७९
मुम्नक	२	८	१५९	"	२	१०	३८
मुन्ना	२	८	१५९	मूपा	२	१०	३३
मुहुम्	३	५	१	"	३	६	३८
मुहुर्भाषा	१	६	१६	मूपिक	२	५	१२
मुहृतं	१	४	११	मूपिवपर्णी	२	४	८८
मूब	३	१	१३	मूपिन	३	१	८८
मूढ	३	१	४८	मृग	२	५	७
मूत	३	१	९५	"	२	५	१०
मृग	२	६	६७	"	३	२	३०
मृगवृच्छ	२	६	५६	"	३	३	२०
मृगित	३	१	९६	मृगणा	३	२	३०
मृखं	३	१	४८	मृगतृष्णा	१	३	३६
मृच्छा	२	८	१०९	मृगदशक	२	१०	२१
मृच्छाल	२	६	६१	मृगधूर्तक	२	५	५
मृच्छित	२	६	६१	मृगनाभि	०	६	१२९
"	३	३	८३	मृगवधाजीव	०	१०	२१
मूर्तं	२	६	६१	मृगमद	०	६	१२९
मूर्तं	३	१	७६	मृगबन्धनी	०	१०	२६
मूर्ति	२	६	७१	मृगया	२	१०	२३
"	३	३	६७	मृगयु	२	१०	२१
मूर्तिमत्	३	१	७६	मृगव्य	२	१०	२३
मूर्धेन्	२	६	९५	मृगशिरम्	१	३	२३

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
मृगशीर्ष	१	३	२३	मेकलकन्यका	१	१०	३२
मृगाङ्क	१	३	१४	मेखला	२	६	१०८
मृगादन	२	५	१	"	२	८	९०
मृगित	३	१	१०५	मेघ	१	३	६
मृगेन्द्र	२	५	१	"	३	६	११
मृजा	२	६	१२१	मेघच्छन्न	१	३	१२
मृड	१	१	३१	मेघज्योतिस्	१	३	२०
मृडानी	१	१	३७	मेघनादानुलासिन्	२	५	३०
मृणाल	१	१०	४२	मेघनामन्	२	४	१५९
मृणाली	३	६	७	मेघनिर्घोष	१	३	८
मृत्	२	१	४	मेघपुष्प	१	१०	५
मृत	२	८	११७	मेघभव	१	३	८
"	२	९	३	मेघमाला	१	३	८
मृतस्नात	३	१	१९	मेघवाहन	१	१	४४
मृनालक	२	४	१३१	मेचक	१	५	१४
मृत्तिका	२	१	४	"	२	५	३१
मृत्यु	२	८	११६	मेदू	२	६	७६
मृत्युञ्जय	१	१	३१	"	२	९	७६
मृत्सा	२	१	४	मेदक	२	१०	४१
मृत्स्ना	२	१	४	मेदस्	२	६	६४
"	२	४	१३१	मेदिनी	२	१	३
मृदङ्ग	१	७	५	मेदुर	३	१	३०
मृदु	३	१	७८	मेघा	१	५	२
"	३	३	९५	मेधि	२	९	१५
मृदुत्वच्	२	४	६६	मेघ्य	३	१	५५
मृदुल	३	१	७८	मेह	१	१	४९
मृडीका	२	४	१०७	मेल्क	३	२	२९
मृध	२	८	१०४	मेप	१	३	२८
मृषा	३	५	१५	"	२	९	७६
मृषार्थ	१	६	२१	मेपकम्बल	२	९	१०७
मृष्ट	३	१	५६	मेह	२	६	५६

शब्दा.	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
मेहन	२	६	७६	म्लेच्छमुख	२	९	९७
मैत्रावरुणि	१	३	२१	य			
मैत्री	३	६	३९	यकृत्	२	६	६६
मैथ्य	३	६	३९	यक्ष	१	१	११
मैथुन	२	७	५७	यक्ष	१	१	६९
"	३	३	१२२	"	२	६	१३३
मैरेय	२	१०	४१	यक्षकर्म	२	६	१२७
मोक्ष	१	५	७	यक्षधूप	१	१	६८
"	२	४	३९	यक्षराज्	२	६	५१
मोघ	१	७	९	यक्षमन	२	७	८
"	३	१	८१	यजमान	१	६	३
मोचक	२	८	३१	यजुम्	२	७	१३
मोचा	२	४	८६	यज्ञ	२	७	२८
"	२	८	११३	यज्ञशेष	२	७	४९
मोदक	३	६	३३	यज्ञसूत्र	२	४	२२
मोरट	२	९	११०	यज्ञाङ्ग	२	७	२७
मोरटा	२	४	८३	यज्ञिय	२	७	८
मोषक	२	१०	२४	यज्वन्	३	५	३
मोह	२	८	१०९	यत्	३	५	३
मौक्तिक	२	९	९२	यतस्	३	७	४३
मौद्गीन	२	९	८	यति	३	७	४३
मौन	२	७	३६	यतिन्	३	८	९
मौरजिक	२	१०	१३	यथा	३	१	४८
मौर्वी	२	८	८५	यथाजात्	३	५	१५
मौलि	३	३	१९४	यथातथम्	३	५	१४
मौष्टा	३	६	५	यथायथम्	३	५	१५
मोहर्त	२	८	१४	यथार्थम्	२	८	१३
मोहृतिव	२	८	१४	यथार्हवर्ण	३	५	१४
म्लिष्ट	१	६	२१	यथाल्वम्	२	९	५७
म्लेच्छजाति	२	१०	२०	यथेप्सित	३	५	१२
म्लेच्छदेश	२	१	७	यदि			

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
यदृच्छा	३	२	२	याचितक	२	९	४
यन्तृ	२	८	५९	याञ्च्वा	२	७	३२
"	३	३	६०	"	३	२	६
यम	१	१	५८	याजक	२	७	१७
"	२	७	४८	यातना	१	९	३
"	३	२	१८	यातयाम	३	३	१४६
यमराज्	१	१	५८	यातु	१	१	६०
यमुना	१	१०	३२	यातुधान	१	१	६०
यमुनाभ्रातृ	१	१	५८	यानृ	२	६	३०
ययु	२	८	४५	यात्रा	२	८	९५
यव	२	९	१५	"	३	३	१७६
यवक्षार	२	९	१०८	याद पति	१	१०	२
यवफल	२	४	१६१	यादस्	१	१०	२०
यवव्य	२	९	७	यादसापति	१	१	६१
यवस	२	४	१६७	यान	२	८	१८
यवागू	२	९	५०	"	२	८	५८
यवाग्रज	२	९	१०८	यानमुख	२	८	५५
यवानिका	२	४	१४५	याप्य	३	१	५४
यवास	२	४	९१	याप्ययान	२	८	५३
यवीयम्	२	६	४३	याम	१	४	६
यव्य	२	९	७	"	३	२	१८
यश पटह	१	७	६	यामिनी	१	४	४
यशस्	१	६	११	यामुन	२	९	१००
यष्टि	३	६	३८	यायजूक	२	७	८
यष्टीमधुक	२	४	१०९	याव	२	६	१०५
यष्टृ	२	७	१३	यावक	२	९	१८
याम	२	७	१३	यावत्	३	४	८
"	३	६	११	यावन	२	६	१२८
याचक	३	१	४९	याष्टीक	२	८	७०
याचनक	३	१	४९	यास	२	४	९१
याचना	२	७	३२	युक्त	२	८	२६

शब्दाः	पा०	व०	श्लो०	शब्दाः	पा०	व०	श्लो०
युक्तरसा	२	४	१४०	योजन	३	६	३०
युग	२	५	३८	योजनवल्ली	२	४	९१
"	३	३	२४	योत्र	२	९	१३
युगवीलव	२	९	१४	योद्धृ	३	८	६१
युगन्धर	२	८	५७	योधे	२	८	६१
"	३	६	३५	योधमराव	२	८	१०७
युगपद्	३	५	२२	योनि	२	६	७६
युगपन्नव	२	४	२२	योपा	२	६	२
युगपाद्वर्ग	२	९	६३	योपित	२	६	२
युगल	२	५	३८	योनिक	२	८	२८
युग्म	२	५	३८	योनव	२	९	८५
युग्य	२	८	५८	यीवत	२	६	२२
"	२	९	६४	यीवन	२	६	४०
युद्ध	२	८	१०३		२		
युध्	२	८	१०६				
युवति	२	६	८	रहस्	१	१	६४
युवन्	२	६	४२	रक्त	१	५	१५
युवराज	१	७	१२	"	२	६	६४
यूथ	२	५	४१	"	२	६	१२४
यूथनाथ	२	८	३५	"	३	३	८०
यूथप	२	८	३५	रक्तक	२	४	७३
यूथिका	२	४	७१	रक्तचन्दन	२	६	१३२
यूप	२	८	४१	"	२	९	१११
"	३	६	१९	रक्तपा	१	१०	२२
यूपकटक्	२	७	१८	रक्ताफला	२	४	१३९
यूपाग्र	२	७	१९	रक्तमन्व्यक	१	१०	३६
यूप	३	६	३५	रक्तसरोरुह	१	१०	४१
योक्त्र	२	९	१३	रक्ताङ्ग	२	४	१४६
योग	३	३	२२	रक्तोत्पल	१	१०	४२
योगेष्ट	२	९	१०५	रक्ष सभ	३	६	२७
योग्य	२	४	११२	रक्षस्	१	१	११

मूलश्लेषकम्यनाब्दानुक्रमणिका (१२७)

[रत्नक

रक्षस्]

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
रक्षम्	१	१	६०	रत्नमानु	१	१	४९
रक्षित	३	१	१०६	रत्नाकर	१	१०	२
रक्षिवर्ग	२	८	६	रत्नि	२	६	८६
रक्षण	३	२	८	रथ	२	४	३०
रद्धकु	२	५	१०	"	२	८	५१
रङ्ग	२	९	१०६	रथकट्या	२	८	५५
रङ्गाजीव	२	१०	७	रथकार	२	१०	४
रचना	२	६	१३७	"	२	१०	९
रजक	२	१०	१०	रथगुप्ति	२	८	५७
रजत	२	१	९६	रथद्रु	२	४	२६
"	३	३	८०	रथत्रज	२	८	५५
रजनी	१	४	८	रथाङ्ग	२	५	२२
"	२	४	१५३	"	२	८	५५
रजनीमुख	१	४	६	"	२	८	५६
रजस्	१	४	२९	रथिक	२	८	७६
"	२	६	०१	रथिन्	२	८	६०
"	२	८	९८	"	२	८	७६
"	३	३	२३२	रथिन	२	८	७६
रजस्वला	२	६	००	रथ्य	२	८	६६
रज्जु	२	१०	२७	रथ्या	२	२	३
रज्जन	२	६	१३२	"	२	८	५५
रज्जनी	२	४	९५	रद	२	६	९१
रण	२	८	१०४	रदन	२	६	९१
"	३	२	८	रदनच्छद	२	६	९०
"	३	३	४९	रध	१	८	२
"	२	८	१०६	रभम	३	६	०१
रणमकुल	२	७	५७	रमणी	२	६	६
रत	१	६	२१	रम्मा	२	४	११३
रतिकूजित	१	१	०६	रय	१	१	५४
रतिपति	१	१	९३	रर	२	५	१०
रत्न	३	३	१०७	रत्नक	२	६	११६

"

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
राज्याङ्ग	२	८	१८	रीण	३	१	९२
रात्रि	१	४	४	रीति	२	९	९३
रात्रिचर	१	१	६०	"	३	३	६९
रात्रिचर	१	१	६०	रीतिगुण	२	९	१०३
राद्वान्त	१	५	४	रूपप्रतिक्रिया	२	६	५०
राघ	१	४	१६	रूपम	२	९	९५
राधा	१	३	२२	रूपमकारक	२	१०	८
राम	१	१	२३	रूप	३	१	९१
"	२	५	११	रुच्	१	३	३४
"	३	३	१४१	रुचक	२	४	५१
रामठ	२	९	४०	"	२	४	७८
रामा	२	६	४	"	२	९	४३
राम्म	२	७	४५	"	२	९	१०९
रात्र	२	६	१२७	रुचि	१	३	३४
रात्रि	२	५	४२	"	३	३	२९
"	३	३	२१५	रुचिर	३	१	५२
राष्ट्र	२	८	१७	रुच्य	३	१	५२
गष्ट्र	३	३	१८५	रुज्	२	६	५१
राष्ट्रिका	२	४	९६	रुजा	२	६	५१
राष्ट्रिग	१	७	१६	रुन	१	६	२६
रानम	२	९	७७	रुति	१	७	३५
राम्ना	२	४	११४	रुद	३	१	१०
"	२	४	१४०	रुद	१	१	१०
राष्ट्र	१	३	२७	"	१	१०	३४
रुक्मिण	३	१	५६	रुक्मिणी	१	१	३७
रुक्मि	२	९	९०	रुधिर	२	६	६६
रुक्मिण	१	७	३६	"	३	१	२३
रुग्	२	८	१०	रुम	२	५	१०
रुग्	३	३	३६	रुमो	१	९	१८
रुग्	२	८	८९	रुग्	१	७	२६
रुग्	१	७	७३	रुग्	२	४	१५८

(१२८) अमरकोशे

[राजीव

का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
३	६	१७	राक्षस	१	१	५९
१	६	२३	राक्षसी	२	४	१२८
३	१	३८	राक्षा	२	६	१२५
१	३	२	राङ्गव	२	६	१११
१	३	३१	राज्	२	८	१
१	३	३३	राजक	२	८	३
३	३	१३८	राजन्	१	७	१३
१	५	७	"	२	८	२
१	५	९	"	३	३	११२
१	७	१७	राजन्य	२	८	१
२	९	२९	राजन्यक	२	८	४
३	३	२२८	राजन्वन्	२	१	१३
२	९	१०२	राजबला	२	४	१५३
२	६	९१	राजवीजिन्	२	७	२
२	६	९१	राजराज	१	१	६८
२	६	१०८	राजवग	२	७	२
२	९	२७	राजवन्	२	१	१३
२	१	२	राजवृक्ष	२	४	२३
२	४	८८	राजश्याल	१	७	१४
२	४	१२३	राजमदन	२	२	१०
२	९	१०१	राजमभा	३	६	९
१	८	१	राजमूय	३	६	३१
२	४	३३	राजहम	२	५	२४
२	४	१६३	राजादन	२	४	३५
२	९	४४	"	२	४	४५
१	३	८	राजाहं	२	६	१२६
२	४	१४८	राजि	०	८	४
२	८	००	राजिका	२	९	१९
२	८	०३	राजिल	१	८	५
२	८	२३	राजीव	१	१०	१९
१	४	८	"	१	१०	६१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
राज्याङ्ग	२	८	१८	रीण	३	१	९२
रात्रि	१	४	४	रीति	२	९	९७
रात्रिचर	१	१	६०	"	३	३	६९
रात्रिञ्चर	१	१	६०	रीतिपुण्य	२	९	१०३
राद्वान्त	१	५	४	स्वप्रतिक्रिया	२	६	५०
राघ	१	४	१६	स्वम	२	९	९५
राधा	१	३	२२	स्वमकारक	२	१०	८
राम	१	१	२३	रण	३	१	९१
"	२	९	११	रुच्	१	३	३४
"	३	३	१४१	रुचक	२	४	५१
रामठ	२	९	४०	"	२	४	७८
रामा	२	६	४	"	२	९	४३
राम्म	२	७	४५	"	२	९	१०९
रान्	२	६	१२७	रुचि	१	३	३४
रानि	२	५	४२	"	३	३	२९
"	३	३	२१५	रुचिर	३	१	५२
राष्ट्र	२	८	१७	रुच्य	३	१	५२
राष्ट्र	३	३	१८५	रुज्	२	६	५१
राष्ट्रिका	२	४	९४	रुजा	२	६	५१
राष्ट्रिय	१	७	१४	रुल	१	६	२६
रामभ	२	९	७७	रुदिन	१	७	३५
राम्ना	२	४	११४	रुद	३	१	९०
"	२	४	१४०	रुद्र	१	१	१०
राष्ट्र	१	३	२७	"	१	१	३४
रिवक्तक	३	१	५६	रुद्राणी	१	१	३७
रिवय	२	९	९०	रुधिर	२	६	६४
रिद्रुप	१	७	३६	"	३	६	२०
रिद्रु	२	८	१०	रुह	२	५	१०
रिष्ट	३	३	३६	रुपती	१	६	१८
रिष्टि	२	८	८९	रुय्	१	७	२६
रीडा	१	७	२३	रुहा	२	४	१५८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
रुक्ष	३	३	२२६	रोष	२	८	८७
रूप	१	५	७	रोमन्	२	६	१९
रूपाजीवा	२	६	१९	रोमन्थ	३	६	१९
रूप्य	२	९	९१	रोमहर्षण	१	७	३५
"	२	९	९६	रोमाञ्च	१	७	३५
"	३	३	१६१	रोष	१	७	२६
रू याध्यक्ष	२	८	७	रोहिणी	२	९	६७
रूपित	३	१	८९	रोहित	१	३	११
रेचनी	२	४	१०८	"	१	५	१७
रेचित	२	८	४८	"	१	१०	१९
रेणु	२	८	९८	"	२	५	१०
रेणुका	२	४	१२०	रोहितक	२	४	४९
रेतस्	२	६	६२	रोहिताश्व	१	१	५५
रेफ	३	१	५४	रोहिन्	२	४	४९
"	३	३	१३३	रोद्र	१	७	१७
रेवतीरमण	३	१	२३	"	१	७	२०
रेवा	१	१०	३२	रोमक	०	९	८२
रै	२	९	९०	रोग्व	१	९	१
"	३	३	१६६	रोहिणेय	१	१	२४
रोक्	१	८	०	"	१	३	२६
रोग	२	६	५१	रोहिष	०	४	१६६
रोगहारिन्	२	६	५७	"	०	५	१०
रोचन	२	४	८७				
रोचनी	२	४	१४६	लघुच	०	४	६०
रोचिष्णु	२	६	१०१	लक्ष	०	८	८६
रोचिम्	१	३	३४	लक्षण	१	३	१७
रोदन	२	६	९३	लक्ष्मण	३	१	१८
रोदनी	२	४	९२	लक्ष्मणा	०	५	०५
रोदम्	३	३	२३०	लक्ष्मन्	१	३	१७
रोदमी	३	३	२३०	"	३	३	१०५
रोषम्	१	१०	७				

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
लक्ष्मी	१	१	२७	लब्धवर्ण	२	७	६
"	२	४	११२	लभ्य	२	८	२४
"	२	८	८२	लम्बन	२	८	१०४
लक्ष्मीवत्	३	१	१४	लम्बोदर	१	१	३८
लक्ष्य	१	७	३३	लय	१	७	९
लक्ष्य	२	८	६६	ललना	२	६	३
लगुड	३	६	१८	ललन्तिका	२	६	१०४
लग्न	१	३	२७	ललाट	२	६	९२
लग्नक	२	१०	४४	ललाटिका	२	६	१०३
लघु	१	१	६४	ललाम	३	३	१४४
"	२	४	१३३	ललामक	३	३	१३५
"	३	३	२८	ललित	१	७	३१
लघुलय	२	४	१६५	लव	३	१	६२
लङ्का	३	६	७	"	३	२	२४
लङ्कोपिका	२	४	१३३	लवङ्ग	२	६	१२५
लज्जा	१	७	२३	लवण	१	५	९
लज्जाशील	३	१	२८	"	३	६	२३
लज्जित	३	१	९१	लवणोद	१	१०	२
लट्वा	३	६	११	लवन	३	२	२४
लना	२	४	९	लवित्र	२	९	१३
"	२	४	१०	लशुन	२	४	१४८
"	२	४	११	लस्तक	२	८	८५
"	२	४	५५	लाक्षा	२	६	१२५
"	२	४	७२	"	३	६	१०
"	२	४	१३३	लाक्षाप्रसादन	२	४	४१
"	२	४	१५०	लाङ्गल	२	९	१३
लतार्क	२	४	१४८	लाङ्गलदण्ड	२	९	१४
लपन	२	६	८९	लाङ्गलपद्धति	२	९	१४
लपित	१	६	१	लाङ्गलिकी	२	४	११८
"	३	१	१०७	लाङ्गली	२	४	१११
लघ्व	३	१	१०४	"	२	४	१६८

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
लोह	२	९	९८	वचा	२	४	१०२
"	३	६	२३	वज्र	३	१	४७
लोहकारक	२	१०	७	"	३	३	१८५
लोहपृष्ठ	२	५	१६	वज्रदु	२	४	१०५
लोहल	३	१	३७	वज्रनिर्घोष	१	३	१०
लोहाभिमार	२	८	९४	वज्रपुष्प	२	४	७६
लोहित	१	५	१५	वज्रिन्	१	१	४२
"	२	६	६४	वज्रचक्र	२	५	५
लोहितक	२	९	२२	"	३	१	४७
लोहितचन्दन	२	६	१२४	वज्रचित	३	१	८१
लोहिताङ्ग	१	३	२६	वज्रजुल	२	४	२७
लोह	२	९	९९	"	२	४	३०
	४			"	२	४	६४
व	३	५	९	वट	२	४	३२
वश	२	४	१६०	वटक	३	६	१७
"	२	७	१	वटी	२	१०	२७
"	३	३	२१५	वडवा	२	८	४६
वराव	२	६	१२६	वडवानल	१	१	५६
वशरोचना	२	९	१०९	वडू	१	१	६१
वकुल	२	४	६४	वणिग्भाव	२	९	३
वक्त्रव्य	३	३	१६०	वणिज्	२	९	७८
वक्त्र	३	१	३५	वणिग्या	२	९	७९
वक्त्र	२	६	८९	वण्टर	२	९	८९
वप्र	३	१	७१	वम	२	६	७८
वशस्	२	६	७८	"	२	९	६२
वदशण	२	६	७३	"	३	३	२२७
वद	२	९	१०६	वमर	२	४	६६
वचन	१	६	१	वमनर	२	९	६२
वचनेम्पित	३	१	२४	वमनाभ	१	८	११
वचग	१	६	१	वमर	१	४	१३
				"	१	४	२०

वत्सल]

(१३४) अमरकोशे

[वरवणिनी

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
वत्सल	३	१	१४	वन्दिन्	२	८	९७
वत्सादनी	२	४	८२	वन्दी	२	८	११९
वद	३	१	३५	वन्या	२	४	४
वदन	२	६	८९	वपा	१	८	२
वदान्य	३	१	६	वपुस	२	६	६४
	३	३	१६१	वप्र	२	२	७०
वदावद	३	१	३५		२	१	३
वध	२	८	११५	वमथु	२	६	११
वधू	२	४	१३३	वमथु	२	६	५५
	२	६	२	वमि	३	८	३७
	२	६	९	वयस	२	६	५५
"	३	३	१०२	वयस्थ	३	३	२३१
वध्य	३	१	४५	वयस	२	६	४२
वन	१	१०	३	वयस्था	२	४	५८
	२	४	१		२	४	१३७
	३	३	१२७		२	४	१४४
वनतिवितका	२	४	८५	वयस्य	२	८	१२
वनप्रिय	२	५	१९	वयस्या	२	६	१२
वनमक्षिका	२	५	२७	वर	२	६	१२४
वनमालिन्	१	१	२१		३	२	८
वनमुद्ग	२	९	१७		३	३	१७४
वनभृङ्गार	२	४	९९	वरटा	२	५	२५
वनसमूह	२	४	४		२	५	२७
वनस्पति	२	४	६	वरण	२	२	३
वनायुज	२	८	४५		२	४	२५
वनिता	२	६	२	वरण्ड	२	६	१८
	३	३	७४	वरथा	२	८	४२
वनीयव	३	१	४९		२	१०	३१
वनीकस्	२	५	३	वरद	३	१	७
वन्दा	२	४	८२	वरवणिनी	२	६	४
वदाह	३	१	२८		२	९	४१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वराङ्ग	३	३	२६	वर्णित	३	१	११०
वराङ्गक	२	४	१३४	वर्णिन्	२	७	४२
वराटक	१	१०	४३	वर्तक	२	५	३५
"	२	१०	२७	"	३	३	११
"	३	६	३८	वर्तन	२	९	१
वरारोहा	२	६	४	"	३	१	२१
वराधि	२	६	११६	वर्तनी	२	१	१५
वराह	२	५	२	वर्ति	२	६	१३३
वरिवसित	३	१	१०२	वर्तिक	२	५	३५
वरिवस्या	२	७	३५	वर्तिष्णु	३	१	२९
वरिवस्यत	३	१	१०२	वर्तुल	३	१	६९
वरिष्ठ	२	९	९७	वर्त्मन्	२	१	१५
"	३	१	१११	"	३	३	१२२
वरी	२	४	१००	वर्धक	२	४	९०
वरीयम्	३	३	२३६	वर्धकि	२	१०	९
वरुण	१	१	६१	वर्धन	३	१	२८
"	१	३	२	"	३	२	७
"	२	४	२५	वर्धमान	२	४	५१
वरुणात्मजा	२	१०	३९	वर्धमानक	२	९	३२
वरुथ	२	८	५७	वर्धिष्णु	३	१	२८
वरुधिनी	२	८	७८	वर्ध्र	२	९	१०५
वरेण्य	३	१	५७	वर्ध्री	२	१०	३१
वक्त्र	२	१०	२३	वर्मन्	०	८	६४
वर्ग	२	५	४१	वर्मित	२	८	६५
वर्चम्	३	३	२३२	वर्ष	३	१	५७
वर्चम्क	२	६	६८	वर्षा	२	६	७
वर्ण	२	७	१	वर्षाणा	२	५	२६
"	२	८	५०	वर्षर	२	४	१०
"	३	३	४८	वर्षग	२	४	१३९
वर्ज	२	६	१३३	वर्ग	१	३	११
"	३	६	३८	"	३	३	३३५

वर्षंवर]

(१३६) अमरकोशे

[वस्नसा

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वर्षंवर	२	८	९	वशा	२	९	६९
वर्षा	१	४	१९	"	३	३	२१८
वर्षाभू	१	१०	२४	वशिक	३	१	५६
वर्षांम्बी	१	१०	२४	वशिर	२	९	४१
वर्षीयस्	२	६	४३	वश्य	३	१	२५
वर्षोपल	१	३	१२	वपट्	३	५	८
वर्षमन्	२	६	७०	वपट्कृत	२	७	२७
"	३	३	१२४	वष्कयिणि	२	९	७१
वलक्ष	१	५	१३	वसति	३	३	६७
वलभी	२	२	१५	वसन	२	६	११५
वलय	२	६	१०७	वसन्त	१	४	१८
वलयित	३	१	९०	वसा	२	६	६४
वलिर	२	६	४९	वसिर	२	४	९७
वलीक	२	२	१४	वसु	१	१	१०
वलीमुख	२	५	३	"	२	४	८१
वल्क	२	४	१२	"	२	१	९०
वत्कल	२	४	१२	"	३	३	२२९
वल्गित	२	८	४८	वमुक	२	४	८०
वत्मीक	२	१	१४	"	२	१	४२
वल्लकी	१	७	३	वसुदेव	२	१	२२
वल्लभ	३	१	५३	वसुधा	२	१	३
"	३	३	१३७	वसुन्धरा	२	१	३
वल्लव	२	९	५७	वसुमती	२	१	३
वल्लरी	२	४	१३	वस्ति	२	६	७३
वल्ली	२	४	१	"	२	६	११४
"	३	६	३	वस्तु	३	५	१३
वल्लूर	२	६	६३	वस्त्य	२	२	५
वत्तवज	२	४	१६३	वस्त्र	२	६	११५
वश	३	२	८	वस्त्रयोनि	२	६	११०
वशात्रिया	३	२	४	वस्न	२	९	७९
वशा	२	८	३६	वस्नसा	२	६	६६

वह]

मूल-शेषकस्थशब्दानुक्रमणिका (१३७)

[वानर

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वह	२	९	६३	वाटी	३	६	४२
वह्नि	१	१	५३	वाट्यालक	२	४	१०७
"	१	३	२	वाडव	१	१	५६
वह्निशिख	२	९	१०६	"	२	७	४
वह्निसजक	२	४	८०	"	२	८	४६
वा	३	४	११	वाडव्य	३	२	४१
"	३	५	९	वाणा	२	४	७४
"	३	५	१५	वाणि	२	१०	२८
वाकुची	२	४	९६	वाणिज	२	९	७८
वाक्पति	१	१	३५	वाणिज्य	२	९	२
वाक्य	१	६	२	"	२	९	७९
वागीश	३	१	३५	वाणिनी	३	३	११२
वागुरा	२	१०	२६	वाणी	१	६	१
वागुरिक्	२	१०	१४	वात	१	१	६३
वाग्मिन्	३	१	३५	वातक	२	८	१४९
वाङ्मुख	१	६	९	वातकिन्	२	६	५९
वाच्	१	६	१	वातपोथ	२	४	२९
वाचयम	२	५	४२	वातप्रमी	२	५	७
वाचस्पति	१	३	२४	वातमृग	२	५	७
वाचाट	३	१	३६	वातरोगिन्	२	६	५९
वाचाल	३	१	३६	वानायन	२	२	९
वाचिक	१	६	१७	वानायु	२	५	८
वाचोयुक्तिपटु	३	१	३५	वानूल	३	३	१९७
वाज	२	८	८७	वात्मिक	२	९	६०
वज्रपेय	३	६	३१	वादित्र	१	७	५
वाजिदन्तक	२	४	१०३	वादित्र	१	७	५
वाजिन्	२	५	३३	वाद्य	१	७	५
"	२	८	४४	वान	२	८	१५
"	३	३	१०८	वानप्रस्थ	२	४	२८
वाजिगाला	२	२	७	"	२	७	३
वाञ्छा	१	७	२७	वानर	२	५	३

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
वानस्पत्य	२	४	६	वारि	१	१०	३
वानीर	२	४	३०	वारिद	१	३	७
वानेय	२	४	१३१	वारिपर्णी	१	१०	३८
वापदण्ड	२	१०	२८	वारिप्रवाह	२	३	५
वापी	१	१०	२८	वारिवाह	१	३	७
वाम	३	३	१४५	वारी	२	८	४३
वामदेव	१	१	३२	वाष्णी	३	३	५२
वामन	१	३	४	वार्त	२	६	५७
"	२	६	४६	"	३	३	७६
"	३	१	७०	वार्ता	१	६	७
"	३	१	११३	"	२	९	१
"	२	१	१४	"	३	३	७६
वामलूर	२	६	३	वार्तकी	२	४	११४
वामलोचना	२	६	२	वार्तावह	२	१०	१५
वामा	२	६	४६	वार्धक	२	६	४०
वामी	२	८	२०	"	३	३	१७
वायम	२	५	१५	वार्धुपि	२	९	५
वायमारति	२	५	१५१	वार्धुपिक	२	९	५
वायमी	२	४	१४४	वार्धुपिक	२	४	१५०
वायसोली	२	४	१४४	वार्धिक	२	६	९५
वायु	१	१	६१	वाल	२	६	५०
"	१	१	६३	वालधि	२	८	५०
"	१	१	५५	वालपाश्या	२	६	१०३
वायुसख	१	१०	३	वालहस्त	२	८	५०
वार्	१	५	३९	वालक	२	६	१११
वार	२	५	३९	वालक	२	६	१११
"	३	३	१६२	वालक	२	६	१११
वारण	२	८	३४	वालक	२	६	१११
वारणबुसा	२	४	११३	वालक	२	६	१११
वारवाण	२	८	६३	वालक	२	६	१११
वारमुख्या	२	६	१९	वालक	२	६	१११
वारम्त्री	२	६	१९	वालक	२	६	१११
वाराही	२	४	१५१	वालक	२	६	१११

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वासन्ती	२	४	७२	विकषा	२	४	९०
वासयोग	२	६	१३४	विकसित	२	४	८
वामर	१	४	२	विकस्वर	३	१	३०
वासव	१	१	४२	विकार	३	२	१५
वामम्	२	६	११५	विकामिन्	३	१	३०
वामित	२	६	१३४	विकिर	२	५	३३
"	२	९	४६	विकीरण	२	४	८०
वासिता	३	३	७६	विकुर्वाण	३	१	७
वामुकि	१	८	४	विकृत	१	७	१९
वामुदेव	१	१	२०	"	२	६	५८
वामू	१	७	१४	विकृति	३	२	१५
वाम्नु	२	२	१९	विक्रम	२	८	१०२
वास्तूक	२	४	१५८	"	३	३	१४१
वास्तोष्पति	१	१	४३	विक्रय	२	९	८३
वास्त्र	२	८	५४	विक्रयिक	२	९	७९
वाह	२	८	४४	विक्रान्त	२	८	७७
"	२	९	८८	विक्रिया	३	२	१५
वाहद्विपत्	२	५	४	विनेतृ	२	९	७९
वाहन	२	८	५८	विक्रेय	२	९	८२
वाहम	१	८	५	विक्रव	३	१	४४
वाहित्य	२	८	३९	विक्षाव	३	२	३७
वाहिनी	२	८	७८	विगत	३	१	१००
"	२	८	८१	विगतानंवा	२	६	२१
"	३	३	११२	विग्र	२	६	४६
वाहिनीपति	२	८	६२	विग्रह	२	६	७०
वि	२	५	३३	"	२	८	१८
विशनि	२	९	८३	"	२	८	१०४
विविद्धत	२	४	३७	"	३	२	२२
विवच	२	४	७	विग्रम	२	७	२८
विवर्तन	१	३	२९	विघ्न	३	२	१९
विवलाङ्ग	२	६	४६	विघ्नराज	१	१	३८

વિચક્ષણ]

શબ્દા:	કાં૦	વ૦	શ્લો૦	શબ્દા:	કાં૦	વ૦	શ્લો૦
વિચક્ષણ	૨	૭	૬	વિતાત	૩	૩	૧૧૪
વિચયન	૩	૨	૩૦	વિતુન્ન	૨	૪	૧૪૯
વિચર્ચિયા	૨	૬	૫૩	વિતુન્નક	૨	૪	૧૨૬
વિચારણા	૧	૫	૨	"	૨	૯	૩૭
વિચારિતિ	૩	૧	૯૯	"	૨	૯	૧૦૧
વિચિકિત્મા	૧	૫	૩	વિત	૨	૯	૯૦
વિચ્છન્દક	૨	૨	૧૧	"	૩	૧	૯
વિચ્છાપ	૩	૬	૨૬	"	૩	૧	૯૯
વિજન	૨	૮	૨૨	વિદર	૩	૨	૫
વિજય	૨	૮	૧૧૦	વિદલ	૩	૬	૩૨
વિજિલ	૨	૯	૪૬	વિદારક	૧	૧૦	૧૦
વિજ્ઞ	૩	૧	૪	વિદારિગન્ધા	૨	૪	૧૧૫
વિજ્ઞાત	૩	૧	૯	વિદારી	૨	૪	૧૧૦
વિજ્ઞાન	૧	૫	૬	વિદિત	૩	૧	૧૦૮
વિટ	૩	૬	૧૭	"	૩	૧	૧૦૯
વિટઙ્ક	૨	૨	૧૫	વિદિશ્	૧	૩	૫
વિટપ	૨	૪	૧૪	વિદુ	૨	૮	૩૭
"	૩	૩	૧૩૨	વિદુર	૨	૪	૩૦
વિટપિન્	૨	૪	૫	"	૩	૧	૩૦
વિટ્વદિર	૨	૪	૫૦	વિદુલ	૨	૪	૩૦
વિટ્વર	૨	૧૦	૨૩	વિદ્	૩	૧	૯૯
વિદ્	૨	૯	૪૨	વિદ્ધ	૨	૪	૮૪
વિદઙ્ક	૨	૪	૧૦૬	વિદ્ધકર્ણો	૨	૧	૧૧
વિટાલ	૨	૫	૬	વિદ્યાધર	૧	૧	૧૧
વિડૌજમ્	૧	૧	૪૧	વિદ્યુત્	૧	૩	૯
વિતળા	૨	૫	૬	"	૩	૬	૩
વિતણ્ડા	૩	૬	૯	વિદ્રધિ	૨	૬	૫૬
વિતય	૧	૬	૨૨	વિદ્રવ	૨	૮	૧૧૧
વિતરણ	૨	૭	૨૯	વિદ્રાવ	૨	૮	૧૧૧
વિતદિ	૨	૨	૧૬	વિદ્રુત	૨	૧	૧૦૦
વિતન્તિ	૨	૬	૮૪	વિદ્રુમ	૩	૧	૯૩
વિનાન	૨	૬	૧૨૦	વિદ્રુમલતા	૨	૪	૧૨૧

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
विद्वम्	१	७	१२	विन्ध्य	२	३	३
"	२	७	५	विघ्न	३	१	९९
"	३	३	२३५	"	३	१	१०४
विद्वेष	१	७	२५	विपक्ष	२	८	११
विधवा	२	६	११	विपञ्ची	१	७	३
विधा	२	१०	३८	विपण	२	९	८२
"	३	३	१०२	विपणि	२	२	२
विधातृ	१	१	१७	"	३	३	५२
विधि	१	१	१७	विपत्ति	२	८	८२
"	१	४	२८	विपथ	२	१	१६
"	२	७	३९	विपद्	२	८	८२
"	३	३	१००	विपर्यय	३	२	३३
विधु	१	१	२०	विपर्याम	३	२	३३
"	१	३	१४	विपरिचिन्त	२	७	५
"	३	३	१००	विपादिका	२	६	५०
विधुत	३	१	१०७	विपाश	१	१०	३३
विधुन्तुद	१	३	२७	विपाशा	१	१०	३३
विधुर	३	२	२०	विपिन	२	४	१
विधुवन	३	२	४	विपुल	३	१	६१
विधूनन	३	२	४	विप्र	२	७	४
विधेय	३	१	२४	विप्रकार	३	२	१५
विनयप्राहिन्	३	१	२४	विप्रकृत	३	१	८१
विना	३	५	३	विप्रकृष्टक	३	१	६८
विनायक	१	१	१४	विप्रतीमार	१	७	२५
"	१	१	३८	विप्रयोग	३	२	०८
"	३	३	६	विप्रलब्ध	३	१	४१
विनाश	३	२	२२	विप्रलम्भ	१	७	३६
विनाशोन्मुख	३	१	९१	"	३	२	०८
विनीत	२	८	४४	विप्रलाप	१	६	१६
"	३	१	२५	विप्रश्लिष्टा	२	६	२०
विन्दु	३	१	३०	विप्रूप्	१	१०	६

शब्दाः	पा०	व०	श्लो०	शब्दाः	पा०	व०	श्लो०
विप्लव	३	२	१४	विरिञ्चि	१	१	१७
विबन्ध	२	६	५५	विम्पाक्ष	१	१	३२
विबुध	१	१	७	विरोचन	१	३	३०
विभव	२	९	९०	"	३	३	१०९
विभाकर	१	३	२८	विरोध	१	७	२५
विभावरी	१	४	४	विरोधन	३	२	२१
विभावसु	१	१	५६	विरोधोक्ति	१	६	१६
"	१	३	३१	विलक्ष	३	१	२६
"	३	३	२२७	विलक्षण	३	२	२
विभीतक	२	४	५८	विलम्बित	१	७	९
विभूति	१	१	३६	विलम्भ	३	२	२८
विभूषण	२	६	१०१	विलाप	१	६	१६
विभ्रम	१	७	३१	विलास	१	७	३१
"	३	३	१४२	विलीन	३	१	१००
विभ्राज्	२	६	१०१	विलेपन	२	६	१३३
विमनस्	३	१	८	"	३	२	२७
विमर्दन	३	२	१३	विलेपी	२	९	५०
विमला	२	४	१४३	विवध	३	३	९७
विमलात्मक	३	१	५५	विवर	१	८	१
विमातृज	२	६	२५	विवर्ण	२	१०	१६
विमान	१	१	४८	विवश	३	१	४४
वियत्	१	२	२	विवस्वत्	१	३	२९
वियद्गङ्गा	१	१	४९	"	३	३	५८
वियम	३	२	१८	विवाद	१	६	९
वियात	३	१	२५	विवाह	२	७	५६
वियाम	३	२	१८	विविक्त	२	८	२२
विरजस्तमस्	२	७	४४	"	३	३	८३
विरति	३	२	३७	विविध	३	१	९३
विरल	३	१	६६	विवेक	२	७	२८
विराज्	२	८	१	विव्वोक	१	७	३१
विराव	१	६	२३	विग्	२	६	६८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
विश्व	२	९	१	विश्वम्भर	१	१	२२
"	३	३	२१५	विश्वम्भरा	२	१	२
विश्वङ्कट	३	१	६०	विश्वसृज्	१	१	१७
विश्वद	१	५	१२	विश्वस्ता	२	६	११
विश्वर	२	८	११५	विश्वा	२	४	९९
विश्वत्या	२	४	८३	विश्वास	२	८	२३
"	२	४	१३६	विष्	२	६	६८
"	३	३	१५६	विष	१	८	९
विश्वसन	२	८	११४	"	३	३	२३४
विशाख	१	१	४०	विषघर	१	८	७
विशाखा	१	३	२२	विषमच्छद	२	४	२३
विशाय	३	२	३२	विषय	१	५	७
विशारण	२	८	११२	"	२	१	८
विशारद	३	३	९६	"	३	२	११
विशाल	३	१	६०	"	३	३	१५३
विशालता	२	६	११४	विषयीन्द्रिय	१	५	८
विशालन्वच	२	४	२३	विषवैद्य	१	८	११
विशाला	२	४	१५६	विषा	२	४	९९
विशित्व	२	८	८६	विषाकन	२	८	८८
विशिसा	२	२	३	विषाण	३	३	५६
विशेषक	२	६	१२३	विषाणी	२	४	११९
विश्राणन	२	७	२९	विषुव	१	४	१८
विश्राव	३	२	२८	विषुवन्	१	४	१४
विश्रुत्	३	१	९	विष्वम्भ	२	२	१७
विश्व	१	१	१०	विक्किर	२	५	३३
"	२	९	३८	विष्टप	२	१	६
"	३	१	६५	विष्टर	३	३	१७०
विश्वकद्रु	२	१०	२२	विष्टरश्रवम्	१	१	१८
विश्वकर्मान्	३	३	१०९	विष्टि	१	९	३
विश्ववेनु	१	१	२७	विष्टा	२	६	६८
विश्वभेषज	२	९	३८	विष्णु	१	१	१८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
विष्णुप्रान्ता	२	४	१०४	वित्तसा	२	६	४१
विष्णुपद	१	२	२	विहग	२	५	३२
विष्णुपदी	१	१०	३१	विहङ्ग	२	५	३२
विष्णुरथ	१	१	२९	विहङ्गम	२	५	३२
विष्य	३	१	४५	विहङ्गिका	२	१०	२९
विष्वक्मेन	१	१	१९	विहसित	१	७	३५
विष्वक्सेनप्रिया	२	४	१५१	विहस्त	३	१	६३
विष्वक्सेना	२	४	५६	विहायस्	१	३	२
विष्वच्	३	५	१३	"	२	५	३२
विष्वद्रथच्	३	१	३४	विहायित	२	७	२९
विसवाद	१	७	३६	विहार	३	२	१६
विसर	२	५	३९	विह्वल	३	१	४४
विसर्जन	२	७	२९	वीकाश	३	३	२१६
विसर्पण	३	२	२३	वीचि	१	१०	५
विसार	१	१०	१७	वीणा	१	७	३
विसारिन्	३	१	३१	"	३	६	३
विसृत	३	१	८६	वीणादण्ड	१	७	७
विसृत्वर	३	१	३१	वीणावाद	२	१०	१३
विसृमर	३	१	३१	वीत	२	८	४३
विस्तर	३	२	२२	वीतस	२	१०	२६
विस्तार	२	४	१४	वीति	२	८	४३
"	३	२	२२	वीतिहोत्र	१	१	५३
विस्तृत	३	१	८६	वीथी	२	४	४
विस्फार	२	८	१०८	"	३	३	८८
विस्फोट	२	६	५३	वीघ्न	३	१	५५
विस्मय	१	७	१९	वीनाह	१	१०	२७
विस्मयान्वित	३	१	२६	वीर	१	७	१७
विस्मृत	३	१	८६	"	१	७	१८
विम्व	१	५	१२	"	२	८	७७
विम्वम्भ	२	८	२३	वीरण	२	४	१६४
	३	३	१३६	वीरतर	२	४	१६४

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वीरतरु	२	४	४५	वृत्ति	३	२	८
वीरपत्नी	२	६	१६	वृत्त	३	१	६९
वीरपाण	२	८	१०३	"	३	१	९२
वीरभार्या	२	६	१६	"	३	३	७९
वीरमातृ	२	६	१६	वृत्ताध्ययनद्वि	२	७	३८
वीरवृक्ष	२	४	४२	वृत्तान्त	१	६	७
वीरमू	२	६	१६	"	३	३	६४
वीरहन्	२	७	५२	वृत्ति	२	९	१
वीराशसन	२	८	१००	"	२	९	२
वीरध	२	४	९	"	३	३	७३
वीर्यं	१	७	२९	वृत्र	३	३	१६५
"	२	६	६२	वृत्रहन्	१	१	४२
"	३	३	१५५	वृथा	३	४	९
वीवध	३	३	९७	"	३	९	४
वृक	२	४	८१	वृद्ध	२	४	१२२
वृहति	२	८	१०७	"	२	६	४२
वृक	२	९	७	"	३	३	१००
वृकधूप	२	६	१२८	वृद्धत्वं	२	६	४०
"	२	६	१२९	वृद्धदारक	२	४	१३७
वृक्कण	३	१	१०३	वृद्धनाभि	२	६	६१
वृक्ष	२	४	५	वृद्धश्रवस्	१	१	४१
वृक्षभेदिन्	२	१०	२४	वृद्धमङ्घ	२	६	४०
वृक्षरहा	२	४	८२	वृद्धा	२	६	१२
वृक्षवाटिका	२	४	२	वृद्धि	२	४	११२
वृक्षादन	२	१०	२४	"	२	८	१९
वृक्षादनी	२	४	८२	"	३	२	९
वृक्षाम्ल	२	९	३५	वृद्धजीविका	२	९	४
वृजिन	१	८	२३	वृद्धोश	२	९	६०
"	३	१	७१	वृद्धयाजीव	२	९	५
"	३	३	१०९	वृन्त	२	४	१५
वृत्	३	१	९२	वृन्द	२	५	८०

वृन्दारक]

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वृन्दारक	१	१	९	वेणुधम	२	१०	१३
"	३	३	१६	वेतन	२	१०	३८
वृन्दिष्ठ	३	१	११२	वेतस	२	४	२९
वृश्चन	२	१०	३२	वेतम्बत्	२	१	९
वृश्चिक	२	५	१४	वेताल	३	६	२१
"	२	५	१४	वेप्रवती	१	१०	३४
"	३	३	७	वेद	१	६	३
"	१	३	२८	वेदना	३	२	६
वृष	१	४	२६	वेदि	२	७	१८
"	१	४	१०३	वेदिका	२	२	१६
"	२	४	११६	वेध	३	२	८
"	२	९	५९	वेधनिका	२	१०	३३
"	३	३	२२१	वेधमुख्यक	२	४	१३५
वृषण	२	६	७६	वेधम्	१	१	१७
वृषदशक	२	५	६	"	३	३	२२९
वृषध्वज	१	१	३४	वेधित	३	१	९९
वृषन्	१	१	४२	वेपथु	१	७	३८
"	२	४	८७	वेमन्	२	१०	२९
वृषभ	२	९	५९	वेला	३	३	१९९
वृषल	२	१०	१	वेल्ल	२	४	१०६
वृषस्यन्ती	२	६	९	वेल्लज	२	९	३५
वृषाकपायी	३	३	१५७	वेल्लित	३	१	७१
वृषाकपि	३	३	१३०	"	३	१	८७
वृषी	२	७	४६	वेश	२	२	२
वृष्टि	१	३	११	वेशन्त	१	१०	२८
वृष्णि	२	९	७६	वेशमन्	२	२	४
वेग	३	३	२०	वेशमभू	२	२	१९
वेगिन्	२	८	७३	वेश्या	२	६	१९
वेणि	२	६	९८	वेश्याजनसमाश्रय	२	२	२
वेणी	२	४	६९	वेप	२	६	९९
वेण०	२	४	१६१	वेष्टित	३	१	९०

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
वैसवार	२	९	३५	वैर	१	७	२५
वेहत्	२	९	६९	वैरनिर्यातन	२	८	११०
वै	३	५	५	वैरशुद्धि	२	८	११०
"	३	५	१५	वैरिन्	२	८	१०
वैकल्यक	२	६	१३६	वैवधिक	२	१०	१५
वैकुण्ठ	१	१	१८	वैवस्वत्	१	१	५९
वैजनन	२	६	३९	वैशाख	१	४	१६
वैजयन्त	१	१	४६	"	२	९	७४
वैजयन्तिक	२	८	७१	वैश्य	२	९	१
वैजयन्तिका	२	४	६५	वैश्वण	१	१	६९
वैजयन्ती	२	८	९९	वैश्वानर	१	१	५३
वैज्ञानिक	३	१	८	वैमारिण	१	१०	१७
वैणव	२	४	१८	वौषट्	३	५	८
वैणविक	२	१०	१३	व्यक्त	३	३	६२
वैणिक	२	१०	१३	व्यक्ति	१	८	३१
वैणुक	२	८	८१	व्यग्र	३	३	१९१
वैतमिक	२	१०	१४	व्यजन	२	६	१८०
वैतरणी	१	९	२	व्यञ्जक	१	७	१६
वैतानिक	२	१०	१५	व्यञ्जन	३	३	११६
वैतालिक	२	८	९७	"	३	६	२३
वैदेहक	२	९	७८	व्यडम्बर	२	४	५१
"	२	१०	३	व्यत्यय	३	२	३३
वैदेही	२	४	९६	व्यत्याम	३	२	३३
वैद्य	२	६	५७	व्यथा	१	९	३
वैद्यभातृ	२	४	१०३	व्यघ	३	२	८
वैधात्र	१	१	५१	व्यघ्व	२	१	१६
वैधेय	३	१	४८	व्यय	३	२	१७
वैनतेय	१	१	२९	व्यलीक	३	३	१०
वैनीतक	२	८	५८	व्यवधा	१	३	१२
वैमात्रेय	२	६	२५	व्यवहार	१	६	९
वैसाघ्र	२	८	५३	व्यवाय	२	७	५७

(१४८) अमरकोशे

[शबर]

व्यग्न]

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
व्यग्न	३	३	१००	व्युष्टि	३	३	३९
व्यग्ननातं	३	१	८३	व्यूह	३	३	४५
व्यग्न	३	१	७२	व्यूहककुट	२	८	६५
व्याकुल	३	१	४३	व्यूति	२	१०	२८
व्याक्रोश	२	४	७	व्यूह	२	५	३९
व्याघ्र	२	५	१	"	२	८	७९
"	३	१	५९	"	३	३	२३९
व्याघ्रनख	२	४	१२९	व्यूहपाणिं	२	८	७९
व्याघ्रपाद	२	४	३७	व्योकार	२	१०	७
व्याघ्रपुच्छ	२	४	५०	व्योमवेश	१	१	३४
व्याघ्रायुध	२	४	१२९	व्योमन्	१	२	१
व्याघ्राट	२	५	१५	व्योमयान	१	१	४८
व्याघ्री	२	४	९३	व्योप	२	९	१११
व्याज	१	७	३०	व्रज	२	५	३९
"	१	७	३३	"	३	३	३०
व्याड	३	३	४२	व्रज्या	२	७	३५
व्याघ	२	१०	२१	"	२	८	९५
व्याधि	२	४	१२६	व्रण	२	६	५४
"	२	६	५१	व्रत	२	७	३७
व्याधिघात	२	४	२४	व्रतति	२	४	१
व्याधित	२	६	५८	"	३	३	६७
व्यान	१	१	६३	व्रतिन्	२	७	७
व्यापाद	१	५	४	व्रतित्	२	५	३९
व्याप्य	२	४	१२६	व्रात	२	७	५३
व्याम	२	६	८७	व्रात्य	१	७	२३
व्याल	१	८	७	व्रीडा	२	९	१५
"	३	३	१९७	व्रीही	२	९	२१
व्यालग्राहिन्	१	८	११	"	२	९	६
व्याम	३	२	२२	व्रैहय	२	९	९
व्याहार	१	६	९				
व्युत्थान	३	३	११९	शबर			

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
शबर	२	४	१०	शख	१	१	७१
शकट	२	८	५२	"	१	१०	२३
शकल	१	३	१६	"	२	४	१३०
शकलिन्	१	१०	१७	"	३	३	१८
शकुन	२	५	३२	शखनख	१	१०	२३
शकुनि	२	५	३२	शखिनी	२	४	१२६
शकुन्त	२	५	३२	शची	१	१	४५
"	३	३	५८	शचीपति	१	१	४३
शकुन्ति	२	५	३२	शटी	२	४	१५४
शकुल	१	२०	१९	शठ	३	१	४६
शकुलाक्षक	२	४	१५९	शणपर्णी	२	४	१४९
शकुलादनी	२	४	८६	शण्डुषिका	२	४	१०७
"	२	४	१११	शणसूत्र	१	१०	१६
शकुलार्भव	१	१०	१७	शण्ड	२	६	३९
शकृत्	२	६	६७	"	२	८	९
शकृत्करि	२	९	६२	शत	२	९	८८
शक्त	३	१	३६	शतकोटि	१	१	४७
शक्ति	२	८	१९	शतद्रु	१	१०	३३
"	२	८	१०२	शतपत्र	१	१०	४०
"	३	३	६७	शतपत्रक	२	५	१६
शक्तिघर	१	१	४०	शतपदी	२	५	१३
शक्तिहेनिक	२	८	६९	शतपत्रेन्	२	४	१६१
शक्र	१	१	४२	शतपर्विमा	२	४	१०२
"	२	४	६६	"	२	४	१५८
शक्रधनुस्	१	३	१०	शतगुण्या	२	४	१५०
शक्रपादप	२	४	५३	शतप्राप्त	२	४	७६
शक्रपुष्पी	२	४	१३६	शतमन्यु	१	१	४२
शङ्कर	१	१	३०	शतमान	३	६	३४
शङ्क	१	१०	२०	शतमूली	२	४	१००
"	२	४	८	शतवीर्या	२	४	१५९
"	२	८	९३	शतवेदिन्	२	४	१४१

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
शतह्रदा	१	३	९	शम्पा	१	३	९
शताङ्ग	२	८	५१	शम्पाक	२	४	२३
शतावरी	२	४	१०१	शम्ब	१	१	४७
शत्रु	२	८	९	शम्बर	१	१०	४
"	२	८	११	"	२	५	१०
शनैश्चर	१	३	२६	शम्बरी	२	४	८७
शनैस्	३	५	१७	शम्बल	२	६	३४
शपथ	१	६	९	शम्बाकृत	२	९	९
शपन	१	६	९	शम्बूक	१	१०	२३
शफ	२	८	४९	शम्भली	२	६	१९
शफरी	१	१०	१८	शम्भु	१	१	३०
शवर	२	१०	२०	"	३	३	१३५
शवरालय	२	२	२०	शम्पा	२	९	१४
शवल	१	५	१७	शय	२	६	८१
शवली	२	९	६७	शयन	१	७	३६
शब्द	१	५	७	"	२	६	१३७
"	१	६	२	शयनीय	२	६	१३७
"	१	६	२३	शयालु	३	१	३३
शब्दग्रह	२	६	९४	शयित	३	१	३३
शब्दन	३	१	३८	शयु	१	८	५
शम	३	२	३	शय्या	२	६	१३७
शमथ	३	२	३	शर	२	४	१६२
शमन	१	१	५८	"	२	८	८७
"	२	७	२६	"	३	६	११
शमनस्वमृ	१	१०	३२	शरजन्मन्	१	१	३९
शमल	२	६	६७	शरण	३	३	५३
शमित	३	१	९७	शरद्	१	४	११
शमी	२	४	५२	"	१	४	२०
"	२	९	२३	"	३	३	९३
शमीधान्य	२	९	२४	शरभ	२	५	११
शमीर	८	४	५२	शरव्य	२	८	८६

[शाण]

(१५२) अमरकोशे

[शिखावत]

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
शाण	२	१०	३२	शालि	२	८९	२४
शाणी	३	६	९	शालीन	३	१	२६
शाण्डिल्य	२	४	३२	शालूक	१	१०	३८
शात	१	४	२५	शालूर	१	१०	२४
"	३	१	९१	शालेय	२	४	१०५
शातकुम्भ	२	९	९४	"	२	९	६
शात्रव	२	८	११	शाल्मलि	२	४	४६
शाद	१	१०	९	शाल्मलीवेष्ट	२	४	४७
"	३	३	९०	शावक	२	५	३८
शादहरित	२	१	१०	शावत	३	१	७२
शाद्वल	२	१	१०	शाष्कुलिक	३	२	४०
शान्त	२	१	९७	शासन	२	८	२५
शान्ति	३	२	३	शास्तृ	१	१	१४
शावर	२	४	३३	शास्त्र	३	३	१८०
शाम्बरी	२	१०	१२	शास्त्रविद्	३	१	६
शार	३	३	१६७	शिवय	२	१०	३०
शारद	२	४	२३	शिक्षा	१	६	४
"	३	३	९५	शिक्षित	३	१	४
शारदी	३	४	१११	"	३	१	८९
शारिफल	२	१०	४६	शिवण्ड	२	५	३१
शारिवा	२	४	११२	शिवण्डव	२	६	९६
शार्कर	२	१	११	"	०	८	८७
शार्ङ्गिन्	१	१	१९	शिवर	०	३	६
शार्ङ्गल	२	५	१	"	२	४	१२
"	३	१	५९	शिविरिन्	२	०	१
शार्कर	३	३	१८९	"	३	३	१०७
शाल	१	१०	१९	शिव्या	१	१	५७
शाल्यर्णी	२	४	११५	"	२	५	३१
शाल्य	०	०	६	"	०	६	९७
"	२	४	११	"	३	३	१९
शाल्यावृक्	३	३	१२	शिव्यावृक्	१	१	५५

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
शिववल्	२	५	३०	शिलाजतु	२	९	१०४
शिविग्रीव	२	९	१०१	शिली	१	१०	२४
शिविन्	२	५	३०	शिलीमुख	३	३	१८
"	३	३	१०७	शिलोच्चय	२	३	१
शिविवाहन	१	१	४०	शिल्प	२	१०	३५
शिवु	२	४	३१	शिल्पिन्	२	१०	५
"	२	९	३४	शिल्पिगाला	२	२	७
शिवुज	२	९	११०	शिव	१	१	३०
शिञ्जित	१	६	२४	"	१	४	२५
शिञ्जनी	२	८	८५	शिवक	२	९	७३
शित्ति	३	३	८३	शिवमल्ली	२	४	८१
शितिकृष्ण	१	१	३२	शिव	१	१	३७
शितिसारक	२	४	३८	"	२	४	५२
शिविविष्ट	३	३	३४	"	२	४	५९
शिका	२	४	११	"	२	४	१२७
शिकाकन्द	१	१०	४३	"	२	५	५
शिविका	२	८	५३	"	३	३	०१३
शिविर	२	८	३३	शिशिर	१	३	११
शिव्वा	२	९	२३	"	१	४	१८
शिरम्	२	४	१२	शिशु	२	५	३८
"	२	६	९५	शिशुक	१	१०	१८
शिरम्य	२	८	६४	शिशुत्व	२	६	४०
शिरम्य	२	६	९८	शिशुमार	१	१०	२०
शिरीष	२	४	६३	शिशुन	२	६	७६
शिरोधि	२	६	८८	शिशिवशन	३	१	४६
शिरोरन्ध्र	२	६	१०२	शिष्टि	२	८	२८
शिरोरु	२	६	९५	शिव्य	२	७	११
शिरोरन्ध्र	२	६	६९	शोकर	१	३	१२
शिल	२	९	२	शोघ्र	१	१	६४
शिला	२	२	१४	शोत्र	१	३	११
"	२	३	४	"	१	३	२०

गीत]

(१५४) अमरकोशे

[शुपि

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
शीत	२	४	३०	शुक्ल	१	५	१२
"	२	४	३४	शुक्	१	७	२५
"	३	६	२२	शुचि	१	१	५६
शीतक	२	१०	१८	"	१	४	१६
शीतभीर	२	४	७०	"	१	५	१२
शीतल	१	३	२०	"	१	७	१७
"	२	४	१४९	"	३	३	२८
शीतशिव	२	४	१०५	"	२	९	३८
"	२	४	१२२	शृण्डी	२	१०	४०
"	२	९	४२	शृण्डा	१	१०	३३
शीघ्र	२	१०	४१	शृतुद्रि	१	२	१२
शीर्ष	२	६	९५	शृद्धान्त	२	३	६६
शीर्षक	२	८	६३	"	३	३	२२
शीर्षच्छेद्य	३	१	४५	शुनक	२	१०	२२
शीर्षण्य	२	६	९८	शुनी	२	१०	२२
"	२	८	६४	शुभ	१	४	२५
शील	१	७	२६	"	२	९	७६
"	३	३	२०२	"	३	६	२३
शुक	२	४	१३२	शुभयु	३	१	५०
"	२	५	२१	शुभात्मिका	१	६	१८
शुक्नाम	२	४	५७	शुभान्वित	३	१	५०
शुक्ल	३	३	८३	शुभ्र	१	५	१२
शुक्ति	१	१०	२३	"	३	३	१९३
"	२	४	१३०	शुभ्रदन्ती	१	३	५
शुक्	१	१	५६	शुभ्राशु	१	३	१४
१	१	३	२	शुक्	२	८	२७
"	१	३	२५	"	३	३	१७
"	१	४	१६	शुक्	२	९	९७
"	२	६	६२	"	३	१०	२७
"	१	१	१०	"	३	६	०३
शुक्लपि	१	४	१२	शुक्लपा	२	७	३५
शुक्ल	१	४	१२	शुपि	१	८	०

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
शुपिर	१	८	१	शृङ्गिणी	२	९	६६
"	१	८	२	शृङ्गी	१	१०	२५
शुष्कभास	२	६	६३	"	२	४	१००
शुष्म	२	८	१०२	"	२	४	११६
शुष्मन्	१	१	५४	शृङ्गीवनक	२	९	९६
शूक्	२	९	२३	शृणि	२	८	४१
शूक्कीट	२	५	१४	शृत	३	१	९५
शूकधान्य	२	८	२४	शेखर	२	६	१३६
शूकर	२	५	२	शेषम्	२	६	७६
शूकशिम्बि	२	४	८७	शेफालिका	२	४	७०
शूद्र	२	१०	१	"	३	६	७
शूद्रा	२	६	१३	शेमुपी	१	५	१
शूद्री	२	६	१३	शेलु	२	४	३४
शून्य	२	१	५६	शेवधि	१	१	७१
शूर	२	८	७७	शेवाल	१	१०	३८
शूरण	२	४	१५७	शेष	१	८	४
शूर्प	२	९	०६	शैक्ष	२	७	११
शूल	३	३	१९८	शैखरिक्	२	४	८८
शूलावृत	२	९	४५	शैल	२	३	१
शूलिन्	१	१	३०	शैलालिन्	२	१०	१२
शून्य	२	९	४५	शैलूष	२	४	३२
शृगाल	२	५	५	"	२	१०	१२
शृङ्खल	२	६	१०९	शैलेय	२	४	१२३
"	२	८	४१	शैवल	१	१०	३८
शृङ्खला	२	९	७५	शैवलिनी	१	१०	३०
शृङ्ग	२	३	४	शैशव	२	६	४०
"	२	४	१४२	शोक	१	७	२५
"	३	३	२६	शोचिष्येण	१	१	५४
शृङ्गवेर	२	९	३७	शोचिम्	१	१	३४
शृङ्गाश्व	२	१	१७	शोण	१	५	१५
शृङ्गार	१	७	१७	"	१	१०	३४

शोणक]

(१५६) अमरकोशे

[श्रीपणिका

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
शोणक	२	४	५७	"	२	४	१०८
शोणरत्न	२	९	९२	"	२	४	११२
शोणित	२	६	६४	"	३	३	१४४
शोय	२	६	५२	श्यामाक	२	४	१६५
शोथघ्नी	२	४	१४९	श्याल	२	६	३२
शोधनी	२	२	१८	श्याव	१	५	१६
शोधित	२	९	४६	श्येत	१	५	१२
"	३	१	५६	श्येन	२	५	१५
शोफ	२	६	५२	श्येनम्पाता	३	६	६
शोभन	३	१	५२	श्रद्धा	३	३	१०२
शोभा	१	३	१७	श्रद्धालु	२	६	२१
शोभाञ्जन	२	४	३१	"	३	१	२७
शोष	२	६	५१	श्रयण	३	२	१२
शौव	२	५	४३	श्रवण	२	६	९४
शौक्लिकेय	१	८	१०	श्रवस्	२	६	९४
शौण्ड	३	१	२३	श्रविष्ठा	१	३	२२
शौण्डिक	२	१०	१०	श्राणा	२	९	५०
शौण्डी	२	४	९७	श्राद्ध	२	७	३१
शौद्धोदनि	१	१	१५	श्राद्धदेव	१	१	५९
शौरि	१	१	२१	श्राय	३	२	१२
"	१	२	२६	श्रावण	१	४	१६
शौर्य	२	८	१०२	श्रावणिक	१	४	१६
शौल्विक	२	१०	८	श्री	१	१	२७
शौक्ल	३	१	१९	"	२	८	८२
श्च्योत	३	२	१०	श्रीकण्ठ	१	१	३२
श्मशान	०	८	११८	श्रीघन	१	१	१६
श्मश्रु	२	६	९९	श्रीद	१	१	६९
श्याम	१	५	१४	श्रीपति	१	१	२१
"	३	३	१४४	श्रीपणं	२	४	६६
श्यामल	१	५	१४	"	३	३	५३
श्यामा	२	४	५५	श्रीपणिका	२	४	४०

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
श्रीपर्णी	२	४	३६	श्रोत्रिय	२	७	६
श्रीपिष्ट	२	६	१२९	श्रीपट्	३	५	८
श्रीफल	२	४	३२	श्लक्ष्ण	३	१	६१
श्रीफली	२	४	९५	श्लेष	३	२	११
श्रीमत्	२	४	४०	श्लेष्मण	२	६	६०
"	२	७	६	श्लेष्मन्	२	६	६२
"	३	१	१४	श्लेष्मल	२	६	६०
श्रील	३	१	१४	श्लेष्मातक	२	४	३४
श्रीवत्सलाञ्छन	१	१	२२	श्लोक	३	३	२
श्रीवास	२	६	१२९	श्व श्रेयस	१	४	२५
श्रीवेष्ट	३	६	१३	श्वदष्टा	२	४	९८
श्रीसन्न	२	६	१२५	श्वन्	२	१०	२२
श्रीहस्तिनी	२	४	६९	श्वनिश	३	६	४०
श्रुत	३	३	७७	श्वपच	२	१०	२०
श्रुति	३	३	७७	श्वग्र	१	८	२
श्रुति	१	६	३	"	३	६	२२
श्रुति	२	६	९४	श्वयथु	२	६	५२
"	३	३	७३	श्ववृत्ति	२	९	२
श्रेणि	२	१	५	श्वसुर	२	६	३१
श्रेणी	२	४	४	"	२	६	३७
श्रेयस्	१	४	२४	श्वसुर्य	३	३	१४७
"	१	५	६	श्वश्रू	२	६	३१
"	३	१	५८	श्वश्रूश्वशुर	२	६	३७
श्रेयसी	२	४	५९	श्वम्	३	५	२२
"	२	४	८४	श्वसन	१	१	६१
"	२	४	९७	"	२	४	५२
श्रेष्ठ	३	१	५८	श्वविध	२	५	७
श्रोण	२	६	४८	श्वित्र	२	६	५४
श्रोणि	२	६	७४	श्वेत	१	५	१२
श्रोणिफलक	२	६	७४	"	२	९	९६
श्रोत्र	२	६	९४	"	३	३	८०

श्वेतगरत]

(१५८) अमरकोशे

[मस्ताव

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
श्वेतगरत	२	५	२३	मवनन	३	२	४
श्वेतमरिच	२	९	११०	मवरारि	१	१	२६
श्वेतरक्त	१	५	१५	मवर्त	१	४	२२
श्वेतसुरसा	२	४	७१	सवर्तिका	१	१०	४३
	प			सवसथ	२	२	१९
				सवहन	३	२	२२
पट्कर्मन्	२	७	४	मविद्	१	५	१
पट्पद	२	५	२९		१	५	५
पडभिज्ञ	१	१	१४		३	३	१३
पडानन	१	१	३९	मवीक्षण	२	२	३०
पडग्रन्थ	२	४	४८	मवीत	३	१	१०
पडग्रन्था	२	४	१०२	सवेग	१	७	३४
पडग्रन्थिका	२	४	१५४	सवेद	३	२	६
पड्ज	१	७	१	सवेग	१	७	३६
पण्ड	१	१०	४२	सव्यान	२	६	११८
"	२	९	६२	मशप्तक	५	८	१८
पष्टिक	२	९	२४	मशय	१	५	३
पष्टिक्य	२	९	७	सशयापन्नमानम	३	१	५
पाण्मातुर	१	१	४०	मश्रव	१	५	५
	स			मश्रुत	३	१	१०९
सयत्	२	८	१०६	सदलेप	३	२	३०
सयत	३	१	४२	ससक्त	३	१	६८
सयम	३	२	१८	ससद	२	७	१५
सयाम	३	२	१८	ससरण	२	१	१८
सयुग	२	८	१०५	"	३	३	५५
सयोजित	३	१	९२	ममिद्धि	१	७	३७
सराव	१	६	२३	मम्कारहीन	२	७	५३
सलाप	१	६	१६	सरुत	३	३	८१
सवत्	३	५	१६	सम्तर	३	३	१६१
सवन्मर	१	४	२०	मस्तव	२	२	२३
				मस्ताव	३	२	३४

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
मञ्जय	२	५	३९	मदम्	२	७	१५
सञ्चारिवा	२	६	१७	सदम्य	२	७	१६
सञ्जवन	२	२	६	मदा	३	५	२२
सञ्ज्वर	१	१	५७	सदागत	१	१	६१
सञ्जपन	२	८	११३	सदातन	३	१	७०
सञ्ज्ञा	३	३	३३	सदानीरा	१	१०	३३
सञ्जु	२	६	४७	सदृक्ष	२	१०	३६
सटा	२	६	९७	मदृग्	२	१०	३६
मडीन	२	५	३७	मदृश	२	१०	३६
सत्	२	७	५	मदेश	३	१	६७
"	३	३	८४	सद्यन्	२	२	४
सतत	१	१	६५	मद्यम्	३	५	९
मती	२	६	६	सध्रयच्	३	१	३४
सतीनक	२	९	१६	सनत्कुमार	१	१	५१
सतीर्थ्य	२	७	१२	सना	३	५	१७
सत्तम	३	१	५८	सनातन	३	१	७२
सत्त्व	१	४	२९	सनाभि	२	६	३३
"	३	३	२१४	सनि	२	७	३२
सत्पथ	२	१	१६	सनीड	३	१	६६
सत्य	१	६	२२	सन्तत	१	१	६५
"	३	३	१५५	सन्तति	२	७	१
सत्यङ्कार	२	९	८२	सन्तति	३	१	१०२
सत्यवचस्	२	७	४३	सन्तप्त	१	८	४
सत्याकृति	२	९	८२	सन्तमम	१	१	५०
सत्यानृत	२	९	३	सन्तान	१	१	१
सत्यापन्न	२	९	८२	"	२	७	५७
सत्त्र	३	३	१८२	सन्ताप	१	१	५७
मन्त्रा	३	५	४	सन्तापित	३	१	१०२
सन्निन्	२	८	१५	सन्दान	२	९	७३
मत्वर	१	१	६५	सन्दानित	३	१	९५
सदन	२	२	५	सन्दित	३	१	८६
				"	३	१	९५

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
सन्देशवाच्	१	६	१७	सप्तला	२	४	१४३
सन्देशहर	२	८	१६	सप्ताचिस्	१	१	५६
सन्देश	१	५	३	सप्ताश्व	१	३	२९
सन्दोह	२	५	३९	सप्ति	२	८	४४
सन्द्राव	२	८	१११	सग्रहचारिन्	२	७	११
सन्धा	३	३	१०३	सभर्तृका	२	१	१२
सन्धान	२	१०	४२	सभा	२	२	६
सन्धि	१	४	७	"	२	७	१५
"	२	८	१८	"	३	३	१३८
"	३	२	११	सभाजन	३	२	७
सन्धिनी	२	९	६९	सभासद	२	७	१६
सन्ध्या	१	४	३	सभास्तार	२	७	१६
सन्नवद्रु	२	४	३५	सभिक	२	१०	४४
सन्नद्ध	२	८	६५	सम्य	२	७	३
सन्नय	३	३	१५२	"	२	७	१६
सन्निकर्षण	३	२	२३	सम	२	१०	३६
सन्निकृष्ट	३	१	६६	"	३	१	६४
सन्निधि	३	२	२३	समग्र	३	१	६५
सन्निवेश	२	२	१९	समङ्गा	२	४	९०
सपत्न	२	८	१०	"	२	४	१४१
सपदि	३	५	२	समज	२	५	४२
"	३	५	९	समज्ञा	१	६	११
सपर्या	२	७	१४	समज्या	२	७	१५
"	२	७	३४	समञ्जस	२	८	२४
सपिण्ड	२	६	३३	समधिक	३	१	७५
सपीति	२	९	५५	समन्तस्	३	५	१३
सप्तवी	२	६	१०८	समन्तदुग्धा	२	४	१०६
सप्तवन्तु	२	७	१३	समन्तभद्र	१	१	१३
सप्तपर्ण	२	४	३३	समम्	३	५	४
सप्तपि	१	३	२७	समय	१	४	१
सप्तला	२	४	७२	"	३	३	१५०

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
समया	३	४	१४	समाह्वय	२	१०	४६
"	३	५	७	समित्	२	८	१०६
समर	२	८	१०४	समिति	२	७	१५
समर्थ	३	३	८७	"	२	८	१०६
समर्थन	२	८	२५	"	३	३	७१
समर्थक	३	१	७	समिध्	२	४	१३
समर्याद	३	१	६७	समीव	२	८	१०४
समवतिन्	१	१	५८	समीप	३	१	६६
समवाय	२	५	४०	समीर	१	१	६२
समष्टिला	२	४	१५७	समीरण	१	१	६२
समसन	३	२	२१	"	२	४	७१
समस्त	३	१	६५	समुच्चय	३	२	१६
समस्या	१	६	७	समुच्छ्रय	३	३	१५३
समा	१	४	२०	समुज्झित	३	१	१०७
समासमीना	२	९	७२	समुत्पिञ्ज	२	८	९९
समाकर्षिन्	१	५	११	समुदकत	३	१	९०
समाघात	२	८	१०५	समुदय	२	५	४०
समाज	२	५	४२	समुदाय	२	५	४०
समाधि	१	५	५	"	२	८	१०६
"	३	३	९८	समुद्ग	३	६	१७
समान	१	१	६३	समुद्गक	२	६	१३९
"	२	१०	३७	समुद्गरण	३	३	५५
"	३	३	१२८	समुद्धत	३	१	२३
समानोदय	२	६	३४	समुद्धरण	३	३	५६
समालम्भ	२	२	२७	समुद्र	१	१०	१
समावृत्त	२	७	१०	समुद्रान्ता	२	४	९२
समासाद्य	३	१	९२	"	२	४	११६
समासार्था	१	६	७	"	२	४	१३३
समाहार	३	२	१६	समुन्दन	३	२	२९
समाहित	३	१	१०९	समुन्नत	३	१	१०५
समाहृति	१	६	६	समुनद्ध	३	३	१०४

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दा	का०	व०	इलो०
समुपजीवम्	३	५	१०	सरयू	१	१०	३६
समूह	२	५	९	सरल	२	४	६०
समूह	२	५	३९	"	३	१	८
समूह्य	२	७	२०	सरलद्रव	२	६	१२९
समृद्ध	३	१	११	सरला	२	४	१०८
समृद्धि	३	२	१०	सरस्	१	१०	२८
सम्पत्ति	२	८	८२	सरसी	१	१०	२८
सम्पद्	२	८	८१	सरमोरह	१	१०	४०
सम्पराय	३	३	१५१	सरस्वत्	१	१०	१
सम्पुटक	२	६	१३९	"	३	३	५८
सम्प्रति	३	५	२३	सरस्वती	१	६	१
सम्प्रदाय	३	२	७	"	१	१०	३४
सम्प्रधारणा	२	८	२५	सरित्	१	१०	२९
सम्प्रहार	२	८	१०५	सरित्पति	१	१०	१
सम्पुल्ल	२	४	७	सरोमृष	१	८	७
सम्वाध	३	१	८५	सर्ग	३	३	२२
सम्भेद	१	१०	३५	सर्ज	२	४	४४
सम्भ्रम	१	७	३४	सर्जक	२	४	४४
"	३	२	२६	सर्जरस	२	६	१२७
सम्मद	१	४	२४	सर्प	१	८	६
सम्मार्जनी	२	२	१८	सर्पराज	१	८	४
सम्मूर्च्छन	३	२	६	सर्पिष	२	८	५२
सम्मृष्ट	२	९	४६	सर्व	३	१	६४
सम्यच्	१	६	२२	सर्वरस	२	६	१२७
सम्राज्	२	८	३	सर्वरमाग्र	२	९	४९
सरक	२	१०	४३	सर्वसहा	२	१	३
सरघा	२	५	२६	सर्वज्ञ	१	१	१३
सरट	२	५	१२	"	१	१	३३
सरणा	२	४	१५२	सर्वतम्	३	५	१३
सरणि	२	१	१५	सर्वतोमद्र	२	२	१०
सरमा	२	१०	२२	"	२	४	६२

सर्वतोभद्रा]

(१६४) अमरकोश

[साकम्

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
सर्वतोभद्रा	२	४	३५	सहकार	२	४	३३
सर्वतोमुख	१	१०	४	सहचरी	२	४	७५
सर्वदा	३	५	२२	सहज	२	६	३४
सर्वधुरावह	२	९	६६	सहधर्मिणी	२	६	५
सर्वधुरीण	२	९	६६	सहन	३	१	३१
सर्वमङ्गला	१	१	३७	सहभोजन	२	९	५५
सर्वरस	२	६	१२७	सहभोजन	१	४	१४
सर्वला	२	८	९३	सहस्र	२	८	१०२
सर्वलिङ्गिन्	२	७	४५	"	३	३	२३३
सर्ववेदस्	२	७	९	"	३	५	७
सर्वसनहन	२	८	९४	सहसा	१	४	१५
सर्वानुभूति	२	४	१०८	सहस्य	२	९	८४
सर्वान्नभोजिन्	३	१	२२	सहस्र	१	१०	१८
सर्वान्नीन	३	१	२२	सहस्रदण्ड	१	१०	४०
सर्वाभिसार	२	८	९४	सहस्रपत्र	१	४	१५८
सर्वार्थसिद्ध	१	१	१५	सहस्रवीर्या	२	४	१४१
सर्वोद्य	२	८	९४	सहस्रवेधिन	२	४	४०
सर्पप	२	९	१७	"	२	९	३१
सलिल	१	१०	३	सहस्राशु	१	३	३१
सल्लकी	२	४	१२४	सहस्राक्ष	१	१	४४
सब	२	७	१३	सहस्रिन्	२	८	६२
सवन	२	७	४७	सहा	२	४	७३
सवयस्	२	८	१२	"	२	४	११३
सवितृ	१	३	३१	सहाय	२	८	७१
सविध	३	१	६७	सहायता	३	२	४०
सवेदा	३	१	६७	सहिष्णु	३	१	३१
सव्य	३	१	८४	सहृदय	३	१	३
सव्येष्ट	२	८	६०	सायात्रिक	१	१०	१२
सस्य	२	४	१५	सायुगीन	२	८	७७
सस्यसम्बर	२	४	४४	मावत्सर	२	८	१४
सह	३	५	४	साशयिक	३	१	५
				साकम्	३	५	४

शब्दा	का०	व०	श्लो०	शब्दा	का०	व०	श्लो०
साक्षान्	३	४	५	भाप्तपदीन	२	८	१२
सागर	१	१०	१	सामन्	१	६	३
साचि	३	५	६	"	२	८	२०
मातला	२	४	१४३	"	२	८	२१
सानि	३	२	३८	सामाजिक	२	७	१६
"	३	३	६८	सामान्य	१	४	३१
"	३	६	९	"	३	१	८२
सातिसार	२	६	५९	सामि	३	४	११
सात्त्विक	१	७	१६	सामिधेनि	२	७	२२
सादिन्	२	८	६०	साम्परायिक	२	८	१०४
"	३	३	१०७	साम्प्रतम्	३	५	११
साधन	३	३	१२०	"	३	५	२३
साधारण	२	१०	३७	साय	१	४	३
"	३	१	८२	१ मायक	३	३	८७
साधित	३	१	४०	"	३	३	२
साधिष्ठ	३	१	११२	सायम्	३	५	१९
साधीयम्	३	३	२३६	सार	२	४	१२
साधु	२	७	३	"	३	३	१७२
"	३	१	५२	सारङ्ग	२	५	१७
"	३	३	१०२	"	३	३	२३
साधुवाहिन्	२	८	४४	सारथि	२	८	५९
साध्य	१	४	१०	सारमेय	२	१०	२१
साध्वस	१	७	२१	सारव	१	१०	३६
साध्वी	२	६	६	सारम	१	१०	४०
सानु	२	३	५	"	२	५	२२
सान्त्व	१	६	१८	सारमन	२	६	१०९
"	२	८	२१	"	२	८	६३
सान्द्रष्टिक	२	८	२९	सारिका	३	६	८
सान्द्र	३	१	६६	सार्धं	२	५	४१
सान्द्रस्निग्ध	३	१	३०	सार्धंवाह	२	९	७८
सान्नाय्य	२	७	२७	सार्द्र	३	१	१०५

सार्धम्]

(१६६) अमरकोशे

[मीमा

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
सार्धम्	३	५	४	सिता	२	९	४३
सार्वभौम	१	३	४	सिताभ्र	२	६	१३०
"	२	८	२	सिताम्भोज	१	१०	४१
साल	२	२	३	सिद्ध	१	१	११
"	२	४	५	"	३	११	००
"	२	४	४४	सिद्धान्त	१	५	४
सास्ना	२	९	६३	सिद्धार्थ	२	९	१८
साहस	२	८	२१	सिद्धि	२	४	११२
साहस	२	८	६२	सिद्धम	२	६	५३
"	३	२	४३	सिद्धमल	२	६	६१
सिह	२	५	१	सिद्धमला	३	६	१०
"	३	१	५९	सिध्य	१	३	२२
सिहतल	२	६	८५	सिधवा	३	६	८
सिहनाद	२	८	१०७	मिनीवाली	१	४	९
सिहपुच्छी	२	४	९३	सिन्दुक	२	४	६८
सिहसहनन	३	१	१२	सिन्दुवार	२	४	६८
सिहान	२	९	९८	सिन्दूर	२	९	१०५
सिहासन	२	८	३१	"	३	६	३१
सिहास्य	२	४	१०३	मिन्धु	१	१०	१
सिही	२	८	१०३	"	३	३	१०१
"	०	४	११४	मिन्धुज	२	९	४२
मिवता	३	३	७३	मिन्धुगद्गम	१	१०	३५
मिवतामय	१	१०	९	मिग	२	६	६५
मिवतावद्	२	१	११	मिह	२	६	१२८
सिक्थन	२	९	१०७	मीता	२	९	१४
मित	१	५	१३	मीत्य	०	९	८
"	३	१	९५	मीथु	३	६	१६
"	३	१	९८	मीमन्	२	०	२०
"	३	३	८१	मीमन्त्र	३	६	१९
"	२	४	१५२	मीमन्त्रिणी	२	६	३
मितशुक्	२	९	१५	मीमा	२	२	२०

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
सीर	२	९	१४	सुदाय	२	८	२८
सीरपाणि	१	१	२४	सुदर	३	१	६९
सीवन	३	२	५	सुधर्मन्	१	१	४८
सीसक	२	९	१०५	सुधा	१	१	४८
सीटुण्ड	२	४	१०५	,	३	३	१०२
मु	३	५	२	सुधाशु	१	३	१४
"	३	५	५	सुधी	२	७	५
सुकन्दक	२	४	१४७	सुनासीर	१	१	४१
सुकरा	२	९	७०	सुनिपण्णक	२	४	१४९
सुक्ल	३	१	८	सुन्दर	३	१	५२
सुकुमार	३	१	७८	सुन्दरी	२	६	४
सुकृत	१	४	२४	सुपथिन्	२	१	१६
सुकृतिन्	३	१	३	सुपर्ण	१	१	२९
सुख	१	४	२५	सुपर्णक	२	४	२४
"	३	६	२३	सुपर्वन्	१	१	७
सुखवर्चक	२	९	१०९	सुपाद्वक	२	४	४३
सन्सुखमन्दोह्या	२	९	७१	सुप्रतीक	१	३	४
सुगत	१	१	१३	सुप्रयोगविशिख	२	८	६८
सुगन्धा	२	४	११४	सुप्रलाप	१	६	१७
सुगन्धि	१	५	११	सुभगासुत	२	६	२४
"	२	४	१२१	सुभिक्षा	२	४	१२४
सुचरित्रा	२	६	६	सुम	२	४	१७
सुचेलक	२	६	११६	सुमन	२	९	१८
सुत	२	६	२७	सुमनम्	१	१	७
"	३	३	६१	"	२	४	१७
सुतश्रेणी	२	४	८८	"	२	४	७२
सुतात्मजा	२	६	२९	सुमनोरजम्	२	४	१७
सुवामिन्	१	१	४२	सुमेरु	१	१	४९
सुत्या	२	७	४७	सुर	१	१	७
सुत्वन्	२	७	१०	"	३	६	११
सुदर्शन	१	१	२८	सुरङ्गा	३	६	८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
सुरज्येष्ठ	१	१	१६	सुपवी	२	४	१५५
सुरदीर्घिका	१	१	४९	"	२	९	३७
सुरद्विष	१	१	१२	सुपिर	१	७	४
सुरनिम्नगो	१	१०	३१	सुपिरा	२	४	१२९
सुरपति	१	१	४३	मुपीम	१	३	१९
सुरभि	१	४	१८	मुपेण	२	४	६८
"	१	५	११	मुपेणिका	२	४	१०८
"	३	३	१३७	मुपु	३	५	२
सुरभी	२	४	१२३	"	३	५	१९
सुरपि	१	१	८८	सुमस्वृत	२	९	४५
सुरलोक	१	१	६	सुहृद्	२	८	१२
सुरवर्त्मन्	१	२	१	"	२	८	१७
सुरमा	२	४	११४	सूक्ष्म	३	१	६१
सुरा	२	१०	३९	"	३	३	१४५
सुराचार्यं	१	३	२४	सूचक	३	१	४७
सुरामण्ड	२	१०	४२	सूचि	३	६	८
सुरालय	१	१	४९	सूत	२	८	५९
सुराष्ट्रज	२	४	१३१	"	२	९	९९
सुवचन	१	६	१७	"	२	१०	३
सुवर्णं	२	९	८६	"	३	३	६१
सुवर्णं	२	९	९४	सूतिवापुह	२	२	८
सुवर्दि	२	४	९५	सूतिमाग	२	६	३९
सुवहा	२	४	७०	सून्धान	२	१०	१९
"	२	४	११५	सूत्र	२	१०	२८
"	२	४	११९	सूत्रवेष्टन	३	२	२४
"	२	४	१२३	सूद	२	९	२८
"	२	४	१४०	"	३	३	९१
सुवामिनी	२	६	९	सूना	३	३	११३
सुवता	२	९	७१	सूनु	२	६	२७
सुपम	३	१	५२	सूनुज	१	६	१९
सुपमा	१	३	१७	सूनुवार	२	९	२७

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
सौगन्धिक	२	९	१०२	स्तनपा	२	६	४१
सौचिक	२	१०	६	स्तनयित्नु	१	३	६
सौदामनी	१	३	९	स्तनित	१	३	९
सौध	२	२	१०	स्तवक	२	४	१६
सौभागितेय	२	६	२४	स्तब्धरोमन्	२	५	२
सौम्य	१	३	२६	स्तम्ब	२	४	९
"	३	३	१६२	"	२	९	२१
सौरभेय -	२	९	६०	स्तम्बकरि	२	९	२१
सौरभेयी	२	९	६६	स्तम्बघन	३	२	३५
सौराष्ट्रिक	१	८	१०	स्तम्बघ्न	३	३	३५
सौरि	१	३	२६	स्तम्बेरम	२	८	३५
सौवर्चल	२	९	४३	स्तम्भ	३	३	१३५
"	२	९	१०९	स्तव	१	६	११
सौविद	२	८	८	स्तिमित	३	१	१०५
सौविदल्ल	२	८	८	स्तुत	३	१	११०
सौवीर	२	४	३७	स्तुति	१	६	११
"	२	९	३९	स्तुतिपाठक	२	८	९७
"	२	९	१००	स्तूप	३	६	१९
सौहित्य	२	९	५६	स्तोन	२	१०	२४
स्वन्द	१	१	३९	स्तोम	३	२	२९
स्वन्ध	२	४	१०	स्तोय	२	१०	२५
"	२	६	७८	स्तैन्य	२	१०	२५
"	३	३	१०१	स्तोक	३	१	६१
स्वन्धदेश	२	८	३९	स्तोत्रक	२	५	१७
स्वन्धशाखा	२	४	११	स्तोत्र	१	६	११
स्वप्न	३	१	१०४	स्तोम	२	५	३९
स्वयलन	१	७	३६	"	३	३	१४२
स्वयलित	२	८	१०८	म्वी	२	६	२
स्तन	२	६	७७	म्वीधमिणी	२	६	२०
"	३	६	१२	म्वीपुंस	२	५	३८
स्तनन्ययी	२	६	४१	स्थण्डिल	२	७	१८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
स्थण्डिलशायिन्	२	७	४४	स्थिरायुष्	२	४	४६
स्थपति	२	७	९	स्थूणा	२	१०	३१
"	३	३	६१	"	३	३	५१
स्थल	२	१	५	स्थूल	३	१	६१
स्थली	२	१	५	"	३	३	२०५
स्थविर	२	६	४२	स्थूललक्ष्य	३	१	६
स्थविष्ठ	३	१	१११	स्थूलशाटक	२	५	११६
स्थाणु	१	१	३४	स्थूलोच्चय	३	३	१४९
"	२	४	८	स्थेयस्	३	१	७३
"	३	३	४९	स्थोण्य	२	४	१३२
स्थाण्डिल	२	७	४४	स्थोरिन्	२	८	४६
स्थान	२	८	१९	स्नव	३	२	९
"	३	३	११८	स्नातक	२	७	४३
स्थानपञ्चक	२	९	८५	स्नान	२	६	१२२
स्थानीय	२	२	१	स्नायु	२	६	६६
स्थाने	३	५	११	स्निग्ध	२	८	१२
स्थापत्य	२	८	८	"	१	९	४६
स्थापनी	२	४	८४	"	३	१	१४
स्थामन्	२	८	१०२	स्तु	२	३	५
स्थायुक	२	८	७	स्तुक्	२	४	१०५
स्थाल	३	६	३२	स्तुत	३	१	९२
स्थाली	२	९	३१	स्तुपा	२	६	९
स्थावर	३	१	७३	स्तुही	२	४	१०५
स्थाविर	२	६	४०	स्नेह	१	७	२७
स्थामक	२	६	१२२	स्नेहपात्र	२	९	३३
स्थास्तु	३	१	७३	स्पर्श	१	५	७
स्थिति	२	८	२६	"	३	२	१४
"	३	२	२१	स्पर्शन	१	१	६१
स्थिरतर	३	१	७३	"	२	७	२९
स्थिरा	२	१	२	स्पग	२	८	१३
"	२	४	११५	"	३	३	२१५

शब्दाः	का०	घ०	श्लो०	शब्दाः	का०	घ०	श्लो०
स्पष्ट	३	१	८१	स्वन्न	३	१	९२
स्पृक्वा	२	४	१३३	स्पृत	२	९	२६
स्पृशी	२	४	९३	"	३	१	१०१
स्पृष्टि	३	२	९	स्पृति	३	२	५
स्पृहा	१	७	२७	स्योनाक	२	४	५७
स्पृष्ट	३	२	१४	ससिन्	२	४	२८
स्फाति	३	२	९	सज्	२	६	१३५
स्फिच्	२	६	७५	सव	३	२	९
स्फिर	३	१	६३	सवदगर्भा	२	९	६९
स्फुट	२	४	७	सवन्ती	१	१०	३०
"	३	१	८१	सवा	२	४	४३
स्फुटन	३	२	५	"	२	४	८३
स्फुटा	१	८	९	सष्ट	१	१	१७
स्फुरण	३	२	१०	सस्त	३	१	१०४
स्फुरणा	३	२	१०	साक्	३	५	२
स्फुलिङ्ग	१	१	५७	सुच्	२	७	२५
स्फूर्जक	२	४	३८	सुत	३	१	९९
स्फूर्जथु	१	३	१०	सुव	२	७	२५
स्फेष्ठ	३	१	११२	सुवावृक्ष	२	४	३७
स्म	३	५	५	स्रोतम्	१	१०	११
"	३	५	१७	"	३	३	२३४
स्मर	१	१	२५	स्रोतस्वती	१	१०	३०
स्मरहर	१	१	३३	स्रोतोञ्जन	२	९	१००
स्मित	१	७	३४	स्व	२	६	३४
स्मृति	१	६	६	"	३	३	२१२
"	१	७	२९	स्वच्छन्द	३	१	१५
स्यद	१	१	६४	स्यजन	२	६	३४
स्यन्दन	२	४	२६	स्वतन्त्र	३	१	१५
"	२	८	५१	स्वधा	३	५	८
स्यन्दनारोह	२	८	६०	स्वधिति	२	८	९२
स्यन्दिनी	२	६	६७	स्वन	१	६	२२

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
स्वनित	३	१	९४	स्वाति	३	६	३८
स्वप्न	१	७	३६	स्वादु	३	३	९५
स्वप्नज	३	१	३३	स्वादुकण्टक	२	४	३७
स्वभाव	१	७	३८	"	२	४	९८
स्वभू	१	१	१८	स्वादुरसा	२	४	१४४
स्वयवरा	३	६	७	स्वाङ्गी	२	४	१०७
स्वयम्	३	५	१६	स्वाध्याय	२	७	४७
स्वयम्भू	१	१	१६	स्वान	१	६	२३
स्वर्	१	१	६	स्वान्त	१	४	३१
"	३	४	१६	स्वाप	१	७	३६
स्वर	१	६	४	स्वापतेय	२	९	९०
"	१	७	१	स्वामिन्	२	८	१७
स्वरु	१	१	४७	"	३	१	१०
"	३	३	१६८	स्वाराज्	१	१	४३
स्वरूप	१	७	३८	स्वाहा	२	७	२१
"	३	३	१३२	"	३	५	८
स्वर्ग	१	१	६	स्वित्	३	४	४
"	३	६	११	स्वेद	१	७	३३
स्वजिवाक्षार	२	९	१०९	स्वेदज	३	१	५१
स्वर्ण	२	९	९४	स्वेदनी	२	९	३०
स्वर्णकार	२	१०	८	स्वर	३	३	१९३
स्वर्णक्षीरी	२	४	१३८	स्वरिणी	२	६	११
स्वर्णदी	१	१	४९	स्वरिल	३	२	२
१ स्वर्भानु	१	३	२	स्वरिन्	३	१	१५
"	१	३	२६				
स्वर्वेश्या	१	१	५२				
स्वर्वेश	१	१	५१				
स्वसु	२	६	२९				
स्वस्ति	३	४	३				
स्वस्ति	२	२	१०				
स्वसोय	२	६	३२				

शब्दाः	का०	व०	इलो०	शब्दाः	का०	व०	इलो०
हज्जिका	२	४	८९	हरितालक	२	९	१०३
हज्जे	१	७	१५	हरिदश्व	१	३	२९
हट्ट	३	६	१८	हरिद्रा	२	९	४१
हट्टविलासिनी	२	४	१३०	हरिद्राम	१	५	१४
हठ	२	८	१०८	हरिद्रु	२	४	१०१
हण्डे	१	७	१५	हरिद्रु	२	९	९२
हत	३	१	४१	हरिन्मणि	२	९	१८
हनु	२	४	१३०	हरिमन्यक	२	४	१२१
"	२	६	९०	हरिवालुक	२	४	४३
हन्त	३	४	७	हरिहय	१	१	१८
हम	३	१	९६	हरीतकी	२	४	५९
हय	२	८	४४	"	२	४	५९
हयपुच्छी	२	४	१३८	हरेणु	२	४	१२०
हयमारक	२	४	७६	"	२	९	१६
हर	१	१	३३	हर्म्य	२	१	९
हरण	२	८	२८	हर्म्य	२	५	१
हरि	२	५	१	हर्म्य	२	४	२४
"	३	३	१७६	हर्म्य	३	१	७
हरिचन्दन	१	१	५०	हल	२	९	१३
"	२	६	१३१	हला	१	७	१५
हरिण	१	५	१३	हलायुध	१	१	२३
"	२	५	८	हलाहल	१	८	१०
"	२	५	९	हल्लिन्	१	१	२४
"	२	५	९	हल्लिन्	२	४	४२
"	३	३	५१	हल्लिप्रिय	२	१०	३९
हरिणी	२	३	५१	हल्लिप्रिया	२	९	८
हरिन्	१	३	१	हन्य	२	७	४१
"	१	५	१४	हन्या	३	७	३६
"	३	६	१९	हलक	१	१०	८
हलि	१	५	१४	हव	३	३	२०८
हलिवा	२	९	३४	"	३	३	२०
हरिताल	३	६	३२	हविग्	२	७	५२
				"	२	९	५२

शब्दाः	का०	व०	ऽलो०	शब्दाः	का०	व०	ऽलो०
हव्य	२	७	२४	हिसावर्मन्	३	२	१९
हव्यवाहन	१	१	५५	हिस	३	१	२८
हस	१	७	१८	हिकका	३	६	८
हसनी	२	९	३०	हिङ्ग	२	९	४०
हसन्ती	२	९	२९	हिङ्गनिर्यास	२	४	६२
हस्त	२	६	८६	हिङ्गल	३	६	२०
"	२	६	९८	हिङ्गली	२	४	११४
"	३	३	५९	हिज्जल	२	४	६१
हस्तधारण	३	२	५	हिण्डीर	२	९	१०५
हस्तिन्	२	८	३४	हिन्ताल	२	४	१६९
हस्तिनख	२	२	१७	हिम	१	३	१८
हस्तिपक	२	८	५९	"	१	३	२०
हस्त्यारोह	२	८	५९	"	३	६	२२
हा	३	४	८१	हिमवत्	२	३	३
हाटक	२	९	९४	हिमवालुक	२	६	१३०
हायन	१	४	२०	हिमसहति	१	३	१८
"	३	३	१०८	हिमाशु	१	३	१४
हार	२	६	१०५	हिमानी	१	३	१८
हारीत	२	५	३४	हिमावती	२	४	१३८
हार्द	१	७	२७	हिरण्य	२	१	९०
हाला	२	१०	३९	"	२	९	९१
हालिक	२	९	६४	"	२	९	९४
हाव	१	७	३२	हिरण्यगर्भ	१	१	१६
हाम	१	७	१९	हिरण्यवाह	१	१०	३४
हास्तिक	२	८	३६	हिरण्यरेतम्	१	१	५५
हास्य	१	७	१७	हिद्य्व्	३	५	३
"	१	७	१९	"	३	५	७
हाहा	३	१	५२	हिलगोचिका	२	४	१५७
हि	३	४	१९	ही	३	५	९
"	३	५	५	हीन	३	१	१०७
हिसा	३	३	२३०	"	३	३	१२८

शब्दाः	का०	व०	श्लो०	शब्दाः	का०	व०	श्लो०
हुतभुविप्रया	२	७	२१	हेरम्ब	१	१	३८
हुतभुज्	१	१	५५	हेला	१	७	३२
हुम्	३	४	१४	हेपा	२	८	४७
"	३	५	१८	है	३	५	७
हृति	१	६	८	हैमवती	१	१	३६
"	३	२	८	"	२	४	५९
हृह	१	१	५२	"	२	४	१०३
हृणीया	३	२	३२	"	२	४	१३८
हृद्	२	४	३१	हैयङ्गवीन	२	१	५२
"	२	६	६४	होन्	२	७	१७
हृदय	१	४	३१	होम	२	७	१४
"	२	६	६४	होरा	३	६	१०
हृदयङ्गम	१	६	१८	ह्यस्	३	५	२२
हृदयालु	३	१	३	हृद	१	१०	२५
हृद्य	३	१	५३	हृदिनी	१	१०	३०
हृषीक	१	५	८	हृदिनी	३	१	११२
हृषीवेश	१	१	१८	हृसिष्ठ	२	६	४६
हृष्ट	३	१	१०३	हृस्व	३	१	७०
हृष्टमानस	३	१	७	"	२	४	११७
हृ	३	५	७	हृस्वगवेधुका	२	४	१४२
हेति	१	१	५७	हृस्वान्न	१	१	४७
"	३	३	७१	हादिनी	१	३	१
हेतु	१	४	२८	"	१	४	१२३
हेमकूट	२	३	३	"	२	३	११२
हेमदुग्धक	२	४	२२	"	३	७	२३
हेमन्	३	१	१४	ही	३	६	३
"	३	६	२३	"	३	१	९१
हेमन्त	१	४	१८	हीण	३	१	९१
हेमपुण्यव	२	४	६३	हीत	३	४	१२२
हेमपुत्रिका	२	४	७१	हीवर	२	८	४७
हेमाद्रि	१	१	४९	हेंपा	२	४	१२४
				हादिनी	२		

APPENDIX

An alphabetical list of Hindi words quoted by Kṛṣṇamitra
in his Commentary on Amarakosa

शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक
अकोर	२	८	२८	इदारुणि	२	४	१५६
अगर	२	६	१२६	ईजरु	२	४	६१
अगेथू	२	४	६४	ऊँष	२	४	१६३
अचिलोना	२	४	१४०	एकाङ्गी	२	४	१२३
अजमोदा	२	४	१११	एलुवालक	२	४	१२१
अटकर (नदी)	१	१०	३३	ककूदनि	२	४	१५०
अडूस	२	४	१०३	ककरासीगी	२	४	११६
अढुल	२	४	७६	ककही	२	६	१३९
अतीस	२	४	९९-१००	ककूहडा	२	५	१६
अनवट	२	६	११०	कचनार	२	४	२२
अनार	२	४	६४	कचूर	२	४	१३५
अनानाम	२	४	१७०	"	२	४	१५४
अमरक	२	९	१००	कज्जा	२	४	५७
अमरुत	२	४	२७	कटसरैया	२	४	७६
अमिलवेत	२	४	१४१	कटहर	२	४	६१
अरसी	२	९	२०	कठवत	२	९	३१
अरहरि	२	४	१३१	कठार	२	४	३७
आँठी	२	९	२९-३०	कठचम्पा	२	४	६०
अनाकदी	२	९	४९	कठफोरवा	२	५	१६-१७
अवर	२	४	५९-६०	कठूमरि	२	४	६१
आडी	२	५	२५	कतवार	२	२	१८
आदी	२	९	३७	कण्डूल	२	४	७९
आरा	२	१०	३४	कनारा	२	४	१६२
आनी	२	६	६६	कना	२	६	१७०
आदनी	२	८	१२२	कना	२	४	६८

वपास]

(१७८) अमरकोश

[सभारि

शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक
कपास	२	४	११६	कीटी आती	२	६	६६
कपुरी	२	४	१३३	कुकुरमुत्ता	३	३	८
कवरि (डि)आ	२	१०	१५	कुचकुचवा	२	५	१४
कवीला	२	४	१४६	कुटुकी	२	४	८५-८६
कबूतर	२	४	१६२	कुन्दुरु	२	४	१३९
कयथ	२	४	२१	कुरैया	२	४	६६
करकट	२	२	१८	कूट	२	४	१२
करछुलि	२	९	३४	केचुआ	१	१०	२२
कराही	०	९	३०	केरा	२	४	११३
करैला	२	४	१५४-१५५	केराव	२	९	६६
कराकुलि	२	५	२२	केवटी	२	४	४५-४६
करिआरि	२	४	१३७	"	२	४	४-१३१-३२
करिपारि	२	४	११८	केवैया	२	४	१५१
करैवु	२	४	१५५	केवाछ (केवाच)	२	४	८६-८७
करोदा	२	४	६७	केवारी (रि)	२	६	१२
कलवक	२	६	१२६	केहनी	२	४	८०
कवडोना	२	४	१२६	केहुनी	२	५	१९
कसवटी	२	४	११८	काटल	२	४	३९
कठा	२	६	१०४	कोचिला	२	१०	३१
कागोती	२	४	१६६	कोटा	२	९	१६
काकुनि	२	१०	२९-३०	कादव	२	४	१३९
कावरि	२	४	१५५	कान्दुरु	२	९	३२
काजी	०	९	३९	कोशा	२	८	१५५
काटा	२	१०	३२	कोटेडा	२	४	८१
कागडि	२	१०	२९-३०	कोह	२	५	२०
कायपर	०	४	८०	काआ	०	८	११८
काग	०	४	१६०	काआदारी	०	८	१५
किडिहरा	०	९	०६	गहैचा	०	८	८९
किग्धार	०	८	०३-०४	गयर	०	५	११
किगरी	०	१०	३९	गगहा	०	८	१३०
कीसर	२	६	६३	गगुज	०	४	३३-३४
				गमारि			

शब्द *	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक
साज	२	६	५३	गोफण	२	८	९१
खिरकी	२	२	१४	गोभी	२	४	११९
खीरी	२	४	४५	गोह	१	१०	२०
खेखरा	२	४	११८	गाद	२	४	१६०
खेपमा	२	४	११७	घरिया	२	१०	३३
खोम्बी	२	६	५	घाटी	०	६	८८
खोना	२	५	३७	घाव	०	६	५६
गजपीपरि	२	४	९७	घास	२	४	१६७
गजहठा	२	४	४३	घुघरु	२	६	१०९
गदहपुर्ना	२	४	१४९	"	२	६	११०
गली	१	६	१५	घुघची	२	४	९८
गठि (गाठ)	२	४	१६२	घूटा	२	६	७२
गडामा	२	८	९३	घोल	२	९	५३
गादुर	२	५	२६	चक्कड	२	४	१४७
गिगिटान (गिरगिट)	२	५	१२	चन्दनगोह	२	५	६
गीघ	२	५	२१	चम्पा	२	४	६०
गुगुल	२	४	९८-९९	चम्बदलि (चमेली)	२	४	६३
गुजारी	२	६	११०	चमगुदरी	२	५	२६
गुडगवरी	२	४	११७	चवराई	२	४	११८
गुप्ती	२	८	९१	चदवा	०	६	१२०
गुग्गि	२	४	८२-८३	चार (चिरोजी)	२	४	३५
गुर्ज	२	८	९१	चाव	०	४	९८
गुर्दा	२	६	६५	चाम	२	५	१६
गुलाब	२	४	७३	चिउटा	२	५	१४
"	२	४	१४६	चिउरा	२	९	४७
गुगु	०	४	३४	चिउटी	२	६	८
गूलरि	०	८	२२	चिचिटा (चिचिटा)	०	६ ९०-९३	
गेटि	२	४	१५१	चिचिडा	२	८	९८
गेदा	२	६	१३८	चिोर	२	१०	७
गेदा	०	५	४	चिगाटना	२	४	१३८
गीखा	०	५	१३	"	३	३	८

[निरंगार]

(१८०) जगन्नाथ

[देग]

शब्द	वाण्ट	पग	दलो	शब्द	वाण्ट	पग	दलो
निरंगार	२	१०	१८	जूरा (डा)	०	६	१७
निरौजी	२	६	३५	जूही	२	४	७१
बिललिल	२	४	४७	जेहरि	२	६	११०
चोड	२	४	६०	"	२	६	११०
धीत	२	४	७२	झरना	२	३	५
धीतर	२	५	१०	झाऊ	२	४	४२
धीना	०	९	२०	झिनायी	१	१०	२५
धीनी	२	९	४३	झोगुर	२	५	२८
धील्ह	२	५	२१	झोमि	२	५	३७
धुष	२	९	३५	टाफी	२	१०	३४
धूरी (डी)	२	६	१०७	टिटिहरी	२	५	३५
धोटी	२	६	९७	डीडी	२	५	२८
धोघर	२	६	६०	डीवा	२	६	११३
धीभरि	२	६	९०	डेगारी	२	८	९२
धोली	२	६	११४	टोप	२	८	८३-८४
धोप	२	४	१३८	ठठेर	२	१०	८
धोडोल	२	८	५२	ठोडी	२	६	९०
छतिवन	२	४	२३	ठोर	२	६	९०
छरीला	२	४	१२२-१२३	ठोर	२	५	३६
छिक्का	२	६	५२	डडवा	२	६	१३९
छीमी	२	९	२३	डवरा	२	९	२६
छोटडासा	२	५	२७	डवर	२	९	२५
छोटीइला (ची)	२	४	१२५	डासा	२	५	२७
जटामासी	२	४	१३४	डोडी	२	४	१४२
जलपीपरि	२	४	१११	झोमकाक	२	५	२१
जामा	२	६	११४	डोली	२	८	५३
जामिन	२	१०	४४	डिटोहरी	२	४	४८
जवाहिरी	२	१०	८	डाल	२	८	९०
जीन	२	८	५०	डिहोरा	१	७	६
जुआ	२	९	१३	देरा	२	४	२९
जुगनू	२	५	२८	डेल्ला	२	९	१२

शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक
टोल	१	७	६	धननवहर	२	४	२३-२४
दरजी	२	१०	६	धनिया	२	९	३७-३८
दला (न्ता)	२	४	१४४	धवई	२	४	१२४
दाढी	२	६	९९	धाऊपात	२	४	९२-९३
दाह	२	८	९३	धुक्धुकी	२	६	११०
दाहहरदी	२	४	१०१	धूक	२	५	१५
दाल	२	४	१०७	धोवी	२	१०	१०
दुपहरिआ	२	४	७३	नखनखी	२	४	१२९
दूधी	२	४	१००	नरियर (नारियल)	२	४	१६८
देहसट	२	२	१३	नयनू	२	९	५२
तकिआ	२	६	१३७	नलुका	२	४	१२९
ताज	२	४	१३४	नमूर	२	६	२४
तालमखाना	२	४	१०४	नागकेशरि	२	४	६५
तावा	२	९	३२	नारङ्गी	२	४	३८
ताप (ख)	२	२	९	नील	२	४	९४-९५
तितलोकी	२	४	१५६	नीव	२	४	६२
तिघार	२	४	१०८	नेवारी	२	४	७२
तिन्नी	२	९	२३	नेवू (जमीरी)	२	४	२४
तीतिर	२	५	३५	पखाउज	१	७	६
तुतिआ	२	९	१०१	पछोरन	२	३	२४
तुणी	२	४	१०८	पनहा	२	६	११४
तूत	२	४	४१-४२	पनिमगा	२	४	१११
तड	२	९	२३	पपना	२	९	१२
तेन्दु	२	६	८	पयरा	२	९	२२
तेंदु	२	४	३८	परवर	२	४	१५५
तेंदुआ	२	५	१	पराश	२	४	२९
तोप	२	८	९३	परेवा	२	५	१०
तोमक	२	६	१३८-३९	पमारी	२	९	२५
थाली	२	९	८१	पडेरिआ	२	४	१२७
थैली	२	९	२६	पाकरि	२	४	३२
घर	२	४	७७-७८	पाठी	२	४	८४

पाडर]

(१८२) अमरकोश

[भाग

शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक
पाडर	२	४	५४-५५	बगला	२	२	१५
पायजेव	२	६	१०९	बदाल	२	४	७२
पालकशाक	२	४	१२१	बदूक	२	८	९३
पालकी	२	८	५३	बाउमिरग	२	४	१०६
पागा	२	९	४१	(बायविडग)			
पिआजु(ज)	२	४	१४७	बाजूबद	२	६	१०७
पित्तल	२	९	९७	बालि	२	९	२१
पिपीहा	२	५	१७	बालुका	२	६	१३०
पीकदानी	३	६	२१	बाँदा	२	४	८२
	२	६	१३९	बाँध	१	१०	२९१
	२	४	२०	बाँस	२	४	१६०-६
पीपर	२	४	९६-९७	बिलाईकद	२	४	११०
पीपरि	२	४	२८	बिलारि	२	५	६
पीलव	२	४	४८	बुक्का	२	६	१४०
पुआ	२	९	१४	बुरवा	२	६	११६
पुल	२	१०	४५	बुरवा	२	६	९६
पेउस	२	९	२९	बुलबुल	२	६	१६
पेटारी	२	१०	२९	बमउट	२	१०	१६
फरहद	२	४	२५	बेल	२	४	३२
फरहा	०	८	९२	बेवर्दि	२	६	५२
वकेन	०	९	७१	बाठा	२	६	२१
बढ़नी	२	०	१८	"	२	९	१८
बडहर	०	४	६०	बोग्गी	२	९	००-३०
बधुआ	०	४	१५८	गोत्र	२	९	१०६
बदला	०	९	८०	भट्टाईया	२	६	९३-९६
बनउर्दी	०	८	१३	भट्टिउर	२	४	१०८
बनवपाम	०	८	११६	भमोट	१	१०	३८
बनगजूरि	२	४	१३०	भगगा	०	६	१११
बभनेटी	०	८	८९-९०	भगगा	०	६	१५१
बवामीर	०	६	५४	भगगा	०	५	२९
बहो-गिरी	०	४	८१	भगगा	०	८	९३
बहेरा	०	८	५८	भगगा	०	८	९३

शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक
भालू	२	५	३-४	मूसरि	२	४	११९
भुजैटा	२	५	१६	मूसाकानी	२	४	८७-८८
भेरीनफीरी	१	७	६	मेट	२	९	३१
भेला	२	४	४२	मेठाशीमी	२	८	११९
भैसा	२	५	४	मोजा	२	१०	३०
भौह	२	६	९२	मोथा	२	४	१५९
भकरी	२	५	१३	मोथी	२	९	१७
भजीठ	२	४	९०-९१	मोम	२	४	१०७
महर	२	९	१६	मोष	२	४	३९
मधुमाछी	२	५	२६	मौलशिरी	२	४	६४४
ममरी	२	४	४९	यपरी	२	४	१५३-५
"	२	४	८०	यवा	२	४	१४५
"	२	४	१३८	यवाखार	२	९	१०९
मयनफर	२	४	५२	यवासा	२	४	९१-९२
मयनशिला	२	९	१०८	यवारी	२	४	१२९
मयूरपख	२	५	३०	रसवत	२	९	१०१-२
मरिच	२	६	१२९-३०	राज	२	१०	६
महुआ	२	४	७९	राब	२	९	४३
मर्दुल	२	५	१५	रायी (ई)	२	९	१९
मपवनि	२	४	१३८	रायी	२	१०	३४८
महरा	२	१०	५	राल	२	६	१२७-२
महुआ	२	४	२४-२८	रामन	२	४	१४०
भगरैल	२	४	१५२	रासना	२	४	११४
"	२	९	३६-३७	रुई	२	९	१०६
माण	२	९	४९	रोडी	२	४	३१
माधवी	२	४	७२	रेड	२	४	५१
मुरगा	२	५	१७	रैनुव	२	४	१२०
मुरैला	२	५	३०	रोटी	२	९	४९
मुदरी	२	६	१०७	रोम	२	५	१०
मुगवनि	२	४	११३	रोवा	२	६	९९
मूस	२	५	१२	राहिस	२	४	१६६

लागेई] (१८४) अमरकोश				[नूतन		
शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग श्लोक
लवोई	२	४	११३	वाज	२	४ १४-१५
लगाम	२	८	४९	विगु	२	५ ७
लच्छन	२	४	१४८	विछिया	२	६ १०९
लजारु	२	४	१४१	विछतुडया	२	५ १२
लज्जालू	२	४	१४१	विपा मिल	२	९ ३५
"	२	४	११८	वि (ख) रिआ	२	९ ४२
लपमी	२	९	५०	विधार	२	४ १३५
लहटोरा	२	४	३४	विधार	२	४ ७८
लहमुन	२	४	१४१	विजउरा	२	४ ९२-९३
लहगा	२	६	६७	विथवनि	२	४ १४९
लार	२	६	४९	विसमपरिया	२	६ ११०
लुआठ	२	६	११९	वीर	२	४ १४
लूक	३	६	८	वीछी	२	२ १६
वकहल	२	४	८१	वेदी	१	३ १२
वकु (गु) ला	२	५	२२	वेनौरी	२	२ १७
वकुची	२	४	९५-९६	वेवडा	२	४ २९-३०
वगई	२	४	१६३	वेरसा	२	४ ३६
वच	२	४	१०२	वेरि	२	४ ३७
वटई	२	५	३५	"	२	९ १०९
वतक	२	५	२३	वशलोचन	२	९ ४०
वनकुक्कुर	२	५	३५	वशवती	२	१० ३३
वनभाटा	२	४	११४	शतलुज	१	१० १०
वनभूमी	२	४	११३	शतावरि	२	४ १००-१०१
वमन	२	६	५५	शरहरि	२	४ १६२
वरई	२	५	२७	शरिवनि	२	४ ११५
वरण	२	४	२५	शालई	२	४ १२३-२४
वरगद	२	४	३२	शिरीस	२	४ ६३
वरमा	३	२	३६	शिकिलीगर	२	१० ७
वरवटि	२	६	६६	शुनेर	२	४ १३२
वरिआरा	२	४	१०७	शुग्गा	२	५ २१
वाघ	२	५	१	शुअर	२	५ २
				शरण	२	४ १५७

शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक	शब्द	काण्ड	वर्ग	श्लोक
शेल्	२	८	९३	सुनुगा	२	४	३१
शेवार	१	१०	३८	सुपारी	२	४	१६९
शेखुआ	२	४	४४	सुरमा	२	९	१००
शेवर	२	४	४६	सुलाखी	२	१०	३२
शैशव	२	४	१०५	सेवती	२	४	७६
शौफ	२	४	१५२	सेहुण्ड	२	४	१०५-१०६
शाठि	२	९	३८	सेधव	२	९	४२
श्यामतिधारा	२	४	१०८ ९	सोचर	२	९	४२
षोजा	२	८	९	स्त्रीचोटी	२	६	९८
सनई	२	४	१०७	हथिकन	२	४	६९
समुद्रफल	२	४	६१	हरड	२	४	५९
सराय	२	२	१३	हरिमि	२	९	१४
सवन	२	४	५६ ५७	हरिकारा	२	८	१३
सहरम	२	५	२२	हसिया	२	९	१३
महिजन	२	४	३१	हँडिया	२	९	३१
सदूप (ख)	२	१०	२९	हसपदी	२	४	११९
साही	२	५	७	हाड	२	६	६८
साजीवार	२	९	१०९	हिलिसा	२	४	१५७
साई	२	९	८२	हीग	२	९	४०
माड	२	४	११२	हुचकी	३	६	८
सादल	२	४	२६-२७	हँग	२	९	१२
साभरि	२	९	४२	क्षायी	२	६	८१
सुगन्धवाला	२	४	१२२	त्रायमान	२	४	१५०

BIBLIOGRAPHY

Books

- Amarakośa, translated into Hindi by Ram Svarupa, Bombay, 1913.
Amarakośa with Māheśvarī, edited by Nārāyan Ram Ācārya,
Nirnaya Sagar Press, Bombay, 1950.
Dhātukośa of Dharamidāsa, Part I, edited by E. D. Kulkarni,
Deccan College, Poona, 1968.
Nāmaṅgānuśāsana (Amarakośa) of Amarasimha with the
Commentary (Amarakośhodghātana) of Kṣīrasvāmin, edited
by Kṛṣṇaṇi Govind Oka, Poona, 1913.
Nāmaṅgānuśāsana or Amarakośa of Amarasimha with the
Rāmāśramī (Vyākhyāsudhā) Commentary of Bhānuṇi Dīkṣita
(Rāmāśrama), edited with Hindi Commentary by Haragovinda
Śāstri, Chowkhamba Sanskrit Series, Varanasi, 1970.
Siddhānta Kaumudī of Bhaṭṭop Dīkṣita, edited and translated
into English by Śrīśa Chandra Vasu, Vol I & II, reprinted by
Motilal Banarsidass, Delhi, 1962.
Student's English-Sanskrit Dictionary by V. S. Apte, Motilal
Banarsidass, Delhi, 1964.
Student's Sanskrit-English Dictionary by V. S. Apte, Motilal
Banarsidass, Delhi, 1965.

Articles

- A Contemporary Manuscript of Bhānuṇi Dīkṣita's Vyākhyāsudhā* by
P. K. Gode in 'Studies in Indian Literary History', Vol. III,
pp. 25-30, P. K. Gode Collected Works Publication Commi-
ttee, Poona, 1956
Date and Work of Rājānuśāsana by Dinesh Chandra Bhattacharya
in 'Indian Historical Quarterly' Volume 17 (1941), pp. 456-
471.
Date of Subhāṣicandra's Commentary on the Amarakośa by P. K.
Gode in 'Studies in Indian Literary History' Vol. I, pp 217-
221, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, 1953.
Rare Manuscripts of Subhāṣicandra's Commentary on the Amarakośa
by P. K. Gode in 'Studies in Indian Literary History' Vol. I,
pp. 215-216, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, 1953.
The Oldest Available MS of Kṣīrasvāmin's Commentary on Amarakośa
by N. G. Sardesai in 'Poona Orientalist' Vol I, April 1936—
January 1937, pp. 24-26.

ERRATA (शुद्धिपत्रम्)

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
2	दि. 7	ct. Kṛsnaswami's	cf. Kṣīraswamin's
3	11	सुष्टु	सुष्टु
"	दि. 3	Contect	Context
8	"	जननः	जननं
13	दि. 6	Kṛisnaswami	Kṣīraswami
37	2	Yaurus	Taurus
"	"	(Scoppio)	(Scorpio)
"	"	(Sogittorus)	(Sagittarius)
38	18	अरु	उरु
40	21	इत्यप्रत्ययेः	इत्यप्रत्ययः
"	दि. 7	Lanor	Lunar
43	20	चतुर्दशीयोधा०	चतुर्दशीयोगा०
44	3	उपरागो	उपरागो
64	6	वशानुच०	वंशानुच०
70	दि. 13	unuffierao	unutterao
73	6	रैति	रौति
74	3	स्थात्तरः	स्थात्तरः
75	11	निड्युर्वकास्त्रयः	निड्योर्वकास्त्रयः
77	10	हुडुक्वा	हुडुक्वा
79	दि. 4	affire	attire
81	17	मेचतुर्था	मेचतुर्था
91	दि. 1	Decirving	Deceiving
108	दि. 5	Crocodile	Crocodile
"	" 9	Ligerd	Lizard
121	दि. 5	आवनी	रावनी
126	11	पुष्टभेदनम्	पुष्टभेदनम्

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
128	19	दतुः शालम्	चतुः शालम्
130	16	भुभृजा	भूमृजा
133	टि. 10	elit	exit
139	14	पङ्कपङ्क्ति०	पङ्कपङ्क्ति०
143	टि. 1	boffem	bottom
144	2	बल्लरी मञ्जरी.	बल्लरिमञ्जरिः
"	टि. 6	beaf	leaf
145	टि. 2	foo stalle	Foot stalk
155	12	सवियते	सवियते
"	टि. 6	Sala (S'ekhva)	S'ala S'akhuva
157	12	व्यडम्बकाः	व्यडम्बकाः
161	4	मण्डिलोऽपि	मण्डिलोऽपि
"	16	—लदुच	—दुलच्
171	1	शृगार	शृगाट
172	15	क्षत्रमस्त्यस्ति	क्षत्रमस्य स्ति
"	टि. 10	Vidapa	Vidanga
177	1	तवदालुक	तद् बालुक
180	टि. 10	Tragrant	Fragrant
181	" 1	beaf	Leaf
183	" 2	Durti	Danti
184	7	शोधदनी	शोधनी
"	टि. 1	Orion	Onion
187	टि. 4	Vastūva	Vathuva
189	टि. 8	Kohisa	Rohisa
"	" 10	Malatenta	Malatpa
192	8	गमन्ता०	चमन्त०
"	टि. 3	Rhinocaros	Rhinceros
193	टि. 2	Procupine	Porcupine

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
195	11	शक्रयुतः	शक्रयुक्तः
"	16	कलसः	कलरवः
196	21	चरमायुधः	चरयायुधः
200	18	छोरटासा	छोरडामा
"	टि. 3	binds	birds
205	टि. 3	Kersons	Persons
207	8	त्रिमने	त्रियते
208	13	हृष्ट	दृष्ट
"	21	-स्याम्	-स्याम्
"	टि. 9	-affaind	-girl attained
210	15	पनाहाप	पाठाहाप
214	टि. 6	a married	a wife married
223	टि. 3	bondy	bandy
228	23	पासादित्वात्	पामादित्वात्
234	टि. 4	Shark	Shank
238	टि. 4	houslder	Sholder
249	1	करभूषणम्	करभूषणम्
254	टि. 1	Buthing	Bathing
256	टि. 5	Tunpenfine	Turpentine
257	टि. 6	Propontion	Proportion
263	2	यज्ञमानः	यजमानः
264	टि. 5	The same	The same practices
265	5	महन्नतुर्मुखः	महत्तुर्मुखः
266	टि. 9	Sucrificial	Sacrificial
273	टि. 1	वीर्यारथस्थितिः	वीर्यारथस्थितिः
276	18	प्रयोजनस्य	प्रयोजनस्य
287	टि. 3	expedition	expedition
304	6	स्ये	स्ये
337	12	निष्कारान	निष्कासन